

PETER DE CAUWER

Tranen van bloed

*Het beleg van
's-Hertogenbosch en de oorlog in
de Nederlanden,
1629*

AMSTERDAMSE
Gouden
Eeuw reeks

PROEFSCHRIFT

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Tranen van bloed

Peter De Cauwer

Tranen van bloed

*Het beleg van 's-Hertogenbosch en
de oorlog in de Nederlanden, 1629*

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Het Amsterdams Centrum voor de Studie van de Gouden Eeuw, gevestigd aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de UvA, bevordert sinds 2000 de kennis van de geschiedenis en cultuur van de Republiek in de 'lange' zeventiende eeuw (ca. 1560-1720). De publicaties van het Centrum bieden inzicht in de gevarieerdheid, de gelaagdheid en de voortdurende actualiteit van de Nederlandse Gouden Eeuw: de thema's kunnen uiteenlopen van Rembrandt tot Vondel, van Beeldenstorm tot Ware Vrijheid, en van Batavia tot Nieuw Amsterdam. Politiek, religie, cultuur, economie, expansie en oorlogvoering worden zoveel mogelijk met elkaar in verband gebracht.

De redactie over de publicaties van de Amsterdamse Gouden Eeuw wordt gevoerd door internationale specialisten op het gebied van de geschiedenis, de kunst en de literatuur van de zeventiende eeuw. Voor meer informatie kijkt u op www.aup.nl/goudeneeuw of www.uba.uva.nl/goudeneeuw.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het Stadsbestuur 's-Hertogenbosch en de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening.

Omslag en binnenwerk: Kok Korpershoek, Amsterdam

Omslagillustratie: Pauwels van Hillegaert, *Prins Frederik Hendrik en graaf Ernst Casimir bij het beleg van 's-Hertogenbosch*, 1629. Rijksmuseum, Amsterdam.

ISBN 978 90 8964 016 1

e-ISBN 978 90 4850 229 5

NUR 685/688

© P. De Cauwer / Amsterdam University Press, Amsterdam 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

8		Woord vooraf
10		Inleiding
11		1629 als verhaal
14		Oude beelden
21		Anatomie van de macht
25		Bronnen en structuur
28	I	Proloog
29		De Republiek onder druk
34		Onverwachte verwickelingen
41		Gevolgen
44	II	Mogelijkheden
44		De streep door de rekening
49		De mogelijkheden voor het grijpen
59		Tussen hoop en vrees
63	III	Belegering
63		De vesting 's-Hertogenbosch
68		De omsingeling
75		De belegering

85	IV	Ontzet
86		De moeilijkheden overwonnen
92		De ontgoocheling
96		Nieuwe perspectieven
104	V	Diversie
104		Defensieve kracht
111		Offensief onvermogen
118		Wezel
124	VI	Capitulatie
124		De onafwendbare nederlaag
130		Brusselse onmacht
133		Overmacht en onwil
138		De onderhandelingen
145	VII	Geld
146		Den Haag
153		Brussel
161		's-Hertogenbosch
166		Publiek en privaat
169	VIII	Soldaten
170		Leven
178		Dood
185		Eer en ethos

195	IX	Boeren en burgers
195		Het Spaans-keizerlijke geweld
204		Restrictie en conventies
210		Publieke opinie
218		De vijand binnen de muren
223	X	Bosschenaars
223		Stad in de storm
228		Slachtoffers
232		Overleven
235		Moreel
243	XI	De strijd gestreden
244		Op de rand van de afgrond
252		's-Hertogenbosch onder Staats bewind
263		Een einde aan de oorlog
270	XII	Epiloog
270		Een keerpunt
278		Oorzaken
285		De zwijgende meerderheid
292		Summary
302		Noten
386		Gebruikte afkortingen
389		Bibliografie

Woord vooraf

Dit onderzoek vond plaats binnen het NWO-project 'Oorlog en Samenleving tijdens de Gouden Eeuw' aan de Universiteit van Amsterdam. Erik Swart en Griet Vermeesch promoveerden onlangs op hun proefschriften over het ontstaan van het Staatse leger en de vestingsteden Doesburg en Gorinchem. Olaf van Nimwegen publiceerde een uitgebreide studie over het Staatse leger van 1588 tot 1688.¹ Marjolein 't Hart, ten slotte, zal een overzicht schrijven waarin de resultaten van al deze onderzoeken in verwerkt worden. Bij de vergaderingen van 'de werkgroep' waren ook Paul Knevel en Leo Adriaenssen – die onderzoek doet naar het platteland van de Meierij van Den Bosch tussen 1579 en 1629 – betrokken. Allen droegen zij met hun opmerkingen en adviezen bij tot het totstandkomen van dit boek. Prof. dr. Henk van Nierop en prof. dr. Herman Amersfoort traden op als promotoren van dit proefschrift en zonder hun begeleiding had dit onderzoek er in elk geval heel anders uitgezien. Goede raad, advies en opbouwende kritiek kreeg ik ook van de Amsterdamse promovendi verenigd in de zogenaamde 'AIO-club' van Henk van Nierop. De mogelijkheid om op een ongedwongen en informele wijze resultaten, vragen en bedenkingen voor te leggen, is iets waar elke promovendus dankbaar voor moet zijn. Ook mijn mede-promovendi van de Posthumus-opleiding leverden een aanzienlijke bijdrage, al was het maar omdat ik daar als vreemde eend in de sociaal-economische bijt verplicht werd diep over mijn onderzoek na te denken. De collega's op het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, waar ik een jaar lang werkte en onderzoek deed, waren en bleven geïnteresseerd in mijn vorderingen, wat ik erg appreciateerde. Het personeel van de verschillende archieven en bibliotheken die ik bezocht, was me buitengewoon behulpzaam tijdens mijn onderzoek en verdient hier vermeld te worden. H.M. koningin Beatrix en graaf Baudouin d'Ursel dank ik voor het openstellen van hun familie-archieven. Het Noordbrabants Museum en het Gemeentearchief van 's-Hertogenbosch gaven me toestemming om een aantal afbeeldingen in dit proefschrift op te nemen. Anne Simpson las de Engelse summary van dit boek na en behoedde me daarmee voor enkele flagrante voorbeelden van Nederengels. Femke Deen en Frank Judo, ten slotte, vormden het paranimfen-duo bij mijn promotie.

Het schrijven van een proefschrift is niet enkel een zaak van hard werken, maar evenzeer van tijdige ontspanning. Twee landgenoten in Nederland,

Siger Zeischka en Monika Saelemaekers, droegen bij tot die aangename sfeer, waarbij culinaire experimenten of avondlijke gesprekken over Boontje duidelijk de voorkeur genoten op het relaas van alweer een nieuw hoofdstuk. Mijn ouders, broers en zus verdienen zeker mijn dank, vooral voor de steun en de bemoediging die ze mij op hun geheel eigen wijze boden. Ik heb uiteraard veel meer gedaan dan 'wat boekjes lezen', maar hun plagerige visie op mijn werk hield me wel met beide voeten op de grond. Brigitte maakte alles mee van mijn eerste dagen in Nederland tot en met de afwerking van dit proefschrift. Het was voor haar niet altijd gemakkelijk een vriend te hebben die zowel fysiek als geestelijk vaak ver weg was, en daarom draag ik dit boek met veel plezier en nog meer dankbaarheid aan haar op.

Inleiding

In januari 1629 spoelde op het strand van Noordwijk in Holland een potvis van 60 voet lang aan.² Een dergelijke gebeurtenis werd door de zeventiende-eeuwse waarnemer vaak als een omineus teken gezien, dat zowel ten goede als ten kwade geduid kon worden.³ De triomfantelijke dankbetuiging waarmee de Raad van State enkele maanden later zijn resolutieboek afsloot, getuigt dat de potvis van Noordwijk een ‘annus mirabilis’ inluidde voor de Republiek. Dat jaar was eigenlijk al begonnen in de Baai van Matanzas in september 1628, met de verovering van de Spaanse Zilvervloot door Piet Hein, en eindigde bijna anderhalf jaar later op de kusten van Brazilië, toen de West-Indische Compagnie de havenstad Pernambuco veroverde.⁴ Aan Spaanse zijde kwamen deze nederlagen hard aan. Het was ‘con lachime de sangue’, met tranen van bloed, dat de Bossche bisschop Michaël Ophovius de overgave van zijn stad aan de pauselijke nuntius in Brussel meldde.⁵ De ondertekening van de capitulatie markeerde een omslag in de tweede fase van de Nederlandse Oorlog (1621-48), die door Jonathan Israel als ‘de triomf van de Republiek’ getypeerd werd.⁶ In de negentien jaren die volgden tot aan de Vrede van Munster was Madrid zijn rol als uitdager kwijtgespeeld aan Den Haag, en de Spaanse troepen slaagden er nauwelijks nog in de Republiek fundamenteel te bedreigen.⁷

Het jaar 1629 geldt dus als een scharnierjaar in de Nederlandse Oorlog en – vanzelfsprekend – in de geschiedenis van de Nederlanden. De studie van een dergelijk jaar levert onvermijdelijk belangrijke inzichten op over het hoe en waarom van de loop der dingen. Men kan immers niet voorbijgaan aan de omstandigheden waarin de gebeurtenissen zich afspeelden, of, zoals Emmanuel Le Roy Ladurie het plastisch uitdrukte in de inleiding op zijn ‘Het carnaval van Romans’, ‘de voorgeschiedenis en de gevolgen, de ins en outs, de omgeving waarin het drama zich voltrok en de betekenissen ervan’.⁸ Een relatief beperkt onderwerp als het beleg van ‘s-Hertogenbosch biedt de mogelijkheid aan te tonen hoe één belangrijk evenement fungeert als een knooppunt waar verschillende ontwikkelingen samenkomen en vervolgens hun eigen weg gaan, of hoe één evenement doorwerkt op verschillende sferen van de maatschappij. In zekere zin beantwoordt deze benadering aan de microhistorische en regionale werkwijze die de laatste jaren in het onderzoek naar de Dertigjarige Oorlog (1618-48) is opgekomen en gesignaleerd werd door de Duitse historici Benigna von

Krusenstjern en Hans Medick.⁹ Het gevaar dat het beeld van de oorlog als geheel versplintert en een onoverzichtelijk mozaïek van kleine geschiedenissen wordt, is minder reëel in de Nederlanden dan in het Duitse Rijk. In tegenstelling tot de meer oostelijk gelegen gebieden was het conflict in de Lage Landen immers overzichtelijker, niet alleen omdat de ‘sedes belli’ merkelijk kleiner was, maar ook omdat er slechts sprake was van een beperkt aantal partijen en dito belangen. Alvorens de kaders uit te zetten waarin de gebeurtenissen bestudeerd zullen worden, is het nodig kort in te gaan op de vaak moeizame verhouding tussen evenement en historiografie.

1629 als verhaal

Evenement en narratief

In de loop van de volgende bladzijden zal herhaaldelijk het woord ‘verhaal’ gebruikt worden. Dit woord werd niet licht gekozen, want de gebeurtenissen van die zomer vormen bij uitstek een ‘verhaal’. Binnen de Nederlandse geschiedenis werden ze dan ook als zodanig verteld, vaak binnen een groter geheel, zoals in de biografieën van Frederik Hendrik door Petrus Blok en Jan Poelhekke. Deze studie beperkt zich evenwel tot dat ene, beperkte verhaal binnen de Nederlandse geschiedenis, en zal het zo benaderen. Die keuze behoeft enige verduidelijking, want geschiedschrijving die één politieke gebeurtenis of een evenement als onderwerp kiest, krijgt al gauw het predicaat, het odium soms, narratief te zijn.¹⁰ Sinds de Franse school van de ‘Annales’ in de jaren twintig van de vorige eeuw de aanval opende op wat zij ‘l’histoire historisante’ noemde, heeft deze benadering inderdaad heel wat van haar aantrekkingskracht op historici verloren.¹¹ De term ‘geromanceerde geschiedschrijving’, die dan ‘veeleer een kunst’ zou zijn, wordt soms gebruikt, waarbij

de ‘histoire récit’ [...] een draaglijk lichte variant [zou moeten] bieden van een historiografie met een menselijk gezicht. Het zakelijke onderzoeksverslag met de klemtoon op de controleerbaarheid van een zo exhaustief mogelijk uitgespit feitenbestand [moet] wijken voor een bevlogen verhaal; het betoog [wordt] verhoog; de associatieve geschiedschrijving [tooit] zich nu pas echt met de mantel van haar muze, Clio.¹²

Narratieve historiografie heeft inderdaad te lijden onder een zekere ironie, als zou ze minder wetenschappelijk zijn, vrijblijvender ook, zelfs zwemen naar fictie, maar dit oordeel is niet terecht.

Uiteraard was de kritiek op de al te politieke en diplomatieke, voornamelijk evenementiële geschiedschrijving van rond de vorige eeuwwisseling, met haar

voorliefde voor de daden van grote mannen, terecht. De afwijzing van de oude, oppervlakkige en simplistische opvattingen, verbreedde ontengeneglijk de blik van de historicus, maar tegelijk hield ze het groot gevaar in van een eveneens al te enge benadering. De Engelse historicus Lawrence Stone, die in de jaren tachtig als eerste een terugkeer signaleerde naar de narratieve geschiedschrijving, sprak in deze context van de ontgoocheling waarop de zogenaamde 'New History' (of 'Histoire Nouvelle') was uitgelopen, waardoor de 'verhalende geschiedschrijving [...] inderdaad weer salonfähig' kon worden.¹³ De kritiek richtte zich daarbij vooral op de overmatige aandacht voor kwantificeerbare gegevens en de reductie van de werkelijkheid door de te grote nadruk op de rationaliteit ervan. Vergelijkbare bezwaren waren al enkele jaren eerder geuit door Fransman Paul Veyne, zij het dan eerder op epistemologische dan historiografische basis. In een geschiedenis die haar verklaringen buiten de evenementen zoekt, stelde Veyne, verwordt de menselijke factor tot niet meer dan een speelbal van de structuren en conjuncturen en dreigt de geschiedenis als het geheel van '[les] événements vrais qui ont l'homme pour acteur' te worden uitgevlakt. De oude bezwaren dat de narratieve geschiedschrijving voornamelijk beschrijft en weinig 'verklaart' was slechts ten dele terecht: de verklaring die ze biedt, situeert zich immers op een ander niveau. Door terug te keren naar de menselijke dimensie van de geschiedenis, die van de eigenlijke daden en (de ontwikkeling van) motieven, elk in hun specifieke omstandigheden, wordt eveneens veel verklaard, zij het dan niet op het meer abstracte niveau van de 'histoire problème', maar op die van de mens als historische actor. Die gevoeligheid lost op en verdwijnt helemaal naarmate de geschiedwetenschap – in de woorden van Veyne – steeds grover wordt, naarmate ze zich steeds verder van deze korte duur verwijderd.¹⁴

De ontevredenheid over dit gebrek aan 'gevoelig' verklarend vermogen was de voornaamste drijfveer achter de terugkeer naar het verhaal zoals Stone die vaststelde. In de rationele, 'wetenschappelijke' benadering van de 'New History' ging namelijk veel verloren, zeker wat de opkomende mentaliteitsgeschiedenis betrof. Evenementen of verhalen worden daarin gebruikt als methode om een beeld te schetsen van een ruimere context, 'to throw light upon the internal workings of a past culture and society'.¹⁵ Hoewel hij het besef van het belang van de politieke en militaire factoren als één van de redenen voor de terugkeer noemde, bleef Stone dat de onderwerpen van deze 'New Old History' gelijkwaardig waren als die van haar onmiddellijke voorgangers van de 'New History'. Bij de politieke geschiedenis, die hij in zijn bemerkingsen grotendeels buiten beschouwing liet, signaleerde hij enkel een voorzichtig toegroeien naar 'nieuwere wegen'.¹⁶ De narratieve behandeling van een onderwerp als het beleg van 's-Hertogenbosch lijkt dus te moeten navigeren tussen Scylla en Charybdis: de 'New Old History', die het politieke nog steeds schijnt te verwaarlozen, en de 'Old History', die maar niet van de platgetreden paden lijkt af te wijken. Het is inderdaad een moeilijke, maar misleidende keuze. Voorlopig kan enkel opnieuw

gerefereerd worden aan de vaststellingen van Von Krusenstjern en Medick, die de nieuwe microhistorische benadering van de Dertigjarige Oorlog als een aanwinst beoordeelden, omdat ze toeliet 'den Krieg als einen von Menschen gemachten, erfahrenen und erlittenen gewaltgeprägten Zusammenhang von Handlungen, Ereignissen und Strukturen zu erforschen und darzustellen'. Anders dan een groots en 'anoniem' conflict, wordt de oorlog daarbij teruggebracht op een niveau waar het menselijk denken en handelen opnieuw enige zin krijgt.¹⁷ Dit uitgangspunt biedt voorlopig een houvast, in afwachting van verdere invulling.

De intrige

Dit boek positioneert zich uitdrukkelijk in de lijn van de narratieve geschiedschrijving, met als doel de veldtocht van 1629 te beschouwen als een verhaal van mensen, om aan de hand van deze episode een beeld te schetsen van de Nederlandse oorlog zoals hij beleefd werd. Niet de interpretaties achteraf, maar het handelen en de motieven van de betrokkenen krijgen daarbij de grootste nadruk, zodat het verhaal in de eerste plaats van binnenuit verteld wordt. De intrige, de opeenvolging van historische feiten, wordt uitdrukkelijk als fundament genomen. Dat een dergelijke geschiedschrijving minder historisch, minder verklarend, zelfs minder wetenschappelijk zou zijn, is een misvatting.¹⁸ Net als de gerationaliseerde werkelijkheid van een strikte 'histoire problème', biedt een narratieve benadering een consistente en logische eenheid, niet vanuit een strikte vraagstelling en de behandeling ervan, maar vanuit de feiten en vooral de intrige zelf. Het radicale verwerpen van de evenementiële geschiedenis, de 'korte duur', steunt namelijk op een karikaturale voorstelling, aangezien deze niet los kan gezien worden van de onderliggende structuren. Feiten, gebeurtenissen zweven niet in het ijle, maar zijn daarentegen diep verankerd in de 'structures cachés' waaruit ze voortkomen. Meer nog, geen van beide zijn ze los van elkaar te zien: net zozeer als de 'korte duur' wortelt in de structuren en conjuncturen, zijn deze op hun beurt opgebouwd uit een reeks evenementen. Het gekrakeel onder de Spaanse legerleiding tijdens de zomer van 1629 is tegelijkertijd uniek én een veruitwendiging van de moeizame verhouding tussen de Iberische en de plaatselijke elites. De spanningen binnen de Staten van Holland in de maanden voor het beleg zijn op zich evenementieel, maar bogen op een langere voorgeschiedenis en voorspellen een verdere toekomst. Het beeld dat eerder werd gebruikt, dat van het evenement als knooppunt, blijft onverminderd van kracht: 1629 is evenzeer gebeurtenis-op-zich, als microkosmos van de laatste fase van de Nederlandse Oorlog. Hier kan verwezen worden naar een studie die in 2002 verscheen over de Zesdaagse Oorlog van 1967, een boek met vergelijkbare uitgangspunten als dit. De auteur stelde zich daarin uitdrukkelijk tot doel voor alles het Midden-Oosten van de jaren zestig terug tot leven te brengen, te laten zien hoe dat ene, invloed-

rijke evenement ontstond, in welke context het vorm kreeg, hoe opvallende individuen de gebeurtenissen vorm gaven en hoe menselijke interactie tot onvoorziene gevolgen kon leiden. In ruimere zin zag hij de crisis van 1967 als een voorbeeld voor internationale crises in het algemeen. Hoewel hij zich niet uitdrukkelijk beriep op de narratieve traditie (die in de eigentijdse historiografie immers meer aanvaard is), heeft deze studie een vergelijkbare ambitie, namelijk het beleg van 's-Hertogenbosch tonen als één belangrijke gebeurtenis binnen de Nederlandse Oorlog, waarvan ze niet los te denken is.¹⁹

De sterke nadruk die hier gelegd wordt op het evenementiële en het narratieve betekent geenszins dat dit een excuus zou zijn voor vrijblijvendheid, niets meer dan een 'bevlogen verhaal', integendeel. De in dit boek blootgelegde intrige is in geen geval een objectief, neutraal gegeven, maar wordt daarentegen subjectief en selectief bepaald. Dat betekent dus dat er keuzes werden gemaakt, keuzes die bepaalden welke elementen noodzakelijk of relevant zijn in de ontwikkeling van de intrige. Deze selectie wordt verder uitgewerkt en toegelicht, maar misschien is het nuttig te denken aan het voorbehoud dat historicus Michael F. Graham formuleerde: 'Events do (or did) matter, as long as they are viewed from multiple perspectives'.²⁰ Om die reden is het aangewezen eerst in te gaan op het onderwerp van de plaats die het beleg van 's-Hertogenbosch innam binnen de historiografie. Vooral in de Nederlandse geschiedschrijving was 1629 bij uitstek een onderwerp waarin de tekortkomingen van de 'histoire historisante' niet alleen duidelijk aanwezig waren, maar ook persistent bleken. In de Belgische en internationale historiografie daarentegen kreeg het beleg van 's-Hertogenbosch merkelijk minder aandacht, maar had het wel enige symbolische waarde.

Oude beelden

Roemrijk, maar gevaarvol

In de Nederlandse historiografie sprak het 'gelukkig jaer' 1629 tot de verbeelding als één van de grote successen, zonet de 'grootste militaire triomf' van de prins van Oranje, Frederik Hendrik, die in zijn memoires een ruime plaats toebemeten kreeg. Deze overwinning vestigde zijn naam als 'stedendwinger' en maakte hem tot 'paladijn van het wereldprotestantisme'.²¹ Bovendien straalde ze af op de Republiek: 'Het jaar 1629 is een van de belangrijkste geworden van onzen strijd tegen Spanje, welligt het merkwaardigste voor den beoefenaar van de krijgsgeschiedenis van ons Vaderland'.²² De 'Literatuurlijst van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', die naar aanleiding van een tentoonstelling in 1929 opgesteld werd, vermeldde niet minder dan 255 titels, van historische studies tot en met programma's van feestelijke herdenkingen.²³ Het kan inderdaad moeilijk ontkend worden dat het beleg en de inname van 's-Hertogenbosch een militair

indrukwekkende prestatie was, die voor een groot deel op het conto van Frederik Hendrik geschreven mag worden, 'a skilfully conducted formal siege, which demonstrated to Europe his mastery of this branch of warfare'.²⁴ De Nederlandse geschiedschrijving heeft dit gegeven steevast uitvergroot, maar tegelijk vernauwd tot die triomf van Frederik Hendrik. Deze eenzijdige benadering doet afbreuk aan de gebeurtenissen van 1629. De snelle inname van de Kleefse vesting Wezel en de Spaans-keizerlijke 'diversie' in de Veluwe, tot Amersfoort toe, konden nog op enige aandacht rekenen in de marge van het verhaal in de mate dat ze de glans van de overwinning verder oppoetsten, maar de vergevorderde vredesonderhandelingen werden al te vaak weggemoffeld als zouden het enkel onhandige pogingen geweest zijn om de belegeraars voor Den Bosch weg te lokken.²⁵ Elk van deze elementen blijkt nochtans een eigen dynamische rol gespeeld te hebben in de lange zomer van 1629 en dient bestudeerd te worden in zijn relatie tot de gebeurtenissen in noordelijk Brabant.

Hier wordt een belangrijk argument aangereikt voor een nieuw onderzoek naar het beleg van 's-Hertogenbosch, want zoals C.J. Gudde in 1958 al opmerkte, bestaat er geen behoefte aan een nieuwe studie op de oude leest. Hijzelf probeerde dit euvel te vermijden door als één van de weinigen het beleg grotendeels te beschrijven vanuit het standpunt van de verdedigers, wat als een voorzichtige vernieuwing kon gelden.²⁶ Succesvoller in zijn poging om het verstarde beeld open te breken, was historicus J.D.M. Cornelissen, zelf een Bosschenaar, die naar aanleiding van de driehonderdste verjaardag een artikel publiceerde waarin hij zich voornamelijk baseerde op Vaticaanse bronnen.²⁷ Beide auteurs verlieten echter niet de Staatse versie van het verhaal en drongen, ondanks hun afwijkend standpunt of bronnenmateriaal, op oude interpretaties en beelden aan. Andere auteurs bleven trouwer aan het verstarde, traditionele beeld. De onderhuidse invloed van de negentiende eeuw met haar voorliefde voor grote mannen en hun grootse daden toonde zich hier van haar meest resistente zijde. De oorzaak hiervan is terug vinden bij de eigentijdse beschrijvingen, die zelf alle bouwstenen aandroegen. De veldtocht zoals die in de memoires van Frederik Hendrik en door auteurs als Daniël Heinsius of Pieter Bor beschreven werd, vormde de basis waarop het merendeel van de auteurs steunde, enkele uitzonderingen daargelaten. Ondanks enkele retouches of nieuwe toetsen bleef de grondtoon van het verhaal echter ongewijzigd. De kern waarrond het vorm kreeg, waren twee elkaar aanvullende elementen, die elk in meer of mindere mate terugkeren. Het ging hier met name om de rol van Frederik Hendrik als symbool van de Staatse overwinning enerzijds, en de hoogmoed van de stad anderzijds. In de lokale historiografie kwam daar nog een derde, nu eens subtiel, dan weer openlijk aanwezig element bij, namelijk dat van het Noord-Brabantse en Bossche zelfbeeld.

De gemeenplaatsen van de overwinnaar

In de eerste plaats was er de dominante rol van de stadhouder, aan wie alle evenementen onmiddellijk gerelateerd werden, terwijl hijzelf, alwetend bijna, de leidende hand in het verloop van de gebeurtenissen had. De kwaliteiten die hem daarbij toegeschreven werden, beantwoordden in vele gevallen aan het ideaalbeeld van een militaire bevelhebber: bescheiden, wijs, godvruchtig, vooruitziend, omzichtig en ook dapper. Vooral deze laatste kwaliteit neemt bij sommige auteurs haast mythische proporties aan. Verschillende bronnen bevestigen inderdaad dat hij een zeer actieve rol speelde tijdens het beleg van Den Bosch: de Utrechtse gedeputeerde Adriaan Ploos beschreef hoe de prins 'alle dage dan in 't een, dan in 't ander quartier selfs de visite' deed. De mythevorming rond zijn figuur, die tot in de recente historiografie doorwerkte, begon echter reeds tijdens die zomer van 1629, met de berichten dat hij tot in de voorste loopgraven zelf te vinden was. Toen de geruchten over zijn dapper, dan wel roekeloos gedrag tot in Den Haag doorsijpelden, spoorden de Staten-Generaal hem tot meer voorzichtigheid aan, maar dat kwam hen op het laconieke antwoord te staan dat al deze berichten sterk overdreven waren.²⁸ Binnen dit concert van loftuitingen is het nuttiger te luisteren naar een dissidente stem, die van Alexander van der Capellen, die niet kon nalaten op te merken dat 'de eere van het beleyt ende succes altyt gereserveert bleef aen den Prints, ende niet syne instrumenten'.²⁹ Het is niet enkel het tunnelzicht op het beleg, maar ook de rol van de stadhouder die aan een heroverweging toe is. Het gaat hier niet zozeer om de strikte afwijzing van 'l'idole biographique', de al te grote gerichtheid op het individu, maar eerder om de plaats die dat individu innam binnen de sferen waarin hij handelde. In zijn ambitie Frederik Hendrik 'als vorst, als staatsman, veldheer of wat dan ook van dien aard' te portretteren, bleef Poelhekke, zeker waar het de belegering van 's-Hertogenbosch aanging, al te zeer binnen de idealiserende voorstelling van de prins.³⁰ Zeker, niemand kan ontkennen dat Frederik Hendrik aan Staatse zijde een dominante positie bekleedde, maar hij trad niet op binnen een institutioneel of sociaal vacuüm; hij was in zijn handelen afhankelijk van de andere actoren binnen de Republiek. De 'instrumenten' waar Van der Capellen aan refereerde waren dus zeker zo belangrijk, want zonder deze kon de stadhouder niet uitgroeien tot wat hij geworden is: de Staten-Generaal, bijvoorbeeld, de andere militaire bevelhebbers, de gewestelijke Staten, en dan verder naar beneden tot en met de gewone soldaten toe. Naast de verruiming van de blik naar de andere gebeurtenissen van dat jaar 1629, dient dus ook het politieke en sociale perspectief ruimer genomen te worden. Hoe functioneerde de macht binnen de Republiek, kortom, een vraag die dat jaar herhaaldelijk en in verschillende vormen aan de orde kwam, niet alleen tijdens de onderhandelingen over een nieuw bestand, maar ook heel pregnant tijdens de inval in de Veluwe. Op dat kritieke ogenblik kruisten de belangen van steden, gewesten en de Republiek als geheel, waarbij de prins zichzelf assertief had op te stellen, eerder

dan dat hij de vooruitziende en alwetende held was die zijn tijdgenoten van hem gemaakt hebben.

Het traditionele beeld van het beleg van 's-Hertogenbosch heeft naast de focus op Frederik Hendrik nog een tweede, typische karakteristiek, die vooral in de oudste werken sterk werd aangezet, maar later in afgezwakte vorm doorwerkte. In tegenstelling tot de wijze en vooral moedige prins van Oranje, waren de Spanjaarden, maar vooral de inwoners van Den Bosch hoogmoedige en arrogante tegenstanders. Waren zij niet 'van de onneembaarheid van [de] stad diep doordrongen'?³¹ Toen de prins voor de stad verscheen, waste de gouverneur nog de oren van diens bodes, wist de Haarlemmer predikant Daniël Souterius, namelijk dat diens oudere halfbroer Maurits al tot tweemaal toe geprobeerd had de stad te belegeren, maar tevergeefs. 's-Hertogenbosch was in de ogen van de predikant en velen na hem een hoogmoedige stad, een tweede Nineve, en is dat eigenlijk tot in het begin van de twintigste eeuw gebleven, zij het dan in een afgezwakte vorm.³² In 1924 heette het nog dat in Brussel 'de onderneming van den Prins tegen "Bolduc la Pucelle" [...] als een dolzinnig waagstuk bespot [werd]', en dat men daar '[elkander] vertroostte met het vooruitzicht hem weldra dood of gevangen in handen te hebben, als hij de "onneembare" moerasvesting moedeloos zou hebben verlaten'.³³ Een iets gematigder variant, van de militant-katholieke hand van een dominicaan nachtans, hield in dat 'de Bosschenaars zich veilig waanden achter hunne geduchte bolwerken en wallen, terwijl zij zorgeloos aan de rust zich overgaven'. De auteur gebruikte de zelfgenoegzame zekerheid van de Bossche burgerij hier als een stijlfiguur om de vooruitziendheid van bisschop (en ordegenoot) Michaël Ophovius, die als een eenzame Cassandra de stad waarschuwde voor naderend onheil.³⁴ De propaganda liet echter niet na vooral de onoverwinnelijkheid van Den Bosch sterk aan te zetten. De frontispice van het werk van Daniël Heinsius toonde een stadsgezicht van Den Bosch met een teneergeslagen Boschmaagd, met daaronder een Latijns motto: 'Decies invicta, afflicta', 'Tien maal onoverwonnen, nu verslagen'.³⁵ De Franse ingenieur Prempart bracht een variant op dit verhaal, door de overmoed vooral aan de gouverneur van de stad, Anthonie Schetz, baron van Grobbendonk, toe te schrijven, die daarmee net als in het werk van Heinsius verwordt tot de absolute tegenpool van Frederik Hendrik. 'Seker vermaerde Kryghs-Overste' aan Spaanse kant had hem verteld, beweerde de Fransman, dat de gouverneur behoorde tot dat slag van mensen die steeds beweren 'datse voor den Duyvel niet vervaert syn', maar als het zover komt, heel wat minder praats hadden. Zo was het ook nu. Grobbendonk had altijd gehoopt dat Frederik Hendrik 'dat hert hadde', werd gezegd, en dat hij zelf 'soude thonen wat Man hy was, meynende dat andere Krijghs-Oversten al te bloothertich waren'.³⁶ J.D.M. Cornelissen wees er in 1929 als eerste terecht op dat het beeld van het onoverwinnelijke 's-Hertogenbosch onhoudbaar was.³⁷ De vermeldingen van de onoverwinnelijkheid van 's-Hertogenbosch zijn echter uitsluitend terug te vinden aan Staatse kant, en dan

vooral in de propagandistische pamfletten en historiewerken. Een vergelijkbaar geval was Nancy, de Lotharingse hoofdstad die na het succesvolle beleg van 1634 door de Franse overwinnaars als een onneembare vesting werd voorgesteld.³⁸ De veronderstelde Bossche onoverwinnelijkheid was dus nauwelijks meer dan een klassieke stijlfiguur, een hyperbool waarmee de eigen prestaties in grootse proporties kunnen geplaatst worden.

In ruimer perspectief kan opgemerkt worden dat in de Nederlandse historiografie, met uitzondering van het artikel van Cornelissen, de Zuidelijke Nederlanden reduceerde tot louter passieve omstaanders bij de geschiedenis. Zelfs de stad 's-Hertogenbosch, tot dan toe een Brabantse en vooral katholieke stad, lijdt onder deze eenzijdige benadering, omdat niet zelden de overgave op anachronistische wijze als onvermijdelijk werd beschouwd. Vooral de bijzondere verhouding tussen het katholieke Noord-Brabant en de rest van het huidige Nederland, het zogenaamde 'arme Brabant', speelde daarbij een belangrijke rol. De kern van deze mythe wordt gevormd door het beeld van een uitgeteerd gewest dat door een uitheems regime werd leeggezogen en in zijn godsdienst onderdrukt. Typerend voor deze ongemakkelijke verhouding tegenover dit verleden is een artikel dat in 1979 verscheen onder de veelzeggende titel '1629, winst of verlies', waarin de capitulatie van Den Bosch werd voorgesteld als een waterscheiding, waarin 'voor Brabant het doek [viel] over een paar eeuwen suprematie in het geheel van de 17 provincies. De verovering van de onneembaar gewaande vesting', ging de auteur verder, 'was het begin van het einde'.³⁹ Het zijn dit gevoel van nostalgie en een zekere onderhuidse frustratie die in het werk van veel Bossche auteurs, vaak onbewust, doorschemeren.

Het stilzwijgen van de verliezers

Cornelissen mocht dan wel de enige zijn die in Nederland aandacht besteedde aan de Zuidelijke Nederlanden als autonome factor, dat betekent niet dat het beleg van 's-Hertogenbosch onopgemerkt bleef in de Spaanse en Belgische historiografie. In de literatuur die gemakshalve als 'Habsburgs' kan omschreven worden, wordt het fiasco van 1629 vaak aangehaald of voorgesteld als hét voorbeeld van de diepgaande crisis die de Spaanse monarchie in die jaren doormaakte, zowel binnen als buiten de Nederlanden. Voor de Zuidelijke Nederlanden wordt de klap van 1629 terecht als het begin genomen van de diepgaande politieke crisis van het Spaanse bestuur, die nog zeker tot 1632-3 aansleepte, en tussen de regels door zelfs als het begin van een hele politieke 'ongelukseeuw'. Opvallend daarbij is echter dat, om met de terminologie van de Spaanse historica Alicia Esteban Estringana te spreken, de 'crise défensive' – de ongelukkige campagne van 1629 – dan wel als de katalysator van de 'crise politique' werd beschouwd, maar nooit als dusdanig geanalyseerd.⁴⁰ Het debacle van 's-Hertogenbosch vertoonde namelijk alle symptomen die ook in de daarop volgende jaren nu

latent, dan apert aanwezig waren in de Brusselse regering, gekenmerkt door chronisch geldgebrek, een hopeloos verdeeld opperbevel en halfslachtige instructies uit Madrid.⁴¹ De pauselijke nuntius herhaalde het oordeel van bisschop Ophovius, toen hij aan het Vaticaan liet weten dat de stad 'niet zozeer door de moed van de vijand gevallen was, als wel door een ernstig falen van degenen die haar [de stad] hadden moeten ontzetten'.⁴² Deze uitspraak was een nauwelijks verholen sneer naar de regeringen in Brussel en Madrid, die hun militaire en politieke verplichtingen niet nagekomen waren.

Voor de Zuidelijke Nederlanden gold dat deze vorstendommen een deelgebied vormden binnen de grote, samengestelde staat die de Habsburgse monarchie was. Dit betekende dat de grote lijnen van het beleid in Madrid werden uitgezet door de koning en zijn 'valido', of favoriet, de graaf-hertog van Olivares, en vervolgens al dan niet met tegenzin in Brussel uitgevoerd.⁴³ De lange afstanden verhinderden echter een snelle communicatie, zodat elk Madrileens ingrijpen op de korte termijn uitgesloten was. Door een laattijdige koerier, bijvoorbeeld, vernam het hof de overgave van de stad pas op 18 oktober, een maand na de uittocht van het garnizoen, terwijl het eerder bijna anderhalve maand geduurd had eer de inname van Wezel bekend was geworden.⁴⁴ De politiek van Filips IV (1621-65)⁴⁵ mocht dan wel mee het kader geschapen hebben waarin het beleg van 's-Hertogenbosch kon plaatsvinden, de eigenlijke verdediging moest in Brussel georganiseerd worden. De brieven die van het Iberisch schiereiland naar het noorden gezonden werden, bevatten dan ook enkel concrete richtlijnen op middellange of lange termijn. Voor deze studie zal dus voornamelijk gekeken worden naar het functioneren van het hof in Brussel als bestuurscentrum binnen de grotere monarchie. De koning en zijn regering in Madrid spelen slechts een rol op de achtergrond, juist omdat hun directe, onmiddellijke betrokkenheid bij de gebeurtenissen minimaal was. Net als in het Noorden zijn hier in het bijzonder de relaties tussen de verschillende bestuursniveaus van belang, met die complicatie dat Brussel niet zelfstandig kon optreden, maar in hoge mate gebonden was aan de lijnen die in Madrid werden uitgezet. Bovendien was er met de zogenaamde 'imported elite', bestuurders die uit andere delen van de monarchie, voornamelijk Castilië, overgekomen waren, een bijkomend machtscentrum binnen de regering. Het is geen onbekend gegeven dat de relatie tussen de zogenaamde Spaanse factie en de autochtone adel problematisch was en één van de grote drijfveren achter het ongenoegen in de herfst van 1629.

Hoewel het hof in Madrid tussen haakjes wordt geplaatst voor wat de gebeurtenissen zelf aangaat, toch kan de internationale politiek geenszins genegeerd worden. Voor de Nederlandse historiografie kan over het algemeen de diagnose van Geoffrey Parker gesteld worden, die haar omschreef als 'basically domestic, introspective, at times even parochial'.⁴⁶ De aandacht die door Nederlandse historici aan de gebeurtenissen en evoluties buiten de Lage Landen besteed werd, staat nauwelijks in verhouding tot wat kan en mag

verwacht worden. Het zou zeker te ver gaan om de laatste fase van de Nederlandse Oorlog als één van de subconflicten van de Dertigjarige Oorlog te beschouwen, maar toch verdient de vervlechting met andere Europese oorlogen zeker meer aandacht.⁴⁷ Aan de Mantuaanse Successieoorlog (1628-31) wijdde Poelhekke in zijn biografie van Frederik Hendrik, ondanks alle wijdloopigheid en niet minder dan vier hoofdstukken over het beleg, nauwelijks één alinea, hoewel de invloed ervan op de gebeurtenissen enorm was. Elders besteedde Poelhekke verhoudingsgewijs wel meer aandacht aan de internationale omstandigheden, maar herhaalde daarbij grotendeels de memoires van Frederik Hendrik, die op dit vlak weinig diepgaand waren.⁴⁸ De uiteenlopende belangen die Filips IV en Olivares overal op het continent en daarbuiten te verdedigen hadden, verplichtten hen tot het voeren van een werkelijk Europese politiek en dat net op het moment dat de monarchie de eerste symptomen van 'strategical overstretch' begon te vertonen.⁴⁹ De verhouding tussen de val van 's-Hertogenbosch enerzijds en de aftakelende Habsburgse hegemonie anderzijds dient dus in perspectief geplaatst te worden, net zozeer als de verhouding tot de Dertigjarige Oorlog.⁵⁰ De onverwachte Vrede van Lübeck (22 mei 1629), waarbij de Deense koning Christiaan IV (1588-1648) uit de oorlog stapte, speelde bijvoorbeeld een onmiskenbare rol. Het belang van de veldtocht van 1629 werd aan verschillende hoven sterk aanvoeld en toen Den Bosch eindelijk gevallen was, wisten verschillende hooggeplaatste figuren dat het machsevenwicht op het continent aan het verschuiven was, zoals onder meer de felicitaties die de Staten-Generaal ontvingen getuigen.⁵¹

In dit historiografisch overzicht werden tot nu toe twee elementen van een nieuwe benadering aangewezen, die beide binnen het 'menselijke' verhaal over de veldtocht van 1629 ruime aandacht zullen krijgen. Een eerste omvatte voornamelijk de ruimere situering van het beleg van 's-Hertogenbosch, niet alleen in relatie tot de gebeurtenissen elders in de Nederlanden, maar vooral tot de internationale politieke verwickelingen. Enigszins simplificerend kan hierbij teruggegrepen worden op het beeld van een evenement als knooppunt, waarin zowel de lijnen uit de Republiek, de Zuidelijke Nederlanden, als Europa samenkomen, om dan vervolgens weer hun eigen loop te nemen. De mate waarin de internationale politiek de gebeurtenissen in de Nederlanden beïnvloedde, is een relevante vraag, die zeker in de laatste fase van de Nederlandse oorlog van wezenlijk belang is. Ze kan echter ook omgekeerd gesteld worden, namelijk welke impact en welke gevolgen het beleg van 's-Hertogenbosch in het buitenland had. In de tweede plaats, maar niet minder belangrijk, is er het functioneren van de macht in zowel het Noorden als het Zuiden, een vergelijkend aspect dat, wat dit onderwerp aangaat, nauwelijks nog in de historiografie is toegepast.

Anatomie van de macht

Actief

De 'oude' benadering van het beleg was typisch voor een militaire historiografie die men enigszins smalend de 'histoire de bataille' is gaan noemen. Deze kenmerkte zich door een buitenmaatse interesse voor de grote figuren, de vorsten en generaals, en hun veldslagen, waarbij de aandacht voornamelijk uitging naar de gehanteerde tactiek die het succes op het slagveld bepaalde. Het is diezelfde benadering die historici naar negentiende-eeuwse snit deed besluiten dat er van de Nederlandse oorlogen weinig te leren viel, daar waar tijdgenoten ze daarentegen beschouwden als de leerschool van Europa. Verschillende Engelse officieren die voor 's-Hertogenbosch dienden, maakten bijvoorbeeld later faam tijdens de burgeroorlog (1642-51), zowel aan de zijde van de koning als van het parlement.⁵² Een oorlog die voornamelijk gevoerd werd in de belegeringsloopgraven en in kleinere acties en nauwelijks veldslagen kende, beantwoordde immers niet aan de verwachtingen en het beeld van grote generaals en heldhaftige, allesbepalende 'Hauptschlachten'. Het beleg van Den Bosch was daar een uitzondering op, in die zin dat de overige attractieve elementen – een 'groot veldheer' en 'nationale roem' – wel aanwezig waren. De hedendaagse militaire geschiedenis heeft gelukkig dit tunnelzicht verloren en haar horizon verbreed. In de eerste plaats werd de blik verlegd naar de achterliggende systemen die een oorlog gaande hielden. Een leger vergde veel van de toenmalige bureaucratie, die diende te zorgen voor geld, manschappen en proviandering. De effectiviteit waarmee dat gebeurde, bepaalde in hoge mate het succes waarmee een leger kon opereren en bijgevolg ook de sterkte van de betrokken staat. Geoffrey Parker bijvoorbeeld baseerde zijn studie over de organisatie van het Spaanse 'Ejército de Flandes' op de vraag waarom het leger van de rijkste en machtigste staat in Europa er niet in slaagde de opstand in de Nederlanden neer te slaan.⁵³ Een noodzakelijke vereiste om effectiviteit te bereiken was een solide interne organisatie, gekenmerkt door een consolidatie van de regeringsmacht en een stabiele binnenlandse situatie. Op die manier droeg oorlogsvoering bij aan het ontstaan van de moderne staten, maar anderzijds betekende ze een inherent gevaar voor die staten die met hun fixatie op de buitenlandse politiek vaak de neiging hadden aan binnenlandse noden voorbij te gaan.⁵⁴

Er kan echter niet volstaan worden met enkel deze achterliggende systemen. Met de ambitie om de gebeurtenissen op menselijk niveau te benaderen in het achterhoofd, moet worden opgemerkt dat personen en instellingen niet uitsluitend deel van een abstract 'systeem' waren, maar in de eerste plaats actoren die zich binnen een afgebakend speelveld bewogen. Op het evenementiële niveau werd op gebeurtenissen gereageerd, getwijfeld en vergissingen gemaakt. De korte termijn binnen de oorlogspolitiek manifesteert zich hier, of anders: de dagelijkse werkzaamheden van een regering in oorlog. In de militaire praktijk

kan dus niet voorbijgegaan worden aan de rol van – onder meer – de veldheren en militairen zelf, al gaat het niet meer om de klassieke militaire waarden die vroeger benadrukt werden, maar eerder om hun functioneren binnen het staatsbestel en het leger. Hier kan opnieuw verwezen worden naar de rol van Frederik Hendrik, die tegelijk een militaire en een politieke rol had, net zoals zijn neef, graaf Hendrik van den Bergh, die het Spaanse leger op de Veluwe leidde. De analyse van de veldtocht van 1629 dient daarbij eveneens bekeken te worden vanuit het ruimere kader dat deze actoren voor zichzelf schiepen, met andere woorden de vraag naar de lange-termijnvisie van de betrokken regeringen. Jonathan Israel schreef vanuit dat oogpunt de Spaanse militaire tegenslagen van 1629 en 1632 onder meer toe aan Olivares' weinig realistische beleid in de Nederlanden.⁵⁵ Verschillende auteurs hebben hier ook gewezen op het onvermogen van de Spaanse monarchie om haar ambities in overeenstemming te brengen met haar mogelijkheden. Hoewel de reputatie van de Republiek in deze iets beter is, is een dergelijk uitgangspunt mutatis mutandis nuttig.⁵⁶ De vraag in welke mate regeringen hun doeleinden stelden en bijstelden ten opzichte van hun mogelijkheden of, omgekeerd, hun potentieel trachtten uit te breiden met het oog op ambitieuze plannen, vormt een bruikbaar kader om de gebeurtenissen te plaatsen en de wisselwerking, dan wel spanning tussen de verwachtingen en de onvoorspelbare praxis duidelijk te maken.

Passief

Tot nu toe werd enkel gesproken over de 'grote', politieke geschiedenis, die van staten, regeringen en vorsten, maar daarmee werd de geschiedenis geweld aangedaan. De veldtocht van 1629 was evenzeer het verhaal van Staatse soldaten als François vanden Eynden of de Utrechtse burgervrouw Adriaentgen van Gils, van de Diestse burgemeester Cornelis van Groethuysen of de Gelderse gedeputeerde Arnold de Bie. De massa naamlozen, waaruit sommigen soms kort naar voren traden en die waarschijnlijk geen zicht hadden op wat er precies gebeurde, hebben evenzeer hun plaats in de geschiedenis en oefenden er, passief en actief, mee invloed op uit. De horizontale vergelijking die eerder werd aangehaald en zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden omvat, kan uitgebreid worden met een verticale as, van de hoogste bestuursregionen verder naar beneden, over de lokale autoriteiten naar de burgerbevolking en de soldaten. In dit onderzoek is het mogelijk twee stromingen in de huidige geschiedschrijving over oorlog en samenleving samen te brengen. De mogelijkheid hiertoe ligt bijna inherent vervat in de relatief beperkte afbakening van het onderwerp. De eerste as, die aandacht besteedt aan de achterliggende systemen, werd reeds behandeld, de andere komt nu aan bod.

Het is duidelijk dat de militaire geschiedenis met de verruimde aandacht zichzelf ontgroeid is en de relatieve isolatie doorbroken heeft, waardoor ze

overigens vaak niet meer als dusdanig te herkennen is. Hetzelfde kan opgemerkt worden over de tweede 'school' die de laatste decennia opgang maakte. Myron Gutmann merkte in 1980 op dat in de voorgaande jaren veel was geleerd over de organisatie van legers, maar nog te weinig over de plaats van de burgerbevolking in de oorlog.⁵⁷ Zowel de sociale als de militaire historici hadden in zijn ogen de oorlogservaringen van de Europese plattelandsbevolking verwaarloosd. Vanuit die vaststelling richtte hij zijn studie op drie elementen, namelijk de relatie van de bevolking met de legers, de economische gevolgen van de aanwezigheid van de militairen en de demografische effecten. Een nadeel van deze benadering is echter dat het fenomeen 'oorlog' al te vaak wordt geabstraheerd en de menselijke factor wordt weggestreepd. De ervaring van de burgerbevolking is niet meer dan een onbekende in een vergelijking met 'oorlog', 'honger' en 'epidemieën' als andere leden. Een tweede tekortkoming, als die term op zijn plaats is, is het uitgebreide kwantitatieve onderzoek over een langere periode die ze vereist, wat deze benadering niet toepasbaar maakt voor één jaar. Een dergelijke benadering, die voornamelijk steunt op serieel onderzoek, is dus onbruikbaar voor een evenementiële studie als deze. In deze studies wordt bovendien vaak de eigenaardige dichotomie aangebracht, die de burgerbevolking als het ware buiten de oorlog plaatst: Gutmann had het over 'a trade carried on by violent and undisciplined men [which] all too often spilled over into civilian life'.⁵⁸ Boeren en stedelingen worden zo in essentie gereduceerd tot slachtoffers van oorlogsvoering, die plunderingen en wreedheden ondergingen, blootgesteld waren aan brandschattingen, opeisingen en gedwongen inkwartieringen, en uitgeknepen werden door huizenhoge belastingen en contributies. Deze blikveldvernaauwing werd onder meer gesignaleerd door de Franse historicus René Pillorget, die de relaties tussen burgers en militairen beschreef vanuit de vaststelling dat eerstgenoemden niet enkel de oorlog ondergingen, maar er vaak ook in meer of mindere mate aan deelnamen. Burgers waren niet alleen slachtoffers, concludeerde hij, maar stelden zich soms teweer tegenover ongewenste militaire aanwezigheid, vaak tevergeefs, of kwamen tot een nauwe samenwerking met de legers.⁵⁹ Behalve een passieve valt de burgerbevolking dus ook een actieve rol toe te dichten. Die activiteit beperkt zich niet enkel tot het eigenlijke krijgsbedrijf, zoals Pillorget aannam, maar strekte zich eveneens uit over de politieke en sociale sfeer, waarin ruimte was voor individueel en collectief handelen. Als de bevolking voor het geweld op de vlucht sloeg, zoals tijdens de inval op de Veluwe gebeurde, dan was dat slechts één van de mogelijke antwoorden op het oorlogsgeweld, naast onder meer het onderhandelen met de vijandelijke troepen over zogenaamde contributies en sauvegardes.

Deze redenering kan echter nog een stap verder doorgetrokken worden om de artificiële scheidslijnen tussen 'oorlog' en 'samenleving' verder op te heffen. Het gaat hier niet zozeer om de actieve deelname aan de oorlog zelf, maar om de houding van de bevolking tegenover de oorlog als zodanig. De samenleving in

de Republiek werd immers gekenmerkt door een hoge graad van 'political consciousness, the political education of the common man', die deels het gevolg was van de oorlog met Spanje en gevoed werd door pamfletten, kranten en ander drukwerk.⁶⁰ De eigenlijke macht lag dan wel bij een oligarchie van regenten, toch dienden de politieke overheden rekening te houden met de mening van de 'gewone man', al was het maar om de nodige interne stabiliteit te bewaren.⁶¹ Aan Spaanse zijde, waar het bestuur enigszins anachronistisch als minder democratisch gold, speelden soortgelijke argumenten. De aansporing van Olivares aan Filips IV zich te laten leiden door de 'voz comun' mocht dan zonder veel gevolg gebleven zijn, de kardinaal-infant Ferdinand vond het in 1636 omwille van de sentimenten van de Zuid-Nederlanders toch raadzaam de oorlog tegen de Republiek voorrang te geven op die tegen Frankrijk.⁶² De burgerbevolking had duidelijk een mening over de oorlog en hoe die verliep, een mening die als een publieke opinie kan geduid worden. Dat 'de bevolking alsdan geheel onverschillig [...] aan den uitslag der krijgswegingen' zou geweest zijn, zoals een historicus in 1904 suggereerde, is een misvatting.⁶³ De enorme respons die het verlies van Den Bosch in de Zuidelijke Nederlanden veroorzaakte, kan overigens al op zichzelf als voldoende argument gelden. Overheden onderkenden de invloed die berichtgeving en propaganda konden uitoefenen. In het protestantse Lippe bijvoorbeeld voerden de keizerlijke bezettingstroepen in augustus 1630 censuur in om te vermijden dat er al te veel zou gespeculeerd of getwist worden over godsdienstige zaken of de oorlogskansen.⁶⁴ Nieuws en de kanalen waarlangs het de bevolking bereikte, waren belangrijk, net als, meer in het algemeen, de manier waarop deze werden gebruikt als wapen of als middel om de bevolking te mobiliseren. Een oorlog diende immers voor de bevolking gerechtvaardigd te worden om loyaliteit af te dwingen. De verwerping van die oorlogsdoelen, verraad dus, werd daarbij een strafbaar delict, waarvan de vervolging door de betrokken overheden ter harte genomen werd.

De opmerkingen van Wayne te Brake dienen bij dit alles als een belangrijke leidraad. Als echo van de kritieken die op de 'New History' werden geuit, maar zonder deze expliciet te vermelden, wees Te Brake op een tekortkoming in de sociale geschiedschrijving, namelijk dat men er ondanks verschillende studies over de 'gewone man' nog niet in geslaagd was hem te integreren in de grote geschiedenis.⁶⁵ Er bestaat, in de ogen van Te Brake, een kloof tussen aan de ene kant de 'popular politics' van de sociale geschiedschrijving en aan de andere kant de 'main line of political history'. Hij pleitte er voor de bevindingen uit de politieke geschiedenis te koppelen aan de tot dan toe nog gefragmenteerde kennis van de 'popular political action' om op die manier aan te tonen dat de 'gewone man' wel degelijk deel had in de vorming van de geschiedenis. Een vereiste daarvoor is dat deze 'gewone man', negatief begrepen als iedereen die geen deel had aan het officiële politieke circuit, in het onderzoek beschouwd moet worden als een zelfstandige actor, een 'explanans', en niet als een 'explanandum'.

Toegepast op dit onderzoek, laat een dergelijk uitgangspunt toe de meer sociaal-economische benadering te integreren in het politieke verhaal. De mate waarin de burgerbevolking leed onder, participeerde in of reageerde op de gebeurtenissen en op die manier de overheden voor nieuwe uitdagingen plaatste, geeft het onderzoek naar het beleg van 's-Hertogenbosch een invalshoek die een nieuw beeld van de oorlog in de Nederlanden moet opleveren.

Bronnen en structuur

Bronnen: de korte afstand

Bij de ideeën die in de voorgaande bladzijden uiteen werden gezet, spelen nieuwsvoorziening en -circulatie een primordiale rol, of het nu gaat om het politieke beslissingsproces of de ervaringen van bevolking. Handelen wordt immers gestuurd door de beoordeling van de gegeven situatie, zodat aan de hand van 'nieuws' zowel op de perceptie van de gebeurtenissen als op de gevoerde politiek een licht kan geworpen worden. Informatievoorziening op zichzelf, een té ruim onderwerp, blijft grotendeels buiten het blikveld van het onderzoek, maar speelde vooral in de selectie van de bronnen een belangrijke rol. De vraag wat de betrokkenen wisten en, meer nog, hoe ze die kennis evalueerden, is een bepalend element en kan onmogelijk genegeerd worden. Aan de binnen- en buitenlandse informatiestromen, die een wezenlijk onderdeel vormden van de beleidsbepalingen, maar moeilijk te verkrijgen waren, dient in het onderzoek de nodige aandacht besteed te worden.⁶⁶ Hier komt het voordeel van een relatief beperkt onderwerp goed tot zijn recht, in die zin dat verschillende bronnen kunnen aangeboord worden, van de hoogste officiële regeringsinstellingen, over de diplomatieke kanalen en de pers 'avant la lettre' tot en met particuliere correspondenties. Ook geografisch kon een breed scala aan archieven benut worden, zodat niet alleen stukken van Staten-Generaal en het hof in Brussel werden ingekeken, maar eveneens van die van ondergeschikte besturen als de Gelderse kwartieren of het stadsbestuur van Herentals. Onder deze bestuursniveaus werd niet voorbijgegaan aan niet-officiële bronnen, waaronder de archieven van de graven van den Bergh, koopmansarchieven in Antwerpen of de particuliere correspondentie van de remonstrantse predikant Johannes Wtenbogaert. De afstand tussen feit en interpretatie is in deze bronnen drastisch ingekort, waardoor deze benadering gelijkenissen vertoont met de zogenaamde 'histoire immédiate'.⁶⁷ Door de directe betrokkenen, zij het actief dan wel passief, aan het woord te laten in hun uitgebreide correspondenties en met hen de gebeurtenissen te volgen, kunnen deze ontdaan worden van elke (onbewuste) teleologie en daarmee de evenementen te duiden en te verklaren. Meer nog dan een retorisch middel, bijvoorbeeld door het citeren uit brieven, gaat het dus om een methodiek

die de beschreven gebeurtenissen van binnenuit bekijkt, eerder dan met de luxe van de afstand. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de Spaans-keizerlijke raid in de Veluwe, die door een gekleurde terugblik alle gewicht verloor, maar meekijkend over de schouder van de betrokkenen vindt deze actie haar reliëf terug. Beslissingen worden in hun context geplaatst, terwijl ontwikkelingen die anders door de mazen van het net vielen, nu wel weerhouden worden als essentiële onderdelen van het verhaal. Tegenover de steeds benadrukte standvastigheid van de prins en de Staten-Generaal, komen nu ook de particularistische reflexen van de bedreigde gewesten en steden te staan, of de strategische vergissingen van graaf Otto van Limburg-Stirum die als eerste de verdediging van de Veluwe leidde.

Structuur

In de concrete invulling van deze studie zal de veldtocht van 1629, zoals gezegd, verteld worden als een verhaal, waarin de chronologische opeenvolging van feiten en gebeurtenissen voortschrijdt langs de lijnen die in de voorgaande bladzijden werden uiteengezet. De kern daarvan is het kruisvormige kader, met de tegenstelling Noord-Zuid als horizontale, de sociale doorsnede als verticale arm. Het natuurlijke beginpunt van dat 'geluckich jaer' is de verovering van de Zilvervloot door Piet Hein, generaal van de West-Indische Compagnie (WIC), of, preciezer, het bekend worden van dit wapenfeit in de Republiek. Het eind is moeilijker vast te leggen en verschillende momenten komen daarvoor in aanmerking. Dertien oktober, de dag waarop de Spaanse en keizerlijke soldaten de IJssel verlieten, is ongetwijfeld te vroeg. Zowel de inname van de Braziliaanse haven Pernambuco door dezelfde WIC, die de doodsteek van de bestandsonderhandelingen betekende, als de eerste conferentie van Tilburg over de toekomst van de betwiste Meierij van Den Bosch, beide eind januari 1630, zijn alle valabele eindpunten. Uiteraard geldt dat beide termini niet absoluut zijn, de eerdere opmerkingen over het evenement als knooppunt indachtig.

De chronologische voortgang vormt de basis van dit boek, waarin de eerste twee hoofdstukken voornamelijk het kader schetsen waarin de veldtocht van 1629 kon plaatsvinden. De internationale omstandigheden en de invloed die ze uitoefenden op de beslissing van Frederik Hendrik om 's-Hertogenbosch te belegeren vormen het eerste deel (hoofdstuk I), gevolgd door een nadere kijk op de Zuidelijke Nederlanden. Daar had de politiek van het Spaanse hof zich bij uitstek laten voelen: meer nog dan de Europese politiek vormden deze gevolgen de basis van waaruit de regering in Brussel kon handelen. Beide bewegingen in Noord en Zuid komen daarna in dit hoofdstuk samen in de discussies in de Republiek die leidden tot de zomercampagne van dat jaar en de voorbereiding ervan (hoofdstuk II). De veldtocht vormt een tweede geheel binnen het boek en krijgt vier hoofdstukken toebedeeld, die elk een fase markeren. De eerste

maanden van de veldtocht, voordat Spaanse troepen op 22 juli de IJssel overstaken, vormen een eerste fase, met name de eerste maanden van het beleg (hoofdstuk III) en de ontzettingspogingen door het leger van graaf Hendrik van den Bergh (hoofdstuk IV). De maand waarin de veldtocht op zijn hoogtepunt was en de Spaans-keizerlijke troepen de Veluwe beheersten, tot en met de inname van de Rijnlandse vesting Wezel, is het onderwerp van het vijfde hoofdstuk. Daarna keert de aandacht terug naar 's-Hertogenbosch, naar de laatste maanden van het beleg, van eind juli tot begin september, tot en met de uiteindelijke overgave van de stad. Na vier thematische hoofdstukken, wordt dit boek afgesloten met de afwikkeling van de veldtocht van 1629, waarin drie aspecten centraal staan: de aftocht van de IJssel, de crisis in de Zuidelijke Nederlanden, en de vestiging van het Staats gezag in Den Bosch en de Meierij. Het afspringen van de vredesonderhandelingen, waarin bijna alle kwesties die dat jaar speelden, samenkwamen, vormen het eindpunt (hoofdstuk XI). In geen geval echter is dat een definitief einde, want uit dit hoofdstuk zal blijken hoezeer 1629 in feite op een open einde uitliep. Voor al deze hoofdstukken geldt dat de nadruk zal gelegd worden op het beslissingsproces en de rol van zowel personen en instellingen, als van informatievoorziening. De weerslag van deze beslissingen op de tegenpartij, ondergeschikte besturen en de bevolking wordt evenzeer in ogenschouw genomen.

Het chronologische verhaal wordt onderbroken door enkele thematische hoofdstukken, waarin specifiek menselijk handelen – zo nadrukkelijk aanwezig op het evenementiële niveau – voor het voetlicht wordt gehaald. Het eerste thema is een nadere overweging over de financiële achtergronden van de veldtocht (hoofdstuk VII). Deze namen een zo belangrijke plaats in binnen het politieke en militaire bedrijf, dat ze het verdienen om afzonderlijk besproken te worden, al was het maar om de financiën niet als een steeds weerkerend, maar door het boek heen versnipperd onderwerp voor te moeten stellen. Verder worden bijzondere oorlogservaringen grondiger beschreven, niet zozeer van de hoge regeringsfiguren en militairen met hun nadrukkelijke invloed op de gebeurtenissen, maar vooral van die grote massa van onbekenden wier voetafdruk minder diep was. In de eerste plaats zijn dat de gewone soldaten (hoofdstuk VIII), maar ook de stedelingen en plattelandsbewoners in Noord en Zuid, die op diverse manieren met de oorlog geconfronteerd werden (hoofdstuk IX). Een bijzondere plaats nemen ten slotte de inwoners van Den Bosch in, die vijf maanden lang onder vuur lagen (hoofdstuk X). Voor elk van deze drie groepen zal bekeken worden hoe ze functioneerden als groep binnen de oorlog, niet alleen 'intern', maar vooral in relatie tot de overheden die hen trachtten te sturen of te binden.

I

Proloog

Een stuurloze vloot, overgeleverd aan de genade van de wind en een speelbal van de stormen, zo omschreef een Brusselse regeringsfunctionaris de Zuidelijke Nederlanden in december 1628. Nauwelijks enkele weken later wenste dezelfde man, de graaf van Estaires, zichzelf ver weg van daar, toen hij de toestand overzag.⁶⁸ De Zuidelijke Nederlanden verkeerden inderdaad in een diepe financiële en politieke malaise: het Spaanse leger werd geplaagd door geldgebrek en moest het stellen zonder een leider die orde op zaken kon stellen, want Ambrosio Spínola, de oude Italiaanse veldheer, had Brussel verruild voor Madrid om er een eind aan de oorlog te bepleiten. Daar had men nog andere zorgen aan het hoofd. Een politieke gok van Olivares had geleid tot een Spaanse interventie in de Mantuaanse Successieoorlog, die de Madrileense aandacht en macht naar het zuiden had afgeleid. In het noorden had keizer Ferdinand II (1619-37) dan weer de handen vol met de Deense koning Christiaan IV. Die leek het, ondanks alle overmacht, nog enige tijd te kunnen volhouden en daarmee verhinderen dat er uit het oosten enige hulp de richting van de Nederlanden uit kwam.⁶⁹ Hoewel Frederik Hendrik in zijn memoires aanvoerde dat hij van al deze gunstige omstandigheden uiteindelijk niet kon profiteren, werden deze vier elementen bijna plichtmatig herhaald door verschillende generaties historici. De omstandigheden waarin de Republiek in 1628-9 inspeelde op de gewijzigde omstandigheden en deze in haar voordeel uitbuitte, verdienen echter meer aandacht dan ze bij Frederik Hendrik, Heinsius en hun navolgers kregen. De lange weg naar het beleg liep over een heel wat moeilijker parcours dan hierboven kort geschetst werd. De ontwikkelingen binnen de Spaanse monarchie sinds het hervatten van de oorlog in 1621, de Dertigjarige Oorlog die toen al ruim tien jaar Europa beheerste, en de escalatie van het opvolgingsconflict in Mantua waren immers alle factoren die nauwelijks los van elkaar gezien kunnen worden en op een complexe manier in elkaar grepen. De centrale vraag is welke invloed de internationale machtsverhoudingen en de internationale gebeurtenissen hadden op de beslissing om 's-Hertogenbosch te belegeren. De gevolgen voor de Zuidelijke Nederlanden en de concrete omstandigheden waarin het Staatse besluit tot stand kwam, hebben hun plaats in het tweede hoofdstuk.

De Republiek onder druk

Economisch offensief

Bij de hervatting van de oorlog in 1621 zag de toestand er heel wat rooskleuriger uit voor Spanje. De nieuwe koning, Filips IV, en zijn raadgevers hadden in Madrid besloten te breken met de als vernederend ervaren pacificatiepolitiek van de kort daarvoor overleden vorst Filips III (1598-1621). Deze had niet alleen de positie van Spanje in gevaar gebracht, maar bovendien de banden met het verwante keizerlijke hof in Wenen verwaarloosd. Vooral het aflopende Twaalfjarige Bestand (1609-21) was velen een doorn in het oog: het kwam er nu op aan de Staten-Generaal in een positie te brengen waarin ze gedwongen werden voordeliger bepalingen aan te nemen dan die van 1609. In de eerste plaats eiste Madrid godsdienstvrijheid voor de Staatse katholieken, een belangrijk strijdpunt voor de Spaanse koning. Daarnaast verlangde hij de erkenning van een vorm van soevereiniteit door de Staten-Generaal, in weerwil van het Bestand, waarin ze de facto als onafhankelijk waren beschouwd. Ten slotte waren er nog twee economische eisen, namelijk de heropening van de Schelde en de volledige terugtrekking van de Republiek uit de Spaanse en Portugese koloniën. Dat deze voorwaarden niet voetstoots zouden aangenomen worden, daarvan was het hof zich zeer goed bewust, maar er was geen alternatief. Ondanks het Bestand hadden de Staten-Generaal hun invloed nog weten uit te breiden en had Spanje moeten inleveren zonder daar ook maar enig antwoord tegenover te kunnen stellen. De Republiek was militair niet op de knieën te krijgen, wist het Spaanse hof uit ervaring, maar een snelle, offensieve oorlog moest het in staat stellen zijn voorwaarden op te leggen.⁷⁰ In de Nederlanden, waar de aartshertogen Albert en Isabella onder de vleugels van hun Madrileense broer en zwager een zekere zelfstandigheid hadden genoten, was de weerstand tegen de nieuwe koers groter. Albert, Spínola en andere hovelingen rond hen waren uitgesproken voorstanders van een verlenging van het Bestand, omdat, zoals zij niet ten onrechte dachten, de oorlog het voorzichtige herstel van de Zuidelijke Nederlanden snel zou wegvagen. Bovendien hadden ze geen vertrouwen in de beloften van Madrid, namelijk dat het benodigde geld voor de offensieve strategie – 300.000 dukaten per maand – trouw uitbetaald zouden worden.⁷¹ Met het overlijden van de aartshertog in de zomer van 1621 verdween niet alleen één van de grootste voorstanders van een nieuw bestand, maar gingen de Zuidelijke Nederlanden opnieuw over in handen van de Spaanse koning. De Infanta Isabella regeerde voortaan slechts als landvoogdes over de gewesten: voor de Brusselse haviken, waaronder de ambassadeur van het Hof in Madrid – kardinaal Alonso de la Cueva – en verschillende hoge legerofficieren, stond niets de oorlog nog in de weg.

Aanvankelijk wierp de nieuwe, agressieve politiek vruchten af. Het beleg van Bergen-op-Zoom (1622) liep dan wel uit op een mislukking, maar Gulik

(1621) en Breda (1625) vielen in Spaanse handen. Vooral die laatste veldtocht bleek cruciaal. Aan de ene kant was de inname van de thuisstad van de Oranjes een belangrijke symbolische overwinning die in de propaganda breed uitgemeten werd, maar aan de andere kant toonde ze duidelijk de beperkingen van de oorlogsvoering in de Nederlanden. Het kostte veel moeite, te veel, om één stad in te nemen, terwijl het resultaat nauwelijks in verhouding stond. De verovering van een stad, hoezeer bevochten of belangrijk ook, dwong de Staten-Generaal niet naar de onderhandelingstafel en bracht dus geen einde aan de oorlog. Door die lage rentabiliteit besloot de Spaanse regering het roer om te gooien en over te gaan op een zogenaamde 'guerra defensiva'. Deze werd gekenmerkt door een reductie van het leger, het terugschroeven van de geldzendingen en het versterken van de grensgarnizoenen. Gecombineerd met een agressieve economische oorlogsvoering moest de militaire omknelling van de Republiek uitlopen op een gunstiger verdrag dan dat van 1609.⁷²

Spanje voerde de economische druk op de Republiek op, zowel in Europa als in beide Indiën. De economische oorlog werd vooreerst in Noordwest-Europa gevoerd, in de Nederlanden en de door Spanje bezette steden in het Rijnland, namelijk door een systematische blokkade van de trafiek op de binnenwateren; de 'licenten', de belastingen op de handel met het Noorden, werden gesloten verklaard.⁷³ In de Vlaamse havensteden – Oostende, Nieuwpoort, maar vooral Duinkerke – werd de kapersarmada uitgebreid om de Staatse handels- en visserijvloot te bestrijden. Deze aanvallen golden in de eerste plaats als een aanvulling op het succesvolle 'embargo general' dat sinds de hervatting van de oorlog opnieuw van kracht was.⁷⁴ De blik en de ambitie van Madrid reikten echter verder. Bijzonder ambitieus was het zogenaamde 'Baltisch plan', dat de ontwrichting van de lucratieve Nederlandse Oostzee-handel tot doel had en daarom ook de uitbouw van vloothavens in het noorden van het Duitse Rijk.⁷⁵ De noodzakelijke medewerking van Ferdinand II lag volledig in de lijn van het Spaanse strategische denken. In de ogen van Madrid was het niet meer dan logisch dat de keizer de hulp die hij in de voorgaande jaren ontvangen had, zou vergoeden. Spanje was tijdens het Bestand en de daaropvolgende jaren herhaaldelijk in het Rijk tussenbeide gekomen en verwachtte nu dat dit gebaar vanuit Wenen even genereus beantwoord werd. Zonder deze hulp had Spanje de Republiek kunnen verslaan, meende de koning, maar had dat niet gedaan omwille van de katholieke belangen in het Rijk.⁷⁶

Het agressieve Spaanse optreden legde de bewegingsvrijheid van de Republiek aan banden. Het succes van de kaapvaart, of het gebrek daaraan, heeft al veel inkt doen vloeien, maar de kwantitatieve vraag die de meeste historici zich stelden, is minder relevant dan ze op het eerste zicht lijkt.⁷⁷ Niet het precieze gekelderde tonnage is van belang om het welslagen af te meten, maar wel de impact van de kaapvaart op de Staatse bestuurders. De Staten-Generaal en andere overheden in de Republiek ervoeren het kapersnest Duinkerke immers

als een voortdurende en ernstige dreiging: de vrachtprijzen en de verzekeringskosten in de Republiek schoten de hoogte in. In 1627 brachten de kapers 150 Engelse en Nederlandse schepen tot zinken, het jaar daarop zelfs 245.⁷⁸ In het voorjaar van 1629 woedde in Den Haag een felle discussie over de nalatigheid van verschillende vlootofficieren. De Staatse agent in Calais schreef dat het 'allen schyn [had] offer egeen resistentie jegens den vyant in zee was': in geen twee maanden was er nog een Staats schip voor de Vlaamse kust gezien, hoewel de kapers dagelijks voor de rede van Calais voeren. Luitenant-admiraal Filips van Dorp werd ervan beschuldigd zijn opdracht te verwaarlozen, zelfs van een entente te hebben met de Duinkerkers.⁷⁹ Bovenop deze voortdurende dreiging lag de Iberische handel door het 'embargo general' zo goed als lam, terwijl de Oostzee-traffic de kwalijke gevolgen van de Zweeds-Poolse oorlog ondervond. Het leger van koning Gustaaf Adolf (1611-32) bezette twee steden in het achterland van Danzig en blokkeerde de haven, waardoor, mede als gevolg van de verwoestende Poolse raids in bezet gebied, de Nederlandse graanhandel goeddeels instortte.⁸⁰

Buitenlandse druk

De Republiek voelde dus zeker de druk van de economische oorlogsvoering, maar ook op andere vlakken had de Spaanse koning de wind in de zeilen. De opeenvolgende triomfen van het keizerlijke leger in het Duitse Rijk plaatsten de Republiek onder enorme druk. Bijna negen jaar na de Slag op de Witte Berg (1620), die de onfortuinlijke 'Winterkoning', Frederik V van de Palts, uit Bohemen had verjaagd, leek het erop dat de katholieke machten op een zucht van de overwinning stonden. In het opstandige koninkrijk was de macht van de Habsburgers opnieuw gevestigd en vervingen nieuwe heren de onwillige plaatselijke adel. De Palts, het thuisland van de verslagen vorst, was daarop door Spaanse troepen bezet, die daarmee een belangrijk deel van hun communicatielijnen tussen Milaan en de Nederlanden veilig hadden gesteld. Zelf verbleef de Winterkoning als balling in de Republiek, van waar hij ooit met de hulp van zijn verwanten in Engeland en de Republiek hoopte terug te keren naar zijn bezittingen aan de Rijn.⁸¹ De nieuwe hoop van de Duitse protestanten, de koning van Denemarken, had niet alle verwachtingen kunnen inlossen. Gesteund door een goedgevulde oorlogskas en met de hulp van Engeland en de Republiek, had Christiaan IV zich als Rijksvorst in de oorlog gestort aan het hoofd van de troepen van de Nedersaksische Kreits. Het aanvankelijke enthousiasme was echter gesmoord in opeenvolgende nederlagen tegen de legers van de generaal van de Katholieke Liga, de Zuid-Nederlandse graaf van Tilly, culminerend in de slag bij Lutter (1626). In datzelfde jaar werd tevens een ander protestants leger onder de graaf van Mansfeld door Wallenstein verslagen bij Dessau. Ondanks zijn veerkracht verloor de Deense koning steeds meer terrein en in de loop van 1627 werden zijn Duitse bezittingen en Jutland onder de voet gelopen.⁸² Elke actieve weerstand

was neergeslagen: de keizer beheerste het noorden en, op enkele kuststeden als het belegerde Stralsund na, de hele Oostzeekust. De militaire dreiging die uitging van zijn leger in Oost-Friesland, waar een Staats garnizoen in Emden legerde, was reëel, en het vergde van Den Haag de nodige evenwichtsoefeningen om de steeds gehandhaafde neutraliteit niet te (laten) verbreken.⁸³ In het voorjaar van 1629 volgde dan uiteindelijk de belangrijkste zet, toen de keizer na jarenlange voorbereiding het Edict van Restitutie uitvaardigde. Alle sinds 1552 geconfisqueerde kerkelijke goederen dienden teruggegeven te worden aan hun voormalige eigenaars, bepaalde dat edict, en de calvinisten bleven ten eeuwigden dage uitgesloten van de godsdienstvrede in het Rijk. Meer nog dan een bevestiging van de keizerlijke macht, was deze tekst bedoeld om een einde te stellen aan de aanslepende conflicten binnen het Rijk, maar ze schoot haar doel ver voorbij.⁸⁴

Het onbehagen van de Haagse gezagsdragers over de ontwikkelingen in het Rijk was dus meer dan terecht, maar net op het moment dat de Republiek nood had aan de steun van haar traditionele bondgenoten Frankrijk en Engeland, raakten die belangrijke relaties ernstig verstoord. De vitale verstandhouding met Frankrijk had een aanzienlijke knauw gekregen sinds de Staatse ambassadeur in Parijs, Gideon van den Boetzelaer, heer van Langerak, in juni 1627 nogal ondoordacht zijn handtekening had geplaatst onder een nieuw traktaat. Het was niet zozeer de alliantie op zich waar Den Haag over struikelde, maar wel de bijgevoegde verklarende akte. Daarin werd onder meer de beperking opgenomen dat de Staten-Generaal de toestemming nodig hadden van de koning van Frankrijk om vrede te sluiten met een gemeenschappelijke vijand. De onwil van de Staten-Generaal om het nieuwe, nadelige traktaat te ratificeren en de diplomatieke chicanes die erop volgden, vertroebelden de relaties tussen beide oude bondgenoten.⁸⁵ Interne tegenstellingen in Frankrijk bemoeilijkten bovendien de relaties met de Republiek. De oude spanningen tussen de monarchie en de Hugenoten waren opnieuw uitgelopen op een openlijke opstand onder de hertog van Rohan. Die burgeroorlog werd in 1628 beslecht voor de muren van La Rochelle, het centrum van het protestantse verzet, dat door de troepen van Lodewijk XIII (1610-43) belegerd werd. De gemoederen raakten danig verhit in de Republiek, waar men moest toezien hoe de katholieke vorst, officieel nog steeds een bondgenoot, calvinistische geloofsgenoten bestreed.⁸⁶

Aan de andere kant van het Kanaal, in Engeland, was het beleg van La Rochelle eveneens de inzet van een publiek debat. Het beleid van de katholieke hertog van Buckingham, de favoriet van koning Karel I (1625-49), leed immers onder een enorm gebrek aan populariteit onder de bevolking. Een interventie ten voordele van de belegerde protestanten zou zijn prestige opkrikken, oordeelde de hertog, al riskeerde hij daardoor een oorlog met Frankrijk. Tot tweemaal toe landden Engelse troepen bij La Rochelle, echter zonder succes. Niet alleen liepen beide acties op een faliekante mislukking uit, maar bovendien werd de favoriet door zijn tegenstanders vermoord op het moment dat hij de tweede vloot wilde

vervoegen.⁸⁷ Deze oorlog bracht de Staten-Generaal, die aan beide landen met verdragen waren gebonden, in een lastig parket. Welke stap ze ook zetten, diplomatieke frictie was onvermijdelijk. De interne situatie in Engeland bleef daarenboven onvoorspelbaar. Karel I en zijn parlement stonden op gespannen voet met elkaar en de dood van Buckingham veranderde daar niets aan. Toen op 13 januari 1629 het parlement voor het eerst in meer dan een half jaar bijeenkwam, duurde het niet lang eer de spanningen tot een definitieve uitbarsting kwamen. Amper een maand na de eerste zitting stuurde Karel I de parlementsleden naar huis: voortaan zou hij alleen regeren. Met het onwillige parlement verdwenen ook de laatste obstakels voor de koning om vrede te sluiten met zijn vijanden. Op 20 april liet de Staatse ambassadeur in Londen, Albertus Joachimi, de Staten-Generaal weten dat de vrede met Frankrijk door bemiddeling van Venetië aanvaard was, twee weken later gevolgd door een bericht van Karel I zelf.⁸⁸ Dit was goed nieuws, maar zorgwekkender was dat de koning nu ook leek in te gaan op de voorstellen van Olivares, omdat de oorlog met Spanje zowel voor de schatkist als voor zijn populariteit nefast waren gebleken. Van zijn kant wilde de graaf-hertog Spanje van een aantal van zijn verplichtingen ontslaan en een einde maken aan de schaduwoorlog met de Engelsen. De vrede was echter een werk van lange adem: pas na lange onderhandelingen, waar onder meer schilder-diplomaat Pieter Paul Rubens bij betrokken was, werd in de late herfst van 1630 een verdrag gesloten.⁸⁹

Interne spanningen

Naast deze economische en buitenlandse problemen hadden de Staatse overheden nog andere katten te geselen. De uiterst gevoelige religieuze kwestie was namelijk nog steeds onderhuids aanwezig in de politiek en onder de bevoking, schreef diplomaat François van Aerssen, en ze was nog steeds in staat diepgaande staatscrisissen uit te lokken.⁹⁰ Tijdens het Twaalfjarige Bestand was het politieke en religieuze toneel in de Republiek verscheurd door felle tegenstelling tussen arminianen en gommaristen. Wat oorspronkelijk begonnen was als een theologisch conflict over de predestinatieleer, was binnen korte tijd uitgegroeid tot een crisis van het Staatse bestel, waarbij Johan van Oldenbarnevelt en Maurits van Nassau tegenover elkaar stonden. Na de executie van de raadpensionaris en de Synode te Dordrecht (1619) was de prins erin geslaagd de weerstand van zijn tegenstanders te breken, maar de tegenstellingen waren na deze machtsgreep niet opgelost, enkel onderdrukt, en binnenlands raakten de politieke verhoudingen opnieuw verstoord. Sinds de dood van de prins in 1625 was de remonstrantse partij geleidelijk aan opnieuw uit de scheuren en hoeken tevoorschijn gekropen waarheen ze door de voormalige stadhouder verjaagd was. Frederik Hendrik, die nooit de harde standpunten van zijn halfbroer gedeeld had, trad hier niet tegen op en leek zelfs de kant van de remonstranten te kiezen. Hun groeiende invloed

werd hen door hun tegenstanders niet in dank afgenomen, en vooral in Holland kwamen de tegenstellingen scherp tot uiting. Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht en Alkmaar waren opnieuw in arminiaanse handen, terwijl de andere steden, Haarlem en Leiden voorop, een dam trachtten op te werpen tegen deze evolutie. De gespannen verhoudingen manifesteerden zich vooral in Amsterdam, waar het stadsbestuur flinke weerstand ondervond van de voornamelijk contraremonstrantsgezinde stadsbevolking. In 1628 was een dreigend oproer door zes compagnieën voetvolk, gestuurd door Frederik Hendrik, onderdrukt, maar binnen de Staten van Holland had deze actie een diepe breuk veroorzaakt.⁹¹

De gebeurtenissen in Amsterdam, en dan vooral de rol van de prins van Oranje daarin, werden druk besproken. Volgens sommige waarnemers lag een burgeroorlog in het verschiet en het werd niet voor onwaarschijnlijk gehouden dat Frederik Hendrik en zijn oom, de Friese stadhouder Ernst Casimir, daarbij met getrokken messen tegenover elkaar zouden komen te staan.⁹² In de voorbereiding van de campagne kwamen deze verhalen nogmaals boven water en beroerden zelfs de vergadering van de Staten-Generaal. 'Met leetwesen ende niet sonder becommernisse' vernam de vergadering hoe Ernst Casimir zich laatdunkend had uitgelaten over Frederik Hendrik. De Fries had beweerd dat zijn verwant ernaar streefde de gereformeerde religie en de staatsinrichting te veranderen, zelfs de van verraad beschuldigde arminiaanse factie bevoordeelde. Acht afgevaardigden die de prins geluk zouden gaan wensen met de komende veldtocht, moesten hem tevens het volle vertrouwen van de Staten-Generaal toezeggen, terwijl andere gedeputeerden bij de graaf informeerden of hij zich inderdaad tegen zijn neef had gekeerd. In elk geval moesten ze hem het ongenoegen van de vergadering duidelijk maken en hem de gevaren van dergelijke woorden inpeperen.⁹³ De Staten-Generaal waren nog steeds op hun hoede voor tweedracht.

Onverwachte verwickelingen

Averechtse effecten

De jaren na de inname van Breda leek het de Habsburgers voor de wind te gaan. De druk die op de Staten-Generaal uitgeoefend werd, de internationale evoluties en de interne verdeeldheid hadden het verhoopte effect: in de loop van 1628 leken de Staten-Generaal eindelijk bereid tot een nieuw bestand, of zelfs vrede.⁹⁴ Bij de bondgenoten van de Republiek groeide alvast enige ongerustheid hierover. Volgens Giovanni Soranzo, de ambassadeur van Venetië, was de regering in Den Haag in april 1628 niet in staat nog enig Europees engagement aan te gaan en kon ze, indien er geen nieuwe inkomsten werden gevonden, teniet gaan.⁹⁵ Ondanks alle ogenschijnlijke successen vertoonde de Spaanse politiek echter

enkele zwakke punten. De sluiting van de konvoeien en de licenten had niet het verhoopte effect. Zeker, de rivierblokkade was effectief, maar trof vooral de eigen onderdanen. Bij de naburige steden en vorstendommen leidde de handelsblokkade herhaaldelijk tot openlijke wrevel, terwijl ze in de Zuidelijke Nederlanden schaarste en merkelijke stijging van de levensduurte tot gevolg had.⁹⁶ Niet de 'vercrimpinghe van vyandts middelen, [noch de] onderganck van hun innewooners neringhe ende verflauwinghe van hunne couragie' was bereikt, maar wel de verarming van de Zuid-Nederlandse bevolking. Overal groeide de weerstand en eisten de gewestelijke Staten, van Henegouwen tot het Overkwartier van Gelre, de opening van de licenten.⁹⁷

Op militair vlak begon de Spaanse regering zoals voorzien met de reductie van het veldleger en de opbouw van de grensgarnizoenen. Twee daarvan gingen in 1626 en 1627 verloren, Oldenzaal en Groenlo, maar deze kunnen nauwelijks ernstige tegenslagen genoemd worden in het licht van de sluimerende crisis.⁹⁸ Er waren namelijk nog steeds enorme bedragen nodig om de troepen in de Nederlanden te onderhouden en een dure internationale politiek te voeren, terwijl binnenlands een zware monetaire en economische crisis de inkomsten afroemde.⁹⁹ De Castiliaanse economie, die door een diep dal ging, was nauwelijks nog in staat om te voldoen aan de steeds zwaardere eisen van het hof, terwijl de koninklijke schulden steeds hoger piekten en de inkomsten uit Amerika terugliepen. Olivares zag zich gedwongen een aantal hervormingen op te zetten om het regime weer financieel gezond te krijgen. De mislukte 'Union de las Armas', de Wapenunie, was het meest ambitieus in haar poging om de verschillende delen van de monarchie gelijkelijk te doen bijdragen in de defensie-uitgaven en zo de druk op Castilië te verminderen. Daar lag immers de grote zwakte van de monarchie, namelijk dat enkel Castilië en de Amerikaanse kolonies betaalden voor het instandhouden van de uitgestrekte bezittingen en overzeese gebieden.¹⁰⁰ Alle inspanningen ten spijt kon Filips IV op 31 januari 1627 niets anders dan een koninklijk bankroet afkondigen, in augustus 1628 gevolgd door een deflatie van 50 procent van het Castiliaanse kopergeld.¹⁰¹

Net op het moment dat zich voor Spanje een eerste voorzichtige herstel aftekende, volgde rond de jaarwisseling 1628-9 een nieuwe gigantische klap, toen overal bekend raakte dat Piet Hein in de Baai van Matanzas de hele Spaanse zilvervloot veroverd had.¹⁰² Het geschatte verlies van vier miljoen dukaten haalde de wankelende financiële basis van de Madrileense regering volledig onderuit, maar dat was niet het enige probleem. Hoewel de onmiddellijke gevolgen nog onzichtbaar waren en de sluimerende crisis voor velen nog verborgen bleef, waren de gebeurtenissen een signaal dat verandering op til was. Voor de bevolking van de Republiek betekende de thuiskomst van Piet Hein in de eerste plaats een buitengewoon evenement, dat hun enthousiasme hoog deed oplopen. De gebeurtenissen waren inderdaad een propagandistische goudmijn die door de Staten-Generaal gretig werd ontgonnen. Niet alleen in de Republiek werden

tallose grootse vieringen opgezet, maar ook in het buitenland lieten alle Staatse vertegenwoordigers de overwinning met veel luister bekend maken.¹⁰³ Gustaaf Adolf van Zweden noemde de verovering een duidelijk teken van Gods zegen, en in het Duitse Rijk scheen de 'veroveringhe van dese ryckgheladene Spaensche silvervloote by uwe Hoochm[ogenden] den evangelischen eenen nieuwen moet [...] te willen maecken'.¹⁰⁴ Aan katholieke zijde was de ontvangst begrijpelijk minder, al waren er ook dissonante stemmen. Onder het volk van Madrid heerste enig leedvermaak en in Rome had iedereen, 'soo paus als andere', zich volgens de Gelderse gedeputeerde Hendrik van Essen 'vroolick gemaect met d'victorie van Piet Heyn'.¹⁰⁵ Hoewel de verhouding tussen Urbanus VIII (1623-44) en de Spaanse monarchie niet als hartelijk kan omschreven worden, was de wens hier waarschijnlijk moeder van de gedachte: andere berichten uit de Eeuwige Stad zelf spraken eerder van verdriet over de gebeurtenissen.¹⁰⁶

De Mantuaanse Successieoorlog

Ondanks alle moeilijkheden hadden Olivares en de koning zich laten verleiden tot een dure interventie in Noord-Italië. De hertog van Mantua was in de laatste dagen van 1627 zonder directe erfgenaam overleden en diverse pretendenden dienden zich aan voor de troon. Charles de Gonzaga-Nevers, de Franse gouverneur van de Champagne, kon de beste papieren voorleggen, maar hij was voor Madrid onaanvaardbaar wegens zijn nauwe banden met het Franse Hof. De opvolgingskwestie in Mantua plaatste de Spaanse regering voor een dilemma. Enerzijds had ze geen enkele grond, laat staan de mogelijkheden om een nieuwe oorlog te beginnen, maar anderzijds waren de belangen te groot om de zaak op haar beloop te laten. Frankrijk vormde vanouds de grootste bedreiging voor de Spaanse positie in Italië: mocht Nevers de troon bestijgen, dan strekte de Franse invloed zich uit over twee strategische gebieden in beide flanken van het hertogdom Milaan. Om evidente redenen kon Madrid dit niet toestaan. De gelegenheid om in te grijpen was bovendien uitnodigend gunstig. Met de binnenlandse troebelen had de Franse koning niet de mogelijkheid om op twee fronten tegelijk te vechten, te meer omdat het prestige en de toekomst van Richelieu met het beleg van La Rochelle op het spel stonden. Op 29 maart 1628 viel een leger onder leiding van Don Gonzalo de Córdoba, de gouverneur van Milaan, Monferrate binnen en half mei van dat jaar begon het beleg van de strategisch belangrijke vesting Casale.¹⁰⁷

Tegen de verwachtingen in was de Spaanse interventie in Italië uitgedraaid op een bittere teleurstelling. De belegering van Casale strandde en de snelle, goedkope interventie verwerd tot een nieuw Danaïdenvat voor de al veelgeplaagde Spaanse thesaurie. Ondertussen groeide echter het gevaar voor een Franse interventie steeds groter werd: de langverwachte overgave van La Rochelle op 28 oktober 1628 luidde de doodsklok over de Spaanse ambities.¹⁰⁸

De koning en Richelieu kenden duidelijk de waarde van propaganda en brachten deze grote overwinning op de protestanten door het uitgeven van officiële brieven onder ruime aandacht.¹⁰⁹ De Staten-Generaal, die ook de gevoeligheden van de bevolking kenden, lieten een brief van de koning drukken en verspreiden: Lodewijk XIII zelf stelde hen immers gerust met welk een zachtheid en clementie hij de hugenootse stad behandeld had.¹¹⁰ Hij trachtte daarmee het Haagse wantrouwen tegenover zijn intenties te sussen, dat die er wel eens op gericht konden zijn ‘eens een eynde met die van de religie te maken’. Sommigen in Frankrijk waren inderdaad van mening dat er nu maar eens en vooral het land ‘behoorde te suyveren’ van die luis in zijn pels, te meer daar er geruchten gingen dat Rohan en Olivares samen plannen smeedden. In een hof dat gonsde van bedrijvigheid, wilde plannen en ‘den roup van oorloch’ verbaasden de Staatse gezanten er zich ondertussen over dat niemand erg spraakzaam was tegenover hen, want, alles wel beschouwd, wie was er meer bij duidelijkheid gebaat dan de Republiek?¹¹¹ De Staten-Generaal waren werkelijk beducht voor een dergelijke onderneming, maar aan de andere kant was het hof in Parijs eveneens op zijn hoede vooral geen achterdocht te wekken. Daarin moest het zich evenwel niet al te veel zorgen maken, want toen de ambassadeur van Frankrijk, Nicolas de Baugy, in februari de gevoelens van Frederik Hendrik en enkele gedeputeerden peilde, stelde hij tot zijn opluchting vast dat er weinig wantrouwen te bespeuren was.¹¹²

De reden hiervoor is duidelijk: beide zijden waren immers zo beducht voor elkaars gevoeligheden, omdat ze elkaar nodig hadden voor hun verdere plannen. In de eerste weken van januari hadden de Staatse gezanten in Parijs namelijk de bevestiging gekregen waar ze op hoopten. Nauwelijks enkele dagen nadat de beslissing tot interventie genomen was –schoorvoetend, volgens François van Aerssen – deelde kardinaal de Richelieu hen mee dat de koning vastbesloten was zijn leger naar Italië te leiden en Spanje in Milaan aan te vallen, al maakt hij wel het voorbehoud dat dit enkel gold indien de Hugenoten zich aan het koninklijke gezag onderwierpen. Deden ze dat niet, dan wilde hij enkel orde op zaken stellen in Casale, om daarna de protestanten met harde hand tot redelijkheid te dwingen. Richelieu benadrukte met klem dat Lodewijk voor alles streefde naar een vergelijk met Rohan en de Hugenootse steden.¹¹³ Op die manier zuiverde hij zichzelf op voorhand al van alle mogelijke blaam en schoof hij de verantwoordelijkheid af op hun calvinistische geloofsgenoten. Volgens Van Aerssen, die hiervan bijna twee jaar later melding maakte, gaf de kardinaal aanvankelijk nog de voorkeur aan een diplomatieke oplossing en wilde Frankrijk daarom het conflict in geen geval laten escaleren tot een openlijke oorlog met Spanje. Het verlies van de Zilvervloot en de Spaanse financiële moeilijkheden hadden hem echter overtuigd. De echte reden voor het ingrijpen was iedereen duidelijk. Het was Frankrijk er eerder om te doen zelf een slag te slaan uit het conflict en Spanje een hak te zetten, concludeerde de Zweedse gezant Ludwig Camerarius terecht, dan de macht van de Franse pretendent te vestigen.¹¹⁴

In het vroege voorjaar van 1629 stak Lodewijk XIII de Alpen over en forceerde op 6 maart een doorbraak bij Susa. De wispelturige hertog van Savoie, die eerst een overeenkomst had gesloten met Spanje, kreeg een verdrag opgedrongen, waarin Frankrijk onder meer een vrije doorgang door Piemonte werd gegund. Al enige tijd van tevoren, vanaf de eerste berichten dat de koning een leger in de Provence verzamelde, had de hertog bij de gouverneur van Milaan steeds wanhopiger aangedrongen op extra troepen en financiële steun, maar Spanje was niet in staat gebleken snel genoeg aan deze smeekbedes te voldoen.¹¹⁵ Zoals gevreesd bleef het echter in de rug van het Franse leger onrustig en eind april keerde de koning naar de Languedoc terug om met de opstandige hugenoten af te rekenen. Terwijl de hugenoten tot de Vrede van Alais gedwongen werden, bleef Richelieu (die opnieuw de Staten-Generaal had te sussen) met een leger in Susa achter om de winst te consolideren.¹¹⁶ Het kwaad was voor Spanje toen echter al geschied. Don Gonzalo de Córdoba kon met de dreigende nabijheid van het Franse leger weinig anders dan het beleg van Casale opbreken: eerder reeds had hij te kennen gegeven dat zijn leger zich in een lamentabele staat bevond en dat zonder bijkomende hulp het beleg niet vol te houden was. Hij voelde zich aan alle kanten bedreigd: niet alleen de Franse opmars had hem zorgen gebaard, maar ook Venetiaanse troepenconcentraties aan de grens, de steeds herhaalde verzoeken om steun vanuit Piemonte en – vooral – de stilte in Madrid.¹¹⁷

Na deze ingrijpende gebeurtenissen escaleerde de oorlog toen de keizer een leger naar het betwiste hertogdom stuurde om zijn rechten als opperleenheer van 'Reichsitalien' te doen gelden: voor Olivares en zijn regering was dat een opsteker waar ze al langer op aangestuurd hadden.¹¹⁸ In augustus waren er niet minder dan 30.000 keizerlijke soldaten in Milaan, wat meteen nieuw élan gaf aan de Habsburgse inspanningen in de regio. In september 1629 werd de ongelukkige Don Gonzalo de Córdoba vervangen door een krachtiger veldheer, Ambrosio Spínola. Het vertrouwen was groot: in zijn thuisstad Genua leefde de verwachting dat hij de Fransen snel uit Susa zou verjagen, op dezelfde manier als de Spanjaarden tevoren hadden moeten afdruipe. ¹¹⁹ De zaken liepen echter opnieuw niet zoals gepland. In de zomer van 1630 werd Mantua dan wel ingenomen en geplunderd door de keizerlijke troepen, maar Casale bleef een harde noot om kraken. Spínola maakte niet meer mee dat ook het tweede beleg op een mislukking uitdraaide: hij overleed op 25 september 1630. Een nieuwe Franse interventie had evenmin een doorbraak kunnen forceren, en toen uiteindelijk in 1631 de vrede werd gesloten, was de Noord-Italiaanse bevolking door oorlog, pest en ontbering gedecimeerd. Op politiek vlak was er nauwelijks iets veranderd, maar vooral Spanje had veel meer verloren dan gewonnen.

De Vrede van Lübeck

Hoewel de verovering van de Zilvervloot door velen als een straalte hoop gezien werd, waren de vooruitzichten in het Rijk nog steeds grimmig voor de protestantse vorsten. Een invasie van leger van welvoorzien leger in naam van de protestantse Rijksvorsten mocht dan wel een 'algemeene veranderinghe' in gang zetten, schreef de Staatse resident in Bazel, eind 1628 stonden al deze plannen dichter bij de droom dan bij de werkelijkheid.¹²⁰ Christiaan IV, de laatste actieve vijand van de keizer, leek enkel nog op de genadeslag wachten: zowel diens koninklijke Rijksraad als de Nedersaksische Kreits waren vastbesloten vrede te sluiten, en ook in de straten van Kopenhagen werd er luidop over gesproken.¹²¹ Voor de 'protestantse zaak' was het van primordiaal belang om de oorlog gaande te houden, zoniet dreigde de totale dominantie van de keizer. Dat betekende dan dat de katholieke machten de handel op de Oostzee konden beheersen, een gruwel in de ogen van de Republiek en Engeland. Eén manier om dat te verhinderen, was Christiaan IV zover te krijgen zich opnieuw in de strijd te werpen, maar er werd ook uitgekeken naar een nieuwe leidsman. Het verwachte engagement van Gustaaf Adolf van Zweden was veelbelovend, maar voorlopig was hij nog te zeer gebonden aan zijn strijd in Polen. Elders werd gesproken over Bethlen Gabor, de calvinistische prins van Transsylvanië (1613-29), die tussen de Habsburgers en de Ottomanen een deel van het eens grote Hongarije bestuurde. Een enkele keer dook zelfs de naam van de Grootvorst van Moskou op, Michaël Romanov (1613-45), een ervijand van Polen en al even geschikt om de dreigende hegemonie van de dubbele adelaar te stuiten.¹²²

De eerste berichten over de onderhandelingen tussen de keizer en Denemarken bereikten Den Haag enkele weken voor het nieuwe jaar. Toen nog gaf Christiaan een krijgshaftige indruk, mits hij kon rekenen op de hulp van zijn bondgenoten, maar daar knelde het schoentje.¹²³ Van de subsidies die hem waren toegezegd door zijn neef Karel I van Engeland had hij maar een schijn ontvangen, en de vier regimenten onwillige soldaten onder veteraan Sir Charles Morgan hadden weinig resultaat geboekt. De troepen werden nauwelijks betaald, leden honger, kortom, kwijnden weg in hun Noord-Duitse garnizoenen, zo ze er al niet uit verdreven werden.¹²⁴ Het verbaasde dan ook niet dat Christiaan zich verbitterd toonde over de gebrekkige steun die hij ontvangen had, en met hem ook de rest van protestants Europa de wispelturige Engelse houding laakte.¹²⁵ Richelieu stuurde te elfder ure nog een gezant naar Kopenhagen, voorzien van een 'prompt geltsecours'. Niet enkel met dat geld, maar ook door de Italiaanse verwickelingen was Denemarken beter dan ooit geholpen, liet hij hem zeggen, meer nog dan door die onbetrouwbare Engelsen 'op wiens persuasie nochtans hy in den oorloch is geweest'.¹²⁶ In dat verguisde Engeland probeerden ondertussen de Staatse gezanten vergeefs Karel I tot iets meer vrijgevigheid te bewegen, maar de voortdurende conflicten tussen de koning en zijn parlement, dan op een hoogtepunt, vlakten alle eerdere toegevingen uit.¹²⁷

Ondanks alle Franse hofmakerij gingen de onderhandelingen in Lübeck echter onverminderd door, ver buiten het zicht van de veronderstelde bondgenoten en andere groten, want noch de keizer, noch de koning waren gesteld op enige inmenging. De hertog van Friedland, Wallenstein, antwoordde de Staatse resident bij de Hanzesteden, Foppe van Aitzema, toen die naar Lübeck wilde afreizen, dat 'hie wilde ende moste met Denemarken vrede hebben, ende alsoo hem bewart was, dat Sueden ende Holland solcks sochten te beletten, so koste hie hare schickinge tot Lubeck niet consenteren'.¹²⁸ Beide partijen handhaafden tijdens hun onrechtstreekse gesprekken het stilzwijgen en weinig nieuws raakte buiten de muren van Lübeck. 'Scholtetus alhier holdt hem ingnorandt van 't selvige accoord', merkten twee Utrechtse gedeputeerden schamper op over de Deense resident in Den Haag, maar zij waren al te scherp in hun oordeel.¹²⁹ Begin juni 1629 beklaagde dezelfde diplomaat er zich namelijk over dat hij sinds meer dan twee maanden geen enkel bericht meer had ontvangen uit Denemarken, net zo min als Christiaans ambassadeur in Engeland. Zijn informatie over de onderhandelingen betrok hij uit Hamburg, maar ook daar verliet Aitzema zich op wat hij af en toe door het stadsbestuur van Lübeck kreeg doorgespeeld. Niets van dit alles was echter zeker, laat staan betrouwbaar.¹³⁰ Het gevolg van deze bewuste politiek van de onderhandelaars was dat de buitenwereld vaak het raden had naar hun ware bedoelingen. Over de punten die wederzijds werden voorgesteld en de eisen die over en weer op tafel werden gelegd, circuleerden allerlei geruchten en interpretaties. Nu eens stond men dicht bij een akkoord en was iedereen hoopvol, dan weer waren de voorwaarden al te hard en was de keizer er enkel op uit om Denemarken de 'Leges zu prescribiren'.¹³¹ Wat de keizerlijke plannen aanging, bleken de meeste voorspellingen achteraf accuraat, maar zij waren slechts een klein deel van een brede stroom. Ferdinand, zo werd gezegd, wilde een afzonderlijke vrede sluiten om vervolgens zijn leger in delen op te splitsen en naar andere bedreigde gebieden te sturen: Polen bijvoorbeeld, of de Nederlanden.¹³² Grotere verwarring bestond er over de bedoelingen van Christiaan IV, die als enige voordeel haalde uit de algemene onwetendheid en deze bewust als een diplomatiek wapen inzette. Hij wilde geen nadelige vrede sluiten of zelfs, mits enige hulp, in de oorlog blijven, liet hij herhaaldelijk aan zijn bondgenoten weten.¹³³ Zelfs toen het vredesverdrag zo goed als gesloten was, lichtte één van de hovelingen de Staatse resident Carel van Cracouw in over 's konings ongerustheid dat door het beleg van Den Bosch er geen geld meer voor Denemarken overbleef.¹³⁴ Naar buiten toe liet de koning dus uitschijnen dat hij nog steeds oorlogsbereid was, en hij deed meer dan dat. Er werden gesprekken aangeknoopt met aartsrivaal Zweden over de vorming van een nieuwe defensieve alliantie tegen de keizer en de Poolse koning, maar deze liepen op niets uit. Een dergelijke alliantie was immers nooit de bedoeling geweest van Christiaan, die voor alles de katholieke onderhandelaars in Lübeck zand in de ogen probeerde te strooien – en dat werkte, maar niet alleen bij de tegenpartij. Toonde de

Staatse gezant in de Sont, Carel van Cracouw, zich nog sceptisch, dan was vooral Foppe van Aitzema opgetogen over de gesprekken tussen beide koningen.¹³⁵

De Vrede van Lübeck die op 22 mei 1629 gesloten werd, kwam voor velen als een onaangename verrassing.¹³⁶ De laatste en meest cruciale fase was grotendeels in het geheim gevoerd door onderhandelaars van Wallenstein, zodat uiteindelijk zelfs de keizer voor een 'fait accompli' kwam te staan.¹³⁷ Albertus Joachimi gaf het verdrag op 15 juni nog door aan Den Haag als een onbevestigd bericht dat daags tevoren in Greenwich aangekomen was. Pieter van Brederode, in Bazel, noemde het op dezelfde dag een gerucht, door de keizerlijken verspreid om ongerustheid te zaaien in de Zwitserse kantons en Frankrijk.¹³⁸ De Staten-Generaal ontvingen het bevestigde nieuws op 18 juni van hun resident bij de Hanzesteden, die toen eindelijk in Lübeck was toegelaten. Kort daarop werden brieven gestuurd naar de stadhouder, de gedeputeerden te velde en de gewesten om hen op de hoogte te stellen van deze negatieve ontwikkeling.¹³⁹ Brussel, dat het nieuws daarentegen welwillend ontving, vernam het rond dezelfde tijd uit brieven van Wallenstein en de keizerlijke generaal Aldringen.¹⁴⁰

Gevolgen

In het voorjaar van 1629 was het een moedeloze Don Gonzalo de Córdoba die bij zijn broer zijn beklag deed. De koning had nu al de Zilvervloot verloren en zijn leger was op een schandelijke manier voor de muren van Casale verjaagd, erger zou de monarchie nu toch wel bespaard blijven?¹⁴¹ De gouverneur had nauwelijks een meer irreële wens kunnen uiten. De malaise in de Spaanse monarchie veroorzaakte immers een abrupte windstilte in de Zuidelijke Nederlanden, die de Republiek de mogelijkheid bood om terug te slaan. Op 15 februari 1629 opende raadpensionaris Duyck de vergadering van de Staten van Holland met een overzicht van de gebeurtenissen van de afgelopen maanden. De verovering van de Zilvervloot, zo zei hij, had 'den vijand, den coning van Spaignen, soo buyten posture [...] gestelt dat ons daerdoor op hem soodanige occasie gebooren is als noyt geduerende den oirloge heeft geweest'.¹⁴² Een Rotterdammer wist de situatie niet veel later even treffend te vatten, toen hij schreef: '[Frederik Hendrik] weet den tyt te capteren, als aen 's vijants sydt gelt ontbreect en den marquis Spínola absent is'.¹⁴³

Was deze interpretatie gerechtvaardigd? De diplomatieke bokkensprongen van Christaan IV boden alvast een verwarrend spektakel dat de toeschouwers menig hoofdbreken bezorgd had. Toen uiteindelijk in Lübeck de vredesklokken luiden, was het beleg van Den Bosch al enige tijd bezig en kon niets de oorlogsmachinerie nog stoppen. Frederik Hendriks vertrouwen in de Deense koning was misplaatst, meer nog: hij had zich ogenschijnlijk in de luren laten leggen door de

misleidende signalen uit het Noorden.¹⁴⁴ De stadhouder stond echter niet alleen in zijn misplaatste hoop op de Deense koning, want ook in Brussel had de Infanta bijna alle hoop op vrede in het Rijk, en dus op interventie van de keizer, opgegeven.¹⁴⁵ Dat was echter in november 1628, terwijl de stadhouder nog heel lang aan deze idee bleef vasthouden. Het is inderdaad onmiskenbaar dat de inlichtingen uit Denemarken ambigu waren. Ondanks enkele afwijkende berichten van de Staatse vertegenwoordigers in dat gebied, voornamelijk die van de kritische Carel van Cracouw, lieten de omstandigheden en de interventies van de Deense resident in Den Haag toe te geloven dat de koning zijn oorlogsinspanningen voortzette. Van een grove misrekening was dus geen sprake, al hadden de Staten-Generaal zich duidelijk in slaap laten wiegen: het was pas toen enkel nog de officiële bevestiging ontbrak dat het Binnenhof wakker schoot en de Deense oorlogsinspanning echt ter harte nam.¹⁴⁶ De verwarrende maanden waarin Lübeck voor het voetlicht van de Europese geschiedenis stond, zijn in die mate van belang dat ze aantonen hoe complex internationale politiek en diplomatie waren in die dagen. De berichten die het Binnenhof bereikten en andere informele kanalen bij gedeputeerden en de prins van Oranje, waren een kluwen waarin waarheid en fictie, wens en werkelijkheid bijzonder moeilijk te scheiden waren.

In tegenstelling tot de Deense verwickelingen was de situatie in Mantua minder verwarrend. De Staten-Generaal waren bijzonder snel op de hoogte van de Franse plannen en wisten dus dat er weinig reden was om te vrezen voor veel Spaans tegenweer in de Nederlanden. Eind januari 1629 had de Franse ambassadeur tijdens een gesprek met Frederik Hendrik verzekerd van het 'goede en rechtvaardige voornemen van de koning', waarover de prins zich zeer verheugd toonde.¹⁴⁷ Rond dezelfde tijd beloofde François van Aerssen kardinaal Richelieu een grootse Staatse veldtocht, en die toezegging was zo vast, dat hij er zijn persoonlijke prestige aan verbond.¹⁴⁸ Het is waarschijnlijk dat hij daartoe de opdracht had gekregen van Frederik Hendrik: net als onder diens voorganger, Maurits, gold Van Aerssen als een vertrouweling van de prins. Niet enkel de rol van deze gezant was opvallend, maar vooral de datum. De belofte van de gezant werd gemaakt nauwelijks twee weken na de eerste geheime vergaderingen tussen Frederik-Hendrik en enkele gedeputeerden, nog voor de Staten-Generaal of enige andere instantie daarvan op de hoogte waren gebracht. Hiermee manifesteerde zich voor de eerste, maar niet de laatste keer dat jaar het eigenmachtige optreden van de stadhouder. Tot een aanvaring hierover kwam het niet, want de Staten-Generaal deelden zijn mening volledig. Op een bezorgde vraag van Lodewijk verzekerden ze hem dat ze in geen geval een bestand met Spanje zouden sluiten zolang hij in Italië was. Sterker nog, ze herhaalden de komende zomer 'yets notabels' te ondernemen, zodat de koning ervan verzekerd was dat er geen versterkingen uit de Nederlanden werden overgeplaatst.¹⁴⁹ Belangrijk aan deze gang van zaken was dat het conflict beide bondgenoten opnieuw dichter bij elkaar bracht en een stilzwijgende afspraak tussen beide partijen ontstond om

de krachten van de gemeenschappelijke vijand Spanje te verdelen.¹⁵⁰ De relatie tussen de oorlog in Italië en het beleg van Den Bosch was dus niet zo eenduidig als Richelieu wilde laten voorkomen in zijn memoires. Er was wel degelijk tweerichtingsverkeer tussen Parijs en Den Haag, anders dan het beeld dat de kardinaal schetste van de Staten-Generaal die moed schepten uit de Franse interventie om zelf iets te ondernemen.¹⁵¹ Een Staatse veldtocht en het herstel van het bondgenootschap waren van groot belang voor Richelieu. In januari 1629 had hij namelijk zijn 'Avis' aan de koning gepresenteerd, waarin hij stelde dat Frankrijk niet alleen aan de eigen verdediging moest denken, maar ook moest trachten een voet tussen de deur te krijgen bij de buurstaten 'et les [...] garantir de l'oppression d'Espagne quand les occasions s'en présenteraient'. Net zoals hij probeerde Denemarken in de oorlog te houden, was ook de Republiek een doel van zijn politiek om een wijde Europese coalitie tegen de Habsburgse vorsten te smeden.¹⁵² In de mogelijkheden die door het verlies van de Zilvervloot en de algemene malaise in de Spaanse monarchie gecreëerd waren, kortom, hadden de Staatse en de Franse belangen elkaar opnieuw gevonden.

Voor Spanje betekende de Mantuaanse oorlog dat de keuze tussen Italië en de Nederlanden opnieuw acuut werd. Toen het beleg van Casale voor de eerste keer diende opgegeven te worden, werd duidelijk dat Madrid zijn hand overspeeld had. De oorlog evolueerde niet zoals gepland was en het zou beter zijn één van beide strijdtonelen op te geven, zeker nu er uit Brussel bijzonder alarmerende berichten kwamen over het op handen zijnde Staatse offensief. Spínola hield het Hof in Madrid twee opties voor in de Nederlanden: ofwel werd er een bestand of een vrede gesloten, ofwel werd er onmiddellijk meer geld vrijgemaakt voor het leger. Goed wetend dat dit laatste niet in de mogelijkheden van de monarchie lag, vroeg hij in de grond om een stopzetten van de oorlog tegen de Republiek. Zijn zending stuitte echter op een muur van verzet, waarbij vooral de verhouding met de, ondanks alles, nog steeds strijdlustige Olivares allesbehalve hartelijk was. De Infanta ontving uiteindelijk toch een volmacht om een nieuw bestand of zelfs vrede te sluiten met de Republiek op voorwaarden die niet verschilden dan die van 1609, maar toen was de situatie niet meer ten goede te keren.¹⁵³ Voor de dramatische herfst van 1628 was het misschien nog mogelijk geweest tot een eervol vergelijk te komen, maar nu de kaarten drastisch geschud waren, was er geen weg meer terug.¹⁵⁴ In de jaren 1627 en 1628 had Olivares twee cruciale beoordelingsfouten gemaakt. Enigszins verblind door de Habsburgse successen van de voorgaande jaren had hij zich laten verleiden tot een interventie in de Italië, en hij had nagelaten ernstige onderhandelingen te voeren met de Staten-Generaal. Nu, in 1629, betaalde hij de prijs voor die mislukking: probeerde hij in Italië nog de meubels te redden, dan bleven die in de Nederlanden in de brand.

II

Mogelijkheden

Op 10 maart 1629 stuurde pauselijke nuntius Fabio de Lagonissa, zijn oversten in Rome een samenvatting van de 'avvisi' die in Brussel circuleerden. De Staten-Generaal troffen uitgebreide voorbereidingen voor een groots offensief, schreef hij: Spanje kon een aanval in de Indiën verwachten, terwijl in de Nederlanden niet minder dan drie steden bedreigd waren. Friesland zou met zijn troepen Lingen belegeren, Zeeland had Hulst op het oog, en Holland, ten slotte, het fort van Zandvliet.¹⁵⁵ Hoewel de nuntius de situatie veel ernstiger voorstelde dan ze in werkelijkheid was, is zijn bericht typisch voor de angst die de Zuidelijke Nederlanden in zijn greep kreeg. Het lag immers in de lijn der verwachtingen dat de malaise in de Spaanse monarchie zich daar als eerste zou laten voelen. Frederik Hendrik en de raadgevers rond hem wisten dat er kansen waren en beraadden zich erover hoe deze te grijpen. In de memoires van de stadhouder worden de interne problemen van de Zuidelijke Nederlanden als belangrijkste incentive voor de campagne van 1629 genoemd. In dit hoofdstuk komen nu, na de externe dynamiek, de interne ontwikkelingen in Noord en Zuid ter sprake. In de eerste plaats gaat het om de mate en de manier waarop de loyale gewesten 'buyten posture' gesteld waren, in de woorden van de Hollandse raadpensionaris Duyck, en dan vervolgens de drukke activiteit in de Republiek.

De streep door de rekening

De Zuidelijke Nederlanden tussen wal en schip

Eens te meer was Madrid voor de oude keuze gesteld tussen Italië en de Nederlanden. De voorkeur ging, zoals gezegd, uit naar het strijdtoneel in Mantua. Steeds meer geld en troepen werden afgeleid naar Noord-Italië: in 1629 ontving men er niet minder dan 1.800.000 dukaten.¹⁵⁶ Sinds oktober 1628 had Brussel daarentegen geen 'mesadas' meer ontvangen uit Madrid, waar de regering eveneens om geld verlegen zat. Gedurende het hele voorjaar, tot in mei toe, kwam er niets aan en wat dan uiteindelijk toch doorkwam, lag ruim beneden de verwachtingen.¹⁵⁷ Begin december 1628 liepen in Antwerpen en Brussel geruchten over het verlies van de Zilvervloot, in Bayonne vanaf de eerste dagen van januari.

Aan het einde van die maand schreven Coloma en De la Cueva over de aankomst van de vloot, maar toch duurde het voor de regering in Brussel nog verschillende weken eer het bericht vanuit Madrid officieel bevestigd werd.¹⁵⁸ De financiële tegenvaller betekende voor de gewesten dat hun rol in de Zuid-Nederlandse politiek opgewaardeerd werd. Wanneer er geen steun uit Spanje te verwachten viel, liep voor de regering in Brussel de enige weg om aan geld te komen over de Staten. De standenvergaderingen wisten namelijk hoe de koning zich grote moeite getroostte om de oorlog tegen de Staten-Generaal vol te houden. Niet alleen hadden al deze inspanningen tot doel de verdere opmars van de rebellen te verhinderen, maar ook om hen opnieuw tot hun natuurlijke gehoorzaamheid tegenover God en de koning te dwingen. Nu echter, door de grote vertraging in de aankomst van de Zilvervloot, was de koning verplicht aanspraak te doen op de goede wil van zijn onderdanen, want anders kwamen het katholieke geloof en de gehoorzame gewesten in gevaar.¹⁵⁹ Omgekeerd beseften de gezagsdragers in het zuiden dat enkel de koning, voor wiens dynastie ze een groot respect koesterden, in staat was de provinciale en lokale autonomie te garanderen en het sinds de Spaanse herovering diep verankerde katholieke geloof te handhaven.¹⁶⁰ Dit discours, dat door vele historici beklemtoond wordt, was belangrijk voor het politieke leven van de Zuidelijke Nederlanden en noch de regering in Brussel, noch Olivares lieten na de gemeenplaatsen ervan sterk aan te zetten: meer nog dan die van de koning, was de oorlog in de Lage Landen die van de 'gehoorzame provincies' zelf.¹⁶¹

De bedes lijken op het eerste zicht dit beeld te bevestigen: het kleine hertogdom Limburg leverde in 1628 10.000 gulden extra op, Henegouwen 60.000 en het rijke Vlaanderen 200.000, voor alle gewesten samen een bedrag van ongeveer 600.000 gulden.¹⁶² Hoewel ze het discours van de regering beaamden en spraken van een 'rechtvaardige oorlog', vertellen de cijfers niet het hele verhaal.¹⁶³ De idee dat het bij beden voornamelijk om de vrijwillige bijdrage van het gewest ging, dat het – in de woorden van historicus Georges Bigwood – 'la nation' zou zijn die zelf de bijdrages vastlegde 'qu'elle jugeait nécessaire', ligt aan de basis van het al te voluntaristische beeld van de gewestelijke Staten.¹⁶⁴ Pragmatisme en het gebrek aan een alternatief waren zeker zo belangrijk, zo niet belangrijker. Significant is de commentaar van twee Gentse afgevaardigden in Brussel die beschreven hoe de 'ministres' de gewesten onder zware druk zetten om hun bedes snel op te leveren. Ze dreigden onverhopen anders niet in staat te zijn de soldaten te betalen, 'laetende [hen] considereren in wat staet het landt ghebracht wordt'.¹⁶⁵ Die dreigementen vielen niet in dovemansoren, want de Staten hadden er inderdaad alle baat bij de soldaten in bedwang te houden en waar mogelijk overlast te vermijden. Ze klaagden immers sinds lang steen en been over de overlast en vooral het wangedrag van de soldaten die de bevolking tot wanhoop dreven.¹⁶⁶ Een noodzakelijke voorwaarde om die dreiging af te wenden, was dat de opbrengsten enkel werden gebruikt voor de soldij van de troepen in het eigen

gewest. De Vier Leden van Vlaanderen toonden zich zo erg vasthoudend: op 30 mei 1629 hielden ze een pas toegekende bede tegen, omdat de regering in de akte van acceptatie een aantal compagnieën in Brabant en Artesië had opgenomen.¹⁶⁷ Dat verzet schijnt echter eerder symbolisch geweest te zijn: in de praktijk tonen de aanhoudende klachten aan dat het met die belofte niet al te nauw genomen werd, zodra de bedden gestemd werden, en bovendien hadden de Staten inderdaad weinig andere keus dan te betalen.

Die stijgende belastingdruk hield echter gevaren in, en her en der werd reeds duidelijk dat er weerstand onder de standen groeide. In maart 1629 was er sprake van de Brabantse geestelijke instellingen mee te laten bijdragen in de kosten, zoals sinds de dagen van keizer Karel wel meer gebeurd was, maar dit stuitte op het verzet van de geestelijkheid en – in de achtergrond – de pauselijke nuntius.¹⁶⁸ In het stadsbestuur van Antwerpen werden dissidente stemmen gehoord onder de meer volkse leden, zoals de ambachten. Zij beaamden in februari 1629 ‘den hoochdringenden noot’ van het land, maar toch hadden zij hun bedenkingen. Niet gespeend van enig cynisme stelden ze dat de sluiting van de licenten, waarmee een verlies van wel twee miljoen gulden gepaard ging, van niets anders kon getuigen dan van een ‘overschot abondante, oft ten minsten [van] een clær abuijs’. Waarom zou men de bevolking ‘misrieven’ met nog meer belastingen, als men daar al een middel had om meer opbrengsten te genereren?¹⁶⁹ In tegenstelling tot de opinies van de andere, meer aristocratische leden van het stadsbestuur, laat staan die van de geestelijkheid en de adel, speelden begrippen als het katholieke geloof, de koning of de verdediging van het grondgebied nauwelijks een rol. Voor hen gold in de eerste plaats het materiële bestaan dat door de sluiting van de licenten bedreigd werd. Hoewel ze de noodsituatie erkenden, waren ze minder vatbaar voor de gedeelde waarden waarop de regering in haar verzoeken zinspeelde. De hier aangehaalde Antwerpenaren waren overigens niet de enigen die op het gevaar van steeds hogere bedeverzoeken wezen; ook aan het Brusselse hof waren personen die, al was het onderling, spraken over de gevaren van de stijgende belastingsdruk en de groeiende onvrede.¹⁷⁰ De regering wist dit overigens, want in januari 1629 achtten de Spaanse raadgevers van de Infanta het niet wenselijk om de Staten van Brabant met een nieuwe bede te belasten, gezien de recent ingewilligde verzoeken. Om de inkomsten te verhogen zonder de onderdanen al te zeer te belasten, werden alternatieve wegen gezocht om aan geld te komen. Er lagen een hele reeks tijdelijke oplossingen beschikbaar, zoals de verkoop van allerhande rechten in Vlaanderen of een lening van de rijkste abdijen. De baron van Hoboken, een oudere broer van de gouverneur van ‘s-Hertogenbosch, verwierf op die manier de hoge justitie van zijn heerlijkheid Ursel in ruil voor 23.000 gulden, bestemd voor de lichte van vier compagnieën ruiters.¹⁷¹

Het Spaanse leger in crisis

De spanningen die zich in de Zuidelijke Nederlanden opbouwden waren echter niet de grootste zorgen waarmee de regering in Brussel zich geconfronteerd zag, als ze deze al opmerkte overigens. De ernstige terugval in de inkomsten had immers grote gevolgen voor de hoeksteen van de Spaanse aanwezigheid in het gebied: het leger en de vloot. Het chronische geldgebrek nam acute vormen aan, waardoor het onderhoud van de schepen nagelaten werd. De bemanningen deserteerden massaal, bij voorkeur naar de particuliere kaapvaarders: tussen november 1628 en april 1629 verloor de vloot op die manier 800 man, of tweederde van het totale aantal opvarenden.¹⁷² De financiële nood werd echter vooral gevoeld door de gewone soldaten, die nauwelijks nog enige soldij ontvingen. Hard getroffen door de gevolgen van de sluiting van de licenten, voelden zij de klappen eens zo hard als de rest van de bevolking. Er circuleerden geruchten dat het geld dat aan de troepen uitgekeerd werd, niet bij de meest behoevende terecht kwam, maar aan de vingers van de officieren bleef kleven.¹⁷³ Anderen vermoedden malversaties op grotere schaal, dat de betaalmeesters van het leger er zorg voor droegen dat het geld eerst bij henzelf, hun naasten en andere hooggeplaatste personen belandde, tot bij kardinaal de la Cueva toe. Slechts de kruimels werden over het leger uitgestrooid.¹⁷⁴ In Maastricht, Cambrai en 's-Hertogenbosch waren de soldaten op bedelen aangewezen, in sommige gevallen zelfs op diefstal of plundering, wilden ze niet van honger en koude sterven.¹⁷⁵ Elders giste rebellie onder de manschappen, zoals in Wezel, Rijnberk en Breda.¹⁷⁶ Een opruiend Bredaas vlugschrift riep de soldaten op zich tot 'eenen anderen meester' te wenden, van wie ze niet alleen hun achterstallige soldij, maar ook een beloning konden verwachten als ze hun stad uitleverden. Wie die 'anderen meester' dan wel mocht zijn, stond buiten kwestie: 'Allons à l'ennemy, là où pour le moins [nous] ne mourrions de faim!' was de leuze in Den Bosch.¹⁷⁷ Om aan de ellende tegemoet te komen, besloten enkele overheden tot noodmaatregelen. In Vlaanderen namen zowel de gewestelijke als verschillende stedelijke overheden het onderhoud van verschillende garnizoenen over, terwijl in Wezel de gouverneur twee leningen van de bevolking afdwong.¹⁷⁸ Desertie was endemisch in het Spaanse leger: de gouverneur van 's-Hertogenbosch durfde nauwelijks nog zijn soldaten buiten de poorten te sturen, omdat ze van de eerste de beste gelegenheid gebruik maakten om hun heil elders te zoeken. De cijfers voor Henegouwse en Doornikse troepen die naar Brabant waren gestuurd, om slechts één voorbeeld te noemen, waren ontluisterend: van de 340 soldaten die er verondersteld werden te zijn, waren er amper 104, en alle Doornikse soldaten waren verdwenen.¹⁷⁹ Voor het gehele leger lag de totale sterkte volgens een schatting van Hendrik van den Bergh zeker een derde lager dan uit de monsterlijsten bekend was.¹⁸⁰

Uit verschillende garnizoenen die zich al dan niet terecht bedreigd achtten, liepen alarmerende berichten binnen. Niet alleen het tekort aan manschappen

bezorgde de militaire overheden talloze hoofdbreken, ook de betrouwbaarheid van de troepen baarde hun zorgen. Wanbetaling, honger en algemene onvrede maakten van de achterblijvers geen goede soldaten.¹⁸¹ Het was niet enkel aan menselijke middelen dat het de steden ontbrak. Het acute geldgebrek had er namelijk als gevolg dat de meeste garnizoenen niet over de noodzakelijke waren beschikten om de komende veldtocht door te komen. Niet alleen buskruit en levensmiddelen waren schaars, maar ook de wagens en karren om al die noodzakelijkheden te vervoeren.¹⁸²

Het hof: eerezucht en slechte raadgevers

Al die problemen waren niet nieuw voor het Spaanse leger, enkel dringender, en ook aan de top van het leger schortte het. Na het vertrek van Spínola was een vacuüm ontstaan in de hoogste rangen, een vacuüm dat, zo bleek later, desastreuze gevolgen had voor de Zuidelijke Nederlanden.¹⁸³ Er was niet voorzien in opvolging, aangezien iedereen dacht (of hoopte) dat de markies snel zou terugkeren, maar terwijl die verwachting in Brussel levend gehouden en in Den Haag gevreesd werd, borrelde en kookte het in de leidinggevende kringen.¹⁸⁴ Tot zijn afgrijzen zag de graaf van Estaires hoe zonder de sterke hand van Spínola de 'insolences et troubles' in het paleis op de Koudenberg hand over hand toenamen en het respect voor de Infanta evenredig verminderde. Gedreven door ambitie brachten sommigen het land in gevaar, meende hij, en in elk geval toonden ze zich slechte raadgevers, opzettelijk zelfs. Het kon in zijn ogen enkel slecht aflopen als men doorging met de plaatselijke adel ('ceulx de nostre nation') uit te sluiten, terwijl die 'très mauvais conseylliers' hun gang mochten gaan.¹⁸⁵ Waren deze scherpe woorden louter ingegeven door de jaloezie van een verbiterde edele die zelf op de hoge functies aasde die aan zijn neus voorbijgingen? Mogelijk, maar na het vertrek van de markies verschoof de machtsbalans inderdaad in de richting van kardinaal Alonso de la Cueva, die niet om zijn welwillendheid tegenover de plaatselijke elites bekend stond, en ondertussen verloor de oude Infanta steeds meer de greep op haar regering.¹⁸⁶ De afwezigheid van Spínola liet zich nog het sterkst voelen in het leger. Daar werd het opperbevel voorlopig gedeeld. Don Carlos Coloma, een Spaanse veteraan nauw aanleunend bij de kardinaal en gouverneur van Cambrai, stond in voor de bewaking van de Franse grens, waar als gevolg van de oorlog in Mantua misschien een aanval te verwachten was.¹⁸⁷ Graaf Hendrik van den Bergh leidde ondertussen de verdediging tegen de Republiek. De verstandhouding tussen beiden was (nauwelijks een geheim) zeer slecht en van een goede samenwerking kon nauwelijks sprake zijn. Niet alleen verdachtmakingen over de familiebanden van de Zuid-Nederlandse graaf met de prins van Oranje en andere Staatse edelen, maar ook vulgaire kwaadsprekerij typeerden de verstandhouding.¹⁸⁸ Onder de Spaanse officieren heerste openlijke antipathie tegen deze en andere Zuid-Nederlandse militairen.

Don Carlos Coloma meende dat er onder hen geen enkele leider te vinden was, graaf Salazar had hen al jaren voordien als onbetrouwbaar gebrandmerkt en nog in 1624 hadden enkele van zijn landgenoten geweigerd onder het bevel van Van den Bergh te dienen.¹⁸⁹ Het wantrouwen was wederzijds, waarvan niet enkel de reeds genoemde uitlatingen van de graaf van Estaires getuigen, maar ook verschillende aantekeningen in de agenda van de aartsbisschop van Mechelen, Jacques Boonen, het dagboek van bisschop Michaël Ophovius of opmerkingen van de vooraanstaande jezuïet Carolus Scribani.¹⁹⁰ Eind 1628 werd pijnlijk duidelijk hoe het Spaanse bewind in de Zuidelijke Nederlanden aan het wankelen was gegaan. Er heerste acuut geldgebrek, het leger morde of liet zijn meesters in de steek, de generaals bakkeleiden en tweespalt dreigde. Niet ten onrechte dus schreef Isabella in het voorjaar van 1629 aan de koning dat Breda en 's-Hertogenbosch niet te redden waren. Dat een aanval er zou komen, was zeker: het was enkel afwachten waarheen Frederik Hendrik zijn troepen zou leiden.¹⁹¹

De mogelijkheden voor het grijpen

Frederik Hendrik: keuzes en mogelijkheden

In de Republiek had men de ontwikkelingen in de Spaanse monarchie en de Zuidelijke Nederlanden in het bijzonder met aandacht gevolgd. Twee dagen nadat de Infanta vanuit Brussel haar alarmerende brief naar Madrid had geschreven, wees raadpensionaris Duyck de Staten van Holland op de mogelijkheden die nu voor de Republiek openlagen.¹⁹² Frederik Hendrik wilde snel handelen en plande een vroege veldtocht, begin maart, om de vijand geen kans te geven zich van de toegebrachte slag te herstellen: de abrupte windstilte in de 'Nederlandse' en internationale politiek maakte het immers mogelijk in het komende jaar een 'notabel exploit' uit te voeren. Nu het Spaanse leger in een zodanige staat was 'que leurs Estats n'avoyent que craindre en deux années d'estre avallées', waren de omstandigheden gunstig.¹⁹³

Half januari 1629 had de prins van Oranje enkele vertrouwelingen ingelicht over de vooruitzichten voor de komende campagne. In zijn memoires noemde hij drie steden die zijn aandacht getrokken hadden.¹⁹⁴ In de eerste plaats was er Lingen, de hoofdstad van een graafschap dat eens gelieerd was aan de 'zeventien provinciën' van Karel V, maar toen vooral bekend stond om de dreiging die ervan uitging voor het noorden van de Republiek. Verder naar het zuiden, op de rechteroever van de Rijn, lag Wezel, de belangrijkste vestingstad van het hertogdom Kleef. Tijdens het Twaalfjarige Bestand had de opvolging van de laatste kinderloze hertog in dit vorstendom en de daarmee verbonden gebieden – Gulik, Berg en andere – de internationale verhoudingen danig verhit. Zonder hun onderlinge vrede in gevaar te brengen, hadden de Republiek en Spanje in 1614 in

een bizarre race getracht zoveel mogelijk steden en vestingen in handen te krijgen.¹⁹⁵ Zolang de twee voornaamste pretendentes, de keurvorst van Brandenburg en de hertog van Palts-Neuburg, niet uitgemeakt hadden hoe de prestigieuze erfenis te verdelen viel, hielden beide partijen hun troepen ter plaatse. Naar de buitenwereld toe traden ze op in naam van de zogenaamde ‘possiderende vorsten’, maar het was duidelijk dat de strategische waarde van het gebied de voornaamste reden was voor hun aanwezigheid daar. De overgangen op de Rijn – Wezel was er één van – garandeerden Spanje een vrije toegang tot het Duitse Rijk en tot de kwetsbare oostgrens van de Republiek, de IJssel. Zowel Lingen als Wezel waren belangrijke vestingen in de Spaanse oorlogsstrategie en beide waren ze cruciaal voor de omsingeling van de Republiek. In februari 1628 hadden ze respectievelijk een garnizoen van 1.353 en 3.077 soldaten; in april 1628 moesten deze in de nieuwe defensieve plannen van Madrid herschikt worden tot 2.200 en 2.750 man.¹⁹⁶ Daarmee waren ze qua sterkte te vergelijken met steden als Antwerpen, Breda en ‘s-Hertogenbosch. Het was echter deze laatste vesting waarop Frederik Hendrik zijn zinnen had gezet.¹⁹⁷

Op enkele woelingen na was ‘s-Hertogenbosch sinds 1579 stevig in handen van de katholieke partij geweest.¹⁹⁸ De stad gold als een bijzonder sterke vesting, met haar buitenforten en haar ligging temidden van een waterziek land. Het garnizoen was één van de grootste in de Zuidelijke Nederlanden en werd geleid door een ervaren officier, ‘schier vergrijsd in den oorlog, dapper en beleidvol’, Anthonie Schetz, baron van Grobbendonk.¹⁹⁹ Vanuit politiek oogpunt waren er andere redenen om Den Bosch als een aantrekkelijk doelwit aan te merken, namelijk dat het de vierde hoofdstad van Brabant was. Dit betekende niet alleen dat de stad zitting had in de Staten van Brabant, maar, belangrijker nog, dat ze de hele Meierij onder zich had staan, een uitgestrekt, zij het arm plattelandsgebied. De inname van deze stad zou dus een aanzienlijke gebiedswinst betekenen, al was dat misschien niet de voornaamste beweegreden, maar vooral een stevige deuk toebrengen aan de door de Spanjaarden zo gewaardeerde ‘reputación’. Toen ze hun ambassadeur in Frankrijk op de hoogte brachten van het beleg, lieten de Staten-Generaal bijvoorbeeld niet na om net deze ‘grootere importantie’ van ‘s-Hertogenbosch te benadrukken.²⁰⁰ Dat gold ook voor de kerkelijke status van ‘s-Hertogenbosch. Als zetel van een bisdom was ‘Roma Belgica’ een bolwerk van de contrareformatie in de Nederlanden van waaruit de katholieken in de Republiek zonder al te veel moeite bereikt werden. Ze was ‘[la] ciudad la más católica’ in de woorden van Coloma, en een moreel symbool in de strijd tegen de ketterij volgens de hedendaagse Spaanse historicus Miguel Echevarría.²⁰¹

De vergelijking met een bastion viel wel vaker in combinatie met de naam van Den Bosch: Daniël Heinsius noemde de stad ‘le rampart des Belges’.²⁰² Voor de verdediging van de Habsburgse bezittingen in de Lage Landen was ‘s-Hertogenbosch inderdaad van cruciaal belang, want het verlies van deze stad zou een gapend gat slaan in de noordelijke verdedigingslijn. Een Henegouwse

edelman, Jean de Rebréviette, drukte het kardinaal de la Cueva op het hart: met Den Bosch in handen was de vijand snel meester van Eindhoven, Helmond, Venlo, Roermond, Maastricht en Weert. Van daaruit kon de Republiek vervolgens nog verder haar macht naar het zuiden uitbreiden, doorheen het Land van Luik, in de richting van Namen en Charlemont. Wat dus in noordelijk Brabant op het spel stond, was het lot van de Spaanse Nederlanden: óf de overwinning, óf de opdeling van het gebied onder de Republiek, Frankrijk en Engeland werden daar beslist.²⁰³ Dit doembeeld werd zeker niet door iedereen gedeeld, maar bevatte toch een kern van waarheid. Als de vesting viel, verschoof de verdedigingslijn van de Spaanse Nederlanden van net ten zuiden van de grote rivieren naar de andere kant van de schrale Kempen. Daar, om en bij de Gete en de Demer, lagen enkel nog wat kleinere, moeilijk te verdedigen stadjes als Tienen, Herentals of Lier, terwijl andere belangrijke steden (Antwerpen en Maastricht vooral) binnen het bereik van de Staatse legers kwamen.²⁰⁴ Een inwoner van de Maasstad verwoordde op 6 juli de bezorgdheid van zijn stadsgenoten: 'Wij apprehenderen alhier seer die belegeringe van Den Bosch. Ende gaet dat verloren, d[e H]eer hope neen, soe staen wij alhier met die van Antwerpen in groete perijckel'.²⁰⁵

Naar de Republiek toe was 's-Hertogenbosch echter meer dan een defensieve hoeksteen. De vesting was een pistool gericht op de borst van de Republiek, om Napoleons appreciatie van Antwerpen te parafraseren, van waaruit Holland, Utrecht en Gelderland bedreigd konden worden. Was het niet zozeer een rechtstreeks gevaar dat van de vesting uitging, dan was het vooral de eigenlijke aanwezigheid van een groot garnizoen die de Staatse bevelhebbers verplichtte steeds een 'wakend oog op die plaats te houden'.²⁰⁶ Het Bossche garnizoen had toegang tot de zuidelijke grensgebieden en stelde er de plattelandsbevolking onder contributie, een gedwongen brandschat. Het was niet alleen van belang voor de Republiek om deze dreiging te elimineren, maar bovendien garandeerde het bezit van Den Bosch haar van een veilige buffer tegenover elke agressie vanuit het Zuiden. Dat wist men al in 1579, toen de abt van Sint-Geertrui beweerde dat de Hollandse opstandelingen uit waren op Den Bosch 'pour avec dangier d'icelle faire ung bollewerck à la sureté du dict Hollande'. Vijftig jaar later herhaalde de heer van Brederode dit standpunt, maar toen ging het over de 'le soulagement des limites de ceste province [d'Utrecht]'.²⁰⁷ Een laatste en belangrijk argument, ten slotte, was dat Frederik Hendrik eenvoudigweg de mogelijkheid had om het te doen. De zwakte van Spanje in de Zuidelijke Nederlanden maakte een ambitieuze onderneming als een beleg van Den Bosch mogelijk: niet dat de vesting de prins als een rijpe vrucht in de schoot zou vallen, maar hij oordeelde dat de omstandigheden, al was het tijdelijk, gunstig genoeg waren om de geboden kans te grijpen.

Het 'Secreet Besogne'

Toen Frederik Hendrik op 17 januari 1629 enkele vertrouwelingen uit verschillende gewesten bij zich ontbood, dan was dat naar eigen zeggen om hen tot 'une resolution selon son desir' te brengen.²⁰⁸ Wie die 'Kabinetsheeren' waren, wordt nergens vermeld, maar twee mannen waren zeker aanwezig bij deze geheime bijeenkomst, namelijk Hendrik van Essen voor Gelderland en Adriaan Ploos voor Utrecht.²⁰⁹ De overige mogelijke aanwezigen kunnen gevonden worden in wat later bekend is geworden als het 'Secreet Besogne', een groep van vertrouwelingen met wie de prins op regelmatige basis vergaderde over belangrijke strategische of politieke beslissingen.²¹⁰ Andere personen die in deze context vaak genoemd worden, zijn Sweder van Haersolte uit Overijssel, Goossen Schaffer uit Groningen, Simon van Beaumont uit Zeeland, of Nicolaas van den Brouckhorst, heer van Noordwijk, uit Holland. Het is niet onwaarschijnlijk dat een aantal onder hen, zonet allen, op die vergadering aanwezig was. Deze was een novum, want de vorige veldtocht, die naar Groenlo, had de stadhouder nog volledig in samenspraak met de Staten-Generaal gepland, terwijl het initiatief nu duidelijk van de prins kwam.²¹¹ De oorsprong van deze commissie ligt in het pragmatisme van Frederik Hendrik in het vroege voorjaar van 1629: van hieruit kunnen een aantal opmerkingen gemaakt maken over de verdere werking van dit selecte groepje raadgevers.

De kritiek van Jonathan Israel op het standpunt van (onder meer) Jan Poelhekke, die het 'Besogne' een al te geïnstitutionaliseerd karakter toekeende, is terecht. De leden moeten dan ook eerder als de cliënten van de prins beschouwd worden dan als gecomiteerden.²¹² Zeker, het waren vaak dezelfde namen die opdoken in de bijzondere comités en commissies van de Staten-Generaal, maar dat was niet toevallig. Het 'Besogne' was een effectieve manier voor de prins om de soms logge besluitvorming op het Binnenhof af te snijden, maar er was in die eerste jaren van zijn stadhouderschap ook een andere, meer functionele reden om zich precies op die gedeputeerden te verlaten. De presentielijsten die bij elke vergadering bijgehouden werden, geven aan dat het net deze mannen waren die konden doorgaan voor de geroutineerde en ervaren gedeputeerden. Zij waren het vaakst aanwezig, bestierden de lopende zaken, zij waren het ook die het wekelijks roulerende voorzitterschap waarnamen: kortom, zij vormden de kern van de wisselende bezetting van de Staten-Generaal. Bovendien werden meeste provincies, behalve Holland, doorgaans slechts door één persoon vertegenwoordigd in het Binnenhof, soms was er niemand, een enkele keer waren er meer. In geen geval waren op gewone zittingen in die periode 35 à 55 gedeputeerden aanwezig, zoals door sommige auteurs wordt aangenomen: in 1629 kunnen acht tot tien aanwezigen als een normale sessie beschouwd worden.²¹³ Die zomer ondervonden de Staten-Generaal overigens herhaaldelijk de nadelen van die lage bezettingsgraad, zeker toen er zowel voor 's-Hertogenbosch als in Arnhem gedeputeerden te velde uitgestuurd waren. Op het hoogtepunt van die crisis namen

de Staten-Generaal zelfs hun toevlucht tot Utrecht, waar ze tijdelijk zetelden. Enkele plaatselijke gedeputeerden traden dan tijdelijk als leden van de centrale regering op en namen zelfs de functie van voorzitter waar.²¹⁴

Kan het op basis van deze gegevens, die, het dient gezegd, enkel uit 1629 stammen, verbazen dat steeds dezelfde namen opdoken, of was het toch zo dat Frederik Hendrik zich toen al verliet op de steun van een gelimiteerd aantal personen in de Staten-Generaal, een 'elitekliekje dat hij om zich heen aan het formeren was'?'²¹⁵ Dat is twijfelachtig: hij werkte samen met die personen op wie hij kon vertrouwen dat zij de werking van de Republiek op dat niveau door en door kenden, en die kennis hadden de routiniërs. Hun positie tegenover hun gewesten leverde hem daarenboven ook enige winst op. Als vertegenwoordiger van hun gewest werden ze geacht die belangen in Den Haag te verdedigen en de plaatselijke overheden van de gebeurtenissen daar en in de rest van Europa op de hoogte te houden. Beslissingen konden niet of nauwelijks genomen worden buiten de instemming van de Provinciale Staten en wanneer de gedeputeerden zich niet 'gelast' vonden om over deze of gene materie te handelen, dan deden ze dat ook niet. Ze waren echter niet louter de vertegenwoordigers van hun provincie, want voor de ervaren gedeputeerden werkte het ook in de andere richting. Als leden van de Staten-Generaal die ook de buitenlandse missies vervulden, hadden ze een ander perspectief op staatszaken. Meer nog dan hun 'landgenoten' in de provincies, overzagen zij de Republiek als geheel, behoorden zij samen met de prins tot die groep die een soort van 'nationaal belang' waarnamen en dat bij hun 'commitenten' verdedigden.²¹⁶ In de aanvangsfase moet het 'Secreet Besogne', zoals het de geschiedenis ingegaan is, dus eerder als een pragmatische oplossing beschouwd worden dan als een verholen greep naar de macht van de prins van Oranje.

Geld op tafel

Op 17 januari 1629 waren het die ervaren 'politici' die met Frederik Hendrik in conclaaf bijeenkwamen. Het was op die geheime vergadering dat besloten werd

wat plaetse men met deser landen chrisvolck in den aenstaenden somer soude moghen aentasten, ende dat bij die provintien van Zeelandt, Vrieslandt, Groeninghen ende Overijssel instantel[yck] versocht geworden dat sodaene steden, daerbij sich ieder in 't particulier geinteresseert bevonde, geattacqueert soude moghen worden, presenterende elck daer-toe eene merckelicke somme gelts boven haere ordinarise consenten te sullen furneren.²¹⁷

Frederik Hendrik droeg de aanwezigen een soortgelijk verhaal voor als raad-pensionaris Duyck voor de Staten van Holland en hield hen de eerder genoemde

opties voor. Lingen droeg de voorkeur van de twee noordelijke gewesten weg, mogelijk ook van Overijssel, terwijl Zeeland op een stad in Vlaanderen moet aangedrongen hebben.²¹⁸ De gedeputeerden probeerden de prins te overtuigen van het voor hun gewest voordeligste plan en hielden hem de goede wil van hun gewest voor. Holland, Utrecht en Gelderland waren uiteindelijk bereid het grootste bedrag boven op hun ordinaris quote in de Staat van Oorlog, de jaarlijkse oorlogsbegroting, op te brengen. Echter, de formuleringen in het resolutieboek van het Nijmeegse kwartier en de Staten van Utrecht geven aan dat het voorstel tot een verhoging van de bijdrages van de stadhouder zelf kwam. Hij was immers bereid een beleg van 's-Hertogenbosch te wagen, 'mits dat die provinitie van Gelre totte costen vandien extraordinarie [150.000 gulden] soude opbrenghen'. Van Holland en Utrecht verwachtte de prins respectievelijk 400.000 en nog eens 200.000 gulden, al verlaagde de laatste provincie haar aanbod naderhand tot 150.000 gulden.²¹⁹ Het bedrag dat in de Staat van Oorlog uitgetrokken was voor de komende veldtocht bedroeg, ongezien van het doel, 1.000.000 gulden, zodat het totale voorziene bedrag bijna verdubbeld werd tot 1.700.000 gulden.²²⁰

Het is opvallend dat de betrokken gedeputeerden eigenmachtig optraden tijdens deze geheime vergadering. Betekende dat echter dat zij aan de gebruikelijke ruggespraak voorbijgingen? Het antwoord is niet eenvoudig. De gang van zaken in Gelderland was alvast opmerkelijk. Hendrik van Essen en de kanselier van Gelre, die niet aanwezig was, brachten kort na de vergadering de burgemeester van Nijmegen en een plaatselijke edele op de hoogte, opnieuw onder belofte van strikte geheimhouding. Binnen het gewest was immers duidelijk dat dit kwartier het meeste voordeel te halen had bij de overeengekomen plannen en dus de meeste lasten te dragen had, namelijk 100.000 gulden.²²¹ Beide heren hadden, 'om dit goet werck niet te verachten, off het dessein van S[ijn] Ex[cellentie] te diverteren', besloten op eigen initiatief hun handtekening te zetten onder de akte waardoor zij namens het kwartier instemden met het gevraagde bedrag. Bovendien hadden ze nog besloten om op eigen krediet 25.000 gulden te lenen om de eerste oplevering te vergemakkelijken. Toen zij de Staten van het kwartier eindelijk van hun beslissing op de hoogte brachten en om een terugbetaling van de lening vroegen, lag het leger van Frederik Hendrik al bijna een week om de belegerde vesting. Voor de afgevaardigden uit Nijmegen, Tiel en Zaltbommel bleef er niets over dan toe te stemmen.²²² Dit is opvallend, want in februari, toen de eerste nieuwe troepenlichtingen voorgesteld werden, hadden de Gelderse kwartieren terecht opgemerkt dat er nog geen consenten verleend waren, zelfs geen petitie ingediend was. Hoewel de gedeputeerden vertrouwen hadden in Frederik Hendrik en de betaling goedkeurden, lieten ze toch protest aantekenen bij de Staten-Generaal tegen een dergelijke gang van zaken. Pas later, op 5 mei, vernamen ze hoe de vork aan de steel zat.²²³

In Gelderland werden de Staten voor een voldongen feit geplaatst, maar in Utrecht lieten de gedeputeerden dit niet toe. Kort na de besprekingen tussen het 'Besogne' en Frederik Hendrik, liet de prins Adriaan Ploos enkele vooraanstaande gedeputeerden voorzichtig polsen over enkele 'saken van gewichte ende importantie [die] dagelycx voorvallen en voorgevallen zijn', nog voor het onderwerp aan de Staten voorgelegd werd.²²⁴ Dat garandeerde echter niet het gunstige resultaat waar Frederik Hendrik op het gehoopt had. De eerste twee leden van de Staten, de ridderschap en de zogenaamde geëligeerden, waren 'naer langh gehouden communicatie' bereid een bijkomende 200.000 gulden toe te kennen, maar het al te genereuze aanbod stuitte op verzet van de stad Utrecht en de kleinere steden. De afgevaardigden van de hoofdstad voerden aan dat het gewest al te zeer bezwaard was met grote schulden en achterstallige betalingen om zich in een dergelijk financieel avontuur te storten. Omdat de omstandigheden zich zo gunstig aanboden, waren ze toch bereid om 150.000 gulden op te leveren, waarvan ze minstens de helft op losrente zouden moeten lenen. Ze benadrukten echter dat ze in toekomst aan dergelijke verzoeken niet meer konden of wilden voldoen en bleven, ondanks alle aandringen van de overige twee leden, Frederik Hendrik en – in diens woorden – ook van de andere gewesten, bij hun eerste aanbod.²²⁵

Hollands verzet

Was het verzet in Gelderland onbestaande en in Utrecht beperkt, in Holland – waar de kwestie op 16 februari voor het eerst ter tafel kwam – dreigden de plannen van Frederik Hendrik in het zicht van de haven schipbreuk te lijden.²²⁶ Op 28 februari wees voorzitter Simon van Beaumont de aanwezige gedeputeerden op een zorgwekkend feit: enige tijd voordien hadden de Staten-Generaal groen licht gegeven voor de veldtocht, maar daarop waren, zonder enige aanleiding scheen het, geen 'vorder preparaten van oorloch' gevolgd.²²⁷ Dat uitstel was gevaarlijk, want op die manier kreeg de vijand gelegenheid zich te herstellen, waardoor de plannen van de prins (wiens stem hier doorklonk) hun kracht verloren. Frederik Hendrik zelf wees alle verantwoordelijkheid voor de vertragingen resoluut van de hand en stak een beschuldigende vinger uit naar Holland, dat al langer de goede voortgang leek te stremmen.²²⁸

In het najaar van 1628 had de prins van de gewesten gedaan gekregen dat de vijftig nieuwe compagnieën die dat jaar voor vier maanden aangenomen waren, tot de helft gereduceerd werden tot honderd man en dan vervolgens gedurende de winter in dienst gehouden werden. Hoewel dat aanzienlijk duurder was, had dit ook onmiskenbare voordelen. Het bespaarde namelijk kostbare tijd die normaal aan het lichten van nieuwe eenheden verloren ging, zodat Frederik Hendrik, die toen al vage plannen had, het komende jaar een vroege veldtocht kon beginnen. Daar was hij voor de eerste keer op Hollands verzet gestuit, toen

enkele steden niet wilden instemmen met deze maatregel, die aanvoerden dat de gewestelijke financiën de last niet aankonden en de provincie zich alleen nog defensief wenste op te stellen. De stadhouder had hun nochtans beloofd dat, indien er geen veldtocht kwam, 'men de staet daarvan mede soude ontledigen'. Uiteindelijk had hij echter wel zijn gelijk gehaald, zij het op een onrechtstreekse manier. Binnen de Staten bereikten de gedeputeerden immers geen onderlinge overeenstemming, zodat uiteindelijk beslist werd de kwestie uit te stellen tot de volgende zitting, die van het komende voorjaar, februari 1629. Hoewel geen beslissing genomen was, betekende dit in de praktijk dat de stadhouder zijn zin kreeg.²²⁹

Het verzet was echter meer dan een louter financiële kwestie. De steden die bezwaren hadden tegen het instandhouden van de troepen waren alle contraremonstrantse steden, namelijk Haarlem, Leiden, Gouda en Edam.²³⁰ Door de kunstgreep van het uitstel waren de bezwaren van deze steden nog lang niet van de baan, en het was onvermijdelijk dat deze vroeger of later opnieuw het politieke klimaat zouden verzuren. Op 10 februari oordeelde Frederik Hendrik de tijd rijp om de vijftig compagnieën opnieuw op volle sterkte te brengen, hetgeen binnen de maand diende te gebeuren.²³¹ Binnen de Staten van Holland stak de onenigheid echter snel de kop op. Toen het voorstel van de stadhouder ter tafel kwam, volgde het ene bezwaar op het andere. Op de vraag of men hem al toestemming kon verlenen om met de voorbereidingen aan te vangen, en de Gecommitteerde Raden lasten hem daarin bij te staan, kwam als weerwoord dat nog niet alle steden aanwezig waren, dat er 'diversche andere consideratien [waren], daer op eenige Leden reflexie namen'. Zelfs over de vraag of de prins moest ingelicht worden over deze 'difficulteyten' raakten de afgevaardigden het niet eens.²³² Dag na dag, week na week bleef de kwestie opnieuw op de agenda van de Staten te staan, maar een oplossing kwam niet in zicht. De 'particuliere differenten in de provincie ontstaen', zoals men uiteindelijk toch aan Frederik Hendrik had meegedeeld, stonden een snelle beslissing in de weg.²³³ De kwestie, die overigens door geschiedschrijvers als Bor en Aitzema uit de weg gegaan werd en in de memoires van de stadhouder zelf ook met een verveeld handgebaar weggewuifd werd, spitte zich toe op één belangrijke vraag: de toestand in Amsterdam.²³⁴ De Staten, of beter: contraremonstrantse steden als Haarlem en Leiden, wilden daar het oude machtsevenwicht herstellen en de macht van het arminiaanse stadsbestuur fruiken. Dat antwoordde dan weer beslist dat het om binnenstedelijke problemen ging, waar de gewestelijke overheden niets mee te maken hadden, maar 'dat sy andersints den staet van 't lant ende de religie, sulx die publiquelyk geleert wort, willen maintaineren, sonder innovatie'.²³⁵

Toen in de Staten-Generaal Beaumont zijn ongeruste vaststelling deed, op 28 februari, werd voorgesteld om 'by overstemminge' tot een besluit te komen, maar dat werd van de hand gewezen als een schending van de oude gewoonten.²³⁶ 's Anderendaags meldden gedeputeerden Beaumont, Eysinga en Haersolte zich

bij de Staten van Holland. Ze herhaalden eens te meer het oude verhaal, over de ambitie 'om tegen den Vyandt yets te doen', over de teleurstelling dat er van al deze goede voornemens nog niets te merken viel en over Frederik Hendriks handenwassing. De drie gedeputeerden vermaanden de Hollandse steden voor één keer de eigen occupaties opzij te schuiven en te kiezen voor het algemeen belang, de op handen zijnde onderneming tegen de vijand. Ze gingen verder met de waarschuwing 'op dese loffelijcke Provincie de reproche niet te laden' niets gedaan te hebben, en vroegen dan toch minstens voorlopig in te stemmen met de voortgang van de voorbereidingen. Deze donderpreek maakte indruk en liet Holland duidelijk de druk van de andere gewesten en de prins van Oranje voelen. De voorlopige aanvaarding die op 2 maart besloten werd, ontlokte Frederik Hendrik de meesmuilende opmerking 'dat men in een saecke soo hoogh dese Provincie betreffende, tot soo grooten ondiens soot veel tydts met delibereren heeft laten verlopen'.²³⁷ De zaak die de Hollandse gemoederen zo had verhit, was als een nachtkaaers uitgegaan.

Het Staatse leger: vier maanden strijd

De grootste uitdaging die zich voor de Republiek stelde nadat besloten was tot het beleg van Den Bosch, was niet louter het bijeenbrengen van het benodigde geld, maar ook de aanwending ervan. Het grootste deel van de gestemde financiën was bedoeld voor de aanwerving van bijkomende troepen, want die waren cruciaal in de plannen van Frederik Hendrik. Niet alleen werd besloten om de vijftig nieuwe compagnieën terug op oude sterkte te brengen, een werving van een indrukwekkende 10.000 soldaten, maar bovendien gingen de bijkomende quotes van Holland, Utrecht en Gelderland integraal op aan de lichte van nog eens 12.000 man.²³⁸ De officieren werden voor een aanzienlijk deel gevonden in de oude compagnieën, in enkele gevallen in de ruitery, en kregen veelal slechts een promotie voor de geschatte duur van de campagne, vier maanden.²³⁹

De stadhouder voorzag drie grote wervingen om aan 12.000 soldaten te komen, die alle voor vier 'heerenmaenden' van 42 dagen in dienst werden genomen. In de eerste plaats werden veertig bestaande compagnieën versterkt met 150 soldaten. Verder werden vijftien nieuwe Duitse compagnieën, elk 200 man, aangenomen, en ten slotte nog een Schots regiment, dat door een plaatselijke edelman, Robert Kerr, was aangeboden. De sterkte van deze troepen, 'composé de braves hommes et plusieurs gentilhommes', bedroeg 2 à 3.000 man.²⁴⁰ De Raad van State wilde de bevolking van de Republiek ontzien en stimuleerde daarom de werving van soldaten in het buitenland: aan de nieuwe Duitse kapiteins werd zelfs uitdrukkelijk verboden op Staats grondgebied te werven. De overige officieren kregen toestemming 'overloopers' aan te nemen, zelfs al oordeelden veel officieren dat gevaarlijk. Ze mochten echter in geen geval Fransen of Engelsen aannemen, omdat ze daarmee de kapiteins van die naties

voor de voeten liepen.²⁴¹ Officieren die zich niet aan de richtlijnen hielden, stelden zich aan vervolging bloot, al toonden de Staten-Generaal zich bijzonder inschikkelijk als het echt zover kwam: in maart ontsnapten zo vier kapiteins aan de Krijgsraad dankzij een interventie van het Binnenhof.²⁴² De druk die op de officieren werd uitgeoefend, leidde er toe dat bij gebrek aan beter nutteloos geachte 'povres gent e garsones' ('arme lieden en jongens') in de rangen terecht kwamen.²⁴³ Wat het Schotse regiment betrof, legde de Raad van State nog geen bepalingen vast, op de dienst van vier lange maanden na, en de verdere afhandeling werd toevertrouwd aan de Staatse ambassadeur in Londen, Albertus Joachimi. Om het transport te vergemakkelijken, werden Nederlandse schepen in en om de haven van Leith ter beschikking gesteld, begeleid door twee Staatse oorlogsbodems.²⁴⁴ Ondanks alle inspanningen werd nergens de gewenste sterkte van 12.000 man gehaald: enkel het Schotse regiment overtrof de verwachtingen van Frederik Hendrik, ook al kwam het pas eind mei voor 's-Hertogenbosch aan.²⁴⁵

Een belangrijke oorzaak van het ondermaatse succes was de sterke concurrentie van andere vorsten. Deense wervingen in de omgeving van Delfzijl stelden niet al te veel problemen. Frederik Hendrik, die Goossen Schaffer als zijn woordvoerder had ingeschakeld, slaagde er namelijk op pragmatische wijze in van de nood een deugd te maken door de 'schuldige', kapitein Roussel, in Staatse dienst aan te trekken.²⁴⁶ Het was echter maar zeer de vraag of de prins daarmee een goede zaak gedaan had. Enkele maanden later – half mei – bleek niet alleen dat de compagniën veel zwakker waren dan gedacht, maar ook dat Roussel naar Denemarken was teruggekeerd; de koning had hem, zo bleek, verboden dienst te nemen.²⁴⁷ Meer hinder ondervonden de Staten-Generaal van een andere bondgenoot, Gustaaf Adolf van Zweden. Ondanks diens aanslepende oorlog tegen de Polen, had de koning al vergevorderde plannen om tussenbeide te komen in het Rijk; troepenlichtingen voor de komende oorlog hadden onder meer in Engeland al een aanvang genomen.²⁴⁸ Op 4 april was een buitengewoon gezant van het hof in Stockholm in Den Haag aangekomen, Diederich von Falkenberg, om de Staten-Generaal om medewerking te verzoeken. Hij vroeg niet alleen toestemming voor de uitvoer van buskruit en lood, en de verkoop van vier of vijf volledig uitgeruste oorlogsschepen, maar wilde bovendien 3.000 soldaten werven 'op de frontieren' van de Republiek. Hiervoor vroeg Falkenberg de Staten-Generaal hem een geschikte 'loopplaets', een verzamelpunt, aan te duiden. Om zijn kansen niet onmiddellijk de bodem in te slaan, garandeerde Falkenberg dat hij geenszins in dezelfde steden en gebieden zou ronselen, maar enkel vijandelijke troepen weglokken of 'uyt Duytslant wat resteren mochte' aannemen. De vergadering schoof de eerste twee verzoeken op de lange baan, maar reageerde bits op de voorgestelde lichtingen.²⁴⁹ Ondanks deze weigering begon Falkenberg toch met een grootschalige werving in de aangrenzende gebieden, zoals Hessen, Westfalen, Keulen en Gulik, en liet de troepen verzamelen in Emden, van waaruit ze snel

verder naar de Zweedse gebieden konden verplaatst worden.²⁵⁰ Vrij snel kwam er echter verschillende alarmerende berichten binnen over Staatse soldaten die overliepen – vooral de Schotten bleken gevoelig – en zelfs Zweedse officieren die binnen de Republiek op zoek naar soldaten waren gegaan. Bij Rotterdam en Dordrecht lagen ronselaars met ‘cleijne sloopkens’ voor de stad, zo werd verteld, om van daaruit de soldaten te ‘debaucheren’.²⁵¹

Tussen hoop en vrees

Onzekerheid in Brussel

Terwijl in de Republiek de voorbereidingen voor de komende veldtocht werden getroffen bleven de Zuidelijke Nederlanden in het ongewisse over wat hun in de komende weken en maanden te wachten stond. Dat er een veldtocht ging komen, was zeker, net zo zeker als dat deze tegen een grote vesting zou gericht zijn. Ondanks talloze waarschuwingen slaagden de Infanta en haar raadgevers er niet in precies aan te wijzen om welke stad het ging, hoewel verschillende accurate berichten in de richting van ‘s-Hertogenbosch wezen.²⁵² Bisschop Ophovius beschikte heel vroeg over precieze informatie, die ongetwijfeld uit heel hoge Staatse kringen moest komen, maar in tegenstelling tot wat er na het beleg beweerd werd, werd hij niet door de baron van Grobbendonk weggelachen, integendeel. De gouverneur had namelijk soortgelijke waarschuwingen ontvangen van enkele Nijmeegse katholieken, die hem vertelden ‘[que les] principaulx de ceulx de la ville’ over een belegering van zijn vesting spraken.²⁵³ De reden waarom aan hun noodkreten geen gevolg werd gegeven, was niet dat ze uit hoogmoed in dovemansoren vielen, maar dat zij niet de enigen waren die in Brussel hun stem lieten horen. Hoe precies hun inlichtingen ook waren, ze gingen verloren in de kakofonie van alarmerende berichten, die vaak van even gezaghebbende personen en instellingen als henzelf kwamen. De graaf van Fontaine was ervan overtuigd dat Mardijk, bij Duinkerke, belegerd zou worden; Antoon Triest, bisschop van Gent, meende dat de vijand zou ontschepen bij IJzendijke en posities innemen bij Sas-van-Gent. Baptiste Schoorman, pensionaris van Gent, deelde diens angst en sprak hierover onder meer De la Cueva, Coloma en verschillende andere hooggeplaatsten aan, maar moest teleurgesteld vaststellen dat zij vooral vreesden voor Brabant en Venlo. De gouverneurs van Wezel, Francisco de Medina en zijn opvolger Francisco Lozano, bleven vrezen voor Rijnberk, Wezel of Venlo, en ook Hulst, Lingen en Antwerpen werden vaak genoemd. Voor de betrokkenen bleven het niet meer dan ‘conjecturen ende raetsels’, wat de angst nog groter maakte.²⁵⁴ In Antwerpen werden huizen doorzocht om na te gaan of er geen Staatse soldaten in verborgen zaten, en aan de overkant van de Schelde, in het Land van Waas, werden de boeren opgetrommeld om ‘s nachts de

reguliere troepen te helpen bij het wachtlopen.²⁵⁵ Deze verwarring was precies wat Frederik Hendrik beoogd had. Hij wilde niet alleen zijn troepen op een strategische plaats die alle opties open liet – Schenkenschans – verzamelen, maar had ook verkenningen in andere richtingen laten uitvoeren. De graaf van Limburg-Stirum werd in de richting van Lingen uitgezonden, kolonel Pijnsen naar Wezel, terwijl de luitenant-generaal van de ruitery, Thomas van Stakenbroek, onder het voorwendsel van een ‘embuscade’ de omgeving van Den Bosch peilde. De stadhouder beweerde zelf dat hij aan elk van deze drie militairen had laten uitschijnen dat hij de stad zou belegeren die zij verkend hadden, waardoor niet alleen de vijand, maar ook zijn eigen ondergeschikten in het duister tastten.²⁵⁶

Stilte voor de storm

Over één ding bestond er geen onzekerheid en dat was dat er grote voorbereidingen getroffen werden, vooral in de Zuid-Hollandse steden. Drukke bedrijvigheid werd onder meer gemeld in Delft en Dordrecht, waar van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat talloze af- en aanvarende schepen geladen werden met materiaal uit het magazijn. Er was sprake van grote tenten die Frederik Hendrik had laten maken en die binnen twaalf dagen gereed moesten zijn, over troepenwervingen in Engeland en Schotland, over het aannemen van scheepslui voor de pontons en over het ruim 20.000 man sterke leger.²⁵⁷ De omgeving van Nijmegen en Grave was een ander centrum van enorme bedrijvigheid. Oorspronkelijk was het de bedoeling van Frederik Hendrik geweest om het leger op 25 april bij Schenkenschans te verzamelen, maar het slechte weer echter – de wind waaide uit de verkeerde richting – dwong hem tot enige improvisatie. De troepen die al aangekomen waren, bleven ter plaatse, terwijl alle andere enkele kilometers westelijker verwacht werden, in Nijmegen en Arnhem.²⁵⁸ De verspreiding van het leger had geen negatieve gevolgen, maar droeg daarentegen bij tot de verwarring aan Spaanse kant. Hendrik van den Bergh geloofde zelfs dat niet één, maar twee legers gevormd werden: één om de aandacht te trekken, het andere om een aanval uit te voeren waar de verdediging het zwakst was.²⁵⁹ Ondertussen zagen de Spaanse bevelhebbers van grensgarnizoenen Staatse troepen in groten getale voorbij trekken: Grobbendonk telde niet minder dan 600 schepen op de Maas.²⁶⁰ De ongerustheid groeide, al dachten Coloma en De la Cueva aanvankelijk dat de activiteit rond Nijmegen slechts een afleidingsmanoeuvre was.²⁶¹ Half april werden daar en bij Grave echter houten bruggen over de Maas en de Waal geslagen, terwijl Ernst Casimir er met dertig compagnieën voetvolk arriveerde. Uit Heusden werden rond dezelfde tijd tien compagnieën infanterie weggetrokken, maar de ruitery bleef voorlopig nog ter plekke.²⁶² De prins van Oranje zelf vertrok op 23 april vanuit Den Haag in de richting van Arnhem, waar hij twee dagen later aankwam. Op 28 april, bijna twee maanden later dan hij aanvankelijk gehoopt had, verzamelde het Staatse leger voor de generale monstering op de

Mookerheide. Om de vijand op het verkeerde been te zetten, had de prins deze monsterring zo lang mogelijk uitgesteld; hij had zelfs, in samenspraak met enkele vertrouwelingen, besloten de Staten-Generaal in het ongewisse te laten. Nu, op het allerlaatste moment, kon hij niet meer anders. 24.000 man voetvolk en 4.000 man cavalerie stonden klaar voor de veldtocht.²⁶³

De onzekerheid waarin de Spaanse legeroversten lange tijd verkeerden over het doel van deze troepenopbouw, bracht hen al bij aanvang op een achterstand. Ondanks alle twijfel diende er immers een verdedigingsplan opgesteld te worden, maar dat was geen sinecure. Hoewel graaf Hendrik van den Bergh in naam het opperbevel voerde aan het noordelijke front tegen de Republiek, kon hij in tegenstelling tot zijn neef niet eigenmachtig optreden. Het hof in Brussel eiste immers het leeuwendeel van de militaire zeggenschap op en reduceerde de functie van opperbevelhebber tot nauwelijks meer dan een uitvoerende. Bovendien trokken zowel de gouverneur van Breda als die van 's-Hertogenbosch hevig aan de mouw van de regering, zodat Van den Bergh vele, soms tegenstrijdige bevelen kreeg. Ten slotte droeg hij zelf met zijn voortdurend aandringen op de veiligheid van het Overkwartier en zelfs recalcitrant gedrag tot de verwarring bij. Nog minstens tot 25 april, nauwelijks enkele dagen voor Frederik Hendrik voor Den Bosch verscheen, bleef hij ervan overtuigd dat vooral Venlo gevaar liep en weigerde hij zijn troepen elders ter beschikking te stellen.²⁶⁴ Het gevolg van deze verwarring was dat er talloze bevelen werden gegeven, maar op de keper beschouwd weinig effectief voorbereid was. Op de vooravond van het beleg waren er twee legertjes gevormd, één in het Overkwartier en één in Brabant, die echter geen van beide voldoende sterk waren om onmiddellijk op te trekken omdat de financiële basis ontbrak. Op 24 april had de regering in Brussel maatregelen genomen om de twee steden die zij in Brabant het meest bedreigd achtte, Breda en Den Bosch, van de nodige materialen te voorzien. Voor beide steden waren 18.000 gulden nodig voor munitie en levensmiddelen en nog eens 17.385 en 20.791 gulden voor soldij. Gerekend met een bijkomende reserve, moesten de Staten van Brabant dus 96.352 gulden voorschieten om hun twee belangrijkste bolwerken voor de ondergang te behoeden.²⁶⁵ Dit verzoek kwam nooit op zijn bestemming aan, omdat de gebeurtenissen de politiek hadden ingehaald. Hoewel het toen pas echt begon te dagen dat de bedoelingen van de prins van Oranje bij Den Bosch lagen, was de onzekerheid zeker niet de enige belemmering voor een vastberaden optreden.²⁶⁶ Waar het de Zuid-Nederlandse leiding echt aan ontbrak was richting en doortastendheid. Van den Bergh bleef tot het laatste moment overtuigd dat de klappen in het Overkwartier gingen vallen, terwijl de Infanta en haar raadgevers eerder de nadruk legden op Brabant. Beide kanten kwamen evenmin tot een soepele samenwerking, met een hof dat zijn standpunten niet kon doordrukken en een generaal die zijn expertise en zijn rang niet kon laten gelden. De communicatie tussen Roermond en Brussel verliep ten slotte ook met enige vertraging, waardoor kostbare tijd verloren ging. Wanneer deze factoren

worden opgeteld bij de malaise van de staatskas en de woelingen onder de soldaten, kan enkel vastgesteld worden dat het Spaanse leger de campagne van 1629 begon met een achterstand die ze moeilijk nog kon inhalen.

III

Belegering

Op 17 mei bracht de Overijsselse gedeputeerde Sweder van Haersolte de Staten van zijn provincie op de hoogte van de vorderingen voor Den Bosch. Hij merkte op dat Frederik Hendrik de stad vooralsnog zo goed als ongemoeid had gelaten en dat het leger zich concentreerde op het 'vollentrecken van de wercken'. Aan de andere kant toonden de verdedigers zich evenmin weinig agressief en ook zij richtten zich in de eerste plaats op het opwerpen van verschansingen en het versterken van de zwakke punten in de fortificaties.²⁶⁷ Dit is geen verrassende vaststelling. Meer nog dan bruto geweld en vuurkracht, was een belegering voornamelijk een spel van voorzichtig manoeuvreren om en naar de strategische plaatsen rondom de stad. De belegering van een vesting als 's-Hertogenbosch, met haar gunstige ligging, vergde een uiterste organisatie, zowel van de veldheer, als van de staat. Dit hoofdstuk richt zich enkel op dit eerste aspect, op de eerste fase van het beleg, van de opmars van het Staatse leger tot en met de inname van de twee forten. Het doel daarbij is vooral te tonen hoe Frederik Hendrik als 'stedendwinger' te werk ging en waar zijn in deze context vaak sterk aangezette verdiensten liggen.

De vesting 's-Hertogenbosch

Belegeringen in de Nederlanden

Sinds de opkomst van de artillerie hadden vele Europese steden en vestingen een transformatie ondergaan. De oude middeleeuwse muren bleken niet bestand te zijn tegen het geweld van een langdurige beschieting en hadden het voordeel naar de aanvaller doen omslaan. In Italië was in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw een nieuwe vestingbouw ontstaan, die de slinger opnieuw in de andere richting uit deed gaan. In plaats van hoge muren versterkt met torens, werden nu lage wallen opgeworpen die beter bestand waren tegen kanonvuur. Op diverse punten werden deze wallen uitgebreid door uitspringende artillerieplatforms, de zogenaamde bastions of bolwerken, die verdedigers van de nodige dekking voorzagen en elke frontale aanval tot een zelfmoordactie maakten. Naarmate de tijd vorderde, werd dit eenvoudige schema uitgebreid met diverse

soorten voor- en buitenwerken, die er alle op gericht waren de aanvaller het naderen te bemoeilijken.²⁶⁸

Deze zogenaamde 'trace italienne' plaatste deze aanvaller dan ook voor een enorme uitdaging. In theorie was het de bedoeling dat de stad eerst omsingeld werd, waardoor alle verbindingen van en naar de stad afgesloten werden. Vervolgens werd een omsingelingswal aangelegd, de circumvallatie, die zowel naar buiten als naar binnen toe verdedigbaar was. Op die manier konden de belegeraars zich te weer stellen tegen uitvallen vanuit de vesting, maar waren ze bovendien ook veilig tegen elke poging tot ontzet. Dat ontzet was belangrijk, want over het algemeen werd aangenomen dat elke vesting uiteindelijk gedoemd was zich over te geven indien ze op de klassieke manier aangevallen werd. Nadat de ring gesloten was en in staat van verdediging was gebracht tegen aanvallen van buitenaf en vanuit de belegerde vesting, volgde een nieuwe stap. Vanuit steunpunten in de omsingelingslinie werden naderingsloopgraven of approches gegraven, die de aanvallers buiten bereik van het vijandelijke geschut hielden. Op welgekozen plaatsen werden dan batterijen opgeworpen, van waaruit kanonnen en mortieren de belegerde vesting onder vuur hielden. De kanonnen hadden verschillende functies. In de eerste plaats moesten ze dekking verlenen aan de arbeiders en soldaten die zich in de loopgraven en bij de batterijen bevonden, en de vijandelijke artillerie op de wallen uitschakelen. Mortieren werden voornamelijk ingezet tijdens bombardementen, die zowel een demoraliserend effect hadden, maar ook de aandacht van de verdedigers afleidde. De voornaamste taak van de artillerie was echter gericht op het eigenlijke doel van een belegering, het bresschieten. Van zodra de aanvallers de stad dicht genoeg genaderd waren, werden zware kanonnen gebruikt om een bres in de stadswallen te schieten, waarlangs de aanvallers de stad, al dan niet na een stormloop, konden binnentrekken. Een andere manier waarop dit kon gebeuren en die in de Nederlanden eerder regel dan uitzondering was, was door het graven van mijngangen onder de wallen, waarna een explosieve lading tot ontploffing werd gebracht. Het moment waarop de laatste verdedigingswerken het begaven en de bres gevallen was, was meestal het sein voor de verdedigers om zich eervol over te geven. Volgens het oude militaire recht hadden de aanvallers het recht een stad die na een stormloop ingenomen werd, te plunderen en konden de verdedigers niet meer op enige clementie aanspraak maken. Zo ver wilden de civiele en militaire overheden van een vesting het doorgaans niet laten komen, zodat de meeste steden of forten zich overgaven van zodra er een bres gevallen was.

De 'Moerasdraak'

Vanuit topografisch oogpunt hadden de verdedigers van 's-Hertogenbosch de beste kaarten in handen.²⁶⁹ De stad lag als een eiland in een drassig gebied dat het grootste deel van het jaar onder water stond en gevoed werd door twee

riviertjes, de Dommel en de Aa. Slechts twee smalle toegangswegen bleven het hele jaar door begaanbaar, één uit Vught en één uit Hintham; tijdens de zomer waren ook nog de wegen uit Den Dungen, Orthen en Vlijmen toegankelijk, maar bleef het omringende land onder water staan.²⁷⁰ Heinsius omschreef de ligging van de stad met een ietwat lyrische vergelijking:

Par tout on ne voyoit qu'une estenduë d'eaux, au milieu desquelles, comme d'une vaste mer, on voyoit s'eslever des murailles & des tours, en forme d'une nef, qui distingue a ceux qui regardent de loin cette continuelle profondeur, en sorte qu'il sembloit a ceux qui en vouloient approcher, qu'il falloit naviger vers elle.²⁷¹

Al in 1578 had de abt van Sint-Geertrui de mogelijkheid geopperd om het water in te schakelen bij de verdediging van de stad. Zeker toen Maurits van Nassau in 1590 en 1591 zijn oog op de stad had laten vallen, werden de eerste maatregelen genomen om – initieel – provisorisch inundaties tot de voornaamste verdediging van de stad te maken. In de volgende jaren werden geleidelijk aan steeds meer stappen genomen om de overstromingen doeltreffender uit te voeren, maar aan de andere kant ook steeds meer de stad zelf te vrijwaren voor wateroverlast. Het was echter niet uit een sterke positie dat de overheden deze keuze hadden gemaakt, maar ze hadden eerder van een nood een deugd gemaakt.

Financiële problemen en waarschijnlijk ook tijdsnood hadden hun verhinderd om de vesting uit te bouwen volgens de toenmalige principes: toen in 1609 het Twaalfjarig Bestand werd afgekondigd, bestond het grootste deel van de fortificaties nog uit oude, middeleeuwse vestingwerken. Deze waren op verschillende punten doorgezaakt en stonden vaak scheef door de druk van de aarde die men er in voorgaande jaren ter verzwarening had tegenaan gegooid. Daarin kwam verandering tijdens het Twaalfjarige Bestand, toen de kans zich voordeed de stad van de nodige bastions en andere verdedigingswerken te voorzien. Met de steun van de Staten van Brabant werden tussen 1614 en 1618 zes nieuwe bolwerken aan de wallen toegevoegd, later nog gevolgd door nog twee bastions.²⁷² Op verschillende andere plaatsen was ook nog een aantal buitenwerken opgericht, waaronder een uitgebreid hoornwerk voor de Hinthamerpoort en een aantal aarden ravelijnen. Nochtans was een belangrijk deel van de wallen nog steeds niet aangepast aan de vooravond van het beleg. Aan de zuidoostelijke zijde van de stad, in de richting van Den Dungen, bevond zich nog een heel stuk muur dat niet door enige bastions gedekt werd, en waar de verdediging voornamelijk was opge maakt uit verouderde rondelen en halfronde muurtorens. Het was de gouverneur niet ontgaan dat de hoogte die zich daar bevond, en bij uitbreiding alle hoogtes rond de stad, een zwakte in de verdediging betekenden.²⁷³ In 1623 werd op een hoogte aan de rand van de inundatie het fort De Pettelaar gebouwd, dat, naar de patroonheilige van de parochie op wiens grondgebied het zich bevond,

ook Sint-Michiel werd genoemd. Het vijfhoekige fort bevond zich op ongeveer 750 meter van de stad en dekte, zoals gezegd, de zwakke zuidoostelijke zijde. Naar het zuiden toe, in de richting van Vught en op ongeveer één kilometer buiten de stad, werd de toegang tot de vesting afgesloten door twee forten, op een andere plaats waar Maurits in 1603 de stad was genaderd. In 1604 was daar de zogenaamde Kleine Schans gebouwd, die naar de gouverneur ook Sint-Anthonie genoemd werd, enkele jaren later, tijdens het Bestand, gevolgd door de Grote Schans of fort Isabella. De sterkte van deze forten was niet te onderschatten: Hendrik van Essen oordeelde de Grote Schans alleen al zo sterk te zijn als de hele stad Groenlo.²⁷⁴

De draak geketend

Ondanks de wankele staat van sommige delen van de stadswallen maakten 'de natuurlicke ende gemaekte sterckte van de plaetse' de kracht van de vesting uit, maar dat was slechts één voorwaarde voor een succesvolle verdediging.²⁷⁵ Op 15 mei raadde een ietwat cynische gouverneur de Infanta aan 'de meurement considérer qu'en une ville assiégée et blocquée ne s'augmentent les vivres, ni les munitions de guerre, ny les soldats'.²⁷⁶ Wat de voorraden aan levensmiddelen betrof, had het garnizoen niets te vrezen. De burgers hadden in het begin van het jaar al de opdracht gekregen zich van voldoende graan te voorzien, en ook had de centrale regering geld voorzien om voor nieuwe voorraden te zorgen.²⁷⁷ Anders was het voor de oorlogsmunitie. In het vroege voorjaar, in de weken dat het in de Zuidelijke Nederlanden gonsde van de geruchten, was de gouverneur was zelf naar Brussel getrokken om er dringende hulp voor zijn geplaagde garnizoen te bepleiten. Hij was er toen in geslaagd van de regering geld los te weken voor de aankoop van levensmiddelen, maar voor buskruit en kogels bleek, zoals hij zelf aan zijn zwager en plaatsvervangend gouverneur, Jean-Conrard d'Aubermont, heer van Ribaucourt, moest toegeven, niet veel beschikbaar te zijn.²⁷⁸ Het was al bijzonder moeilijk om voor zijn soldaten twee maanden soldij bijeen te bedelen: hij oordeelde het verloren moeite nog verder aan te dringen, want het geld zou er niet voor eind april zijn.²⁷⁹ Grobbendonk wees er ook op dat Den Bosch sterk te lijden had van het water en dat het buskruit daardoor slecht werd, ondanks 'la belle maison de munition' waarover de stad sinds enkele jaren beschikte. Om die reden vroeg hij ook steeds om voorraden salpeter en zwavel om zelf buskruit te kunnen maken. Deze twee producten ondervonden namelijk geen schade door vocht en waren bovendien minder brandbaar.²⁸⁰ Hoewel tegenover deze woorden van de gouverneur enige omzichtigheid op haar plaats is, toch staat het buiten kijf dat aan de vooravond van het beleg de voorraden ontoereikend waren om een lang beleg te doorstaan. Bovendien was een gedeelte van de beschikbare hoeveelheid te vochtig voor onmiddellijk gebruik.²⁸¹

Een ander hoofdbreken voor Grobbendonk in de verwarde weken voor het beleg, was het gebrek aan manschappen. Zoals reeds eerder geschreven werd, was het Bossche garnizoen hard getroffen door de financiële malaise. Op 18 april schreef hij 'que je suys icy avecq peu de gens pour soustenier un siège, malcontents et pauvres, tout nuds et sans argent'.²⁸² De gouverneur drong al minstens sinds november 1628 aan op onmiddellijke betaling en herhaalde zijn verzoeken aan het Brusselse hof, maar diende ook hier zonder enige toezegging naar Den Bosch terug te keren.²⁸³ Grobbendonk bleef echter aandringen op versterkingen, want, mocht de vijand echt naar 's-Hertogenbosch marcheren, dan was het te laat om nog nieuwe troepen de stad binnen te brengen.²⁸⁴ Over de sterkte van het garnizoen tijdens het beleg bestaan heel uiteenlopende cijfers, die variëren tussen 2 à 3.000 soldaten, aangevuld met 500 à 1.000 man versterkingen uit Breda.²⁸⁵ Precieze cijfers over de sterkte van het garnizoen zijn echter voorhanden. Op 13 september liet de gouverneur namelijk een lijst opstellen waarin hij de verliezen van het garnizoen liet vaststellen, met opgave van de inzetbare, de gesneuvelde en de zieke of gewonde soldaten. Wanneer alle cijfers bij elkaar opgeteld worden, dan blijkt daaruit dat de stad door 3.392 soldaten verdedigd werd. Daarvan waren er ruim 800, ofwel vier compagnieën, uit Breda afkomstig, die begin mei door de omsingeling glipten.²⁸⁶ Een tweede doorbraak gebeurde op 6 mei, toen nog eens 45 soldaten vanuit Eindhoven de stad bereikten langs het fort De Pettelaar.²⁸⁷ In Den Bosch waren oorspronkelijk ook vier vanen ruitierij gelegerd, die niet tijdig de stad hadden kunnen verlaten (ze werden door de Staatse troepen tegengehouden), maar zij deden tijdens het beleg dienst als voetvolk, en namen enkele keren zelfs als pionier de schop ter hand.²⁸⁸ Het garnizoen was overigens, zoals sinds jaren het geval was geweest, volledig opgemaakt uit Zuid-Nederlandse, Bourgondische en Duitse manschappen.²⁸⁹ Naast soldaten had de gouverneur behoefte aan bekwame ingenieurs, want hij had er maar één en die kon onmogelijk de last van de verdediging van de hele vesting op zich nemen.²⁹⁰ Een laatste versterking waar de gouverneur op hamerde, waren hoge officieren en een vervanger, die hem zou opvolgen mocht hij sneuvelen.²⁹¹ De hoge leeftijd van de gouverneur – hij was bijna zeventig jaar – en de bijhorende kwalen waren een bron van zorgen. In februari en maart klaagde hij over de hinderlijke 'quellinghe van myn been' die hem het lopen bemoeilijkte, al zijn er geen aanwijzingen dat hij tijdens het beleg hinder van deze aandoening ondervond.²⁹² 's-Hertogenbosch beschikte ten slotte over een weerbare stadsbevolking, die prat ging op haar militaire reputatie en ook door de belegeraars als een geduchte tegenstander werd gezien. Adriaan Ploos schatte hun aantal op minstens 3.000 man en wist dat ze 'well geoefende burgers waren'.²⁹³ Tot aan het beleg van 1603 had Den Bosch geen garnizoen gehad en had de burgerij zelf de verdediging ter hand genomen. In dat jaar echter was de magistraat door aartshertog Albert gedwongen een garnizoen in te nemen, maar de bevolking zelf bleef nog een aanzienlijke rol spelen.²⁹⁴ Al op 30 april werden op last van de gouverneur, de

schout en de stadsmagistraat de acht compagnieën, één per blok, gelicht om 'naer gewoonte' op verschillende belangrijke punten, zoals de Markt en een tweetal stadspoorten, de wacht op te trekken.²⁹⁵ Tijdens het beleg, op 23 mei, kreeg kapitein Dongelberg een patent om onder de burgerij een compagnie voetvolk te lichten, 124 man sterk, die naast het garnizoen dienst deed bij de verdediging van de stad.²⁹⁶ Aanvankelijk werden de beroepssoldaten enkel buiten de stad ingezet, in de forten en de buitenwerken, terwijl de burgers de bescherming van de stad zelf voor hun rekening namen.²⁹⁷

De omsingeling

Op mars

Toen het Staatse leger zich op 27 april op de Mookerheide verzamelde, was de sfeer uitgelaten, schreef Heinsius, en iedereen zag er naar uit de vijand partij te geven. Henry Hexham, een Engelse militair, herinnerde zich (net als Adriaan Ploos) enkel dat het leger de nacht doorbracht 'onder de blauwen hemel: het reghende by-na de gantschen nacht'. Diezelfde nacht gaf Frederik Hendrik het bevel dat het leger bij het kriecken van de dag 'ende syn trommel de *Reveille* sloeg', via Malden en Velp zou optrekken in de richting van Grave, waar een brug over de Maas geslagen was.²⁹⁸ Een deel van de troepen, 24 compagnieën, bleef onder bevel van kolonel Pijnssen achter in de omgeving van Schenkenschans om rugdekking te verlenen tegen de troepen van graaf Hendrik van den Bergh in het Overkwartier.²⁹⁹ Tijdens de mars waren de troepen zoals gebruikelijk onderverdeeld in een voorhoede, een 'bataille' en een achterhoede, die geleid werden door luitenant-generaal van de ruitery Thomas van Stakenbroek, de graaf van Limburg-Stirum en de hertog van Bouillon. Voorop marcheerden kwartiermeester-generaal Perceval, de kapiteins van de pioniers en de overige kwartiermeesters 'om den wegh te bereyden'.³⁰⁰ De avond van 29 april bereikten de troepen Velp en Reek, ongeveer halweg tussen Arnhem en Den Bosch, waarna ze 's anderendaags verder trokken in de richting van Rosmalen en Berlicum.³⁰¹ Op 30 april werd het kasteel van Heeswijk ingenomen, zonder al te veel weerstand van de verdedigers, die zich naar Eindhoven mochten terugtrekken. Daar bleven ze niet, want het waren deze troepen, 45 man sterk, die als laatste versterking in de stad aankwamen.³⁰²

De soldaten ondervonden de eerste dag bij het marcheren op een zandige weg grote hinder van de warmte, nu het weer was omgeslagen. Frederik Hendrik zelf schreef dat de discipline verzwakte en '[que] les soldats [...] se fussent amusés par-cy par-là'. Verschillende onder hen verwijderden zich van de colonne en verlieten de rangen.³⁰³ James Twisch, een Engelse soldaat van 21 jaar uit Cheshire, bijvoorbeeld, was vermoeid achtergebleven (dat beweerde hij tenminste)

en probeerde daarom via de kortste weg opnieuw bij zijn compagnie te komen. Onderweg klopte hij bij een huis aan 'om wat t'eten te crijchen ende wat carne-melck te drincken'. Twisch kreeg er een stuk vlees, maar, voegde hij er geruststel-lend aan toe, hij 'en heeft niet gesien dat ijemant anders daer overlast dede'.³⁰⁴ Het waren blijkbaar geen grote baldadigheden waaraan deze soldaten zich bezondigden, maar toch was de verslachte discipline een doorn in het oog van de stadhouder. 's Avonds, na de mars, riep hij de kapiteins van de compagnieën die het al te bont hadden gemaakt bij zich en dwong hen een strengere tucht te hanteren, zoniet dreigde de stadhouder hen persoonlijk op het wangedrag van hun soldaten af te rekenen.³⁰⁵

Op 30 april nam de ruitery in de loop van de dag en de daaropvolgende nacht verschillende posities in rond de stad: eerst bij Helvoirt, later nog enkele andere dorpen in de richting van Breda. In de vroege ochtend van de volgende dag, 1 mei kwam de rest van het leger van Frederik Hendrik aan op de Vughter-heide, onder de rook van 's-Hertogenbosch.³⁰⁶ De cavalerie, die daags tevoren vanuit Reek voorop was gestuurd onder leiding van Stakenbroek, had toen reeds de verbindingswegen tussen Den Bosch en Breda afgesloten. De Bossche ruitery, die meende de vijand 'den wech te couperen' op de heide, kwam van een kale reis terug, want de Staatse cavaleristen waren door plaatselijke boeren 'eenen wenck gedaen'.³⁰⁷ De rest van het leger bracht de nacht door in Berlicum, waar Frederik Hendrik in de plaatselijke pastorij logeerde.³⁰⁸ De gedeputeerden te velde, die het leger op enige afstand volgden, arriveerden die dag in fort Crève-cœur, enkele kilometers ten noorden van de stad, aan de monding van de Dieze in de Maas. Op dat moment meerden daar ook de schepen aan, die de artillerie en andere materialen vervoerden.³⁰⁹ Niet alleen de tros, die over het water vanuit Arnhem en Nijmegen naar Crève-cœur was gestuurd, kwam daar aan, maar ook nog verschillende compagnieën soldaten die het rendez-vous niet tijdig gehaald hadden. Nog op 6 mei, bijvoorbeeld, meldden zich in Arnhem kapitein David Coller en zijn soldaten aan, ruim drie weken nadat ze hun eerste orders ontvan-gen hadden.³¹⁰ Hoge Franse en Engelse officieren kwamen doorgaans ook pas later in het leger aan, zoals maarschalk de Châtillon en een groepje Franse edelen, die pas op 10 mei uit Den Haag vertrokken.³¹¹

De kwartieren

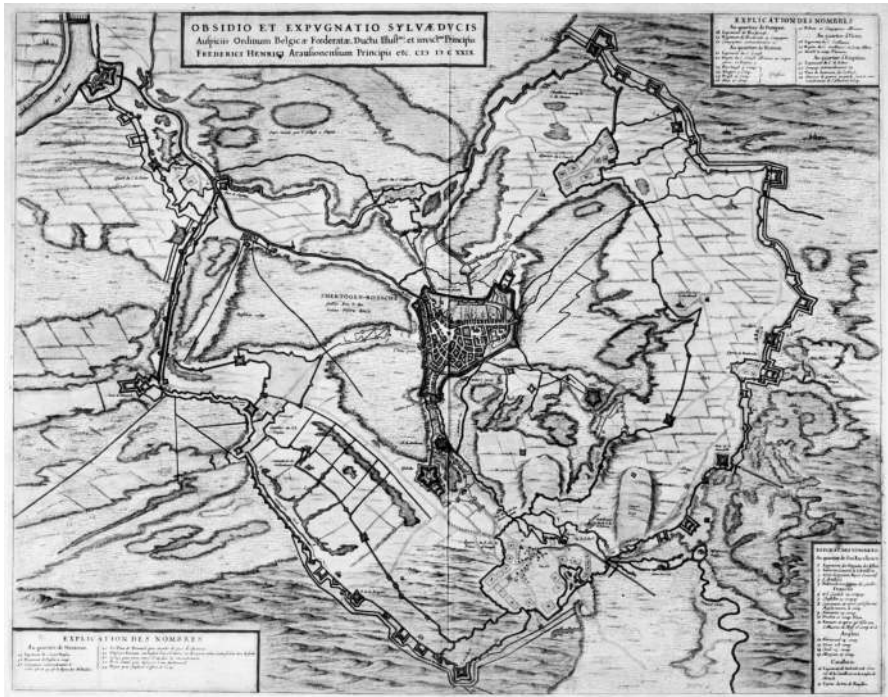
Frederik Hendrik was er zich bijzonder goed van bewust dat het welslagen van het beleg in hoge mate afhing van de snelheid waarmee hij zijn belegeringswer-ken kon opwerpen.³¹² In tegenstelling tot zijn halfbroer wist hij dat 's-Hertogen-bosch niet van één of twee zijden aan te vallen was, maar dat eerst een volledige omsingeling diende te voltrekken. Hier ontmoette hij diverse moeilijkheden. In de eerste plaats was zijn leger kwetsbaar zolang het geen goed verdedigbare posities kon innemen, wat betekende dat tot die tijd een ontzettingsleger een

goede kans maakte om de stad voor een inname te behoeden.³¹³ Een tweede grote uitdaging was de lengte van de circumvallatie. De forten die om de stad heen lagen vergrootten de perimeter aanzienlijk, terwijl ook het inundatiegebied een aanzienlijke oppervlakte had.

Toen de stadhouder in Vught aangekomen was en ontbeten had op een boerderij, voerde hij persoonlijk een verkenning uit van de omgeving om de plaatsen aan te duiden waar de verschillende belegeringskwartieren dienden opgericht te worden.³¹⁴ In deze drie kwartieren werden de regimenten en de compagnieën ondergebracht. Ze dienden tevens als steunpunten voor de circumvallatie, alle op ongeveer één uur gaans van de stad. In Orthen voerde graaf Willem van Nassau, gouverneur van Heusden, het bevel, in Hintham graaf Ernst-Casimir, en in Vught Frederik Hendrik zelf. Op 1 en 2 mei arriveerde een aantal compagnieën vanuit Zaltbommel onder leiding van de heer van Hemert en graaf Albrecht van Solms. Deze troepen werden gelegerd in Engelen, waar ze de niet onbelangrijke taak hadden de toevoer vanuit het vlakbij gelegen fort Crèvecœur te beschermen.³¹⁵ Om de bevoorrading te vergemakkelijken, was de dijk bij Empel doorstoken, zodat de schepen vrijelijk van Crèvecœur tot aan de kwartieren van Engelen en zelfs Orthen konden varen, 'tot groot gerieff ende securiteyt van haerluyden vivres'.³¹⁶ Op 5 mei werd Johan Wolfert van Brederode aan de zuidoostelijke zijde van de stad gelegerd, bij de grote weg door Den Dungen, die tot dan toe enkel door ruitery afgesloten was. Vier dagen later werden de laatste stellingen rond de stad ingenomen met de aanleg van een groot fort bij Deuteren, op de plaats waar de versterkingen uit Breda waren doorgekomen. Kolonel Pijnssen, net teruggekeerd uit de omgeving van Schenkenschans, kreeg daar de leiding.³¹⁷ Het Staatse leger beheerste met deze kwartieren de hoogtes rond 's-Hertogenbosch en daarmee ook alle toegangswegen van en naar de vesting.

De circumvallatie

Gedurende de eerste dagen van het beleg was het opwerpen en in verdediging brengen van deze kwartieren de voornaamste zorg van het Staatse leger. De 'passagie' tussen de verschillende kampen bleef echter nog enige tijd onveilig en samen met de slechte verbindingen – er dienden ook wegen aangelegd te worden – verhinderde deze voorlopige toestand de verzekerde aanvoer van levensmiddelen naar Vught. Het gevolg daarvan was dat er in die eerste dagen dan ook een grote 'gebreck en dierte' in dat kwartier, 'vermits het verst van [Crèvecœur] geelogneert synde, ende de wegen noch wat quaet wesende, [zodat] de vivandiers soo verre niet en sochten te gaen'.³¹⁸ Diezelfde onveiligheid was overigens ook de reden waarom de gedeputeerden te velde nog tot na 10 mei in Crèvecœur verbleven en pas dan naar Vught trokken.³¹⁹ Rond 3 mei, toen de kwartieren gesloten waren, werden de eerste stappen ondernomen om de circumvallatie

De omsingeling van 's-Hertogenbosch en de verschillende Staatse kwartieren. Met de klok mee, beginnend van het noorden, in de linkerbovenhoek van de kaart, zijn fort Crèvecœur, de kwartieren van Solms (met een linie verbonden met het fort Crèvecœur), graaf Willem (net boven de stad), Ernst Casimir (rechtsboven), Brederode (rechts), Vught (onder de stad) en Pijnssen (links van de stad) te zien. (GAH, Historische Topografische Atlas).

aan te leggen en de stad van de buitenwereld af te sluiten.³²⁰ Vanuit de flanken van de kwartieren werd begonnen met het aanleggen van een grote circumvallatielinie met een enorme omvang van zes tot zeven uren gaans.³²¹ Hoewel de gedeputeerden te velde wisten dat dit werk 'syn tyt [moest] hebben', was het net aan tijd dat het de belegeraars ontbrak.³²² Kort nadat de eerste spadesteek gegeven was, liepen in Vught de eerste berichten bezig dat de vijand een ontzettingsleger bij elkaar bracht tussen Venlo en Roermond. In het begin werden dan ook enkel wat lichtere retranchementen opgeworpen tegen de uitvallen van de verdedigers, maar werd aan de bescherming tegen een mogelijk ontzettingsleger de grootste aandacht besteed.³²³

De soldaten zelf namen vanaf het moment dat hen een kwartier was aangewezen de schop ter hand en begonnen meteen met de aanleg van de versterkte kampementen; pas nadat ze dat gedaan hadden, werd hun toegestaan hun eigen 'gehutten' en onderkomens te bouwen.³²⁴ Ondertussen hadden ze echter wel al versterking gekregen van landbouwers uit Zuid-Holland en het aangrenzende Gelderse gebied. Op 3 mei kwamen 1.500 man uit Gelderland aan, voorzien van

werkgerei en 'vierroers', aan in Vught, drie dagen later aangevuld met 344 boeren uit Zuid-Holland, en nog eens 300 uit de Nederbetuwe.³²⁵ Grobbendonk, die vreesde dat Frederik Hendrik ook de Brabantse plattelandsbevolking wilde opeisen, vroeg de Infanta hard op te treden. Een plakkaat, uitgevaardigd op 12 mei, verbood op straffe des doods de 'huislieden' uit het gebied dat onder contributie stond, zowel onder Spaans als onder Staats gezag, enig werk te verrichten in de belegeringswerken rond Den Bosch.³²⁶ De ordonnantie was echter onnodig, want op het moment van haar bekendmaking was het merendeel van de huislieden reeds naar huis teruggekeerd en was geen enkele Brabander opgeëist. Drie dagen tevoren had de stadhouder de Gelderse boeren laten gaan, en een week later konden ook de laatsten vertrekken.³²⁷ De aanwezigheid van deze gedwongen werkkrachten betekende niet dat de soldaten enige rust gegund werd, wel integendeel: ook zij dienden mee te werken aan de versterkingen, 'so dat men niet dan op alle kanten en sach werken ende arbeyden'.³²⁸

In staat van verdediging

De baron van Grobbendonk, die vanuit de vesting de vorderingen van de belegeraars gadesloeg, kon zijn ogen nauwelijks geloven, schreef hij op 13 mei.³²⁹ Zelf was hij sinds aanvang van het beleg begonnen met de aanleg van bijkomende verdedigingswerken op de zwakke punten. Deze bevonden zich voornamelijk buiten de vesten, bij de poorten, waar retranchementen en loopgraven werden ingericht, terwijl binnen de stad batterijen werden opgeworpen of aangepast. Op die plaatsen waar de oude wallen al te verzwakt waren, zorgden de verdedigers voor nieuwe verschansingen.³³⁰ Tussen de stad en de twee schansen in de richting van Vught, en in Deuteren werden de huizen afgebroken of platgebrand, om de vijand elk voordeel te ontnemen. Het graafwerk werd verricht door de burgerij, die per wijk of straat was opgeroepen om te 'payonnieren', op de zwak bezette plaatsen bijgestaan door die compagnieën van de stedelijke schutterij die op dat moment geen wacht hadden. Op 3 mei, ten slotte, organiseerden ook de vrouwen en 'maechden' zich om mee te helpen.³³¹

Tot verbazing van de Staatse gedeputeerden en ook van Frederik Hendrik voerden de Bosschenaars in die eerste, cruciale fase geen actieve verdediging met beschietingen of uitvallen, hoewel ze daar volgens hen goed toe in staat waren.³³² Toen de Staatse troepen voor 's-Hertogenbosch verschenen, had de bezetting van fort Isabella enige salvo's gelost op de naderende troepen, maar daarna, op een aantal verloren schoten na, lieten beide partijen elkaar die eerste weken grotendeels met rust. Enkel aan de zijde van Orthen werd het de Staatse troepen echt moeilijk gemaakt. Willem van Nassau vertrouwde Adriaan Ploos toe dat hij zijn positie had moeten opgeven 'so den vyandt het schieten hadde gecontinueert'.³³³ Nu en dan vonden enkele kleinere schermutselingen plaats, zoals op de steenweg naar Vught of bij De Pettelaar. Op 7 mei doodde een aantal ruiters een Staatse

ingenieur die aan het werk was op de Vugtherheide; enkele soldaten voeren enkele dagen later met schuitjes naar de Koedijk, tussen Orthen en Hintham, en staken deze door, waardoor de paarden van de vijand van hun weidegrond verdreven werden. Frequenter waren kleine raids, die voornamelijk gericht waren op het nemen van gevangenen, soms zelfs burgers uit de tros.³³⁴ Pas vanaf de derde week was er sprake van enkele grotere uitvallen, waaronder één naar het kwartier van Brederode, één naar dat van Ernst Casimir. Rond dezelfde tijd schreven de gedeputeerden in Vught dat 'den viant [...] meer begonst te schieten als voor desen'.³³⁵ Door de beperkte schaal van deze acties bleef het aantal slachtoffers voorlopig beperkt: op 30 mei vielen er volgens Hendrik van Essen nog maar twaalf slachtoffers te betreuren.³³⁶ De reden voor deze inactiviteit kan gezocht worden in het gebrek aan manschappen en een tekort aan buskruit, die beide de gouverneur dwongen tot een meer terughoudende opstelling. In zijn brieven aan Brussel en de legeraanvoerders benadrukte hij al vanaf het eerste moment dat er voor ontzet moest gezorgd worden nu het nog kans op slagen had, zoniet hing het lot van de stad aan een zijden draadje.³³⁷ Bovendien hield de Bossche gouverneur het eenvoudig niet voor mogelijk, schreef Hendrik van Essen, dat Frederik Hendrik de stad volledig zou kunnen omsluiten, niet alleen door de gigantische omvang, maar door de hoge waterstanden rond de stad. Vooral dat laatste bleek de grootste moeilijkheid en ontlokte de prins de uitroep 'Der Teufel hael das wasser': vijf maanden lang was het drassige terrein een steeds aanwezige vijand van het Staatse leger.³³⁸

Zolang de omsingeling niet volledig was, had de verdediging inderdaad alle kansen op slagen. Op 2 en 3 mei schreef gouverneur Grobbendonk dat de Staatse troepen tot dan toe enkel hun kwartieren hadden versterkt en dat er nog geen soldaten gezien waren bij Vlijmen of Cromvoirt.³³⁹ Het was dan ook via die plaats, waar het water nog bijzonder hoog stond, dat in de nacht van 3 op 4 mei de versterkingen vanuit Breda wadend door het water naar de stad doorkwamen, zonder enig verzet te ontmoeten. In Vlijmen troffen ze de Staatse soldaten die er tot bescherming van de dorpsbevolking verbleven, en namen deze mee naar de stad. De gevangenen werden 'wel getraceerd' door de Bossche gouverneur en vervolgens naar hun kampement teruggestuurd 'om te rapporteren wat sy gesien hadde[n]'.³⁴⁰ Grobbendonk wilde de belegeraars daarmee duidelijk maken dat de vesting nog steeds niet ingesloten was, maar de reactie kwam snel. De volgende nacht al bezetten troepen de hoogte bij Deuteren, waar er, zoals gezegd, een nieuw kwartier onder kolonel Pijnssen werd opgeworpen. Ruitery uit Bergen-op-Zoom legerde zich in Vlijmen; ook daar werd de 'passage' afgesloten met een fort.³⁴¹ Wat het 'gad't' bij Deuteren betreft, is het opmerkelijk dat de baron van Balançon verzuimd heeft die strategische plaats te bezetten of te versterken zolang hij daar de kans toe had. Zelfs nadat daar een fort opgeworpen was, bleef Grobbendonk er terecht van overtuigd dat daar het zwakke punt van de omsingeling lag. Dat was geen loze veronderstelling, want op dat ogenblik was deze

versterking niet meer dan een hoogte in het overstromde landschap, die enkel met kleine bootjes bevoorrad kon worden.³⁴²

Tegen de klok

De massale inzet van mens en materieel door de beleegers leverde snel resultaten op, want al op 18 mei meldde Hendrik van Essen dat de stad volledig omsingeld was.³⁴³ Die snelle prestatie is opvallend, want de omstandigheden waren zeker niet in het voordeel van de belegeraars: zelfs aan Staatse kant waren sommigen hierover zeer verbaasd.³⁴⁴ Vooral de westzijde van de stad, het gedeelte tussen het kwartier van Vught, over Deuteren naar Engelen, was immers zeer moeilijk af te sluiten. Vanaf de stadsgalg op de Vugtherheide liet Frederik Hendrik met takkenbossen een weg door het overstromde land trekken, eerst naar het nieuwe kwartier van Pijnssen, later verder naar Engelen toe, waar hij langs de Bossche sloot liep.³⁴⁵ Op 17 mei, minder dan twee weken nadat de werken begonnen waren, was de dijk volledig 'deurgebrocht', ondanks alle moeilijkheden, waardoor de stad definitief omsingeld was.³⁴⁶ Grobbendonk had toen al verbouweerd vastgesteld dat de vijand, zelfs als het water nog zou stijgen, de stad nog steeds omsingelde.³⁴⁷

In de historiografie is de aanleg van de zogenaamde Hollandse dijk – zo genoemd naar de boeren die hem aanlegden – vaak als een bewijs van het geniale talent van de prins van Oranje aangevoerd.³⁴⁸ Het getuigde inderdaad van enige bravoure en kunde om onder het zicht van de vijand en in zeer korte tijd een geïnundeerd gebied door te steken, maar op zich was het zeker geen novum, want al tijdens de belegeringen van zowel Antwerpen (1584-5) als Oostende (1601-4) hadden de Spanjaarden grootschalige waterbouwkundige werken uitgevoerd.³⁴⁹ Het voornaamste belang van de Hollandse Dijk bestond erin dat Frederik Hendrik Den Bosch volledig isoleerde en daarmee de fout van zijn halfbroer Maurits vermeid, die één zijde open had gelaten. Een tweede opvallende onderneming die de troepen en werklieden tot een goed resultaat brachten, was de afdamming van de twee riviertjes, de Dommel en de Aa, die door Den Bosch en het omliggende land stroomden. Het doel van deze onderneming was dubbel, 'soo om het water t'ontrecken op eenighe plaitzen als op andere t'gheven'.³⁵⁰ Op die manier sneed hij het inundatiegebied rond de vesting van alle aanvoer af, waardoor het waterpeil binnen de circumvallatie zakte en het approcheren daarvan minder hinder ondervond. Sterker nog, het werd nu zelfs mogelijk om de zwak verdedigde delen van de stad aan te vallen, die normaal gedekt werden door de inundatie.³⁵¹ Buiten de omsingeling zorgde de afdamming er echter net voor dat het niveau steeg, zodat aanzienlijke delen een bijkomende bescherming hadden tegen aanvallen van buitenaf.

Toen het water enigszins begon te zakken, liet Frederik Hendrik de Hollandse dijk verbreden en versterken. Op verschillende plaatsen werd hij verdedigd door

kleine redoutes en andere fortificaties, omdat de stadhouder niet ten onrechte van die kant de aanvallen van het ontzettingsleger verwachtte.³⁵² Ook elders werden de retranchementen verder uitgebreid, de wegen verhoogd en nieuwe schansen en versterkingen opgeworpen. Op 30 mei meldde een tevreden Hendrik van Essen aan de 'Heeren' in Arnhem dat de 'verhoginghen ende verswaringhen' eindelijk 'genoich volmaickt' waren en dat de meeste schansen en redoutes in staat van verdediging waren gebracht.³⁵³ Wat er nog aan werk restte, kon binnen twee of drie dagen afgewerkt worden. Frederik Hendrik had gekregen waarop hij gehoopt, eerder dan gerekend had, namelijk voldoende tijd om zich voor Den Bosch in te graven: de wanorde aan Spaanse kant was inderdaad zo groot dat het ontzet lange tijd uitbleef. Het Staatse leger had nu veel minder te vrezen voor een aanval van buitenaf, want de linie was bepaald indrukwekkend te noemen. Op verschillende plaatsen werd ze beschermd door een dubbele gracht of een inundatie, op andere bestond ze uit een dubbele borstwering. Op strategische punten waren zogenaamde corps-de-guarde, redoutes en forten opgericht, terwijl de kwartieren zelf in volledige staat van verdediging waren. Ook naar binnen toe waren de soldaten tegen mogelijke uitvallen beschermd, op een aanzienlijk deel van het traject zelfs door een hele nieuwe, tweede linie, de contravallatie. Nu het leger veilig was, kon begonnen worden met een tweede fase van het beleg, de eigenlijke aanval. Vier weken na het begin van het beleg, werden de loopgraven geopend en vuurden de Staatse batterijen voor het eerst op de stad.

De belegering

De approches

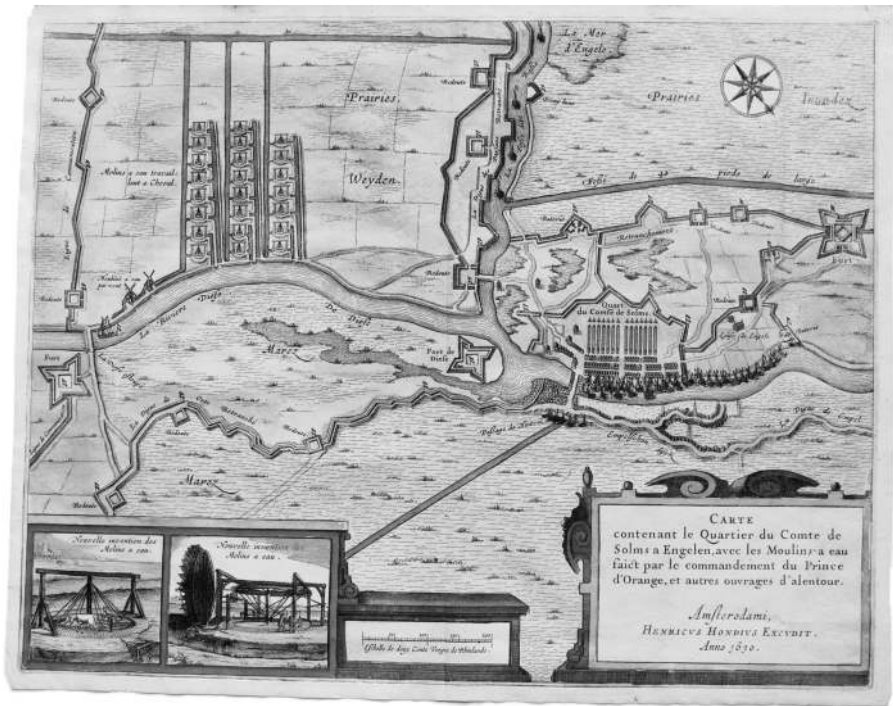
Zodra de omsingeling volledig was, of minstens afgewerkt in een bepaalde sector, liet Frederik Hendrik de voorbereidingen treffen voor de approches, vaak al tijdens de aanleg van de retranchementen. Tegenover de twee forten aan de zijde van Vught, bijvoorbeeld, werden op 22 mei twee corps-de-guardes, kleine versterkingen, aanbesteed, die als vertrekpunt van de approches moesten dienen. Elders waren dat de batterijen, al lagen die nog 'wat verre van de stad' volgens Alexander van der Capellen.³⁵⁴ In tegenstelling tot wat de Bossche gouverneur verwachtte – hij dacht aan twee approches – voorzag Frederik Hendrik niet minder dan vijf loopgraven, namelijk één uit elk kwartier. De voornaamste bedoeling van Frederik Hendrik was de krachten van de verdedigers te verdelen, zodat hun nauwelijks enige rust werd gegund en hij hen op die manier kon uitputten.

Willem van Nassau, die de eerste schoten op de stad liet lossen, leidde de aanval op de Orthenpoort.³⁵⁵ Deze approches vanuit het kwartier van Orthen leken aanvankelijk het meest succesvol, maar spoedig plaatste 'de groote diepte van het water' de aanvallers voor grote problemen. Later werden ze zelfs volledig

stopgezet toen graaf Willem met een deel van het leger wegtrok naar de omgeving van Hemert, waar een aanval van het ontzettingsleger werd verwacht.³⁵⁶ Hetzelfde lot was ook de aanval van kolonel Pijnssen beschoren, die de stad aan de westzijde naderde. Ook daar was het hoge waterpeil een ernstige hinderenis. Omdat aan die zijde weinig voordeel te behalen was, liet Frederik Hendrik de werken stopzetten; vanuit dit kwartier werden daarna enkel nog de Bossche verschaningen aan de Vugtherpoort onder vuur gehouden.³⁵⁷ Door dit gebrek aan duidelijk succes vonden beide aanvalen geen plaats in de memoires van Frederik Hendrik of de geschiedenis van Heinsius, en zelfs de baron van Grobbendonk verloor ze na die eerste dagen uit het oog. Hetzelfde kan ook gezegd worden over de derde aanval, die in het kwartier van Brederode verbleef. Het doel van deze aanval was fort De Pettelaar, dat op 31 mei, drie dagen na de opening van de loopgraven, voor het eerst beschoten werd.³⁵⁸ Gedurende het hele beleg kwam er slechts weinig nieuws van deze kant van de stad en dan beperkte zich dat vaak tot het eenvoudige bericht dat de werken daar naar behoren liepen. Enkel in de eerste dagen van juni, nadat de werken aanvankelijk snel gevorderd waren, ontstonden moeilijkheden door de hoge waterstand. Door telkens iets vooruit te gaan wanneer het peil zakte, slaagden Brederodes twee compagnieën per wachtbeurt er uiteindelijk in om de contreschep van de schans tot op enkele roeden te naderen toen de stad zich op 14 september overgaf.³⁵⁹ Het belang van deze aanval was echter niet gering. De loutere aanwezigheid van de belegeraars aan die zijde verplichtte de verdedigers een sterke bezetting ter plaatse te houden: op 4 september waren er in het strategische fort nog 900 gezonde soldaten gelegerd, ongeveer een derde van het totale garnizoen.³⁶⁰

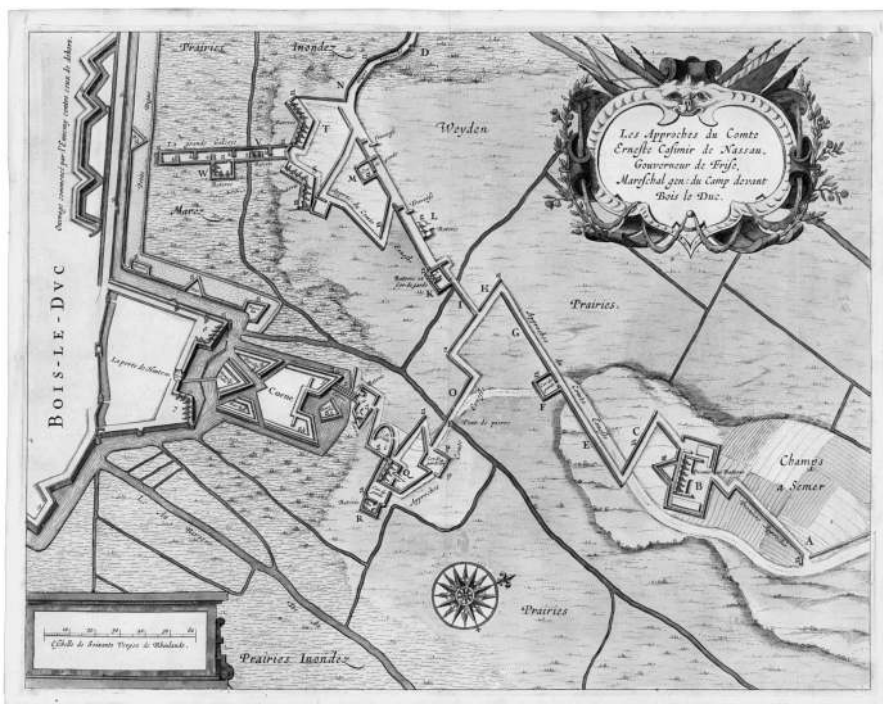
Ernst Casimir liet vanaf 18 mei de eerste posities innemen op de weg naar de Hinthamerpoort, die hem was aangewezen als voornaamste doel, maar kon zijn aanval pas later openen omdat de hoge waterstand de belegeraars ook hier het graven verhinderde.³⁶¹ Om die reden werd op 14 juli de herstelling van een aantal oude molens aan de Dieze aanbesteed, terwijl vanaf die dag ook begonnen werd met de opstelling van 21 rosmolens, die alle het gebied binnen de circumvallatie moesten droogmalen. In die context wordt vaak de naam genoemd van de later beroemde waterbouwkundige Jan Adriaansz. Leeghwater, maar zijn rol was in werkelijkheid onopvallend. Nergens wordt in de eigentijdse Staatse bronnen over zijn aanwezigheid, laat staan enige actieve rol gerept.³⁶² De aanval op de belangrijke stadspoort werd zorgvuldig voorbereid door Ernst Casimir. Op ongeveer een musketschot afstand van het Hinthamereind beschikte hij over een batterij van zes stukken die de stad onder vuur hield en zijn arbeiders dekking verschaften. De aanvalswerken aan die kant waren ook bijzonder uitgebreid, met 'guarden, hooge retrenchementen, batterijen, blinden ende traversen, [opgeworpen telkens] als hy gront gewonnen hadde'.³⁶³

Ook al bevonden de belegeraars zich al bijna in de contreschep van het hoornwerk daar, toch maakte Grobbendonk zich hierover weinig zorgen, maar

Het kwartier van de graaf van Solms, met de bekende rosmolens en de aanlegplaats voor de bevoorradingsschepen. (GAH, Historische Topografische Atlas).

dat gold niet voor de tweede aanval die de beleggers schenen te plannen. Door de dammen op de rivieren en het warme weer, dat eind mei omgeslagen was, vielen de laaggelegen weiden aan de stadswal tussen het Orthen- en het Hinthamereind droog. Dat was een meevaller die Ernst Casimir niet onbenut kon laten. Op 13 juni, kort nadat het Schotse regiment zijn kwartier had versterkt, besliste de graaf inderdaad de Hinthamerpoort te laten voor wat ze was en langs het hoornwerk verder te werken. Zijn doel was nu de zwak verdedigde middeleeuwse 'simpele muur', ongedekt door bolwerken, die door de droogte haar natuurlijke bescherming verloren had.³⁶⁴ Bovendien had Grobbendonk door een gebrek aan aarde buiten de stad geen bijkomende verdedigingswerken kunnen laten oprichten, waardoor die zijde bijna onbeschermd aan de vijandelijke aanval blootstond. Om de stadsgrachten te bereiken, koos Ernst Casimir voor een ambitieuze strategie. Op voorstel van zijn ingenieur, Matthijs van Voordt, wilde hij namelijk het nog steeds zompige laaggelegen land overbruggen met een galerij van niet minder dan 300 voet lang.³⁶⁵ Tussen de kwartieren van Willem van Nassau en Ernst Casimir werd een verbindingsdijk aangelegd, die de linies aanzienlijk verkortte, gedekt door een nieuwe batterij op de splitsing van de Staatse linies.³⁶⁶ Dat waren geen loze maatregelen, want vanuit de inderhaast

De dubbele approche naar het Hinthamereind: onderaan die naar de stadspoort en het hoornwerk, bovenaan die naar de onbeschermde Middeleeuwse muur. In de linkerbovenhoek zijn de versterkingen te zien die de verdedigers achter de oude stadswal aanlegden. Bovenaan de kaart is de nieuwe verbindingsdijk naar het kwartier van graaf Willem afgebeeld (D), met de beschermende batterij (S en T). (GAH, Historische Topografische Atlas).

opgeworpen versterkingen en batterijen achter de oude stadswal boden de Bosschenaars hevig weerstand aan de Staatse vorderingen.³⁶⁷

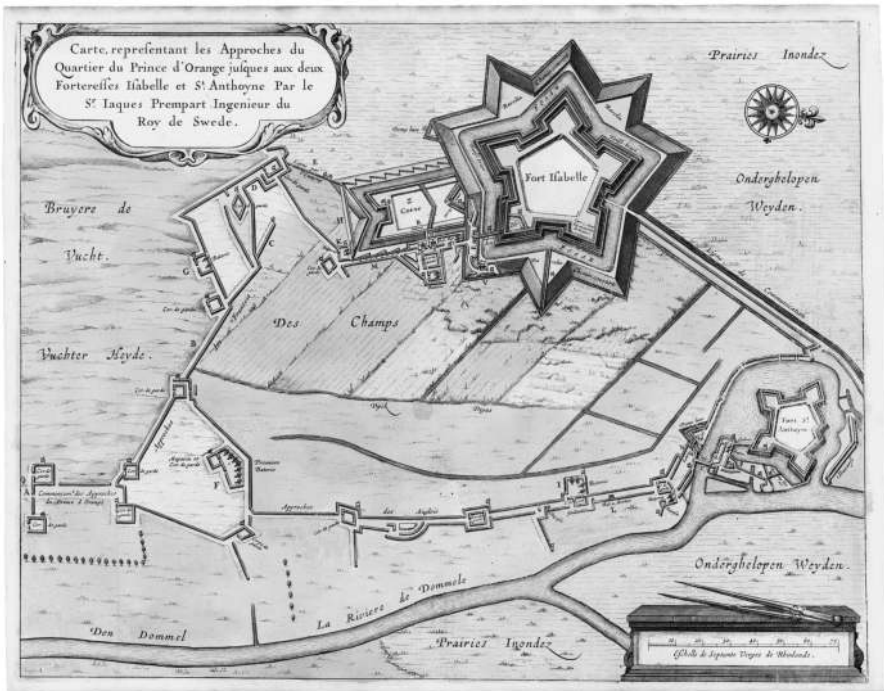
De forten Sint-Isabella en Sint-Anthonie

Meldden de berichten uit het leger doorgaans een gestage vooruitgang vanuit de overige kwartieren, dan waren die uit Vught doorgaans veel uitvoeriger. Dat kwam niet alleen omdat de gedeputeerden te velde zich daar bevonden en dicht bij de gebeurtenissen stonden, maar ook – en vooral – omdat daar ook effectief de meeste vooruitgang geboekt werd. De loopgraven liepen immers niet alleen over open en droog terrein, maar bovendien beschouwde Frederik Hendrik deze aanval als de belangrijkste.³⁶⁸ Bij de uitvoering van zijn plannen maakte de prins handig gebruik van de naijver onder zijn Franse en Engelse soldaten. De eerste liet hij in samenwerking met de Waalse compagnieën en het regiment van Otto van Gent, heer van Dieden naar fort Isabella toewerken,

terwijl de Engelsen hun ogen gericht hadden op het vlakbij gelegen fort Sint-Anthonie.³⁶⁹ Tussen beide approches in werd een batterij opgeworpen, die voor de noodzakelijke dekking moest zorgen, en beide linies waren bovendien onderling met elkaar verbonden, zodat de twee naties elkaar konden helpen in geval nood.³⁷⁰ Dat was geen overbodige luxe, want tevoren had de bezetting van de forten al drie keer een uitval gewaagd naar de approches.³⁷¹

Het grootste obstakel op weg naar het grote fort bleek het grote hoornwerk te zijn, dat door de verdedigers niet alleen was doorsneden met een nieuwe traverse of dwarsloopgraaf, maar ook ondermijnd. Om tijdverlies en een grote kost aan mensenlevens te vermijden, werd ook hier gekozen voor een ontwijkende tactiek.³⁷² In plaats van het hoornwerk rechtstreeks aan te vallen, liet Frederik Hendrik zijn soldaten een omtrekkende beweging maken, rechtstreeks naar de bastions van het fort. Wat de prins echter niet kon weten, was dat Grobendonk niet voornemens was dit buitenwerk lang te verdedigen. Hij weigerde het leven van 300 man te riskeren voor een verloren zaak, en gaf de bevelhebber van het fort, sergeant-majoor Bastock, toestemming voor de snelle ontruiming van dit buitenwerk, mocht de Staatse druk onhoudbaar worden.³⁷³ Om het fort sneller tot overgave te dwingen, liet Frederik Hendrik de forten door een tweetal mortieren beschieten, met spectaculaire gevolgen. Al op de eerste dag werd in de Grote Schans het huis van de commandant geraakt, waar een aantal vaten buskruit en een voorraad granaten opgeslagen waren. Met veel lawaai vloog dit kleine arsenaal de lucht in, wat de belegeraars al even verraste als de bezetting van het fort.³⁷⁴ Aan de Kleine Schans vorderden de werken even voortvarend, want op dat moment had de Engelse aanpak de gracht van het fort bereikt.³⁷⁵ De werken begonnen toen echter grote vertragingen op te lopen en dat was niet verwonderlijk, want naarmate de eigenlijke wal met de voorliggende contreschep dichterbij kwam, nam ook de weerstand van de verdedigers toe. De mythische sisyfusbeweging kreeg daar een hedendaagse invulling, leek het. Keer op keer stelden de soldaten vast dat de verdedigers hun nachtelijke pogingen om de gracht te vullen tegen de ochtend al teniet hadden gedaan, eenvoudigweg door de bundels rijshout uit het water te vissen. Tot driemaal toe werd de Engelse galerij door de verdedigers in brand gestoken, en steeds opnieuw diende ze hersteld of heropgebouwd te worden.³⁷⁶

Ondanks alle tegenslagen werd snel duidelijk dat de verdedigers van de forten een verloren strijd streden, zeker nadat het ontzettingsleger van Hendrik van den Bergh afgeslagen was. Toen kort daarop ook het hoornwerk van het Grote Fort opgegeven werd, intensiverden de Staatse inspanningen zich, en met succes.³⁷⁷ De doorbraak kwam er in de vroege ochtend van 18 juli. Daags voordien hadden de Staatse troepen, na een hele dag charges op het fort uitgevoerd te hebben, de voorbereidingen getroffen voor een mijn onder het bastion, waarvan de explosie de eindaanval vooraf moest gaan. Hendrik van Essen beschreef de gebeurtenissen die daarop volgden:

De Staatse approaches naar de forten Sint-Isabella en Sint-Anthonie. Het hoornwerk was halverwege met een nieuw retranchement doorsneden, maar de Staatse loopgraven liepen langs dit verdedigingswerk rechtstreeks op het fort zelf aan. (GAH, Historische Topografische Atlas).

Deesen morgen, een half uyre nair d'sonnenopganck, heeft d'vyandt een myne onder 't groote fort doen springen, alsoo sy merckten, dat wy oock doende waren om een mine t'doen maicken; wairop, alsoo stilte volchden, heeft d'heere van Didem, die d'wacht aldair deese nacht commandirden, viif soldaten nair booven gesonden, die, alsoo sy nimantz in 't fort en saghen, hare cameraden wencken, die oock datelick volchden en des vyandts volck in disordre saghen retiriren.³⁷⁸

Daags na dit onverwachte succes, volgde een nieuwe verrassing, toen in de vroege ochtend van 19 juli ook Sint-Anthonie in haast identieke omstandigheden verlaten werd. Na drie 'valsche alarmen' – waarschijnlijk om de aanvallers naar hen toe te lokken – liet de bezetting een mijn springen. De Engelse soldaten die door hun kolonel op verkenning werden uitgestuurd, vonden de schans, of wat ervan overbleef, leeg.³⁷⁹

Met gebonden handen

Een Rotterdamse nieuwsbrief van 3 juli 1629 bracht haar lezers enigszins vreemd nieuws. Iedereen die het leger voor Den Bosch gezien had, verbaasde zich erover dat er vanuit de stad zo weinig tegenweer geboden werd, stond er geschreven: de verdedigers moesten zeker een gebrek aan buskruit hebben.³⁸⁰ Een brief aan Johannes Wtenbogaert gaf hetzelfde beeld. Toeschouwers klommen op de schanskorven 'om de schoten in de stat nae te sien, soo veel zij conden', was hem verteld, 'maer uyt de stadt wiert niet eens wederom geschoten'.³⁸¹ Ook hier werd een gebrek aan buskruit naar voor geschoven als meest waarschijnlijk verklaring, die nog meer geloof vond toen het Grote Fort eindelijk ingenomen was.³⁸² Binnen de vesting begon het bij de niet-militairen toen ook te dagen dat er inderdaad een tekort dreigde. De Bossche schepen Robert van Voorne zag zijn enthousiasme over een nieuwe batterij aanzienlijk getemperd, toen hij moest vaststellen dat de kanonnen door gebrek aan buskruit te weinig aan vuren toekwamen.³⁸³ Al in de eerste weken van juni werd de verdediging van het fort door de gouverneur op de vingers getikt over de al te grote hoeveelheden pulver die er verbruikt werden. De bevelvoerende officier, Bastock, stak zijn ongenoegen hierover niet onder stoelen of banken, zo blijkt uit een verklaring van een andere kapitein, de Bosschenaar Berwouts:

[J']atteste et certifie avoir bonne souvenance qu'un iour le sergeant-maior Bastocq, recevant une lettre de monsieur le baron de Grobendoncq, se mit en cholere et envoya sur l'heure dire au capitaine Appelman, qui estoit de garde dans la tenaille devant le grand fort, qu'il ferit escarmoucher incessamment. Après quoy il me monstra ladictte lettre dans laquelle ie vis comme monsieur le baron de Grobendoncq luy mandoit qu'il perdoit l'escrime (usant ceste parole) de tant de pouldre qu'il usoit, et que s'il continuoit de la façon, il se faudroit après deffendre avecq la picque.³⁸⁴

De omstandigheden dwongen het garnizoen dus tot een spaarzaam omgaan met de beschikbare voorraden, wat geen sinecure was. De approches naderden de stad van verschillende kanten en dwongen dus om al deze bedreigde punten te verdedigen, ook al dreef dit het verbruik drastisch de hoogte in. Bovendien kwamen de soldaten zelf onder enorme druk te staan. Er werd hun nauwelijks enige rust gegund, zowel door hun eigen officieren als door de vijand, en verschillende berichten wijzen erop dat de bezetting van de schansen al na enkele weken uitgeput was.³⁸⁵

Betekende deze dubbele belasting dat gouverneur Grobendonck tot een inactiviteit veroordeeld was en de verdediging op een haast lethargische wijze gevoerd werd? Niets was minder waar, want ondanks de beperkingen slaagden de Bossche troepen er toch in om een agressieve rol te spelen. De tactiek die daarbij gehanteerd werd, was die van gerichte uitvallen om de vorderingen van

de aanvallers teniet te doen door de schanskorven en andere werken, zoals bruggetjes, in brand te steken of te vernielen. Een dergelijke actie was de succesvolle uitval van enkele Duitse en Waalse soldaten die in de nacht van 15 op 16 juni een raid uitvoerden naar één van de batterijen voor de schansen. Alle vijandelijke soldaten die in de buurt werden aangetroffen, werden gedood ('meer dan 36 int' getalle' snoefde Van Voorne) en de wapens en munitie werden als buit meegenomen. Wat echter nog veel belangrijker was, was dat alle kanonnen op de batterij onklaar werden gemaakt, een zware slag voor de belegeraars, die hierover het stilzwijgen bewaarden. Ze hadden echter wel hun les geleerd, want de kanonnen werden vanaf dan elke nacht teruggetrokken.³⁸⁶ Soms gingen de verdedigers bij hun uitvallen inventief te werk. In de eerste dagen van juli vernielden de verdedigers een aantal gebinten van de Engelse galerij naar Sint-Anthonie. Aanvankelijk dachten de Staatse ingenieurs dat dit het gevolg was van beschietingen vanuit de stad zelf, maar al gauw kwamen ze erachter 'dat dit geschiet [was] door een granade die den vyandt in de galerye aen, op ofte af een planck hadde doen sacken, ende daer mede zyne operatie gedaen'.³⁸⁷ Het nadeel van deze uitvallen was dat ze dan misschien wel buskruit spaarden, maar een groter risico betekenden voor de soldaten, op het suïcidale af soms. Een uitval naar de galerij over de gracht van fort Isabella oogde dan misschien spectaculair, maar meer dan een kwart van de deelnemers keerde niet levend terug. De soldaten waren namelijk van de wallen op de houten gebinten gelopen en aan het uiteinde ongeveer drie meter naar beneden gesprongen in het corps-de-garde. Toen de actie afgelopen was, konden de soldaten niet meer terugkeren naar de schans, omdat ze niet meer terug bovenop de galerij raakten. Verschillende onder hen werden door de aanvallers gedood, voornamelijk door artillerievuur. Ongeveer veertig mannen, onder wie enkele officieren, lieten daar het leven, 'die sy', zo besloot Hendrik van Essen, 'ontwyvelick missen sullen ten respecte het gebreck dat sy van dien hebben'.³⁸⁸

Een andere tactiek, die enkel in het begin van de belegering werd toegepast, was het aanleggen van een aanproche naar de aanvallers toe, zoals buiten het Grote Fort gebeurde. De strijd die zich dan ontwikkelde was een loopgravenoorlog, waarbij beide partijen probeerden die van de tegenstander in te nemen.³⁸⁹ De manschappen in de forten voerden niet alleen een vorm van actieve verdediging, maar moesten zich ook teweer stellen tegen de aanvallen van de belegeraars. Herhaaldelijk, soms meermalen per dag, voerden zij aanvallen uit op de Bossche retranchementen en versterkingen, vaak tevergeefs. Een ander gevaar dat voortdurend dreigde voor de verdedigers, waren de mijnen waarmee de Staatse troepen probeerden de versterkingen op te blazen. Zelf hadden ze het hoornwerk en de forten ondermijnd, maar ze moesten ook proberen die van de belegeraars tijdig te ontdekken en onschadelijk maken. Dit gebeurde doorgaans door het graven van een tegenmijn, in sommige gevallen door tijdig een nieuw retranchement achter de verwachte bres op te werpen. Om die reden liet

Grobbendonk regelmatig kleine verkenningsgroepjes uitzenden, terwijl de verdedigers op andere momenten de houweelslagen van de Staatse mineurs konden horen en zo de nieuwe mijnang 'volgen'.³⁹⁰ Dergelijke acties kwamen bijna uitsluitend voor in de approches naar de twee forten, omdat het water elders dergelijke ondernemingen bemoeilijkte en zelfs verhinderde. Aan de noordoostzijde en aan De Pettelaar werden de gevechten dan ook overwegend van op afstand geleverd, met artillerie, musketten en haakbussen.

Hoop op succes

In Vught toonden de Staatse bevelhebbers en de gedeputeerden te velde zich verbaasd over het opgeven van de twee forten: volgens Hendrik van Essen had het Grote Fort zich nog zeker twee weken kunnen verdedigen.³⁹¹ Gebrek aan buskruit of een bevel van graaf Hendrik van den Bergh waren niet de oorzaak van de overgave, zoals soms gesuggereerd werd. Robert van Voorne mocht dan wel fier verkondigen dat 'dese scanse is geweest een moortcuyl der vyanden', diezelfde waarheid gold ook voor de verdedigers. Niet minder dan 400 soldaten en talloze officieren (sergeant-majoor Bastock viel op 24 juni) waren op de grote Vughterschans gesneuveld of gewond geraakt, zo werd geschat, en nog eens 200 op Sint-Anthonie.³⁹² Aanvankelijk schatten de bevelhebbers de kansen van de verdediging hoog en wilden ze de stormloop van de vijand afwachten, maar na de herhaalde aanvallen van 17 juli werd besloten de forten toch op te geven. Op die manier behield het garnizoen 1.000 soldaten die anders van de stad afgesloten dreigden te worden toen de Fransen de poort van het fort gevaarlijk dicht naderden.³⁹³

Al op 16 juli was de bezetting van het Kleine Fort begonnen met het opengraven van de achterzijde, die naar de stad gericht was, om zo de belegeraars geen dekking te gunnen wanneer de verdere approches naar de stad geopend zouden worden. De aarde die met de ontmanteling gewonnen werd, verdween in een nieuw retranchement tussen de schansen en de stad.³⁹⁴ De aanleg daarvan was nodig, want zodra de belegeraars de schansen in handen hadden, werden ze direct omgebouwd tot offensieve steunpunten: al vanaf de eerste dag werden er batterijen opgeworpen die het nieuwe doel, het Vughterbolwerk, onder vuur namen.³⁹⁵ De inname van beide forten, hoe onverwacht ook, betekende voor de aanvallers een belangrijk succes, 'daeruyt men grote moet scheidt tot de reste'.³⁹⁶ Elf weken lang hadden de schansen weerstand geboden, maar nu waren ze, in de woorden van één van Johannes Wtenbogaerts correspondenten, een 'goet beginsel voor meerder victorie'. De Utrechtenaar Anthonie van Hilten meende zelfs dat het beleg nu over halfweg was.³⁹⁷ De perimeter die door de soldaten van Frederik Hendrik te verdedigen viel, was aanzienlijk korter geworden. Dat betekende voor het Staatse leger een aanzienlijke beperking van het aantal benodigde soldaten om de aanvalswerken te bezetten en dus meer zekerheid.

Bovendien hadden de belegeraars kort voor de val van de forten alle aanvallen van het Spaanse ontzettingsleger afgeslagen, dat na enkele vruchteloze pogingen van Den Bosch was weggetrokken.

Het Staatse leger had in de voorgaande drie maanden een indrukwekkende militaire prestatie neergezet, die niet alleen door de enorme schaal opviel, maar vooral door de snelheid waarmee ze was uitgevoerd. De massale inzet van mankracht, zowel militair als civiel, had geresulteerd in belegeringswerken op een tot dan toe ongeziene schaal, die de schok van een vijandelijke aanval konden dragen. Daarnaast had Frederik Hendrik blijk gegeven van durf en inventiviteit om wat een klassieke belegering heet te zijn op erg moeilijk terrein tot in de kleinste details uit te voeren. De omsingeling volgde de hoogtes rond de stad, behalve aan de Hollandse Dijk, waarna het water binnen deze circumvallatie werd weggepompt. Dat waren alle gedurfde en creatieve methodes en oplossingen, maar toch moet toch op enkele punten genuanceerd worden. Eerder werd al opgemerkt dat verschillende maatregelen zeker geen novum waren, dat tijdens eerdere belegeringen andere veldheren ook al blijk gegeven hadden van vergelijkbaar talent of durf, zoals Alexander Farnese voor Antwerpen of Ambrosio Spínola voor Oostende. De snelheid waarmee deze werken werden uitgevoerd verbaasden vriend en vijand, dat zeker, maar de faam van de onderneming werd in hoge mate gecreëerd door de Staatse overheden zelf. De gebeurtenissen werden op vele plaatsen met argusogen gevolgd, zoals in verdere hoofdstukken nog ter sprake zal komen, en aan die behoefte werd tegemoet gekomen. Wat de schaal en de snelheid aanging, moet tevens op de belangrijkste factor gewezen worden die dat mogelijk maakte, namelijk de inertie van het Spaanse leger. Had zijn zwakte aan de vooravond van het beleg de kans geboden om een dergelijke grote onderneming op stapel te zetten, dan maakte een eventueel herstel van de slagkracht snelheid van levensbelang. Dat gold dan niet alleen voor de belegeringsinfrastructuur, maar ook voor de eigenlijke belegering van de stad zelf, die de prins zo snel mogelijk hoopte uit te putten door gespreide aanvallen en de massale inzet van artillerie. Deze methodes zouden vooral in de tweede fase van het beleg echt op de voorgrond treden, zodra de veiligheid tegen het belegeringsleger verzekerd was. Het lange uitblijven van het Spaanse herstel en dus het wegblijven van het ontzettingsleger boden Frederik Hendrik de kans om zijn plannen ten uitvoer te brengen. Meer nog dan door de schaal, de uitvoering of de inventiviteit van zijn ideeën, lag de grootste verrassing van het beleg bij de ogenschijnlijke Spaanse lethargie.

Deze factoren waren in de laatste dagen van juli echter niet van tel. Het Staatse optimisme scheen na de val van beide forten op zijn plaats, maar amper drie dagen na deze eerste overwinningen haalde een verontrustend nieuws de gemoederen overhoop, toen bekend raakte dat bij Westervoort een Spaans legertje de IJssel was overgetrokken. Ondanks alle moeilijkheden en tegenslagen was de vijand alles behalve overwonnen.

IV

Ontzet

In de derde week van juni maakte dichter Pieter Corneliszoon Hooft zich zorgen over het optimisme over ‘t spel voor den Bos’. Hij bekende een kennis: ‘Mijns oordeels [is het] niet zoo schoon [...] als men aldaer elkanderen wil vroet maeken’, maar voegde er meteen aan toe: ‘Niettemin elke maent is er een: voorneemelijk zoo de vijant ons geene nieuwe moeijte maeckt’.³⁹⁸ Het deed inderdaad wat vreemd aan dat nog geen enkele poging was ondernomen om de stad te ontzetten. Nochtans ontbrak het de Spaanse kroon niet aan ambitie: ‘All soude synen coninck alle syne Indiën daeraen te cost leggen, hij soude die affronte van Den Bosch te verliesen niet lijden’, citeerden twee Utrechtse gedeputeerden de Spaanse ambassadeur in Parijs, markies de Mirabel.³⁹⁹ De vastberadenheid in de Zuidelijke Nederlanden om de belegerde vesting te ontzetten, was groot. Historicus Louis Pirenne aarzelde zelfs niet de geleverde inspanningen als een nationale kruistocht voor te stellen.⁴⁰⁰ Tussen droom en daad gaapte echter, zoals steeds, een diepe kloof. Eerder dan een kruistocht werd het ontzet voor de Brusselse regering een kruisweg, die haar verplichtte om haar mogelijkheden tot het uiterste te rekken. Nochtans riep het ontzettingsleger grote verwachtingen op, maar graaf Hendrik van den Bergh was sceptisch over de geleverde inspanningen. Kort voor zijn vertrek uit Brussel luchtte hij zijn hart bij de secretaris van de Geheime Raad, Michel Routart:

*Il est maintenant ung mois que je suis en ce lieu, là où que je ne pensois estre arresté vingt et quatre heures, et ce à faulte de l’argent et de tout ce qu’en est de besoing pour rencontrer l’ennemy.*⁴⁰¹

De koning had hem aangesteld om het ontzet te leiden, een vergiftigd geschenk dat hij naar eigen zeggen had willen afwijzen. Frederik Hendrik had immers alle tijd gekregen zich te verschansen en iedereen die in de omgeving was geweest, verklaarde hij zich nader, wist dat ‘s-Hertogenbosch niet meer te redden viel. Nochtans, gezien het belang van de onderneming en zijn verplichtingen aan de vorst, verbond de graaf er zich toe alles te doen wat in zijn mogelijkheden lag om zijn opdracht te vervullen. Was de scepsis van de graaf terecht? Dit hoofdstuk geeft een antwoord op die vraag, van de moeizame eerste maatregelen die in Brussel genomen werden, over de teleurstellende aanvallen op het Staatse leger-

kamp, tot het ogenblik dat nieuwe mogelijkheden zich aandienen. Dat gebeurde toen een keizerlijk hulpleger zich in Kleef verzamelde en een kleine voorhoede de IJssel overstak.

De moeilijkheden overwonnen

Financiële obstakels

De uitspraken van Hendrik van den Bergh waren des te opvallend, aangezien hij naar buiten toe, de Brusselse hofkringen dan, de indruk gaf zegezeaker te zijn.⁴⁰² Voor de ervaren militair die hij was, was het echter duidelijk dat het ontzet van Den Bosch lang geen sinecure zou worden. Volgens de gouverneur van Breda mocht Frederik Hendrik geen acht, laat staan tien dagen krijgen om zijn plannen ten uitvoer te brengen. Gebeurde dat niet, dan was het een gedane zaak en niet langer de moeite er nog langer over te spreken, werd de situatie op 1 mei hard, maar treffend samengevat.⁴⁰³ Vanuit de Staten van Brabant werd dan ook door alle leden aangedrongen 'op het vlietichste ordre te stellen tot assistentie van de stadt van 's-Hertogenbossche alsnu by den vyant belegert wesende'.⁴⁰⁴ De belegering, of beter: de verwarring rond de bedoelingen van de Frederik Hendrik, had de regering echter onvoorbereid getroffen. Nog op 7 mei meenden sommigen dat de gebeurtenissen in Noord-Brabant niets anders dan een 'stratagème' waren, een list waarmee Frederik Hendrik troepen uit Vlaanderen wilde weglokken om vervolgens daar toe te slaan. Ongegrond of niet, deze en andere geruchten werden aan het hof ernstig genoeg genomen om opnieuw stremmingen in het Spaanse optreden te veroorzaken.⁴⁰⁵ Om het kleine garnizoen van Hulst versterken, wilde de junta van De la Cueva bijvoorbeeld 500 soldaten die pas voor het ontzettingleger naar Lier waren gestuurd, naar Vlaanderen terugroepen.⁴⁰⁶ In tegenstelling tot zijn superieuren in Brussel gaf Hendrik van den Bergh daarentegen wel blijk van enige doortastendheid. Al van bij de eerste berichten dat zijn neef bij Grave over de Maas was getrokken en nog voor hij enig bevel daartoe had ontvangen, gaf hij zijn troepen het bevel richting Brabant op te trekken. Bij Maastricht staken de troepen uit het Overkwartier en het Rijnland de rivier over en sloegen hun kwartieren op in het prinsbisdom Luik en zuidelijk Brabant, waar zich ook troepen uit de Waalse gewesten verzamelden. De graaf zond een commissaris vooruit naar Tienen, in de veronderstelling dat daar de orders uit Brussel op hem wachtten.⁴⁰⁷ Zoals uit zijn eerder aangehaalde ontboezeming bleek, werd zijn hoop de bodem ingeslagen: de junta apprecieerde zijn optreden, maar kon daar niets tegenover stellen.⁴⁰⁸

De oorzaak van de vertraging lag voor de hand. Immers, hoewel de goede intenties niet ontbraken, was het grootste obstakel geldgebrek.⁴⁰⁹ Zelfs toen het leger langzamerhand vorm kreeg, was de prins nog niet onmiddellijk verontrust. In de eerste junidagen kwam in Den Haag bijvoorbeeld een bericht aan dat in

Brussel vergaderd was over het ontzet. De briefschrijver, Severin Homacker, commandant van fort Liefkenshoek aan de Schelde, kon de Staten-Generaal echter geruststellen, want volgens hem duurde het nog twee weken – dus tot half juni – eer het eerste gevaar zou dreigen. Wat de Staatse commandant tot deze conclusie leidde, was de financiële wantoestand, uiteraard, maar ook het gedrag van de Spanjaarden De la Cueva en Coloma, ‘welcke twe[e] den graeff [...] alle hinder doen wat se cunnen’. Wat er ook van zij, het opperbevel van het ontzettingsleger was inderdaad de inzet van nieuwe nadjver.⁴¹⁰ De Infanta handhaafde echter de eerdere bevelen van de koning en stelde de Zuid-Nederlander aan als generaal van het ontzettingsleger. Coloma werd tegen zijn zin bij zijn nominale bevel over de zuidgrens gelaten, maar werd in afwachting van meer duidelijkheid belast met de rugdekking van Hendrik van den Bergh, namelijk de bescherming van Antwerpen, Hulst en de rest van Vlaanderen.⁴¹¹

Ondanks alle moeilijkheden werden toch zeer snel orders verstuurd naar de verschillende forten en garnizoenen. ‘Se lichten alle wat se cennen’, schreef Homacker: tot 3.000 Spaanse en Italiaanse soldaten waren bij Antwerpen over de scheepsbrug getrokken, en dagelijks passeerden nog ‘kleijne tropkens’, die alle oostwaarts naar Brabant marcheerden.⁴¹² Alle troepen op weg naar Italië, die zich op dat moment in de Palts bevonden onder de prins van Barbançon, liet de Infanta terugkeren naar de Nederlanden, net als het nieuw gelichte Bourgondische regiment van de baron van Montclé.⁴¹³ Tegen het einde van de maand mei lag het geplande ontzettingsleger verspreid over drie gebieden in de Zuidelijke Nederlanden. Een eerste concentratie van ongeveer 12.000 man (volgens Staatse informanten) bevond zich nog steeds in de streek tussen Leuven en Diest – het Hageland – en het Luikse, waar Hendrik van den Bergh zijn soldaten had achtergelaten en later nog het regiment van de prins van Barbançon en andere troepen uit het Rijnland aankwamen.⁴¹⁴ Een tweede gros bevond zich meer naar het westen in de omgeving van Mechelen, Lier en Herentals, waarheen de graaf van Salazar was gestuurd vanuit zuidelijk Vlaanderen.⁴¹⁵ Dit gebied was ook de kern van de logistieke bedrijvigheid. Vanuit deze steden vertrokken de konvooien naar Breda, dat aangewezen was als magazijn voor het leger. De begeleidings-troepen, voornamelijk cavalerie, vormden daar een derde gros, dat zich pas op 26 juni bij Sprang bij het leger van Hendrik van den Bergh voegde.⁴¹⁶ De reden waarom het leger verspreid gehouden werd, concludeerde commandant Homacker, was wanbetaling: de regering vreesde immers voor muiterij wanneer ze al deze ontevreden soldaten zou samenbrengen.⁴¹⁷ Hoewel dit oordeel onjuist was, ontnam het geldgebrek de regering in Brussel inderdaad elke bewegingsruimte. In Antwerpen weigerden enkele compagnieën te vertrekken zonder hun geld en zelfs Hendrik van den Bergh bleef halsstarrig aandringen op soldij. Hij wist dat het riskant was soldaten met valse hoop te voeden, en dat het bovendien weinig zin had met een ontevreden en slechtbetaald leger de vijand tegemoet te treden. De junta van De la Cueva had daarentegen minder scrupules

en stelde voor voorlopig enkel de soldaten van het eerste gros te betalen, zodat de troepen die zich verder oostwaarts bevonden met '[l']espoir de toucher argent' zonder moeilijkheden daarheen konden gestuurd worden.⁴¹⁸

De bevolking onder druk

Voor de plattelandsbevolking had het geldgebrek nadelige gevolgen. Op hun mars teerden de voorbijtrekkende troepen voornamelijk op de boeren, die hierdoor een zware last opgelegd kregen. In het Land van Dendermonde en de omringende kasselrijen Aalst, de Oudburg van Gent en het Land van Waas was het een haast wekelijks terugkerend fenomeen: tussen 26 december 1628 en 7 maart 1629 namen ze niet minder dan twaalf keer de kosten voor levensmiddelen en transport op zich.⁴¹⁹ Graan voor de troepen was nauwelijks voorhanden. Het was immers schaars en sommige steden, onder meer Gent, waren niet bereid (gedeeltes van) hun voorraden te verkopen uit angst voor al te grote prijsstijgen. Het merendeel van de voorraden werd dan ook aangekocht in het Waalse zuiden.⁴²⁰ De Lierse burgemeester Edouard van Mechelen was de zware taak toevertrouwd haver voor het leger te kopen en hij ondervond vergelijkbare moeilijkheden. De Infanta had dan wel alle handelaars bevolen alleen aan de regeringscommissarissen te verkopen, maar toch waren ook van dit goed de voorraden klein. Haver werd in kleine partijen aangekocht in Gent en Antwerpen en het duurde zeker tot 31 mei eer de gevraagde hoeveelheden beschikbaar waren. Het grootste gedeelte werd daarop in twee konvooien naar Herentals gevoerd, waar het tijdelijk in de kerk werd opgeslagen. Van daaruit werden vervolgens de troepen in de Noorderkempen bevoorrad.⁴²¹ Ook die in zuidoostelijk Brabant werden op last van de regering van alle nodige behoeften voorzien, met dezelfde moeilijkheden en dezelfde geïmproviseerde maatregelen.⁴²²

Na de soldij en de voorraden moest de regering zorgen voor het transport. Op 1 mei berekende de junta dat het leger ongeveer 300, later bijgesteld tot 500 wagens en karren nodig had, een aantal dat relatief snel gehaald werd. De twee konvooien tussen Lier en Herentals, begin juni, bijvoorbeeld, bestonden respectievelijk uit 303 en 425 karren.⁴²³ In Breda kon de regering rekenen op een kleine meevaller, namelijk dat men er het materiaal kon hergebruiken dat er na het beleg van 1625 was achtergebleven.⁴²⁴ De overige paarden en wagens waren opgevorderd bij de Brabantse landlieden, in het Overkwartier van Gelre, in Gulik en in het 'Walslant', waarbij de kosten over de verschillende gewesten verdeeld werden. Omdat het reeds zware inspanningen had geleverd ten tijde van het beleg van Breda, werd Vlaanderen vrijgesteld van het leveren van wagens, maar in plaats daarvan werd de provincie samen met Artesië, Waals-Vlaanderen en Mechelen aangeslagen voor de onderhoudskosten van 250 wagens.⁴²⁵ Deze maandelijks lasten werden vervolgens omgeslagen over de kasselrijen en de dorpen, zodat opnieuw de plattelandsbevolking getroffen werd. De kleine

Oudburg van Gent droeg de kosten voor elf en driekwart wagen, of 1.175 gulden, het Land van Aalst voor 33 en een halve, het Brugse Vrije voor 43 wagens.⁴²⁶ De plattelandsdistricten hadden weinig keus dan te betalen, ook al viel het hun moeilijk de gevraagde bedragen op te brengen. Het protest dat de kasselrij van de Oudburg samen met die van Kortrijk bij de Staten van Vlaanderen had ingediend, was op een muur van stilte gestoten. Toen ze kort daarop nogmaals aangespoord werden hun achterstallige bijdrage en meer bijkomende onderhoudskosten te betalen, moesten de hoofdschepenen bitter vaststellen 'dat de [Vier] Leden niet uut en richten'.⁴²⁷ Om haar lasten te kunnen betalen, moest de kasselrij van de Oudburg een beroep doen op de Berg van Barmhartigheid in Gent. Het baatte weinig, want nog in september, enkele dagen na de overgave van 's-Hertogenbosch, had deze kasselrij een maand achterstallige betalingen staan.⁴²⁸ Het stilzwijgen van de Staten was niet zo verbazingwekkend, want die Vier Leden hadden de neiging om de lasten van gewest voornamelijk op de niet-vertegenwoordigde kasselrijen af te schuiven. Bij de nieuwe 'smaldeling' van de quotes in 1631, bijvoorbeeld, werd de bijdrage van Gent meer dan gehalveerd, die van Brugge zelfs bijna gedeeld door drie, waar die van het reeds zwaar belaste Land van Waas met meer dan de helft steeg.⁴²⁹ Uiteraard speelden bij deze aangepaste verdeling meer factoren mee dan louter de oorlogslasten, maar, ook al was de rijkdom van de grote Vlaamse steden lang niet meer die van een eeuw tevoren, hetzelfde was uiteraard waar voor de plattelandsdistricten. Had een stad als Gent aan rijkdom moeten inboeten sinds het uitbreken van de Opstand, dan gold dat zeker ook voor een district als het Land van Waas, dat sinds het beleg van Antwerpen, ruim veertig jaar voordien, in de frontlinie lag en waar grote delen van het grondgebied nog steeds onder water stonden.

Staatse obstructie

De logistieke aspecten legden een zware hypotheek op de kansen van de Brusselse regering, maar ook de Staten-Generaal trachtten met politieke en diplomatieke middelen de bevoorrading af te snijden. Ze initieerden daarom een vorm van economische oorlogsvoering die ze al eerder toegepast hadden. Zich zeer goed bewust van de afhankelijkheid van dat gebied van een geregelde aanvoer uit de Republiek, wisten ze dat een blokkade van de grote rivieren de bevoorrading van het Spaanse leger in het gedrang bracht. De sluiting gold aanvankelijk enkel voor de Maas, de Schelde en de Braakman (de grote kreek die naar Sas-van-Gent leidde), maar werd later in de loop van de veldtocht steeds verlengd en verder uitgebreid, eerst naar de Rijn en uiteindelijk ook naar de Weser en de Jade.⁴³⁰ Niet overal in de Republiek werd de beslissing op instemming onthaald en vaak wekte het rigoureuze karakter ervan enige wrevel op. Zeeland vroeg en verkreeg de schraping van wijn uit de lijst en beschermde daarmee zijn handelsbelangen. Andere uitzonderingen werden ook verleend, zoals voor de mosselvangers van

het Zeeuwse Reimerswaal, die nog steeds hun vangst naar Antwerpen mochten varen.⁴³¹

Het was niet enkel de aanvoer uit het noorden die de Staten-Generaal trachtten te verhinderen, maar ook die in het zuiden. De ambassadeur in Frankrijk, de heer van Langerak, werd opgedragen bij de koningin-moeder, Maria de' Medici, niet alleen de sluiting van de graanhandel met de Zuidelijke Nederlanden (waartoe ze bereid was) te bepleiten, maar ook die met het hertogdom Lotharingen en het prinsbisdom Luik. Langerak had immers vernomen dat de regering van 'de tien gedesunieerde Neerlandtsche provintien' graan trachtten op te kopen in de Champagne en Picardië.⁴³² De ambassadeur probeerde daarnaast een tijdelijk alleenrecht te verkrijgen op de uitvoer van graan uit Frankrijk. In de Republiek heerste immers, net als in andere delen van West-Europa, grote schaarste, veroorzaakt door misoogsten en de Zweeds-Poolse oorlog. Niet alleen in Parijs, maar ook bij andere regeringen trachtten de Staten-Generaal graan voor het leger te vinden.⁴³³ Aan het Deense hof hoorde Christiaan IV dezelfde argumenten als de Franse koning, dat de oorlog in de Nederlanden hem uit de wind hield, toen de Staten-Generaal hem om de vrije doorvaart door de Sont voor de graanschepen verzochten.⁴³⁴ In Engeland, waar de uitvoer wegens de schaarste verboden was, werd ambassadeur Joachimi ingeschakeld om enkele lasten graan over te laten komen. Na lange en verhitte debatten onder zijn raadgevers en geduldig aandringen van Joachimi, stond Karel I uiteindelijk de verkoop van amper 500 lasten rogge toe uit de drie minst getroffen counties van Engeland. Hij was namelijk bevreesd voor oproer en wilde eerst de uitwerking van deze beperkte concessie afwachten, al besefte de Privy Council zeer goed dat 'the good successe of [this] enterprize [het beleg van 's-Hertogenbosch] doth not a litte importe the wellfare of this State'.⁴³⁵

Onderhands had de heer van Langerak in Frankrijk ook andere plannen uit te voeren. Langanke diplomatieke zijpaden trachtte hij de koningin-moeder en haar raad ertoe te bewegen troepen naar het Picardische grensgebied te sturen, om op die manier de Infanta te dwingen een deel van haar leger in dat gebied te houden. Lodewijk XIII legerde begin augustus inderdaad 'merckelijck groote troepen' aan de noordgrens, maar het is onduidelijk of Langerak hier nog de hand in had. De reden die de vorst voor deze beslissing gaf, was dubbel. Enerzijds vreesde hij voor een mogelijk oproer in de grensstreek, geleid door een 'groot prince van dit rijk', in de nasleep van de binnenlandse oorlogen, maar anderzijds wist hij goed dat de 'ombragie' die hij daarmee creëerde de Staten-Generaal ten goede kwam.⁴³⁶ De dreiging die van de zich verzamelende troepen uitging, woog maandenlang op Brussel en vooral in de grensgebieden groeide de angst onder de plaatselijke overheden. In de Staten van Artesië diende de verontruste geestelijkheid bijvoorbeeld verzekerd te worden 'qu'il n'y aura rupture avecq France de ce costé' eer ze over enige bedden wilden onderhandelen.⁴³⁷ Eens te meer ondervonden de Zuidelijke Nederlanden de gevolgen van de Madrileense politiek aan den lijve, ook al was de Franse dreiging toen nog weinig reëel.

Ondanks alles hoop

Hoe sterk was nu het leger waarover Hendrik van den Bergh, na al deze moeilijkheden, kon beschikken? De meeste schattingen noemen een getal dat in de buurt ligt van 30.000, doorgaans iets minder, een enkele uitschieter niet te na gesproken.⁴³⁸ Het is echter weinig waarschijnlijk dat deze sterkte gehaald werd. Door desertie, nog steeds endemisch, had de regering immers weinig zicht op de sterkte van de troepen. In geen geval was er echter sprake van dramatische verschillen die een commissaris van Hendrik van den Bergh noemde. Deze vertrouweling vertelde de aartsbisschop van Mechelen, Jacques Boonen, dat het leger niet eens 3.600 man sterk was toen het in mei bij Maastricht de Maas overstak, hoewel het volgens de monsterlijsten 15.000 hadden moeten zijn.⁴³⁹ De context van deze bewering, een snerende uithaal naar de misbruiken van de Spaanse monstercommissarissen en betaalmeeesters, laat echter vermoeden dat deze verbluffende aantallen met een korrel zout moeten genomen worden. Nochtans waren er echter grote verschillen tussen de cijfers waarover de Infanta en die waarover Hendrik van den Bergh beschikte. Werde het tercio van de prins van Chimay in Brussel op 1.400 man geschat, dan was dat in werkelijkheid de helft minder, terwijl dat van kolonel Roma van 700 op 450 teruggebracht werd.⁴⁴⁰ De werkelijke sterkte van het leger dat zich opmaakte voor het ontzet van Den Bosch mag dus naar beneden bijgesteld worden in vergelijking met de getallen die in de meeste bronnen genoemd worden. Hendrik van den Bergh schreef zelf begin juli met 23.000 soldaten vertrokken te zijn, zodat de legers van beide neven ongeveer even sterk waren.⁴⁴¹ Ondanks alle moeilijkheden was de regering erin geslaagd voldoende levensmiddelen, artillerie en andere materialen bijeen te krijgen, waarvan het leger dan ook 'splendidement' voorzien was. In geen geval echter, merkte de apologie van Hendrik van den Bergh later op, was de hoeveelheid munitie voldoende om een geregeld beleg te slaan of langdurige strijd te leveren.⁴⁴²

Deze wetenschap hadden Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde niet, hoe accuraat hun inlichtingen ook waren. In Vught maakte het vertrouwen langzamerhand plaats voor een zekere ongerustheid naarmate er meer en meer berichten binnenkwamen over de bedrijvigheid in het Zuiden. Aan de waarschuwingen dat een aanval dreigde tegen Sluis, Bergen-op-Zoom of Willemstad werd terecht weinig geloof gehecht, maar voor een rechtstreeks ontzet was men des te meer beducht.⁴⁴³ Zoals eerder opgemerkt werd, liet Frederik Hendrik de circumvallatie versterken en verzwaren toen het ontzettingsleger vorm kreeg, maar er werden ook actievere maatregelen getroffen. Niet zonder reden veronderstelde de stadhouder dat Hendrik van den Bergh zou proberen door de Langstraat naar de Hemertse – en Bommelerwaard over te steken om de bevoorrading van het belegeringsleger af te snijden. Daar liet hij vervallen verdedigingswerken, die ondertussen door de stedelijke overheden grotendeels afgebroken waren, herstellen. Een viertal compagnieën ruitery bewaakte de rechteroever van de Maas,

en op de rivier patrouilleerden wachtschepen. Toen hij uiteindelijk het nieuws ontving over de komst van het Spaanse leger, stuurde hij graaf Willem van Nassau met 25 compagnieën voetvolk en drie vanen ruitery naar de Hemertse Waard. Het Land van Altena, ten slotte, werd geïnnundeerd.⁴⁴⁴

De ontgoocheling

Onenigheid en defeatisme

In Brussel hadden Hendrik van den Bergh en de junta niet tot een aanvalsstrategie besloten, aangezien de omstandigheden van dag tot dag, zelfs van uur tot uur konden wijzigen.⁴⁴⁵ Het was een beslissing die hen 'sur le champ', waar de orders dienden opgesteld te worden, zuur opbrak. Na de monstering en de uitbetaling van de troepen marcheerde het leger van Turnhout noordwaarts via Goirle en Sprang, en van daaruit verder naar Haaren. Daar werd in de avond van 27 juni een krijgsraad belegd over het ontzet, bijna twee maanden nadat Frederik Hendrik de stad omsingeld had.⁴⁴⁶ Hoewel het opperbevel was toevertrouwd aan Hendrik van den Bergh, had hij het moeilijk om zijn officieren in het gareel te houden, zeker wanneer naijver onder officieren en 'naciones' de verhoudingen compliceerde.⁴⁴⁷ In tegenstelling tot zijn oorspronkelijke plan had de graaf besloten niet langs Vlijmen de belegerde vesting te naderen (waar Frederik Hendrik hem verwachtte), maar langs Drunen. Het besluit werd hem echter niet in dank afgenomen en de krijgsraad verliep bijzonder woelig.⁴⁴⁸ Volgens de doorgaans goed ingelichte Adriaan Ploos waren het de prins van Barbançon en de hertog van Bournonville, beiden afkomstig uit de voornaamste adellijke families van de Zuidelijke Nederlanden, die elkaar in de haren vlogen. Eén van hen zou in het vuur van de discussie het hele ontzet van de stad voor onmogelijk gehouden hebben, 'ten waere haere soldaten waeren dragons volants'.⁴⁴⁹

De uitbarsting tussen Bournonville en Barbançon, of ze nu authentiek was of niet, illustreert treffend het defeatisme waarmee het ontzet ter hand genomen werd. Hendrik van den Bergh wist dat Frederik Hendrik te veel tijd gelaten was om zich te verschansen, verschillende officieren wisten het en uiteindelijk ook de Infanta. Naar buiten toe scheen het zelfvertrouwen echter nog steeds onbreekbaar. De graaf liet geruchten verspreiden, nog voor het leger te velde was, 'dat men Zyne Ex[cellentie] van Den Bosch sall doen delayeren sonder dattet een droppel bloets sall costen'.⁴⁵⁰ Het doel van deze geruchten was doorzichtig: de bevolking goede hoop geven en 'hare gemeente ende crychsvolck eenen moet geven ende encourageren'.⁴⁵¹ In Eindhoven was de stemming optimistisch: 'Hier en is niemant meer die derf wed[d]en op hen [de Staatsen] nu het coninx volck te velde compt'.⁴⁵² Vergelijkbare berichten kwamen ook uit Brussel, waar vier tegen vijf werd gewed dat Frederik Hendrik voor het jaar of gedood, of

gevangen zou zijn.⁴⁵³ Elders groeide echter twijfel: 'Die vrees is dat [hij] an den vianden te seer langen tijde heeft gelaten om hem te begraven', schreef een bezorgde koopman in Maastricht, en de Gentse raadpensionaris in Brussel vreesde grote verliezen.⁴⁵⁴

Het ontzet faalt

Hoeveel tegenspraak Hendrik van den Bergh ook had moeten trotseren, het legerkamp in Haaren bood enkele belangrijke voordelen. Naar het westen toe was de bevoorrading vanuit Breda nog steeds gegarandeerd, terwijl in de andere richting de kwartieren van Vught, Ernst Casimir en Brederode binnen het bereik van zijn troepen lagen. Op die manier dwong hij alle Staatse kwartieren, met uitzondering van dat van Willem van Nassau, tot voortdurende waakzaamheid en verdeelde hij de Staatse krachten.⁴⁵⁵ Vanaf 27 juni zagen de belegeraars de eerste Spaanse soldaten her en der rond hun kampen verschijnen, maar de grote doorbraakpoging liet, ondanks enkele kleine schermutselingen en de inname van het zwak bezette kasteel van Boxtel, nog enkele dagen op zich wachten. Elke Spaanse verkenning werd echter nauwzettend gevolgd en ieder vreesde de aanval die er vroeg of laat moest komen.⁴⁵⁶ Hendrik van Essen scheen aanvankelijk ietwat verbaasd toen hij noteerde: 'Die vyand verthoont sich nu en dan met een groot deel van siin leegher, doch heeft in acht dagen tiidts, die hij hier is, noch niet getentirt'.⁴⁵⁷ Nog diezelfde dag volgde de langverwachte aanval.

De immer moeilijke vraag wie de voorhoede mocht leiden, had Hendrik van den Bergh tot een opvallend besluit gedwongen: niet één, maar twee aanvallen werden uitgevoerd.⁴⁵⁸ De Luxemburgse kolonel Diesdorf kreeg 3.000 soldaten om de circumvallatie bij de Dommel te doorbreken en de soldaten via het Kleine Fort de stad binnen te brengen. Iets verder noordwaarts leidde hertog van Bournonville een tweede aanval tussen de kwartieren van Brederode en Ernst Casimir, waarvoor hij ongeveer 4.000 man voetvolk en zeven compagnieën ruitery toegewezen kreeg. Hendrik van den Bergh zelf trachtte ondertussen met het gros van het leger bij Vlijmen de Staatse troepen af te leiden. Aanvankelijk leek het alsof het ontzettingsleger de hooggespannen verwachtingen kon inlossen. '[Nous] sommes attendans d'heure à autre ce qu'elle aurt exploitée', schreef regeringssecretaris Della Faille, en geruchten als de dood van Ernst Casimir vonden snel een gewillig oor.⁴⁵⁹ Echter, de ontzuuchtering kwam snel, in de wat cynisch aandoende woorden van een Brusselse notaris:

Tout le monde at esté fort hasté d'écrire de bonnes nouvelles, mais je m'en doubtois bien, puisque le général de l'armée n'avoit envoyé personne. Le cap.^{ne} [Verreycken] – le comte [de Bergues] logé quelque peu de là – sur une simple advertence at escrit ces nouvelles à son frère le secrétaire. La l[ett]re fut veue par Son Alteze, le Cardinal, [le] Conseil et

tout le monde, et du tout il n'y a riens, sçavoir qu'il n'est point entré
ung seul soldat déans la ville.⁴⁶⁰

Heel even leefde het hof in de waan dat Den Bosch ontzet was, maar de ware toedracht kwam gauw aan het licht. De soldaten van Bournonville bereikten de gracht van een schans, bezet met Schotten, stootten daar op het hoge water, maar 'werden door d'ruiterie gedwongen voort toe gaen'. Toen ze dan nog 'verwellicomt' werden door de Staatse troepen, eindigde de aanval in een debacle, waarbij volgens een aantal Spaanse overlopers (die de gelegenheid te baat hadden genomen) ongeveer vijftig soldaten verdronken of sneuvelen. De aanval bij Vught liep eveneens uit op een fiasco. Diesdorf moest zijn troepen deels laten optrekken over een smalle dijk, waar slechts twee soldaten 'in front' konden lopen. Nauwelijks waren ze in de vroege ochtend halfweg over deze dijk, 'qualick een half musquetscoot van onse retranchement', of de soldaten keerden 'van sich selvs' terug.⁴⁶¹ Deze onverwachte en schijnbaar laffe terugtocht leek Staatse waarnemers als Hendrik van Essen onverklaarbaar, maar was niet verrassend. In de eerste plaats was de mislukking te wijten aan een gebrekkige, zelfs onbestaande communicatie met de belegerde stad (zo belangrijk voor het ontzet), die door de Staatse omsingeling zo goed als onmogelijk was.⁴⁶² De soldaten hadden bovendien te veel tijd verloren met het optrekken door het water, dat veel hoger stond dan ze verwacht hadden, door een gebrekkige verkenning en omdat een verkeerde dijk was doorstoken. Henry Hexham stelde ten slotte dat de gidsen in verwarring gebracht waren door Engelse tenten die ze op een onverwachte plaats in het maanlicht aantroffen; ze waren, zo bleek later, pas verplaatst na een brand in het kwartier van Vught. Verrast door de dageraad waren Diesdorf en zijn kapiteins gedwongen zich terug te trekken 'à la miséricorde du prince d'Oranges, qui les pouvoit couper et les tailler en pièces entièrement'.⁴⁶³ Dat gebeurde echter niet, nu tot verbazing van de Spanjaarden, omdat Frederik Hendrik te zeer gericht was op wat hij dacht de hoofdaanval te zijn, die van Hendrik van den Bergh. Diens detachement had die nacht herhaaldelijk schijnaanvallen uitgevoerd naar Vught, maar de graaf liet ze tegen de ochtend terugtrekken, in de veronderstelling dat Diesdorf doorgebroken was.⁴⁶⁴ Bij zijn aankomst in het kamp te Haaren wachtte Hendrik van den Bergh de onaangename verrassing daar de kolonel aan te treffen, die zonder enig verlies was teruggekeerd.⁴⁶⁵

De aftocht

Frederik Hendrik was niet onder de indruk van de gebeurtenissen en sprak van een reeks 'cleyne schermutzeling[e]n', een mening die ook door Robert van Voorne gedeeld werd. In zijn dagboek had 'den vyants leger rontsomme alarm gehadt van ons legers volck', nauwelijks meer.⁴⁶⁶ Verder van Den Bosch was de bezorgdheid groter. Amalia van Solms, de echtgenote van Frederik Hendrik,

maakte zich zorgen zolang Hendrik van den Bergh zich in de buurt van Den Bosch bevond. 'Je vous prie', schreef ze Constantijn Huygens, 'mande moy bien-tost que le conte Henry sera party'.⁴⁶⁷ In Londen was Albert Joachimi aangenaam verrast door het nieuws. De Lord Treasurer had namelijk brieven ontvangen uit Brussel waarin gemeld werd dat 's-Hertogenbosch ontzet was en dat overal hiervoor dankzegging werd gedaan. 'Maer God sy loff', besloot de ambassadeur, 'hier syn betere tijdingen uijt de Vereenichde Provincien gecomen'.⁴⁶⁸

Hoewel de verbazing van Hendrik van den Bergh bij het zien van Diesdorp oprecht was, waren de kansen van de Spaanse troepen al van bij aanvang al minimaal. De oorzaken van de mislukking moeten niet gezocht worden bij hem of de twee bevelhebbers, maar vooral bij de gebrekkige communicatie en slechte informatievoorziening. Heinsius merkte reeds op dat men aan Staatse kant van al hun plannen op de hoogte was, omdat Frederik Hendrik in het geheim informanten had uitgestuurd 'qui avoient pénétré jusques au plus profond de leurs conseilz'.⁴⁶⁹ Dat de vijand van hun plannen op de hoogte moest zijn, wisten ook de Spaanse generaals. Hendrik van den Bergh zelf waarschuwde de Infanta daags voor de aanval dat zijn verkenners en bodes bijna allemaal één voor één in handen van de vijand vielen. Eén gevangen spion had 'par voyes de rudesse et torture' de plannen aan Frederik Hendrik vrijgegeven. De Zuid-Nederlander had alle reden om zich te beklagen, gaf zijn apologie later toe, want in het gedurig heen-en-weer gaan van de spionnen, viel de balans duidelijk in het nadeel van het Spaanse leger uit.⁴⁷⁰ Het is inderdaad frappant hoe snel en hoe nauwkeurig de Staatse legerleiding op de hoogte was van de gebeurtenissen in het Spaanse kamp.

De laatste poging om in de stad door te breken vond plaats tussen Engelen en het kwartier van Pijnssen door 3.000 soldaten onder baron de Bauvois. Hendrik van den Bergh had aan de gouverneur geschreven een deel van het garnizoen daarheen te sturen om te helpen, maar deze brief bereikte Grobbendonk niet: doordat er 's morgens geen schepen van het garnizoen verschenen, gebeurde er uiteindelijk niets.⁴⁷¹ Even nog overwogen enkele Spaanse officieren Den Bosch zwemmend te laten ontzetten, maar dit idee scheen Hendrik van den Bergh al te belachelijk toe.⁴⁷² Een laatste keer werden de belegeraars verontrust toen 6 à 7.000 soldaten in de buurt van Vlijmen werden gezien, maar het was toen al duidelijk dat het ontzet onmogelijk was. Op 9 juli verliet het leger van Hendrik van den Bergh Haaren en marcheerde het naar Boxtel – 'sonder adieu', volgens Hexham. De brief waarin Grobbendonk meldde dat het ontzet opgegeven was, werd, tekenend voor gang van zaken tijdens de voorbije weken, onderschept.⁴⁷³ Baptiste Schoorman merkte toen al ontgoocheld op: 'Het is te bedincken dat de stad niet en zal ontset worden'.⁴⁷⁴

Nieuwe perspectieven

Keizerlijke hulp

Het leger dat in Boxtel enkele dagen werkeloos op de heide kampeerde, bood een verslagen indruk. De soldaten leden honger, waren ontevreden en nauwelijks tot enige 'entreprise' te bewegen. Desertie was voor velen de enige uitweg: de oorspronkelijke sterkte van 23.000 man was toen al geslonken tot amper 15.000.⁴⁷⁵ Hoewel Hendrik van den Bergh steeds harder aandrang op betaling en bevoorradings, koesterde Brussel ondanks alle tegenslagen nog steeds hoge verwachtingen. In de geest van secretaris Della Faille werd de nieuwe luwte in de veldtocht tot een dreigende stilte voor de storm. '[Le comte] n'attend qu'après la venue des Allemans pour exploicter quelque chose de digne de sa valeur', schreef hij optimistisch aan een collega in Madrid.⁴⁷⁶ Ook in en rond Den Bosch verwachtte iedereen de komst van de keizerlijke troepen, al keken Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde met heel andere ogen naar de naderende dreiging. Verschillende Staatse soldaten praatten over hun angst 'het keyzers volck naby te wesen' met de verdedigers van de vesting, die er nieuwe moed uit schepten. 'Men verhoft oft keyzers volck waer', merkte Van Voorne op toen hij de vuren van het kamp bij Boxtel zag.⁴⁷⁷

Al heel snel na het begin van het beleg was het de Staten-Generaal duidelijk geworden dat het keizerlijke leger zich in beweging had gezet en grote detachementen zuidwaarts trokken. Wat achter deze verplaatsingen stak, was vooral nog onduidelijk. De op handen zijnde Vrede van Lübeck liet echter vermoeden dat Ferdinand II nu eens en voor altijd zou afrekenen met het protestantisme in Europa. Dat was tenminste de vrees in Zwitserland, meldde de Staatse resident Pieter van Brederode: de troepen kwamen hun richting uit om af te rekenen met 'de ketters uyt 't selve landt ende [hen] alsoo van 't hooghe landt tot aen de Noortzee uyt te dillighen'.⁴⁷⁸ Een 'vertrout patriot' in Bremen (waar de bevolking ook nerveus werd) schreef dat niet minder dan 30 à 40.000 soldaten van de beruchte katholieke veldheren Wallenstein en Tilly zich verzamelden. 'Ob min alsulche truppen zu iher zeit kegen Greningen und West-Vrieslant, oder stadt Bremen werden marcheren, das stiet dermal eins zu vernemen in', voegde hij eraan toe.⁴⁷⁹ Naarmate de tijd vorderde, werd echter snel duidelijk dat de troepen in de richting van het Rijnland afbogen. Een optimistische enkeling kon zichzelf nog voorhouden dat het de keizer enkel te doen was om de nog steeds betwiste Gulikse landen te sekwestreren, maar dat bleek ijdele hoop.⁴⁸⁰ De Staatse vrees dat Tilly naar de Nederlanden marcheerde en de Katholieke Liga zich dus aan Spaanse zijde schaarde, was echter niet terecht.⁴⁸¹ Tot hun opluchting, ongetwijfeld, weigerde Maximiliaan van Beieren, het hoofd van de Liga, resoluut de neutraliteit met de Republiek te breken. Eind juni had de Spaanse gezant Jacques Bruneau hem daarom gevraagd, maar dat verzoek was, net als alle volgende, in München afgewezen. De dreigementen van de Staten-Generaal

tegenover de aartsbisschop van Keulen kunnen daarbij een rol gespeeld hebben. Zijn vertegenwoordiger werd in de vergadering ontboden en 'scherp aengeseyt' dat, mochten er troepen van Liga aangetroffen worden, de schade op het bisschoppelijke grondgebied verhaald zou worden.⁴⁸² Wat het keizerlijke leger betrof, daarvan had de Republiek echter meer te vrezen.

In de Nederlandse historiografie is de beslissing tot interventie wel eens voorgesteld als een keizerlijke vergissing, een impulsieve beslissing genomen door een zegedronken Ferdinand. Die voorstelling is onjuist. In de aanloop naar de Vrede van Lübeck heerste in katholieke kringen de overtuiging dat het einde van de oorlog in het verschiet lag. De protestantse partij was goeddeels verslagen en gedemoraliseerd, een beeld dat ook door Staatse ambassadeurs, residenten en agenten bevestigd werd. Tilly mocht dan wel waarschuwen dat een nieuwe opstand broeide en Wallenstein dat de protestanten op de tussenkomst van Gustaaf Adolf wachtten zoals de joden op de Messias, de keizer zag de overwinning binnen handbereik. De uitvaardiging van het Restitutie-Edict op 6 mei moest die zege bevestigen: was dit edict ten volle uitgevoerd, dan was de keizerlijke macht gevoelig uitgebreid. Er restten hem echter nog twee problemen, namelijk de Franse aanwezigheid in Noord-Italië en de Nederlandse oorlog.⁴⁸³ Op aandringen van Madrid had de keizer in het voorjaar van 1629 besloten een deel van zijn leger vanuit Denemarken naar Italië te sturen om daar de bedreigde Gonzalo de Córdoba bij te staan. Deze keizerlijke beslissing kon echter op weinig bijval rekenen van de keizerlijke bevelhebber Wallenstein, die meende dat daarvoor het noorden, waar onder meer het hem toegewezen hertogdom Mecklenburg lag, weerloos werd gelaten tegenover de Zweedse dreiging. Bovendien had hij zelf een voorkeur voor een interventie in de Nederlanden, waarschijnlijk omdat hij de Republiek als een ernstiger bedreiging zag voor het Rijk dan de perifere Italiaanse verwickelingen. In het voorjaar van 1629 had hij nog de Brusselse verzoeken moeten afwijzen vanwege de laatste weerstand in Denemarken, maar zodra hij vernam dat 's-Hertogenbosch belegerd werd, stuurde hij onmiddellijk generaal Rimbaldo Collalto de Infanta te hulp. Het was enkel nog wachten op de officiële bekendmaking van de Vrede van Lübeck, schreef hij op 5 juni, en in de daaropvolgende twee weken stuurde hij steeds weer nieuwe regimenten naar de Nederlanden. Wallenstein handelde hierbij volledig op eigen initiatief, ook al volgde het fiat van Ferdinand II heel snel.⁴⁸⁴ Met deze toestemming scheen een lang gekoesterde wens van de Brusselse regering in vervulling te zijn gegaan, maar ook hier toonde de oorlog in Italië zich de grote spelbreker. Filips IV kwam immers met de keizer overeen het grootste deel van het leger alsnog naar Mantua op te laten trekken.⁴⁸⁵

Toen Wallenstein de Infanta op de hoogte bracht van deze overeenkomst, op 7 juli, waren in Gulik en Berg al verschillende regimenten aangekomen. Als bevelhebber had hij graaf Jan van Nassau-Dietz aangesteld, een katholieke neef van de Staatse stadhouders. De Hofkrijgsraad in Wenen en Collalto hadden

aanvankelijk een andere ervaren militair gekozen, die door de nieuwe orders tweede in bevel en tijdelijke bevelhebber werd.⁴⁸⁶ Het was deze generaal wiens naam doorgaans met de inval in de Veluwe is verbonden: Montecuccoli.⁴⁸⁷ Jonathan Israel meende, als meest recente voorbeeld uit een lange reeks auteurs, dat het de later bekende militaire auteur Raimondo Montecuccoli was, die toen aan het begin van zijn carrière stond.⁴⁸⁸ De twintigjarige Raimondo nam inderdaad deel aan de veldtocht en stond volgens de overlevering als eerste keizerlijke soldaat binnen de muren van Amersfoort, maar hij was toen slechts een lagere officier.⁴⁸⁹ Hij diende namelijk onder het bevel van zijn oom en mentor, graaf Ernst – of Ernesto – de Montecuccoli. Deze Italiaanse familie, afkomstig uit de omgeving van Modena, gold als ‘piu nobile che ricco’, meer adellijk dan rijk, en stond bekend om haar martiale traditie.⁴⁹⁰ In overeenstemming met het beeld dat in de Republiek van hem geschetst werd (‘hij [wert] gevreesd [...] van wegen zijne onredelicheyt ende tirannie’), hadden de leden de reputatie ruw en arrogant te zijn.⁴⁹¹ De oudere Montecuccoli was als jongeling uit Italië noordwaarts getrokken, diende als kapitein van de lijfwacht van Ferdinand II en vocht in de herfst van 1620 mee in de Slag op de Witte Berg. In de daaropvolgende jaren maakte hij naam als één van Wallensteins vooraanstaande luitenanten, een reputatie die ertoe leidde dat de Infanta hem in de zomer van 1628 vergeefs verzocht in Spaanse dienst te treden.⁴⁹² Na de veldtocht van 1629 diende hij nog een viertal jaren in het keizerlijke leger. Hij overleed in 1633 in de omgeving van Colmar, nadat hij bij een uitval uit het belegerde Breisach gewond was geraakt en gevangengenomen.⁴⁹³

Montecuccoli was eind juni uit München vertrokken en naar Keulen afgereisd, waar hij de komst van zijn troepen afwachtte. De regimenten kwamen later dan gedacht in het Rijnland aan, maar op 12 juli schatte de graaf toch over ongeveer 15.000 man voetvolk en 4.000 man ruitery te beschikken: het keizerlijke hulpleger mag dus op een sterkte van 18 à 20.000 soldaten geschat worden.⁴⁹⁴ Om de neutraliteit met de Republiek niet te breken, werden de soldaten tijdelijk beschouwd en betaald als Spaans, al waren ze daarover niet tevreden.⁴⁹⁵ Vooral de verzorging was belangrijk, want net als die van Hendrik van den Bergh werden de nieuwe soldaten achtervolgd door wanbetaling en slechte bevoorradings. Aangekomen in Wezel op 21 juli werd de toestand nog dringender, toen bleek dat het leger slechts voor één dag voorraden had en er bovendien 500 zieken bleken te zijn.⁴⁹⁶ Het kweken van een ‘maggior volontà’ bleek echter niet het enige te zijn dat Montecuccoli dwars zat, ook de toekomstige samenwerking met Hendrik van den Bergh viel hem lastig. Hij was geïrriteerd toen de generaal drie dagen te laat aankwam (op 24 juli) en hem dan met niet meer dan wat vage bevelen achterliet.⁴⁹⁷ Een reden voor Montecuccolis ergernis is niet moeilijk te bedenken. Terwijl hij in Wezel op een man zat te wachten die maar niet scheen op te dagen, was verder naar het westen een Spaanse voorhoede de IJssel overgestoken.

Over de IJssel

Toen het Spaanse leger zich naar de Boxtelse heide had teruggetrokken, overlegden de veldheren wat hun precies te doen stond.⁴⁹⁸ De eerste zorg was het overleven van het leger, want de voorraden in Breda waren opgebruikt en nieuwe levensmiddelen moesten in konvooi aangevoerd worden. Een even dringende noodzaak was de soldij. De soldaten morden, liet Hendrik van den Bergh aan de Infanta weten. Voor geld werd gezorgd, garandeerde zij hem in antwoord: het zou hem achterna gezonden worden naar Wezel en daar tegen 23 juli aankomen.⁴⁹⁹ Hendrik van den Bergh en zijn krijgsraad hadden ondertussen besloten de Republiek vanuit het oosten binnen te vallen, in de hoop dat Frederik Hendrik gedwongen werd het beleg van Den Bosch op te geven. Deze beslissing was opvallend, aangezien diverse personen gewaarschuwd hadden dat de prins van Oranje zich allerminst tot die beslissing zou laten bewegen.⁵⁰⁰ De omstandigheden schenen echter gunstig, nu het ene na het andere keizerlijke regiment in het Rijnland verscheen, en hun aanwezigheid maakte de uitvoering van het oude plan om de Republiek met een dubbele aanval in tweeën te snijden mogelijk.⁵⁰¹ In Brussel leefde bovendien de hoop dat Groenlo, Zutphen of één van de IJsselsteden opnieuw in Spaanse handen zou komen. Spínola, die met kennis van zaken kon oordelen, meende dat een beleg van Grave, of minstens Emmerik of Rees tot de mogelijkheden behoorde.⁵⁰² Of dat ook werkelijk gebeuren zou, moest de toekomst uitwijzen.

In de vroege avond van 17 juli liet Hendrik van den Bergh het leger opbreken en leidde hij het in de richting van Grave en van daar verder naar het Land van Cuijk. Vier dagen later stak het leger over twee scheepsbruggen bij Mook en Boxmeer de Maas over.⁵⁰³ Ondanks alle optimisme veroorzaakte het vertrek naar Wezel toch enige ongerustheid. Met het vertrek van Hendrik van den Bergh kwam heel Brabant open te liggen voor het Staatse leger, dat dan zonder enige weerstand diep in het land, tot aan de Demer zelfs, kon doorstoten.⁵⁰⁴ Met tegenzin moest Hendrik van den Bergh toestaan dat zijn reeds geslonken leger nog verder verdeeld werd. Op de heide niet ver van Grave nam hij zelf de ruitery en 8 à 9.000 soldaten met zich mee naar de Maas, terwijl hij de prins van Barbançon het bevel liet over ongeveer 6.000 soldaten met de opdracht zich te verschansen in Heijen, op ongeveer een mijl van Gennep. Opnieuw waren onder de hoge officieren twisten gerezen over wie het bevel zou voeren. Barbançon beweerde zelf verbaasd te zijn dat de keuze op hem gevallen was, aangezien hij geen enkele ambitie had getoond tegenover de graaf, laat staan hem daarvoor in zijn tent was gaan opzoeken.⁵⁰⁵ Na verschillende dagen bij Heijen en (naderhand) Venlo op vinkenslag gelegen te hebben – de vijand maakte het hem daar niet al te moeilijk, zijn deserterende soldaten des te meer, werd hij door Hendrik van den Bergh in de richting van Herentals gestuurd, waar volgens sommige informanten een Staatse raid dreigde.⁵⁰⁶

In Vught verwachtten de Staatse bevelhebbers dat beide legers, wier vorderingen nauwlettend gevolgd werden, geen noemenswaardige problemen zouden stellen. 'Naer ick kon vernemen', schreef Nicolaas van Reigersberch aan Hugo de Groot, 'soo wert weynych swaricheyt gemaect, off wij sullen met Godts hulpe de keyzersche ende Spaensche macht het hoofd connen bieden sonder de belegerynge te verlaten'.⁵⁰⁷ Frederik Hendrik kon in elk geval snel op de Spaanse troepenverplaatsingen reageren en had ruim tijd om Grave en Ravenstein te versterken tegen een mogelijke aanval.⁵⁰⁸ De aankomst van de keizerlijke troepen aan de oostgrenzen van de Republiek baarde hem meer zorgen, maar niemand verwachtte dat de twee vijandelijke legers onafhankelijk zouden optreden. Die misvatting leidde er toe dat kolonel Varick, die eerder naar Doesburg was gezonden, naar Grave werd teruggeroepen.⁵⁰⁹ In het oordeel van militair historicus R. Dufour beging 'het Vughter-hoofdkwartier' op dat moment een belangrijke denkfout, namelijk dat het de blik al te zeer gericht hield op het leger van Hendrik van den Bergh.⁵¹⁰ Het is een gefundeerde veronderstelling. Slechts langzaam groeide bij Frederik Hendrik het besef dat 'yets groots' op handen was bij Gelder. De verdere opmars van Hendrik van den Bergh, die zich op 22 juli bij Groesbeek bevond, liet vermoeden dat de graaf zijn leger met dat van Montecuccoli wilde verenigen om de IJssel over te steken. Om daaraan het hoofd te bieden, en in de overtuiging dat hij voor hen daar zou aankomen, stuurde hij graaf Herman Otto van Limburg-Stirum in de richting van Arnhem. Die liet echter in afwachting van meer nieuws over Montecuccoli en Van den Bergh zijn soldaten halt houden bij Dodewaard.⁵¹¹ In oostelijk Gelderland werd echter al sinds verschillende dagen gewaarschuwd dat er iets op til was, maar deze berichten kwamen voorlopig niet verder dan Arnhem. Op 17 juli had het stadsbestuur van Zutphen vernomen dat de Spaanse bevelhebbers Lucas Cairo en Mathijs van Dulcken 'eenighe resolutie [hadden] genomen' op een bijeenkomst in Ringelberg, maar over de aard ervan wisten ze niets. Drie dagen later bleek zelfs dat vijandelijke 'parthijen' de omgeving van Doesburg hadden verkend; meer nog, ze hadden zelfs 'in 't secreet haere vrunden ende bekanden [...] geadverteert om haere gereetste goederen wat op den sijt tho packen, vermits hier ombtrent wel eenige inlegeringe soude mogen vallen'.⁵¹² Op 22 juli stuurde het stadsbestuur van Doesburg de allerlaatste berichten aan het Hof van Gelre door: een betrouwbaar persoon had 600 vijandelijke 'vierroers' gezien bij de molen van 's-Heerenberg op weg naar Zevenaar, terwijl ook elders troepen waren gezien die duidelijk de richting van de IJssel uitkwamen. Over de plannen bestond weinig twijfel, voegde de 'advisant' eraan toe, namelijk bij Westervoort de IJssel oversteken.⁵¹³ Het was echter te laat. De gebeurtenissen die daarop volgden, troffen Frederik Hendrik en gedeputeerden te velde bij verrassing, zo blijkt uit een brief van Adriaan Ploos. Net toen hij een brief aan de bode wilde overhandigen, liepen plots verschillende berichten binnen, onder meer van het Hof van Gelre, dat de vijand die dag met 800 à 1.000 soldaten inderdaad bij Westervoort de IJssel was

overgestoken en er zich verschanste. Een kleine voorhoede onder leiding van Cairo en Dulcken had zonder veel weerstand een bruggenhoofd op de rivier gevestigd.⁵¹⁴

Frederik Hendrik liet op deze eerste berichten onmiddellijk de gedeputeerden te velde bijeenroepen en nog die diezelfde nacht vertrokken zeven cornetten ruitery onder ritmeester Randwijk en 2.000 man voetvolk onder de heer van Dieden – die op wagens vervoerd werden – naar de IJssel.⁵¹⁵ De aanvankelijk aarzelende Limburg-Stirum besloot nu zo snel mogelijk in de tegenaanval te gaan, zonder deze versterkingen af te wachten. In de vroege ochtend van 24 juli vertrok hij uit Arnhem met negentien compagnieën infanterie en tien of elf cavalerie. Hoewel de soldaten vermoeid waren door de mars en nauwelijks ‘tsamen by den anderen’ waren, liet de graaf herhaaldelijk de verschansingen van de Spaanse troepen, ongeveer 2.000 man sterk, aanvallen, maar hij betaalde daarvoor een hoge prijs. Verschillende officieren en vele soldaten sneuvelden, zonder dat de vijand een meter week. Uit Nijmegen kwamen in de namiddag een aantal nieuwe compagnieën infanterie aan, door de prins van Oranje als versterking gestuurd. In de stad waren ze ‘met eeten & drincken gefrisseert’, waarop ook zij naar Westervoort optrokken ‘op hope d’selve te sullen doen wycken ende quartier te doen versoecken’. Tevergeefs. Aan Spaanse kant waren eveneens veel gewonden gevallen, waaronder Lucas Cairo, maar de vergelijking viel in het nadeel van de Staatse aanvallers uit.⁵¹⁶ De hevige gevechten (de kanonnen werden tot in Twente en voor ‘s-Hertogenbosch gehoord) werden ongelukkig geleid door Limburg-Stirum, zo blijkt uit de beschrijvingen. Toen een roekeloos aanvallend Staats vaan in de pan werd gehakt (‘mis en pièces’) door de Spaanse ruitery, veroorzaakte dit paniek onder het voetvolk, dat tevoren reeds lange tijd ongedekt onder het Spaanse vuur had stilgestaan zonder op te trekken.⁵¹⁷ Het gevecht was voor het Staatse leger een fiasco zonder weerga: de helft van de 2.000 soldaten was dood, gewond of gevangen, twee vaandels waren in vijandelijke handen gevallen en het bruggenhoofd was nog stevig in Spaanse handen.⁵¹⁸ In Arnhem konden de chirurgijns de toevloed aan gewonden niet aan en volgens sommige getuigen werden ‘wel 4 wagen met doode’ de stad binnengebracht.⁵¹⁹ Frederik Hendrik, die tot dan toe de ernst van de situatie scheen te hebben onderschat, zond daarop Ernst Casimir naar Arnhem met 50 compagnieën voetvolk en acht vanen ruitery. Met de troepen die reeds ter plekke waren, moest hij trachten te verhinderen dat de vijand de Veluwe verder binnendrong of, als dat niet mogelijk was, de schade beperken.⁵²⁰ Om de graaf in zijn taak bij te staan, duidden de Staten-Generaal en de Staten van Holland nieuwe gedeputeerden te velde aan, die naar Arnhem afreisden.⁵²¹ In Den Bosch waren de verdedigers snel op de hoogte van wat er gebeurd was. Al op 24 juli, nog voor de Staten-Generaal, wist Van Voorne ‘dat ons volck was over d’Issele’; ‘s anderendaags zagen de Bossche-naars de ‘branden over den Waele’, en nog een dag later meldden Engelse gevangenen en overlopers de striemende nederlaag van Limburg-Stirum.⁵²²

Zoeken naar de verantwoordelijken

De graaf van Limburg-Stirum trof weinig blaam voor de gebeurtenissen, in tegenstelling tot wat P.J. Blok insinueerde en militair historicus J.P. de Bordes onverholen poneerde, ondanks de smadelijke nederlaag aan de IJssel. Beide auteurs beaamden daarbij het oordeel van Frederik Hendrik zelf, die de graaf traagheid of een beoordelingsfout toeschreef.⁵²³ De verantwoordelijkheid was collectief. Zoals Dufour terecht veronderstelde, had het Staatse opperbevel het gevaar van de kleine troepenmacht bij Rijnberk onderschat en hield het de blik al te zeer gericht op het keizerlijke en vooral het Spaanse leger dat het tegemoet marcheerde. Op het moment dat Cairo en Dulcken de IJssel overstaken, bevond Limburg-Stirum zich nog bij Gendt en hij was, zoals de meeste bevelhebbers, van mening dat het gevaar óf van Hendrik van den Bergh, óf van Montecuccoli, óf, in mindere mate, van Barbançon kwam. Op de bewuste dag, 22 juli, liet Van den Bergh bijvoorbeeld de graaf van Isenburg-Grenzau een ‘alarme’ geven onder de muren van Nijmegen, terwijl de troepen van Barbançon, nog steeds bij Heijen, verschillende schijnmanoeuvres uitvoerden. Dat de vijand ook over de IJssel kon komen met een kleine strijdmacht, daar hield niemand aan Staatse zijde rekening mee.⁵²⁴ Alexander van der Capellen wees dan ook elke verantwoordelijkheid af: niet de Graafschap was nalatig geweest, maar degenen hogerop – zowel Frederik Hendrik, de Staten-Generaal, als het Hof van Gelre – die de waarschuwingen genegeerd hadden.⁵²⁵

Er is inderdaad weinig reden aan te nemen dat waarschuwingen van Frederik Hendrik in de wind werden geslagen, of, erger nog, dat er sprake zou zijn van een Gelders ‘verraad’, zoals in sommige hoeken geopperd werd.⁵²⁶ De stadhouder mocht dan wel laattijdig voorzien hebben dat een dergelijke aanval mogelijk was, op het moment dat hij zijn bevelen gaf, 22 juli, was het te laat. Arnhem en de andere steden aan de IJssel waren onderbezet en beschikten nauwelijks over voldoende voorraden om een eventueel beleg (mocht Hendrik van den Bergh daartoe in staat geweest zijn) te weerstaan, maar het is zeer de vraag in welke mate dat de verantwoordelijkheid was van het gewest. Door het beleg van Den Bosch waren verschillende compagnieën immers uit de steden weggehaald en de voorraden in talloze steden in de Republiek lagen onder het aanvaardbare niveau. Zoals later ook de gebeurtenissen in Amersfoort en elders aantoonde, was deze toestand eerder regel dan uitzondering. De lamentabele staat van de frontiers, in het licht van de recente oversteek uiteraard, was al sinds jaar en dag een grote bekommernis voor de militaire en burgerlijke overheden. Nog in april had de ervaren bevelhebber van Bredevoort, Wolff Misslich, al armerende berichten over de staat van het garnizoen naar Arnhem gestuurd.⁵²⁷ Een vals gevoel van veiligheid heerste er evenmin, want al sinds jaren leefde Gelderland, en dan vooral het IJsselgebied, als frontiers van de Republiek met de vijandelijke dreiging. Het enige daadwerkelijke verraad was de medewerking die beide Spaanse bevelhebbers kregen van de plaatselijke bevolking. Ze werden

namelijk gegidst door de zoon van de veerman van Westervoort, die door een informant van het stadsbestuur van Doesburg als 'Karligen' aangeduid werd en volgens Heinsius een voormalig cavalerist in Staatse dienst was. De pastoor van het Kleefse Duiven, Gerard Horst, had hen bovendien een voordelige plaats aangewezen waar ze hun oversteek konden wagen.⁵²⁸ Het Kwartier van Zutphen bleef echter volhouden dat zijn waarschuwingen in de wind waren geslagen, 'also dat men daervan een spreekwoord maeckte van Zutphensche tijdonge, wanneer men naer sommigen menschen sinnen wat ongelooffelicx overschreeff'.⁵²⁹ Anderen hadden met hen de spot gedreven, nu betaalden zij er de prijs voor.

V

Diversie

Hendrik van den Bergh vernam het nieuws van de ‘passage’ bij het klooster van Mariënboom in de ochtend van 23 juli. Een hevig nachtelijk onweer ‘qui sembloit que le monde vouloit peur’, meldde zijn apologie, was als een voorteken geweest.⁵³⁰ De gebeurtenissen verdienden een dergelijke bovennatuurlijke aankondiging, tenminste, zo laat de ontvangst ervan geloven. Met het bruggenhoofd in handen leek voor Brussel eindelijk een eind aan de tegenslagen gekomen te zijn. Hoewel ze eerder traag was om de mislukking van het ontzet aan de koning te melden, liet de Infanta nu geen tijd verloren gaan.⁵³¹ In Brussel zagen sommigen, de immer optimistische Della Faille voorop, ongekende mogelijkheden nu het leger een bruggenhoofd in de Republiek bezat, ‘l’unique moyen pour délivrer les assiégés’, een mening die echo’s vond over de Zuidelijke Nederlanden en de rest van Europa.⁵³² Het succes van 22 juli en de bevestiging ervan twee dagen later dienden zich aan als een vat vol mogelijkheden om de Staatse vijand een belangrijke klap toe te dienen. Dit hoofdstuk richt zich op de vraag waarom de inval in de Veluwe niet de resultaten opleverde die ervan verwacht werden. Aan Spaanse zijde voedde ze de hoop dat de kansen nu eindelijk gekeerd waren, maar die werd spoedig de bodem ingeslagen. Al na enkele dagen aan de IJssel kwam een Spaanse militair tot de onthutsende vaststelling dat de Staatse vijand niet week voor de overmacht in het hart van de Republiek. Even nog kon de schijn opgehouden worden, toen Montecuccoli het zwak verdedigde Amersfoort innam, maar ook nu kwam de ontuchtering snel in de vorm van het verlies van de belangrijke vesting Wezel.

Defensieve kracht

Paniek

Wolff Misslich, de Staatse commandant van Bredevoort, twijfelde aan het nieuws dat de vijand over de IJssel was, maar indien het ‘also wehre’, dacht hij, ‘soo weere het selvige een sunderlinge straffe van Godt te rekenen’.⁵³³ In verschillende steden en dorpen brak paniek uit toen het nieuws bekend raakte. De overkomst van een vijandelijk leger op de linkeroever van de IJssel was voor

de boeren het signaal om met hebben en houden weg te trekken in de richting van verder afgelegen versterkte steden. Enkele dagen na de oversteek klaagde het stadsbestuur van Hattem over de 'grootte menichte van vluchtigde huysluyden' die zich daar bevonden. Kilometers zuidwaarts, in 's-Heerenberg, was nauwelijks nog een plaats vrij in de huizen, schuren en andere gebouwen, zozeer waren ze gevuld met vluchtelingen uit de Graafschap. De magistraat van Elburg zag haar stad volstromen met graan van de gevluchte boeren en vreesde 'dat wij lichtlick in den brant solden mogen gescoten werden'. In Utrecht werden de vluchtelingen twee oude kloosterkerken aangewezen, omdat er geen plaats meer was in de stedelijke herbergen, in Kampen werden weides ter beschikking gesteld voor het gevluchte vee en het Gooi was geheel 'gedeserteert ende verlaten'.⁵³⁴ Binnen de veilig geachte stadsmuren was het nauwelijks anders, want daar sloeg de angst de burgerij om het hart naarmate er steeds meer landlieden aankwamen en geruchten liepen dat ook de keizerlijke troepen op de Veluwe waren.⁵³⁵ In Arnhem was er sprake van enorme paniek en de meest vermogende burgers verlieten in groten getale de stad.⁵³⁶ Versterkingen die door de stad trokken, probeerden het moreel van de bevolking te herstellen en '[lieten] haer [...] verluyden op alles wel ordre te sullen stellen, want sij niet gelooffden den vijandt ernst te wesen daer lange te huijsen'.⁵³⁷ Het baatte echter niet, integendeel, want de mislukte aanval van Limburg-Stirum vergrootte enkel de paniek onder de bevolking. Pas enkele dagen later, toen Ernst Casimir in de stad aangekomen was en het stadsbestuur strenge maatregelen had laten afkondigen tegen het 'vluchten', keerde een relatieve rust weer.⁵³⁸ Midden alle paniek behielden sommigen, opvallend genoeg, hun kalmte, zoals de 'huijsman' uit de omgeving van Wichmond aan wie vijandelijke ruiters tot tweemaal toe de weg vroegen, terwijl hij onverstoorbaar doorging met dorsen.⁵³⁹

Particularisme

Het gevoel van dreiging verdween niet. Nu de vijand niet van de IJssel verdreven was, viel te verwachten dat hij verder het binnenland zou intrekken en waarschijnlijk ook één van de steden daar belegeren. Op dit 'onverwachte incident' waren ze niet voorbereid en geen van alle beschikten ze over voldoende garnizoenen en levensmiddelen.⁵⁴⁰ Doesburg, vlakbij het bruggenhoofd gelegen, werd als meest bedreigd aanzien, maar de angst voor een beleg of een overval werd over het hele gebied gevoeld.⁵⁴¹ In deze omstandigheden bemoeilijkte het verbrokkelde staatsbestel van de Republiek de verdediging. Elke stad en elk gewest achtte zich bedreigd en drong bij de Staten-Generaal aan op bescherming, voerde aan dat niet die andere stad het grootste gevaar liep, maar zijzelf. Uiteraard was dat particularisme niets nieuws, het was enkel dat nu in de gegeven omstandigheden het probleem zich des te meer stelde. Sommige steden schrokken er niet voor terug het initiatief over te nemen, zeker wanneer de bevolking woelig werd.

Het stadsbestuur van het zwak bezette Rhenen hield versterkingen op weg naar het oosten tegen; Amsterdam stuurde troepen niet naar het verre Kampen, zoals gevraagd was, maar naar het dichterbij gelegen Naarden.⁵⁴² Anderen hielden niet op Ernst Casimir en de Staten-Generaal te bestoken met verzoeken om steeds meer soldaten te zenden of in geen geval compagnieën weg te halen, alle onder het voortdurende benadrukken van het strategische belang van hun stad of gewest.⁵⁴³

Als militair bevelhebber waren het uiteindelijk Frederik Hendrik en, in mindere mate, Ernst Casimir die dwars door het stedelijke en gewestelijke particularisme de belangrijkste beslissingen namen. Vaak dienden ze daarbij op te tornen tegen andere, hevig verdedigde meningen, maar de prins dulde geen tegenpraak aangezien elke gedeelde autoriteit enkel tot verzwakking leidde.⁵⁴⁴ Een duidelijk voorbeeld van hoe al te particularistische tendensen werden aangepakt, was het (veronderstelde) eigengereide optreden van Deventer. Begin augustus kwam het de Staten-Generaal ter ore dat het stadsbestuur de veiligheid van het verderop gelegen Zutphen in gevaar had gebracht, toen het 'op eijgen autoriteit' versterkingen had achtergehouden en bovendien ook de helft van een voorraad buskruit. Dit optreden was des te meer laakbaar, omdat de stad kort voordien reeds honderd vaten had ontvangen uit Amsterdam. Onmiddellijk werden zowel de magistraat als de commandant van de stad de levieten gelezen. Mocht door hun optreden Zutphen in nauwe schoentjes raken, dan waren zij en niemand anders daarvoor verantwoordelijk, 'sonder dat u te baet sal coomen ofte eeniger-sints excuseren de sollicitatie die by yemant (wie het oock soude moogen syn) u ter contrarie soude mogen hebben'. Het stadsbestuur van Deventer had niets afkeurenswaardig gedaan, antwoordde het: Ernst Casimir had hun drie compagnieën voetvolk ter beschikking gesteld, mocht dat nodig zijn, en aangezien Deventer op dat moment meer bedreigd was dan Zutphen – Hendrik van den Bergh was pas in de omgeving gezien – was er niets 'culpabel' gebeurd. Wat de vaten buskruit aanging, vond het stadsbestuur het 'vreemt dat onse nabuijren daerover [...] derven quereleren'. Enkele dagen voordien hadden zij ongeveer dezelfde hoeveelheid naar Doesburg doorgestuurd, maar die was in Zutphen gebleven. In geen geval had Deventer zich 'ongegenen' getoond om zijn burens bij te springen: zo had het ook al een lading zout stroomopwaarts gezonden. Met deze verklaring namen de Staten-Generaal voldoening en ze kwamen tot het besluit dat de hele kwestie berustte op het particularisme van andere steden, die zich benadeeld hadden gevoeld door het optreden van Deventer.⁵⁴⁵

De kritiek die vaak op dit particularisme en het al te verdeelde gezag in de Staatse krijgsinspanning geleverd werd door oudere militaire historici, is niet terecht.⁵⁴⁶ Het staatsbestel mocht dan misschien verbrokkeld zijn en gekenmerkt worden door particularisme, in militaire zaken was de leiding duidelijk in handen van beide Nassaus. Op het terrein, in Arnhem, voerde Ernst Casimir het bevel, maar de eindverantwoordelijkheid lag bij Frederik Hendrik zelf, die de

grote lijnen van de te volgen strategie uitzette. Hij steunde daarbij niet alleen op zijn wettige functie, maar misschien meer nog op zijn gewicht als veldheer. De gedeputeerden van de Staten-Generaal in Vught en Arnhem, niet altijd immuun voor de verzuchtingen uit de lagere echelons, speelden een ondergeschikte, vaak uitvoerende rol en vertrouwden doorgaans op het oordeel van de stadhouder. Dat deden ze bijvoorbeeld toen zowel Utrecht als Zutphen om meer garnizoenen schreeuwden: de Staten-Generaal weigerden een besluit te nemen en lieten dit over aan Frederik Hendrik. Daarbij rekenden ze erop 'dat hij nae syne gewoonlick[e] wysheyt voor de conservatie van de stadt deser landen sal weeten best t'oordelen'.⁵⁴⁷ Alexander van der Capellen, die het legerkamp voor Den Bosch bezocht, betreurde deze afhankelijkheid en wenste dat de gedeputeerden meer autoriteit (of lef?) hadden om de prins nu en dan terecht te wijzen.⁵⁴⁸ Het is niet te miskennen dat de agenda's van de verschillende provinciale en plaatselijke overheden de wil of de bevelen van de stadhouder doorkruisten en de uitvoering ervan vertraagden, maar toch was het bestuur geenszins te vergelijken met het wanordelijke beeld dat onder meer Dufour ervan schetste.⁵⁴⁹

Verdediging

Op 9 augustus schreef Adriaan Pauw 'dat den vijandt op de Veluwe nog niet sonderlijck heeft geattenteert'.⁵⁵⁰ Het scheen velen inderdaad wat verwonderlijk toe dat Hendrik van den Bergh niet van de verrassing gebruik maakte om snel op te rukken, mogelijk zelfs een stad in te nemen. 'Belegert hy nu geen steden op den Stroom, hebbende de gelegentheyt om die te besluyten, en 's Keisers volck tot syn secours', vroeg Alexander van der Capellen zich af, 'wanneer sal hy het dan doen?'⁵⁵¹ Die vraag hield de Staatse gezagsdragers des te meer bezig, want de vijand had inderdaad de mogelijkheid diep op hun grondgebied door te dringen. Overwogen de Staten-Generaal echter een opgave van het beleg? Toen ze het nieuws van de oversteek vernamen, besliste de vergadering prompt 'dat men daeriegens met vigeur ende courage sal gaen', tenminste: dat is het klassieke beeld, uitgedukt in deze vaak geciteerde bijzin, maar dat is ongenueanceerd.⁵⁵² In Vught werd er over de kwestie lang gedebatteerd, waarbij verschillende gedeputeerden en pleitten voor een terugtrekking uit Brabant. Een inval in de Veluwe betekende voor sommigen inderdaad het einde van het beleg van 's-Hertogenbosch, zeker wanneer ook de keizer versterkingen stuurde. Ook Frederik Hendrik was aanvankelijk die mening toegedaan, gaf maarschalk de Châtillon, bevelhebber van de Franse troepen, later toe, maar de prins kwam daar snel op terug. De Republiek kon zich immers niet veroorloven voor de ogen van Europa een dergelijke grote onderneming, die al handenvol geld had gekost, op te geven om een vijand te weren die het in de eerste plaats zichzelf lastig maakte. Op de Veluwe was niets te verliezen, schreef de prins van Oranje,

dan enkele onbelangrijke stadjes of de destructie van kleine dorpen. Goede voornemens zijn echter snel gemaakt en kunnen niet op tegen de werkelijkheid, die toen nog steeds was dat een vijandelijk leger zich binnen de grenzen van de Republiek bevond.

Zolang dat leger geconcentreerd bleef liggen aan de IJssel, kon er geen sprake zijn van een frontale tegenaanval, oordeelde Ernst Casimir, ondanks (aanvankelijk) aandringen van Frederik Hendrik en het bedreigde Kwartier van Zutphen.⁵⁵³ Een andere strategie drong zich dus op. De eerste voorwaarde voor de verdediging van het grondgebied was verhinderen dat de vijand verder kon optrekken of in elk geval dat zijn opmars te dekken. Hier kwamen opnieuw de beslissingen van de graaf van Limburg-Stirum onder vuur te liggen, die was tegemoetgekomen aan de noodkreten uit de bedreigde IJsselsteden en de restanten van zijn leger over Doesburg, Deventer en Zutphen verspreid had. Dat was niet naar de zin van de nieuwe bevelhebber, die terecht van mening was dat de invasie enkel kon geweerd worden met een voldoende grote en vooral geconcentreerde troepenmacht.⁵⁵⁴ De bewegingsruimte van Hendrik van den Bergh werd daardoor aanzienlijk beperkt, omdat hij voortdurend rekening moest houden met deze legermacht in zijn flank. Mocht de gelegenheid zich voordoen, bijvoorbeeld als het Spaans-keizerlijke leger zich opsplijte, kon deze Staatse troepenmacht desnoods het bruggenhoofd innemen. In de gegeven omstandigheden was dat een voorzichtige, maar vooral realistische beoordeling.

Een vergelijkbaar dilemma stelde zich ook rond de verzamelplaats van de versterkingen die in allerijl werden aangevoerd. Sommige gedeputeerden meenden dat Arnhem de meest geschikte plaats was, maar dit werd bestreden door de Hollandse afgevaardigden, die de voorkeur aan Utrecht gaven. Die stad lag op de weg van alle versterkingen die oostwaarts werden gestuurd en was dus beter gelegen, maar er was een belangrijker reden, namelijk 'dat niet alleen eenige leden van de Unie, maer de t'samentlicke mogen werden gepreserveert'. Dat kon niet gebeuren door de verdediging van enkele 'frontierplaetsen van eenige provincien', in dit geval Gelderland, maar enkel indien ook door het achterland, Holland en Utrecht, beschermd werden.⁵⁵⁵ Het Staatse verdedigingsplan beoogde inderdaad niet enkel de 'frontierplaetsen', maar het gehele grondgebied. Het was er in de eerste plaats op gericht om de vijandelijke troepen in te sluiten op de Veluwe, een arm gebied waar zij zich moeilijk konden handhaven.⁵⁵⁶ De strategische Overijsselse en Gelderse IJsselsteden werden inderhaast van de nodige voorraden en troepenversterkingen voorzien; ook de Zuiderzee werd beschermd, onder meer door gecontroleerde overstromingen rond Amersfoort. Die werden ook aan de Grebbedijk tussen Wageningen en Rhenen bevolen; verder weg lagen de orders al klaar, maar werd de uitvoering ervan uitgesteld, zoals bij Muiden. Deze inundaties alleen waren niet voldoende. Hoewel die reeds enkele jaren tevoren gepland was, bestond er in Utrecht geen afdoende verdedigingslinie, zodat de (voorheen nalatige) Staten in allerijl de aanleg van

retranchementen gelastten. Zij kwamen daarmee in aanvaring met Holland, die samen met Frederik Hendrik deze oude plannen alsnog wensten uit te voeren, namelijk een linie tussen de Lek en de Zuiderzee, langs de Vecht en de Vaartse Rijn. De Staten van Utrecht weigerden echter het oosten van de provincie onbeschermd te laten en bevalen aan de Grebbe versterkingen op te werpen. Het gevolg van deze tweedracht was dat op twee plaatsen fortificatiewerken opgeworpen werden, of althans moesten worden.⁵⁵⁷ De benodigde werklieden voor de eerste linie, 10 à 12.000 man, werden uit Holland ontboden 'met een goede Schop ende Eetwaren voor ses dagen'. Uit alle dorpen werd elke zesde man tussen achttien en zestig jaar opgeroepen, terwijl de dorpelingen die het dichtst bij de bedreigde provincie woonden ook nog ingezet werden als landwacht.⁵⁵⁸ De Utrechtse landlieden die aan de Grebbe werden ingezet, waren weinig gemotiveerd, zelfs al werkten ze voor de verdediging van hun eigen gewest. Een groot aantal kwam niet opdagen, terwijl veel anderen de retranchementen algauw lieten voor wat ze waren en naar hun boerderij terugkeerden. De werken die toch ter hand genomen werden, verliepen moeizaam, omdat er verkeerde opdrachten gegeven waren en de werklieden ernstige fouten maakten. Van deze 'aftsnijdigh' waarover zoveel gesproken werd, was niets gerealiseerd, merkte een cynische vriend van Hugo Grotius op. De Utrechternaren hadden bovendien niet de stad, maar vooral 'hunne boomgaerden ende hoven geretrancheert', waardoor zeker 10.000 man nodig was om alleen al de 'buytenwercken' te verdedigen.⁵⁵⁹ Een derde linie, ten slotte, werd door de heer van Brederode, de nieuwe bevelhebber van Utrecht, bevolen aan de dijk tussen Gorinchem en Vianen.⁵⁶⁰ De bedreigde Betuwe kreeg bijzondere aandacht, zeker omdat uit verschillende bronnen bleek dat Hendrik van den Bergh daar wilde doorbreken.⁵⁶¹ Op de Rijn patrouilleerden enkele wachtschepen, en in de buurt van Wageningen werd de heer van Dieden gelegerd, later vervangen door de Schot George Hay, ter bescherming van het oostelijke deel van de Betuwe.⁵⁶² Frederik Hendrik verwachtte echter dat de oversteek zou plaatsvinden in de omgeving van Wijk-bij-Duurstede en stuurde de Franse kolonel Hauterive daarheen; zijn troepen, bijgestaan door plaatselijke boeren, bewaakten de rivier tot aan Vianen.⁵⁶³ Om elke verrassing uit te sluiten werd het rijnshout op de uiterwaarden gekapt, zodat de Spaanse troepen onmogelijk de oevers konden naderen zonder door de patrouilles en wachtposten opgemerkt te worden. Het gevaar was immers niet denkbeeldig dat de vijand een verrassingsaanval plande, want regelmatig vonden bij de rivieren schermutselingen plaats, zoals onder meer bij Leersum.⁵⁶⁴

Even belangrijk dan de insluiting van de vijand op de Veluwe was het tweede deel van plan, de uithongering. Ver verwijderd van elke bevoorrading had Hendrik van den Bergh meer te vrezen voor honger en ontbering, dan voor Ernst Casimir.⁵⁶⁵ De graaf probeerde dan wel stadjes als Doetinchem of Bocholt te dwingen voor levensmiddelen te zorgen, en had het leger laten uitrusten met kleine handmolens en spullen om gesaboteerde molens te kunnen herstellen, toch

leverden deze maatregelen hem weinig voordeel op. De bevoorrading moest immers vanuit Rijnberk en vooral Wezel komen, een vijftal dagen van het kamp verwijderd, terwijl veel levensmiddelen als bier en brood uit het Overkwartier werden aangevoerd.⁵⁶⁶ Het eerste Staatse objectief was dus het verstoren van de lange en kwetsbare Spaanse aanvoerlijnen. Aan de bevelhebbers van de omliggende Staatse garnizoenen werd bevel gegeven om de konvooien aan te vallen, zodat niet alleen de bevoorrading in het gedrang werd gebracht, maar vooral de begeleiding ervan de voortdurende aandacht van de vijand opeiste.⁵⁶⁷

De verbindingswegen tussen de Spaanse vestingen en het bruggenhoofd werden bovendien gehinderd door de inundatie van de laaggelegen weiden beoosten Emmerik.⁵⁶⁸ Deze agressieve strategie dwong Hendrik van den Bergh tot een opvallende beslissing. Enkele dagen na zijn aankomst aan de IJssel op 27 juli liet hij het leger bij Westervoort opbreken, hoewel de voorbije dagen hard aan de versterking van het kamp gewerkt was. De graaf stak de rivier over en liet zijn leger langs de rivier noordwaarts marcheren. Voorbij Doesburg, tussen Middachten en Dieren, werd een nieuw versterkt kamp opgericht rond het pas ingenomen fort Delenswaard en het daar gelegen kasteel, van waaruit de bevoorrading vlotter kon geregeld worden.⁵⁶⁹ Dufour noemde deze manoeuvre 'wel de eigenaardigste episode uit den geheelen veldtocht'. Binnen bereik van het Staatse leger en langs een vijandelijke vesting marcheerde het leger ongeveer 15 kilometer, terwijl door het ontmantelen van de scheepsbrug de terugweg afgesloten was.⁵⁷⁰

Om te verhinderen dat de vijandelijke troepen zich bevoorraden bij de plaatselijke bevolking of op de nieuwe oogst teerden, werd tot een drastische maatregel besloten, die in de ogen van de Spanjaarden 'een saecke [die] onder christen menschen noit gehoort, noch gepractiseert' was en enkel kon leiden tot hongersnood.⁵⁷¹ De dag van de mislukte tegenaanval van Limburg-Stirum werden de eerste orders gegeven om de brouwketels stuk te slaan, de spullen uit de molens te verwijderen, en alle vee binnen de muren van de versterkte steden te voeren. Het koren dat nog op de velden stond, werd op last van het Hof van Gelre geoogst en gedorst, in geval van nood zelfs afgebrand.⁵⁷² Op verschillende plaatsen, zoals in Nijkerk of Twente, stuitten deze bevelen op weerstand, maar het was vooral in de Graafschap dat na verloop van tijd sterk verzet groeide. De kwartiersoverheden weigerden nog langer het graan in brand te steken van zodra het gevaar enigszins geweken was, omdat ze vreesden zich daarmee 'den gemeijnen vloeck' op de hals te halen. Bovendien betwijfelden ze openlijk het nut van dergelijke maatregelen, die, in hun ogen, niet de vijand, maar vooral de eigen bevolking schaadden.⁵⁷³

Het is verbazend dat in sommige dorpen ondanks alles een zekere graad van normaliteit gehandhaafd bleef. Een getuige zag hoe enkele weken na de overtocht de molens in de omgeving van Bronkhorst draaiden (die in Bocholt had het leger ook hersteld en 'men bakter en brouwter', schreef de drost van Muiden, P.C. Hooff) en de boeren naar hun velden gingen alsof er niets aan de hand

was.⁵⁷⁴ Dit soort normaliteit en de 'lorrendraijerijen' probeerde het Staatse opperbevel te vermijden, omdat het vijandelijke leger dan door de plaatselijke bevolking kon onderhouden worden. Er waren immers aanwijzingen dat boeren en zoetelaars zichzelf de moeite spaarden het verder af gelegen Staatse leger te bevoorraden en in plaats daarvan hun waren naar Dieren of Bocholt (waar Van den Bergh eind augustus een vrij leger had ingesteld) voerden.⁵⁷⁵ Ernst Casimir kondigde draconische maatregelen aan die de lokale bevelhebbers toestond een maximaal losgeld te vragen voor betrapte overtreeders, of hen zelfs neer te schieten indien dat nodig was.⁵⁷⁶ Vluchtelingen die bereid waren naar hun boerderijen en dorpen terug te keren en aan het Spaanse leger brandschat te betalen, werd dit verboden om het land ontvolkt te houden.⁵⁷⁷ Kwam de bevoorrading uit neutrale steden, dan nam Ernst Casimir zijn toevlucht tot dreigementen, zoals aan de steden en de kerkvorsten van de bisdommen Keulen en Munster.⁵⁷⁸

Offensief onvermogen

Discussies over de doelen

Terwijl de keizerlijke troepen nog over de Graafschap verspreid lagen, concentreerde graaf Hendrik van den Bergh zijn legermacht bij Dieren, waar de verschansingen zich steeds verder uitbreidden op beide oevers van de IJssel, verbonden door een vaste 'brugge van palen'.⁵⁷⁹ Tot de eerste week van augustus hield het Spaanse leger op de Veluwe zich voornamelijk bezig met het versterken van deze posities, want de graaf wilde niets ondernemen vooraleer hij 'den pas verseeckert hadde'.⁵⁸⁰ Nu en dan dreigden zijn troepen wel, zoals op 28 juli, toen ze zich onder de wallen van Arnhem lieten zien en er verschillende huizen en boerderijen in brand staken. Veertien jaar later noteerde een reiziger in Arnhem dat er van op de Galgenberg toen ook drie kanonschoten op de stad gelost werden, maar dat bericht vindt nergens bevestiging. Bij een andere gelegenheid, ongeveer rond dezelfde periode, werd een eerste ernstige, zij het halfslachtige poging gedaan om in de Betuwe door te breken, maar deze mislukte toen de soldaten vroegtijdig ontdekt werden.⁵⁸¹ Zoals Van der Capellen terecht veronderstelde, was het leger van Hendrik van den Bergh verlamd door gebrek aan geld en levensmiddelen. Het duurde vijf à zes dagen eer een konvooi op zijn bestemming aankwam, zodat de aankomst van het ene, onmiddellijk de voorbereiding van het volgende met zich meebracht. De graaf wilde in geen geval initiatief nemen vooraleer hij de nodige voorraden had ontvangen, ook al betekende dit dat hij negen tot tien dagen moest wachten. De communicatie verliep al even moeizaam, omdat de brieven langs dezelfde weg niet alleen lang onderweg waren, maar bovendien ook vaak onderschept werden.⁵⁸² De materiële positie van het leger was dus weinig benijdenswaardig, maar dat was zeker niet de

enige kopzorg van Hendrik van den Bergh. Net zoals bij elke andere belangrijke beslissing het geval was, ontstond er ook op de krijgsraad bij Dieren beroering onder de talrijke officieren en groeide de weerstand tegen de generaal.⁵⁸³

De komst van Jan van Nassau, die half augustus via Brussel naar de Veluwe reisde om het bevel over de keizerlijke troepen over te nemen, beloofde evenmin veel goeds. Van den Bergh waarschuwde de Infanta niet gelukkig te zijn met diens komst, aangezien beide edelen, die persoonlijk op gespannen voet stonden, niet aan elkaar wilden gehoorzamen. De bevelen van Wallenstein verboden Nassau bovendien zich onder Spaans bevel te stellen, maar deze order werd naderhand door de keizer ingetrokken.⁵⁸⁴

Eén van de verwijten die Hendrik van den Bergh door sommige van zijn ondergeschikten werd gemaakt, was dat hij had nagelaten Arnhem aan te vallen of verder op te trekken naar Wageningen en Rhenen. Die steden garandeerden immers een toegang tot de Betuwe en verder naar de Bommelerwaard, de enige manier om Den Bosch te ontzetten. De eerste optie die het leger nu had, was alsnog deze plannen uit te voeren. Een andere strategie die in overweging kwam, was de inname van Deventer, Zutphen of Doesburg. Met één van deze steden in handen kreeg het koninklijke leger immers een stevige voet aan de grond op de Veluwe, 'au lieu d'estre là les bras croisez et en mire de l'ennemy'. Vooral de laatste stad scheen de voorstanders een aantrekkelijk doelwit toe, dat in weinig dagen tot overgave kon gedwongen worden. Niet alleen was deze stad slecht voorzien van alle nodige materialen, maar bovendien was de burgerij geheel en al in verwarring door de gebeurtenissen. De derde optie was de enige die verder keek dan enkel die veldtocht. Toegang tot de Zuiderzee was het einddoel en om dat te bereiken, was de inname van Amersfoort de eerste logische stap, gevolgd door Harderwijk. Van daar kon het leger verder optrekken naar Utrecht en Naarden, zodat Amsterdam wel om genade moest smeken. Veroverde het leger ook nog Hattem, bij de monding van de IJssel, dan beschikte het bovendien over een permanent bruggenhoofd naar Friesland, hier gebruikt als pars pro toto voor het noorden van de Republiek. Geen van deze plannen hield rekening met de beperkte mogelijkheden die het leger op de Veluwe had. Dat gold niet voor de laatste optie, die eenvoudigweg inhield het hele platteland te vuur en te zwaard te plunderen, zodat Frederik Hendrik door de bevolking gedwongen werd het beleg van Den Bosch op te geven.⁵⁸⁵

De besprekingen leidden tot de opvallende keuze voor het meest ambitieuze plan, het forceren van de toegang tot de Zuiderzee en het noorden van de Republiek. Het leger werd in drie delen opgedeeld en boette daardoor aan offensieve kracht in. Zelf bleef hij in Dieren achter om er het bruggenhoofd te dekken, waar hij vijf dagen later versterking kreeg van 8 à 10.000 nieuwe keizerlijke soldaten, geleid door Jan van Nassau. Montecuccoli bevond zich toen reeds met een iets sterkere, tweede legermacht op de Veluwe en leidde daarmee de eerste aanval in westelijke richting. Verder naar het oosten trok de derde colonne van ongeveer

6.000 soldaten van diverse nationaliteit, geleid door de graaf van Salazar, stroomafwaarts langs de IJssel.⁵⁸⁶ Geen van beide bevelhebbers beschikte over voldoende geschut om een stad te belegeren, maar Hendrik van den Berg rekende erop dat de kleinere steden voldoende geïntimideerd waren om zich over te geven. Het was een gok, maar de algemene toestand van de steden op de Veluwe liet toch enige ruimte voor hoop.

De inname van Amersfoort

Toen Montecuccoli de IJssel overstak, veroorzaakte dit nieuws meteen ongerustheid aan Staatse zijde over het doel van hun mars. Kort voor hun vertrek hadden de keizerlijke soldaten nog de Waal in de omgeving van Tiel gepeild en enkele dagen later hielden ze zich in de omgeving van Ede, Lunteren en Barneveld op, waar verschillende huizen en boerderijen in de vlammen opgingen. Graaf Montecuccoli was onderweg, zoveel was duidelijk, en de linie aan de Grebbe hinderde hem geen seconde, aangezien de werklieden bij de eerste berichten over zijn opmars gevlucht waren.⁵⁸⁷ Op 12 augustus verschenen de hele dag door ruiters rondom Amersfoort, maar het was pas de volgende ochtend om zes uur dat de rest van de keizerlijke troepen er aankwamen. Montecuccoli sommeerde niet veel later de stad in naam van Hendrik van den Bergh en de Infanta zich over te geven, maar het stadsbestuur wilde daar vooralsnog niet op ingaan.⁵⁸⁸ Amper een dag later was echter duidelijk geworden dat verdere weerstand nutteloos was. Niet alleen was er gebrek aan buskruit en andere 'oorlogsbehoefkens', maar bovendien was de stad niet bestand tegen een stormaanval. De wallen waren niet uit stevige aarde opgetrokken en bestonden voor het grootste deel uit 'nyet dan gill sant' – geel zand – zonder enige begroeiing. Als gevolg van het droge en hete zomerweer waren ze bovendien aan de zuidwestelijke zijde 'verstoven ende wechgewaeyt'. De maatregelen die kort tevoren door het stadsbestuur waren geordonneerd om schietgaten te maken in de oude muren en torens, en borstweringen op te werpen bij de buitenwerken, waren vergeefs geweest. De kleine hoop op ontzet gaf uiteindelijk de doorslag, ook al had de magistraat daags voordien nog een dringende bode aan de Staten van Utrecht gestuurd: gaf de stad zich niet gewonnen, dan riskeerde de bevolking 'de gedreychde ende onvermijdelijcke massacre'.⁵⁸⁹

De beslissing tot overgave werd genomen 'met eenparige stemmen', op één na. Aernout van Duverden was afwezig geweest toen tot de capitulatie besloten werd, omdat hij 'beschoncken zijnde, geslapen hadde' (zo werd gezegd), en verzette zich hevig. Later bevestigde hij voor de Staten-Generaal dat hij 'contrarie advis' had gegeven en dat sommige andere leden van de magistraat hem bedreigd hadden. De militaire overheden onder leiding van de naar verluidt weinig krijgshaftige Tertulliaan van Dorp, toonden zich aanvankelijk weigerachtig, maar werden door de raadslieden overtuigd. Onder de bevolking heerste de grootste

weerstand tegen de overgave, die in de warrige uren voor de overgave zelfs neigde naar revolte. Even dreigde een samengestroomde massa de stedelijke onderhandelaars binnen de stad te houden, maar na enig aandringen van de burgemeester konden ze toch vertrekken.⁵⁹⁰ Kort daarop werden op voorstel van de Italiaanse graaf gijzelaars uitgewisseld, waarna beide partijen tot een snel vergelijk kwamen: op 14 augustus werd de capitulatie getekend. 's Anderendaags werd aan de bevolking bekend gemaakt dat de stad zich opnieuw 'onder de gehoorsaemheijt van de Conincklicke Majesteijt van Hispaengien ende de Doorluchtige Hoocheden van de Serenissime Infante' had gesteld.⁵⁹¹ Nog een dag later werd het Huis ter Eem ingenomen, het kasteel dat de verbinding tussen de stad en de Zuiderzee verdedigde, ook hier zonder al te veel weerstand van het zwakke garnizoen.⁵⁹²

Het nieuws van de overgave verspreidde zich snel. In zijn hoofdkwartier bij Eck en Wiel vernam de Franse kolonel Hauterive het op 15 augustus van een aantal keizerlijke gevangenen. Diezelfde dag bevestigde een soldaat, die naar eigen zeggen tot in het keizerlijke leger was geweest, het bericht: hij had gezien 'que les gens de l'ennemij passoient et repassoient par la porte dans la ville d'Amersfort'. Opnieuw raakten de gemoederen danig in beroering. In de omgeving van Wijk-bij-Duurstede en uit de stad zelf staken de inwoners in groten getale de rivier over naar de veilige linkeroever: gedurig gingen de twee overzetbootjes heen en weer met vee en bezittingen van de vluchtelingen.⁵⁹³ In en om Utrecht veroorzaakte het nieuws een tweede golf van paniek, net toen de eerste schok enigszins was geluwd. Vele burgers van de stad, tot leden van de gewestelijke overheden toe, brachten hun goederen in veiligheid, terwijl de plattelandsbevolking in de richting van Leiden of Rotterdam trok. De toevloed aan vluchtelingen was zo groot dat ook in Holland de angst zich van de bevolking meester maakte.⁵⁹⁴ Om het geslagen moreel te herstellen, gingen de Staten-Generaal en de Raad van State in op het herhaalde Utrechtse verzoek om hun vergadering oostwaarts te verplaatsen. Op weg tussen Den Haag en Utrecht kruisten de Raden van State talloze vluchtelingen en vernamen ze van hen de inname van Amersfoort.⁵⁹⁵ De eerste maatregelen die ze namen, waren erop gericht de verdere opmars van de vijand richting Naarden en Muiden te beletten. De nog steeds onafgewerkte linie aan de Vecht werd daarom verder uitgebreid en troepenversterkingen betrokken er hun stellingen. De inundaties beoosten deze rivier, bij Weesp en Muiden, werden eindelijk uitgevoerd, net als in de Betuwe, de Bommelerwaard en rond enkele kleinere steden.⁵⁹⁶ Amersfoort werd ten slotte verder geïsoleerd toen de Staten-Generaal alle verkeer in die richting verboden en de Eem – toegang tot de Zuiderzee – lieten afsluiten door de Admiraliteit van Amsterdam.⁵⁹⁷

Toen de eerste angst was weggeëbd, kreeg woede de overhand. 'Men spreeckt quaelijck van die Amersfort hebben overgegeven', schreef een getuige, vooral omdat in de verloren stad hadden niet alleen katholieken, maar vooral remonstranten nog een redelijke invloed hadden.⁵⁹⁸ Elders begon de bevolking

kwaad te spreken 'datmen om den Bosch te veroveren, die wy doch niet en souden vercrygen, 't geheele Landt te vooren gaf, ende den Vyant, die voor desen niet dan hier ende daer een Frontier-plaetse aentaste, nu midden int Landt gehaelt ende doen comen hadden'.⁵⁹⁹ Frederik Hendrik, die over het verlies zelf niet lang treurde 'alsoo hetselve [...] nu niet te remedieeren' was, pleitte voor een exemplarische bestraffing van de verantwoordelijken.⁶⁰⁰ Het stadsbestuur en de gouverneur hadden nagelaten de nodige voorbereidingen te treffen, klonk de aanklacht, en de overgave was gebeurd zonder enige weerstand. Dat een zondebok voor het verlies werd gezocht, was duidelijk. Het voorstel Amersfoort op te offeren, was nochtans her en der geopperd, al was het niet door de Staten-Generaal omarmd. Sterker nog: Den Haag had er zich over verwonderd dat deze plannen circuleerden en had daarentegen voor versterkingen, voorraden en, in de figuur van kolonel Charles Morgan, een ervaren officier gezorgd. Geen van deze maatregelen kwam echter op tijd om de stad te redden.⁶⁰¹ De verantwoordelijkheid voor de laattijdige maatregelen moet voornamelijk binnen Utrecht gezocht worden. Die stad, met haar overdonderende overwicht binnen het gewest, had immers alle aandacht opgeslokt en het kleinere Amersfoort aan haar lot overgelaten. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de opgave van de bedreigde stad net daar voorstanders gevonden had, niet in Den Haag of Vught.⁶⁰²

Bezette stad

Binnen de muren van Amersfoort liepen ondertussen de spanningen hoog op. Hoewel het capitulatieverdrag de verhoudingen tussen stad en nieuwe overheden duidelijk had uitgezet, lapte Montecuccoli de bepalingen onmiddellijk aan zijn laars. Zijn houding tegenover de stad wordt misschien nog het best getypeerd door het (waarschijnlijk) apocriefe verhaal, waarin de magistraat hem naar zijn bevelschriften vroeg en hij

in toornigen gemoede uitvoer, zeggende: *Myn Patent leid daar op de Markt en aan de Poorten: Sultstu my na myn Patent vragen, tastende na zyn Rapier, hy en hadde, zeide hy, met den Grave van den Bergh niet te schaffen, zy waren Keizers soldaten, hy wist wat hy doen moest'*.⁶⁰³

De graaf trad inderdaad erg balsturig op. Enkele dagen na de inname verving hij eigenmachtig het naar zijn mening eigenzinnige stadsbestuur en negeerde daarbij de vertegenwoordiger van Hendrik van den Bergh, Nicolas Micault d'Indevelde, volledig.⁶⁰⁴ Hoewel allen katholiek, waren de nieuwe bewindslieden het keizerlijke gezag weinig genegen. De twee nieuw-benoemde burgemeesters verschenen zelfs niet op het stadhuis: de ene, Adriaan van Nijvelt, lag ziek te bed, de andere, Peter van Schadick, bleef eenvoudigweg thuis. Andere raadsleden stelden hun eedaflegging uit en verschenen slechts onder druk van de ingestelde boetes; zelfs

de pastoor moest gedwongen worden de mis op te dragen in de Sint-Joriskerk. De enige die wel uit eigen beweging met Montecucoli meewerkte, was een plaatselijke edelman, de heer van Werkendam, die hem de namen van de nieuwe magistraat had ingefluisterd en voor zichzelf het schoutambt veiligstelde.⁶⁰⁵

In de gegeven omstandigheden was lijdzame samenwerking echter de meest werkbare optie en wilde het stadsbestuur erger voorkomen. Montecucoli en de andere keizerlijke militaire stelden immers exorbitante eisen aan de stad, eisen die mogelijk konden uitlopen op plunderingen indien ze niet ingewilligd werden. Gedwongen inkwartierungen, opeisingen van graan en afpersingen door de soldaten lieten zich echter niet afkopen, hoe diep het stadsbestuur ook in de geldbuidel tastte. Niet alleen Montecucoli, maar ook diens secretaris, de generaal van de artillerie, de secretaris van de gouverneur, zelfs de legervoerders werden rijkelijk uitbetaald.⁶⁰⁶ Hoewel de capitulatie dat toestond, liet de gouverneur niemand vrij vertrekken, tenzij tegen betaling van aanzienlijke bedragen. De vluchtelingen die zich nog in de stad bevonden, werden daarentegen opgeëist als werkvolk buiten de muren, terwijl hun koren ongemaaid op de velden bleef staan en hun vee door het Amersfoortse garnizoen werd geroofd.⁶⁰⁷ Wanhopig richtte het stadsbestuur zich tot Hendrik van den Bergh. Ze vroegen niet alleen de reductie van het garnizoen naar 1.000 soldaten (in plaats van de huidige 1.500), maar ook de vervanging van de keizerlijke troepen door koninklijke, 'die in ordre ende subjectie sijn, als in andere steden van sijn Ma[jestei]t, zoo in Brabant als anders'. De wanorde in Amersfoort was voor de graaf voldoende reden om twee commissarissen uit te sturen, om de toestand te 'visiteren' en Montecucoli 'aen te spreeken' het gemaakte akkoord na te leven.⁶⁰⁸ Het verschil in opvatting tussen beide militairen en indirect tussen de oorlog in de Nederlanden en die in het Duitse Rijk, komt hier duidelijk naar voor. Voor de Italiaan was Amersfoort namelijk nauwelijks meer dan een vijandelijke stad die hij net als in het Rijk zijn wil kon opleggen. Hendrik van den Bergh daarentegen bekeek de inname niet als een bezetting, maar, zoals hij ook in zijn brieven aangaf, een 'reductie' onder het koninklijke gezag. Voor hem was de goede verstandhouding met de nieuwe onderdanen van primordiaal belang, voornamelijk een politieke kwestie dus, terwijl Montecucoli louter een militair standpunt innam.

Hoogmoed voor de val

Het verlies van Amersfoort maakte de Staten-Generaal ervan bewust dat de zwakke verdediging en het geringe vertrouwen in de hogere overheden tot meer capitulaties konden leiden.⁶⁰⁹ Die bezorgdheid was niet zonder grond, want een tweede vijandelijke kolonne marcheerde langs de IJssel en passeerde zonder gehinderd te worden onder de muren van Deventer. Onder leiding van de graaf van Salazar en Mattheijs van Dulcken veroverden deze troepen snel na elkaar de

kastelen van Nijenbeek (bij Apeldoorn) en Buckhorst (bij Zalk), en de schans van Wijhe. Het doel van hun mars was het zwak bezette Hattem, waar de kleine legermacht in de namiddag van 13 augustus aankwam. De stad had kort voordien na lang aandringen enige verschansingen ontvangen, maar de magistraat had op eigen initiatief ook bijkomende versterkingen laten aanleggen, en boomgaarden, lusthoven, huizen en stallingen buiten de muren gesloopt. Anders dan Amersfoort was Hattem wel in staat van verdediging gebracht.⁶¹⁰

Over wat er toen volgde, schuwde Pieter Bor de superlatieven niet. Onder de pen van de historieschrijver groeide Hattem uit tot een voorbeeld van heroïsch verzet, de absolute tegenpool van het laffe Amersfoort. Herhaaldelijk werden de aanvallers afgeslagen, de burgers werkten eendrachtig aan de verdediging, verrassingsaanvallen faalden, en Salazar bewees zich als een onbehouden en trotse dwingeland. Omdat de stad niet te winnen was, de bevolking niet wilde wijken en zelfs haar goede moed toonde door de wallen en torens met 'vliegende vaendels' te versieren, kon de vijand uiteindelijk niets anders dan teleurgesteld en gefrustreerd wegtrekken.⁶¹¹ Adriaan Slijp, de commandant van de stad, moet zich echter niet herkend hebben in dit verhaal, want zijn brieven geven een veel prozaïscher beeld. De stad was weliswaar omsingeld, maar Salazar noch Dulcken richtten iets 'schrijvenswaardig' uit. Ze kampeerden enkele dagen buiten de muren, verdwenen plots in de richting van Oldebroek en Elburg en keerden niet veel later terug. Ze kwamen echter niet dichterbij de buurt van de stad dan een korte verkenning in de richting van één van de stadspoorten. De enige concrete bedreiging was een brief van Dulcken die de vertegenwoordigers van Hattem en de omringende dorpen opriep tot het betalen van contributie, maar die werd op het laconieke antwoord 'dat niemand in dese plaetse present was die tzelve was toucherende' onthaald.⁶¹²

Na de inname van Amersfoort was de inval in de Veluwe op zijn hoogtepunt. Het Spaans-keizerlijke leger beheerste de Veluwe en kon, in het oordeel van de Staatse bevelhebbers, nu hier, dan weer daar plots opduiken. Met de komst van Jan van Nassau was het leger bovendien aanzienlijk versterkt, waardoor nieuwe mogelijkheden gecreëerd werden. Steden als Naarden en Muiden dienden in alle haast versterkt te worden nu Montecuccoli en zijn keizerlijke troepen een verdedigbare uitvalsbasis hadden. Vooral in de Betuwe werd het grootste gewicht van het offensief verwacht, schreven verschillende informanten: naar verluidt had Hendrik van den Bergh verklaard met alle macht naar dat gebied over te steken, ook al kostte het hem 4.000 soldaten. In Antwerpen hoopte een koopman dat na Amersfoort nog een hele reeks overwinningen zou volgen: 'Naerden, Muyden, Utrecht, Wyck, Doesburg, Hattem, Elburg et autres'.⁶¹³ Hendrik van den Bergh had inderdaad grootse plannen, maar zijn leger was een reus op lemen voeten. De graaf, die gehoopt had door intimidatie resultaat te boeken, had aan de IJssel verkeerd gegokt. Hattem noch Harderwijk, dat ook opgeëist werd, hadden zich overgegeven, hoewel de graaf en verschillende andere Spaanse bevelhebbers

vol vertrouwen waren over hun kansen. Het gerucht dat Harderwijk in Spaanse handen was, werd algemeen geloofd, al had de Engelse houwdegen Morgan bedreigd dat 'sij souden heur beter comorterren als die van Amersfoort'.⁶¹⁴ De Spaanse en de keizerlijke troepen konden echter geen vuist maken tegen zelfs maar de kleinste stad. Al op 14 augustus schreef de Infanta aan Filips IV dat de situatie op de Veluwe kritiek was. Hendrik van den Bergh had haar toen kort voordien geschreven niet meer te weten hoe hij zijn plicht kon vervullen met een hongerig leger dat zich van hem afkeerde en aan het plunderen sloeg zodra het daar de mogelijkheid toe had.⁶¹⁵

Wezel

Een donderslag aan heldere hemel

Na zijn aftocht voor Hattem legerde Salazar in de omgeving van Apeldoorn, waar hij de komst van Hendrik van den Bergh, die hem langs de IJssel tegemoet trok, afwachtte. Bij Deventer raakte de graaf echter betrokken in een gevecht met een Staatse 'partie' van 3 à 400 soldaten; de strijd was zo hevig dat in het kamp te Dieren zich het gerucht verspreidde dat Van den Bergh was omgekomen. 'Dieu voulut', vertelt zijn apologie, 'que des deux [nouvelles] fust seulement une vraie'. Het andere nieuws was echter voldoende om ieder met stomheid te slaan: daags te voren was Wezel in handen van de Staten-Generaal gevallen.⁶¹⁶ Hendrik van den Bergh wist de consequenties van die gebeurtenis onmiddellijk te schatten: 'Je crains fort qu'à la fin [nous] serons forcez de quitter ce poste, puisque par ce malheur tout nostre desseing est rompu'. Daniel Heinsius, in zijn typische, ietwat concise stijl, wist het ook: 'en cette mesme nuict, la guerre fut finie en la Veluwe'.⁶¹⁷

Het plan voor deze aanval had al sinds lang de geest van de gouverneur van Emmerik, de heer van Dieden, beheerst. Hij onderhield namelijk al enige tijd verbindingen met drie burgers uit de stad, die hem van de plaatselijke gebeurtenissen op de hoogte hielden, maar het was pas na de goedkeuring van Ernst Casimir en Frederik Hendrik dat het plan ten uitvoer kon worden gebracht. Buiten een beperkte kring was niemand op de hoogte: nauwelijks enkele weken voordien was Dieden nog uitgevaren tegen zijn plaatsvervanger in Emmerik, Johan Hessels, omdat die er al te voorbarig met Ernst Casimir over had gesproken.⁶¹⁸ In het grootste geheim werden uit de Betuwe en uit verschillende andere steden soldaten weggetrokken en naar de omgeving van Schenkenschans gestuurd. Hendrik van den Bergh was op de hoogte van deze bewegingen, maar maakte zich niet meer zorgen dan anders om die 2.800 soldaten, die, naar hij dacht, enkel een Spaans konvooi wilden aanvallen. Dit vermoeden werd overigens versterkt door Dieden zelf, die dit gerucht liet verspreiden en zelfs zijn soldaten niet op

de hoogte had gebracht van het eigenlijke doel van hun actie.⁶¹⁹ In de vroege ochtend van 19 augustus 1629 drong een kleine Staatse voorhoede langs een bres in de wallen – het gevolg van stilgelegde herstellingswerkzaamheden – de stad binnen. Nadat ze de wachtposten hadden geëlimineerd, openden de soldaten de poorten voor de ruitery en de rest van de troepen, die vervolgens de stad en de wallen bezetten. Na ongeveer anderhalf uur bloedige straatgevechten was Wezel in handen van de Staten-Generaal: 90 Spaanse soldaten en drie kapiteins hadden het niet overleefd, terwijl aan de kant van de overwinnaars dertien gesneuvelde soldaten en één sergeant te betreuren vielen.⁶²⁰ Volgens sommige bronnen hadden enkel de Castiliaanse troepen zich verdedigd, terwijl de Duitsers en Walen hun wapens weggegooid en om hun soldij geroepen hadden, maar deze geruchten werden nergens bevestigd.⁶²¹ Anderen meenden zelfs dat er sprake was van verraad door de soldaten. De Duitse soldaten waren immers slecht betaald en zouden in ruil voor hun soldij de stad verkocht hebben. ‘Gelt is die löse: gibt het niet die koning, so geven ‘t die Göse’, was hun motivatie volgens de Overijsselse edelman Sweder Schele.⁶²² Naast een groot aantal manschappen verloor het Spaanse leger een aanzienlijke voorraad levensmiddelen, munitie en geschut, grotendeels bestemd voor de legers van Montecuccoli en Van den Bergh, net als een groot deel van de persoonlijke bezittingen van de keizerlijke officieren.⁶²³

Meer dan Antwerpen en Brussel

De plotse inname van Wezel kwam voor velen, zelfs binnen de hoogste kringen van het Staatse leger, als een volslagen verrassing. Johan Maurits van Nassau, die later als ‘de Braziliaan’ zijn naam vestigde, beperkte zich tot een eenvoudig ‘Gott geb ez so sein mach’ toen het nieuws hem in Vught bereikte.⁶²⁴ Aan Spaanse zijde werd het nieuws eveneens met stomme verbazing onthaald, gevolgd door (afwisselend) woede en verslagenheid. Op missie in de Waalse gewesten reageerde de graaf van Estaires gelaten op ‘la triste nouvelle [qui] at fort abbattu les cœurs’, maar zijn reisgenoot concludeerde: ‘Je n’en ose plus parler, car le sang m’éschauffe quand je pense seulem[en]t à cette disgrace’. Ook schilder Pieter Paul Rubens noteerde teleurgesteld: ‘De Hollanders die hebben nu ghelyck haer te laeten duncken te wesen populus electus [...], want het schynt te syn eenen slach van de goddelycke providencie’.⁶²⁵

Voor de circa 6.000 inwoners van Wezel kwam de Staatse inname als een bevrijding van het ‘Joch der Spanier’, een beeld dat ook door talloze predikanten in de Nederlanden en het Duitse Rijk werd verspreid.⁶²⁶ Het Spaanse garnizoen werd inderdaad door de bevolking gezien als een bezetter; een lutherse dominee noemde hen eenvoudigweg ‘die Verfolger’.⁶²⁷ Echter, wanneer het de dagelijkse praktijk aanging, beantwoordde dit beeld niet aan de werkelijkheid. De capitulatie die de magistraat op 5 september 1614 getekend had met Spínola, had de inwoners vrijheid van godsdienst toegekend.⁶²⁸ Reeds voor deze machtswissel

waren enkele kerken op last van de hertog van Palts-Neuburg, de ‘possiderende vorst’, opnieuw in handen van de katholieken gegeven. Tijdens het vijftienjarige Spaanse bewind waren enkele religieuze ordes teruggekeerd en was een aantal nieuwe kloosters opgericht, maar de status van de protestanten was niet dramatisch gewijzigd: er was zelfs een aanzienlijke groep lutheranen aangekomen uit Hessen.⁶²⁹ Het oude regime in de stad bevoordeelde weliswaar de katholieken en werd geleidelijk aan exclusiever, maar de tijd dat de Spaanse legers in het Rijnland om strikt religieuze redenen intervierden, zoals in de jaren 1580, was voorbij.⁶³⁰ Hetzelfde kan ook van de Republiek gezegd worden. Toen de Wezelse kerken de calvinisten opnieuw in handen gegeven werden, veroorzaakte dat vanzelfsprekend grote vreugde onder dat deel van de bevolking, maar verder ging de Staatse betrokkenheid niet.⁶³¹ Nochtans hadden de plaatselijke calvinistische predikanten en ouderlingen gehoopt dat het nieuwe bewind hun oude overwicht zouden herstellen en alle katholieke geestelijkheid en – indien mogelijk – de lutherse Hessen uit de stad zou verbannen. Tot hun grote verbazing kregen ze nul op het rekest.

De Staten-Generaal waren net als de Spanjaarden van oordeel dat de godsdienstvrijheid in de stad gehandhaafd diende te blijven en dat elke gemeenschap haar plaats en goederen mocht behouden, mits enkele van de grote kerken werden teruggegeven.⁶³² Evenmin als ze enige ijver toonden om aan de religieuze balans te tillen, waren de nieuwe machthebbers geneigd het stadsbestuur te veranderen. De Staatse militaire overheden hielden zich, toen net zozeer als in de toekomst, buiten lokale kwesties, tenminste voorzover die niet tegen de eigen belangen ingingen. Deze zelfrestrictie ondergraaft de veronderstelling dat de Staten-Generaal ernaar streefden Wezel uit te bouwen tot een Nederlandse exclave, zoals plaatselijke historici soms aannemen, maar maakt wel eens te meer duidelijk wat de stad tot een gewaardeerde buit maakte.⁶³³ In de officiële discours werd deze keuze verantwoord door te stellen dat het hen over ‘nyet meer [ging] dan de bewaringe van heure poorten, wallen ende muyren tot verseeckeringe van desen staet’.⁶³⁴ Dat militair voordeel was velen meer waard dan de religieuze propaganda. Een nouvelle uit Arnhem, die verschenen moet zijn zodra het nieuws daar bekend werd, jubelde dat de inname van Wezel ‘onuytspreeckel[yck was] in desen tijt, meer off ons Antwerpen, Brussel ende geheel Brabant geschoncken was’.⁶³⁵ Deze uitspraak was een kleine dichterlijke vrijheid, maar het is duidelijk dat de Republiek in korte tijd zowel op de korte als de langere termijn een duidelijk voordeel had behaald. Hoewel het effect niet zo onmiddellijk was als soms voorgesteld wordt, maar enige tijd nodig had om uit te kristalliseren, bracht het verlies van de stad aan de Rijn het invasieleger in de Veluwe in wel erg nauwe schoentjes. In de onmiddellijke nasleep van de inname was de beveiliging van de stad de voornaamste zorg van de Staatse overheden, te meer omdat ze daarbij stootten op de onverzettelijkheid van de magistraat van Wezel.

De idylle verbroken

In tegenstelling tot wat sommige leden van de Staten-Generaal beweerden, werd er in Wezel na de inname duchtig geroofd.⁶³⁶ Krachtens het oude en onwrikbare oorlogsrecht hadden een leger immers het recht om een stad die na een stormloop genomen werd te plunderen. Hoewel de officieren hun enkel toegestaan hadden de huizen bewoond door Spanjaarden, katholieken en joden leeg te halen, toch roofden de soldaten ook alle winkels op de markt leeg.⁶³⁷ Al gauw bleek dat de troepen nauwelijks te controleren waren. Het 'gecommandeerde volck' deed volgens Dieden niets 'als pillieeren ende plonderen', en later heette het dat de situatie in de stad 'in groote disordre [stond]'.⁶³⁸ Over de hoeveelheid buit waren er geen precieze gegevens, maar vele berichten wijzen erop dat deze aanzienlijk moet geweest zijn, waarvan het grootste deel in de zakken van de gewone soldaten verdween. Ernst Casimir, die als bevelhebber recht dacht te hebben op een deel van de buit en de heer van Dieden bedreigde 'middelen [te] hebben om onse gerechtich[ey]t daarvan te consequeren', bleef met lege handen achter toen bleek dat zelfs de officieren geen buit gezien hadden, 'offte soo weenigh dattet niet meriteert buijt genoemt te worden'.⁶³⁹ Het wangedrag van de Staatse troepen legde een zware hypotheek op het nieuwe bewind en leidde tot 'alrehanden onwill ende verbitteringe tusschen de goede borgeren ende 't krijgsvolck'. Er werden onder de burgerij zelfs stemmen gehoord de Staatse 'bevrijders' gewapenderhand te verdrijven.⁶⁴⁰ Een goede verstandhouding was nochtans essentieel, meer nog: de Staten-Generaal hadden de medewerking van de magistraat nodig om de vesting te kunnen behouden tegen de verwachte Spaanse tegenaanval: met een wetteloos garnizoen en een weerspannige burgerij had de Staatse verdediging weinig kans van slagen.⁶⁴¹

Onderhandelen en diplomatisch optreden waren dus onvermijdelijk en zelfs noodzakelijk. Geschokt door de plunderingen en het geweld vroeg de magistraat de Staten-Generaal om de neutraliteit van de stad te herstellen. Het hertogdom Kleef was weliswaar een neutraal vorstendom en beide oorlogsvoerende partijen konden er slechts wederrechtelijk optreden, ware het niet dat er het voorwendsel van de erfopvolging was. In de praktijk bleef de neutraliteit gehandhaafd, in die zin dat de stad en haar inwoners zich niet met de oorlog inlieten. Dat betekende in de eerste plaats dat de burgerij noch het stadsbestuur enige daad mochten stellen die als vijandig kon geïnterpreteerd worden. In omgekeerde richting garandeerden zowel de Spanjaarden als de Staten-Generaal de plaatselijke bevolking ongemoeid te laten. De magistraat van Wezel wenste nu deze neutraliteit uitgebreid te zien, zelfs in haar volledigheid hersteld, wat erop neerkwam dat beide partijen hun troepen uit de stad terugtrokken en deze niet langer als een garnizoensplaats beschouwden. De strategische opvattingen in Den Haag en Brussel strookten echter niet met deze wensen. Toen de gezanten in het najaar van 1629 enkele gedeputeerden van de Staten-Generaal spraken, kwam hun dat op cynische antwoorden te staan, alsof het scheen dat '[sie] noch liever

Hispanisch als Goeß sein wolten' of 'das disser Statt Burgeren nit wurden begeren widderumb under die Hispanische Regierunge zu fallen'.⁶⁴² Volgens de gedeputeerden van de Staten-Generaal ter plaatse was het stadsbestuur geobsedeerd door neutraliteit, een houding die voor de Raad van State de afzetting en vervanging rechtvaardigde, ondanks alle eerdere afspraken en beloftes.⁶⁴³ Een sterke onderhandelingspositie had de Republiek echter niet, want ze stond in Wezel met de rug tegen de muur. Zowel de verschillende steden en forten op de Veluwe en aan de IJssel, als het leger in Brabant konden niet van soldaten 'ontbloot' worden, maar ondertussen smeekte Dieden in Wezel om meer soldaten, net als de bevelhebbers van de nabijgelegen steden.⁶⁴⁴ De enige uitweg lag in de medewerking van de stad, maar die bevond zich zelf ook in een lastig parket. Het was immers niet alleen de angst voor directe represailles die de magistraat tot haar stugge houding bewoog, maar ook de twijfel aan de sterkte van het nieuwe garnizoen.⁶⁴⁵

De dreiging van een tegenaanval dwong niet alleen de Staten-Generaal, maar ook de Wezelse magistraat tot omzichtigheid. Hendrik van den Bergh was er van in den beginne van overtuigd dat de heer van Dieden door de plaatselijke bevolking was geholpen. Geruchten in de omliggende Spaanse garnizoenen – die de graaf zeker bereikten – waren stellig dat de burgerij soldaten in haar kelders en huizen had verstoppt.⁶⁴⁶ In hun brieven aan Zuid-Nederlandse overheden ontkende de magistraat met klem alle berichten en nam daarbij uitdrukkelijk afstand van de drie 'verraders'.⁶⁴⁷ De reden waarom het stadsbestuur hier zozeer aan hechtte, was evident. Als de drie verraders inderdaad aan het stadsbestuur konden gelieerd worden, dan betekende dit dat zij de neutraliteit geschonden hadden en dat represailles gerechtvaardigd waren. Die vrees was terecht, want een Spaanse bevelhebber, graaf Ernst van Isenburg-Grenzau, had inderdaad al gedreigd met dergelijke acties.⁶⁴⁸ De inname verplichtte het stadsbestuur het smalle koord tussen beide oorlogsvoerende partijen te lopen en zichzelf aan beide zijden als goede onderdanen voor te stellen. Feliciteerden ze Frederik Hendrik met de bevrijding van de stad en het innemen van 's-Hertogenbosch, dan spraken ze tegen de Infanta over de 'grote rampspoed' die hun die augustusdag overkomen was.⁶⁴⁹ De zwakte van het Spaanse leger verhinderde in 1629 de herovering van de stad, maar zolang de oorlog duurde, meer bepaald tot de neutraliteitsverklaring van 1647, bleef de relatie tussen Den Haag en Wezel erg ongemakkelijk. Het duurde uiteindelijk nog tot in 1672 eer het Staatse garnizoen verdreven werd en het jonge Pruisen eindelijk haar militaire gezag kon vestigen.

Grootse gevolgen

Frederik Hendrik vertolkte de brede opinie toen hij kolonel Hauterive schreef '[que] la prinse de la ville de Wesel apportera du changement aux affaires et amoindrira apparemment les difficultez qui se sont présentées jusques ores en ces quartiers'.⁶⁵⁰ Aan Spaanse kant had het verlies van de belangrijkste etappe

inderdaad ernstige gevolgen, en het nieuws zaaide de angst in de omringende en zwak verdedigde steden dat zij het volgende slachtoffer konden zijn.⁶⁵¹ De nieuwe ondernemingen waarover Hendrik van den Bergh nadacht, werden op de lange baan geschoven en de graaf toog onmiddellijk met een aanzienlijk deel van het leger naar de omgeving van Wezel. Jan van Nassau, nu belast met de verdediging van het bruggenhoofd, riep Montecuccoli terug uit Amersfoort, maar droeg hem voorlopig op een voldoende sterk garnizoen achter te laten. Dat was echter slechts een eerste, tijdelijke maatregel. Op een krijgsraad te Lunteren bespraken de keizerlijke officieren de zorgelijke toestand. Er waren (ongegronde) aanwijzingen dat het Staatse leger een aanval plande op Dieren en ondertussen slonk de troepensterkte zienderogen door ziekte, desertie of krijgsgevangenschap. Bleef het keizerlijke leger nog langer op de Veluwe, dan werd het tot niets herleid: op dat ogenblik, 23 augustus, was het nog slechts een schijn van datgene dat de IJssel was overgetrokken.⁶⁵² De logische conclusie van deze bespreking was de definitieve opgave van Amersfoort. Net als de stedelijke magistraat oordeelde ook de krijgsraad dat de stad, zelfs met het resterende garnizoen, niet te houden was. De afstand met Dieren was te groot om tijdig ontzet te kunnen sturen, maar alarmerender waren de geringe beschikbare voorraden: ondanks alle druk was het onmogelijk gebleken het leger door de bevolking te laten voeden. Hoewel Jan van Nassau en zeker Hendrik van den Bergh (die voor een voldongen feit geplaatst werd) het liever anders hadden gezien, verliet het garnizoen op 24 augustus Amersfoort en marcheerde het oostwaarts terug naar de IJssel.⁶⁵³ Met deze terugtocht was de inval in de Veluwe nog lang niet op zijn einde, maar kreeg de veldtocht, zoals de Staten van Holland gehoopt hadden, 'een ander fatsoen'.⁶⁵⁴ Opnieuw verschoof het zwaartepunt van de gebeurtenissen naar Brabant. Het beleg van 's-Hertogenbosch kwam daar, bijna vier maanden na het begin, in een beslissende fase.

VI

Capitulatie

‘Wat minen de vyandt oock gemaect heeft’, stelde Frederik Hendrik eind augustus vast, ‘syne voornaempste intentie [is] geweest [...] de stad van ‘s Hertogenbosch te secoureren’. Daarin was de vijand niet geslaagd. Met de inname van Wezel waren de vooruitzichten van Oranjes onderneming danig verbeterd, zodat er goede hoop was dat de belegerde vesting spoedig de duimen zou moeten leggen.⁶⁵⁵ De maand augustus werd een ware lijdensweg voor de verdedigers van ‘s-Hertogenbosch, die zich daar ‘in uytterste ghevaer ende noot, ende in alle hoochste benautheyt’ bevonden.⁶⁵⁶ De strop begon zich te spannen, voelde men, alle goede vooruitzichten op de Veluwe ten spijt. De oude aartshertogin en haar regering zaten ondertussen met de handen in het haar en zagen nauwelijks nog mogelijkheden om de bedreigde vesting te hulp te komen. ‘Il est donc bien nécessaire de prier avec ferveur’, verzuchtte de Infanta, ‘que nostre Seigneur nous illumine sur ce qu’il y à faire pour secourir Bois le Ducq’.⁶⁵⁷ Het mocht niet baten, want op 11 september 1629 verzocht de stad te onderhandelen; enkele dagen later trokken het garnizoen en de geestelijkheid door de poorten naar buiten. Na alle ophief rond de inval in de Veluwe wendde de blik van de betrokken overheden opnieuw naar Den Bosch. De gebeurtenissen daar hadden niet stilgestaan, integendeel. Het Hof van Gelre wilde ondanks alle beslommeringen toch nog stipt op de hoogte gehouden worden van ‘die eijgentlicke beschaepenheijt van de belegeringe van Den Bosch’. Die ‘beschaepenheijt’, de langzame weg naar de capitulatie, is het onderwerp van dit hoofdstuk.⁶⁵⁸

De onafwendbare nederlaag

Problemen en mogelijkheden

Het langzaam groeiende besef dat het beleg een verloren spel was, was voor een aantal verdedigers aanleiding om het zinkende schip te verlaten.⁶⁵⁹ Het meest spraakmakende geval was dat van kapitein De Campagne, de provoost van het tercio van de gouverneur, die hem kwalificeerde als ‘un grand menteur, homme vantage de peu d’esprit, mais ambitieux’.⁶⁶⁰ De kapitein, wiens verraad tot in de Spaanse ‘relaciones’ doorsijpelde, mengde ‘soo finesse onder eenige waarheyden’,

oordeelden de gedeputeerden te velde, 'datmen omsiet op sijn seggen ende actien, ende dat daerom Syn Ex[cellentie] in syn logement hem civilyck [...] doet bewaren'. Frederik Hendrik nam hem mee in de approches en liet hem aanwijzen waar de stad het beste kon aangevallen worden. De informatie die hij gaf, om het stuk stadswal achter De Pettelaar aan te vallen, werd in Vught als 'niet te verwaarloosen' beoordeeld, maar voorlopig niet opgevolgd: daarvoor waren de vooruitzichten elders te goed.⁶⁶¹

Begin augustus meldde Grobbendonk dat de Staatse loopgraven bij drie stadspoorten bijna de stadsgrachten bereikt had.⁶⁶² Frederik Hendrik hield dus nog steeds vast aan de gespreide aanval en dat was een opvallende beslissing, aangezien de mankracht van zijn leger danig verminderd was. Sommige schattingen gingen zelfs zo ver dat ze nog nauwelijks een derde van de originele sterkte telden – 7 à 8.000 man volgens Hendrik van den Bergh, en de Bosschenaars troffen tijdens hun uitvallen soms verlaten loopgraven, een enkele batterij zelfs, aan.⁶⁶³ De prins van Oranje was zich van het gevaar bewust en trachtte zoveel mogelijk troepen bij zich te houden, hoezeer ook werd aangedrongen vanuit Den Haag, Utrecht of Arnhem. Zodra de omstandigheden het toelieten, liet hij opnieuw compagnieën uit verschillende Utrechtse en Gelderse steden, zelfs uit Wezel, terugroepen.⁶⁶⁴ Het was echter niet alleen het gebrek aan soldaten dat het beleg vertraagde. De droge en warme julimaand was geëindigd in een grote wolkbreuk, gevolgd door 'grooten stortregen' in de eerste weken van augustus. De laaggelegen landen rond de stad liepen opnieuw onder water, zodat niet alleen het leger gevaar liep 'geinondeert te worden', maar vooral de aarden retranchementen op vele plaatsen zwaar beschadigd raakten, als ze al niet in hun geheel wegspoelden.⁶⁶⁵ Aan Zuid-Nederlandse zijde stelden sommigen tot op het laatst hun hoop op 'de waeteren die beghinnen van boven te vallen', vernam Rubens, maar hij voegde eraan toe: 'Ick meyne dat dit water-volck daer ook al in versien heeft'.⁶⁶⁶ Hij had gelijk. Rond het kwartier van Ernst Casimir diende een tweede gracht gegraven te worden om het water af te voeren, maar de paardenmolens die kort tevoren opgesteld waren, vervulden hun taak naar behoren. In de laatste dagen van het beleg was het zelfs niet langer nodig hen de klok rond aan het werk te houden, omdat het waterpeil uit zichzelf begon te zakken.⁶⁶⁷

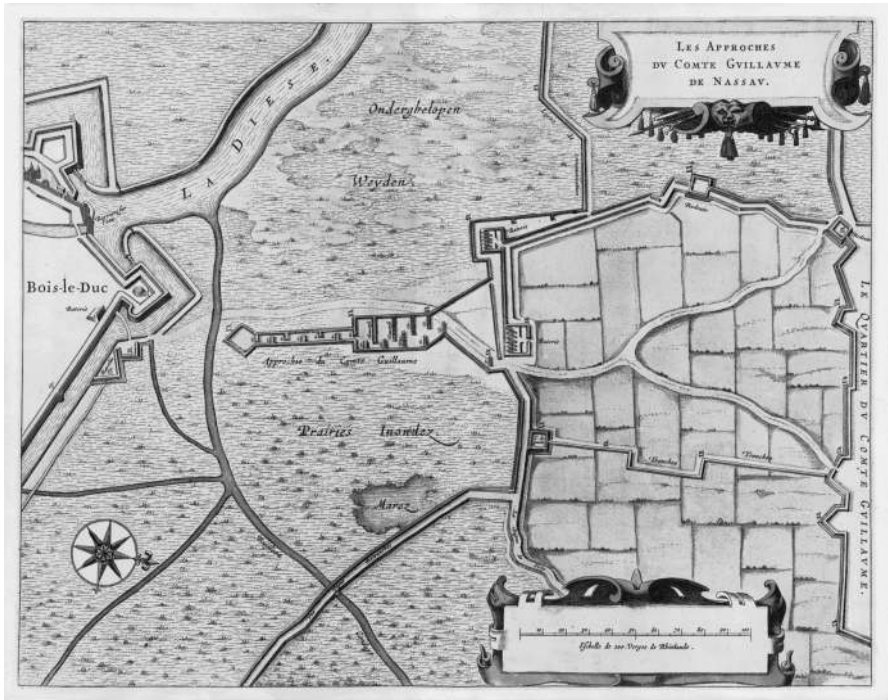
Ondanks alle moeilijkheden probeerde Frederik Hendrik vast het beleg niet alleen vol te houden, maar zelfs te intensiveren. 'In this siege the Prince of *Orange* is very carefull, and taketh good order for all', schreef een Engelse militair: 'at the same time, the said Towne was battred as well from his quarter as of all other quarters as fast as the Ordnance could play'. Meer nog dan in de eerste weken van het beleg speelde de artillerie nu een belangrijke rol in het beleg en de hevige beschietingen dreven de Bossche gezagsdragers tot wanhoop. De Staatse troepen naderden overal de Bossche vestingwerken en botsten daarbij op steeds meer weerstand. Gericht dekkingsvuur was dus meer en meer nodig, maar het uitputten van de verdediging was minstens zo belangrijk.⁶⁶⁸ Vanuit de stad stond

het tegenvuur niet in verhouding tot de beschietingen die men er te incasseren kreeg. 'Schoten wy één scheut', stelde een dagboekschrijver vast, 'den vyant deder wel 10. schoten tegen'.⁶⁶⁹ Ondanks alles kon de Bossche artillerie nog flinke klappen uitdelen. Aan het Vughtereind, waar de kanonnen opgesteld stonden op de middeleeuwse torens, werden de galerijen en andere naderingswerken danig beschadigd door het tegenvuur.⁶⁷⁰ Het gevolg van de taaie weerstand was niet alleen dat het beleg nu trager vorderde (Bor gebruikte het woord 'krabben'), maar vooral dat de kosten excessief stegen. Enkel 'waech-halsen' wilden bijvoorbeeld nog in de loopgraven werken, en dan nog enkel tegen zes- of tiendubbel loon dan gebruikelijk: voor elke roede ontvingen zij 120 gulden.⁶⁷¹

Hintham: het tweede front

De approches 'en staen niet stille', vatten de gedeputeerden te velde eind juli de situatie samen: zelfs uit de kwartieren van graaf Willem en kolonel Pijnssen werd opnieuw, zij het voorzichtig, verder gewerkt. In beide gevallen beperkten de aanvallers zich echter tot het opwerpen van een batterij aan het uiteinde van de loopgraven.⁶⁷² Na de overgave bekenden de Bossche onderhandelaars dat de stad drie weken eerder had kunnen vallen, hadden de Staatse troepen maar van die westelijke zijde aangevallen.⁶⁷³ Uit het kwartier van Brederode, waar de aanvallers met zeer weinig soldaten nog steeds in de richting van De Pettelaar werkten, werd over een gebrek aan manschappen geklaagd.⁶⁷⁴ Berichten uit deze beide kwartieren waren dan ook schaars en beperkten zich doorgaans tot de heel summiere mededeling dat er gestadige vorderingen gemaakt werden. Enkel aan De Pettelaar kwamen de Staatse loopgraven dicht genoeg om voor enige onge-rustheid te zorgen, voldoende dichtbij althans om 't' goet uyt de [...] schanse [...] te vluchten', maar de bezetting bleef, zoals reeds werd opgemerkt, tot het einde van het beleg op het fort.⁶⁷⁵

In tegenstelling tot deze drie kleinere approches, die voornamelijk als afleiding bedoeld waren, werden vanuit het kwartier van Ernst Casimir wel grote inspanningen geleverd. Tegen eind augustus waren de werken daar zover gevorderd dat, mocht het nodig zijn, een bestorming kon gedaan worden op het Hinthamereind.⁶⁷⁶ Dat was een opmerkelijke prestatie, gezien de talloze moeilijkheden waarmee de aanvallers te kampen hadden gehad. Niet alleen de watersnood had de kwartieren van Orthen en Hintham herhaaldelijk bedreigd, maar ook de verdedigers sloegen aan deze zijde meermaals hard terug. Door de nalatigheid van een schildwacht, bijvoorbeeld, slaagden de Bosschenaars erin twintig roeden van de galerij in brand te steken, en ze deden daarmee zeker acht dagen werk teniet. Het probleem van de onderbemanning werd grotendeels opgelost toen eind augustus Schotse versterkingen aankwamen, waardoor de belegeraars de kans kregen hun aanvallen te intensiveren.⁶⁷⁷ Het zwaartepunt van de aanval was nu opnieuw gericht op de Hinthamerpoort, nadat eerder, in juli, een nieuwe

De Staatse approches naar het Ortheneind. In de rechterhelft van de afbeelding ligt het kwartier van graaf Willem van Nassau met de beschermende batterijen om de Staatse loopgraaf – centraal – te dekken. Opvallend is de geschrante structuur binnen in de loopgraaf, een novum in de belegeringskunst, bedoeld om de soldaten in geval van een tegenaanval dekking te geven. (GAH, Historische Topografische Atlas).

approche was geopend door het overstroomde land. Daar vorderde de galerij gestadig, ondanks het water, maar ook deze was voornamelijk bedoeld om de aandacht van de vijand af te leiden en hem te verzwakken; op 3 september bereikte de galerij de stadsgracht.⁶⁷⁸ Rond 10 augustus was de andere loopgraaf aan de gracht van het hoornwerk gekomen, de uitbouw die de Hinthamerpoort beschermde, en werd begonnen met het vullen ervan.⁶⁷⁹ De herhaalde stormaanvallen die graaf Willem van Nassau, opvolger van Ernst Casimir na diens vertrek, er vanaf de laatste week van augustus beval, liepen alle uit op bloedige confrontaties '[wegen] der Starcke der Feindts Resistenz' en leverden slechts geringe winst op.⁶⁸⁰ Begin september slaagden de Schotten er uiteindelijk in het linkerbastion van het hoornwerk, waar snel een batterij verrees, in te nemen 'ende dat sonder groote resistentie'. Verbazingwekkend was dat niet, want de verdedigers hadden zich teruggetrokken in vooraf aangelegde versterkingen, een zogenaamde 'afsnijding', van waaruit ze de Staatse troepen verder bestookten.⁶⁸¹ In de daaropvolgende dagen vielen slechts kleine, maar gestage vorderingen te melden vanuit deze posities. Net als de twee forten was het Hinthamereind een

moordkuil geweest, maar uiteindelijk ondergeschikt in de plannen van Frederik Hendrik. Het échte zwaartepunt van de Staatse aanvallen lag echter nog steeds aan het Vughtereind.

Vught: de doorbraak

Na de inname van de beide forten restte de verdedigers in het zuiden geen enkel buitenwerk meer, op enkele retranchementen na.⁶⁸² De twee onderling verbonden Staatse approches smolten samen tot één loopgraaf, die om beurten door de Engelsen en de Fransen werden bemand.⁶⁸³ Enkele dagen na de forten viel het eerste retranchement in Staatse handen: na éénmaal door de verdedigers ‘afgeslaegen’ te zijn, namen de aanvallers de daaropvolgende nacht de ondertussen verlaten verschansing in.⁶⁸⁴ Met elke meter werd het Bossche verzet stugger, en begin augustus leden de Fransen aan het laatste retranchement één van de zwaarste nederlagen uit het beleg. Arnold de Bie, de nieuwe Gelderse gedeputeerde in Vught na het vertrek van Hendrik van Essen, was duidelijk: het fiasco was louter te wijten aan de ‘puyre disordre’ van de vrijwilligers, edelen die naar Brabant waren gereisd om in het leger van Frederik Hendrik te dienen.⁶⁸⁵ ‘Den Prince daer teghenwoordigh zijnde’, stormden een honderdtal soldaten op de smalle bres af die door een mijn geslagen was, maar in plaats van deze te bezetten zoals hun was opgedragen, trachtten ze het retranchement in zijn geheel van alle weerstand te zuiveren, ‘chacun voulant être le premier aux yeux du prince d’Orange’. De wanordelijke aanvallen werden keer op keer afgeslagen door de Bosschenaars, die uit hun succes voldoende vertrouwen putten om de tegenaanval in te zetten en de Fransen te verdrijven. De ware reden voor het fiasco was, zo bleek achteraf, niet alleen de te grote ijver van de Fransen, maar het verraad van een Engelse soldaat, die de verdedigers enkele uren op voorhand op de hoogte had gebracht. Het retranchement was daardoor een dodelijke valstrik geworden, zeker toen de aanvallers ‘vrymoedelyck’ van de borstwering sprongen en op hun wachtende tegenstanders afstormden.⁶⁸⁶ Lang konden de Bosschenaars echter niet genieten van hun overwinning, want nauwelijks twee dagen later dwong de noodzaak ‘om te conserveren het volck’ hen deze verschansing op te geven. De eer om deze felbevochten buit aan te nemen viel niet toe aan de Fransen, noch aan de Engelsen, maar aan de Walen van graaf Johan Maurits van Nassau.⁶⁸⁷

De approches hadden nu, half augustus, de stadsgracht bereikt op de plaats waar deze met de Dommel samenvloede. Het water was daar zeker 200 voet – ruim 60 meter – breed, wat een grootschalige en vooral dure onderneming vereiste. ‘s Nachts voeren enkele bootjes de Dommel over, geladen met ongeveer 60 schanskorven, die dienden voor een nieuwe batterij die op de andere oever opgeworpen werd. Aarde en takkenbossen dienden ook aangevoerd te worden, want in de zompige ondergrond was weinig materiaal voorhanden om de gracht

te dempen.⁶⁸⁸ Van daar af werd een galerij aangelegd in de richting van het bolwerk aan de rechterzijde van de Vughterpoot (vanuit het standpunt van de aanvallers), dat 'door t'schieten alrede sulcx geraseert dattet genouchsaem montabel [was]'.⁶⁸⁹ Omdat de 'ordinaris ganck' hem te traag toescheen, liet Frederik Hendrik ongeveer een week later een tweede galerij beginnen in de richting van de andere flank van hetzelfde bolwerk.⁶⁹⁰ Ondanks het hardnekkige verzet boekten de aanvallers toch vooruitgang. Die progressie werd door de gedeputeerden te velde gemeten aan het aantal gebinten (tien gebinten waren ongeveer gelijk aan twee roeden) waarmee de geschutsvrije galerij werd uitgebreid. Op 18 augustus, vijf dagen na het begin van de werken, stonden er zestien over-eind, op 21 augustus 30, op 29 augustus 57, op 4 september 79 en ten slotte op 6 september 89.⁶⁹¹ Het Bossche geschut op de halve maan tussen de twee bolwerken was echter een onontkoombare hindernis. Hoewel de ingenieurs aanvankelijk gepland hadden deze links te laten liggen, werd pijnlijk duidelijk dat de inname van dit laatste buitenwerk noodzakelijk was. De mineurs, die aan het eind van de galerij hun mijngang moesten graven, weigerden namelijk aan het werk te gaan zolang ze aan het vijandelijke vuur blootstonden: twee doden op één dag was hun een al te hoge prijs.⁶⁹² In de vroege ochtend van 10 september, om vier uur, liet Frederik Hendrik twee mijnen springen onder de halve maan, die daarop stormenderhand werd ingenomen door de Engelse soldaten. De verdedigers, die de stad kwamen ingevlucht, hadden nu enkel nog het overliggende bastion om het mineren te verhinderen.⁶⁹³ Na drie, vier dagen van verbeten gevechten, bleef het die ochtend van 10 september opvallend rustig, alsof de verdedigers 'kinderen [waren], die in slaepe gewiecht sijn'.⁶⁹⁴ Die rust hield aan tot de ochtend van de volgende dag, 11 september, toen een tweede mijn ontplofte en het grootste deel van het bastion wegsloeg. Korte tijd bezetten de Engelse soldaten de bres, maar ze trokken zich onder hevig vijandelijk vuur terug. Frederik Hendrik wilde namelijk enkel een verkenning uitvoeren, omdat onduidelijk was of het Vughtereind al dan niet met een nieuw retranchement was afgesneden.⁶⁹⁵ Tijdens het korte bestand dat op deze gebeurtenissen volgde, verzochten de Bossche overheden te onderhandelen. Het beleg van 's-Hertogenbosch was, militair althans, voorbij.

Anoniem schilderij van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Centraal is het zwaar beschadigde Vughterbolwerk afgebeeld, na de ontploffing van de Staatse mijn op 11 september. De afgebeelde scène kan gedateerd worden na de overgave van de stad, getuige daarvan de talrijke bezoekers op de bres. (Collectie Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch).

Brusselse onmacht

Een nieuw leger

Toen de gouverneur van Breda, de baron van Balançon, uit de mond van overlopers en gevangenen het eerste nieuws van de oversteek van de IJssel vernam, merkte hij op: 'Il est temps d'ayder les assiégez, car l'ennemy a peu de gens à son armée'.⁶⁹⁶ Nu de vijand de dreiging noordwaarts beantwoordde door steeds meer troepen daarheen te sturen, had een leger in de Kempen een goede kans op slagen, meende hij, iets dat ook Grobbendonk niet was ontgaan.⁶⁹⁷ De Infanta verklaarde zich gewonnen voor dit plan om een tweede leger op de been te brengen en ook Hendrik van den Bergh gaf zijn steun. De kern van het nieuwe ontzettingsleger werd gevormd door de restanten van de troepen die onder de prins van Barbançon bij Venlo achtergebleven waren, ondertussen gehalveerd tot 3.000 man. De versterkingen voor deze kleine macht bestond uit compagnieën die in allerijl uit Vlaamse garnizoenen waren weggetrokken. Het bevel werd toevertrouwd aan de gouverneur van Breda, zeer tot ongenoegen van Barbançon: als telg van de hoogste Zuid-Nederlandse adel ervoer hij die overdracht als vernederend. Om zijn eer te redden, namen De la Cueva, Coloma en de graaf van Fontaine hun toevlucht tot een opmerkelijk, zij het tijdrovend manoeuvre. De compagnieën werden zogezegd naar hun Brabantse garnizoenen teruggestuurd, maar daar wachtten hun onmiddellijk nieuwe orders om op 14 augustus

in Breda te verzamelen. De prins liet zich echter niet zo gemakkelijk in de luren leggen en trok zich teleurgesteld en woedend op zijn bezittingen terug. De relatie tussen hem en Balançon was overigens allesbehalve hartelijk, wist Heinsius, want de baron had zich bij de Zuid-Nederlandse adel gehaat gemaakt door al te zeer bij de Spanjaarden in het gevecht te trachten te komen. Naast deze beslommeringen over het bevel, diende een tweede, dringender probleem zich aan toen de soldij ter sprake kwam. De Vlaamse soldaten waren sinds september 1628 nauwelijks betaald en dreigden te deserteren. Het was immers volop oogsttijd en bij de boeren viel gereed geld te verdienen. Op dezelfde manier als ze al de hele campagne voerde, slaagde de regering er echter in met gemakkelijke beloften, geïmproviseerde financiering en soms harde ontkenning de soldaten aan het marcheren te krijgen.⁶⁹⁸

Om 's-Hertogenbosch te ontzetten, wilde Balançon de sluizen van de Dommel en de Aa in een van de omringende dorpen openen, zodat het Staatse kamp overstroomde. Wat de praktische uitvoering betrof, was de baron zelf echter bijzonder sceptisch door de geringe sterkte van de strijdmacht. Hij had gerekend op tien-, vijftien-, zelfs twintigduizend soldaten, maar er waren hem nog geen vijfduizend toegewezen.⁶⁹⁹ Tot een echte ontzettingspoging kwam het dan ook niet, hoewel op 18 augustus wel enkele Spaanse troepen in de buurt van Vlijmen werden waargenomen.⁷⁰⁰ Het enige treffen vond in de laatste dagen van augustus plaats, toen bij Hoogstraten de monstercommissarissen en hun konvooi op weg naar Antwerpen werden aangevallen door een Staats eskadron onder Thomas van Stakenbroek.⁷⁰¹ De onduidelijkheid over de bedoeling van Balançon veroorzaakte lichte deining aan Staatse kant, maar deze werd door Frederik Hendrik gebruikt om zijn troepen tot meer snelheid aan te zetten, al vreesde hij vooral voor de veiligheid van de onderbezette Zuid-Hollandse steden Willemstad en Klundert. Er werden echter snelle en effectieve maatregelen genomen: de garnizoenen, die grotendeels uit burgercompagnieën bestonden, werden versterkt en inundaties verhinderden de vijand te naderen. Hoewel informanten in Zuid-Holland nadrukkelijk op deze onderbezetting hadden gewezen en ook Balançon de voordelen ervan inzag, werd het plan echter nooit, enkele verkenningen niet te na gesproken, ten uitvoer gebracht.⁷⁰²

De laatste strohalmen

Coloma en De la Cueva lieten de opeenvolgende tegenslagen niet aan hun hart komen en bleven nieuwe plannen bedenken om meer soldaten voor Balançon te verzamelen. Beide Spanjaarden waren ambitieus en meenden in korte tijd 10.000 man bijeen te kunnen krijgen.⁷⁰³ Die plannen waren duidelijk te hoog gegrepen: in de Waalse gewesten werden inderhaast 3.200 keurlingen opgetrommeld en onder bevel van de graaf van Isenghien naar het noorden gestuurd. Daar moesten zij zich verenigen met de kleine legermacht van Balançon, die ondertussen

andermaal geslonken was tot amper 3.500 soldaten. De gewapende landlieden raakten echter niet verder dan de omgeving van Antwerpen en Mechelen, waar ze enkele weken lusteloos kampeerden samen met de restanten van Balançons troepen, die er ook heen gezonden waren.⁷⁰⁴ De lichtung van de Waalse keurlingen was een mislukking zonder meer, die in het Doornikse al de nakende crisis aankondigde door de verdragingsmanoeuvres van de Staten, die zich niet meer voor een verloren zaken wilden inspannen. Ook in Artesië werden vergelijkbare geluiden gehoord, want daar dreigden de onwillige Staten hun achterstallige betalingen op te schorten. De enige noemenswaardige actie van deze soldaten was hun wangedrag in Vlaanderen. Op het platteland tussen Dendermonde en Gent gaven hun baldadigheden en verbale agressie aanleiding tot ongerustheid onder de bevolking en de bestuurders, in die mate zelfs dat de gouverneur van de Gentse citadel hen liet ontwapenen vooraleer hen binnen te laten.⁷⁰⁵

De allerlaatste strohalm waar het hof in Brussel zich aan vastklampte, was een voorstel waarin 's-Hertogenbosch vanuit twee richtingen tegelijk ontzet moest worden: Balançon vanuit het westen en Hendrik van den Bergh vanuit het oosten. Een laatste restje soldaten werd bijeengeschaapt bij Zoutleeuw, waar Van den Bergh ten vroegste tegen 22 september verwacht werd. Van de uitvoering van dit plan kwam echter niets terecht. Slechts 250 Vlaamse keurlingen trokken nog richting Eindhoven om de dijken van de Dommel en de Aa door te steken, maar zij keerden onverrichterzake terug. Frederik Hendrik had ondertussen zijn ruitery, geleid door Thomas van Stakenbroek en de hertog van Bouillon ook daarheen gestuurd om de verwachte Spaanse aanval af te slaan, maar zij kwamen er bij aankomst achter dat de keurlingen reeds vertrokken waren. Terwijl Bouillon de achtervolging inzette en de keurlingen aanviel, verjoegen de overige ruiters het garnizoen van het kasteel van Eindhoven, dat daardoor ruim een week voor Den Bosch in Staatse handen viel.⁷⁰⁶ Het garnizoen dat daar eerder heen was vertrokken na de inname van het kasteel van Boxtel, vertrok, met een omweg langs Scherpenheuvel, naar Weert. Pas na de overgave van Den Bosch werden deze tachtig soldaten opnieuw met hun oude compagnieën verenigd.⁷⁰⁷

Toen de Bossche verdediging op begeben stond, veroorzaakte de terugtocht van Hendrik van den Bergh naar Brabant nog enige nervositeit, maar deze laatste stuiptrekking spoorde de Staatse onderhandelaars enkel aan om de Bosschenaars nog steviger onder druk te zetten.⁷⁰⁸

Overmacht en onwil

Op zoek naar een uitweg

Op een paar onduidelijke geruchten na, bijvoorbeeld dat bij Breda een nieuw ontzettingsleger onder Jan van Nassau gevormd werd, bleven de verdedigers onwetend van al deze plannen.⁷⁰⁹ Op 7 augustus deelden Grobbendonk en diens zwager Ribaucourt de bisschop enigszins ontdaan mee dat er nauwelijks nog genoeg buskruit was voor één maand en dat ze sinds lange tijd geen berichten meer ontvangen hadden van de Infanta of van Hendrik van den Bergh. De militairen vroegen raad aan de bisschop, want geen van beiden wist wat te doen: moesten ze deze nood aan de magistraat meedelen of ze verzwijgen? Ophovius antwoordde niets, tekende hij in zijn dagboek aan: als geestelijke waren dergelijke zaken niet zijn verantwoordelijkheid.⁷¹⁰ Deze uitspraak was niet geheel naar waarheid, want de gouverneur en de bisschop leefden toen al enige tijd op gespannen voet. In de dagen na dit bezoek kwamen de meningsverschillen tot uitbarsting, waarbij de bisschop onder meer beweerde 'dat sijn verstant in sulcke saeken ten minsten soe goet was als dat van den h[eere] van Grobendoncq'.⁷¹¹ De aanleiding was een brief aan de Infanta. Na lange twijfel hadden de bevelhebbers toch besloten de penibele situatie aan de stedelijke overheden en de geestelijkheid bekend te maken en hun opgedragen een brief aan de Infanta te schrijven. De korte missive van Ophovius en de abt van Berne, Johannes Moors, stootte echter op een veto van Grobbendonk, die vond dat zij te pessimistisch waren; beide geestelijken verweten de gouverneur daarentegen net de waarheid te verbloemen.⁷¹² Na deze eerste aanvaring, namen de spanningen hand over hand toe, waarbij de bisschop steeds openlijker en bitterder kritiek uitte op de manier waarop de gouverneur en de magistraat, die hem overigens aanvankelijk uit de beraadslagingen wilden weren, de verdediging leidden. De oorzaak van de conflicten lag niet in persoonlijke animositeit tegenover de gouverneur, zoals A.M. Frenken suggereerde in zijn biografie van de bisschop, maar lag dieper, namelijk in de discussies over het lot van de stad.⁷¹³ De manier waarop de conflicten uitgepraat, of beter: niet uitgepraat werden, was bits en het verwijt een 'mendax', leugenaar, te zijn viel herhaaldelijk. Valse beschuldigingen en verdachtmakingen over de gouverneur en president Hendrik Franssen van Gestel circuleerden vrijelijk. Zo roddelde de abt van Berne dat Grobbendonk in de afgelopen vijf jaar nog steeds het loon ontvangen had voor zijn voormalige kok: op die manier had hij niet minder dan 3.000 gulden van de koning verduisterd!⁷¹⁴ Binnen de leidende kringen begon zich een scheuring af te tekenen, waarbij de bisschop en de gouverneur de twee uiterste polen waren. Ophovius zag de gouverneur, president Van Gestel en schepen Bartholomeus Loeff van der Sloot als zijn hevigste tegenstanders, maar hij had ook medestanders in het stadsbestuur: laagschout Jan van den Bossche, bijvoorbeeld, die hem 'privatim' zijn medewerking toezegde. Aan de andere kant had hij tevens opposanten binnen

de geestelijkheid, zoals aartsdiaken Franciscus van Gestel, die tot op het einde medestander bleef van de president, zijn broer.⁷¹⁵

Ondanks alle conflicten groeide bij velen geleidelijk het besef dat onderhandelen nog de enige uitweg was.⁷¹⁶ Rond 24 augustus begon Ophovius samen met de abt van Berne zich te beraden over de punten die bij de gesprekken zeker ter sprake moesten komen. Hij zette het ongeruste stadsbestuur aan om Grobbendonk en Ribaucourt om duidelijkheid te vragen: beide bevelhebbers hadden namelijk uitdrukkelijk aangekondigd tot het bittere einde door te zullen gaan ('Ick wil mij doot vechten', had Grobbendonk letterlijk gezegd).⁷¹⁷ Een complicerende factor was dat tot dan toe de penibele toestand niet alleen voor de bevolking, maar zelfs voor de magistraat verborgen was gehouden. De schepenen bekenden het ook aan de bisschop, dat van 'den noot ons soo luttel, jae min was bekent als syn E[erbare], anders als van hooren seggen'.⁷¹⁸ Toen de pijnlijke waarheid begin september aan het licht kwam dat er nog slechts voor tien dagen buskruit was (schepenen Robert van Voorne schakelde in deze passage over op Latijn), had de burgerij de moed al volledig verloren.⁷¹⁹ Het anonieme 'Journael' en bisschop Ophovius situeerden het keerpunt rond 31 augustus, maar Grobbendonk had hen al dagen eerder omschreven als 'fort descontentée et malcontente'.⁷²⁰ De katalysator van deze evolutie was zonder twijfel de inname van Wezel, die door Frederik Hendrik handig werd uitgebuit. Zodra dat bericht bevestigd was, liet hij een spectaculaire viering opzetten die er enkel op gericht was om de wil van de verdedigers te breken. Het startsignaal werd gegeven op het prinselijke jacht op de Maas, waarna alle kanonnen om beurten de circumvallatie rond vuurden, kloksgewijs. Daarna vuurden ook de musketiers, werden vreugdevuren ontstoken en voerden soldaten een choreografie uit met brandende fakkels, waarvoor het leek alsof 'het gheheele Legher in den brant stondt'.⁷²¹

Met het mes op de keel

De kwestie waarrond het conflict tussen de Bossche leiders zich kristalliseerde, was de door de gouverneur voorgestane afsnijding van het Vughtereind (herhaaldelijk besproken op het stadhuis) en de versterking van de oude middeleeuwse stadsmuur die zich daar bevond. Die plannen stuitten op felle weerstand van de bewoners van die wijk, die niet alleen vreesden overgeleverd te worden aan de vijand, maar bovendien weigerden hun huizen te laten vernielen voor een verloren zaak. Een getergde president antwoordde de inwoners toen die verhaal kwamen halen: 'Slaetser af, soo syër syn', de werklieden.⁷²² Zo gebeurde ook, volgens ingenieur Willeboort vander Burcht: de 'nabuijren ende borgeren' verzamelden zich rond hem en dreigden ermee hem en als het moest de gouverneur neer te schieten, ook al werden zij daarvoor publiekelijk op de Markt opgeknoopt. De verdediging kon wat hen betrof opgeheven worden: wat voor henzelf nog van belang was, was het behoud van hun have en goed, daar was

hen 'meer aen ghelegghen, dan aen't waecken en pioneren'.⁷²³ Onder de gewone soldaten had de onwil al zodanige proporties aangenomen dat de gouverneur begon te vrezen voor muiterij. Op 31 augustus hadden 'de Duytschen [...] niet en willen schieten'. Daags voor de inname van de halve maan aan de Vughtpoort – 9 september – weigerden de soldaten enkele versterkingswerken uit te voeren, zelfs niet toen de gouverneur hen daar persoonlijk om vroeg, smeekte zelfs, zo verklaarden twee getuigen achteraf. Het was pas toen hij uit armoe zelf de schop ter hand nam om een voorbeeld te stellen, dat sommige mannen hem volgden.⁷²⁴

De provocatieve uitlating van de president, dat de burgers de werklieden maar moesten verjagen, illustreert de geïsoleerde positie waarin Grobbendonk toen terechtgekomen was. De president bleef voorlopig nog achter hem staan, maar steeds meer schepenen kwamen tot het besef dat er geen uitweg meer was. Op 26 augustus, toen de laatste brieven naar de Infanta uitgingen, werd formeel toelating verzocht de stad over te geven: kwam er geen antwoord binnen tien dagen, dan werd dat gezien als een stilzwijgende goedkeuring.⁷²⁵ Onvermijdelijk volgde dan de beslissing om conceptvoorwaarden op te stellen, op 6 september, waarvoor verschillende schepenen hun voorstellen indienden. 'Van alle mensche-lycke hulpe verlaeten, nae alle mogelycke ende bloedige defensien', concludeerde één gecommitteerde, was de stad gedwongen een 'ongeluckige eynde van dit belech ende oirloge' te stellen.⁷²⁶ Aanvankelijk werd nog met de idee gespeeld om Den Bosch neutraal te laten verklaren. Plannen daarvoor dateerden al van voor het beleg en hadden toen een gewillig oor gevonden bij Frederik Hendrik en Thomas van Stakenbroeck, althans: dat beweerde Ophovius. De oorsprong van deze idee lag waarschijnlijk in informele contacten tussen hem en de twee Staatse militairen over een mogelijk bestand, wat dan ook verklaart waarom nergens enige officiële bevestiging is terug te vinden.⁷²⁷

In de beslissing om tot onderhandelen over te gaan, speelde Ophovius een niet te miskennen rol, die niet strookt met het oordeel van J.A.M. Hoekx dat hij 'zich het initiatief niet [liet] opdringen' en dat de overgave vooral vanuit de magistraat bepleit werd.⁷²⁸ De bisschop was zeer goed op de hoogte van de toestand, in tegenstelling tot het stadsbestuur en schrok er niet voor terug om tegen de gouverneur in te gaan. Het was echter niet enkel Ophovius' (oprechte) bekommernis om het welzijn van de burgerij die hem daartoe aanzette, maar ook de uitzonderlijke omstandigheden die hem dwongen buiten zijn gebruikelijke rol te stappen, die van zielzorger, en deze van onheilsprofeet op zich te nemen. Met een koppige houwdegen als de gouverneur en een onwetend stadsbestuur dat niet tegen hem durfde opstaan, had de bisschop haast geen andere keus dan zijn hele gewicht in de strijd te gooien. 'Cogor nunc partes meas agere', schreef hij op 10 augustus na een gesprek met Grobbendonk, 'Ik word nu gedwongen mijn rol te spelen'. De 'goede conditien' die hij van de Staten-Generaal wenste af te dwingen, kwamen namelijk in de eerste plaats hemzelf, of beter: zijn instituut, de Kerk, ten goede. Eerder dan het protestantse 'Vae victis!' af te wachten, hoopte

hij nog enige concessies voor de geestelijkheid en de eredienst uit de brand te slepen. Altruïsme tegenover de Bosschenaars was het zeker, maar dan vooral om een katholieke toekomst veilig te stellen.⁷²⁹ Deze belangen strookten niet met de logica van de baron van Grobbendonk, die vooral bekommerd was om zijn militaire eer. Eén gebeurtenis bracht beide antagonistische partijen echter bij elkaar in omstandigheden die in niets op die van de laatste weken leek. In de nacht van 27 op 28 augustus beviel de vrouw van Grobbendonk, Marie van Malsen, van een zoon. Toen de bevalling niet al te voorspoedig scheen te verlopen, nam Ophovius zijn taak van zielenherder op zich en bad voor een goede afloop.⁷³⁰ Tekenend voor de omstandigheden was dat het gebruikelijke geschenk van de magistraat aan de nieuwgeborene door een deel van de Bossche bevolking ten kwade werd geduid. Het geld, 400 gulden, was afgenomen van de gevluchte plattelandslieden en de arme burgerij, zo vertelde de abt van Berne: had men dan geen rekening gehouden met de armoede van de bevolking?⁷³¹

De naakte waarheid

‘De deeckenen versochten de magistraet, om ten insien vande aenstaende periculen te willen Sorge draegen voor een goet appointement’, tekende Robert van Voorne op 5 september aan, ‘om niet vermoort te worden en[de] in eeuwige slavernye te vallen’.⁷³² De voornaamste reden waarom de burgerij, de geestelijkheid en naderhand het bijna voltallige stadsbestuur pleitten voor de overgave, was inderdaad de vrees dat de stad stormenderhand ingenomen en geplunderd werd. Die angst was lang niet irreal, niet alleen omdat het een onwrikbaar recht van de overwinnaar was, maar ook (al wist in Den Bosch niemand) de vermoede Staatse soldaten gemotiveerd werden met dat vooruitzicht.⁷³³ Charles Limonard beweerde dat de gouverneur capituleerde omdat de vesting op het punt stond te vallen: niet de bres aan de Vughterpoort baarde hem zorgen, maar de zwakke noordoostzijde – de Hinthamerpoort – stond op begeben.⁷³⁴ Dit was echter niet het geval. Tijdens het korte bestand dat de onderhandelingen over de capitulatie voorafging, bezocht Ophovius de bedreigde punten, samen met velen van zijn stadsgenoten, die de wallen opgingen en de vijandelijke approches bekeken. De bisschop was weliswaar verrast door de Staatse vorderingen aan die poort, maar eveneens verheugd dat de moed en de bekwaamheid van de Bourgondische kapitein Antoine de Ronceau er de fortificaties gevrijwaard hadden. Een stormaanval was er weliswaar mogelijk geweest, maar was vooralsnog niet in de plannen van Frederik Hendrik voorgekomen.⁷³⁵ De overrompeling van de stad moest inderdaad niet aan de Hinthamer-, maar aan de Vughterpoort beginnen.

Op de onplofing van de mijn onder het linkerbolwerk, op 11 september, volgde een kort bestand om de gesneuvelden te zoeken die onder het puin bedolven waren. Tijdens die onderbreking van de vijandelijkheden, ongeveer vijf

uur na de explosie en het daaropvolgende gevecht, vroegen Bossche afgezanten, waaronder een zieke Ribaucourt, een wapenstilstand van één dag, waarna 's anderendaags gezanten konden gestuurd worden.⁷³⁶ Nauwelijks enkele dagen voordien hadden de verdedigers nog een soortgelijk bestand beëindigd toen een Staatse kapitein de overgave insinueerde, maar nu waren de omstandigheden volledig anders.⁷³⁷ Aanvankelijk dacht het Bossche stadsbestuur eraan een tijdelijk bestand te sluiten om aan de Infanta te kunnen schrijven (en alsnog ontzet af te wachten), maar dat voorstel was op een Staats veto gestoten. Frederik Hendrik weigerde hierop in te gaan, maar garandeerde 'met de geestelickheyt ende de burgerye van de stadt in de redelickheyt [te] handelen'.⁷³⁸ Het voltallige stadsbestuur nam deze belofte voor lief aan, eerder dan samen met Grobbendonk en Ribaucourt door te vechten. In hun oordeel werden ze gesterkt door twee brieven van de Infanta, beide geschreven op 31 augustus, die niets dan wat vage beloften en lege woorden bevatten. Meer nog, uit de getuigenis van de teruggekeerde bode Sander Peeters van Alphen bleek dat ze daar helemaal niet meer op hoefden te rekenen. Tijdens zijn korte verblijf aan het hof te Brussel was de vrijpostige bode gestoten op de onwetendheid en zelfs incompetentie van verschillende hovelingen. Coloma noch De la Cueva waren op de hoogte van toestand in 's-Hertogenbosch. Toen zij hem vroegen 'na de gelegentheyt deser stadt', antwoordde hij hen 'dat de stadt in eenen soberen staet stont ende datter cito cito secours moste wesen oft de stadt soude verloren gaen'. 'Door wat oirsaecke'? Van Alphen liet ontzet zijn decorum vallen, vroeg hoe 'sy soe slecht waeren, om sulcx te vraegen' en deed de situatie omstandig uit de doeken. Toen hij daarop dringend een audiëntie bij de Infanta verzocht om een aantal hoogst vertrouwelijke mededelingen te doen, stelde audiencier Verreycken hem voor deze 's anderendaags, 31 augustus, te verlenen, want 'dattet te laet was, ende het was tusschen licht ende donckeren, dat men de kerssen op 't hoff begonste aentestecken'. 'Maer', vervolgde de bode cynisch, 'anders wast noch licht dach op de straete'. Na dat onderhoud, eerder een beschamend schouwspel van onkunde, bekende de Infanta aan Van Alphen 'nyet genoch geïnformeert' te zijn. Verreycken, die uit zijn rol als audiencier viel, gaf daarop toe 'dat hem dochte, dat den heere Gouverneur van de stadt het alderquaetste screeff, om eer ontsedt te wesen als hy gelyck hadde'.⁷³⁹ In de Zuidelijke Nederlanden liep na de val van Den Bosch het gerucht dat De la Cueva belangrijke informatie voor de Infanta verborgen had gehouden. Hoewel intentionaliteit niet aan te tonen is, is het wel duidelijk dat het paleis op de Koudenberg danig tekort geschoten was in het verzamelen en evalueren van de binnenkomende gegevens. Het is bovendien, met de discussie tussen Ophovius en Grobbendonk over de formulering van de brieven in het achterhoofd, des te pijnlijker vast te stellen dat een ervaren secretaris als Verreycken de missives van de gouverneur minimaliseerde. Nog na het bezoek van Van Alphen waren er personen die niet beseften hoe ernstig de situatie was en heerste er in wijde kringen een aandoenlijk naïef optimisme. Kort voor hij de

eerste berichten over de capitulatie vernam, stuurde Willem van Oldenbarnevelt nog een geruststellend 'Met Den Bos is het noch soo naer niet' naar Hugo Grotius. Toen hij onder het schrijven het onmogelijke nieuws vernam, voegde hij er wat verbaasd aan toe dat de stad dan toch goede voorwaarden moest bedongen hebben.⁷⁴⁰

De onderhandelingen

Het garnizoen: militaire eer

De eerste gesprekken werden, na de gebruikelijke uitwisseling van gijzelaars, vastgelegd op 12 september om zeven uur 's ochtends, maar de tien Bossche gedeputeerden verschenen pas 's middags, afgehaald door Staatse karossen.⁷⁴¹ Na het uitwisselen van geloofsbrieven gingen de besprekingen van start op basis van de twee 'quoyeren' van de belegerden, die in tegenstelling tot wat de Bossche historici P.Th.J. Kuijer en J.A.M. Hoekx geloofden, wel integraal bewaard bleven, samen met de instructies voor de onderhandelaars.⁷⁴² Met de militairen die niet meer vroegen dan 't crijchsvolck uyt te trecken met d'alderhoogste eere', kwamen de Staatse onderhandelaars snel tot een uitgebreid akkoord (al op 12 september werd er 'gesegelt', maar pas twee dagen later getekend), gebaseerd op dat van Breda vier jaar voordien. Adriaan Ploos beschreef de Bossche militairen als 'equitabel': slechts op twee punten werden de voorgelegde eisen teruggeschroefd. In plaats van de gevraagde zes werd het garnizoen toegestaan vier stukken geschut mee te nemen, met alle benodigde munitie, en voor het vertrek een termijn van twee dagen na het tekenen van de capitulatie, niet de voorgestelde veertien dagen. Een konvooi naar Diest werd hun ook vergund, zelfs meer dan dat: toen de troepen de stad verlieten, stemde Frederik Hendrik erin toe musketten en pieken te leveren aan de Bossche soldaten die er geen meer hadden.⁷⁴³ Andere artikelen behelsden de uitwisseling van de gevangenen of het behouden van de tijdens het beleg vergaarde buit, maar alle munitie en levensmiddelen die niet mochten meegenomen worden, vielen de Staten-Generaal toe. De militairen en hun familieleden kregen een periode van twee jaar om over hun huizen en goed binnen de stad te beschikken. Wie na zijn dienst naar Den Bosch wilde terugkeren, kon dat binnen een termijn van twee jaren, mits hij zijn aankomst bij de Staatse gouverneur bekend maakte. De uittocht werd vastgesteld op 17 september.⁷⁴⁴

Het oordeel van de Utrechtenaar Ploos was wat vertekend, want binnen de muren was de houding van de militairen hoegenaamd niet 'equitabel' te noemen. Toen op 13 september tijdens een onderbreking van de besprekingen de officieren in het huis van Ribaucourt (die daar nog steeds ziek te bed lag) vergaderden, stelde Grobbendonk eens te meer voor de onderhandelingstafel te verlaten.

Hoewel de aanwezige officieren hun bevelhebber bijtraden, deden ze dit niet van harte. Dat bleek duidelijk toen Ribaucourt hen in afwezigheid van de gouverneur, op het stadhuis ontboden, vroeg wat ze echt dachten. Het was in geen geval aangeraden de onderhandelingen op te blazen, antwoordden ze hem, gezien het tumult onder de bevolking en de vastberadenheid van de magistraat. De militaire situatie baarde hun evenzeer zorgen: er was nauwelijks buskruit, de soldaten waren weinig talrijk en zwak (zelfs indien ze allemaal op de wallen waren) en de bres aan de Vughterpoort was te groot om effectief te verdedigen.⁷⁴⁵ Alle officieren deelden dit standpunt, al benadrukten ze zonder uitzondering de bevelen van de gouverneur trouw op te zullen volgen. Een enkele dissonante stem was die van de geboren Bosscheenaar Pijnappel: hij wilde, net als Grobbendonk, de stad tot het uiterste verdedigen, maar zag dat dit niet mogelijk was zonder de hulp van de burgerij. Waarschijnlijk apocrief, maar niet geheel zonder waarheid beweerde Ribaucourt later 'dat d'oirsake van het verlies waren die gierige papen ende ongetrouwe borgers'.⁷⁴⁶

De geestelijkheid: redden wat er te redden valt

Die gierige en onbetrouwbare geestelijkheid en de burgerij hadden meer moeite om met de Staatse partij tot overeenstemming te komen. Na de eerste vruchteloze onderhandelingen op 12 september dachten Frederik Hendrik en verschillende leden van de Staten-Generaal er zelfs aan dat de onderhandelingen slechts een 'speeltgen' waren om tijd te rekken. Adriaan Ploos bestempelde de 45 eisen, 'het versueck' zoals ze het zelf noemden, zonder meer als 'extravagant'.⁷⁴⁷ De eis die de Utrechenaar vooral redeloos moet toegeschenen hebben, was de 'openbaere vrije exercitie van de catholijcke roomsche religie' met alle randvoorwaarden: het behoud van alle kerken en hun inboedel, maar ook de handhaving van alle geestelijke instellingen, zoals kloosters of scholen. Deze eis stierf een snelle dood: 'plat afgeslagen', noteerde de Hollandse gedeputeerde Hendrik Nobel. Alle geestelijken dienden de stad te verlaten, was de tegeneis, met achterlating van hun goederen, maar de burgerij werd wel gewetensvrijheid gelaten.⁷⁴⁸ Toen de daaropvolgende dag deze precaire kwestie opnieuw ter tafel kwam, bevond zich onder de Bossche onderhandelaars bisschop Ophovius, die op verzoek van het stadsbestuur mee naar Vught was gekomen. Daar werd opnieuw, van één uur 's middags tot acht uur 's avonds bijna uitsluitend over de religieuze toekomst gesproken. De afgevaardigden van de magistraat hadden toestemming gekregen iets in te binden, in die zin dat ze niet alle, maar toch minstens twee van de vier parochiekerken wilden behouden. Tegen de avond bleken de Staten-Generaal, nu uitgebreid met de overige gedeputeerden die in allerijl uit Utrecht waren overgekomen, echter nog even onbuigzaam. Eén enkele concessie hadden de overwinnaars gedaan, een 'middenwech', namelijk dat de aanwezige vrouwelijke religieuzen tot aan hun dood mochten blijven, een uitdovende

katholieke aanwezigheid dus, terwijl hun mannelijke tegenhangers twee maanden kregen om hun zaken te regelen. Alle inboedel en ornamenten mochten uit de kerken meegenomen worden, maar de pastorijen en kerken werden zonder meer aangeslagen ten voordele van de nieuwe predikanten.⁷⁴⁹

Op basis van de summiere aantekeningen van 13 september in het resolutieboek van de Staten-Generaal suggereerde Poelhekke op de hem typerende wijze dat Frederik Hendrik 'nog een poging *in extremis* gerisqueerd heeft de zo vurig begeerde godsdienstvrijheid voor de stad te verkrijgen' en dat griffier Cornelis Musch uit voorzichtige schroom deze demarche van de prins niet vermeld had. De chronologie van de onderhandelingen biedt echter voldoende redenen om dit uitgesproken beeld te ontkrachten.⁷⁵⁰ Frederik Hendrik was immers al aanwezig bij de eerste, vastgelopen besprekingen op 12 september toen de katholieke eredienst van tafel werd geveegd. Dit was nog vóór de overige gedeputeerden van de Staten-Generaal, die Poelhekke intransigentie verweet, uit Utrecht aangekomen waren. Tijdens de 'hele ochtend praten' op 13 september, volgens Poelhekke samengevat in een resolutie van amper enkele regels, vonden in werkelijkheid geen onderhandelingen plaats, op het Bosch' verzoek tot enkele uren uitstel na. De gesprekken begonnen pas toen bisschop Ophovius in de namiddag aankwam in Vught. Als Frederik Hendrik inderdaad heeft getracht de pil te vergulden, dan moet hij dat gedaan hebben tijdens die korte 'communicatie' in de voormiddag, maar dat is nauwelijks te bewijzen. Tijdens de tweede sessie in de namiddag werd bovendien niet meer over de toelating van het katholicisme gesproken. Hoewel de Bossche onderhandelaars opnieuw over de godsdienstvrijheid wensten te spreken, ging het voor de overzijde toen enkel nog om de praktische invulling van het verbod, over het vertrek van de geestelijken, bijvoorbeeld, en welke goederen ze al dan niet mochten behouden. Enkel daar liepen de meningen uiteen, meldde Van der Capellen, nochtans niet de mildste commentator van de prins. Frederik Hendrik was bereid de kerkelijke goederen aan de geestelijkheid laten en verdedigde dit standpunt met 'hoogte contestatien' tegenover de gedeputeerden, maar bereikte niets meer dan een 'middenwech'. De omstandigheden in ogenschouw genomen, vooral de discussies in Den Bosch, mag worden aangenomen dat het de stadszijde was die moeite had met het aannemen van de gestelde voorwaarden, eerder dan de Staten-Generaal met het toegeven aan Frederik Hendrik.⁷⁵¹

Naast deze chronologische redenen maakte ook de staatsraison van de Republiek een dergelijke toegift onmogelijk. Voor de Staatse onderhandelaars kon er immers geen sprake van zijn de katholieke eredienst in de veroverde stad toe te staan, ook al zagen sommigen binnen en buiten de Republiek wel heil in deze idee. Heinsius merkte op, hoewel hij de eis zelf ongehoord vond, dat een dergelijke concessie kon helpen om de woelige Zuidelijke Nederlanden in de armen van het Noorden te drijven. Lodewijk XIII betreurde om dezelfde reden dat niet eens 'maer een kleyn kercken aen de roomsch-catholycken' was toege-

wezen.⁷⁵² In Vught liepen dergelijke voorstellen echter tegen een muur van onbegrip aan. Toen de Franse ambassadeur enkele maanden later trachtte te bemiddelen, voer de Fries Julius van Eysinga uit tegen deze ‘absurde propo-[si]tie’ die ‘hier met reden qualijck wort genomen’. Eerder reeds, toen aan het Franse hof verschillende regeringslieden de Staatse ambassadeur om tekst en uitleg vroegen, had de heer van Langerak geantwoord dat ‘sedert de scheidende van de tien andere [gewesten]’ nog nooit een dergelijke gunst was verleend, sterker nog: dat deze ‘directelijcken strijdende tegens de maximen ende wetten’ van de Staten-Generaal inging. Een week later bevestigde Langerak dit standpunt nogmaals en hij voegde eraan toe dat de Bossche katholieken eigenlijk nog zacht behandeld werden, want de gereformeerden van Breda was deze concessie niet vergund geweest, ‘synde aldaer ende elders in alle de andere plaetsen der Spaensche Nederlanden overgebleven een forme van de rasende inquisitie’.⁷⁵³ Het is al te sterk te stellen dat bij de onderhandelingen volledig naar ‘den wil der Gereformeerden’ gehandeld (als zouden die een externe factor zijn geweest), maar toch is het onmiskenbaar dat de rechtlijnige predikanten en de kerkenraden over de schouders van de onderhandelaars meekeken.⁷⁵⁴ Het voorbeeld van de synode van Zuid-Holland, die op voorstel van de geëxileerde classis Breda de volledige reformatie van ‘s-Hertogenbosch en de Meierij voorstond, is bekend. Gysbertus Voetius, predikant in Heusden, werd reeds in de tweede helft van juli, in de euforie na de inname van de twee forten, opgedragen te gepasten tijde naar het leger af te reizen en er samen met de veldpredikant deze kwestie te behartigen. Voetius maakte Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde duidelijk dat voor de Republiek als christelijke, dus: protestantse natie, de uitbreiding van het territorium duidelijk ondergeschikt was aan die van de godsdienst, en dat er dus geen sprake van kon zijn van enige toegeving aan de katholieken. Deze woorden droegen ongetwijfeld de goedkeuring van het Hof van Gelre, dat niet alleen zijn gedeputeerde in Vught, Arnold de Bie, tot tweemaal toe duidelijk de levieten had gelezen, maar ook Frederik Hendrik zelf hierop had aangesproken. Het Gelderse standpunt was glashelder, namelijk dat ‘van wegen de provincie van Gelderlant in geen accoort en werde bewillicht dan daerinne het exercitie van de waere Gereformeerde religie alleen wordt getolereert, met interdictie van alle andere’.⁷⁵⁵

De magistraat: de eerste stad van Brabant

Over de toekomst van Den Bosch binnen de Republiek stootten de onderhandelaars op enige verschilpunten. Het stedelijke ‘versueck’ was immers een uitgebreid stuk, waarin verschillende verregaande, inderdaad ‘extravagante’ eisen waren vervat. Naast de reeds besproken godsdienstvrijheid vroeg het stadsbestuur de handhaving van alle ‘oude rechten, wetten ende privilegien in ‘t geheel, soo in de regeringe van de stadt’. Als één van de vier hoofdsteden van Brabant, het eerste hertogdom van de Nederlanden, kregen Bossche afgevaardigden

zitting in alle 'hoge ende minder' collegien', waarin ze dan bovendien de eerste plaats mochten innemen. Verder eiste 'het versueck' dat de Staatse Raad van Brabant, die toen nog in Den Haag zetelde, naar 's-Hertogenbosch verhuisde. Ten slotte mocht de stad niet zwaarder belast worden dan de andere Brabantse steden die in Staatse handen waren, op dat moment niet meer dan kleinere steden als Bergen-op-Zoom, Steenberghe, Willemstad en Grave. Deze steden steunden het merendeel van deze punten en hadden reeds in augustus besloten Frederik Hendrik en twee Brabantse edelen, Thomas van Stakenbroek en Willem van der Rijt, beiden militairen, de veranderde situatie na de capitulatie onder ogen te brengen.⁷⁵⁶ Hoewel de prins van Oranje de eerste stem binnen een in rechten hersteld Brabant zou toevallen en hij de drie steden vage toezeggingen had gedaan, gaf hij geen blijk van enige reële medewerking. Deze eis werd dan ook zonder meer 'geroyeert ende voorby' gegaan. De handhaving van de oude privileges werd daarentegen wel goedgekeurd, mits de Staten-Generaal het recht kregen om desgewenst kandidaten te naturaliseren. Voor al deze punten, alles 'wat naer preeminentie ende auctoriteyt strict ofte raect' en de belastingen, werd echter één fundamenteel voorbehoud gemaakt, namelijk dat ze niet strijdig mochten zijn 'jehens de unie'.⁷⁵⁷

De Bossche onderhandelaars drongen op die lange 13de september nog aan 'te hebben particuliere Staten van Brabant, die neffens d'andere van de Geunierde sullen compareren ende stemme geven' of de rol van de Raad van Brabant niet voorbij te gaan bij de naturalisaties, maar die eisen raakten ondergesneeuwd in de zware discussies over de religieuze kwestie.⁷⁵⁸ Het uiteindelijke verdrag dat op 14 september werd getekend, handhaafde de politieke rechten van 's-Hertogenbosch, nogmaals: voorzover die niet tegen die van de Republiek ingingen. De Staten-Generaal en de prins beloofden de stad 'in alle soeticheyte ende goedertierenheyte' te behandelen, een woordelijk verzoek van de magistraat, 'omme voortaan in alle vrunttschappen ende eendrachticheyt met de andere geunierde Provincien ende steden te leven'. Een plaats in het stadsbestuur bleef voorbehouden aan geboren en gedoopte inwoners van de stad, met het gewraakte voorbehoud voor de Staten-Generaal, maar verder behield het alle rechten en privileges die ze voordien had gehad. Een aantal economische rechten werden gewaarborgd, niet alleen de oude tollens, maar bijvoorbeeld ook een verbod op het namaken van de Bossche 'boomwapenen', het stedelijk wapen, dat nog vaak door uitgeweken ambachtslieden gebezigd werd. De burgers kregen een periode van drie jaar om hun goederen te verkopen indien ze uit de stad wensten te vertrekken, wat een klein succes was voor de stedelijke onderhandelaars. Aanvankelijk was hun slechts twee jaar toegekend in antwoord op de gevraagde en hoog ingezette zeven, maar ze konden uiteindelijk nog één jaar extra uit de brand slepen. Wie in die periode naar de Nederlanden 'onder de gehoorsaamheyt van zyne Ma[jesteit]' wilde reizen, kon dit vrij doen, eenmaal per trimester, met voorafgaande kennis van de gouverneur. Als gouverneur, ten slotte,

moest een geboren Nederlander of een lid van het huis van Nassau aangesteld worden.⁷⁵⁹

Kort voor de ondertekening van het verdrag, in de namiddag van 14 september, werden op het laatste moment nog twee toevoegingen gedaan. De eerste betrof het tweede artikel, waarin de zin werd toegevoegd die de inwoners van de stad opdroeg zich in alles te gedragen naar de 'placcaten van[den] landen', maar hun ook uitdrukkelijk de 'vryheyt van conscientie' toekende. Hetzelfde artikel vervolgde dan, zoals oorspronkelijk bedoeld, met de uitwijzing van alle mannelijke geestelijken binnen twee maanden na ondertekening. De tweede toevoeging, die er gekomen was onder invloed van bisschop Ophovius, was veel korter, maar bleef tot aan de Vrede van Munster één van de meest omstreden bijzinnen in de Nederlandse geschiedenis. Artikel VII van de capitulatie kende de Staten-Generaal en Frederik Hendrik namelijk in de stad, vrijdom en meierij van Den Bosch alle rechten toe die de hertogen van Brabant, op dat ogenblik koning Filips IV, er hadden genoten, en verplichtte hen, omgekeerd, de stad te behandelen volgens de eer die ze verdiende als hoofdstad van dat hertogdom. Deze bepaling werd aangepast waar het de Meierij betrof, namelijk 'voor soo vele die aen de stadt annex' was. Niet alleen was deze formulering bijzonder onduidelijk (de precieze relatie tussen stad en Meierij was op zich al erg omstreden), maar bovendien werd ze van meet af aan door Brussel en Den Haag verschillend geïnterpreteerd. De Infanta en haar regering kozen vanzelfsprekend voor de minimale interpretatie en erkende enkel het Staatse gezag over de stad en de omringende vrijheid, terwijl de Staten-Generaal de maximale invulling voorstonden, namelijk dat de hele Meierij nu onder hun autoriteit was gekomen.⁷⁶⁰ De diplomatieke handigheid van de Bossche bisschop betekende dat in de volgende jaren dat kwartier betwist gebied werd tussen beide oorlogvoerende partijen, die er beide hun gezag trachtten te laten gelden, met alle gevolgen vandiën voor de bevolking. Op het ogenblik dat de verzamelde afgevaardigden hun handtekening plaatsten onder het akkoord, voorzag niemand deze problemen, maar nauwelijks enkele weken na het beleg staken de eerste fricties reeds de kop op.

De uittocht

Op 14 september liepen in Brussel de eerste onbevestigde geruchten dat Den Bosch gecapituleerd had.⁷⁶¹ 's Anderendaags schreef de baron van Balançon aan de Infanta dat een getuige hem gemeld had dat de stad zich overgegeven had en het garnizoen twee dagen later zou uittrekken. Enkele uren later, toen het bericht bevestigd werd, merkte hij op hoe betreurenswaardig het was dat Hendrik van den Bergh niet in de buurt was om de stad alsnog te ontzetten.⁷⁶² De Staatse vrees dat de graaf in aantocht was en de belegerden er enkel op uit waren tijd te winnen, was ongegrond, maar toch bekwam velen die de uittocht bekeken het

onaangename gevoel dat het verslagen garnizoen toch 'noch wat haperinge zouden hebben connen maecken'. Deze mening van Jacob Cats deelden ook de Utrechtse gedeputeerden Ploos en Gerestein, die concludeerden dat enkel het gebrek aan buskruit de vesting had verslagen, maar dat er voor het overige nog 'veel goet ende schoon volck' was.⁷⁶³

De uittocht van het garnizoen en (vooral) de geestelijkheid was een gebeuren dat door honderden, zo niet duizenden toeschouwers werd bijgewoond. Dagen voordien reeds hadden er in Holland plakbrieven uitgehangen, had de gouverneur van Breda vernomen, waarin een grote stormaanval aangekondigd werd, een aankondiging die reeds een eerste toeloop veroorzaakt had. Alle herbergen in Gorinchem, Zaltbommel en Heusden zaten vol, 'ende als d'eene partye vertooch, waren [ze] terstont vervult van andere die nieulix aenquamen'.⁷⁶⁴ Uit Arnhem vertrokken zoveel mensen dat de magistraat er zich ongemakkelijk bij ging voelen. 'Wt nieuwsgierigeit' waren al ettelijke burgers vertrokken en nog velen waren van plan 'haer als kieckers derwarts te begeven', stelden de schepenen ongerust vast, en dat terwijl de vijand enkele kilometers verderop nog steeds de IJssel controleerde.⁷⁶⁵ In Loevestein verstoorde de stroom belangstellenden de rust van de remonstrantse gevangenen die er al enige jaren vast zaten. Vele Hollanders deden onderweg ook hun verblijf aan, waar sommigen met hen wilden spreken, anderen gewoon de kamers bekijken. 'Depuis que Boisleduc parlemente', schreef één van hen ironisch, 'c'est icy comme une procesion continuele depuis le matin jusqu'au soir'.⁷⁶⁶ De baron van Grobbendonk liet zich cynisch uit toen hij de enorme toeloop zag, meldde Heinsius, dat het in Holland wel bijzonder rustig moest zijn, nu er zoveel zotten vertrokken waren.⁷⁶⁷ Een spektakel moet het hele gebeuren zeker geboden hebben en het is begrijpelijk dat er na maanden spanning zoveel belangstellenden op af kwamen: de karavaan alleen al bestond uit minstens 1.200 wagens. De gouverneur leidde het garnizoen via het kwartier van Pijnssen en dan verder naar de heide van Helvoirt of naar de Hollandse dijk, 'affin que l'artill[eri]e et chariots puyssent com[m]odement passer et l'infant[eri]e marcher à sec'. Voor alle zekerheid werden de wagens gecontroleerd voor ze door de Orthenpoort de stad binnenkwamen, schreef Bor, om na te gaan of ze zeker geen buskruit bevatten. Zelfs in het zicht van de triomf bleef de Staatse achterdocht groot.⁷⁶⁸

VII

Geld

In de late herfst van 1629 deed maarschalk de Châtillon het hof van Brussel aan op weg naar Frankrijk. De uitspraken die hij daar nogal ondoordacht deed, lijken op het eerste zicht verrassend: mocht 's-Hertogenbosch niet ingenomen zijn, dan was de Republiek 'teneynde' geweest.⁷⁶⁹ Vele Staatse bondgenoten zagen het nog zwarter in en vreesden dat de Staten-Generaal de torenhoge lasten niet langer konden bolwerken. Alle winsten van dat jaar dreigden verloren te gaan: de Republiek zou zelfs vrede moeten sluiten met Spanje.⁷⁷⁰ De Staten van Holland wisten heel goed wat het beleg van Den Bosch betekende, namelijk 'dat de meenighvuldighe Wercken ende extraordinaris kosten by maniere van spreekken gelt eeten'.⁷⁷¹ Is het mogelijk om, achter deze gemeenplaats, een idee te krijgen van de totale kosten van het beleg van 's-Hertogenbosch en, bij uitbreiding, de hele veldtocht van 1629? Volgens een propositie van de Raad van State, die op 20 september in de Staten van Holland besproken werd, bedroegen de uitgaven voor 1629 in totaal 16.423.952 gulden 15 stuivers 11 penningen, waarvan al 13.159.725 betaald waren, een tekort van ruim 3.264.228 gulden.⁷⁷² Een ander document, uit het archief van Ridderschap en Steden van Overijssel, noemt een tekort dat dit bedrag iets overschrijdt, namelijk iets meer dan 3.449.564 gulden. De totale kosten, 'voor soo veel daarvan tot noch toe kennisse heeft connen become', berekende deze staat op ruim 6.299.564.⁷⁷³ Wat de Zuidelijke Nederlanden betrof, was Châtillon optimistischer. Zij waren er niet zo erg aan toe als wel gezegd werd, meende hij, en dat ze nog zeker 10 miljoen gulden konden opbrengen zonder ten onder te gaan.⁷⁷⁴ Eerder dan verbazend, moet deze uitspraak de toehoorders bitter in de oren geklonken hebben. Toen het Spaanse leger de voorgaande zomer eindelijk kon uitrukken, had een kritische waarnemer opgemerkt dat de manier waarop de regering het geld bijeen had gekregen, beschamend was. Overal waar het ook maar enigszins mogelijk scheen, had ze naar geld gezocht. In de zomer van 1629 deed de oude landvoogdes uitgebreid beroep op de Zuid-Nederlandse gewesten, die zichzelf, gezien de omstandigheden, vrij snel bereid toonden om op de noodkreten in te gaan, maar er scholen addertjes onder het gras. In 's-Hertogenbosch, ten slotte, hadden de stedelijke en militaire overheden ook financiële zorgen. Afgesloten van de buitenwereld als ze waren, moest het geld voor het garnizoen binnen de stad gevonden worden.

Naast een militaire, was een veldtocht op vele vlakken een financiële uitdaging. Het kostte regeringen handenvol geld om de onderneming gaande te houden en te zorgen dat er een voortdurende geldstroom in de richting van het leger ging. Het doel zal daarbij niet zijn om op een ingenieuze manier tot een precieze kostenraming te komen, maar vooral om te tonen hoe het systeem van de geldvoorziening naar het leger werkte. Meer nog dan een spel van cijfers en getallen gaat het in dit hoofdstuk dus om het achterliggende politieke systeem, het financiële mechanisme, in het bijzonder het effectieve functioneren ervan.

Den Haag

Hoge kosten en stijgende uitgaven

Dat een belegering geld vrat, hadden de gedeputeerden te velde snel vastgesteld. Nauwelijks waren zij een drietal dagen in fort Crèvecoeur aangekomen, of ze waarschuwden de Staten-Generaal dat de kosten van het beleg heel hoog konden oplopen.⁷⁷⁵ Het leeuwendeel van de uitgaven ging naar de werken en versterkingen die overal opgeworpen werden, en dat op een nooit geziene schaal. De inzet van de Hollandse boeren, bijvoorbeeld, werd geraamd op 17.000 gulden, die van de Gelderse boeren op 10.000 gulden.⁷⁷⁶ De kosten voor de werken liepen soms sterk uiteen. Het vullen van de 18 voet brede gracht van het fort Sint-Anthonie werd aanbesteed voor 400 gulden, de onvoorziene versterkingen in de Hemertse Waard 6.800, een kanaal van ongeveer 36 voet lang 26.000, en de lange galerij van Ernst Casimir niet minder dan 66.000 gulden. Voor de tweede, kleine galerij die half augustus werd aangelegd naar het Vughtereind vroegen de werkbazen al 22.000 gulden, 'sonder dat [ze] lager begeren te comen'.⁷⁷⁷ Volgens de schatting van de gedeputeerden te velde had het leger behoefte aan minstens 200.000 gulden per maand, een ongezien bedrag, dat niet alleen opging aan arbeidslonen voor de werklieden en aannemers, maar ook aan een enorme hoeveelheid materiaal.⁷⁷⁸ Half juni waren de uitgaven nog gestegen en verklaarde de heer van Berchem aan de Raad van State dat een bedrag van 50.000 gulden amper genoeg was voor vijf à zes dagen.⁷⁷⁹

Na de inval in de Veluwe gaven ook de gedeputeerden in Arnhem grote sommen uit aan nieuwe verdedigingswerken en de betaling van troepen. De regelmatige voorziening van het tweede leger in de Veluwe werd aanvankelijk geregeld door de gedeputeerden te velde, die van elk bedrag dat ze ontvingen een gedeelte doorstuurden naar Arnhem.⁷⁸⁰ Naderhand nam de Raad van State ook zelf de verantwoordelijkheid op om de beschikbare bedragen onder de verschillende legers te verdelen.⁷⁸¹ Over het hele gebied waren commiezen actief, die met contant geld de steden afreisden. Op 7 augustus werd Van der Capellen bijvoorbeeld met 6.000 gulden naar Zutphen gestuurd om er enkele fortificatie-

werken te betalen. Oenama moest dan weer in Zwolle 2.000 gulden ophalen die er achtergelaten waren door een andere commies, Haersolte, en van daaruit de 30.000 gulden verdelen die hem achterna gezonden waren: voor de betaling van kolonel Morgan, onder meer, maar ook voor andere commiezen en verantwoordelijken in Zwolle, Deventer, Hasselt, Zutphen en Kampen.⁷⁸²

Stijgende uitgaven: de uitbreiding van het leger

De eerste uitgaven die de Republiek zich had getroost, waren bestemd voor de nieuw aan te nemen 12.000 man. Reeds op 21 mei bleek echter dat deze bijdrages, die alles tesamen 700.000 gulden bedroegen, ontoereikend waren, zelfs al werd de oorspronkelijk gestelde termijn van vier maanden niet overschreden.⁷⁸³ Naast deze buitengewone uitgaven waren er nog de soldijen en andere kosten voor de troepen die al in dienst waren, waarvan enkele compagnieën niet of nauwelijks betaald waren in de voorgaande maanden. Ontvanger-generaal Philips Doubleth viel het 'moeyelyck' de soldaten tevreden te stellen. Zelfs de kanonniers, met hun belangrijke rol tijdens het beleg, waren in geen maanden betaald. Pas op 26 augustus ontvingen de 124 'constapels' een eerste vergoeding, 2.800 gulden, op hun totale tegoed van 9.000 gulden.⁷⁸⁴ Armlastige compagnieën, zoals de nieuwe van kapitein Reidraet of de Schotten van Sir George Hay, werd geld voorgeschoten om de eerste nood te lenigen.⁷⁸⁵ Ondertussen daagde het bij de Staten-Generaal dat de kosten nog hoger zouden oplopen, omdat Frederik Hendrik toen reeds begon aan te dringen op meer manschappen voor het leger.

Aanvankelijk dachten de gedeputeerden nog de boot te kunnen afhouden en de uitgaven beheersbaar te houden, maar dat was ijdele hoop. De aanhoudende verliezen voor 's-Hertogenbosch, de inval in de Veluwe en vooral de weigering van Frederik Hendrik het beleg op te geven, dwongen de Republiek steeds meer troepen aan te nemen en 'alles bij den anderen [te] rocken dat [...] mogelijk' was.⁷⁸⁶ Nog vóór de eerste buitenlandse versterkingen werden aangenomen (480 Engelsen uit Jersey en Guernsey), nog voor de inval in de Veluwe zelfs, had Frederik Hendrik reeds op de werving van meer troepen aangedrongen.⁷⁸⁷ Het ging om 6.000 waardgelders, troepen die werden gebruikt om de reguliere compagnieën in de garnizoenen tijdelijk te vervangen zodat deze konden ingezet worden in het veldleger. Reeds half mei had de prins zijn eerste voorstel daartoe gedaan aan de gewesten, maar dezen toonden aanvankelijk weinig animo om hierop in te gaan, zodat het nog tot 22 juli duurde eer deze soldaten werden aangenomen. Aan argumenten ontbrak het hem niet, maar in de brieven uit Den Haag werd vooral handig ingespeeld op het gewestelijke particularisme. Werd tegenover Zeeland betoogd dat de vijand mogelijk plannen had in Staats-Vlaanderen, dan waren dat voor Friesland en Groningen de laaggelegen moerassen die daar in het oosten de grenzen met het Duitse Rijk vormden.⁷⁸⁸ Andere retorische middelen spraken voor zich: Frederik Hendrik liet twee

gezanten naar Den Haag, de Friezen Eysinga en Jensema, betogen dat zonder versterkingen het beleg van 's-Hertogenbosch moest opgegeven worden. De Raad van State beaamde deze vaststelling en stelde dat de 'eere ende reputatie van 't landt alreede in soo seer verre geengageert' was, dat een snelle beslissing moest genomen worden.⁷⁸⁹

De snelle beslissingen kwamen er ook en steeds meer nieuwe regimenten dienden zich bij de Staten-Generaal aan. Bij het werven van nieuwe troepen had Frederik Hendrik een duidelijke voorkeur voor het aannemen van reeds gevormde compagnieën en regimenten, boven het vormen van nieuwe eenheden.⁷⁹⁰ Door de Vrede van Lübeck en de daarop volgende afdanking van duizenden soldaten uit Deense dienst was er plots weer een reservoir beschikbaar om de slinkende legermacht aan te sterken en uit te breiden. De katholieke autoriteiten in het gebied waren zich hiervan bewust, want de oude orders die elke buitenlandse werving verboden, werden snel vernieuwd, zij het uiteindelijk zonder veel gevolg.⁷⁹¹ De koning van Denemarken toonde zich aanvankelijk nog wat terughoudend om de ervaren kolonel Ferentz, die zichzelf bij de prins van Oranje had aangeboden, te laten vertrekken, maar naderhand stuurde hij nog twee Deense contingenten, waarvan één op zijn eigen initiatief.⁷⁹² De Zweedse troepen in Oost-Friesland die in het voorjaar de Staten-Generaal zoveel zorgen baarden, waren een tweede bron van bijkomende troepen. Al op 27 juli werd in Emden een contract getekend met de Zweedse maarschalk Diederich von Falkenberg voor drie regimenten, samen ongeveer 3.000 man sterk.⁷⁹³ De Vrede van Lübeck maakte ook de terugkeer van het Engelse regiment van Charles Morgan mogelijk, die na enkele jaren Deense dienst opnieuw in het Staatse leger een plaats vond. Koning Karel I garandeerde deze troepen, net als die van de Kanaaleilanden, te zullen onderhouden, deels ter vervanging van de vervallen subsidie aan Denemarken, deels als aflossing van oude schulden, zodat de Republiek van deze kosten gevrijwaard bleef.⁷⁹⁴ Kleinere contingenten werden gevonden bij de West-Indische Compagnie die een aanval op Portugees Brazilië plande. Toen echter uitlekte dat ze tijdelijk in het veldleger moesten dienen, deserterden de soldaten massaal.⁷⁹⁵ Een laatste reserve, ten slotte, waren de Hollandse schutterijen, waarvan verschillende compagnieën in de zuidelijke garnizoenen, van Tholen tot Nijmegen, als waardgelders dienden om soldaten voor het leger vrij te maken; hun totale sterkte bedroeg iets minder dan 2.500 man.⁷⁹⁶

In de zomer van 1629 oefende de Republiek een enorme aantrekkingskracht uit op ontslagen troepen en ambitieuze officieren. De Staten-Generaal namen op aandringen van Frederik Hendrik immers massaal troepen aan, soms zelfs tegen beter weten in, lijkt het. Resident Aitzema nam in Lübeck een aantal ontslagen compagnieën aan onder leiding van de 'maieur' van die stad, Sigismund Protz, maar ze werden afgedankt voor ze goed en wel in de Republiek aangekomen waren.⁷⁹⁷ Het aanbod van de voormalige gouverneur van de Noord-Duitse

vesting Glückstadt, waarvan het garnizoen tot het voorjaar van 1629 door de Staten-Generaal onderhouden was, werd weliswaar afgewezen, maar dat weerhield zijn Schotse en Franse soldaten er niet van om uit eigen beweging naar de Hollandse havens te vertrekken.⁷⁹⁸ Meer officieren en plaatselijke edelen boden zich aan, aangetrokken de mogelijkheid tot promotie, winst, of emplooi zonder meer, maar niet alle voorstellen werden aangenomen. Kapitein Bouch, bijvoorbeeld, beloofde 1.500 soldaten zonder dat het de Republiek enig transportgeld zou kosten. Hoewel de Raad van State meende dat in de huidige omstandigheden alle hulp meer dan welkom was, werd dit voorstel afgewezen.⁷⁹⁹

Lage inkomsten en stijgende geldnood

Het kan niet verbazen dat de verzoeken om meer geld, of toch minstens een regelmatige voorziening, het leeuwendeel vormen in het schrijven van de gedeputeerden te velde. Zelfs successen als de inname van de forten dreigden te verdrinken in financiële jobstijdingen. Net als hun 'meesters' in Den Haag, beschikten de gedeputeerden voornamelijk over dit wapen om iets gedaan te krijgen. Regelmatig werden gedeputeerden of raden van State westwaarts gestuurd om hun nood te klagen. Wat de overheden te horen kregen, was niet hoopgevend. Op 3 juni rapporteerden de gedeputeerden te velde dat er amper 2.000 gulden in kas was, terwijl er nog voor meer dan 150.000 gulden rekeningen te voldoen waren; later die maand heette het eenvoudig dat de 'beurse van de commis De Jong' – de schatbewaarder – 'leeg' was. Later, in augustus, had men voor Den Bosch iets meer financiële ademruimte dan enkele weken voordien (111.512 gulden in kas), maar de uitgaven vertoonden niet de neiging te dalen, integendeel.⁸⁰⁰ De geldnood legde een hypotheek op de voortgang van de werken. De bazen hadden immers de gewoonte om de hun verstrekte materialen bij te houden totdat zij hun betaling ontvangen hadden. Ze voerden vaak ook de (dreigende) wanbetaling aan als reden om de werken stil te leggen en hogere lonen voor hun werkvolk te bedingen.⁸⁰¹ De Staten-Generaal waren beducht om de geldnood wereldkundig te maken en trachtten voor alles te voorkomen dat ze buiten hun kringen bekend zou worden.⁸⁰² Het verweer van de gedeputeerden tegen de aannemers en de soldaten-arbeiders, die geen van beide lang op hun geld wilden wachten, was creatief, maar getuigde niet van een sterke onderhandelingspositie. Commies De Jong werd bijvoorbeeld naar Den Haag gestuurd om de nood voor de aannemers verborgen te houden – het was in de 'benautheyt' van de eerste junidagen – en de betalingen te kunnen uitstellen.⁸⁰³ Op andere momenten werd naar een reeks uitvluchten en verdragingsmanoeuvres gegrepen. In dezelfde brief als waarin ze de inname van het fort Sint-Anthonie meldden, schreven de gedeputeerden te velde:

Wy moeten eerst de aennemers dry off viermael laten naelopen eer wy de wercken opnemen, daernaer retarderen wy de teyckeninge vande ordonnance eenige dagen, ende als sy al geteyckent syn, lasten wy den commis die niet te betalen dan voor de helft, om in dese noot de penningen te doen strecken, die evenwel daerdoor ten eynde syn gelooopen.⁸⁰⁴

Een tweetal weken voordien had de Raad van State al een geheime voorzorgsmaatregel genomen, toen ze thesaurier-generaal Van Goch 10.000 gulden ter beschikking stelde, betrokken uit de inkomsten uit de sauegardes en de paspoorten, met de vermaning om deze 'niet anders dan ingevalle van eenighen uyttersten noot tot 's lants dienst te gebruijcken'.⁸⁰⁵

De oorzaak van deze acute geldnood was tweevoudig. De goedgekeurde legerlasten, zelfs met de extra's die door Gelderland, Holland en Utrecht waren toegekend, waren al bij aanvang ontoereikend. Dat probleem stelde zich in de eerste weken nog niet zo duidelijk, al werd het al voorzichtig geopperd, omdat toen vooral de prompte oplevering van de quotes de grootste moeilijkheid was.⁸⁰⁶ Beide problemen dwongen de Staten-Generaal tot handelen: op korte termijn uitte zich dat in een zoektocht naar 'gereed geld' en pogingen om de provincies tot betalen te dwingen, en op langere termijn in een hernieuwd streven naar buitenlandse financiële steun. Het overzicht dat twee Raden van State op 5 juni aan de Staten-Generaal voorlegden, maakte op treffende wijze duidelijk dat het met de ijver van de gewesten om hun quotes op te leveren pover gesteld was. Enkel Holland had, niet onverwacht, aan alle verplichtingen voldaan, terwijl de drie Gelderse kwartieren en Utrecht die gedeeltes betaald hadden waar hun toen om gevraagd was. De andere gewesten lieten het echter afweten: Zeeland had tot dan toe slechts 20.000 gulden betaald, Overijssel nauwelijks 2.400. Dat waren teleurstellende resultaten, maar de echte traagheid zat in het noorden, want zowel Friesland als Groningen waren volledig in gebreke gebleven.⁸⁰⁷ Een oud zeer van de Republiek, namelijk dat de provincies niet of nauwelijks konden gedwongen worden hun bijdragen (tijdig) te betalen, speelde ook hier een belangrijke rol.⁸⁰⁸ Verschillende gewesten kwamen laattijdig of helemaal niet met hun bijdragen over de brug, iets wat ze zonder al te veel nadeel konden doen, aangezien de centrale overheden niet over afdoende dwangmaatregelen beschikten om de recalcitrante provincies tot meer snelheid te bewegen. Bovendien hielden sommige Staten zichzelf het recht voor om bepaalde bedragen van hun quote af te houden. De Staten-Generaal, die door de gedeputeerden te velde belaagd werden om meer geld, konden niets anders dan de ontvanger-generaal op te dragen hetgeen hij in handen gekregen had naar Vught over te maken. Als enige drukkingmiddel hadden ze niets meer dan overredingskracht, of beter: herhaald aandringen. Doorgaans werd een dringend verzoek vanuit het legerkamp beantwoord met een belofte van meer geld, en met de mededeling dat er aan de gewestelijke Staten geschreven zou worden.⁸⁰⁹ In enkele gevallen, wanneer

het de spuigaten uitliep of er toevallig een gedeputeerde ter plekke was, gebeurde het dat het Haagse verzoek om meer bereidwilligheid kracht werd bijgezet door een mondelinge uiteenzetting.⁸¹⁰ De wat smalende opmerking van J.J. Poelhekke, herhaald door J.H.M. van de Westelaken, die de Staten-Generaal een zekere 'sloomheid' toeschreef, is niet terecht. Het was niet zozeer een traag optreden van de gewesten, maar vooral de staatsstructuur die een snel handelen belemmerde.⁸¹¹

Het benodigde geld bereikte de legerkas in Vught dan ook maar mondjesmaat, in relatieve termen dan toch, en zoals wel vaker gebeurde, keerden de Staten-Generaal zich tot Holland om de eindjes aan elkaar te knopen. De Staten van Holland 'sullen het noch al dragende houden', merkte Alexander van der Capellen op, 'maer in soo swaere lasten niet kunnen continuëren'. Voorlopig was er nog genoeg krediet voorhanden in de Republiek, mede dankzij de verovering van de Zilvervloot, 'als hebbende 't lant met gelt vervult'.⁸¹² Al begin april was de Staten van Holland gevraagd enig geld voor te schieten, 60.000 gulden, in mindering van de legerlasten, voor de aankoop 'van eenige noodige materialen'.⁸¹³ In de daaropvolgende weken en maanden werd herhaaldelijk een beroep gedaan op het rijkste gewest. Hoewel het reeds begin juni zijn volledige quote had betaald, stuurde het ruim twee weken later al opnieuw 50.000 gulden naar het leger, in mindering van de komende consenten; een maand later volgde een nieuw verzoek, ditmaal om 70.000 gulden.⁸¹⁴ Net als de Raad van State zorgden ook de Staten van Holland eind juli voor een geheime reserve van één miljoen gulden, om 'in een groote noot' aan te kunnen spreken.⁸¹⁵ Een andere noodgreep was het aanspreken van de kassen van de ontvangers van de contributies. De gedeputeerden te velde hadden occasioneel al bedragen uit die van de heer van Bergaigne aangesproken, maar eind juli beval de Raad van State hun al het geld waarover zij op dat moment beschikten aan de ontvanger-generaal over te maken.⁸¹⁶ In enkele gevallen deden de Staten-Generaal aanspraak op het krediet van de steden waar de uitgaven vielen. Toen Frederik Hendrik 400 lasten rogge uit Amsterdam liet overkomen, werd het stadsbestuur verzocht de betaling voor te schieten. Ook Enkhuizen mocht op zijn krediet aangesproken worden (het is niet duidelijk of dat ook gebeurde), vond de Raad van State, toen daar de soldaten van kolonel Morgan en andere troepen uit Denemarken aankwamen.⁸¹⁷ Een welkome geldschietter, ten slotte, was de West-Indische Compagnie, waarvan het grootste deel van de leningen werd gebruikt om de nieuw aangenomen troepen te betalen.⁸¹⁸ Net als Holland beschikte de Compagnie in de zomer van 1629 over uitgebreide reserves, want de winsten van de Zilvervloot waren niet in die van de Staten-Generaal, maar die van de aandeelhouders van de Compagnie terechtgekomen. Uiteindelijk, toen duidelijk bleek dat de legerlasten die voor 1629 toegekend waren zelfs met de bijkomende bedragen van Holland, Gelderland en Utrecht ontoereikend waren, werd de Raad van State op 3 juli gemachtigd voor een nieuwe petitie van nog eens een half miljoen gulden.⁸¹⁹

Onwillige bondgenoten: Engeland, Frankrijk en Venetië

Omdat de Staten-Generaal zich er bewust van waren dat niet eindeloos kon worden doorgegaan met het belasten van de binnenlandse middelen, trachtten ze de lasten te verlichten door beroep te doen op hun traditionele bondgenoten Engeland en Frankrijk. Tijdens de veldtocht van 1629 probeerde de Republiek deze stroom opnieuw te activeren. Aan het begin van de veldtocht had de Republiek zonder haar traditionele bondgenoten gestaan: Denemarken sloot vrede, de relaties met Frankrijk waren enigszins getroebleerd en Engeland bewees zich als onstabiel en onberekenbaar. Enkel Venetië was nog door een verdrag gebonden, maar dat was lang niet van harte. Tijdens de zomer van 1629, met de steeds klimmende financiële lasten, dwong de noodzaak de Staten-Generaal zich tot de buitenlandse mogendheden te wenden. Engeland en Frankrijk toonden zich coöperatief, althans bij monde. Karel I had in Londen de Spaanse gezant Pieter Paul Rubens zelfs publiekelijk de mantel uitgeveegd dat 'hy wenste de overwinninge aen de heeren Staten omdat sijnen meester [koning Filips IV] wat modester mochte werden'.⁸²⁰ De koning had bovendien toestemming verleend voor recruteringen, troepen ter beschikking gesteld, beloofd de soldaten van kolonel Morgan te betalen én de vrije uitvoer van graan toegestaan, maar toch was ambassadeur Joachimi sceptisch over zijn kansen toen de Staten-Generaal hem gelastten de terugbetaling te verzoeken van enkele uitstaande schulden.⁸²¹ Ook in Parijs hadden de Staten-Generaal enige bewondering geoogst met hun 'couragie' om een stad als 's-Hertogenbosch aan te vallen. Dat enthousiasme had zich vertaald in enkele concrete toezeggingen, zoals het instellen van het uitvoerverbod op graan naar de Zuidelijke Nederlanden, het zenden van troepen naar de noordgrens, Champagne en Picardië, en het lichten van recruten in Normandië en Bretagne.⁸²² Aan geen van beide hoven wisten de Staatse ambassadeurs echter resultaten te boeken wanneer het erop aan kwam de steunbetuigingen om te zetten in financiële hulp, al is de lijn tussen onwil en onmacht moeilijk te trekken. In Engeland waren de moeilijkheden voorzien, gezien de ervaringen in het voorjaar.⁸²³ In augustus, na enige tijd vergeefs aandringen, bekende de koning aan Joachimi 'dat hi geen geldt en heeft', en de ambassadeur stelde vast dat het parlement, nog steeds gebrouilleerd met de vorst, nooit middelen zou toekennen van zodra 'de parlamentslieden geraecten aen het disputeren'.⁸²⁴ Van de beloften om het regiment van Morgan te onderhouden, kwam evenmin veel terecht, ondanks enkele halfslachtige pogingen. De Venetiaanse ambassadeur, Giovanni Soranzo, die net uit Den Haag naar Londen was overgeplaatst, schreef dat het al een hele prestatie was geweest indien de koning zelfs maar daarin was geslaagd.⁸²⁵ In Frankrijk waren het niet zozeer de binnenlandse, dan wel de buitenlandse politieke belangen die eventuele steun aan de Republiek ophielden. Ondanks alle aandringen kwam de heer van Langerak niet verder dan wat vage toezeggingen en het excuus dat het beleg van La Rochelle en de oorlog in Mantua de reserves hadden opgebruikt.⁸²⁶ Het grote struikelblok

voor Parijs, of beter: de pasmunt die het hof wilde inzetten, was de hernieuwing van het verdrag dat Frankrijk en de Republiek in voorgaande jaren aan elkaar gebonden had. Richelieu had reeds bij aanvang Franse steun toegezegd indien de Staten-Generaal een nieuw verdrag overwogen; de achterstallige betalingen van het vorige traktaat wilde hij als breekijzer bij de onderhandelingen gebruiken.⁸²⁷

Leidden de Engelse onberekenbaarheid en de Franse diplomatieke demarches niet tot een breuk of een ernstige verzuring, anders was dat in Venetië. In 1619 hadden beide republieken een verdrag gesloten dat hen verplichtte tot wederzijdse hulp – 50.000 gulden per maand – indien één van beide partijen in oorlog was, maar het enthousiasme bij de Serenissima was sindsdien geluwd. Sterker nog, de nieuwe resident in Den Haag, Vincenzo Guzzoni, had in 1628 de opdracht meegekregen om in deze kwestie de boot af te houden.⁸²⁸ De ambassadeur in Venetië, Willem van Lier, heer van Oisterwijk, was optimistisch over het 'geltsecours' toen hij, nog voor de Staten-Generaal hem officieel berichtten, over het beleg van Den Bosch vernam.⁸²⁹ Opnieuw ontbrak het niet aan de gebruikelijke gelukwensen en steun voor deze 'treffelicke actie ende geluckige beginselen', maar snel verzandden de relaties in bitse confrontaties. De Doge en de Senaat verscholen zich ten onrechte achter de 'nabuyrighe beroerten' (de oorlog in Mantua) en de keizerlijke dreiging om elk Staats verzoek af te wijzen; meer nog, ze beschuldigden de Republiek ervan dat ze 'een tydt langh eer den naem als de essentie van den oorloch levendich hadt gehouden'.⁸³⁰ De zomer van 1629 zette, zo bleek later, een versnelling in in het verzuren van de relaties tussen beide republieken. Jarenlang probeerden de Staten-Generaal nog de achterstallige bedragen van Venetië los te krijgen, maar tevergeefs. Toen Oisterwijk in 1638 zijn post verliet, werd hij niet meer vervangen; na 1643 was er evenmin nog een Venetiaanse ambassadeur in Den Haag geposteerd.⁸³¹

Brussel

Gedwongen bijdrages

Op 5 mei brachten kardinaal de la Cueva en Coloma, bijgestaan door de graaf van Fontaine en 'maestro de campo' Wijngaerde, verslag uit over het ontzettingsleger. Er waren al verschillende marsorders gegeven aan de troepen, her en der werden al wagens, levensmiddelen en andere goederen bijeengebracht, maar er bleef één onoverkomelijk probleem: geld. De junta adviseerde de Infanta om toch daar als eerste voor te zorgen, omdat anders alle inspanningen verloren waren.⁸³² Uit Spanje was inderdaad geen onmiddellijke hulp te verwachten, al flakkerde de hoop na de aankomst van de nieuwe vloot uit Peru even op.⁸³³ Eind mei kwam in Brussel een wisselbrief met 300.000 escudos aan, die de reis in, naar men zei, zes dagen had afgelegd. Naar buiten toe toonde het hof zich zeer tevreden met

deze 'mesada', maar bijna onmiddellijk vertrokken nieuwe alarmerende brieven naar Madrid dat dit bedrag ontoereikend was om alle kosten te dekken.⁸³⁴ Meer nog dan voorheen was de regering nu op het welbevinden van de gewesten aangewezen, maar dat was slechts een oplossing op middellange termijn. Hoezeer de regeringsgezanten de Staten tot spoed aanzetten, zelfs tot het nalaten van elke formaliteit, de werking van deze instellingen bleef traag.⁸³⁵ Van de gewesten hoopte de regering de soldij voor het leger van Hendrik van den Bergh bijeen te krijgen, maandelijks geschat op 300.000 dukaten, want alle eerdere bijdragen van april en mei, verzameld door pagador-general Tomás López de Ulloa, waren volledig opgegaan aan allerhande materialen en voorraden in plaats van de soldij, zoals bedoeld was.⁸³⁶

De Infanta en haar raadgevers konden dan wel een beroep doen op de gewesten, aanvankelijk moesten ze zich behelpen met wat onmiddellijk voorhanden was. Om dat snel te vinden, namen ze hun toevlucht tot gedwongen leningen van de talloze geprivilegieerden in de Zuidelijke Nederlanden: hoge adel, regeringsinstellingen en kerkelijke instellingen. Daarnaast verzochten de Infanta en haar regering om voorschotten of leningen. De clerus en adel van Brabant leenden zo onder meer 100.000 gulden op de bede die in de daaropvolgende weken door de Staten toegekend moest worden.⁸³⁷ Het grootste deel van de onmiddellijke en meest dringende kosten werden echter opgeleverd door de geïmproviseerde maatregelen. Precieze opbrengsten zijn slechts fragmentarisch overgeleverd, onder meer in nouvelles, en vaak ongeloofwaardig, terwijl andere bedragen onbekend bleven.⁸³⁸ Een bedrag dat door betrouwbare archivalia gesteund wordt, is dat van de Grote Raad van Mechelen, die na een handgeschreven verzoek van de Infanta 50.000 gulden leende: ruim 2.173 gulden per raadslid, de helft voor de twee griffiers.⁸³⁹ De kanselier van Brabant, Ferdinand Boisschot, vertelde Gentenaar Baptiste Schoorman dat zijn kanselarij 400.000 gulden opgebracht had, waarvan 50.000 op zijn persoonlijk krediet. Dit voorbeeld is veelzeggend. In werkelijkheid lag het bedrag nog hoger, want de kanselier leende niet minder 77.800 gulden. Hoewel hij zijn persoonlijke voorbeeld gebruikte om anderen tot meer vrijgevigheid aan te zetten, liet de 'requisition' haar sporen na: om aan deze vordering te voldoen moest hij zelfs verschillende goederen, meubelen ook, verkopen en leningen aangaan.⁸⁴⁰

Groeiende onvrede

Boisschot en andere hoge regeringsleden waren niet de enigen die door de regering onder druk gezet werden: ook de Staten ondervonden in 1629 de dwingende hand van Brussel. Nochtans ondersteunen de bedes voor het ontzet van 's-Hertogenbosch, 'naer gewilligen taxe ende vermogen', op het eerste zicht het beeld van Louis Pirenne, dat van de gezamenlijke kruistocht van de Zuidelijke Nederlanden, en, in ruimere zin, dat van de gewestelijke Statenvergaderingen

als steun van de regering in de oorlogsvoering tegen de Republiek.⁸⁴¹ De werkelijkheid was echter iets complexer. Eerder werd reeds gewezen op de druk die op de Staten werd uitgeoefend en de scepsis die daar groeide: tijdens de crisis van 1629 intensifieerden beide ontwikkelingen zich en werd duidelijk hoe de autoriteit van de centrale overheid doorwoog op het initiatief van de gewesten.

Tabel 7.1 – Toegekende bedes voor het ontzet van 's-Hertogenbosch, 1629

PROVINCIE	BEDRAG
Artesië	75.000
Brabant	300.000
Henegouwen	100.000
Mechelen	8.000
Rijsel, Douai en Orchies	50.000

Bronnen – Hirschauer, *Les Etats*, dl. 2, 129; ARAB, Aud., 690, ff. 75 r° - 76 v°; ARAB, Aud., 676, ff. LXVII r° - LXIII r°; ARAB, Aud., 763, ff. 16 r° - 17 r°; ARAB, RvF, 9, f. 59 r°; SAA, PK, 1688, ff. 592 r°- 593 r°.

Bijna alle provincies droegen in meer of mindere mate mee aan het ontzet van 's-Hertogenbosch. Het kleine graafschap Namen bood een compagnie voetvolk aan, 200 man sterk, die het op eigen kosten zou onderhouden. In de derde week van juli waren deze troepen gelicht en werden ze onder leiding van de burge-meester van de stad, Philippe de Marbaix, naar Maastricht gestuurd, van waaruit ze verder naar het leger zouden opmarcheren.⁸⁴² Toen dat niet gebeurde en de compagnie daar in garnizoen bleef liggen (een bezorgde gouverneur La Motterie liet hen niet gaan), smolt de bereidheid te betalen als sneeuw voor de zon.⁸⁴³ Vlaanderen was in zekere zin een uitzondering: daar werd namelijk enkel gestemd over een uitbreiding van de reeds toegekende bede. De tweede, nog te betalen helft van 600.000 gulden wilde de Infanta aanwenden voor de 'betalynge van de Duytschen commende tot secourse van deze landen', tegen de uitdrukkelijke voorwaarden van de Vier Leden in. Slechts met een kleine handigheid verkreeg de regering de gevraagde toestemming. Enkel de geestelijkheid en de stad Gent waren op de vergadering aanwezig en zij overstemden de schriftelijke tegenadviezen van Brugge en het Vrije. Daarvoor hadden ze zelf ook hun eigen voorbehoud opzij moeten schuiven, want van de Vier Leden was enkel Ieper onvoorwaardelijk akkoord gegaan.⁸⁴⁴ Pas op 1 september was er voor het eerst in de Staten van Vlaanderen expliciet sprake van het ontzet van 's-Hertogenbosch, zij het dan enkel met als doel om (tevergeefs) een hogere maandelijkse subsidie los te krijgen.⁸⁴⁵ Andere provincies werden daarentegen wel belast met bijkomende bedes. Het graafschap Artesië, gevraagd om 150.000 gulden, hoopte op de bijstand van andere gewesten mocht er ooit oorlog met Frankrijk komen, maar

hield wel de reeds gemaakte kosten voor de wagensdiensten, bijna een derde van de toegekende 75.000 gulden, achter. Andere gewesten stelden uitdrukkelijke voorwaarden: Mechelen vroeg zo, net als Rijsel, uitdrukkelijk geen van de talrijke geestelijke instellingen in de stad vrij te stellen.⁸⁴⁶ Diezelfde voorwaarde werd in bijna alle gewesten gesteld en leidde in Brabant zelfs tot enige agitatie. Ondanks alle aandringen van kanselier Boisschot en de Infanta hadden de Staten van Brabant slechts aarzelend toestemming verleend voor een nieuwe bede van 300.000 gulden, die in feite niets meer was dan de nog niet toegekende helft van de vorige. Hoewel ze klaagden over het uitblijven van de opening van de licenten en eisten dat er geen verdere lasten meer zouden opgelegd worden, waren de Staten niet ongevoelig voor het argument dat haast geboden was.⁸⁴⁷ Van de belofte om het hertogdom te ontslaan van elke verdere lasten kwam ondanks de spoedige toezegging van de Infanta weinig terecht.⁸⁴⁸ De kosten voor het bijebrengen van het leger werden dan wel, zoals reeds werd opgemerkt, grotendeels verhaald op Vlaanderen en de Waalse gewesten, toch stond Brabant in voor een lening van 45.000 gulden voor 150 wagens. De onmiddellijke betaling van de wagens werd bovendien afgewenteld op de plaatselijke bevolking, zoals onder meer gebeurde in Laken, bij Brussel: het stadsbestuur besloot daarop haar uitgaven te bekorten op de stedelijke quote in de bede.⁸⁴⁹

Tijdens de onderhandelingen over deze bede werd duidelijk hoezeer de onrust broeide in Brabant. De Infanta wist dit ongetwijfeld en was slechts schoorvoetend tot de uitgebreide bedeverzoeken overgegaan. Niet alleen waren de Zuidelijke Nederlanden volledig uitgeput, schreef ze aan de koning, maar bovendien hadden het invloedrijke volk en de steden ('el pueblo y las villas grandes') doorgaans een afwijkende mening ten opzichte van de clerus en de adel.⁸⁵⁰ Twee elementen kwamen steeds terug in de klachten, die soms de vorm van bittere verwijten aannamen, namelijk in de eerste plaats het gebrek aan inspraak vanuit de derde stand en het stilzwijgen waarop hun klachten ontvangen werden, en in de tweede plaats de vrijstellingen die de eerste standen genoten. De hoofdmannen van de poorterij en de wijkmeesters van Antwerpen noemden man en paard. Toegegeven, stelden ze, 'den stommen noot' was onzeglijk veel groter dan 'alle de welsprekentheyt die in opgecierde saecken van minder substantie moechte gebruyckt worden', maar tegelijkertijd ergerden zij zich echter aan de minachting waarmee al hun verzoeken aan het hof behandeld waren. Brussel, besloten ze, handelde in regeringszaken enkel op

de inductie van misverstandighe ende moeghelyck quaetwillighe
persoonen die d'ierste ministers van zyne Ma[jestey]t indrucken, [en]
opinion die erroneux en soo treffelyck prejudiciabel syn dat se den
dienst van het algemeen welvaren quetsen tot in 't hert.⁸⁵¹

Ondanks alle 'cranck beleyt van menschen' volgde dit lid van het Antwerpse stadsbestuur de overige leden, zij het inderdaad niet zonder de regering eerst de mantel uit te vege. Hoewel de eerste standen tijdens de onderhandelingen zelf geëist hadden dat niemand vrijgesteld werd, toch was niet iedereen even geneigd deze voorwaarde op te volgen. In het Brusselse stadsbestuur ontstond enige deining toen bekend raakte dat verschillende hooggeplaatste figuren of 'privilegiez', zelfs ridders van het Gulden Vlies, zich aan hun bijdrage probeerden te onttrekken.⁸⁵² Die verontwaardiging was niet onverwacht, want reeds voor het beleg van 's-Hertogenbosch hadden de Brabantse hoofdsteden de bestaande wanverhoudingen aangeklaagd. Het was, zo stelden ze, 'gansch onredelyck ende onbillick dat d'affgesetene eygenaers, soe geestelycke als weerlycke, die seer veel lants in Brabant besitten, totte bescherminge ende conservatie van hunne goederen nyet een duijt oft halder en souden contribuieren'; de enigen die wel vrijstelling verdienden, waren de vier biddende ordes en 'den schamelle persoonen op den H[eiligen] Gheest levende'.⁸⁵³ De wrevel tegen de eerste en tweede stand is des te gemakkelijker te verklaren, wanneer hun aandeel in het grondbezit bekeken wordt. In de achttiende eeuw was tussen 40 en 70 procent van het grondgebied in adellijke en religieuze handen, een percentage dat in 1629 ongetwijfeld lager lag, maar toch nog steeds het potentieel van het gewest danig beknotte.⁸⁵⁴

Leningen van de geestelijkheid

Ondanks tegenstand van de pauselijke nuntius, Fabio de Lagonissa, besloot de Infanta in juli om de geprivilegieerde eerste stand op zijn vermogen aan te spreken en om een zogenaamde 'vrijwillige lening' te vragen, een maatregel die al sinds de regering van Karel V in de Nederlanden werd afgekondigd in noodsituaties. De instructies waarmee haar gezanten waren afgereisd, stelden wel dat de religieuzen een akte van de Geheime Raad konden verkrijgen waarin terugbetaling werd beloofd, maar dat was slechts een lege toezegging. Bewust van het eigen financiële onvermogen raadde de regering immers aan geen termijn te noemen of toch minstens één die zo ver mogelijk in de toekomst lag, zoals de vijf à zes jaar die de voornaamste Gentse geestelijken was beloofd. In de praktijk betekende dit dan ook dat de terugbetaling lang op zich liet wachten eenmaal het geld was toegekend: zelfs bisschop Antoon Triest liet de regering minstens vijf jaar wachten, ondanks het goede voorbeeld dat hij naar eigen zeggen voor andere geestelijken had gesteld.⁸⁵⁵ Hoewel de Zuid-Nederlandse geestelijkheid de schijn ophield dat het geld enkel diende 'pour garantir la religion et l'estat de l'oppression dont on les menace', toch was in geen geval sprake van enige reciprociteit of een duidelijke terugbetaling, van een lening kortom. De houding van de clerus verbaasde hem niet, schreef de nuntius schamper aan zijn oversten in Rome, want deze hoge geestelijken dankten allen hun positie aan de regering en aten uit haar

hand, zodat zij niet de kerkelijke voorrechten, maar vooral de regeringspolitiek verdedigden.⁸⁵⁶

Verschillende regeringsgezanten vertrokken vanuit Brussel naar de gewesten: de graaf van Le Roeulx nam Henegouwen, Doornik en Namen voor zijn rekening, Estaires Artesië, Cambrai en het Rijselse en Croix Vlaanderen. De reden voor hun opdracht was duidelijk, moesten ze de geestelijken voorhouden: de penibele omstandigheden, waarin de geestelijkheid zich niet aan haar plicht kon onttrekken om tot het gemene welvaren bij te dragen. Na het debacle van Wezel, dat overal de beurzen minder toeschietelijk maakte, verlegde de nadruk zich van het ontzet van 's-Hertogenbosch en de aanval op het hart van de Republiek naar de verdediging van de Zuidelijke Nederlanden en de katholieke godsdienst tegen de verwachte Staatse vloedgolf.⁸⁵⁷ Om hun taak te vergemakkelijken, kregen de gezanten lijsten mee met de verwachte bedragen van de belangrijkste abdijen en instellingen. Van de graaf van Estaires verwachtte de regering dat hij minstens 180.000 gulden terugbracht, in leningen die varieerden tussen 500 gulden van de cisterciënzerinnen van Beaupré-sur-la-Lys en 40.000 van het machtige en rijke Saint-Vaast in Arras. In Vlaanderen werden enkel die abdijen en kapittels bezocht die deel uitmaakten van de Staten van Vlaanderen, samen met de drie bisschoppen van het gewest: Gent, Brugge en Ieper.⁸⁵⁸ De instructies benadrukten dat er geen excuses mogelijk waren en dat adagium namen de onderhandelaars ter harte, zoals onder meer de abt van de kleine abdij van Moulins in het graafschap Namen moest ondervinden. Enkele maanden na het bezoek van de graaf van Le Roeulx klaagde hij er over zwaar onder druk gezet te zijn. Hij had een akte getekend voor 2.000 gulden, bekende hij, maar dat was ver boven de draagkracht van zijn abdij. Hoe ver, bleek duidelijk toen de Raad van Financiën – met de waarschuwing geen ruchtbaarheid aan de zaak te geven – de 'lening' terugbracht op een aanvaardbaarder niveau, te weten 200 gulden!⁸⁵⁹ Dergelijke dwang, met als enige doel zoveel mogelijk opbrengst te genereren, was enkel mogelijk wanneer de geestelijkheid in verspreide slagorde werd gehouden. In Henegouwen werd hiertegen hardnekkig, maar vergeefs weerstand geboden door de abt van Saint-Ghislain, die enkel binnen de Staten, waar hij de plaats van eerste geestelijke innam, tot een beslissing wilde komen.⁸⁶⁰ Ging de ene onderhandelaar soms over tot harde middelen, dan toonde een andere zich net handig en overtuigend. Estaires verdiende de bewondering van kardinaal De la Cueva, die liet weten dat de graaf sterk in zijn achting gestegen was. In verschillende steden en plaatsen had hij weinig overreding nodig: in Rijsel, bijvoorbeeld, hadden de geestelijken en de burgerij (waarover later meer) 'à la flamenque' gegeven, gul en van harte, maar verder noordwaarts was hij beducht voor de 'natuurlijke koppigheid' van de inwoners van Saint-Omer en Hesdin.⁸⁶¹ Net als de Staten verschool de Artesische clerus zich achter hun gewestelijke particularisme, namelijk dat Brabant noch Vlaanderen ten tijde van de oorlogen tegen Frankrijk bijgedragen hadden voor de verdediging van het zuiden. In Cambrai beriep de geestelijkheid

zich tot ergernis van Estaires op de bijzondere status van de stad, die dan wel in 1598 de Spaanse koning definitief erkend had als heer, maar in feite geen deel uitmaakte van de Spaanse Nederlanden. De graaf, daarentegen, verweet hen gierigheid: '[Nous] sommes embarquez en [le] mesme vasseau', was zijn stelling, en hij overwoog een dragonnade van 2 à 3.000 soldaten als de stad koppig bleef.⁸⁶²

Leverde een klooster of instelling ondanks alle druk en overreding geen geld op, dan was dat doorgaans als gevolg van factoren die buiten de invloed van de onderhandelaars lagen. In Brugge overleed bisschop Denis Stoffels kort na de aankomst van de graaf van Croix, het benedictijnenklooster van Douai was te arm om enige bijdrage te leveren, de abdij van Cysoing had zware herstellkosten te dragen na een brand en het leven in Phalempin was lamgelegd door een slepende twist tussen de abt en zijn kloosterlingen.⁸⁶³ Deze kleine tegenslagen hadden echter weinig invloed op de uiteindelijke opbrengst. De graaf van Estaires merkte tevreden op dat de geestelijkheid drie- tot viermaal meer bijdroeg dan tijdens de oorlogen tegen Frankrijk.⁸⁶⁴ In Vlaanderen brachten de geestelijken niet minder dan 186.820 gulden op, in Artesië en het Rijselse zelfs 255.900.⁸⁶⁵ Uit andere gewesten zijn slechts fragmentarische opbrengsten bekend. De twaalf Brabantse prelaten die de clerus in de Staten vertegenwoordigden, leverden volgens een nouvelle elk 6.000 gulden. Vergeleken met de bekende opbrengsten uit de Waalse gewesten zijn deze cijfers geloofwaardig; ook het kapittel van Antwerpen leende 2.000 gulden.⁸⁶⁶ Wanneer enkel de bevestigde bedragen – Vlaanderen, Artesië en Rijsel – bij elkaar opgeteld worden, dan bedroeg de lening een som van 442.720 gulden, een bijzonder hoog bedrag. Met de onbekende leningen van de Brabantse, Henegouwse en Naamse clerus moet de totale opbrengst boven die van de extraordinaris bedes van de twee rijkste provincies gelegen hebben, Vlaanderen en Brabant. Ter vergelijking: in 1645, een ander rampjaar voor de Zuidelijke Nederlanden, brachten de geestelijken – opnieuw op aansporen van Boonen en Triest – 'slechts' 400.000 gulden bijeen, met die beperking dat grote delen van het Waalse zuiden of buiten het bereik van de regering lagen, of zwaar beschadigd uit het voorgaande oorlogsdecennium gekomen waren.⁸⁶⁷

De vrijgevigheid van burgers en steden

Na de geprivilegieerden van de Zuid-Nederlandse samenleving, werden uiteindelijk ook de steden en de burgers niet ontzien. In augustus spraken verschillende regeringsfiguren, de status aangepast aan de grootte of het belang van de stad, de stadsbesturen toe: een raadsheer van Financiën, Fannius, dat van Diest, kanselier Boisschot zelf dat van Antwerpen. De boodschap was dezelfde als ook de Staten en de geestelijkheid te horen hadden gekregen en die ze zelf ook al kenden. Misschien meer nog dan bij de anderen werd nu de verdediging van

het grondgebied, de materiële wereld, benadrukt tegenover abstracte belangen als de religie of de koning, maar de teneur was identiek.⁸⁶⁸ Hoewel de officiële aktes nog steeds dezelfde officiële redenen herhaalden, werden nog steeds kritische opmerkingen gehoord. De gefingeerde aarzeling in de Antwerpse Brede Raad was veelzeggend. De eigen onderdanen kregen enig soelaas, stelden de hoofdmannen en de wijkmeesters vast, nu de strijd geleverd werd op Staats grondgebied, waardoor hopelijk 'de vijanden gebracht [worden] tot vermoedicheijt, Sijne Ma[jestey]t tot genade ende de landen in 't generael totten gewenschten vrede'. Echter, het speet hen dat ze niet dezelfde inspanningen konden leveren als hun voorouders ten tijde van keizer Karel of diens zoon Filips II. Hadden gewesten als Artesië of Henegouwen reeds jaren van relatieve rust achter zich en konden steden als Brussel of Leuven nog enig profijt halen uit de aanwezigheid van het hof en de universiteit, dan was Antwerpen lamgelegd 'door [het] vertreck van trafficque'. De 'grootte menichte van ledighe hujsen, bloote packhujsen, ongebruijckte caeijen en vlieten, ende cleijn borsse' waren de trieste getuigen van deze neergang, voegden de hoofdmannen eraan toe.⁸⁶⁹ De 40.000 gulden van de Scheldestad – bijna net zoveel als zijn quote in de laatste Brabantse bede – was een indrukwekkend bedrag, dat ver uitstak boven de giften van andere steden werden en nog steeds de reële rijkdom van de stad weergaf. Leuven had bijvoorbeeld 12.000 gulden toegekend, terwijl kleine steden als Diest of Herentals respectievelijk iets meer dan 1.556 en 1.200 gulden bijeenschraapten.⁸⁷⁰ Deze 'vrijwillige bijdragen' dwongen de betrokken stadsbesturen over te gaan tot leningen, de aansporing van de Infanta indachtig om '[le] commun people' zoveel mogelijk te ontzien.⁸⁷¹ In Leuven besloot de magistraat tot besparingen, waardoor onder meer de jaarlijkse 'schepenmaeltyt' verviel en het gebruikelijke feestmaal rond de wetsverzetting minder copieus dan anders was. In Herentals paste de burgemeester het tekort, iets meer dan 292 gulden, zelf bij; Diest, dat geen gereed geld had om aan zijn belofte te voldoen, leende bij enkele vooraanstaande leden van de stedelijke overheid en het armenbestuur.⁸⁷² Ook in Antwerpen werd geleend, al waren de bedragen opnieuw van een heel ander niveau. Oud-schepen Alexander vander Goes leende niet minder dan 16.000 gulden, en Jean van Hove, heer van Burcht, nog eens 14.000.⁸⁷³

Anders dan de stadsbesturen toonden individuele burgers bereidheid om de regering in de nood bij te springen. Tijdens hun aanwezigheid in Rijsel in de eerste dagen van augustus, stootten de graaf van Estaires en raadsheer Finia op een bijzonder aanbod. Aangespoord door het goede voorbeeld van de geestelijkheid en optimistisch over de recente successen van Hendrik van den Bergh boden verschillende burgers aan om op eigen kosten één of meer soldaten te onderhouden. De deken van het plaatselijke kapittel speelde een belangrijke rol: zelf een bijzonder gul schenker (2.000 gulden), had hij het voorstel aan audancier Verreycken overgemaakt.⁸⁷⁴ Rijsel was zeker geen alleenstaand geval, want ook in andere steden, zoals Brussel, had de plaatselijke burgerij zich spontaan bereid

getoond om het leger in deze moeilijke omstandigheden te steunen. Eerder reeds had de regering, die de meevaller te baat nam, besloten in Brabant tot 'une r m de extraordinaire' over te gaan, een vrijwillige bijdrage, een omhaling eigenlijk, bij de lokale bevolking. De meiers van verschillende stadjes en plattelandsgebieden als Vilvoorde, Grimbergen of Gaasbeek ontvingen instructies over deze 'collectatie, oft gewillige contributie naer eenen yders middelen ende gunste die hy is dragende van zyne Ma[jesty]t'. De rol van de plaatselijke overheden – zowel de clerus, de dorps- en stadsbesturen als de plattelandsadel – was cruciaal. Niet alleen werd hun de organisatie van de collecte toevertrouwd, maar bovendien hadden zij ook de taak de bevolking te motiveren en tot vrijgevigheid aan te zetten. Voor elke parochie werd een register aangelegd waarin alle giften werden opgetekend, waarvan de opbrengst dan rechtstreeks aan de soldaten zou worden uitgereikt. Daarmee kwam de regering al tegemoet aan een daadwerkelijke wrevel die onder de bevolking en de Staten bestond, namelijk de aanhoudende geruchten over malversaties en verduistering, maar ze ging nog verder daarin. De precieze opbrengsten, zowel van de stedelijke leningen als de individuele giften, zijn niet of slechts fragmentarisch bekend. Het belang ervan ligt dan ook buiten het louter financi le, zeker wat de 'collectes' betreft, zoals verder nog zal blijken.

's-Hertogenbosch

Regeringsfinanci n

De baron van Grobbendonk rekende niet op de moed of plichtsbefef van zijn garnizoen. In zijn ogen was er maar  n middel om te verhinderen dat de soldaten de verdediging in de steek lieten: geld.⁸⁷⁵ Reeds voor het beleg had hij de regering in Brussel herhaaldelijk om soldij verzocht, zoals eerder reeds werd aangehaald. Enkele dagen voor het begin van het beleg, op 27 april, had de junta van kardinaal De la Cueva zich nog over de netelige kwestie van de wanbetaling gebogen, en daarbij was 's-Hertogenbosch eveneens ter sprake gekomen. Kapitein Kevelaer had eveneens de regering op het hart gedrukt om, gezien de grote 'necessit ', de betaling van het garnizoen niet te verwaarlozen.⁸⁷⁶ Nu de troepen van de prins van Oranje voor de vesting lagen, was de toestand alleen maar moeilijker geworden.⁸⁷⁷ De regering in Brussel legde enige daadkracht aan de dag. Had de onzekerheid van de voorgaande weken afdoende maatregelen in de weg gestaan, dan was dat nu niet langer het geval. De pagador-general, T mas L pez de Ulloa, was al naar Antwerpen gezonden om daar met de gebruikelijke geldschietters te spreken.⁸⁷⁸

Op 1 mei reeds kon audiencier Verreycken schrijven dat er een wisselbrief voor 30.000 gulden in drievoud zou vertrekken naar Den Bosch, maar het duurde nog enkele dagen eer Grobbendonk, die zijn ongeduld nauwelijks verborg, de

ontvangst kon bevestigen.⁸⁷⁹ Toen de wisselbrief hem uiteindelijk bereikt had, bracht deze het garnizoen slechts voor even soelaas. Grobbendonk kon weliswaar één 'paye en général' uitbetalen, maar er was veel meer nodig. Het garnizoen was immers versterkt met de 800 soldaten uit Breda en bovendien waren er nog een aantal onvoorziene uitgaven te dekken: de gouverneur schatte dat er maandelijks 23 à 25.000 gulden nodig zouden zijn.⁸⁸⁰ De Infanta had voor de ontvangst van deze schatting opdracht gegeven nogmaals in Antwerpen op zoek te gaan naar meer geld, nu 20.000 gulden, maar dat bedrag werd later opgetrokken naar 60.000, te onderhandelen door de veedor-general.⁸⁸¹ Terwijl de wisselbrieven naar de belegerde vesting werden gestuurd, moest het geld overgemaakt worden in handen van koopman Jacques van Kessel, de factor van de Bossche geldschietters van het garnizoen.⁸⁸² Niet alles liep echter van een leien dakje: de eerste lening mocht dan al vlot verlopen zijn, de tweede bleek moeilijker. Ruíz de Pereda liet de regering begin juni weten dat het geld voor Den Bosch niet snel gereed zou zijn als de regering wel zou gewild hebben, gezien de moeilijkheden in Antwerpen. Verreycken raadde de Infanta daarom aan haar antwoord aan de gouverneur, die zichzelf 'fort en peine' vond, iets uit te stellen.⁸⁸³ Een oplossing was dit echter niet, slechts een nieuw voorbeeld van Brusselse onhandigheid. Enkele dagen later gaf de landvoogdes Grobbendonk toestemming binnen de stad zelf op zoek te gaan naar de benodigde middelen, terugbetaalbaar uit de laatste bede van Brabant. Voor de gouverneur was dit onvoldoende: niet alleen bleef het ingezamelde geld onder de verwachtingen, hij had bovendien zijn toevlucht moeten nemen tot een kleine leugen, namelijk dat Van Kessel het verschuldigde bedrag reeds ontvangen had. Het was nu aan de Infanta, voegde hij eraan toe, ervoor te zorgen dat dit daadwerkelijk gebeurde; bovendien moest ze in haar brieven dit bericht bevestigen, anders wilde niemand Grobbendonk nog geloven.⁸⁸⁴ In Brussel bleef het na die laatste brief van 8 juni echter stil, ook al werden vanuit Den Bosch nog steeds verzoeken om geld verstuurd. De aandacht van de regering concentreerde zich uitsluitend op het leger van Hendrik van den Bergh, dat evenmin als het Bossche garnizoen zonder geld vechten wilde. De verdedigers van de stad, zowel de magistraat als de gouverneur, waren op zichzelf aangewezen, en noodgedwongen werden binnen de stad middelen gezocht om de eindjes aan elkaar te knopen.

Stedelijke financiën

Het meest geëigende middel om in noodsituaties geld bijeen te krijgen waren leningen: zelf had de stad immers door het beleg veel minder inkomsten. De pachters van het bieraccijns betaalden bijvoorbeeld op 11 september 5.000 gulden 'in volle voldoeninge van haere pachtinge', terwijl in normale jaren het verschuldigde bedrag 42.227 gulden 11 stuivers bedroeg.⁸⁸⁵ Op 23 mei, toen het stadsbestuur de Staten van Brabant om geld verzocht, werd al om garanties

gevraagd dat alle leningen die door de stad als geheel of door particulieren verstrekt werden, ook terugbetaald zouden worden.⁸⁸⁶ Op 30 mei besliste de magistraat 100.000 gulden te lenen voor rekening van de stad tegen 6,25 procent rente, aangezien het geld dat in Antwerpen bijeen werd gebracht onbereikbaar was.⁸⁸⁷ Het lijkt er niet op dat de burgerij bereid was tot een vrijwillige bijdrage, althans niet in de mate die het stadsbestuur zich had voorgesteld. Nadat in de maand juni min of meer regelmatige basis geld werd verstrekt, zakte het aantal in de daaropvolgende maand in.⁸⁸⁸ Op 27 juli werden commissarissen aangesteld 'ten eynde sy sullen versoecken ende induceren deghenen, die men meynt van gereet gelt versien te zyn'.⁸⁸⁹ Een andere bron die door de magistraat en de gouverneur aangeboord werd om de benodigde bedragen op te brengen, was het kapitaal dat door de buitenlieden in de stad in veiligheid gebracht was. Op 3 juli gelastten zij een algemene inspectie van de huizen van de inwoners: de burgers werd gevraagd mee te delen wat ze aan 'kisten, kasten, oft koffers' in huis hadden, afkomstig van zowel geestelijke als wereldlijke personen. Pas aan het eind van de maand, enkele dagen na de aanstelling van de commissarissen, werd besloten deze gedwongen lening uit te voeren, een operatie die binnen een week afgerond was.⁸⁹⁰ Half augustus werd een tweede ronde aangekondigd, toen bleek dat de eerste lening onvoldoende was 'om daarmede de nootelycke betaelinghe der [...] garnisoenen [...] voerder te cunnen vervullen'.⁸⁹¹ Een laatste lening, ten slotte, werd vastgelegd op 6 september, opvallend genoeg enkele dagen voor de val van de stad. Toen besloot de magistraat nog een laatste 35.000 gulden te laten opbrengen.⁸⁹²

De Bossche historicus J.H. van Heurn wees er al in de achttiende eeuw op dat het niet meer uit te maken was hoeveel de magistraat precies leende. Hij schreef 'dat hier omtrent zig, zoo eene onzekerheid opdoet, die my byna onmooglyk is te ontwarren'.⁸⁹³ De rekeningen voor de jaren 1628 en 1629 zijn inderdaad, zoals Van Heurn ook opmerkte, frustrerend bondig en vermelden enkel een opbrengst van iets meer dan 9.643 gulden. Ze werden immers op 10 augustus in snel tempo gesloten wegens 'd'apparente periculen van dat de schriften, papieren, documenten ende munimenten [...] mochten worden vernielt ende verdestrueert'.⁸⁹⁴ De conclusie die de historicus trok, was echter voorbarig. De resolutie van 6 september vermeldde immers duidelijk dat het gestelde doel gehaald werd.⁸⁹⁵ Volgens Van Heurn werden op 3 augustus 90 rentebrieven verzegeld, waarvan in het Bossche archief 87 soortgelijke schuldbekentenissen bewaard bleven voor 73 verschillende schuldeisers.⁸⁹⁶ Twee van de bewaarde schuldbrieven dateren van 9 en 13 augustus. Bovendien zijn er waarschijnlijk ook betalingen geweest waarvoor geen schuldbekentenis werd opgemaakt, zoals van stedelijke instellingen, of waarvan deze verloren is gegaan. De kas voor de zogenaamde 'Arme Gevangenen' bijvoorbeeld noemt op 7 juni een betaling van 200 gulden in handen van de stedelijke rentmeester, 'ten behoeve desser stadt'; ook van de stedelijke Tafel van Lening bekwam de magistraat geld.⁸⁹⁷

De stadsrekeningen vermelden dan weer drie posten die niet tussen de akten terug te vinden zijn, voor een bedrag van 2.778 gulden 3 stuivers, zonder dat de overige opgenomen leningen duidelijkheid verschaffen over de herkomst van het geld.⁸⁹⁸

De totale opbrengst van de bewaarde schuldbrieven bedroeg 74.763 gulden, een gemiddelde van ruim 1.024 gulden per crediteur.⁸⁹⁹ De bedragen opgebracht door individuele geldschietters varieerden van 50 gulden uit de beurs van priester Frans van Thulden, tot 6.240 gulden door meester Jan Hansschens van Aerle, scholaster van het college van Sint-Oedenrode en kanunnik te Oirschot.

De grootste lening werd verstrekt door het kathedrale kapittel van Sint-Jan, namelijk 8.000 gulden. Voor alle rentes geldt dat de geleende bedragen gemiddeld erg hoog zijn, maar dit wordt in de eerste plaats verklaard door de dwingende noodzaak: kwam er geen geld, dan was de stad reddeloos verloren. Dat de geldschietters door de magistraat gedwongen werden tot een bijdrage, is onwaarschijnlijk, al was de morele druk ongetwijfeld groot. Op vijf na kwamen ze allen uit 's-Hertogenbosch zelf; het ging hier dan om personen uit de onmiddellijke omgeving van de stad of dichtbij gelegen plaatsen als Vught of Tilburg.

Tabel 7.2 – Bossche geldschietters tijdens het beleg

	RENTE- BRIEVEN	SCHULDEISERS	OPBRENGST	GEMIDDELDE PER CREDITEUR
Stadsbestuur/regering	12	10	14.400	1.440
Kerk	12	10	23.240	2.340
Handel/ambacht	16	10	12.400	1.240
Instelling/fundatie	4	4	3.382	845,5
Onbekend	43	39	21.341	547,2
	87	73	74.763	1.024,15

Bron – GAH, OADB, 2696.

Als de leningen opgedeeld worden naar de positie van de verstrekker, dan blijkt dat de geestelijke instellingen en personen gemiddeld de grootste sommen aan de stedelijke schatkist leenden. Dat kan niet verbazen, gezien de sterke positie die het instituut had binnen de stad, maar dient wel genuanceerd te worden. De twee grootste bedragen, die beide uitzonderlijk zijn, werden immers geleend door de geestelijkheid en trekken dus het gemiddelde van de hele groep op. Het merendeel onder de religieuzen was gelieerd aan het bisdom of de kathedraal: er was uiteraard het kapittel, maar ook individuele kanunniken en de officiaal van het bisdom leenden aanzienlijke bedragen. Voor de leden van het stadsbestuur en de enkele deurwaarder van de Raad van Brabant, die de tweede groep uitmaken, zijn evenzeer relatief hoge bedragen te noteren. Ook dat is niet verbazingwekkend, aangezien een aanzienlijk vermogen tot de eisen behoorde om tot een schepenambt verkozen te worden.⁹⁰⁰ Hendrik Franssen van Gestel, de

president van de magistraat, gaf zelf het goede voorbeeld, met een lening van 4.000 gulden. De kooplieden, ten slotte, vormden de derde belangrijke groep van kredietverstrekkers. Opvallend is dat zij vaak verschillende keren geld overmaakten: zestien brieven voor tien kooplieden of handelaars, waaronder enkelen die driemaal geld leenden. De grootste crediteuren waren de kooplieden Jan van den Gevel 'den ouden', verwant aan bisschop Ophovius, en Arnd Henricxsz. van Zutphen, beiden met 3.200 gulden.⁹⁰¹ Slechts drie ambachtslieden konden worden teruggevonden onder de crediteuren, maar hun aantal lag waarschijnlijk hoger onder de personen die geen beroep opgaven, gezien de grote invloed van de gilden in het stadsbestuur en de daarmee verbonden toegang tot het stedelijke financiële beleid.⁹⁰² De grote geldschietters van de Bossche stadskas kunnen dus gevonden worden binnen de hogere klassen van de burgerij, wat niet verwonderlijk is als alleen al de geleende bedragen in acht genomen worden. Schepenen, (hogere) geestelijkheid en rijke kooplieden voorzagen de grootste sommen. Hun aandeel was overigens nog groter dan uit bovenstaande tabel blijkt, want velen onder de 'onbekende' geldschietters waren gelieerd aan magistraatsfamilies. Jonkvrouw Angela Creeff, die op 2 augustus 500 gulden leende, was de weduwe van voormalig president Jacob van Balen; ook de twee dochters van raad Rogier van Grinsven en de zoon van griffier Gijsbrecht van den Velde belegden samen 2.100 gulden. Het grote aandeel van (ongehuwde) vrouwen onder de geldschietters, negentien, waarvan vijf weduwes en mogelijk ook enkele begijnen, is niet uitzonderlijk. Het merendeel onder hen trad overigens zelfstandig op, want slechts drie (van wie er één nog minderjarig was) lieten zich door een man vertegenwoordigen.⁹⁰³ Hoewel het een riskante onderneming is de abnormale situatie van het beleg te vergelijken met gegevens uit de eerste helft van de zestiende eeuw, kan toch op een tweetal opvallende gegevens gewezen worden. In vergelijking met de situatie een eeuw voordien is vooral het overwicht van de clerici en de geestelijke instellingen opvallend. Deze groep was toen ondervertegenwoordigd, daar waar kooplieden en de magistraatsleden ook destijds ook al een belangrijk aandeel voor hun rekening namen. Hun inkomsten betrof de eerste stand voornamelijk uit hun uitgestrekte onroerende goederen, niet uit investeringen in rentes, maar dat zorgde er wel voor dat ze over voldoende kapitaal beschikten om in de nood van het beleg met aanzienlijke sommen over de brug te komen. Ook de ambachtslieden werden in mindere mate teruggevonden, al is deze absentie net als in 1629 deels te wijten aan onvolkomen bronnenmateriaal.⁹⁰⁴

Over de opbrengst van de gedwongen lening is het moeilijk uitspraken te doen. Er is een aantal van de schuldbekentenissen bewaard gebleven, maar zij zijn, zoals ook historicus C.R. Hermans al vermoedde, onvolledig overgeleverd. De resolutie van de magistraat waarin tot de laatste lening besloten werd, vermeldde immers een opbrengst van 17.053 gulden 13 stuivers, terwijl de bewaarde nog geen derde van die som halen.⁹⁰⁵ De bedragen die in deze akten vermeld staan, liggen wel opvallend lager dan die afkomstig van Bossche burgers.

De helft van de achttien vermelde leningen ligt onder de 100 gulden, terwijl amper vier boven de 500 gulden uitgaan. Een uitschieter is de weduwe van Aart Jan Dirx, Aalke, die ruim 1.542 gulden leende. Deze gedwongen leningen werden in elk geval snel gerestitueerd. Opvallend daarbij is dat, op één onbekende na, alle binnen tien dagen na de uittocht van het garnizoen voltrokken waren, één lening, die van Adriaan Custers uit Sprang, zelfs daags na de ondertekening van de capitulatie.⁹⁰⁶ Hoewel er geen onmiddellijke bewijzen voor zijn, werden de renten van de vrijwillige geldschieters waarschijnlijk ook snel gelost. De terugbetaling van deze en andere leningen en de uitkering van de renten werden na de overgave van de stad gegarandeerd door de Staten-Generaal.⁹⁰⁷ De gezegelde rentebrieven, waarmee de kopers konden bewijzen recht te hebben op de rente, bevonden zich in de stedelijke archieven, niet in langer in handen van de kopers: één verklaring hiervoor is dat ze bij terugbetaling door de magistratuur werden ingevorderd. In dat geval betekent het dus dat het stadsbestuur zijn schulden snel afgelost heeft, een opvallend gegeven gezien de financiële moeilijkheden waarin het toen verkeerde.

Publiek en privaat

De Engelse edelman Sir John Suckling, die als vrijwilliger voor 's-Hertogenbosch vocht en nadien in de Nederlanden rondreisde, schreef in mei 1630 uit Brussel aan een vriend dat het zuiden merklijk armer was dan de Republiek, 'for heer the priuate purses are drawne dry, there onely the publique'.⁹⁰⁸ In beide gevallen waren de financiële lasten hoog geweest, maar er zat inderdaad een belangrijk verschil tussen beide regeringen. Dat verschil lag inderdaad niet zozeer waar ze het geld gevonden hadden, zoals Suckling opmerkte, maar de manier waarop ze dat gedaan hadden.

In de Republiek hadden de problemen zich geconcentreerd rond de inning van de financiële middelen, niet rond de toekenning ervan. De staat van oorlog en de extra gelden van Gelderland, Holland en Utrecht waren immers al gestemd en de centrale overheid, die zelf over nauwelijks enige middelen beschikte, wist zich verzekerd van deze bijdrages. Door het quotestelsel, waarin elk gewest naar verhouding bijdroeg, beschikte de Republiek over een relatief stabiel systeem met een spreiding van lasten, waarin de risico's van een ineenstorting of een acute crisis merklijk kleiner waren. In de generale petitie was bovendien ook duidelijk waarvoor de opgebrachte middelen moesten dienen en waaraan ze gespendeerd werden, hoewel het niet om een begroting in de eigenlijke zin ging. De gedeelde en gespreide inspanning waren aanvaarde principes, zodat het onderhandelingsproces tussen gewesten en centrale overheid soepel kon verlopen. Dat bleek duidelijk toen de Raad van State aan de gewesten een tweede petitie van een half

miljoen gulden voorlegde en de toekenning ervan, mede onder invloed van de omstandigheden, niet lang op zich liet wachten. In de praktijk ontstonden zeker wrijvingen over bijdragen, kon het onderhandelingsproces tussen de niveaus lang aanslepen en moest de Raad van State soms het gewestelijk particularisme uitbuiten, maar toch leverde het quotestelsel de solide basis waarop de Republiek tijdens de veldtocht van 1629 kon steunen.⁹⁰⁹ Niet alle gewesten waren, zo was bekend, even stipt in het opleveren van hun gelden. De Staten-Generaal en de Raad van State beschikten hier echter over verschillende mogelijkheden om snel aan geld te komen, waarvan de leningen de voornaamste waren. De rijkdom van het gewest Holland was een zekere, maar niet onuitputtelijke bron, waarvan de grote kredietwaardigheid toeliet op korte termijn middelen vrij te maken: de aangegane leningen werden namelijk terugbetaald uit de gegarandeerde inkomsten uit de petities en legerlasten.⁹¹⁰ In tegenstelling tot wat soms aangenomen wordt, leverde de verovering van de Zilvervloot geen of nauwelijks onmiddellijk financieel voordeel voor het Staatse leger op, maar de winsten zorgden er wel voor dat zowel de Staten van Holland, de West-Indische Compagnie als vele particulieren over enige reserves beschikten om aan de overheid ter beschikking te stellen; vooral de lening van de WIC zelf mag daarbij niet onderschat worden. Nochtans was het duidelijk dat de grenzen van het systeem bereikt waren. Niet alleen waren de geleende en gestemde bedragen enorm hoog en moesten enkele noodgrepen uitgevoerd worden, maar vooral het uitblijven van buitenlandse steun was een aanzienlijke tegenslag. In vergelijking met de Zuidelijke Nederlanden echter, bewees de Staatse financiering zich als een betrouwbaar en solide systeem. Het systeem werd gedragen door inspraak, gespreide lasten en een grote kredietwaardigheid, wat resulteerde in stabiliteit en voorspelbaarheid. In de zomer van 1629 mocht de situatie bijwijlen dan wel kritiek zijn, de kern van de financiering bleef onaangetaast. De bemerking van Suckling dat in de Republiek de publieke koffers leeggehaald werden, is in die mate correct dat de Republiek weliswaar de grenzen aftastte, maar toch binnen de grenzen van de bestaande structuren kon blijven opereren.

In de Zuidelijke Nederlanden was dat niet het geval en werden die grenzen ruimschoots overschreden: niet de publieke financiën, maar die van personen en instellingen voedden daar de oorlogsmachine. Voor haar uitgaven was de regering in Brussel in hoge mate afhankelijk van de geldzendingen uit Spanje, die in 1629 niet of nauwelijks beschikbaar waren. Reeds voor de veldtocht had ze zich om die reden moeten verlaten op de bedes die door de provinciale staten werden toegekend en nog tijdens de veldtocht werden nieuwe onderhandelingen opgestart. Net als in de Republiek gingen de petities vergezeld van langdurige besprekingen, met dat verschil dat de onderhandelingspositie van de Staten in het zuiden merklijk zwakker was. Hun taak bleef namelijk beperkt tot een adviseerende functie, die dan bovendien niet altijd gerespecteerd werd. Het is significant hoe in Vlaanderen de opinies van de afwezige leden genegeerd werden of in

Brabant de drie resterende hoofdsteden de eerste twee standen op de korrel namen. Deze kritiek op de privileges van adel en clerus (met name de ongespreide lasten), en meer nog de klacht dat de eisen van de derde stand terzijde werden geschoven, zijn in zekere zin al een voorafspiegeling van de crisis die na de val van 's-Hertogenbosch volgde: de frustratie over het beleid en de manier waarop het zich manifesteerde, was groeiende. Net als in het noorden waren deze bedes slechts oplossingen op de middellange duur, want voor de onmiddellijke uitgaven had de regering geld nodig op zeer korte termijn. De kredietwaardigheid van de Brusselse regering was echter weinig solide, zodat de gebruikelijke geldschieters geweigerd hadden enige voorschotten te verstrekken op de Spaanse geldzendingen, een gevolg van de dramatische val in inkomsten na het verlies van de Zilvervloot.⁹¹¹ Waren de bijkomende bedes dan al in zekere zin een uitzonderlijke regeling om de weggevallen mesadas te vervangen, net als de verkoop van functies en domeinen, dan moesten de Infanta en haar raadgevers in de zomer van 1629 hun toevlucht nemen tot ingrijpendere maatregelen. Elk van deze maatregelen, met uitzondering van de omhalingen bij de burgerij, ging gepaard met een zekere mate van dwang, van de aanslagen op het vermogen van hoge functionarissen tot de gedwongen leningen van de clerus en de stadsbesturen. Ontbrak het de centrale overheden in de Republiek aan de nodige middelen om de gewesten tot bijdrage te dwingen, dan hadden hun gelijken in de Zuidelijke Nederlanden die mogelijkheid wel. Die autoriteit was echter eerder een teken van zwakte dan van sterkte. De woorden van de Infanta aan het kapittel van Sainte-Waudru in Bergen geven dit aan:

[Nous] vous avons bien voulu faire sçavoir, [schreef ze eind augustus], qu'après avoir tiré tant du publicq, que du prest de divers part[iculie]rs et mesme des consaux de ces pays et par ventes, charges et engagères du domaine de sa Ma[jes]té, et du n[ost]re en part[iculie]r, [nous avons fait] tout ce que nous a esté possible pour subvenir à la courtresse et au maintien d'icelles armées tant nécess[air]es.⁹¹²

Niet de publieke gelden, maar de geïmproviseerde, instabiele en vooral afgedwongen inkomsten hadden de oorlogsinspanning van de Zuidelijke Nederlanden gedragen. Leningen, al dan niet gedwongen, en zogenaamde vrije giften maakten een groot deel van de inkomsten uit, maar daarmee behaalde ze enkel een schijnoverwinning. De centrale regering in Brussel bevond zich weliswaar in een sterke positie om dergelijke ingrepen te kunnen uitvoeren ten koste van de ondergeschikte besturen, maar op langere termijn was deze politiek contra-productief. Door het gebrek aan inspraak en de onevenredige lastenspreiding gaf ze immers aanleiding tot frictie, uiteindelijk zelfs oppositie. De klachten over de zware financiële lasten die Brussel hun opgelegd had, speelden dan ook een belangrijke rol in de uitbarsting van ongenoegen in het najaar van 1629.

VIII

Soldaten

‘Les soldats sont forts rétifs pour la grande misère qu’ils ont enduré et pour la grande fatigue qu’il fault qu’ils endurent astheures, et [je] ne scay moyen pour les contenter’, zo beoordeelde de baron van Grobbendonk zijn troepen aan het begin van het beleg.⁹¹³ De levensomstandigheden van de soldaten werden doorgaans met deze vage begrippen als ‘ellende’ of ‘miserie’ omschreven, maar de achterliggende ervaringen blijven meestal versluierd. Een belangrijke, maar niet onoverkomelijke hindernis om achter deze ervaringen te komen, ligt uiteraard in de beperkingen die het bronnenmateriaal de historicus oplegt: het duurde tot de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-5) en eigenlijk zelfs de Eerste Wereldoorlog (1914-8) eer er voldoende getuigenissen voorhanden waren waarin de gewone soldaten hun ervaringen op schrift vastlegden. Nochtans mag dit gebrek voor de zeventiende eeuw niet overdreven worden, want verschillende egodocumenten bleven bewaard, onder meer voor het beleg van ‘s-Hertogenbosch. Er zijn echter nog verschillende andere bronnen beschikbaar, zoals de rollen van de Krijgsraad of de brede stroom brieven en rapporten die tussen de militairen onderling en hun regeringen stroomde. De informatie daarin is vaak dunner gezaaid, maar daarom niet minder relevant. De gegevens zijn vaak verrassend, omdat daarin de meer triviale aspecten van het militair bedrijf naar voor komen: het kampleven, bijvoorbeeld, of de houding tegenover officieren.⁹¹⁴ De soldaten die aan de oorlog deelnamen vinden op die manier plaats hun reliëf terug: ze zijn niet louter instrumenten of statistieken meer, maar mensen van vlees en bloed. Dit hoofdstuk richt zich op de menselijke aspecten van het militaire bedrijf, in de eerste plaats de ervaringen van de gewone soldaten, maar het gaat ook verder. Een groot aantal burgers deelde lief en leed met hen binnen en buiten het kamp: hun dagelijkse leven in het legerkamp en de gevaren die hen daar bedreigden. Leven en dood dus, zoals ook onder meer Geoffrey Parker en Geoffrey Mortimer dat bestudeerden, maar ook hun houding daartegenover, zowel het tastbare (begrafenissen, desertie en verraad), als het ontastbare (geloof, eer en ethos).⁹¹⁵ Uiteindelijk levert het geheel van deze verschillende facetten een beeld op van de soldaat als actor, zowel binnen zijn eigen wereld, als in verhouding tot de staat die hem in dienst had genomen, doorgaans gepersonifieerd in zijn bevelhebbers.

Leven

In de marge

In het levensverhaal van de tweeëntwintigjarige prostituee Aldegonde Walre, die in 1652 door een kerkelijke rechtbank werd verhoord, speelden soldaten een belangrijke rol als familieleden, als klanten, als misdadigers, of eenvoudigweg als ruw en onbehouwen volk.⁹¹⁶ De militair bevond zich inderdaad in de marges van de samenleving, vaak in het gezelschap van andere maatschappelijke verschoppelingen: vagebonden, zigeuners, prostituees, criminelen.⁹¹⁷ Over de leefwereld van de soldaten in de zeventiende eeuw bestaan inderdaad een aantal vaste ideeën, die niet zonder grond samengevat kunnen worden in een versje dat Pieter Bor aanhaalde:

Wat soeckt ghy inde Krijgh Godsalicheyten Trou?
Ay my! ghy syt verdoolt: het volckjen is te rou.⁹¹⁸

Een treffend voorbeeld hiervan is soldaat Martin la Roche, die in het voorjaar van 1630 door het Gentse gerecht vervolgd werd voor talloze inbraken en diefstallen in de wijde omgeving van de stad. Hij had in twee compagnieën dienst genomen onder verschillende namen (Roce, La Roche en Pilot), maar zijn misdaden, samen met medeplichtigen binnen en buiten het leger, eisten toch de meeste aandacht op. Soldaat zijn was voor hem niet meer dan een tijdelijke occupatie om de eindjes aan elkaar te knopen. Zijn 'nom de guer' Pilot kreeg hij dan wel door het 'abuus' van een monstercommissaris, maar toch maakte hij er handig gebruik van om aan het gerecht te ontsnappen.⁹¹⁹ Botte noodzaak was voor hem en vele anderen een reden om in het leger dienst te nemen. François vanden Eynden was één van hen. Hij was reeds soldaat in de Zuid-Nederlandse compagnie van kapitein d'Andelot, maar tekende uit miserie als één van de 12.000 nieuwe Staatse soldaten. Voor velen draaide die hoop op materiële verbetering op een bittere teleurstelling uit, en ervaren soldaten waren vaak cynisch over de armoede die ze in het leger aantroffen.⁹²⁰ Zonder de achtergrond van de soldaten te willen vernauwen tot deze laagste maatschappelijke strata, stond dienst nemen in zekere zin gelijk met sociale degradatie. Legers waren bij uitstek een criminogene omgeving, zo ze al niet deels opgebouwd waren uit vluchtelingen voor het gerecht of misdadigers zonder meer, zoals voor verschillende Engelsen gold.⁹²¹

Het is dan ook niet verbazend dat kleine criminaliteit schering en inslag was. De 'Wachtordnung' die eind september het wangedrag van het Staatse garnizoen in Wezel aan banden probeerde te leggen, geeft een duidelijk overzicht: dronkenschap, 'vloecken ende sweeren', vechtpartijen, vandalisme, moeskoop en inbraak, alle waren de burgers een doorn in het oog. De lijst van militaire criminaliteit is schier eindeloos, niet enkel tegenover de burgerbevolking, maar ook tegenover andere militairen en zelfs tussen officieren.⁹²² Het handhaven van de discipline

onder dit ruwe 'volckjen' was een belangrijke taak van de militaire bevelhebbers. Volgens een kaart van het beleg van Den Bosch in 1603 telde het legerkamp van Maurits van Nassau in Vught niet minder dan vijf galgen. Deze waren voornamelijk bedoeld als afschrikking, zo lijkt het: niet alleen waren ze opgesteld aan de buitenzijde van het retranchement, maar bovendien enkel aan de zuidzijde ervan, weg van de stad gericht. Daar waren ze duidelijk zichtbaar voor soldaten die erover dachten te deserteren, maar ook voor de inwoners van de omringende dorpen die overwogen met kwade bedoelingen naar het kamp te komen.⁹²³ De plaats waar de galg in 1629 opgesteld stond, bevond zich letterlijk in het centrum van het kamp, namelijk in het midden van het kwartier in Vught, als een krachtige waarschuwing voor de soldaten.⁹²⁴

Dagelijks leven

Bij aankomst rond 's-Hertogenbosch kreeg elk regiment en elke compagnie 'hare gront' aangewezen, waarna na de berekening van de benodigde aantal schoppen en spaden, het benodigde materiaal werd uitgereikt.⁹²⁵ Die werktuigen waren noodzakelijk, omdat de soldaten niet over eigen materiaal beschikten. Dat werd hun ter beschikking gesteld door de commiezen, via de kwartiermeesters, die op hun beurt het aantal manschappen meegedeeld werd door de sergeanten van de compagnieën. De rol van de kwartiermeester was belangrijk, niet alleen omdat hij het overzicht behield (de commiezen wilden niet met elke sergeant afzonderlijk te maken hebben), maar ook omdat de rollen bijhield en, indien nodig, schade en verlies verhaalde op de compagnieën.⁹²⁶ In de vroege ochtend van 3 mei begonnen de soldaten aan het opwerpen van de versterkingen, die tegen de avond waren afgewerkt. De soldaten bleven actief in het graafwerk tot op de afstand van een half musketschot van de vijandelijke verdedigingswerken, waarna de aanleg van de approches werd aangenomen door 'de Basen ende Werckmeesters'.⁹²⁷ Daarna lieten zij zich echter vaak aannemen als arbeiders, zodat ze in die periodes dat hun compagnie geen wacht hadden nog steeds in de loopgraven te vinden waren. Hoewel soms geklaagd werd over de vermoeidheid die daarvan het gevolg was, lieten de militaire overheden dit toe.⁹²⁸ Binnen de kwartieren woonden de soldaten in hutten of tenten, waarvoor ruim 6.000 el zeildoek was geleverd, onder meer door de Admiraliteit van Amsterdam.⁹²⁹ Net als de keizerlijke en Spaanse soldaten aan de IJssel trokken de Staatse troepen erop uit om hout te verzamelen in de omgeving, dat ze gebruikten voor het bouwen van hun onderkomens; getuigen uit Gelderland beschreven hoe huizen en schuren rond Dieren werden afgebroken als bouwmaterialen.⁹³⁰ Herkenningspunten in de fortificaties werden aangeduid met bijnamen. Er waren bijvoorbeeld de Jufferschans en 'de dry Ghesusters' aan de Hollandse dijk, en één batterij, opgeworpen op Pinksteren, werd liefkozend de 'Pincxterblom' genoemd.⁹³¹

Het kwartier van Frederik Hendrik in Vught. In de voorgrond bevinden zich de kramen van de zoetelaars en de geïmproviseerde herbergen. Centraal wordt een gewonde soldaat op een ladder het kamp binnengebracht. (Collectie Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch).

De markt vormde een belangrijk centrum in het kamp, economisch en sociaal: het is dan ook niet verwonderlijk dat op zowat alle schilderijen van het beleg de kramen een belangrijke plaats innemen. Niet alleen aan traditionele kramen werden goederen verkocht, maar ook door marskramers die met een draagmand in het kamp, soms tot in vooruitgeschoven linies, rondliepen.⁹³² Het leven in de geïmproviseerde, dicht op elkaar gepakte onderkomens was niet zonder gevaar. Op 26 juni brak brand op verschillende plaatsen in het legerkamp, onder meer in het ruiterkwartier en de kwartieren van Brederode en Frederik Hendrik, waar de tenten van de Engelsen in vlammen opgingen. Twee dagen later brandde het tot tweemaal toe in het kwartier van Ernst Casimir, waar 'op den schoonen middach' de Schotse hutten vernield werden, mogelijk door kwaad opzet.⁹³³ De hygiënische omstandigheden lieten evenzeer te wensen over. Niet alleen was het kamp volledig omringd door stilstaand of langzaam stromend water, ook het afval dat enkele duizenden mensen produceerden was aanzienlijk. In Amersfoort lagen de straten en grachten als gevolg van het 'gantsch kwaad, rukeloos en ongeregelt' leven van de keizerlijke soldaten bezaaid met dood vee en slachtafval. De beschrijving van het kamp bij Dieren door een ooggetuige liet evenmin veel aan de verbeelding over: 'Ligge full dode van menschen en peerde langest die wege'. Dit apocalyptische beeld wordt bevestigd door Jan van Nassau, die schreef dat in een kring van 8 à 10 mijl alle boeren waren weggetrokken, terwijl een deel van het kamp door het stijgende IJsselwater overstroomd was.⁹³⁴

Los van hun achtergrond of hun gewelddadige professe zijn de oorzaken van wangedrag niet moeilijk te bedenken. Wanneer de soldaten geen wacht betrokken of werkten in de loopgraven was alcohol alomtegenwoordig: drankmisbruik, zij het uit verveling, zij het uit escapisme, zij het als gewoonte, was niet weg te denken uit het militaire leven. De Engelse soldaat Christoffel Willemsz., die in Empel gelegerd was, verklaarde hoe hij tot laat in de avond had zitten drinken 'dat het drieste [driest] was' en zijn 'camerade', een Duitser met de naam Koller, buiten westen ging.⁹³⁵ Brabander Guillaume vande Velde, 16 of 17 jaar oud, had er zelfs zijn nieuwe status als soldaat aan te danken: 'Se trouvant en certaine compagnie d'aultres jeusnes gens, il s'est tellement oublie avecq la boisson [...] qu'il a prins service en dessous les Estatz'.⁹³⁶ Intoxicatie als verschoning werd niet zelden aanvaard, al waren vele officieren (die overigens zelf niet onschuldig konden pleiten) zich wel bewust van de schadelijke gevolgen ervan voor de discipline.⁹³⁷ Schilderijen van het beleg tonen een vrouw die boven op een tafel danst waarrond soldaten zitten of een mogelijk dronken soldaat die door twee vrouwen uit een tent geranseld wordt. Net als het explicietere levensverhaal van Aldegonde Walre wijzen deze taferelen in de richting van een essentieel deel van het militaire leven: prostitutie. Hoewel weinig aanwezig in de geschreven bronnen, was dit fenomeen niet weg te denken uit een legerkamp: de Engelse soldaat die tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-13) als pooier voor zijn 'vrouw' optrad, was zeker geen uitzondering voor zijn tijd. Zowel de herbergiers als de prostituees vonden hun plaats in de tros, een lange staart die ook zoetelaars, soldatenvrouwen, kinderen of ordinaire leeglopers bevatte, die vaak meer nog dan de soldaten zelf voor overlast zorgden.⁹³⁸

Burgers maakten inderdaad onmiskenbaar deel uit van het militaire leven, al drong hun aanwezigheid niet altijd door tot in de geschreven bronnen. Voor de Hoge Krijgsraad verschenen ze af en toe, zoals Grietgen Thijs uit Gorinchem met haar banale ruzie met een andere soldatenvrouw, of de Luxemburgse Gillette Lenaert, een slagershulp, die verstrikt raakte in een web van wederzijdse beschuldigingen van diefstal.⁹³⁹ Beide vrouwen zijn typerend voor de aanwezigheid van burgers in de legerkampen, hetzij als soldatenfamilie, hetzij als handelaar. Vooral de officieren vertrokken vaak met een aanzienlijk huishouden, zoals onder meer blijkt uit de talrijke paspoorten die aan Engelse officieren verstrekt werden door de Privy Council. Sir Thomas Lucas, kapitein in de ruitserij, reisde naar de Nederlanden 'with his lady, three men servantes, three maid servantes and a page'. Aan Spaanse zijde beschikte 'cavailler' de Lima, uit het regiment van Don Luís de Benavides, over 'vyff peerden, vier knechts, een meijssen ende drij honden' toen hij in de lente van 1629 in het Vlaamse Melsele verbleef.⁹⁴⁰ De soldaten van het leger van Hendrik van den Bergh, echter, lieten doorgaans hun vrouwen en kinderen achter. In het Land van Waas, waar de troepen op 2 mei vertrokken, bleef een aanzienlijke groep achter van het tercio van Benavides, die voor rekening van de regering werden overgebracht naar Antwerpen,

Dendermonde en verder zuidwaarts gelegen steden.⁹⁴¹ Deze gezinnen hadden het geluk dat zij voor rekening van de plaatselijke overheden onderhouden werden, want dat was lang niet altijd zo. In de Republiek bestond een niet te verwaarlozen deel van de bedeelden in steden als Delft of Zwolle uit soldatenvrouwen die van hun man gescheiden waren. In veel gevallen ontvingen zij niets van hun afwezige echtgenoten, die doorgaans niet in staat waren iemand te onderhouden van hun soldij, en de armenmeesters waren bovendien niet altijd even gewillig om deze vrouwen te onderhouden.⁹⁴² Een stabiel gezinsleven hielden de meeste soldaten, net als vele anderen uit de lagere maatschappelijke lagen, er niet op na. Over het garnizoen van 's-Hertogenbosch liepen klachten binnen bij de vicaris-generaal voor het leger, dat zowel officieren als soldaten, 'avec grand scandal de leur prochain et peu de craincte des commandemens de Dieu, vivent et continuent en perpétuel concubinat, adultère et blasphème, et aultres semblables péchez et énormitez'.⁹⁴³ Er waren evenwel uitzonderingen. De ongeletterde soldaat Steven Nolis machtigde zijn 'veltwyffel' om een schuldbrief ten gunste van zijn vrouw en kinderen te innen, aangezien hij 'nyet en [wist] off [hij] bij avonturen door synen vyant off elders soude mogen verongeluckt worden ofte doot blyven'.⁹⁴⁴

Moeizame bevoorrading

De misère in de legerkampen, zoals dat van Dieren, werd verergerd door een nijpend gebrek aan levensmiddelen. De aanvoer naar de Veluwe verliep immers moeizaam doordat de konvooiën een grote afstand over onzekere wegen aflegden; in de omgeving viel ondanks maatregelen van Hendrik van den Bergh nauwelijks iets te halen. Alexander van der Capellen kon zijn verbazing hierover niet verbergen:

't Is wonder, hoe syne soldaten desen honger, die groot was, ende armoede willen dragen, daer sy niet wel betaelt worden, maer worden met hoope gevoet, dat sy in de keeskamer [kaaskamer] gebrocht sullen worden, ende groote buyt krygen.⁹⁴⁵

De keizerlijke officieren hadden hun troepen inderdaad beloofd dat het hun aan niets zou ontbreken; eens op de Veluwe, zouden ze drie maanden soldij ontvangen. De soldaten kwamen bedrogen uit. Over het hele leger werd honger geleden, niet alleen omdat er nauwelijks voedsel was, maar ook omdat de prijzen van het schaarse voedsel ongekend hoog waren. Bier was niet voorhanden of onbetaalbaar (tot tien stuivers voor één pot), wijn was helemaal onvindbaar. Iedereen, tot de officieren toe, dronk water, maar ook dat was zo schaars dat de putten door schildwachten bewaakt werden.⁹⁴⁶

Aan Staatse kant kenden de soldaten enkel tijdens de eerste weken van het beleg tekort toen de verschillende kwartieren nog niet met elkaar verbonden en de verbindingswegen onveilig waren. De zoetelaars durfden om die reden niet naar de verder afgelegen kwartieren als dat van Vught reizen. Noodmaatregelen drongen zich dan ook op. Uit omliggende steden als Heusden en Emmerik werd brood aangevoerd met wagens die in de Bommelerwaard waren opgeëist, terwijl de Staten-Generaal en de Staten van Holland in de omgeving van Den Bosch opnieuw een vrij leger afkondigden, wat betekende dat alle bevoorrading naar het leger vrijgesteld was van lasten en tolleren. Een tweetal weken voor het vertrek van het leger had de Raad van State dat reeds gedaan voor de omgeving van Schenkenschans, als onderdeel van de strategie om het Spaanse leger te misleiden; nu het leger in noordelijk Brabant lag, moest deze maatregel uitgebreid worden. Aan enkele 'vivandiers' liet Frederik Hendrik ten slotte nog karren ter beschikking te stellen om hun werk te vergemakkelijken.⁹⁴⁷ Hoewel de zoetelaars naderhand het hele leger bevoorraden en ook plaatselijke boeren er hun waren verkochten, nam de legerleiding toch nog enige verantwoordelijkheid op zich. Van verschillende kooplieden werden voorraden rogge opgekocht voor het leger en van de Kamer van Amsterdam van de West-Indische Compagnie werden zelfs 'honderdduysent pont hart broot' – beschuit – overgenomen. In augustus, toen een nieuwe Spaanse macht zich bij Breda verzamelde, liet Frederik Hendrik meel en rogge opkopen voor zijn troepen en de voorraden in het omliggende platteland inventariseren voor latere opeising.⁹⁴⁸ Met deze maatregelen raakten de ergste problemen opgelost, maar voor de ruitery bleven de tekorten hoog. Hoewel de Raad van State enkele weken voor de generale monsterring haver had laten inkopen, ontstond reeds zeer snel een schaarste die enkele weken aanhield.⁹⁴⁹ Verschillende ruiters probeerden de hoge haverprijzen te omzeilen door zelf buiten het kamp op zoek te gaan naar 'voyerasië' [fourage], al was hun dat uitdrukkelijk verboden.⁹⁵⁰ Ook de gewone soldaten trachtten op verschillende manieren hun rantsoen aan te vullen of meer waar voor hun geld te krijgen. Sommigen visten in het overstromingsgebied, terwijl anderen naar Orthen of fort Crèvecoeur, waar de schepen aanlegden, trokken. Daar, 'in de waterkant', waren de levensmiddelen immers zoveel goedkoper dat sommigen er een beschuldiging wegens desertie voor over hadden.⁹⁵¹ De Bossche soldaten werden vanaf het begin van het beleg onderhouden uit de goed gevulde garnizoensmagazijnen, waaruit ze brood, kaas en bier ontvingen: tot en met 2 september waren 'voor den coninck' niet minder dan 905 vaten bier gebrouwen.⁹⁵² Hoewel niet veralgemeend, tot slot, was de confiscatie of het afdwingen van levensmiddelen niet onbekend: de dreiging van wangedrag of plunderingen waren daarbij de stok achter de deur. In Amersfoort was de voornaamste zorg van de keizerlijke bevelhebbers dan ook de levering van steeds meer levensmiddelen: zo vorderden ze onder meer 12.000 broden van drie pond per dag, waarmee ze ongetwijfeld niet enkel het garnizoen, maar het hele leger op de Veluwe wilden voeden. Voor de officieren werd meer

dan enkel brood voorzien en het is duidelijk dat vooral de gouverneur geen honger heeft geleden. Hij logeerde in een herberg, waar hij met zijn knechten, meiden en paarden op stadskosten onderhouden werd met vlees, bier en wijn. De magistraat stelde een kok aan en liet talloze voedingswaren – vissen, patrijzen, kippen, lams- en schapenvlees, duiven – aanvoeren.⁹⁵³ De Staatse troepen die in Wezel de nodige reparaties aan de vestingwerken uitvoerden (voor rekening van de Staten-Generaal), werden eveneens gevoed door de stad, die voorzag in bijna 4.000 broden, meer dan 8.000 pond kaas en 200 vaten bier. Het was echter een keuze voor het minste kwaad. Deze soldaten werden slecht bevoorrad en leden honger, en oproer lag dan, zoals steeds, in het verschiet.⁹⁵⁴

Over het algemeen beschouwd was het Staatse leger rond Den Bosch ruim in het voordeel wat de bevoorrading betreft. Langs de Maas konden immers snel en veilig grote hoeveelheden goederen worden aangevoerd, waarbij het enige ernstige probleem het verhinderen van fraude was, namelijk dat schippers van de vrijstelling van lasten profiteerden om verder stroomopwaarts te varen. Het Spaanse ontzettingsleger daarentegen moest zijn bevoorrading organiseren vanuit Breda of, moeizamer, vanuit het Overkwartier. In beide gevallen echter waren de communicatielijnen te lang. 's-Hertogenbosch lag geïsoleerd ten opzichte van de rest van de Zuidelijke-Nederlanden, en de routes van en naar de stad moesten dan ook beschermd worden door talloze versterkingen. Dit wordt treffend geïllustreerd aan de hand van een ambitieus plan dat Grobbendonk opstelde om de stad te heroveren. De voormalige gouverneur dacht hiervoor niet alleen dat 30.000 inzetbare soldaten nodig waren, maar achtte het bovendien noodzakelijk een sterkere cavalerie te hebben dan de vijand om meester te zijn van het omringende platteland – de aanvoerroutes dus. Die kwamen namelijk vanuit Weert en Eindhoven, maar de route moet onderweg bewaakt worden door nieuwe redoutes; alleen al om die op te werpen, rekende hij op 4.000 pioniers.⁹⁵⁵ Het is duidelijk dat alleen al vanuit logistiek standpunt deze plannen onhaalbaar waren en, omgekeerd, dat Frederik Hendrik in 1629 niet alleen het militaire, maar ook het geografische voordeel had.

Religie

Een criminogene en ruwe omgeving was het dus, waarin de soldaten zich bevonden, maar hadden ze, zoals Bor rijmde, geen 'Godsalicheyt'? Niet als het van de officieren afhing, want verschillenden onder hen, aan beide zijden, klaagden over het gebrek van enige geestelijke bijstand. Thomas van Stakenbroek wees in mei op de afwezigheid van predikanten voor zijn soldaten en verzocht de Utrechtse classes geschikte personen te 'lenen'. De veldpredikanten waren geen vast onderdeel van de Staatse compagnieën en regimenten, maar werden geleend door de classes van de aangrenzende gebieden. In het legerkamp werden ze onder meer geacht 's avonds het gebed te leiden, waarin na een korte toespraak de goddelijke zegen over de soldaten werd afgesmeekt; verder waakte hij over de goede zeden

en stond hij hen bij wanneer het nodig was.⁹⁵⁶ Dat was in hoofdzaak ook de taak van de katholieke kapelanen. Aan Spaanse zijde wezen zowel de graaf van Croix als kolonel Philippe de Licques de overheid erop dat er niemand was voor hun soldaten; in het Land van Waas, benadrukte Licques, stierven ze 'als beesten'.⁹⁵⁷ De aanstelling van nieuwe zielenherders werd niet licht opgenomen door de wereldlijke en geestelijke overheid. Aartsbisschop Jacques Boonen liet hen op hun kennis beoordelen en stuurde priesters die onvoldoende werden bevonden naar het oratorium 'pour estre exercé et dressé'. Klachten over hun gedrag werden eveneens opgevolgd, zoals die over Gregorius Mendez in Wezel, die er door een andere geestelijke uit Orsoy van werd beschuldigd zijn celibaat te verwaarlozen.⁹⁵⁸ Hoewel elke compagnie in principe een kapelaan had, trokken deze niet allen mee met het leger. De compagnieën van Benavides die in het voorjaar in Melsele gelegerd waren, hadden elk inderdaad een geestelijke, maar toen het tercio begin november in Leuven aankwam, waren er slechts twee kapelanen voor de achttien compagnieën.⁹⁵⁹

Religie was voor de overheden dus belangrijk, maar werden hun inspanningen gewaardeerd door de soldaten? De katholieke Franse 'volontaires' in Staatse dienst deden dat alvast niet, zo lijkt het. Ze beroemden er zich in hun propagandistische 'chanson' op tegen de hugenootse bolwerken La Rochelle, Montpellier en Montauban gevochten te hebben, maar sneerden even hard naar wie hen verweet in de Nederlanden het katholieke geloof te bestrijden: 'C'est seulement une envye, Le Soldat n'a point de Loy'.⁹⁶⁰ Religie was een belangrijke, maar geen bepalende factor om al dan niet dienst te nemen en de legers die in 1629 in de Nederlanden vochten waren alle religieus gemengd. Als godsdienst uitdrukkelijk aanwezig was, dan kwam dat niet zelden plichtmatig over: Grobbendonk die zei dat het garnizoen bereid was te sterven 'pour la foy catholic[ue]', of de secretaris van kapitein Kevelaer die dienst had genomen 'pour le zèle de la religion'.⁹⁶¹ Anderen hadden minder scrupules. Sebastien Claessen uit Udenhout had gevochten in het Staatse leger, maar wilde daarna opnieuw in katholiek gebied wonen en had zelfs een attestatie van een priester om zijn geloof te bevestigen. De keizerlijke soldaten zagen zich evenmin gehinderd om overwegend katholieke dorpen als Hilversum te plunderen. Religieuze ijver toonden de Staatse soldaten op een gewelddadige manier tijdens de inname van Wezel, toen de inboedel van katholieke kerken werd vernield. Om dat lot te vermijden, werd het Bossche klooster van de Rijke Klaren na 14 september zes dagen lang door een 'sauvegardier van den prince' bewaakt. In Wijk-bij-Duurstede, ten slotte, nam een Hollandse capucijn de biecht af van twee Staatse soldaten die zich bij hem hadden aangeboden; een medebroeder raadde kort na de herovering in Amersfoort twee katholieke, maar Staatse Franse soldaten aan te deserteren.⁹⁶²

In hun dagelijks leven mocht de Infanta dan wel wensen '[que] noz subjectz soient réduictz à meilleur estat et façon de vivre comme bons chrétiens', toch gaven de soldaten in hun houding tegenover de dood blijk van enige religiositeit.

Brieven uit het archief van het Legervicariaat suggereren dat begrafenissen als belangrijk ervaren werden, terwijl ook in testamenten van soldaten kerkelijke instellingen doorgaans prominent aanwezig waren.⁹⁶³ De rijke Waalse militair Eustaes le Roulx, uit de compagnie van gouverneur Grobbendonk, liet zo onder meer het merendeel van zijn bezittingen aan kerkelijke instellingen na, verspreid over heel de Zuidelijke Nederlanden. Tevens vroeg hij de executeur, kapelaan Willem van Liesvelt, 100 zielenmissen voor hem te laten opdragen.⁹⁶⁴ Na hun overlijden trachtten de soldaten dus zichzelf veilig te stellen, maar reeds tijdens hun leven was bescherming van een hogere macht afdwingbaar door katholieke parafernalia of magische amuletten. Net als voor hun tijdgenoten, was het wonderlijke even nabij als het natuurlijke. In Den Bosch werd op 19 augustus aan de Vughterpoort de broekspijp van een soldaat afgeschoten door een kogel van wel vijftien of zestien pond, die in de andere bleef steken, wat hij 'als een miraecel [toeschreef aan] de heylige moeder Godts'. Hoewel de protestantse theologie afwijzend stond tegenover dergelijke mirakels, trokken zeker de gewone gelovigen evenmin een duidelijke lijn tussen geloof en bijgeloof.⁹⁶⁵

Dood

Slachtoffers van oorlogsgeweld

In tegenstelling tot het Staatse leger bestaan voor het Bossche garnizoen precieze gegevens over het aantal slachtoffers van het beleg. Tijdens de laatste dagen, meer bepaald op 13 september, werd een korte lijst opgesteld door de militaire overheden met voor elke compagnie het aantal inzetbare manschappen, gesneuvelden, zieken en gewonden.⁹⁶⁶ Van de 3.392 soldaten, inclusief de versterkingen uit Breda, was 60 procent of gesneuveld of op één andere manier niet langer inzetbaar.

Tabel 8.1 – Verliezen van het Bossche garnizoen, 13 september 1629.

INZETBAAR	GESNEUVELD	ZIEK OF GEWOND	TOTAAL
1.356	465	1.570	3.392
40,0 %	13,7 %	46,3 %	100 %

Bron – ARAB, d'Ursel, L.266, C. N° 6: 'R[elation des soldats effectifs faicte le 13 de 7bre 1629'.

Het totale verliescijfer voor het hele garnizoen was bijzonder hoog, al was dit niet uitzonderlijk. In Steenwijk, belegerd in 1592, waren 500 van de oorspronkelijke 1.060 verdedigers óf gesneuveld, óf gewond aan het eind van het beleg.

Een ander, ietwat atypisch beleg was dat van Schenkenschans in 1635-6, dat slechts 600 van de 1.500 Spaanse verdedigers overleefden.⁹⁶⁷ Niet alleen het hoge aantal gesneuvelden was een oorzaak van hoofdbreken voor de Bossche gouverneur, maar vooral het hoge aantal gewonden en zieken: al op 23 juni klaagde Grob-bendonk over de grote verliezen door ‘tant maladies, blessures que mort’.⁹⁶⁸ De relatief hoge verhouding tussen zieken en gewonden enerzijds en het aantal gesneuvelden anderzijds – meer dan drie tegen één – laat inderdaad vermoeden dat het vooral besmettelijke ziektes waren die hun tol eisten. Hun kleine sterkte dwong de troepen immers om bijna zonder onderbreking op de verdedigingswerken door te brengen, terwijl ook een gebrekkige voeding en een al even gebrekkige hygiëne de soldaten vatbaarder maakten. In juni 1604, aan het eind van het epische beleg van Oostende, was 69,6 procent van het Staatse garnizoen gezond; in Den Bosch was dat percentage onder de overlevenden slechts 46,3 procent.⁹⁶⁹

Het spreekt voor zich dat niet elke compagnie even hard werd getroffen en de variaties in de verliezen zijn groot. Het oorspronkelijke Bossche garnizoen – zo aangeduid in Grobbendonks lijst – had weinig doden te betreuren: alle compagnieën bleven onder het gemiddelde en de aantallen schommelden tussen 1,6 en 12,7 procent, maar aan de andere kant werden deze troepen wel hard geraakt door verwondingen en ziektes. Op één na, zaten alle compagnieën daar (soms ver) boven het gemiddelde: van de helft was zelfs meer dan 50 procent buiten strijd.

Tabel 8.2 – Verliezen van het oorspronkelijke garnizoen van Den Bosch (in %), 13 september 1629.⁹⁷⁰

COMPAGNIE	INZETBAAR	GESNEUEVELD	ZIEK OF GEWOND
Pijnappel	35,8	11,2	53,0
Kevelaer	52,9	6,4	40,7
Berwouts	37,9	7,4	54,7
Bauchy	62,4	1,6	32,0
Grobbendonk	35,3	12,7	52,0
Radeloo	35,0	11,6	43,4
Dongelberg	44,4	1,6	53,0
Dircx	46,0	7,0	47,0
Gemiddelde	42,7	8,2	49,1

Bron – ARAB, d’Ursel, L.266, C. N° 6: ‘R[elati]on des soldats effectifs faicte le 13 de 7bre 1629’.

Andere compagnieën vertonen weer heel andere cijfers. De compagnie van kapitein Appelman, die eerst in de ‘moordkuil’ van het fort Isabella en later aan

het Vughtereind werd ingezet, verloor iets meer dan 26 procent van haar manschappen, terwijl ook die van kapitein Virion ruim een kwart gesneuvelden telde.⁹⁷¹ De Bourgondische kapitein Ronceau, die aan de Hinthamerpoort vocht, noteerde gelijkaardige verliezen, ruim 25 procent, en zijn compagnie behoorde daarmee tot de zwaarst getroffen eenheden.⁹⁷² De compagnie van kapitein Dongelberg, gelicht onder de Bossche burgerij, daarentegen, leed de minste verliezen: slechts twee soldaten op een totaal van 124. Deze troepen werden waarschijnlijk binnen de stad ingezet of op veiliger delen van de fortificaties, maar daar stond wel tegenover dat meer dan de helft van hen niet langer inzetbaar was door ziekte of verwondingen.

Net als het Bossche garnizoen leed ook het Spaanse leger op de Veluwe zware verliezen. Slecht betaald, geïsoleerd op vijandelijk grondgebied en afgesneden van een geregelde bevoorrading slonk de effectieve sterkte aan een hoog tempo. Dat was in geen geval uitzonderlijk. Zes jaar later, in 1635, toen een Frans leger diep in de Zuidelijke Nederlanden doordrong, werd het op enkele maanden tijd gereduceerd van 20.000 soldaten tot 6.000 bedelaars.⁹⁷³ Amper drie weken na zijn vertrek uit Brussel, beschikte Hendrik van den Bergh nog slechts over 15.000 soldaten van de oorspronkelijke 23.000 die gemonsterd waren. Door de hele veldtocht heen zijn vergelijkbare, soms zelfs rampzaliger verliezen op te tekenen. Aan de brug bij Dieren, die in september door kolonel Diesdorf verdedigd werd, waren na enige tijd nog 600 van 2.000 soldaten over, meldde Montecuccoli aan Van den Bergh.⁹⁷⁴ Precieze gegevens bestaan er voor het onderbezette Spaanse tercio van don Luís de Benavides dat op 14 november 1629 in Leuven aankwam met een gemiddelde sterkte van 25 man per compagnie. Bij hun vertrek uit het Land van Waas was het regiment bijna dubbel zo sterk: de drie compagnieën die toen in het dorp Melsele ingekwartierd waren, telden gemiddeld 46 soldaten.⁹⁷⁵ Deze en andere cijfers in acht genomen, is het niet overdreven aan te nemen dat het Spaanse veldleger die zomer tussen de helft en tweederde van het oorspronkelijke aantal liggen.

Respect voor de doden

Ondanks hun ruwe bestaan gaven de militairen blijk van een respectvolle houding tegenover hun doden, niet alleen onder de hogere rangen, maar zeker ook onder de gewone soldaten. De soldaten zagen erop toe dat hun gesneuvelde kameraden niet op het slagveld achterbleven en ze sleepten ze vaak al bij hun terugtocht mee.⁹⁷⁶ Gedurende het hele beleg werden er korte bestanden afgekonddigd aan beide zijden om gesneuvelden van het slagveld weg te halen, maar daar ging het dan voornamelijk om beteren van stand.⁹⁷⁷ Een uitzonderlijk geval was de Spaanse terugtocht van Hattem, waarover historieschrijver Aitzema uitdrukkelijk vermeldde dat graaf Salazar er vele doden, gewonden en gevangenen achterliet; de lichamen werden daarop door de verdedigers binnen de stadsmuren

gebracht.⁹⁷⁸ Ook de soldaten die vielen tijdens de inname van Wezel werden voor rekening van het stadsbestuur begraven. Voor sommigen – vooral de officieren, maar ook een gewone soldaat – werden zelfs doodskisten gekocht.⁹⁷⁹ Hygiënische redenen en praktische overwegingen speelden in deze gevallen ongetwijfeld een belangrijke rol, eerder dan een echt respect voor de doden. De opdracht die het Hof van Gelre begin november aan de schout van Barneveld gaf, wijst eveneens in die richting. Her en der in dit ambt lagen nog lichamen verspreid, die de Spaanse en keizerlijke troepen daar hadden achtergelaten, en er hing zelfs nog een terechtgestelde aan een boom. ‘So is ons beveel’, schreef het Hof, ‘dat gij datelick ordre steltt daermede die selve dode lichamenen, gel[yck] oock het opgehangen, ’t welck gij bij nacht cundt doen affnemen, ter eerde doett bestaden’.⁹⁸⁰

Het was echter niet al tegenzin en afkeer wat de klok sloeg. De Bossche militairen kregen eveneens een begrafenis in de stad en dit gebeurde aanvankelijk ook met de nodige eerbewijzen. De predikheren hadden aanvankelijk zelfs de gewoonte om gevallen soldaten ‘cum cruce’ door de stad te begeleiden; het Zinnelozenhuis nam dan weer de begrafenis-kosten van soldaat Pieter Joeliers op zich, die blijkbaar nog voor de instelling gewerkt had.⁹⁸¹ Uit de praktijk van de soldaten onderling spreekt echter wel kameraadschap. In sommige gevallen vergezelden diens ‘rotgesellen’ de gevallen naar zijn laatste rustplaats, maar of er dan ook saluutschoten gelost werden zoals in rustiger tijden, is twijfelachtig.⁹⁸² Waarschijnlijk eindigde de meerderheid van hen in een anoniem massagraf, zoals wel vaker gebeurde. In Oostende werden enkele jaren geleden bijvoorbeeld op verschillende plaatsen skeletten opgegraven van soldaten die tijdens het beleg gesneuveld waren; enkelen waren begraven onder een bolwerk.⁹⁸³ Nog anderen bleven waar ze vielen. Van der Capellen vermeldt hoe Franse soldaten bij de inname van het hoornwerk van de Grote Schans een akelige ontdekking deden, ‘eenige doden met wapenen, met onse mynen voor 14 dagen overstolpt’.⁹⁸⁴ Gruwelijker was het gebruik van lijken om bressen in de verdedigingswerken te dichten, wat onder meer het lot was van een aantal Franse edelen die vielen op 4 augustus.⁹⁸⁵ De hogere officieren konden doorgaans rekenen op een respectvolle behandeling. Het lichaam van de Engelse luitenant-kolonel Edward Vere, die op 19 augustus sneuvelde, werd naar de Sint-Maartenskerk van Zaltbommel overgebracht. Daar was namelijk ook het graf van Sir Horace Vere, die bij het beleg van 1604 gesneuveld was. Bij zijn begrafenis daar, beschrijft Bor, waren niet alleen de Engelse bevelhebber generaal Vere (een verwant), maar ook verschillende andere edelen, kapiteins, officieren, ‘voluntiers ende adelborsten van qualiteyt’ aanwezig.⁹⁸⁶ Toen op 16 augustus de prins van Chimay bij Doetinchem bezweek aan dysenterie, werd het lichaam gebalsemd, waarschijnlijk in Wezel, en daarna naar zuidelijk Henegouwen overgebracht, waar het op 26 september in de familiegrafkelder werd bijgezet.⁹⁸⁷ Het was niet uitzonderlijk dat beide zijden elkaars overledenen of gesneuvelden begroeven. Binnen de muren van Den Bosch

werden op 12 augustus twee Franse edelen ter aarde besteld, die bij de aanval acht dagen voordien dodelijk gewond raakten: 'd'eene diende den Coningh en[de] d'ander de Staten'. Zelfs in Amersfoort werd op 22 augustus een keizerlijke officier begraven 'in onser Vrouwen-kercke', nadat hij in de stad aan een schotwond overleden was.⁹⁸⁸

Verzorging: zieken en gewonden

Uit de eerder aangehaalde cijfers blijkt dat bijna de helft van de soldaten in de stad gedurende het beleg slachtoffer werd van ziekten of verwondingen. Hoewel er voor het Staatse leger geen cijfers bestaan, valt aan te nemen dat ook daar vergelijkbare verhoudingen golden. Nauwelijks enkele dagen nadat het leger zijn kwartieren had opgeworpen, braken de eerste ziekten uit, om daarna niet meer te verdwijnen.⁹⁸⁹ Maanden later, in januari 1630, schreef een geestelijke in Antwerpen dat in de voorgaande twee maanden alleen al 1.400 Staatse soldaten aan de pest overleden waren in Den Bosch. Deze cijfers lijken overdreven, maar ze geven een indicatie van de ernst van de epidemie: half oktober had Frederik Hendrik nog 4.000 zieken uit de omgeving van 's-Hertogenbosch weggezonden.⁹⁹⁰ Om het besmettingsgevaar toch nog enigszins binnen de perken te houden, werden zieke soldaten in omringende Brabantse dorpen ondergebracht, maar die maatregelen schijnen niet al te veel succes gehad te hebben.⁹⁹¹

Door de stand van de toenmalige medische wetenschap en dus de afwezigheid van nauwkeurige diagnoses, en een gebrek aan precieze beschrijvingen, is het moeilijk uit te maken aan welke ziektes de soldaten ten prooi vielen. 'La courance', of buikloop, als symptoom van dysenterie en verwante aandoeningen, kwam frequent voor in de lamentabele leefomstandigheden van het militaire bedrijf. Samen met scheurbuik wordt de aandoening onder meer zowel tijdens het beleg van Breda en dat van Oostende vermeld, terwijl de ziekte ook binnen de muren van Den Bosch heerste.⁹⁹² Andere aandoeningen zijn moeilijker te traceren. Doorgaans worden geen specificaties gegeven en blijft het bij het zeer algemene 'pest', 'koorts' of de 'legerziekte', wat niet zozeer een aandoening was dan wel een verzamelnaam voor een hele reeks ongespecificeerde ziektes. Nog in het begin van de negentiende eeuw, bijvoorbeeld, leed 64,1 procent van de soldaten in het legerhospitaal van Luik aan een onbestemde koorts: bij 213 van de 239 opnames werd louter 'fièvre' genoteerd.⁹⁹³ Een enkele uitzondering is Nicolaas Schmelzing, die reeds op 8 mei overleed in Vught; hij gaf nauwelijks één dag voor zijn overlijden een beschrijving van zijn ziekte:

Mijne sieckte is mijn, so ick drachte, aengecomen door vermoeijtheit ende ongemack, die in 't marcheeren hebbe geleden, door dien als doen continuelycken te peert was omme mijn heer de printz te volgen ende op den wech niet dan grove coude spijse konde hebben, 't welck mijn de

mage ontstelt ende een coortse met het collyck gecauseert heeft, die myn heel swack hebben gemaect.⁹⁹⁴

Een beschrijving van Schmelzing door de Overijsselse edelman Sweder Schele geeft een andere verklaring. Deze vriend van Frederik Hendrik, 'een dick en swaer mann', schreef Schele, 'hadde noit anders gedrunken als water': niet de 'grove coude spijsje' was hem dus fataal geworden, maar meer waarschijnlijk het drinken van besmet water.⁹⁹⁵ Soldaten riskeerden tijdens een veldtocht op verschillende manieren gewond te raken, niet alleen door het blanke staal of een kogel, maar ook door de ongelukken van de beschietingen. Het is duidelijk dat de soldaat die een verwonding aanvankelijk overleefde, door infecties of gebrekkige verzorging alsnog riskeerde te overlijden. De overlevingskansen waren wisselend en lijken op het eerste zicht van geluk af te hangen, of de wond infecteerde dan wel snel genas. De gouverneur van IJzendijke, kolonel Grenu, werd in de loopgraven 'een ribbe ontstucken geschoten', maar hij overleefde zijn verwonding, terwijl zijn landgenoot, kolonel Famars, een kogel door zijn lichaam kreeg en de volgende ochtend niet meer haalde.⁹⁹⁶

De verzorging van de vele zieken en gewonden was problematisch. Op 21 juli klaagde Hendrik van den Bergh zijn nood bij de Infanta. Het aantal zieken groeide dagelijks aan door de voortdurende regens, maar hij zag geen enkele manier om hen te helpen. De slechte behandeling van hun zieke kameraden ontmoedigde de soldaten en ook de graaf zelf was hopeloos. Hij wist niet waar hij deze mannen moest laten, 'n'ajiant avecq moi hospital ny chose quelquonque à les pouvoir ayder et secourir'. Een aantal zieken had hij naar Diest gestuurd, en hij vroeg de regering hen in verschillende hospitalen onder te brengen; later stuurde hij vele zieken en gewonden op de Veluwe naar Venlo en Rijnberk.⁹⁹⁷ De Spaanse bevelhebbers waren inderdaad aangewezen op dergelijke maatregelen, want ook al beschikte hun leger over één van de meest ontwikkelde medische diensten, het militaire hospitaal van Mechelen kon tijdens de veldtocht weinig soelaas bieden en was te klein om de toevloed aan te kunnen.⁹⁹⁸ Ook de andere hospitalen waren niet berekend op de toevloed van zoveel patiënten. Het Sint-Elisabethgasthuis in Diest sloeg al in juni alarm: de soldaten lagen toen reeds met drie in één bed, terwijl al ongeveer 35 mannen noodgedwongen in het voorportaal van de kapel werden ondergebracht.⁹⁹⁹ Dergelijke situaties leidden onvermijdelijk tot spanningen met de steden, die zich geconfronteerd zagen met een instroom van ongewenste en potentieel gevaarlijke gasten. Eind september weigerde de magistraat van Rijnberk 60 karren met zieken die hun door Jan van Nassau en Hendrik van den Bergh gestuurd waren, terwijl Leuven gealarmeerd werd door 'die contagieuse sieckte in 't Gasthuys', die soldaten er waarschijnlijk hadden binnengebracht.¹⁰⁰⁰

Aan Staatse zijde werden de soldaten eveneens in de gasthuizen van omliggende steden verpleegd: om elke bijkomende belasting te vermijden, werd in

augustus besloten hen niet meer naar hun eigen garnizoen terug te sturen, zoals tot dan min of meer gebruikelijk was geweest, maar hen in groepen naar de beschikbare plaatsen te zenden.¹⁰⁰¹ De hoge aantallen zieken en gewonden leidden ook hier tot spanningen. In Utrecht lagen de soldaten, net als in Diest, met drie in één bed, maar toch wilde het stadsbestuur zich niet zo hard opstellen om een nieuwe groep, gestuurd door Ernst Casimir, 't ongemack van de reijse nae Dordrecht aen te doen'. Eerder reeds, enkele dagen na het debacle aan de IJssel, waren er spanningen gerezen tussen Arnhem en Nijmegen, waarbij de laatste stad de eerste verweet teveel zieke en vooral gewonde soldaten zuidwaarts te sturen.¹⁰⁰² Voor Den Bosch probeerde het Staatse leger echter zoveel mogelijk verzorging ter plaatse toe te dienen. Een anoniem schilderij van het beleg toont hoe een man zonder benen het legerkamp wordt ingedragen door zijn kameraden.¹⁰⁰³ De Engelse soldaten namen zelf het initiatief en bouwden in hun kwartier een eigen hospitaal, dat in tegenstelling tot hun hutten of tenten uit steen werd opgetrokken.¹⁰⁰⁴ Hoewel het initiatief opvallend te noemen is, zal de verzorging er op zich niet veel beter geweest zijn dan in de rest van het leger, ook al werden de nodige maatregelen genomen door de overheden. In juni liet de Raad van State zo snel mogelijk 'out linnewaren' opkopen om naar het leger te sturen, 'dewyle veele soldaten gequetst worden'.¹⁰⁰⁵ Voor het 'onderhoud in gasthuijsen' moesten de soldaten in principe zelf instaan. Doorgaans werden de kosten van de soldij afgehouden, maar die konden zeer hoog oplopen. Eind maart 1630 werd in het hospitaal van Enschede nog steeds een soldaat verpleegd die in de voorbije zomer gekwetst geraakt was: het 'meysterloon' van de chirurgijn was ondertussen al opgelopen tot ruim 50 daalder.¹⁰⁰⁶

Soldaten die invalide bleven, waren gedoemd tot een leven in armoede. Aan Spaanse zijde konden sommigen onder hen rekenen op een plaats in een speciale instelling in Halle, bij Brussel, anderen ontvingen enkel een verdere uitbetaling van hun soldij. De Bourgondiër Anthoine Bergeret vroeg zo een plaats in het garnizoen van Dôle, omdat hij na 30 jaar dienst kreupel was en naar eigen zeggen geen andere stiel kende dan die van soldaat. De weduwe van sergeant Jacques Feuron verkreeg voor haar oudste zoon een soldij in het garnizoen van Zandvliet 'sans obligation de service', nadat haar man bij een ruitergevecht bij Hoogstraten gesneuveld was. Dit, beaamde de Infanta, was inderdaad een goed voorbeeld voor andere soldaten.¹⁰⁰⁷ Deze redenering lag waarschijnlijk ook aan de basis van de beslissing de achterstallige soldij uit te betalen aan de weduves van de soldaten die in 's-Hertogenbosch gesneuveld waren.¹⁰⁰⁸ In de Republiek kwamen velen bij de armenbesturen terecht, al probeerden die hen soms door te verwijzen naar de militaire of hogere overheden.¹⁰⁰⁹ Velen dienden dan ook een verzoek of een rekest in bij de centrale of gewestelijke instellingen. Duitser Christian Heymann, 'genannt Blawrock', raakte tijdens het beleg naar eigen zeggen 'ganz töetlich verwundet', maar was op haast miraculeuze wijze toch genezen. Hij had van de Staten-Generaal een toelage gekregen, maar moest

zich daarvoor elk jaar in Den Haag melden.¹⁰¹⁰ Waren de Staten-Generaal nog geneigd om op dit soort verzoeken in te gaan, dan waren ze strenger voor die van weduwen die om bijstand vroegen. Doorgaans beperkte ze zich hier tot een eenmalige gift, zoals aan de weduwe van ingenieur Oom Kees, die in de approaches neergeschoten werd, en wiens verzoek door Frederik Hendrik gesteund werd op grond van de zeer lange staat van dienst van de overledene.¹⁰¹¹

Eer en ethos

Omgang met de vijand

Beschrijvingen van gevechten hanteren soms een bijzonder soort humor tegenover de vijand. De Bossche schepen Robert van Voorne gaf hiervan blijk, maar ook zijn anonieme stadsgenoot toen hij beschreef hoe enkele Staatse soldaten 'soo stout' waren om hun hoofd boven de Bossche wal uit te steken om te zien wat er gaande was, maar 'dat haer niet wel bequam'.¹⁰¹² Die wat sarcastisch aandoende opmerkingen zijn slechts één uiting van de houding tegenover de vijand, in het bijzonder het doden van de vijand. De strijdkreet waarmee de Engelsen de Bossche versterkingen aanvielen, 'Kill! Kill!' (in het Nederlands verbasterd tot 'Kielen! Kielen!') behoorde tot diezelfde houding waarmee de strijd werd ingegaan.¹⁰¹³ Dergelijke strijdkreten hadden een dubbele functie: enerzijds had ze een opzweepend effect, waarmee de soldaten zichzelf moed in schreeuwden, maar anderzijds dienden ze zeker ook om de vijand te intimideren. Intimidatie van de vijand, een belangrijk aspect van de strijd, is ook terug te vinden in een mogelijk apocriefe beschrijving van de mislukte aanval van de Franse 'volontaires'. Volgens één bron, een nazaat van gouverneur Grobbendonk, vertoonden 'les Espagnols' – een vermelding die aan de waarheid van deze beschrijving laat twijfelen – zich daags nadien op de wallen van het fort, getooid in de kledij van de gesneuvelde edelen. Symbolen speelden eveneens een belangrijke rol: zowel in Hattem als in Den Bosch plaatste het garnizoen vaandels op de wallen om de vijand zijn moed te tonen en uit te dagen.¹⁰¹⁴ In bepaalde gevallen richtte de spotlust van de soldaten zich ook op de eigen troepen, van een andere natie of een ander garnizoen, waarmee dan de eigen identiteit, de korpsgeest, versterkt werd. Dat hoefde niet altijd negatief te zijn, zoals de naijver tussen de Fransen en de Engelsen die de motor was van de aanval op de twee schansen buiten de Vughterpoort. In het Spaanse leger daarentegen was de 'nationale' naijver eerder een rem, zeker in het opperbevel, maar ook onder de soldaten kon ze worden teruggevonden. De Spanjaarden zelf, de Castilianen, waren fanatieke soldaten zonder meer, die dreven op een zeer sterk ontwikkeld eergevoel. Hun zelfbeeld van elitesoldaten leefde zeker ook bij de Zuid-Nederlandse bevolking.

Hiervan getuigde de Antwerpse koopman Jacques de Letter toen hij het verzet van de Bossche soldaten prees, 'faisants tout ce que bons soldaets debvroient faire, et plus qu'on attendroit s'ils fussent espagnols'. Zelfs al bestond het hele garnizoen uit Nederlanders, Bourgondiërs en Duitsers, toch hadden ze zich beter van hun plicht gekwetend dan als de Spanjaarden zouden geweest zijn.¹⁰¹⁵ Niet alle scheidslijnen waren nationaal bepaald. De versterkingen uit Breda dreven zo de spot met het Bossche garnizoen, dat ze bespotten enkel geschikt te zijn om weerloze kooplieden en boeren van hun bed te lichten, 'daerse geen slaghen van te verwachten hadden'.¹⁰¹⁶ Spot en provocatie maakten deel uit van de strijd en hielpen in zekere zin de vijand te ontmenselijken. Dat blijkt ook uit de vaak droge opsomming of vermeldingen die in de dagboeken terug te vinden zijn. Zonder verpinken wordt daarin vermeld hoe bijvoorbeeld alle soldaten die zich in een loopgraaf bevonden werden gedood, hoe een gevangene Staatse ingenieur na een korte ondervraging zonder meer vermoord werd, en hoe van gesneuvelden de oren werden afgesneden om de gouden ringen.¹⁰¹⁷ Een dergelijke houding maakte deel uit van de psychologie op het slagveld. Echte haat was doorgaans afwezig: enkel tegenover de Fransen gaven de Bossche soldaten blijk van rancune, wist Heinsius, die ze niet hadden voor de Engelsen, laat staan de 'Nederlanders'.¹⁰¹⁸

De vanzelfsprekende vijandschap sloot echter niet uit dat er op langere termijn een zekere verstandhouding heerste tussen beide legers. Dat gebeurde vaak spontaan. Eén getuige noteerde dat de Bossche en Staatse loopgraven aan de Vughterpoort zo dicht bij elkaar lagen, dat de soldaten tabak en potten bier doorgaven aan een piek. Heinsius beschreef hoe de soldaten elkaars stemmen hoorden en vaak met elkaar praatten. Soms, 'par moquerie ou par jeu', nodigden ze elkaar uit om samen een pijp te roken, maar: 'après des propos joyeux & amiables, comme s'ilz eussent esté en paix & en festins, ilz s'entre blessaient & tuoient'.¹⁰¹⁹ In ruimere zin werd de ruwe werkelijkheid van de oorlog gebalanceerd met het verzachtende effect van een militaire erencode die op verschillende niveaus doorwerkte. Een voorval bij de inname van het kasteel Nijenbeek, bij Voorst, is een goed voorbeeld hiervan. De keizerlijke troepen die deze versterking innamen, executeerden twee soldaten en een sergeant, een incident dat in de Republiek als een sterk overdreven gerucht een eigen leven ging leiden. Het was ongehoord, zo werd geoordeeld, dat deze mannen gedood werden nadat hun uitdrukkelijk 'quartier' verleend was. De Staten-Generaal lieten de kwestie echter rusten nadat ze vernomen hadden dat de verdedigers één van de elementaire regels van de oorlogsvoering geschonden hadden door een onhoudbare positie nodeloos lang te verdedigen. Twee sommaties had de sergeant genegeerd en de Staatse bezetting had het verzet doorgezet tot ze op een zolder in het nauw gedreven was.¹⁰²⁰ Het gegeven woord en de wederzijdse erkenning daarvan waren van wezenlijk belang voor de oorlogvoerende partijen, in die zin dat het een zekere voorspelbaarheid introduceerde.¹⁰²¹ Significant is de *gêne* van Wolff

Misslich toen het konvooi van Montecuccoli op weg naar Brussel door een Staatse patrouille werd aangevallen in weerwil van het paspoort waarin hem een vrije doortocht was beloofd. 'Godt weet dat ick dienthalven groot leydt drage', verantwoordde de gouverneur zich, maar de Italiaan had 'niemand anders als sich selven dit ongeval [...] te imputeren' omdat hij geweigerd had de soldaten enig respect te tonen en hun zijn documenten voor te leggen.¹⁰²²

Militaire eer en verplichting

Hoewel hij doorgaans op de clementie van de aanvaller kon rekenen, had een bevelhebber de plicht zichzelf eervol te verdedigen; deed hij dat niet, dan liep hij het risico net als de Spaanse gouverneur van Wezel, Francisco Lozano, door zijn eigen regering terechtgesteld te worden.¹⁰²³ De onwil van Grobbendonk om Den Bosch over te geven was een extreem voorbeeld van een dergelijke houding: de gouverneur achtte het noodzakelijk dat een vesting van die status zich tot het uiterste teweer moest stellen. Op een lager niveau is deze houding ook terug te vinden in de geleidelijke terugtrekking uit de buitenwerken rond de stad. Alle werken werden opgegeven daags ná een grote aanval, nooit tijdens: in een enkel geval leverden de belegerden zelfs nog zware inspanningen om een verloren stelling te heroveren, enkel om deze kort daarna uit eigen beweging te verlaten.¹⁰²⁴ De schande van de nederlaag woog op de troepen. Toen een Engelse actie tegen de Kleine Schans begin juni op 'désordre' was uitgelopen, verzochten de soldaten zelf om daags nadien een tweede poging te mogen wagen, niet alleen omwille van de mislukking, maar vooral omwille van de vernedering tegenover de Fransen.¹⁰²⁵

Voor de hoge officieren speelde die militaire ethos nog meer dan voor de gewone soldaten. Zij voelden in de eerste plaats de verplichtingen van hun rang en status, onlosmakelijk verbonden met hun voornamelijk adellijke achtergrond. Hendrik van den Bergh gaf de graaf van Warfusée lik op stuk, toen die hem begin 1630 een langslaper had genoemd, die niet al te veel van zijn nieuwe echtgenote hield. Integendeel, schreef de verbolgen generaal: hij had zijn plicht vervuld voorbije zomer, terwijl Warfusée in zijn kasteel in Binche inderdaad tijd te over had om zijn vrouw te beminnen. Dit zijn haast klassieke beledigingen onder de adel: ongepast gedrag tegenover vrouwen, lafheid of het niet nakomen van verplichtingen.¹⁰²⁶ Ook de baron van Balançon voelde dat zijn roeping in de eerste plaats op het slagveld lag. In mei verzocht hij de Infanta met zijn regiment in het veldleger te mogen dienen, omdat hij naar eigen zeggen al vier jaar wegwijnende in Breda.¹⁰²⁷ Verwondingen maakten onlosmakelijk deel uit van de heroïek van het krijgsbedrijf. Dezelfde Balançon werd door Heinsius als een ervaren en dapper bevelhebber omschreven, van wiens lange en trouwe dienst de littekens op zijn lichaam getuigden.¹⁰²⁸ De dood op het slagveld werd als eervoller beschouwd dan het ziekbed. De prins van Chimay mocht dan wel in Doetinchem

aan de 'loop-siekte' overleden zijn, volgens de overlevering, onder meer herhaald in een recente genealogische studie uit 2004, sneuvelde hij bij de verdediging van Wezel, afgemaakt door Staatse soldaten.¹⁰²⁹ Deze heroïsche ambitie was tevens de reden voor de mislukking van de aanval op het hoornwerk van de Bossche Vugtherpoort. In hun drang zich te onderscheiden en eer te behalen, letterlijk voor de ogen van de prins die de gevechten door een verrekijker volgde, stormden zij al te voortvarend vooruit. Dat Frederik Hendrik de gebeurtenissen waarnam, is niet zonder betekenis, want moed was in deze opvatting enkel relevant wanneer ze waargenomen werd door de persoon in wiens dienst men stond. Toen de weduwe van Zuid-Nederlandse sergeant Jacques Feuron schreef dat haar man voor zijn dood nog een Staatse officier had gedood en verschillende andere tegenstanders had verwond in het zicht van de kapitein, dan was dat meer dan een aanspraak op een (betrouwbare) getuige. Niet het doden van een vijand was van belang, maar het feit dat dit hierdoor een 'publiek' bewijs van moed en verdienste geworden was.¹⁰³⁰

In omgekeerde richting, van onderaf bekeken, werden deze aanspraken beantwoord. De aanwezigheid van een hoge edelman of een gerespecteerd bevelhebber werd gezien als een indicatie voor de sterkte van een leger. Toen het Spaanse ontzettingsleger met enige vertraging toch uittrok, stelde een koopman uit Maastricht zichzelf gerust met de vaststelling dat 'daer schuijlen wat tussen [van] die Corffvorsten in 't Rijck'.¹⁰³¹ De aanwezigheid van aanzienlijke figuren, zoals de Duitse Keurvorsten, was belangrijk om de soldaten of de bevolking hoop te geven. In Rotterdam, waar gevreesd werd voor de veiligheid van Utrecht, sprak de bevolking zichzelf moed in dat Frederik Hendrik daar was geweest om de verdediging te organiseren.¹⁰³² Dit gegeven mocht dan wel een gerucht zijn, de beslissing om Ernst Casimir naar het door paniek geteisterde Arnhem te sturen, of Brederode naar Utrecht, was deels ingegeven om daar het geschonden moreel te herstellen.¹⁰³³ Frappant in dit opzicht is overigens de overgave van een schans bij Doesburg, waar de bezetting het verzet opgaf nadat ze zich ervan verzekerd had dat Hendrik van den Bergh persoonlijk aanwezig was onder de aanvallers.¹⁰³⁴

De rol van de bevelhebber

Adel, eer en moed waren met elkaar verbonden. Op het slagveld vertaalde deze houding van plicht en verdienste zich vooral in een streven naar eer en roem. Het succes van een actie straalde inderdaad af op de officier die de leiding had gevoerd. De verovering van Wezel leverde de heer van Dieden veel vermaardheid op en bracht hem in de annalen van de Staatse krijgsgeschiedenis, zeer tot ongenoegen van de commandant van Rees, de thans vergeten Maximilian von Frenzt. Hij zag zijn inspanningen tijdens de voorbereidingen voor de inname van Wezel niet beloond en moest toezien hoe Dieden de eer opstreek. 'Ick had wel

gemynt mee part van desen buet gehadt te hebben', klaagde hij bij Ernst Casimir, 'dan schynt [het] dat ick 't perdt gesaedelt heb en een ander heeft het greden'.¹⁰³⁵ Kwam alle eer de bevelhebber toe, dan had hij dat in de eerste plaats moeten afdwingen: roem was niet meer dan het logische en onvermijdelijke gevolg van de verdienste. Respect liet zich enkel winnen door moedig en verdienstelijk gedrag, precies dezelfde waarden die hij voor zichzelf te verdedigen had.¹⁰³⁶ Dat betekende echter niet dat de militair enkel gedreven werd door een abstracte erecode: zoals ook door verschillende auteurs werd benadrukt, golden technische kennis en expertise evenzeer als na te streven idealen voor een bevelhebber. Toen de Brusselse secretaris Della Faille eind juni al te voorbarig de dood van Ernst Casimir meldde, prees hij de graaf als 'le meilleur soldat et le plus entendu qu'il y avoit entre [ceux de l'austre costé] au fait de la milice'.¹⁰³⁷

Na het beleg was het echter niet Ernst Casimir, maar Frederik Hendrik die om de kundige leiding van het beleg geprezen. Zijn reputatie als 'stedendwinger' was hierop grotendeels gebaseerd, maar de prins was meer dan dat, namelijk een toonbeeld van een ruim scala aan martiale waarden volgens vele auteurs. Die waarden komen bij uitstek tot uiting in pamfletten of de werken van de historieschrijvers, zoals onder meer in de eulogie die Heinsius aan Frederik Hendrik wijdde en waaruit duidelijk het ideaalbeeld van de bevelhebber naar voor komt.¹⁰³⁸ De prins had de achting van zijn ondergeschikten verdiend, niet door zijn macht of afgedwongen superioriteit, maar door zijn natuurlijk gezag. Hoewel hij in de talloze beschrijvingen steeds naar voor komt als iemand die alle omstandigheden grondig overwogen en onder controle had, zelfs bij onverwachte gebeurtenissen als de oversteek van de IJssel, betekende dat niet dat hij als een tiran over het leger heerste. Hij liet zijn officieren de ruimte voor eigen meningen, prees Heinsius hem, luisterde naar hun voorstellen en overwoog de opties, maar leidde uiteindelijk het leger, ook al leken zijn bevelen meer verzoeken. Illustratief is de bemoedigende brief die zijn secretaris Junius aan de jonge Willem van Nassau stuurde en waarin hij hem namens zijn meester feliciteerde met de kwaliteit van zijn rapporten en hem aanspoorde zijn inspanningen verder te zetten.¹⁰³⁹ De bewoordingen in deze brief beantwoorden aan een ander oordeel van Heinsius: 'Comme sa parole estoit familiere, elle estoit toutefois resolute', gedediceerd, maar met consideratie. Dezelfde kwaliteit werd Hendrik van den Bergh eveneens toegeschreven: net als Alexander de Grote of koning Pyrrhus tolereerde hij fel gecontesteerde opinies, 'les uns avecq clémence, les autres par considération'.¹⁰⁴⁰ Werden er fouten gemaakt, dan toonde Frederik Hendrik zich uiterst welwillend, zonder echter al te inschikkelijk te worden en hij kon zich, wanneer het nodig was, kwaad maken. Persoonlijk contact was van het grootste belang: volgens de memoires van de hertog van Bouillon was het belangrijk om alle ondergeschikten niet alleen te kennen, maar hen ook bij naam aan te spreken, zoals het een 'grand Seigneur' betaamde.¹⁰⁴¹ De ideale omgang tussen een bevelhebber en zijn ondergeschikten was er dus één van wederzijds respect en

vertrouwen, minder van strikte hiërarchie; persoonlijk eerder dan objectieve rangorde. Deze kenmerken worden inderdaad ook in de werkelijkheid aangetroffen. Dat deze verhouding wederzijds was en ook voor Frederik Hendrik verplichtingen inhield, blijkt duidelijk uit volgende woorden van de heer van Brederode, die het gouverneurschap van 's-Hertogenbosch ambieerde en schreef 'que mes ambitions de continuer à la guerre ne sont esté portez que pour mériter sa faveur, pour laquelle son Ex[cellent]ce [...] aura les commoditez à m'en départir une très signalé preuve en m'honorant du commandement de ceste place'. Hij specificeerde zijn verhouding tot de prins van Oranje: 'Estants du paijs [...] je porte mes armes de pure affection à lui servir, aijants seulement l'ambition d'ij pouvoir acquérir des honneurs & les bienveillance d'icelle'.¹⁰⁴² Net zoals de Franse edelen tegenover de koning was het Brederodes streven zijn bevelhebber persoonlijk dienst te bewijzen, in zijn gunst te komen, en daarmee op zijn beurt in alle betekenissen eer te vergaren. Niet de strikte militaire hiërarchie was belangrijk, maar het gepersonaliseerd 'do ut des'. Het militair commando functioneerde met andere woorden als een soort cliëntelistisch netwerk, waarin Frederik Hendrik als opperbevelhebber tegelijk patroon was. Onder de hoge bevelhebbers van het Staatse leger zijn inderdaad meerdere cliënten van de prins terug te vinden, waaronder niet alleen de verschillende graven van Nassau (de Friese stadhouder Ernst Casimir voorop), maar ook de graaf van Solms en de heer van Brederode.¹⁰⁴³

De relatie met de gewone soldaten was eveneens persoonlijk, al was ze hier eerder als 'vaderlijk' te omschrijven. Werd van Hendrik van den Bergh onder meer gezegd dat hij dag en nacht te paard was om voor zijn leger te zorgen, dan was dat voor zijn neef des te meer het geval.¹⁰⁴⁴ Hij stelde niet alleen de betaling van de soldaten zelden uit, hij was niet snel bereid hen aan nodeloos gevaar bloot te stellen en maakte meer gebruik van hun moed dan van hun bloed. 'Luy mesme passoit les nuicts sans dormir', en sliep hij toch, dan was hij bij het minste geluid weer op de been om de vijand in de gaten te houden, bij zijn soldaten te zijn, of om de werken te volgen. De prins was inderdaad ook persoonlijk aanwezig bij zijn troepen in de loopgraven, waar hij het gevaar niet schuwde. Het was volgens Heinsius bovendien bekend dat er regelmatig mensen in zijn onmiddellijke omgeving werden geraakt door kanonskogels of dat musketkogels als bij goddelijk wonder voor zijn voeten vielen zonder hem te raken, 'qu'il sembloit qu'une force plus grande avoit la retenus'. Hoewel de historieschrijver met deze laatste opmerking duidelijk de grenzen van het objectieve relaas overschreed, werd van een bevelhebber inderdaad verwacht dat hij deelnam aan de strijd en de beschrijvingen daarvan, vaak in de vorm van een topos, zijn legio.¹⁰⁴⁵ De nabijheid van de dood kreeg op die manier een versterkend effect. Werd een paard onder de ruiter gedood, dan werd dat bij uitstek geïnterpreteerd als een symbool van moed, of het nu werkelijk gebeurd was of niet. De eer van de graaf van Limburg-Stirum, geschonden door het debacle aan de IJssel, werd zo onder meer gered

door de stellige bewering dat zijn rijdier door een kanonskogel onthoofd was.¹⁰⁴⁶ Ook Hendrik van den Bergh riskeerde lijf en leden temidden van zijn soldaten toen zijn konvooi in de buurt van Deventer overvallen werd door een Staats eskadron. Hij vocht mee in de voorste linies, schuwde geen gevaar; zijn inzet was zó groot dat velen dachten dat het hem zijn leven gekost had.¹⁰⁴⁷ Beantwoordde dit ideaalbeeld aan enige werkelijkheid? Zoals eerder al opgemerkt, was de persoonlijke aanwezigheid van een hooggeplaatste edelman of een bevelhebber in het leger een belangrijk element: dat de generaal er *met* de soldaten was, strekte hem tot eer. Een Bosschenaar preees bijvoorbeeld kapitein Eindhouts: hij ‘trock [...] voor aen, zijn soldaten lustich aenvoerende, daer hy groote eere haelde en[de] veel Geusen doot sloech’.¹⁰⁴⁸ Voor bevelhebbers speelde een meer paternalistische verhouding, soms zelfs in het woordgebruik. Generaal Tilly werd bijvoorbeeld door zijn manschappen affectueus ‘Vater Jean’ of ‘[der] Gute Alte’ genoemd, een duidelijke indicatie dat de vertrouwensband tussen beiden reëel was. Ook Frederik Hendrik en Montecuccoli, een militair bij uitstek, genoten ‘grande créance & autorité parmy la Gendarmerie’.¹⁰⁴⁹

Eergevoel kon niet alleen leiden tot bloedige mislukkingen, maar ook tot persoonlijke aanvaringen. De schier eindeloze twisten in het Spaanse opperbevel zijn in hoge mate terug te voeren op erekwesties of zelfs persoonlijke vijandigheid tussen verschillende hogere officieren, zoals tussen Jan van Nassau en Hendrik van den Bergh. Aan Staatse kant ontsnapte het opperbevel evenmin aan dergelijke twisten. Het kwam bijvoorbeeld tot een aanvaring tussen de graaf van Solms en Willem van Nassau. Toen Solms rechtstreeks orders vroeg aan Frederik Hendrik in plaats van aan het kwartier van Orthen, reageerde Nassau erg gebeten. ‘Es imaginirt sich G[raf] Wilhelm’, verdedigde Solms zich, ‘als woltte ich ihm etwas an seinem commendo abnemen’.¹⁰⁵⁰ Beide officieren onderwierpen zich echter aan het oordeel van de prins, waardoor een escalatie uitgesloten werd. In het Spaanse leger was dat na het vertrek van Ambrosio Spínola niet het geval, waardoor Hendrik van den Bergh de grond onder de voeten wegschoof. Andere bevelhebbers vroegen achter zijn rug om om nieuwe of andere bevelen aan de Infanta en de regering in Brussel, zoals de geïrriteerde Montecuccoli in Wezel, of leken er in de eerste plaats op uit te zijn zichzelf op de eerste rij te posteren. De graaf mocht dan wel beweren regelmatig met zijn bevelhebbers te overleggen ‘afin de les rendre capables de ses desseings’, het valt te betwijfelen of hij hen wel in de hand had.¹⁰⁵¹ Hij beschikte niet over dezelfde autoriteit als de oude Genuees en de steun vanuit het hof, waar De la Cueva en Coloma de plak zwaaiden, was niet van die aard om de positie van de graaf te verbeteren. In tegenstelling tot die in het Spaanse leger, waren de militaire benoemingen in het Staatse niet ‘gepolitiseerd’. Betwistingen als die tussen Solms en Nassau bleven beperkt tot de louter militaire sfeer en drongen niet of nauwelijks door tot in de de Staten-Generaal. Noch in de correspondentie van de gedeputeerden te velde, individueel of collectief, noch in de brieven van Frederik Hendrik, noch in de

resolutieboeken van de centrale regeringscolleges zijn dergelijke conflicten te traceren. Kwam een dergelijke kwestie toch de Staten-Generaal onder ogen, zoals onder meer bij de onvoorzichtige uitlatingen van Ernst Casimir over zijn jongere neef, dan steunden ze de positie van de prins van Oranje, die op militair vlak als enige autoriteit erkend werd. Aan de andere kant, in de Zuidelijke Nederlanden, was er geen scheiding tussen de adellijke, politieke en militaire aspiraties van de hoge edelen, met als gevolg dat de naijver die op één van deze sferen opdook onmiddellijk elders gevolgen had. De graven van Solms en Nassau mochten dan wel hoge Duitse edelen zijn, gelieerd aan het huis van Oranje, binnen de Republiek beperkte hun bewegingsruimte zich exclusief tot het leger, waardoor de onderlinge relaties minder dubbelzinnig en gecontesteerd waren: noch politiek, noch familiaal hadden ze binnen de Nederlanden een stevig fundament, laat staan enige ambitie om buiten het militaire zich te laten gelden. Hendrik van den Bergh en iedereen rond hem daarentegen, bewogen zich als ‘noblesse du pays’ in een complex web van belangen, dat de besluitvorming bemoeilijkte en elk gezag contesteerde.

Oneer: deserteurs en overlopers

Waar eer en ethos van belang waren, daar bestonden ook oneer en schande. Toen hij voor de Krijgsraad werd gedaagd wegens desertie, diste de Staatse soldaat André Bettineau een verhaal op dat zijn ondervragers ongetwijfeld de wenkbrauwen deed fronsen. Hij had te diep in het glas gekeken, bekende hij, en was dronken in het water gevallen. Toen hij later door enkele ruiters werd gevonden, lag hij doorweekt onder een boom zijn roes uit te slapen. Om zijn vege lijf te redden (hij veronderstelde dat het om Spaanse soldaten ging) beweerde hij naar Breda te willen gaan, en hij antwoordde bevestigend op de vraag of hij katholiek was.¹⁰⁵² Bettineau was slechts één van de vele gevallen die in de loop van het beleg ter verantwoording werden geroepen voor de Hoge Krijgsraad in Vught. Lang niet allemaal hadden ze een kleurrijk verhaal klaar om aan hun straf te ontsnappen, maar hun zaak was dan ook eenvoudiger. ‘Onschuldige’ gevallen vormden het leeuwendeel, zoals de enkele Engelsen die hun kwartier verlaten hadden om in Crèvecoeur voedsel in te slaan of Willem Jhons (*sic!*), die enkele dagen na de capitulatie van 's-Hertogenbosch naar Brielle getrokken was om ‘by syn cousin te gaen ende een hondt te cryghen’. Verschillende veroordeelden liepen in naburige steden in de armen van het gerecht, voornamelijk in Zaltbommel, waar ze naar werk zochten, en kwamen er doorgaans met een ‘strap-pade’, een geseling, vanaf. Jacob Dechamps uit Sedan werd echter ter dood veroordeeld. Hij had de geldkoffer van zijn meester, ritmeester de Fontaine, opengebroken en was vervolgens met de inhoud naar Vlissingen gevlucht. Daar was hij uiteindelijk opgepakt, maar niet voordat hij het grootste deel van

het gestolen bedrag had opgemaakt. Deserteurs werden niet alleen door de militaire, maar ook door de lokale overheden als een last gezien, die ze mee hielpen bestrijden. In de Vlaamse kasselrij van de Oudburg passeerden zodanig veel deserteurs, dat de overheden beslisten om ze ‘sonder voorder ordre [te] steken in den put’ in plaats van steeds de verzoeken van de kapiteins af te wachten, een maatregel die ook in de Republiek werd afgekondigd.¹⁰⁵³ Voor anderen was desertie dan niet zozeer een maatschappelijk probleem, maar eerder een familiaal drama, zoals voor de Utrechtse burgervrouw Adriaentgen van Gils. Zij vroeg de Gedeputeerde Staten geen ruchtbaarheid of ‘schandael’ te geven aan de zaak van haar neef Tobias Pietersz., toen die in juli voor dit vergrijp voor de krijgsraad van Klundert moest verschijnen.¹⁰⁵⁴

Armoede, honger, wanbetaling en een laag moreel waren veruit de belangrijkste factoren die tot desertie leidden. Eerder werd reeds vermeld hoe de financiële wanorde het Spaanse leger deed leegstromen. Tijdens de veldtocht was dit niet anders; sterker nog, het lijkt alsof het probleem nog scherper gesteld werd. In de eerste weken van het beleg heerste er grote duurte in het Staatse leger, omdat er nauwelijks levensmiddelen konden aangevoerd worden zolang de kwartieren nog niet beschermd en verbonden waren, zodat vooral de Engelse en Franse soldaten massaal het leger verlieten. Al op 6 mei schreef Grobbendonk aan Hendrik van den Bergh dat de Staatse soldaten de moed verloren en door ziektes geplaagd werden, waardoor ze ‘à bonnes troupes’ wegliepen. De ruitery zou zelfs tot de helft gereduceerd zijn en de Franse compagnieën waren ondertussen niet sterker dan 50 of 60 man. Het waren inderdaad vooral deze laatste troepen die in de eerste dagen weinig vertrouwen hadden in de goede afloop van het beleg, hoewel de Engelsen en vooral de Nederlanders – ‘les flamengs’ – nog goede moed hadden.¹⁰⁵⁵ Getuigenissen over desertie vanuit de belegerde stad naar de aanvallers zijn schaars. Dat betekent niet dat er geen overlopers waren, integendeel: er waren inderdaad enkele, soms ruchtbare gevallen, maar dat lijken eerder uitzonderingen geweest te zijn. De vrees van de gouverneur, die voorspelde dat zijn soldaten in de buitenwerken bij de eerste de beste gelegenheid ervandoor zouden gaan, bleken ongegrond. De redenen hiervoor zijn niet duidelijk, maar kunnen gezocht worden in het moreel van de troepen of in de materiële voorzieningen binnen de stad, die merkkelijk beter waren dan die van het belegeringsleger. Wanhoop en angst waren belangrijke factoren. Dat wordt onder meer gesuggereerd door de dagboeken van Robert van Voorne, waar de overlopers vooral opduiken op momenten dat onrustbarende geruchten in het Staatse kamp liepen. Anders was het voor het ontzettingsleger, dat door een gebrekkige bevoorrading en een laag moreel geplaagd werd. De gedeputeerden te velde schreven dan ook over de grote aantallen deserteurs en overlopers die het leger van graaf Hendrik van den Bergh de rug toekeerden. De toestand werd er voor het Spaanse leger overigens niet beter op, integendeel: de hele veldtocht over de IJssel wordt gekleurd door dergelijke meldingen. Meer nog dan door gevechts-

handelingen zagen Montecuccoli en Van den Bergh hun leger slinken door desertie. De levensomstandigheden in het leger, de honger en de ziekte, en de wanbetaling dreven vele soldaten weg van het legerkamp, zodat kan aangenomen worden dat voor het leger op de Veluwe desertie de voornaamste bedreiging was: bij hun aankomst in het Staatse kamp zeiden ze door de duivel 'in dit schral land' gestuurd te zijn.¹⁰⁵⁶

Het was niet ongebruikelijk dat deserteurs overlopers werden en in dienst van de tegenpartij traden. Uit het Staatse kamp deserterden zoveel Ierse en Schotse soldaten dat de Brusselse regering de oprichting beval van drie nieuwe compagnieën. De Ieren, die in Diest verzameld werden, waren tegen 13 augustus gereed om gemonsterd te worden, terwijl rond die tijd ook de lichter van de overige twee compagnieën begon.¹⁰⁵⁷ Godsdienstige factoren speelden ongetwijfeld een rol, zoals ook André Bettineau onderkende, en bekering werd soms als uitdrukkelijke voorwaarde gesteld. Toen Nicolaes de Vriese, een soldaat van het Staatse garnizoen van Aardenburg, zich in het nabijgelegen Vlaamse, katholieke dorp Waarschoot wilde vestigen, kreeg hij daarvoor de toestemming, 'mits hem reconcilerende met de H[eilige] Kercke'.¹⁰⁵⁸ Aan Spaanse zijde zijn er eveneens aanwijzingen dat religie en afkomst soms de motivatie waren. De Gelderse gedeputeerde, Hendrik van Essen, was enigszins verbaasd over het grote aantal overlopers uit het leger van Hendrik van den Bergh, die voornamelijk uit twee regimenten afkomstig waren. Van de soldaten uit het Waalse tercio van de hertog van Bournonville wilde zo goed als niemand dienst nemen in het leger van Frederik Hendrik, maar die van de prins van Barbançon, gelicht in de Duitse Palts, hadden merkkelijk minder scrupules. Bourgondische deserteurs reageerden verdeeld: een deel nam dienst in de Waalse compagnieën van het Staatse leger, de rest keerde naar huis terug.¹⁰⁵⁹ Evenals religie en politieke affiniteit konden persoonlijke rancune, een misdrijf of angst belangrijke redenen zijn om van kamp te wisselen. Berent van Selhem, een soldaat die in de Graafschap ingelegerd was, liep in mei over 'om sijne begangene moetwille', terwijl vier Bossche soldaten van het fort De Pettelaar niet terugkeerden nadat ze gefaald hadden tijdens een uitval.¹⁰⁶⁰ Over de stemming onder de inwoners van de stad werden de belegeraars ingelicht door een Waalse overloper ingelicht, die om vergelijkbare redenen de stad ontvlucht was.¹⁰⁶¹ Overlopers riepen niet alleen schande en kwaadsprekerij over zich af, maar riskeerden ook hun leven. In Wezel werd op 12 juli een soldaat opgehangen die naar de vijand overgelopen was.¹⁰⁶² Anderen, die in het voorjaar dienst hadden genomen in het Staatse leger, probeerden naar de Zuidelijke Nederlanden terug te keren en vroegen de Infanta om vergeving. De verhalen van François vanden Eynden en Guillaume vande Velde, twee soldaten die in dit hoofdstuk een kleine rol speelden, kwamen op die manier in de archieven terecht.

IX

Boeren en burgers

Er zijn reeds vele jaren verstreken sinds Myron Gutmann in 1980 opmerkte dat historici al veel hadden geleerd over de organisatie van legers, maar nog steeds weinig wisten over de plaats van de burgerbevolking in de oorlog.¹⁰⁶³ Wie de veldtocht van 1629 beschouwt, kan niet voorbijgaan aan het militaire geweld. Als er één constante is in de beschrijvingen van de inval in de Veluwe, dan is dat gebied en delen van Utrecht en Overijssel in de zomer van 1629 een soort oorlogsvoering te verwerken kregen die de Nederlanden in decennia niet meer ervaren hadden. Immers, de oude verhalen uit de vroege jaren van de Opstand, waarin de Spanjaarden niet terugschrokken voor bruut geweld, brandstichting en moord leken samen met de troepen van Montecuccoli opnieuw binnen de grenzen van de Republiek verschenen te zijn. Hoe belangrijk ook, de plaats van de boer en de burger in de oorlog kan echter niet beperkt blijven tot dit geweld, de toegebrachte schade en de respons erop. Dit hoofdstuk richt zich dan naast deze terreur ook op de plaats van de bevolking in die oorlog, welke enigszins vereenvoudigd kan teruggebracht worden op de algemene term 'nieuws', zij het dan in een ruime betekenis die ook propaganda en opinievorming omvat. De kanalen waarlangs het nieuws de bevolking bereikte, zijn hier belangrijk, en, meer in het algemeen, de manier waarop deze werden gebruikt als middel om de bevolking te mobiliseren. Een oorlog diende immers naar de bevolking toe gerechtvaardigd te worden om loyaliteit af te dwingen, terwijl de verwerping van die oorlogsdoelen, verraad dus, vervolgd werd. Aan de hand van deze twee factoren, terreur en nieuws, wordt aan burgers en boeren in dit hoofdstuk een plaats in de oorlog gegeven, niet als willoos slachtoffer, maar als actieve participant.

Het Spaans-keizerlijke geweld

Beeld en werkelijkheid

De terreur en het geweld tijdens de veldtocht van 1629 worden doorgaans toegeschreven aan de keizerlijke troepen. Reeds voor hun aankomst aan de oevers van de IJssel, bleek dat hun reputatie hen vooruitgesnelde was. De zenuwachtige Gulikse overheden kondigden een reeks maatregelen af 'ad evitandum maius

malum', om groter kwaad te vermijden, toen het nieuws over de komst van Montecuccoli hen bereikte, zoals het organiseren van landwachten, het aanbieden van geld of zelfs het omleiden van de troepen langs de 'hoher strass' naar Aken. Net als Otto van Gendt, gouverneur van het Duitse Soest, hadden ze ongetwijfeld reeds vernomen dat het, 'wie men hoort [...], seer cruel en barbarisch volck' was.¹⁰⁶⁴ Nauwelijks hadden de eerste van die gevreesde soldaten een voet op Gelderse bodem gezet, of meteen liepen ook de eerste meldingen van terreur binnen. De gedeputeerden die door de Staten-Generaal naar Arnhem waren gestuurd, hadden toen reeds met eigen ogen gezien hoe de vijandelijke cavalerie zich voor de stadsmuren had vertoond en in de omgeving 'alle de Hoven en Speel-huysen met het Dorp Velp' in brand gestoken.¹⁰⁶⁵ Over de hele Graafschap lagen keizerlijke soldaten verspreid, met een kern in Hengelo en Zelhem, en nauwelijks een huis of een kerk bleef gespaard volgens de eerste berichten. Hetzelfde maakten de inwoners van de Achterhoek mee, die door rondstropende cavalisten leeggeschud werden.¹⁰⁶⁶ De keizerlijke mars naar Amersfoort en hun tiendaagse verblijf daar vormden geen uitzondering. De soldaten spraken van niets anders dan van 'essen en vressen' en mishandelden degenen die niet onmiddellijk aan hun eisen voldeden.¹⁰⁶⁷ Toen het keizerlijke garnizoen uiteindelijk de stad verliet, kon een ramp niet voorkomen worden. Aanvankelijk waren het enkel pas uit Lunteren aangekomen 'Compagnien Croaten Harquebusiers' die tot plunderingen overgingen, maar al gauw liet ook het garnizoen zich niet onbetuigd.¹⁰⁶⁸ Niet minder dan 400 wagens buit sleepten de keizerlijke soldaten uit de stad weg.¹⁰⁶⁹ De missives die uit alle hoeken van de Veluwe geschreven werden aan de gezagsdragers in Arnhem en Den Haag maken bijna zonder uitzondering melding van de keizerlijke roofzucht. Nu eens hier, dan weer daar doken de ruiters van Montecuccoli of Jan van Nassau op, zodat de beeldspraak van dominee Souterius, die hen vergeleek met sprinkhanen, ogenschijnlijk niet overdreven was.¹⁰⁷⁰ In de derde week van augustus lag een groot deel van de keizerlijke ruitery en het voetvolk rond Lunteren, 'alles saccagerende ende brandende. Eergisteren ende gisteren heeft het dien wech uyt voll brants ende roocks geweest aen allen hoecken', schreef de Gelderse gedeputeerde Hendrik van Eck op 24 augustus uit Wageningen. Veel weerstand zullen ze daarbij niet ontmoet hebben, want de bevolking was al sinds de oversteek van de IJssel gevlucht, maar het kon ook anders.¹⁰⁷¹ Toen keizerlijke soldaten een aanval wilden doen op het kasteel van dezelfde gedeputeerde ondervonden ze daarbij veel verzet. Zeven Kroaten vonden daar de dood, waarop hun makkers na het afbranden van drie boerderijen en enkele schuren de plaats verlieten. Op 13 september verscheen een troep 'Crabaten' voor Diepenheim in Overijssel, 'omme 't selve stedeken (waer 't moegelick geweest) te plunderen'. Zodra ze echter merkten dat de inwoners vastbesloten waren zich onder leiding van een plaatselijke jonker te verdedigen, reden ze door naar omliggende kastelen.¹⁰⁷² Deze twee voorvallen illustreren hoe de 'stroopende roovende rotten' van de keizer hun acties

uitvoerden als snelle raids, waarbij weerstand op zich geen bezwaar was, maar tijdverlies zeker wel. Later, toen de veldtocht in de Veluwe op zijn einde liep, werd de omgeving van 's-Heerenberg afgestroopt op zoek naar graan en vee.¹⁰⁷³ Het fort aan de IJssel bulkte van 'grootte buit van peerden ende oock [van] gevangens', schreef de Staatse bevelhebber van Amersfoort begin september, waar in de omgeving nog regelmatig boeren van hun bed werden gelicht door 'des vyants loopers'.¹⁰⁷⁴ Plundering maakte, wanneer men het blikveld verruimt naar andere veldtochten, integraal deel uit van de keizerlijke oorlogsvoering. Tijdens de Spaanse opmars in Noord-Frankrijk in 1636 deed zich hetzelfde voor. De cavalerieregimenten die het stadje Roye ingenomen hadden, ondernamen van daaruit strooptochten in het omliggende platteland, wat aan een verbolgen vertrouweling van de kardinaal-infant Don Ferdinand de uitspraak ontlokte dat deze soldaten niet geïnteresseerd waren in oorlog of discipline, maar enkel in plunderen.¹⁰⁷⁵ Over de Spaanse plunderingen zijn de meldingen schaarser, al beweerden sommigen ook door hen overvallen te zijn. Enkel de troepen onder de graaf van Salazar reageerden hun wrok af op de burgerbevolking: Apeldoorn en Beekbergen werden in brand gestoken, en al tijdens hun opmars hadden de Spanjaarden verschillende dorpen langs de IJssel geplunderd en er gijzelaars meegenomen.¹⁰⁷⁶

In latere beschrijvingen werd de wreedheid van de keizerlijke troepen onmiddellijk een geliefd thema, dat ook bij recente historici weerklank vond.¹⁰⁷⁷ Echter, in de talloze brieven en rapporten van militairen en stadsbesturen van over de hele Veluwe werden slechts drie gevallen teruggevonden waarin daadwerkelijk sprake was van onnodig of excessief geweld. Een eerste geval was de reeds eerder beschreven inname van het kasteel Nijenbeek, die gevolgd werd door de executie van een sergeant en twee soldaten. Enkele dagen eerder hadden Spaanse troepen, waarschijnlijk uit frustratie om hun mislukte aanval op Hattem, 'eenigh olde onnosele luiden omme 't leven gebracht'. In Amersfoort, ten slotte, bezweek een gevluchte 'huysman' aan de verwondingen die hem waren toegebracht toen het keizerlijke garnizoen de stad plunderde. Wordt hierbij nog de tachtigjarige man geteld die 'in de gevanckenisse van miserien [gestorven] zoude zyn', dan is het contrast met de gruwelverhalen frappant.¹⁰⁷⁸ Zeker, het gedrag van het binnenvallende leger was allerminst zachtvaardig te noemen en het staat buiten twijfel dat de plunderingen of de ontvoeringen met het nodige geweld gepaard gingen, maar de moordpartijen en martelingen die onder meer door Bor beschreven werden, vonden niet plaats.

Het kan de lezer toen, en zeker nu niet ontgaan zijn dat de beschreven brutaliteiten gelijklopend waren aan die die in pamfletten herhaaldelijk aan de keizerlijke troepen werd toegeschreven.¹⁰⁷⁹ Een verklaring voor het beeld van de ongekende brutaliteit van het invasieleger, en bijgevolg ook voor de discrepantie met de bronnen, wordt aangereikt door Geoffrey Mortimer, die in zijn onderzoek naar ooggetuigenverslagen over de Dertigjarige Oorlog een soortgelijk fenomeen

signaleerde. De meest spectaculaire verhalen over wreedheden stonden bijna zonder uitzondering op een zekere afstand van de verteller, zij het temporeel dan wel ruimtelijk, waardoor ze vaak aan fantastische ballast wonnen. De eigen ervaringen bleven daarentegen erg beperkt.¹⁰⁸⁰ De inwoners van de Republiek waren vertrouwd met de inhoud van en het beeldenrepertorium in de pamfletten uit het Duitse Rijk, waarin vooral wreedheden breed uitgemeten werden. Net als in Engeland, waar het nieuws van het continent ook ruime verspreiding kende, fungeerde die oorlog als een toonbeeld voor de gruwel van de oorlog. Predikaties, nieuwsbrieven, correspondenties, geruchten, bijna al deze bronnen verwijzen impliciet of expliciet naar de gebeurtenissen in het Rijk. Velen ervoeren de aankomst van de keizerlijke troepen dan ook als een escalatie van die oorlog. De Overijsselse edelman Sweder Schele noteerde eind juli, toen ze in de Graafschap aankwamen: 'Den krieg schient uit Duitzland weder en unse Nederland geschlave te sollen werden'.¹⁰⁸¹ Wanneer er dan inderdaad plunderingen en brandstichtingen plaatsvonden, dan werden de berichten daarover ingevuld of aangedikt met reeds bekende beelden.¹⁰⁸² Deze beelden hadden overigens een erg mobiliserende werking, zoals in recenter tijden – 1914 – de Duitse wandaden tegen 'Poor Little Belgium' dat ook waren, maar ze konden eveneens leiden tot angst en zelfs paniek.¹⁰⁸³

De idee van de Duitse beïnvloeding van de bevolking in de Republiek wordt nog het meest duidelijk in hun beeld over de Kroatische cavalerie, die de kern vormden waaromheen de meeste geruchten en beelden zich vormden. Hoewel het slechts om een fractie van het leger ging, ongeveer 700 soldaten, lieten ze een diepe indruk na op de bevolking.¹⁰⁸⁴ Het imago van barbaren was een gemeenplaats en snelde de troepen vooruit. Er was geen auteur die aan hen kon voorbijgaan zonder op te merken dat het inderdaad om 'Godloose en eerloose menschen' ging. In de meer religieus getinte werken verwerden de soldaten haast tot een instrument van de Antichrist – de keizer – bestemd om de gereformeerde religie in de Nederlanden uit te roeien. Niemand liet dan ook na vooral hun wreedheid te benadrukken, die tot in de gruwelijkste details beschreven werd.¹⁰⁸⁵ Het is hier dat de gemeenplaatsen opdoken, de barbaarsheid en de stereotiepe folteringen, zoals het over spijkers laten lopen van slachtoffers, die vaker geassocieerd werden met uitheemse soldaten. Werden ze in de protestantse wereld aan de katholieke Kroaten toegeschreven, dan verweet het katholieke kamp de protestantse Zweden – en dan vooral de onbekende Finnen – dezelfde feiten.¹⁰⁸⁶ In de Republiek sleepte de Kroatische ruitery dus al een zware last mee en het mag dan ook niet verbazen dat de Staten-Generaal en andere overheden hen met argusogen volgde. Toen twee keizerlijke soldaten voor de gouverneur van Nijmegen Jacques Saint-Hilaire de Rignac, verschenen, dan werd hun uitdrukkelijk naar de aanwezigheid van Kroatische ruiters gevraagd. In de Staten van Holland werd hun voorkomen, vooral hun huidskleur, beschreven als een curiosum: 'een volck swart van honger ende hebbende cleyne paerden'.¹⁰⁸⁷ Hun kwalijke faam bleef

overigens niet enkel beperkt tot het Noorden. Toen de keizerlijke hulp nog niet zeker was, baarde de aanwezigheid van deze soldaten de Infanta grote zorgen. Hun destructieve optreden scheen haar weinig aantrekkelijk toe en ze zag maar één optie, namelijk deze troepen in het vijandelijke grondgebied sturen.¹⁰⁸⁸ Een echo van deze impopulariteit klinkt door in de bittere woorden van een koopman in Bayonne, wanneer hij in oktober schreef dat de keizerlijken op de Veluwe ‘niet[s] wt [richtten] dat meriteert, allene de boeren ruineren’.¹⁰⁸⁹

Wanneer het echter op meer accurate gegevens aankomt, blijven de bronnen opvallend stil. Hun reputatie roofzuchtig te zijn, ‘landpiraten’ of ‘terriens pirates’, hadden ze niet ten onrechte verdiend.¹⁰⁹⁰ Daartegenover stond dat ze door bevelhebbers als Raimundo Montecucoli bijzonder geapprecieerd werden, met hun specialisatie in schermutselingen en kleinschalige raids gericht op roven en plunderen. Alleen Heinsius scheen iets dieper op hun achtergrond te willen ingaan, al was het hem ook voornamelijk te doen om hun wreedheid te benadrukken. De Kroaten waren ‘nourrie entre les montagnes & les cavernes des bestes sauvages’, schreef hij, en hij verweet hen ‘[d’être] cruelz entre les miserables, & foibles parmi les armes’. Nochtans wist hij als enige de oorsprong van hun bijzondere manier van oorlogsvoeren te vatten, toen hij die in het gebied tussen de Donau en de Drava situeerde, ‘exposé aux courses & ravages ordinaires des Turcs, [ce qui] produit de soy mesme des gens d’humeur cruelle & sauvage’.¹⁰⁹¹ De wortels van deze soldaten lagen inderdaad in de weke onderbuik van Hongarije, niet zozeer in het gebied tussen de Drava en de Donau, maar eerder ten zuiden van deze rivieren. Die streken vormden de zogenaamde ‘Militärgrenze’ tussen de Habsburgse bezittingen en het toen nog expansieve Ottomaanse Rijk. De lokale bevolking, die ingeschakeld was in de oorlogsvoering, had er heel eigen strijdmethodes ontwikkeld om een langdurige strijd te voeren. Deze methodes waren er onder meer op gericht de vijand op zijn eigen grondgebied permanent uit te putten, wat in de praktijk neerkwam op lange raids in vijandelijk gebied. Omdat de troepen weinig of niet betaald werden door de overheid, vormden plundering en het nemen van gevangenen een essentieel deel van de oorlogsvoering.¹⁰⁹² Dit was omzeggens de enige manier van oorlogsvoeren die ze kenden. Tijdens hun verhoor wezen de gevangenen in Nijmegen Saint-Hilaire de Rignac erop dat het de Kroaten ‘vreemt [...] voorcomen’ zou, ‘wanneer sij niet sullen mogen loopen ende rennen gelijk sij boven in ‘t lant gewent zijn’.¹⁰⁹³ Het was nochtans met deze tactieken dat de getroffen gebieden in de zomer van 1629 te maken kregen, die van snelle aanvallen, plunderingen en gijzelnemingen, niet met de wreedheden waarover de bevolking op velerlei manieren gehoord had.

De werkelijke oorlogsschade

De eigentijdse kwalitatieve beschrijvingen en het beeld dat door latere auteurs is geschetst, laten vermoeden dat de Graafschap, de Veluwe en grote delen van

Utrecht volledig uitgeplunderd, gebrandschat en geterroriseerd werden. Beantwoordt dit beeld aan enige werkelijkheid, los van (onbewuste) vertekening of de propagandistische overdrijving? Een bron hiervoor zijn de talloze schade-dossiers en rekenen die bij en door overheden werden ingediend. Enig voorbehoud is hier echter wel op zijn plaats.¹⁰⁹⁴ De Staten van de Veluwe hadden in het najaar van 1629 over het hele kwartier laten 'aenteickenen [...] de schaede door des vijandts invasie met branden, roven, vernielongh van koorngewasch, wechvoeringe van menschen ende vehe, als anders geleden'. Het doel van deze onderneming was duidelijk, namelijk de gegevens 'in 's-Gravenhaege te gebruiken' om lastenvermindering af te dwingen.¹⁰⁹⁵ De kohieren waren dus niet bedoeld als accurate rapporten, maar legden in de eerste plaats de basis voor onderhandelingen, waarin de lokale overheden hoog en de centrale laag inzetten. Ondanks de onvermijdelijke overdrijving bevatten deze talloze rapporten en rekeningen, niet alleen van de Veluwe, maar ook uit Overijssel, de Graafschap, Amersfoort of 's-Heerenberg, een schat aan gegevens over de schade die het Spaans-keizerlijke leger tijdens die lange zomer heeft aangericht.¹⁰⁹⁶ Een precieze berekening is weinig zinvol en zou enkel tot een overschatting leiden, te meer doordat de bedragen moeilijk te vergelijken zijn. Een klein dorpje als Welsum, aan de IJssel, gaf bijvoorbeeld aan 12.330 gulden schade geleden te hebben, terwijl het veel grotere kerspel Winterswijk in de zwaar getroffen Graafschap in totaal 21.802 gulden 10 stuivers declareerde; de stad Amersfoort berekende het totale bedrag op niet minder dan 142.968 gulden 10 stuivers.

Hoewel de beschrijvingen vaak melding maken van brandstichting, is deze relatief zeldzaam in de rekeningen. Alleen in het neutrale graafschap Bergh, met name de dorpen Gendringen en Etten, gaven verschillende boeren posten op als 'sijnen grooten verderff von die Crabatz und darop gefolchtte brandt sijnnere behuisinghe'. In de Gelderse Graafschap echter, die nochtans zwaar geteisterd werd, zijn dergelijke vermeldingen bijzonder schaars, slechts één of twee per ambt, in de heerlijkheid Didam zelfs geen. Een verklaring hiervoor ligt enerzijds in het feit dat verschillende van deze huizen en boerderijen niet het eigendom van de landbouwers waren, maar gepacht werden: de graaf van Bronckhorst verklaarde zo 30.000 gulden schade te hebben geleden, onder meer aan verloren huizen. Niet alle plattelandsbewoners werden door brandstichting of plundering getroffen. Verschillende inwoners van Winterswijk verlieten hun boerderij niet en onderhielden er zelfs soldaten; anderen slaagden erin plundering af te kopen. Enkele dorpelingen uit Welsum hadden zichzelf of familieleden moeten vrijkopen tegen losgeld die varieerden tussen 100 en 400 gulden. Het nemen van gijzelaars was vooral voor de keizerlijke soldaten een lucratieve bezigheid en werd veelvuldig toegepast, net zoals soms ook voor vee of andere goederen een losgeld werd afgedwongen. Verzet werd niet of nauwelijks geboden tegen de plunderende troepen, enkele uitzonderingen niet te na gesproken. De schout van het Gooiland mocht dan wel toestemming gekregen hebben de boeren te bewapenen

tegen mogelijke vijandelijke raids, maar toen de dreiging acuut werd na de inname van Amersfoort vluchtten ze massaal van het platteland.¹⁰⁹⁷

De gebrekkige bevoorrading en de honger dwongen de soldaten van het land te leven en daar in hun levensonderhoud te voorzien: dit vertaalt zich ook in de schadedossiers. Het was een vaak weerkerend fenomeen in de Dertigjarige Oorlog dat de soldaten aan het plunderen sloegen wanneer de bevoorrading stokte.¹⁰⁹⁸ Honger en ontbering bleken de grootste vijand van het Spaans-keizerlijke leger, meer nog dan de Staatse troepen. Nog voor er ook maar enigszins sprake van was de IJssel over te steken en Hendrik van den Bergh nog bij 's-Hertogenbosch lag, waren de prijzen voor de basisbehoeften al de hoogte ingeschoten, terwijl de soldaten amper geld ontvingen.¹⁰⁹⁹ Tijdens de veldtocht ging het van kwaad naar erger naarmate de aanvoerlijnen langer werden, en tegen september kwamen dan ook de eerste berichten dat onder het vijandelijke leger soldaten stierven van honger.¹¹⁰⁰ In die omstandigheden is het helemaal niet onbegrijpelijk dat hongerende soldaten bij de boeren gingen halen wat ze van hun legerleiding of zoetelaars niet konden krijgen. De Spaanse bezetting van de schans van Wijhe, 400 man sterk, beloofde de boeren op de andere oever van de IJssel niet te zullen raken, zolang ze maar voor eten en drinken zorgden.¹¹⁰¹ Toen de inwoners van Doetinchem graaf Hendrik van den Bergh om bescherming vroegen tegen de keizerlijke soldaten, antwoordde hij hun 'datte beste sauvegarde was wel broot ende bier te leveren aen de keyzerschen; anders souden sij het plunderen'.¹¹⁰² De keizerlijke troepen hadden voor het begin van de invasie in Wezel elk twee ammunitiebroden ontvangen met de belofte dat het hun aan niets zou ontbreken, maar tegen de tijd dat de eerder genoemde soldaten voor de gouverneur van Nijmegen verschenen, was alles bedorven en hadden ze geen vers voedsel noch enige soldij meer gezien. Sterker nog, hoewel de soldaten 'door de banck arm ende geldeloos' waren, bleken hun oversten er warm bij te zitten. Een dergelijke situatie was explosief, en de overlopers voorspelden dat indien het leger binnen een week niet betaald was, 'sij ongetwijffelt [zouden] mutineeren ofte t'samen verloopen'. Hun overste had eveneens de bui al zien hangen, en had de commissaris die de dure beloften had gemaakt er in het bijzijn van zijn troepen op gedrukt 'dat bij gebreck van de beloofde vivres ende gagie, hij voor 't volck niet looven ofte goedt zijn wilde'.¹¹⁰³ Levensmiddelen waren dan ook de meest gegeerde buit: P.C. Hooft wist 'dat hunne meeste spijsze [...] versch vleesch, van 't geroofde vee' was.¹¹⁰⁴ Zowel koeien, schapen als varkens werden gestolen, soms ter plaatse geslacht, terwijl uit de schuren en op de velden tarwe, rogge, boekweit of masteluin werd meegenomen.

Gegevens uit het kwartier van de Veluwe, waar de Staten in januari 1630 grootschalige kortingen verleenden aan de pachters van diverse accijnzen, tonen de geografische spreiding van de schade aan en benadrukken hoezeer de Spaanse en keizerlijke troepen zich voornamelijk op graan en vee hadden gericht.¹¹⁰⁵ Kwamen de steden nog relatief ongeschonden uit de plunderingen, dan waren

het vooral de twee ambten in de onmiddellijke nabijheid van het kamp van Dieren en Arnhem die zwaar getroffen werden: in Brummen, maar vooral Rheden en Rozendaal waren de plunderingen van vee en graan het meest grondig. Een tweede kern van vernieling situeerde zich rond Apeldoorn, waar de soldaten van Salazar enige tijd gelegerd waren in hun vruchteloze poging Hattem in te nemen. De ambten die op de marsroutes van de Spaanse en keizerlijke troepen lagen, zowel langs de IJssel als in de richting van Amersfoort, zoals Ede of Barneveld en Hoevelaken, vertonen ook iets hogere schade dan de laatste groep, de ambten die iets meer in de luwte van het oorlogsgeweld lagen.

Tabel 9.1 – Verleende vrijstellingen in het kwartier van de Veluwe (in %), 27 jan. 1630

AMBT	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	GEMIDDELD
Ede	25,0	25,0	16,7	33,3	16,7	33,3	25,0	0,0	21,9
Barneveld en Hoevelaken	25,0	25,0	16,7	33,3	12,5	33,3	25,0	0,0	21,3
Nijkerk, Putten en Scherpenzeel	16,7	16,7	10,0	20,0	10,0	25,0	16,7	0,0	14,4
Ermelo ¹¹⁰⁶	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Doornspijk	0,0	0,0	0,0	20,0	8,3	33,3	16,7	10,0	11,0
Oldebroek	16,7	0,0	0,0	20,0	16,7	25,0	16,7	12,5	13,4
Heerde en Epe	12,5	10,0	10,0	20,0	10,0	25,0	16,7	0,0	13,0
Nijbroek	16,7	10,0	10,0	0,0	10,0	25,0	16,7	0,0	11,0
Apeldoorn	33,3	25,0	25,0	33,3	66,7	33,3	33,3	0,0	31,2
Voorst	0,0	25,0	25,0	33,3	33,3	33,3	33,3	0,0	22,9
Brummen	0,0	0,0	0,0	25,0	[100] ¹¹⁰⁷	50,0	66,7	50,0	36,5
Rheden en Rozendaal	50,0	0,0	0,0	75,0	[100]	66,7	66,7	50,0	51,0
Renkum, Oosterbeek en Doorwerth	33,3	0,0	0,0	33,3	66,7	33,3	33,3	33,3	29,2

1. 'Wijnen, brand en azijn'; 2. 'Tapbieren'; 3. '18 stuivers'; 4. 'Hoornebeesten'; 5. 'Geseij'; 6. 'Bestiaal en zoutgelt'; 7. 'Gemaal'; 8. 'Huijsluijdbieren'.

Bron: GA, SKV, 7, s.f.: 17 jan. 1630 o.s.

Wat de andere oorlogschade betrof, ging het vooral om praktische en gemakkelijk te vervoeren goederen als kledij en kleine huisraad. Vooral in Amersfoort, waar het keizerlijke garnizoen aan het plunderen sloeg, blijkt dit duidelijk. Het 'arme melaten huijs deser stede', buiten de muren gelegen, verloor voor minstens 100 gulden aan 'wolle, bedden, mitsg[aders] coperwerck en andere mobilia'; het soldatenhospitaal 220 lakens, meer beddegoed, en ook een ijzeren pot. Marritgen Jansz. verklaarde dat de soldaten het 'timmergereetschap' van haar man, Sweer Sandersz., hadden meegenomen, waarde: 25 gulden.¹¹⁰⁸ Geld of meer luxueuze

goederen als zijde komen minder voor in de rekeningen, behalve in die van de plattelanders die ongelukkig hun toevlucht hadden genomen in Amersfoort. Zij verloren naast paarden, eetwaren, linnen en klein huisgerief, gemakkelijk mee te nemen op de vlucht, vaak ook duurdere zaken als zilverwerk, wapens, en in een enkel geval zelfs boeken, zoals die van predikant Petrus Christianius uit Scherpenzeel.

Niet alle schade ontstond door vijandelijke hand, want ook Staatse soldaten namen de gelegenheid te baat om te plunderen. Dat ondervond Elssken ter Wocht uit Winterswijk, uit wier leegstaande huis Bredevoortse ruiters onder meer een bed met lakens en kleding meenamen toen 'sie van huiss gefluchtet hadde'.¹¹⁰⁹ Vooral de strategie van de verbrande aarde had gesneden in het inkomen van pachters van accijnzen en brouwers: de Staten van Overijssel verleenden ruim 5.483 gulden korting.¹¹¹⁰ In het najaar begon men ook aan Staatse kant de nadelige gevolgen van een stokkende bevoorrading te voelen, zoals onder meer in Bredevoort, Hattem en Enkhuizen, waar de versterkingen uit Denemarken aankwamen.¹¹¹¹ In het 'bevrijde' Amersfoort liepen de spanningen zo hoog op dat de magistraat elk moment 'bloetstorting' verwachtte, maar het was in Utrecht dat de situatie echt uit de hand liep.¹¹¹² Daar was de onvrede eerder reeds tot uitbarsting gekomen, toen soldaten van het Deense regiment van overste Ferentz de kerken waarin ze gelegerd waren 'met vlieghende vaendels' verlieten, gewapend naar het plein voor de Vredenburg en het stadhuis trokken en daar hun achterstallige betalingen eisten. Hoewel enkele commissarissen de soldaten vrij snel konden overtuigen terug te keren naar hun kerken, waren de Staten-Generaal terecht ongerust over deze gebeurtenissen: de Utrechtse burgerij was gemobiliseerd en ook de niet-rebellerende soldaten waren onder de wapens geroepen. Grotere problemen lagen echter nog in het verschiet. De ontevreden troepen hadden diezelfde dag al het 'vleeshuys' geplunderd, nadat ze de dag voordien al enkele marktkramers hadden aangevallen. Een soldaat die de onderlinge solidariteit had verbroken, was vermoord, en een kapitein had zijn toevlucht moeten nemen in een 'borgerhuysen' uit angst voor zijn manschappen. Na afweging van de verschillende mogelijkheden, waaronder een frontale aanval met artillerie en cavalerie op de Mariakerk, waar zich de harde kern bevond, besloten de overheden uiteindelijk de soldaten 'met soeticheyf' ertoe te brengen een maand soldij te aanvaarden en hen vervolgens naar het leger voor 's-Hertogenbosch te sturen. De onderhandelingen buiten de kerkpoort, met de soldaten in een kring rond de afgevaardigden opgesteld, resulteerden erin dat de ontevreden soldaten genoeg namen met tweederde maand; 's anderendaags vertrokken ze richting Brabant.¹¹¹³

Burgers als mededaders

Vele tijdgenoten waren zich ervan bewust dat burgers niet enkel willoze slachtoffers waren van plunderingen, maar ook als mededaders optraden, als helers of kopers van gestolen goed, waarbij de zoetelaars een belangrijke rol speelden. De plaatselijke overheden probeerden dat met allerlei verboden heling te beletten. Zo vermoedde de Wezelse magistraat enkele weken voor de inname dat de stad als een draaischijf fungeerde voor goederen die op de Veluwe geroofd waren, en ze verbood publiekelijk dergelijke waar te kopen, in bewaring te nemen of zelfs maar als geschenk aan te nemen. De meeste beschuldigten waren zich ervan bewust waar de goederen, voornamelijk rundervellen, precies vandaan kwamen (van het geroofde vee dat in Dieren geslacht werd), maar verklaarden tegenover het gerecht bij hoog en bij laag niets te weten over de afkomst.¹¹¹⁴ In Amersfoort probeerden de keizerlijke soldaten geroofd koren uit het omringende platteland te verkopen, tot ongenoegen van zowel de militaire als de wereldlijke overheid.¹¹¹⁵ Timen Henricksz. uit Amersfoort had op een bijzondere manier getracht te profiteren van het oorlogsgeweld. De Kroaten handelden namelijk de betaling van het losgeld niet altijd rechtstreeks af met hun gevangenen, maar ‘verkochten’ deze aan inwoners van verdergelegen dorpen of steden. Door hun kosten op de bevrijde gevangenen te verhalen, konden de kopers winst maken, terwijl de soldaten zelf verzekerd waren van het losgeld. Hoewel Timen Henricksz. volhield niets meer dan ‘een sonderling werck van barmherticheyt’ verricht te hebben, kwamen zijn bedoelingen aan het licht toen een landbouwer uit Putten na vier jaar nog steeds weigerde het gevraagde bedrag terug te betalen voor zijn twee zonen, omdat ‘hy geen last gegeven soude hebben dat men [hen] soude rantsoeneren’. De Amersfoorter had inderdaad winst gemaakt op zijn transacties, bekende hij schoorvoetend, maar hij beloofde deze uiteindelijk aan de slachtoffers terug te betalen.¹¹¹⁶

Restrictie en conventies

Pragmatisme

Een reden waarom het geweld op de Veluwe zozeer tot de verbeelding sprak, was het enigszins anachronistische karakter dat het vertoonde. De oorlog in de Nederlanden vertoonde een gematigder karakter in vergelijking met andere oorlogen op het continent, en in tegenstelling tot de eerste fase van de Opstand, was blinde terreur uitgebannen. Steden riskeerden niet langer platgebrand en uitgemoord te worden wanneer ze in vijandelijke handen vielen en gevangen soldaten konden erop vertrouwen dat ze relatief ongeschonden zouden blijven. Ook ten aanzien van de burgerbevolking was een verandering opgetreden, en het leek erop dat de tijd van ideologische scherpslijperij erop zat. De Spanjaarden

zagen de inwoners van de Republiek nog steeds als 'kettters' en 'rebellen', maar dat betekende niet langer dat ze daarmee automatisch geld, goed en leven verbeurd hadden.¹¹¹⁷

De eerste verklaring die voor deze verschuiving aangedragen kan worden, is meteen ook de minst poëtische: pragmatisme. De relatief beperkte oppervlakte waarop de oorlog gevoerd werd, zorgde ervoor dat de tegenpartij steeds de mogelijkheid had om onmiddellijk tot vergelding over te gaan.¹¹¹⁸ In de vroege jaren van de Opstand had zowel de Spaanse als de Staatse legerleiding tot hun eigen scha en schande moeten ondervinden dat een totale oorlog eenvoudigweg niet uitvoerbaar was, omdat deze onvermijdelijk leidde tot een al even totale vernieling van het land.¹¹¹⁹ Wanneer dus de Veluwe ten prooi viel aan de raids van de keizerlijke soldaten, overwogen de Staten-Generaal 'om jegens de voors[eide] onbehoorlicke proceduren met retorsie te gaen', waarna uiteindelijk besloten werd Hendrik van den Bergh te dreigen met aanvallen op zijn persoonlijke bezittingen.¹¹²⁰ De graaf nam deze woorden niet licht op. Hij zou de retorsie-maatregelen 'moeten patienteren gelick anderen', maar, ook al ontkende hij elke betrokkenheid, hij vreesde terecht 'datter eenen cruellen ende barbarissen criech tuschen beide partijen [zou] commen te volgen'.¹¹²¹ Het geografische element speelde dus zeker een rol, uiteraard wat de beperkte 'sedes belli' betreft, maar ook op politiek vlak. Beide partijen vochten immers op wat ze beiden als eigen grondgebied beschouwden. De Republiek was voor Spanje niet louter vijandelijk gebied waar het gepermitteerd was zonder omzien oorlog te voeren, maar een aantal opstandige provincies die goedschiks of kwaadschiks onder koninklijk gezag moesten gebracht worden. Hetzelfde gold, mutatis mutandis, ook voor de Staten-Generaal, die nog steeds aanspraken maakten op de door de Spaanse kroon heroverde gewesten. Eigenbaat en de propaganda waren dus evenzeer redenen om het vijandelijke territorium niet te vuur en te zwaard binnen te dringen. In zekere zin gold dat ook voor de aangrenzende gebieden. Ernst Casimir kende zeer goed de waarde van restrictie toen hij de klachten van de 'naburighe neutrale heeren' over het wangedrag van zijn troepen ontving, 'dat wy daer voor een geheele vervreemdingh ende vijantlicken haet van alle onse naebuuren ende metter tijdt van 't gansche Rijk teghens onsen staet sien te ontstaen'.¹¹²²

De aard van de Nederlandse oorlog als een lang aanslepend conflict op een beperkte oppervlakte, zorgde ervoor dat de oorlog een gematigder karakter kreeg. Zeker, de oorlog bleef ene traumatiserende ervaring voor de betrokken bevolking, maar in vergelijking met andere delen van Europa was ze inderdaad een uitzondering. In het Duitse Rijk, waar de oorlog op regionaal of lokaal vlak doorgaans een voorbijgaande episode was, waar legers relatief korte tijd legerden in een bepaald gebied, en vorsten noch generaals verplichtingen hadden tegenover deze gebieden, waren de gevolgen des te erger voor de bevolking. De Dertigjarige Oorlog was immers geen allesomvattend conflict dat het hele Rijk gelijk trof, maar een voortdurend verschuiven van brandhaarden en legers,

waarbij sommige gebieden vaker of gedurende langere tijd getroffen werden. Geen van hen lag echter dertig jaar lang onafgebroken in de frontlijn, zoals grote delen van de Nederlanden dat minstens twee decennia deden. Raasde de oorlog echter over een streek, dan kon deze snel ontvolkt en uitgeput raken omdat de oorlogsvoering zelf minder restricties kende. Illustratief hiervoor is de verschillende houding van de graven Van den Bergh en Montecuccoli ten opzichte van het veroverde Amersfoort, die reeds eerder gesignaleerd werden: waar de ene de rechten en de plichten van de herstelde landsheer vertegenwoordigde, dacht de andere louter aan het overleven van zijn soldaten. Het is overigens opvallend dat tijdens de Frans-Spaanse oorlog, die van 1635 tot 1659 vooral de zuidelijke Waalse gewesten trof, beide partijen veel minder restricties in acht namen en grootschalige verwoestingen niet uitbleven.

Het gaat echter te ver het gematigde karakter van de Nederlandse oorlog voor een evangelie te nemen. Hetzelfde pragmatisme dat een restrictie van het geweld inhield, had immers ook een keerzijde: indien de militaire noodzaak het vereiste, werd terreur zeker als gerechtvaardigd beschouwd. De reden die Hendrik van den Bergh zelf aanvoerde waarom hij niet verantwoordelijk was voor het wangedrag van het keizerlijke invasieleger (dat hij zelf met de vinger wees) is veelzeggend: mocht hij achter het geweld zitten, 'en soude iegenwoordich niet een huys ofte getymmer te vinden syn soe wyet als de ruyterie soude cunnen loopen'.¹¹²³ De Spaanse legeraanvoerder en zijn legerleiding overwogen terreur als vergeldingsmaatregel, want hoewel hij de overtreders van zijn richtlijnen liet straffen, zoals hij beloofd had aan Ernst Casimir en de Staten-Generaal, dreigde hij toch 'het lant aff [te] branden tot de poorten van Amsterdam'.¹¹²⁴ Hetzelfde kan gezegd worden van Ernst Casimir die ondanks een uitdrukkelijk verbod op het slopen van huizen of slachten van vee, er niet voor terugschrok zijn soldaten toe te staan boerderijen plat te branden of boeren neer te schieten.¹¹²⁵ Op het hoogtepunt van de campagne besloten de Friese stadhouder en de gedeputeerden in Arnhem zelfs tot een tactiek van de verschroeide aarde om de vijandelijke bevoorrading af te snijden, iets wat in de ogen van de Spaanse tegenstanders 'een barbarische ordre' was.¹¹²⁶ Als de situatie het vereiste, waren de legerleiders dus wel degelijk bereid geweld en terreur in te zetten als een middel om de vijand tot toegevingen te dwingen.

Contributies en sauvegardes

De ambigue houding tegenover geweld komt het best tot uiting in het complexe systeem van contributies en sauvegardes dat in de Nederlandse oorlog reeds enkele jaren voor het Twaalfjarige Bestand was ontstaan. Hendrik van den Bergh mocht dan wel beweren dat hij Staatse represailles moest 'patienteren', dat betekende niet dat hij zelf lijdzaam zou toekijken. Langs een omweg vroeg hij de Infanta om, net als Frederik Hendrik gedaan had, een 'sauvegarde' te verlenen

voor het kasteel Annendael bij Roermond, waar zijn zusters woonden.¹¹²⁷ Het vertrouwen dat de graaf in deze bescherming had en, meer nog, de ontzetting in Den Haag over de wreedheden tegen 'des opgesetenen ten platten lande onder sauvegarde van haer Hoocheit, contributie betalende, ende dienvolgens jegens 't publycque woort', zijn significant voor het belang van deze conventies in de Nederlandse Oorlog.¹¹²⁸ Oorspronkelijk was het doel van deze bescherming louter het financiële gewin en in die vorm bestond het ook nog in het Duitse Rijk als een vorm van rekwisitie. Gebieden die binnen het bereik van de vijandelijke legers lagen, betaalden regelmatig een bepaalde som aan deze troepen en kochten daarmee represailles af. Hoewel het systeem aanvankelijk ontstaan was als een vorm van militaire 'racketeering', groeide er na verloop van tijd een zekere consensus over de aard en de modaliteiten ervan en trad tevens het beschermings-element meer naar de voorgrond. In de praktijk echter was het stelsel van contributies een warrige kluwen waarvoor moeilijk een éénduidige omschrijving te vinden is. Het wortelde immers stevig in het gewoonterecht en kwam in verschillende vormen voor naargelang tijd, duur en plaats. De inhoud van woorden als 'contributie' en 'sauvegarde' varieerde, en alle werden ze door elkaar gebruikt, vaak met overlappende betekenissen. Eerder dan zich te verliezen in spitsvondige, maar onvolkomen en betwistbare definities van deze begrippen, is het beter te kijken naar de werking van dit fenomeen tijdens de veldtocht van 1629. Twee vormen vallen hier te onderscheiden, waarvan het voorlopig volstaat ze enkel aan te duiden, namelijk de 'occasionele' brandschattingen enerzijds, en de meer geïnstitutionaliseerde 'contributies' anderzijds. Het verschil tussen beide zal in de hiernavolgende bladzijden aangegeven worden.

De eerste vorm manifesteerde zich vooral als de afpersing van de platte-landsbevolking door de troepen, met het afkopen van vernielingen en plunderingen als doel. In de zomer van 1629 nam de bevolking zelf het initiatief om zichzelf onder de 'sauvegarde' van de vijandelijke troepen te plaatsen. Ondanks de hoge eisen van de binnenvallende troepen, waren dorpen als Ede en Nijkerk bijvoorbeeld bereid met geld over de brug te komen, zodat de boeren naar hun huizen konden terugkeren.¹¹²⁹ De Staten-Generaal trachtten dit tegen elke prijs te verhinderen, omdat zij meenden, en Frederik Hendrik met hen, dat de vijand op die manier niet alleen in staat was zijn soldaten te betalen, maar bovendien verder het land ingetrokken werd door de verlokking van nog meer contributies.¹¹³⁰ Het Hof van Gelre oordeelde daarentegen dat het niet verstandig was de lopende onderhandelingen stop te zetten, want dat enkel leidde tot onmiddellijke represailles van de troepen van Hendrik van den Bergh.¹¹³¹ Van de Veluwe eiste de graaf niet minder dan 600.000 gulden en het zag er volgens de gedeputeerden in Arnhem niet naar uit dat over die eis onderhandeld kon worden. Ondanks het verzet vanuit Den Haag en Vught was het Hof van Gelre 'met oochluickinge' bereid een 'vrije' gift van 50.000 gulden aan graaf van den Bergh toe te staan om 'den brandt van huysen ende getimmer alleen [te] connen affkopen'.¹¹³² Het was

inderdaad vaak de aanvoerder van de troepen die het centrum van de gunsten van de lokale overheden werd, al bestond onder de bevolking soms weerstand tegen deze praktijk. Toen het stadsbestuur van Doetinchem 2.000 gulden aan Hendrik van den Bergh betaalde, ontstond onrust onder de bevolking, die de omslag van dit bedrag weigerde te betalen.¹¹³³ Dat was niet zonder reden, want dit geïmproviseerde systeem bood weinig garanties, maar leek integendeel slechts meer geweld af te roepen over de burgerbevolking. Terreur tegenover één dorp kon immers helpen de andere tot betalen te dwingen, maar anderzijds was ook de verleiding om steeds meer te eisen groot. Bovendien hadden de militairen weinig reden om zich aan de gemaakte beloftes te houden, omdat deze eenmalige actie nauwelijks verplichtingen voor de toekomst inhield, anders dan de belofte om alvast tijdelijk geen vernielingen aan te richten.

Was deze eerste vorm van 'contributies' eenmalig en onvoorspelbaar, dan bestond daarnaast ook het geïnstitutionaliseerde contributiestelsel dat beide belligerenten in de grensgebieden in stand hielden. Oorspronkelijk ontstaan als een tijdelijke brandschat op vijandelijk gebied, zoals die hierboven beschreven, was het na verloop van tijd geëvolueerd tot een conventioneel, wederzijds erkend stelsel. Die erkenning uitte zich onder meer in het feit dat verschillende ontvangers binnen de grenzen van de Republiek woonden: Bernard Boncamp, 'assesseur des contributions par-delà le Rhin', bijvoorbeeld, woonde in Oldenzaal, terwijl een andere ontvanger, Bartholomeus van Egmond, in Deventer verbleef.¹¹³⁴ Het systeem hield in dat een bepaalde streek of dorp in ruil voor een maandelijkse betaling van een op voorhand vastgestelde geldsom een 'sauvegarde' ontving en daarmee gevrijwaard bleef van militair geweld. De bevolking die zich onder contributie begaf, werd door de tegenpartij niet langer als vijand beschouwd en was dus geen gerechtvaardigd doel van geweld meer. Toen de Overijsselse plattelandsbevolking bijvoorbeeld de opdracht kreeg alle rogge op de velden te maaien en samen met de spullen van de molens naar Zwolle en Deventer te brengen, dreigden de Spaanse overheden 'met opsegging van heure sauvegarden ende als vijand getracteert te worden'.¹¹³⁵ Het saboteren van de bevoorrading werd namelijk geïnterpreteerd als een vijandige daad. Otto van Egmond, de Spaanse drost van Salland, had de lokale overheden van zijn ressort inderdaad verboden gevolg te geven aan dit bevel 'bij pene van an deser zijde an lijff ende goet als conspirateurs tegens de gemeene ruste mette vijanden van den coninck gestraft te worden'.¹¹³⁶ Staatse dorpen als Kamperveen, Zalk, Welsum en Marle waren door de contributies dus tot gehoorzaamheid tegenover de Spanjaarden gedwongen (ze spraken zelf van hun 'obéijssance accoustumée'), maar dat betekende niet dat ze zonder meer aan de vijandelijke willekeur onderworpen waren.¹¹³⁷ Het had immers weinig zin de plattelandsbevolking in bescherming te nemen om vervolgens de soldaten nog steeds hun gang te laten gaan. De Staten-Generaal hadden om die reden in 1604 en 1624 plakkaten uitgevaardigd 'tegen het uytloopen van de soldaten', hoewel deze niet even stipt

werden opgevolgd.¹¹³⁸ Om de eigen contributies dus niet zelf te ondergraven, waren de overheden er dus mee gebaat ervoor te zorgen dat het gedrag van hun troepen binnen de perken bleef.

Een volledige vrijwaring van geweld betekende het contributiestelsel niet, integendeel: de dreiging van geweld vormde er de hoeksteen van. Indien langere tijd niet betaald werd, ging de heffende partij over tot een zogenaamde executie, waarbij de rendant door het nemen van gijzelaars of eenvoudigweg brandstichting en plundering eraan herinnerd werd dat er moest betaald worden. Dergelijke acties konden uitgevoerd worden door kleine eenheden, maar soms ook, zoals in het Land van Waas in 1593, met een paar duizend manschappen.¹¹³⁹ Een groot deel van het branden op de Veluwe is hierdoor te verklaren. Samen met het invasieleger van Hendrik van den Bergh trok ook een regeringscommissaris de IJssel over, met als opdracht de achterstallige betalingen van de Veluwe op te eisen.¹¹⁴⁰ Dat Gelders kwartier had sinds 1626 – de inname van Oldenzaal – geen contributies meer betaald en had zich daarmee blootgesteld aan represailles.¹¹⁴¹ De ontvanger van de contributies in het Overijsselse Vollenhove moest ook de bedragen innen voor de Zuid-Friese grietenij Schoterland, maar dat was ‘geheel diep in ’t landt gelegen, alzoo dat den rendant noyt dye florene heeft connen bekoomen van ieder dorp’.¹¹⁴² De dorpen lagen buiten het bereik van de Spaanse troepen en waren bijgevolg veilig voor elke dreiging. Hoewel het systeem de betrokken bevolking enige zekerheid bood, betekende dat niet dat het zonder tekortkomingen was. In het veld was militair wangedrag niet altijd uit te sluiten. Vooral bij de hongerige en slechtbetaalde keizerlijke soldaten en hun officieren, die allerminst vertrouwd waren met de oorlog in de Nederlanden en het daar bestaande systeem, waren de limitaties en beperkingen onbekend, maar ook de gewone Spaanse soldaat was nauwelijks op de hoogte van alle subtiliteiten. Bovendien vereiste het stelsel ook een goed werkende administratie en het contact tussen die administratie en de legerleiding verliep niet altijd optimaal. Plunderingen in Salland, dat door de bevelhebbers aan de troepen ‘prysgegeven’ was, gebeurden ‘deur onverstandt’, noteerde Bernard Boncamp, ‘alles by gebreck van goede voorgaende ondersoeck ende bericht te nemen van de officieren die daeraff kennisse hadden ende condon informeren’. Het gebied betaalde trouw de contributies, maar daar hadden vooral de keizerlijke bevelhebbers geen weet van. De gevolgen van deze gewilde en ongewilde schendingen van de ‘sauvegardes’ lieten niet op zich wachten. Niet alleen was het op zich al contraproductief het hele gebied zonder meer in de as te leggen, maar daarmee werd ook het systeem zelf ondergraven. Het was onmogelijk contributies te heffen in een ontvolkt en leeggeplunderd gebied en elk verder dreigement miste voortaan zijn effect. Dat de Sallandse dorpen, net als verschillende andere op de Veluwe, na de veldtocht niet langer wilden betalen, was te wijten aan deze nodeloze schending van de sauvegarde, besloot Boncamp ietwat verwijtend.¹¹⁴³

Publieke opinie

Nieuwsgierigheid

Toen hij de Staten-Generaal berichtte over de respons op de inname van Den Bosch, merkte Aitzema op dat 'die geheele Christenheid ende insonderheid dese omliggende volker ende natien hare ogen gehad [hebben] op 't succes van dese fameuse ende kostlike ende genereuse belegeringe'.¹¹⁴⁴ In Parijs was het beleg 'de meeste materie [...] van discoursen', schreef Hugo Grotius: aan het hof botste koningin Anna van Habsburg, een zuster van de Spaanse koning, zelfs over dit onderwerp met haar schoonmoeder, Maria de' Medici. Deze eerste had aan een hoveling 'met hooge Spaensche woorden [verteld] dat graeve Hendrick van den Berge door een notabel exploit de stadt van 's-Hertogenbosch ongetwijffelt soude ontsetten, hebbende niet meer daertoe van doen als den tijt van twee uren alleenlyck'.¹¹⁴⁵ Het Franse hof was zeker geen uitzondering, want ook aan andere hoven en regeringen werden de gebeurtenissen in de Nederlanden met argus-ogen gevolgd, maar niet enkel daar, in die welingelichte kringen.

In Amersfoort werd een eenvoudige huisvrouw door één van haar burens aangesproken toen zij voorbij diens deur liep, 'off sij [...] ijets nijeuws hadde', waarop zij antwoordde 'dat het wel te wenschen stondt dat Godt de Heer de victorie van Den Bosch wilde verleenen'.¹¹⁴⁶ In Brugge was het een verwant van bisschop Ophovius die bij een familielid in Antwerpen informeerde of er nog nieuws uit de belegerde stad was doorgekomen: 'De Heer wil hun helpen ende maecken dat se met schande van daer vertrecken'.¹¹⁴⁷ Ook in het buitenland konden de gebeurtenissen in de Nederlanden op enige bijval rekenen. De Luikenaars, steeds op gespannen voet met hun Habsburgse burens, hoopten op de val van 's-Hertogenbosch en zagen de Spaanse nederlagen van die zomer als de wraak van hun patroonheilige Saint-Lambert.¹¹⁴⁸ In Genua en de rest van Noord-Italië, ten slotte, werd 'ons natie' geprezen, vernam de Staatse ambassadeur in Venetië, 'alleen sij worden beclaecht dat sij nijet catolijck en sijn, anders het is al "Vive li Hollandesi valorosi per mar et per terra!"'.¹¹⁴⁹

De wil om de gebeurtenissen als ooggetuige te zien, waren voor velen het motief om zich op weg te begeven. Eerder reeds werd gesproken over de massale toeloop voor de uittocht van het Bossche garnizoen, maar dat was al veel eerder ook het geval geweest. Belegeringen waren sociale gelegenheden, waar ontvangsten en andere vieringen niet ongebruikelijk waren.¹¹⁵⁰ Uit Denemarken kwam onder meer één van de koninklijke prinses, Ulrik, en de ambassadeur van zijn vader in Engeland hield op weg naar huis eveneens halt bij 's-Hertogenbosch. Ook vele andere 'heren en edelluiden', zowel plaatselijk als uit het buitenland, wilden de gebeurtenissen met eigen ogen zien.¹¹⁵¹ Hun interesse werd gedeeld door gewone burgers die de gelegenheid te baat namen. Een viertal boeren uit Schijndel was naar het leger van Hendrik van den Bergh getrokken om te gaan 'sien nae hare wagens, peerden ende knechten' en één van hen was tevoren reeds

naar het Staatse kamp gereisd.¹¹⁵² De Brugse koopman Marcus de la Hoes bezocht datzelfde kamp samen met een Hollandse kennis en vertelde er op de thuisweg over aan geïnteresseerden.¹¹⁵³ De aanwezigheid van deze burgers was niet altijd gewenst, want alle onderdanen van de koning die zonder paspoort in of bij het legerkamp werden aangetroffen mochten gevangen gezet worden en golden als 'rançonnable'.¹¹⁵⁴ Paspoorten die toch aan Zuid-Nederlanders verstrekt werden, bepaalden zo dat de drager ervan niet in de richting van Den Bosch mocht afreizen; deden ze dat toch, zoals De la Hoes, dan riskeerden ze bij terugkeer gearresteerd te worden. Ook in andere gevallen werden deze toeschouwers ruw met de oorlog geconfronteerd. Bossche soldaten namen tijdens een raid naar een Staatse kwartier zeven boeren en een 'jongen' gevangen, en, voegde de anonieme dagboekschrijver eraan toe: 'Hadde [hij] soo groot getier niet gemaect, sy souden een wagen met vroulyuden geladen, gekregen hebben, die gekomen waren, om te kijken'.¹¹⁵⁵

Netwerken en circulatie

Een aanzienlijk deel van het nieuws circuleerde in de vorm van geruchten, geschreven of gesproken. Vooral de gesproken geruchten ontstonden en verdwenen razendsnel, soms op basis van reële gebeurtenissen, soms zonder enige grond, waarbij het spectaculaire soms eerst leek te worden geloofd. Dat toont onder meer de zaak van Peter Canter uit Amersfoort aan, die op een diner zou gezegd hebben een beker geuzenbloed te verkiesen boven wijn, als daarmee Den Bosch ontzet werd. Toen het stedelijke gerecht daarop de oorsprong van deze verdachtmakingen onderzocht, bleek het enkel om een roddel te gaan die reeds tijdens het beleg van Groenlo verteld was over een andere burger.¹¹⁵⁶ Betrouwbaar nieuws was een kostbaar en gewild goed, zoals Johannes Wtenbogaert één van zijn correspondenten de les spelde. In Den Haag waren 'de vrienden alhyer [...] gram' omdat ze nauwelijks nieuws kregen vanuit Utrecht: 'Ghijluyden [...] hooren dagelix te schrijven, om de luyden hier soo veel doenlick vuyt den dut te helpen. Ick heb't verschoont soo veel ick konde, maer ghij moet u beteren'.¹¹⁵⁷ Netwerken ontstonden of werden gecreëerd om nieuws snel te verspreiden: kooplieden waren daarbij belangrijke spelers, niet alleen omdat ze zelf gebaat waren bij accurate inlichtingen, maar ook omdat ze met hun contacten en relatieve bewegingsvrijheid goed geplaatst waren om aan inlichtingen te komen.¹¹⁵⁸ In enkele gevallen waren deze netwerken zelfs beter uitgerust en sneller dan de officiële diplomatieke kanalen. Toen hij geen nieuws uit de Republiek ontving, kreeg Albertus Joachimi toch enkele berichten van de kooplieden Calandrini en Burlamacchi, terwijl Willem van Lier in Venetië zowel de belegering als de overgave van Den Bosch voor het eerst vernam uit brieven van Antwerpse en Brusselse kooplieden. Deze brieven wijzen overigens op een andere trek van deze netwerken: het internationale karakter. De Nederlandse

kooplieden in de Serenissima waren voor het merendeel afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden en onderhielden nog drukke contacten met hun verwanten daar.¹¹⁵⁹ Militairen waren een tweede belangrijke bron van informatie, in het bijzonder dan over de gebeurtenissen voor Den Bosch. Henry Hexham schreef zijn 'Een cort historisch Relaes' voor de Engelse kooplieden in Delft, terwijl zijn landgenoot Astley verschillende brieven naar verwanten in het thuisland stuurde over zijn ervaringen tijdens de belegering.¹¹⁶⁰ Netwerken spreidden zich uit over beide zijden van verdeeld Europa, langs familiebanden, vriendschappen of professionele contacten. Zo voerde bijvoorbeeld ook Hendrik van den Bergh een drukke, maar grotendeels apolitieke correspondentie met bekenden in de Republiek, zoals Frederik Hendrik, de graaf van Culemborg (die hij bijvoorbeeld nog op 11 juni schreef) of Nicolaas Schmelzing, die hem 'meinen groten patron' noemde.¹¹⁶¹ Een vergelijkbaar internationaal netwerk vormde zich rond de remonstranten Johannes Wtenbogaert en Hugo Grotius, die in september niet weinig trots was als eerste de overgave van 's-Hertogenbosch te kunnen melden in Parijs. Van dit netwerk maakten ook figuren als Nicolaas van Reigersberch, uit het gewestelijke bestuur van Holland, en Willem van Oldenbarnevelt, zoon van de geëxecuteerde raadpensionaris en notoir 'verrader' aan het Brusselse hof, deel uit. Grotius was bovendien één van de voornaamste informanten uit Frankrijk voor Frederik Hendrik, terwijl Oldenbarnevelt audiencier Verreycken inlichtte.¹¹⁶² Regeringsfunctionarissen steunden op deze informele netwerken om aan inlichtingen te komen, maar dat gold zeker ook voor de lagere echelons. Het kasselrijbestuur van de Oudburg van Gent, vond zichzelf in een lastige situatie toen hun 'agent en court à Brux[ell]es' niet langer zijn taak kon uitvoeren en een opvolger moest gevonden worden 'pour l'envoy des gazettes'.¹¹⁶³

Het nieuws circuleerde dus in brede kringen, maar hoe werd het beoordeeld? Geloofwaardigheid als correspondent hing in hoge mate af van iemands positie ten opzichte van het nieuws. In dezelfde brief waarin hij zijn correspondent de mantel uitveegde om zijn gebrekkig schrijven, benadrukte Wtenbogaert dat hij en zijn vrienden mannen waren 'die haer soo met allerley geruchten niet en laten bewegen'.¹¹⁶⁴ Sweder Schele, die zelf in contact stond met een kennis in het Staatse leger, laakte net de goedgelovigheid van het gewone volk en was erg sceptisch tegenover elk gerucht zolang het niet door een ooggetuige bevestigd was.¹¹⁶⁵ Die bevestiging gold als een waarmerk om een bericht als betrouwbaar te beoordelen: een bijzin als '... ende seyt dat hij 't selve gesien heeft' verleende elke bewering gewicht. Om dezelfde reden werden personen die ter plaatse waren geweest, zoals voerlieden of gewonde soldaten, over hun belevenissen uitgevraagd.¹¹⁶⁶ Op die manier werden deze rondreizende getuigen zelf een bron van nieuws, soms ook van valse geruchten. Een voerman uit Zaltbommel vroeg bijvoorbeeld op 18 juli toegang tot de vergadering van de Gedeputeerde Staten van Utrecht. Hij meldde er dat de voorbije nacht het Grote Fort voor Den Bosch was gevallen, 'met eenige particulariteyten van hetgene hij daerinne selffs gesien

hadde, zonder nochtans van iemand brieven te brengen'. Om dit nieuws als eerste te brengen, was hij met zijn 'derde peerde' uit het leger vertrokken, ongetwijfeld om de beloning van 24 gulden op te strijken die hem werd beloofd als hetgeen hij vertelde waar was.¹¹⁶⁷

De betrokkenheid van de bevolking uitte zich niet enkel in de circulatie en de bespreking van nieuws, maar ook in weddenschappen. Twee inwoners van Bokhoven, Henrick Lambertssen en Dierck Jan Claessen, breidden de verkoop van twee ossen uit met een weddenschap over de afloop van het beleg van Den Bosch: als de stad viel, dan kreeg Claessen nog een vat bier bovenop de twee dieren, indien niet, dan betaalde hij het vat aan de verkoper.¹¹⁶⁸ Anderen, tot in Engeland toe, lieten zich door de gebeurtenissen van die zomer inspireren tot gedichten, vaak niet meer dan wat rijmelarij. Naast de bekende dichters of auteurs als Vondel en Bor waren er immers nog talrijke andere, vaak minder getalenteerde personen die zich tot gelegenheidspoëten ontpopten. Een voorbeeld daarvan is Sweder Schele, die begin juni een eerste aantekening maakte ('So stolt is nu die Goes, legert sich vor Den Boes, darmit hi jaget den vosz') die geleidelijk aangroeide tot zijn 'Epigramma Germanobelgicum anni 1629'. Een andere, misschien wat onverwachte dichter was de Wezelse klerk Conrad Valthausen, die de droge stadsrekeningen opfleurfde met een kort Latijns spotdicht over het verjagen van de 'papisti' en de 'miles Iberus'.¹¹⁶⁹

Militaire informatie

Bij het vergaren van militaire inlichtingen namen burgers een voorname plaats in. Een ernstige belemmering voor Ernst Casimir en de gedeputeerden rond hem was, net als bij hun tegenstander, de moeizame communicatie en daaruit volgend het gebrek aan accurate informatie over de bewegingen van de vijand. Het leger van de graven van den Bergh en Montecuccoli beheerste het centrale terrein tussen de steden, waardoor de onderlinge communicatie danig verstoord werd. De nood aan precieze inlichtingen werd zeer sterk gevoeld en het gebrek daaraan droeg zeker bij tot de paniekerige stemming die aan het oostelijk front heerste.¹¹⁷⁰ Aan informatiegaring werd groot belang gehecht, in tegenstelling tot wat Dufour de Staatse bevelhebbers verweet. Deze militair, die in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog schreef, meende dat er niet genoeg aandacht werd besteed aan verkenning, zodat de troepen vaak in het duister tastten over de acties van hun vijand: hij telde slechts 'eene cavalerie-verkenning, en dan zonder veel succes'. Zeker vonden er in 1629 in vergelijking tot Dufours tijd, toen de ruitrij nog als het voornaamste legeronderdeel werd beschouwd, minder reguliere verkenningen plaats met kleine partijen.¹¹⁷¹ Dat betekende echter niet dat verkenning en het verzamelen van inlichtingen onbelangrijk was, integendeel.

Uit de brieven van Saint-Hilaire de Rignac, de gouverneur van Nijmegen, blijkt duidelijk welke informanten hem op de hoogte hielden over de gebeurte-

nissen in de wijde omgeving.¹¹⁷² In de eerste plaats waren er de militairen: 'de partijen die [hij] op kondtschap had uijtgesonden', verkenners dus, en de bevelhebbers van nabijgelegen garnizoenen, zoals Emmerik of Gennep. Verder waren er officiële gezagsdragers en besturen van omliggende dorpen en steden: de 'lantschrijver van Cuijck' stuurde zo onder meer zijn zoon om te melden dat Barbançon bij Heijen legerde. Een andere, logische bron van informatie wordt gevormd door personen die de mogelijkheid hadden om vrij te reizen, zoals de bode tussen Nijmegen en Wezel, maar ook voerlieden. De gouverneur stuurde verder nog burgers uit, die zich ongemerkt in vijandelijke legers en steden konden bewegen. Begin september zond Rignac twee vrouwen op pad, een naar het Overkwartier, een andere naar Xanten, die er niet alleen zelf rondkeken, maar ook met plaatselijke boeren en zelfs edelen spraken. Verder waren er nog de vrijwillige informanten, die in het geval van Rignac echter zeldzaam waren. Dat waren burgers die, doorgaans anoniem, vanuit vijandelijke en neutrale steden berichten doorstuurden over een uitgebreide reeks onderwerpen, gaande van geruchten tot troepenverplaatsingen. Samen met een laatste groep van informanten, gevangenen of overlopers, diende bij hen wel het voorbehoud gemaakt te worden dat hun informatie vaak vertekend was, ook al kwam ze van binnenuit. Gevangenen werden ook doelbewust gemaakt met het oog op het verzamelen van inlichtingen. De lange verbindingslijnen van het Spaans-keizerlijke leger waren de Staatse troepen, die trachtten de heen-en-weer gaande berichten te onderscheppen en de bodes te arresteren, tot voordeel.¹¹⁷³

De gouverneur van Nijmegen vormde het centrum van een klein netwerk, maar paste zichzelf opnieuw in in een ander netwerk, dat van Ernst Casimir, die op zijn beurt weer over eenzelfde reeks aan informanten beschikte en opnieuw in het netwerk van Frederik Hendrik paste. Op die manier ontstond een heel systeem van correspondentie en informatievoorziening tussen de militairen onderling (inherent aan het leger) en een uitgebreide groep van niet-militairen. Het karakter van deze informatiegaring was informeel en gedecentraliseerd, eerder verbonden met personen dan met het militaire bestel. De commandanten, gouverneurs en andere plaatselijke officieren wisselden onderling informatie uit en stuurden de berichten die zij relevant achtten door naar de hogere echelons. Naast deze gebruikelijke militaire was er nog een meer civiel segment. Uit verschillende plaatsen binnen en buiten de Republiek voorzagen correspondenten de militaire bevelhebbers van de nodige informatie over de bewegingen en de toestand van de vijandelijke troepen.¹¹⁷⁴ Bodes lieten attestaties ondertekenen om te bewijzen dat ze de berichten, vaak niet meer dan minimale briefjes, veilig doorgebracht hadden.¹¹⁷⁵ De scheiding tussen militair en civiel is hier overigens artificieel, aangezien de particuliere netwerken van burgers en stadsbesturen nauw verweven waren met die van de militairen. De reguliere verkenning, die Dufour als primair, maar verwaarloosd beschouwde, maakte uiteindelijk slechts een klein deel uit van het systeem.

Kostbaar goed

Nieuws was een kostbaar goed waarvoor de ambassadeurs van verschillende landen en naties met elkaar in competitie gingen. Dat bleek duidelijk aan het Engelse hof, waar Albertus Joachimi zich beklaagde over het gebrek aan informatie uit de Nederlanden, waardoor Pieter Paul Rubens de vrije hand had om valse berichten over de oversteek van de IJssel te verspreiden. 'Ick weet my niet waer draeien ofte wat antwoorden aen de menichte die my tydinge vraegen', besloot hij zijn klacht.¹¹⁷⁶ In Frankrijk vertelden 'gepassione[erde] papisten ende Spaensche gesinde Francoijsen' dat de Staatse soldaten in Wezel alle jezuiteten en andere geestelijken vermoord hadden en dat evenmin een Spanjaard gespaard was gebleven. De heer van Langerak verzocht daarom tijdig en vooral uitgebreid op de hoogte te worden gehouden, 'omdat ick door sulcke middel telckens ende bij alle occasien de actien van uwe Ho[og] Mo[genden] mach justificeeren ende verdedigen'.¹¹⁷⁷ In de propagandastrijd toonden de Staten-Generaal en hun vertegenwoordigers zich echter bijzonder bedreven; de bovenstaande klachten wijzen dan ook eerder op het belang dat aan beeldvorming gehecht werd, dan op de verwaarlozing ervan. Niet alleen werden onware of nadelige berichten ontkracht of bestreden, bovendien zorgden ze zelf voor de actieve verspreiding van eigen berichtgeving. De capitulatie van Den Bosch werd naar alle ambassadeurs en residenten verstuurd met het verzoek deze 'in bekende spraecke' te verspreiden, en waar nodig de inhoud ervan te verdedigen, zoals in Frankrijk, waar (zoals gezegd) ongerustheid heerste over de behandeling van de Bossche katholieken.¹¹⁷⁸ De publieke vieringen die bij de ambassadeurswoningen werden georganiseerd dienden eveneens om het buitenland te laten delen in de grandeur van de Republiek. In Londen werden na een viering in de Nederlandse kerk vreugdevuren ontstoken voor de deur van ambassadeur Joachimi en het verblijf van de VOC-gezanten, begeleid met muziek, waarbij ook twee vaten wijn en twee vaten bier geschonken 'aen allen die 't begeerde [...] totdat se uyt waren'.¹¹⁷⁹

Dergelijke vieringen werden ook binnenlands opgezet om de eigen bevolking te mobiliseren. Eerder reeds werd gewezen op de vieringen van de aankomst van de Zilvervloot en het enthousiasme daarvoor, maar ook na de inname van Wezel en de overgave van Den Bosch werden kosten nog moeite gespaard. Opnieuw werden in alle steden vieringen opgezet en in de grensvestingen tussen Wezel en Sluis werden vreugdeschoten gelost om de vlakbij wonende Zuid-Nederlandse onderdanen te imponeren.¹¹⁸⁰ In die vieringen werd doelbewust een beeld opgehangen, niet alleen van zichzelf, maar ook van de vijand. Eind 1628 was de intrede van Lodewijk XIII in La Rochelle aanleiding voor dergelijke festiviteiten, waar de Engelsen in 'arches triomphales, comédies et farces' belachelijk werden gemaakt, en afbeeldingen van enkele vooraanstaande figuren als de hertog van Buckingham en nagebouwde schepen werden in brand gestoken. Waren deze manifestaties niet duidelijk genoeg, dan werd er nog een pamflet uitgedeeld waarin deze werden verklaard.¹¹⁸¹ Jaarlijkse herdenkingen van grote over-

winningen bevestigden en bestendigden de staat en haar successen voor de bevolking. Gelderland stelde een bededag in naar aanleiding van de inname van Wezel, en ook het nieuwe stadsbestuur van 's-Hertogenbosch liet de overgave jaarlijks op 17 september herdenken.¹¹⁸² De Infanta kende de kracht van dit wapen, maar haar regering was minder bedreven in het hanteren ervan. Publieke vieringen in Brussel in de jaren rond 1629 boden een heel andere aanblik dan die in Den Haag: niet de eigen prestaties werden gevierd, maar vooral buitenlandse gebeurtenissen. Het ging dan om geboortes of huwelijken in de koninklijke en keizerlijke families, verafgelegen overwinningen als die op de Witte Berg en de herovering van Bahía in 1625, of de verkiezing van paus Urbanus VIII.¹¹⁸³ Significant voor de onhandigheid van de Brusselse regering is ook een consult van 9 juni waarin besloten werd een pamflet uit te geven, een kaart van het beleg van 's-Hertogenbosch, met als enige motivatie dat ze door Frederik Hendrik verboden was en daarom wel schadelijk voor de Republiek moest zijn.¹¹⁸⁴

Beelden en interpretaties

De kerkelijke autoriteiten speelden een belangrijke rol in de verspreiding van nieuws en, vooral, de interpretatie van dergelijke gebeurtenissen. In de brieven die in mei de afkondiging van de vasten- en bededag begeleidden, werd het belang van de komende veldtocht duidelijk gemaakt, zoals onder meer uit die voor Utrecht duidelijk blijkt: daarin werd bijvoorbeeld het voortdurende gevaar dat van 's-Hertogenbosch uitging benadrukt.¹¹⁸⁵ De Republiek was hierin zeker geen uitzondering. In Zweden en Denemarken fungeerden de lutherse predikanten en hun gedrukte preken en stichtelijke teksten als een belangrijke, zo niet de belangrijkste verspreider van de koninklijke propaganda.¹¹⁸⁶ In de Zuidelijke Nederlanden schakelde de regering de Kerk eveneens in. Toen de Infanta tot de omhaling onder de Brabantse bevolking besloot, droeg ze de aartsbisschop van Mechelen op

[d'écrire] aux prédicateurs de v[os]tre diocèse, tant réguliers qu'autres, à ce qu'en leurs prédications ils remonstrent au peuple de combien l'intérest de la ca[us]e publique touche à un chacun en particulier et à tous en général, et en suite l'exhorter à contribuer libéralement, chacun selon sa portée, à fin que la religion et l'estat soyent secouruz et défenduz contre l'oppression qui les menace.¹¹⁸⁷

Het belang van deze predikaties, die soms werden uitgegeven, bestaat erin dat in deze teksten een interpretatie van de feiten wordt geboden aan de lezer of de toehoorder. De gebeurtenissen en de ervaringen van de bevolking, van dichtbij of veraf, werden in een ruimer perspectief geplaatst.¹¹⁸⁸ Souterius refereerde in zijn boek aan de feiten die 'alleman wel bekent' waren en ook de Emders predikant

Johannes Placius verwerkte hetgeen 'wert [...] gheseyt' in zijn tekst.¹¹⁸⁹ Het kader waarin deze gebeurtenissen een plaats kregen, was aan protestantse zijde doorgaans van heilshistorische signatuur. De strijd tussen Spanje en de Republiek werd inherent verbonden met die in het Duitse Rijk, en die op haar beurt met grote bijbelse voorbeelden. Op die manier werden de gelovigen als het ware deel gemaakt van de christelijke heilsgeschiedenis, zoals bij een andere predikant uit Emden, Herzelius. Hij plaatste de inname van Wezel op één lijn met de Babylonische ballingschap, aartsvader Jacob, Daniël 'und die drey Männer in dem fewrigen Ofen', de Armada van 1588 en het ontzet van Bergen-op-Zoom in 1622. Den Bosch werd bij Souterius dan weer vergeleken met Nineve, de hoofdstad van de Assyriërs, die de joden onder de voet gelopen hadden.¹¹⁹⁰ Het was niet enkel een interpretatie van de gebeurtenissen die de toehoorder of de lezer geboden werd, maar hij werd ook betrokken bij de oorlog, soms zelfs heel concreet. De anonieme auteur van het pamflet 'Israels Camp' wilde zijn lezers 'de cracht van het geestelijcke wapen des Ghebedts' tonen, zodat ook zij hiermee een eigen, kleine bijdrage aan 't welvaren van onse Vaderlant, ende Gods dier ghecochte Kercke' konden leveren.¹¹⁹¹

Niet alleen de officiële religie bood de burgerbevolking een interpretatiekader voor de gebeurtenissen, maar ook de astrologie of andere vormen van bijgeloof. Een belezen en goed geïnformeerd figuur als Sweder Schele was daar niet ongevoelig voor. In zijn bedenkingen bij een 'meininge' uit 1625, zag hij het beloofde 'excidium Romae' – de 'verwoesting van Rome' – en de radicale ommekeer in de internationale verhoudingen bevestigd in het mislukte beleg van Stralsund, de Zilvervloot ('het rechte Gulden Fließ'), de inname van Wezel en de overgave van 's-Hertogenbosch. Dergelijke voorspellingen werden ook onder hogere kringen teruggevonden, zoals in Brussel, waar de voorspellingen voor 1629 een 'grootte preparatie van crijch' op 2 mei voorzagen; misschien waren ze verontrust dat op 19 juli 'eenen vuytgejaechden vorst [bedoeld was Frederik van de Palts] wederom tot syn volck, lande ende synen vorigen digniteyten [zou] commen'. In het legerkamp voor Den Bosch circuleerde een 'prognostica' over de afloop van het beleg, opgemaakt op 10 mei, die naderhand bewaarheid werd, maar (eigen aan het genre) vooral uitblonk in vaagheden en gemeenplaatsen.¹¹⁹² Dergelijk bijgeloof uitte zich ook in andere vormen. Begin augustus reden vijftien ruiters langs Marle 'sonder iemandt to beschadigen', maar, merkte Sweder Schele in de marge op: 'Man heftz geen hoffschlag gespuret, sall spokerie gewest syn'. Ook in Den Bosch circuleerden dergelijke spookverhalen na de capitulatie, onder meer dat het orgel van de voormalige Predikherenkerk, dan gebruikt als stalling voor de ruiterij, vanzelf speelde.¹¹⁹³

De vijand binnen de muren

Angst, wantrouwen en repressie

Als gevolg van de vaak sensationele geruchten over geheime aanslagen, spionnen en verraders bracht de veldtocht van 1629 de bevolking van zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden in beroering. Die geruchten hadden in de Republiek enige grond volgens Sweder Schele, want 'dat huisz Osterick hette groten anhangk en hette [in] Holland also een starcke partie'.¹¹⁹⁴ Dat is niet verbazingwekkend. De oorlog werd in naam nog steeds gevochten omwille van religieuze en politieke motieven: voor Spanje de strijd tegen ketterij en rebellie, voor de Republiek voor politieke vrijheid en tegen religieuze tyrannie. Vooral religie bleek nog een sterke mobiliserende factor, zeker toen in de voorgaande jaren de scheidslijnen zich steeds sterker hadden afgetekend. Kerkelijke structuren waren goed uitgebouwd en stonden dichtbij de bevolking, zodat deze daar het best bereikt werden. Omgekeerd maakten degenen die het officiële discours niet onderschreven zich verdacht in de ogen van zowel de gezagsdragers als het ruime publiek. In de Zuidelijke Nederlanden waren 'ketter' en 'Hollander' – en dus 'vijand' – met elkaar versmolten. Toen hij bijvoorbeeld in de lente van 1611 het Vlaamse dorp Sinaai bezocht, vroeg de toenmalige Gentse bisschop Karel Maes in één adem of er zich inwijkelingen uit het Noorden hadden gevestigd, en of er protestantse bijeenkomsten waren geweest.¹¹⁹⁵ In tijden van crisis, zoals de inval in de Veluwe, richtte de aandacht zich dan ook in de eerste plaats op groepen die zich (minstens ideologisch) buiten de gevestigde orde bevonden. Na de inname van Amersfoort waren het vooral de remonstranten die het moesten ontgelden en door de bevolking als verraders werden gebrandmerkt. Johannes Wtenbogaert merkte op dat, als de arminiaanse burgemeesters zich in Den Haag vertoond hadden, ze onmiddellijk door het grauw gelyncht zouden zijn; in Amsterdam heerste dezelfde grimmige sfeer.¹¹⁹⁶ Juridische of politieke gevolgen had deze publieke opwinding echter nauwelijks, maar de angstige sfeer vertaalde zich wel in het optreden van verschillende overheden. Twee groepen werden in het bijzonder gewantrouwd, namelijk katholieken en vreemdelingen. Stadsbesturen trachtten vreemdelingen uit de steden te weren of hun handel en wandel nauwgezet te volgen. Als frontierstad had 's-Hertogenbosch deze al sinds 1584, terwijl Utrecht pas in 1629 de controles invoerde.¹¹⁹⁷

Katholieken daarentegen werden al lang in hun bewegingsvrijheid beperkt, al trof de beroering onder dat deel van de bevolking velen bij verrassing. In de voorgaande jaren waren zij in zekere mate getolereerd als een belangrijke, potentieel gevaarlijke, maar vooral zwijgende minderheid. In de zomer van 1629 scheen dit vertrouwen echter volslagen misplaatst. Dat was bijvoorbeeld de mening van een vriend van Hugo Grotius, die zich verbaasde over hun gedrag, 'niet anders dan off wij hun viant ende de Spaengnaerts hunne vrienden waeren'.¹¹⁹⁸ In Haarlem had predikant Souterius gezien hoe katholieken

letterlijk hun tanden getoond hadden en de spot gedreven met de Hollandse paniek na de oversteek van de IJssel. Hun grootste plezier bestond erin dat ze eindelijk het einde zagen van de gehate protestantse regering, dat *'de Geusen [...] nu verdelght worden'*. Ook in Utrecht was het 'wonderlick' te zien hoe de papisten 'overall haere hoornen wonderlick [opstaken]', schreef een stedeling. Een bijzonder persistent gerucht, ingegeven door de Spaanse geldnood, was dat de katholieken in de Republiek geld inzamelden voor de regering in Brussel.¹¹⁹⁹ In de Zuidelijke Nederlanden ontstond eveneens commotie naar aanleiding van de gebeurtenissen, maar dan vooral na de val van Wezel en 's-Hertogenbosch. Maatregelen werden afgekondigd om het gevaar in te dammen, waarbij dan vooral de kleine minderheid van calvinisten scherp in de gaten werd gehouden. In de zomer van 1629 liet de Antwerpse magistraat zijn tolerante houding varen en verbood alle laster over de koning of het katholieke geloof (in de ogen van tijdgenoten één geheel); de bisschoppelijke autoriteiten stelden in antwoord op dit verbod een lijst op van bekende protestanten, van wie velen bekend stonden om hun aanstootgevende uitlatingen.¹²⁰⁰ Haarlem besloot op 22 augustus alle katholieke geestelijken op vier na uit de tot dan toe meest katholieke stad van Holland te verbannen 'uyt saecke van seeckere politijcke consideratien, ende omme pregnante Redenen'. Eerder reeds hadden de Staten van Holland, na verschillende klachten van de protestantse synodes, dergelijke maatregelen goedgekeurd en zelfs aangeraden.¹²⁰¹ Ook in andere gewesten verstarde de houding zich, zeker in steden waar tot dan toe enige clementie gangbaar was. Arnhem mocht dan wel een uitzondering maken voor twee officieren van de stedelijke wacht, in Zwolle werden alle katholieken er enkele dagen na de inname van Amersfoort uit geweerd.¹²⁰² De verscherping in de houding tegenover religieuze dissidenten bleef overigens niet beperkt tot de Nederlanden, maar strekte zich uit tot aangrenzende gebieden, zoals Keulen, waar protestanten van burgerschap uitgesloten werden en hun activiteiten nauwer gecontroleerd.¹²⁰³

Het is duidelijk dat zowel in het Noorden als het Zuiden de politieke en militaire crisis de rol van katalysator speelde. Wanneer het gecontesteerde gezag aan het wankelen ging, was dat het sein voor de minderheden om uit de schaduw te treden. In beide gevallen, zowel voor Noord als Zuid, is hun activiteit een indicatie voor de ernst van de omstandigheden, of beter: de perceptie ervan door de bevolking. Soms was het voldoende de schijn tegen te hebben om gearresteerd te worden, zoals Pieter Lijnemans die met enkele 'caerten' op zak werd aangetroffen door het garnizoen van Zwolle, 'daeruijt te presumeren is dat hij een persoon soude sijn die voorgenomen soude hebben den vijand diensten te doen'.¹²⁰⁴ In andere gevallen waren de omstandigheden de aanleiding. Doctor Jacques de Lange, raadsheer van de graaf van Culemborg, werd in september uit Arnhem verbannen, niet alleen omdat hij regelmatig heen en weer reisde tussen Spaans- en Staats Gelderland, maar vooral omdat hij ook raadsheer was van Hendrik van

den Bergh. De Arnhemse bevolking verdacht hem al veel langer, maar pas tijdens de zomer van 1629 leidde dat tot vervolging.¹²⁰⁵ In Londen pleegde de jonge Brabander Tristan l'Heremite zelfmoord nadat hij dreigde gearresteerd te worden wegens het vertalen van een anti-Staats pamflet over de gebeurtenissen aan de IJssel, dat de Engelse autoriteiten was gesignaleerd door afgevaardigden van de VOC.¹²⁰⁶ Vooral de militaire bevelhebbers waren beducht voor mogelijk subversieve activiteiten. Ernst Casimir stuurde in juni een jonge Luikenaar naar de nieuwe voorzitter van de Hoge Krijgsraad, Jacques Wijts, met het verzoek zijn geval te onderzoeken. Hij beweerde de neef te zijn van een mineur die in de approches werkte en was op zoek naar werk. De graaf was echter achterdochtig, aangezien 'les gents venants de ces quartiers-là sont d'ordinaire un peu suspects'.¹²⁰⁷ De straffen voor verraad waren zwaar. Twee boeren die zich door de Staatse troepen hadden laten betrappen, werden na enkele weken gevangenschap in het kwartier te Vught opgeknoopt op bevel van Frederik Hendrik: hun lichamen bleven aan de galg hangen 'tot exempel van anderen'.¹²⁰⁸ Dergelijke strenge en exemplarische straffen werden niet alleen door de militaire, maar zeker ook door burgerlijke rechtbanken uitgesproken. Gentenaar Jacques de Voghelaer, die de kost verdiende als soldaat, schipper en gelegenheidssmokkelaar, werd bij de stadspoorten opgehangen, nadat hij als verrader ontmaskerd was: hij was naar het legerkamp in Vught gereisd en had er zijn diensten aan Frederik Hendrik aangeboden.¹²⁰⁹

Spionage en verraad

De vrees van de betrokken stadsbesturen voor verraad was niet zonder grond, maar vaak overdreven. Het merendeel van de verdachten die de overheden onder ogen kregen waren inderdaad individuele gevallen en vooral weinig spectaculair. Hoewel de overheden vaak netwerken of grote samenzweringen vermoedden, kwamen ze doorgaans bedrogen uit. Het goed gedocumenteerde geval van notaris Jan Lenertsz. Schouten uit Rotterdam die bij verstek ter dood veroordeeld werd, was een typisch voorbeeld van een dergelijke spionagezaak. Hij was door zijn neef in Brussel verzocht om nu en dan berichten door te sturen over de gebeurtenissen in Holland, een taak waarvoor hij als notaris met veel contacten in het gewest goed geplaatst was. Minstens sinds de vroege lente van 1629 schreef hij naar Brussel brieven die hij trachtte af te doen als gewone correspondentie tussen vrienden, in één geval zelfs als een brief gericht aan een Staatsgezinde in het Zuiden, en altijd onder valse namen. Echte medeplichtigen had hij niet, al waren enkele personen wel op de hoogte van zijn activiteiten; opvallend aan die groep was dat ze door beroep, religie en familiebanden aan elkaar gebonden waren.¹²¹⁰ Net als Jacques de Voghelaer en vele anderen was hij door deze persoonlijke contacten en de gelegenheid een informant geworden, eerder dan door zijn religie of, zoals zijn vonnis stelde, geldgewin, die de basis,

maar niet de motivatie van zijn engagement vormden. Dergelijke correspondenten waren er aan beide zijden en hun doorgaans anonieme of pseudonieme berichten zijn talrijk vertegenwoordigd in de archieven.

Twee gevallen van verraad zijn opmerkelijk omwille van de achtergrond van de personen in kwestie.¹²¹¹ Charles van Nassau, een zestienjarige natuurlijke zoon van prins Maurits, meldde zich in het voorjaar van 1629 aan de stadspoorten van Den Bosch met het verhaal dat hij gevlucht was na doodslag op een Franse gardesoldaat van zijn oom prins Frederik Hendrik. Grobbendonk hechte terecht weinig geloof aan dit verhaal (volgens de gouverneur van Heusden, Willem van Nassau, was Charles van school weggelopen), maar achtte de kwestie wel van voldoende belang om de regering in Brussel op de hoogte brengen. Ondanks een vernietigend oordeel van bisschop Ophovius over het wispelturige en puberale karakter van Charles, werd hij toch met een regeringstoelage naar Maastricht gestuurd om er in de compagnie van graaf de La Motterie te dienen en in het katholicisme ingewijd te worden. Tegen de herfst was de jongeling echter met stille trom naar de Republiek teruggekeerd, gevlucht eigenlijk, met achterlating van verschillende schulden.¹²¹² Anders was het met de overloper die in het voorjaar de weg in omgekeerde richting had afgelegd. In Parijs had de Staatse delegatie kennis gemaakt met de Waalse edelman Georges de Hennin, die van 1612 tot 1628 één van de secretarissen van de graaf-hertog van Olivares was geweest en in die hoedanigheid in 1621 een rapport tegen de hervatting van de oorlog had geschreven. Zijn aanzienlijke kennis over Spaans West-Indië had onmiddellijk de aandacht van de gezanten getrokken en was voor de Staten-Generaal voldoende reden om hem aan hun kant te brengen. Van maart tot (minstens) augustus verbleef hij in Den Haag, waar hij enkele keren een onderhoud had met leden van de Staten-Generaal.¹²¹³

Er waren naast deze gevallen meer informanten actief met toegang tot hogere kringen, of die zelfs deel uitmaakten van het landsbestuur. In maart 1629 ontving het hof in Brussel een schrijven van 'un homme d'Hollande' die waarschuwde voor een beleg van Den Bosch. Op het eerste zicht lijkt het één van vele vergelijkbare brieven te zijn, ware het niet dat deze bijzonder gedetailleerde gegevens bevatte die op dat moment nog niet buiten een beperkte kring bekend waren: het leegpompen van de drassige weiden, de aanval van minstens vier zijden en het enorme aantal kanonnen. Mogelijk was de anonieme auteur dezelfde die later dat jaar al even precieze als geheime informatie kon geven over de ondervragingen van de overgelopen kapitein De Campagne. Hij wist dat Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde hem wantrouwden, iets dat hij enkel kon weten als hij toegang had tot die kringen.¹²¹⁴ Aan Staatse kant waren Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde snel en accuraat op de hoogte van de plannen en de bewegingen van het Spaanse leger en ook raadpensionaris Duyck kon tijdens een zitting van de Staten van Holland uitpakken met enkele berichten over de inname van Wezel die door 'een notabel officier van de coning van Spangiën

tegen een van zijn confidente vrienden alhier verlaert waren'.¹²¹⁵ Welk aandeel spionage had in de totale informatievoorziening is moeilijk uit te maken, maar vast staat dat het Staatse voordeel op dit vlak zeker heeft bijgedragen tot het uiteindelijke succes van de veldtocht.

X

Bosschenaars

De ervaringen van de Bossche bevolking tijdens het beleg gingen ‘teloor in de nevel van de tijden’ en bleken minder duurzaam dan de ‘faam van de overwinningen van veldheren en vorsten’. Meer nog, ‘het beeld van de werkelijkheid [raakte] spoedig onherkenbaar verminkt’, samen met de herinnering aan de ‘misère van de kleine mensen’. In 1979 beperkte J.C. Kist zich tot deze uitspraak over de stadsbevolking tijdens het beleg van 1629.¹²¹⁶ Zijn oordeel was voorbarig, want datzelfde jaar schilderde Peter-Jan van der Heijden een klein portret van ‘De Bosschenaren gedurende het beleg’.¹²¹⁷ Een eenvoudig verhaal van dood en verderf, waarop beide auteurs doelden, volstaat echter niet, omdat dat op zijn beurt weer nieuwe vragen oproept. In een eerder hoofdstuk werd reeds vermeld hoe de heer van Ribaucourt uithaalde naar de trouweloze burgerij die de militairen een mes in de rug had gestoken: de vraag waarom zij dat had gedaan, hangt nauw samen met die waarom de stedelingen vijf maanden lang hun kruis droegen. Deze christelijke beeldspraak werd niet toevallig gekozen, want ‘de beleving van haar godsdienst’ werd door voormalig stadsarchivaris Kuijer als kern van het Bossche verzet aanzien.¹²¹⁸ De bewijslast die deze bewering onderbouwde, namelijk ‘enkele duidelijke uitspraken’ uit brieven van het stadsbestuur, de gouverneur en de Infanta, is echter dun. Dit discours zegt in feite meer over het (zelf)beeld van de betrokkenen, over hun motivering van de oorlog, dan over de beleving van de stadsbevolking. Godsdienst speelde daarin onmiskenbaar een rol, maar niet die rol die Kuijer haar toedeelde. In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe de Bosschenaren onder het beleg leden, hoe ze ermee trachtten om te gaan en hoe zich dat in hun handelen en hun houding tegenover de stedelijke, geestelijke en militaire overheden vertaalde.

Stad in de storm

Leven onder vuur

De Staatse sergeant die op 16 mei naar de stad overliep, moet heel wat ongerustheid veroorzaakt hebben, ‘seggende dat den vyant de rivier soude verleyden, ende alsdan ons approcheren ende met vuerballen beschieten’. Algauw bleek

dat de man gelijk had. 's Anderendaags al begonnen de troepen van Frederik Hendrik met het afdammen van de Dommel en vier dagen later vielen de eerste bommen op de stad.¹²¹⁹ Deze eerste projectielen vielen vooralsnog niet op plaatsen waar ze veel schade konden aanrichten, maar in de komende maanden raasde een verwoestende storm over de stad. Gedurende het hele beleg vuurden 116 kanonnen 28.517 schoten en een onbekend aantal granaten op de stad af, met een gewicht dat varieerde tussen 3 à 4 en 150 pond.¹²²⁰ Naar toenmalige normen beschouwd vertegenwoordigden deze aantallen een waar inferno, ook al was het geschut in die dagen niet zo accuraat en landden vele bommen als blindgangers in de stad, als ze al niet in de lucht explodeerden. Anders dan in La Rochelle, waar de burgerij na enige tijd de beschietingen nauwelijks nog opmerkte, maakten ze in Den Bosch wel een diepe indruk door hun intensiteit.¹²²¹ Een halve eeuw verder waren de normen reeds veranderd. Luxemburg, in 1684 ruim een maand belegerd door Lodewijk XIV, werd vernield door 79 vuurmonden, waarvan de zwaarste alleen al bijna dubbel zoveel projectielen afvuurden als de Staatse voor Den Bosch. Tijdens een vierdaags voorbereidend bombardement kort voor Kerstdag 1683, bijvoorbeeld, landden 2.827 mortiergranaten op de stad.¹²²² Frederik Hendrik gebruikte de 'vuerballen' als een middel om Den Bosch tot overgave te dwingen: zoals sommigen terecht dachten, wilde hij daarmee een al te lange belegering vermijden.¹²²³ Deze tactiek was typisch voor de oorlog in de Nederlanden, voor het eerst toegepast in 1588, en was elders nog onbekend. 's-Hertogenbosch was dus zeker niet de enige stad die een dergelijke behandeling te beurt viel: andere veldheren kozen voor een intensieve beschieting. In 1636, toen kardinaal-infant Don Ferdinand enkele Noord-Franse vestingen aan een intens bombardement onderwierp, gaven de bezettingen zich na enkele dagen over, geterroriseerd als ze waren door de tactiek van hun aanvallers. In hetzelfde jaar, enkele maanden voor Don Ferdinands raid naar de Somme, had Frederik Hendrik het Spaanse garnizoen van Schenkenschans onophoudelijk laten bombarderen om het tot overgave te dwingen.¹²²⁴

Het gedonder en de rook van de kanonnen hoorde en zag men op sommige dagen tot in Loevestein, en de ramen van het buitenverblijf van de Winterkoningin in Rhenen trilden door de kracht van de ontploffingen.¹²²⁵ 'Mosis Bosch heeft ghebrant', schreef Daniël Souterius: 'Alsoo laet ons segghen 's Hertoghenbosch heeft wel ter deghe, dach ende nacht in brant ghestaen'.¹²²⁶ Naarmate de approaches en de batterijen naderbij kropen, verhevigde de intensiteit en lag de stad van drie verschillende punten onder vuur. 'Den 13, 14, 15, 16, 17 ende 18 Augusti', schreef een anonieme dagboekschrijver, 'heeft den vyand soo wel daaghs als s'nachts geworpen met bommen somtyds 10, 20, 30, ende 40 tusschen dagh en nacht', en hij gaf daarmee een indicatie van de intensiteit van de beschietingen.¹²²⁷ Het bombardement van Den Bosch vond inderdaad vaak 's nachts plaats, wat volgens Ophovius getuigde van de grote onbeschaamdheid, de 'insolentia', van de belegeraars.¹²²⁸ Uiteindelijk werd de stad geregeerd door angst, zodat de

inwoners op sommige dagen niet op straat durfde komen. Toen de gouverneur het bevel gaf om de molen van het Geefhuis af te breken, wilden de molenaars hieraan geen gevolg geven; ze konden zelfs niet in de buurt komen, zozeer lag de plaats dag en nacht onder vuur.¹²²⁹ Grote bijeenkomsten werden vermeden: op 24 augustus ontsnapte men aan een slachting, toen op klaarlichte dag twee bommen op de markt 'onder t'volck' vielen zonder te exploderen.¹²³⁰ Bisschop Ophovius verplaatste de misvieringen naar de Sint-Annakapel: het was te gevaarlijk om nog in de kathedraal bijeen te komen.¹²³¹ Ontploffingen, rondvliegend glas en puin waren blijkbaar niet genoeg om de burgerij tot overgave te dwingen: een Lotharingse soldaat sprak over bommen die een vreselijke geur verspreidden. Wel drie pond antimoon was in die bommen geladen, werd elders gezegd, een stof die irritatie aan ogen, huid en longen kan veroorzaken en bij langer contact diarree of hevig overgeven. De stof werd niet aangetroffen in blindgangers, maar verschillende burgers beweerden stellig de geur van het verdoovende kamfer waargenomen te hebben.¹²³²

De beschietingen en de bombardementen hadden een vernietigend effect, vooral op de grote gebouwen en die vlakbij de wallen. Aanvankelijk bleven de burgerhuizen nog redelijk gespaard. Vooral de grote of opvallende elementen, zoals molens, de poorten of de kathedraal, hadden sterk te lijden onder de Staatse kanonnen.¹²³³ Aan het Ortheneind werden de eerste huizen getroffen, zij het voorlopig zonder al te veel schade. De drie uithoeken van de stad, namelijk het Orthen-, het Hinthamer- en het Vughtereind, kregen het meest te verduren, al kwam deze laatste wijk pas onder vuur te liggen na 20 juli, toen de twee beschermende forten in Staatse handen gevallen waren.¹²³⁴ Voor de eigenaars en de bewoners viel er niet veel anders te doen dan te schuilen en de schade in de mate van het mogelijke te herstellen. Verder dan het stutten van bedreigde muren en daken, of het dichten van de gaten in belangrijke daken konden ze echter niet gaan.¹²³⁵ Huizen aan de stadsrand raakten zo 'geheel gheruyneert, sommighe de gevels en dacken schadeloos'.¹²³⁶ Toen eind augustus de Staatse batterijen de noordoostzijde van de stad onder vuur namen, waren het de bewoners van de Vismarkt die uit hun huizen gedreven werden, 'vluchtende met haer huysraet inde kelders ende met het lijf dieper inde stad'. Het klooster van de Kruisheren, dat zich achter de huizen van de Vughterstraat bevond, kreeg het zwaar te verduren; ook andere geestelijke instellingen, waarvan verschillende onbeschermd tussen de stadsbewoning en de wallen in lagen, werden zwaar beschadigd. Het graan dat opgeslagen lag in het Geefhuis, het Groot Gasthuis en Heilig-Kruispoort, aan het Vughtereind, werd dieper de stad in gevoerd, aangezien deze gebouwen te zeer in de vuurlijn lagen. Zowel de Kruisheren, de Dominicanen als de Karmelietessen werden gedwongen om veiligheidsredenen hun kloosters verlaten. Andere grotere gebouwen, dieper in het centrum gelegen, kregen eveneens verschillende voltreffers te verwerken: het paleis van de bisschop bijvoorbeeld, waar onder meer de bibliotheek geraakt werd, en vooral de kathedraal.

De opvallende gebouwen zoals de kathedraal, kerken en molens staken ver boven de wallen uit en waren daarmee een gemakkelijk doelwit voor de Staatse artillerie. (Collectie Noordbrabants Museum 's-Hertogenbosch).

Daar vlogen verschillende projectielen door de toren, en ook het orgel en een altaar werden vernield.¹²³⁷

De schade aan de stad werd niet alleen door de vijandelijke troepen aangebracht. Zoals gebruikelijk voor elk beleg, werd bij de eerste tekenen daarvan het schootsveld van de verdedigers vrijgemaakt om de vijand elke dekking te ontnemen.¹²³⁸ Als eerste werden de huizen aan de steenweg naar Vught en de Galgestraat gesloopt of afgebrand, snel gevolgd door die in Deuteren en de omgeving van fort De Pettelaar, waar ook de bomen omgehakt werden. De belegeraars zelf lieten evenmin na enkele huizen af te breken en de omringende bomen om te hakken. Binnen de stad liet de gouverneur het vellen van bomen door burgers verbieden zodat het hout gebruikt kon worden voor de verdedigingswerken. Er was in de stad een gebrek aan hout en volgens de overloper kapitein De Campagne, hadden de verdedigers in augustus geen hout meer om nieuwe batterijen op te werpen.¹²³⁹ Het kwam echter nooit zover als in het Beierse Memmingen, waar de Zweedse commandant in 1644 de vakwerkhuisen liet ontmantelen om hun hout.¹²⁴⁰ Wanneer de munitie schaars werd, vorderden de militairen alle lood en ijzer van de burgers op, van hun dakgoten, maar ook van de 'pisbacken', om dit te versmelten tot kogels. De bisschop leverde op 5 juni 2.251 pond afkomstig van 'de huysinghe op d'Eyckendoncq', en de Jesuïeten nog eens zoveel, 4.009 pond.¹²⁴¹ In het pesthuis werden onder meer de ijzeren spijlen voor de ramen uitgebroken, al was het daar niet duidelijk of het om een noodmaatregel dan wel vandalisme ging.¹²⁴²

Buiten de wallen

De omliggende dorpen hadden niet minder te lijden van het beleg. Het dorp Vught vormde het centrum van het belegeringskwartier van Frederik Hendrik en was niet veilig voor de Bossche artillerie. Engelen werd volledig doorgraven door de omsingelingswerken van het Staatse leger, elf huizen werden tot de grond afgebroken, en ook daarmee gingen verschillende boomgaarden, velden en andere aanplant verloren. Het vee konden de dorpelingen niet meer voeden, want de fouragiers van het leger hadden alle hooi meegenomen en de ruiterij had haar paarden op hun weiden gestuurd; koeien vormden een doelwit voor de soldaten die hun schamele rantsoen trachtten aan te vullen. Voor de inwoners

restte er weinig anders dan met hun dieren en bezittingen te vluchten naar verder afgelegen dorpen, zoals Empel of Bokhoven. De weinigen die bleven, wachtte een weinig benijdenswaardig lot. Het beeld dat al in juni van hen geschilderd werd, laat weinig aan de verbeelding over: 'luyden, wiens huysen verdestruuert syn ende hier en daer inde kercken en op kerckhoven als erme menschen by malcander cruypen ende ten deele verlopen'.¹²⁴³ In enkele gevallen verschenen Bossche vluchtelingen op een grotere afstand van de stad. De magistraat van Mechelen nam de zorg op zich van een kind dat daar te vondeling was gelegd. Bij nader onderzoek bleek de moeder in de Dijlestad overleden te zijn; haar man, Jan Boeijkens, was die zomer 'binnen Tshertogenbosch gebleven'.¹²⁴⁴

De kerken waren een belangrijk schuiloord voor de bevolking van de omliggende dorpen, waar ze vaak ook hun goederen in opsloegen wanneer er gevaar dreigde. De terugkeer naar de verwoeste dorpen en landerijen verliep moeizaam. De kosten om hun gronden opnieuw te effenen en om de doorstoken dijk van de Reep te herstellen liepen in de duizenden guldens, beweerden de dorpelingen, en voor sommigen was het alsof ze uit hun eigen dorp verbannen waren. Nog in 1632 klaagde weduwe Lijsken Willimsdochter uit Engelen hoe ze met haar zes kinderen was gevlucht naar Bokhoven, nadat haar 'goet bequaem huijs' door de belegeraars was afgebroken. Drie jaar later woonde ze daar nog steeds, want ondertussen was op haar bezit de gracht en het contrescharp van het nieuwe fort gegraven.¹²⁴⁵ De bescherming die de dorpelingen bij het begin van de belegering van het Staatse leger hadden gekocht, was een loze belofte gebleken, al was er 26 dagen een 'sauvegardier' geweest.¹²⁴⁶ Na het beleg verleende de Raad van State op een verzoek van de schout van het kwartier Maasland de dorpen Berlicum, Heeswijk, Rosmalen, Nuland en Empel – alle binnen of aan de omsingeling gelegen – vrijstelling.¹²⁴⁷ De aanwezigheid van de troepen dwong de dorpelingen overigens tot voorzichtigheid, gevangen als ze zaten tussen twee vuren. Het dorp Esch, net ten zuiden van Vught gelegen, leverde zo tijdens het beleg van Den Bosch diensten aan zowel het Staatse leger als aan de troepen van Hendrik van den Bergh.¹²⁴⁸ Het mag dan ook niet verbazen dat de inwoners de verplichtingen vaak probeerde af te kopen, zoals het onderbrengen van soldaten of zelfs hun eigenlijke aanwezigheid. Geschenken aan de bevelvoerende officieren waren ook hier een aangewezen middel. Graaf Willem van Nassau, gouverneur van Heusden, ontving boter, pluimvee en vis, terwijl Berlicum hem betaalde om enkele zieke soldaten uit het dorp weg te houden.¹²⁴⁹ Ondanks alles betekende de aanwezigheid van twee legers rond Den Bosch niet alleen ellende, en waren kleine voordeeltjes te halen. De pastoor van Berlicum kocht een nieuwe voorraad wijn in het leger, al is het niet duidelijk of dat in het Staatse of het Spaanse was.¹²⁵⁰

Slachtoffers

Doden en gewonden

'[Er] bleven dagelijcx soo vele menschen, dat ick 'tghetal verszwijghe': dit citaat geeft goed weer welke indruk het beleg op tijdgenoten maakte.¹²⁵¹ De zeldzame cijfers van aantallen slachtoffers zijn voor generaties die zijn opgegroeid met de slachtingen van Verdun of Stalingrad verrassend laag. Gedurende het hele beleg vielen volgens de Hollandse gedeputeerde Hendrik Nobel slechts 35 burger-slachtoffers, op een bevolking van ongeveer 11.300, maar dat getal lag ongetwijfeld hoger.¹²⁵² Het dagboek van Robert van Voorne, dat de meest gedetailleerde gegevens bevat, noemt ongeveer 30 'zekere' overlijdens en talloze gewonden waarvan verschillende mogelijk later nog stierven.¹²⁵³ De overledenen als gevolg van epidemieën of andere oorzaken zijn daar niet bijgeteld, maar waren minstens even talrijk. In één van de stedelijke gasthuizen, het Arme-mannenhuis van Adam van Mierde, werden bijvoorbeeld twee bejaarde mannen van 98 en 80 jaar door Staats geschut gedood, terwijl er drie aan dysenterie overleden.¹²⁵⁴ De getuigenissen van het beleg besteden echter bijna zonder uitzondering enkel aandacht aan sterfgevallen als gevolg van beschietingen of gevechten, en gaan voorbij aan de besmettelijke ziekten die in de stad heersten. Latere verklaringen geven soms een beter inzicht, al blijven ook daar de aanwijzingen vaag

De eerste slachtoffers vielen pas vanaf de derde maand van de belegering. Op 24 juni werd 'een kleyn kint' in de Sint-Anthoniestraat doormidden geschoten; ruim een week later, op 3 juli, stierven een pionier aan de Orthenpoort en een korenmeter op de zolder van het Predikherenklooster. Na die 'ierste borgers' bleef de stad nog relatief veilig, met doden en gewonden eerder als uitzondering dan als regel, maar vanaf de tweede week van augustus werd de toestand slechter. Bijna dagelijks raakten één of meerdere burgers gewond, verminkt of gedood. Op 10 augustus sloot het stadsbestuur de rekeningen '[omdat] van ure tot ure eenieder staet in pericule van onversien doot geschoten te worden'.¹²⁵⁵ Het is ook rond die tijd dat de anonieme dagboekschrijver van het 'Journael' ophoudt met tellen en overgaat op overwegend vage aanduidingen. Hetzelfde geldt voor het dagboek van Robert van Voorne: de eerste doden en gewonden worden aanvankelijk nog bij naam genoemd en de omstandigheden van hun ongeluk beschreven, maar vrij snel worden de beschrijvingen minder omstandig. Werd bijvoorbeeld op 18 juli een vrouw met haar kind op schoot getroffen in haar huis in de Schilderstraat, dan was de laatste dode (opnieuw) 'een kynt met canon doot geschoten', zonder meer.

Minder tot de verbeelding sprekend, toch zeker van die van de getuigen, maar waarschijnlijk moorddadiger dan de beschietingen, waren de besmettelijke ziektes.¹²⁵⁶ Hoewel deze al tijdens de belegering hun tol eisten van de verzwakte bevolking, zeker vanaf eind augustus, een periode waarin epidemieën doorgaans op hun hevigst waren, braken ze pas echt uit nadat de Staatse soldaten, die er al

enige tijd door geteisterd werden, ze mee binnen de muren brachten.¹²⁵⁷ De stad, die al vijf maanden lang van de buitenwereld afgesloten was onder steeds verslechterende hygiënische omstandigheden, bleek een broeihaard voor pestilente ziekten. Door de afdamming van de Dommel en de Aa waren de waterlopen in de stad tot een stinkend riool verworden, een toestand waarin de occasionele regenbuien of het openen van de sluizen tijdelijk, maar onvoldoende soelaas boden.¹²⁵⁸ Bovendien waren de klimatologische omstandigheden, vooral de droge zomer, buitengewoon gunstig voor epidemieën. Legers waren ten slotte een belangrijke pesthaard: in Amersfoort brak de ziekte uit na de aftocht van de keizerlijke troepen, in Deventer na hun vertrek uit de omgeving.¹²⁵⁹ Het kan weinig verbazing wekken dat besmettelijke ziektes doorgaans op hun hoogtepunt kwamen na afloop van een beleg, nadat het vijandelijke leger de stad was binnengetrokken: Maastricht in 1632 was er een voorbeeld van, 's-Hertogenbosch een ander. Op 25 oktober 1629 opende de magistraat een nieuw pesthuis en besloot 'te admitteren sodanighe als daerin gebracht sullen worden'; andere pestmaatregelen werden eveneens op die dag afgekondigd.¹²⁶⁰ De eerste slachtoffers van de pest waren volgens de rekeningen van de armenbesturen kinderen, getuige het aantal kleine doodskisten dat werd gekocht in verhouding tot die voor volwassenen. Ook in het weeshuis raakten kinderen besmet: veertig dagen lang werd voor 'die kynder die besmet waeren mette sieckte der pestilentie' gezorgd, twee meisjes overleefden hun ziekte niet.¹²⁶¹ Ouderen waren een al even gemakkelijk slachtoffer, zoals Merijcken Willems, één van de 'vroukens' in het Catharina Catersgasthuis, of de drie bejaarde mannen die eerder genoemd werden.¹²⁶² Dat betekende evenwel niet dat zij de enige slachtoffers waren, want zelfs bisschop Ophovius ('fluxus', diarree) en de heer van Ribaucourt (koorts) lagen een of meer dagen ziek te bed.¹²⁶³ Het is moeilijk een beeld te krijgen van het precieze aantal slachtoffers dat de epidemieën maakten, maar het is aannemelijk dat meer Bosschenaars er het slachtoffer van werden dan van het krijgsgeweld. Een extreem voorbeeld van hoe een blokkade en een belegering een bevolking konden decimeren is dat van de Silezische vesting Schweidnitz, waar in 1758 in drie maanden tijd één derde van het garnizoen en ruim één tiende van de bevolking omkwam door besmettelijke ziektes en ontbering.¹²⁶⁴

Verzorging

De medische zorg die in de talrijke gasthuizen werd georganiseerd, kan met een dergelijke toevloed aan gewonden en zieken niet anders dan ontoereikend geweest zijn. Weliswaar nam het Grote Gasthuis verschillende mensen aan om 'nou in den noot de sijecken [te] coemmen diennen', kocht het meer brandewijn voor de zieken en voorzag het hen van vlees, maar het baatte doorgaans weinig.¹²⁶⁵ Nog in 1794, tijdens het beleg door de Franse revolutionairen, kon het Groot Gasthuis amper 40 soldaten opnemen, wat het ergste laat vermoeden voor

de zieken en gewonden ruim anderhalve eeuw voordien.¹²⁶⁶ Natuurlijk waren er andere instellingen zoals de kloosters, waarin ze terecht konden, maar de capaciteit was te klein om een vijf maanden durend beleg te doorstaan. De zieke en gewonde soldaten die bij de uittocht van het garnizoen niet in staat waren mee te gaan, bleven in de stedelijke hospitalen achter. Op 27 oktober, meer dan een maand na de overgave, lagen nog 25 ‘coninx soldaeten’ en twaalf vrouwen in het Groot Gasthuis, waar ze onderhouden werden voor rekening van het nieuwe stadsbestuur.¹²⁶⁷

Het is niet moeilijk achter de droge cijfers en summiere dagboekantekeningen schrijnende toestanden onder de bevolking te vermoeden, zowel voor als na de capitulatie. Merijken Custers ontving op 29 november enige ‘onderstant’ van de blokmeesters van de Vughterdijk, ‘s anderendaags kochten ze een doodskist voor haar. Een vrouw met drie kleine kinderen bleef alleen achter nadat haar echtgenoot omkwam: ‘daer [was] groote noot’, merkte de rentmeester laconiek op. In het gezin van de armlastige Jacob van Velop waren op 29 augustus drie leden ziek of gekwetst. Bijna twee maanden later was het hele gezin ‘van ‘t root melesoen sieck’; ze lagen op stro, want ze hadden geen lakens of beddengoed. Nog een maand verder overleed Jacobs zoon Dercken: het blokbestuur zorgde voor een kist.¹²⁶⁸ Jan Janssen van Hees verloor tijdens het beleg vrouw en kind, die volgens zijn verklaring voor zijn ogen door een kanonskogel gedood werden. Hijzelf lag daarna ruim anderhalf jaar in één van de gasthuizen van de stad. Zijn zwaar beschadigde huis werd tijdens zijn afwezigheid geplunderd.¹²⁶⁹ De informanten die op 11 september aan de gouverneur van Nijmegen meldden dat Den Bosch een stad was waar ‘grote sterfte, stanck ende elende’ heersten, zaten ongetwijfeld niet ver van de waarheid.¹²⁷⁰

De dood voor ogen

De vaste testamentaire formule ‘aenmerkende de broesheijt der menschelicker natueren datter nijet sekerder en is dan die doot, ende nijet onsekerder dan die ure der s[elve]r’ werd heel reëel.¹²⁷¹ Burgers stierven of raakten gewond in hun slaapkamer, pratend op straat of terwijl ze aan het werk waren, of vielen ten prooi aan de ziektes die hun verzwakte gestel aanvielen.¹²⁷² Veel inwoners, bemiddelde en minder bemiddelde, en een occasionele soldaat lieten dan ook naarmate het beleg vorderde een laatste wilsbeschikking opstellen. Vooral de maand augustus, wanneer de beschietingen op hun hoogtepunt waren, betekende veel bijkomend werk voor de Bossche notarissen.¹²⁷³ Voor sommigen was er een concrete aanleiding om dat te doen, zoals zij die door ziekte of ongeval geveld waren, maar voor de meesten moeten de dagelijkse verschrikkingen op zich al reden genoeg geweest zijn.¹²⁷⁴ Aan de andere kant handhaafde de bevolking een zekere vorm van normaliteit. De getuigenis van Jan Janssen van Hees vertelt dat zijn vrouw en kind werden gedood terwijl ze naast hem aan het weefgetouw

zaten. Een aantekening uit een anoniem dagboek meldt dat de leerlooiers in de loop van de maand augustus het zonder aluin moesten stellen, terwijl in het college van de jezuiteten de lessen in de hoofdvakken nog tot 10 september doorgingen.¹²⁷⁵

Het beleg veranderde weinig aan de houding van de inwoners tegenover de doden. Het respect voor de afgestorvene, zo belangrijk in de zeventiende eeuw, bleef gehandhaafd.¹²⁷⁶ Voor de reeds genoemde Merijcken Willems, begraven op 24 juni, liet men de rouwklokken luiden en de andere 'vroukens' ontvingen '2 loot suijcker candije'.¹²⁷⁷ De begijnen organiseerden rouwmaaltijden voor twee overleden medezusters.¹²⁷⁸ Rijkere burgers hielden vast aan hun gewoonte om bij begrafenissen wezen mee te laten opstappen met kaarsen of flambouwen, maar voor de kinderen zelf waren er enkel baardragers. Voor de arme overledenen, opvallend veel kinderen, kochten de blokmeesters kisten en betaalden zij de grafdelvers en de lijkendragers, voor volwassenen vaak ook het 'baercleed'.¹²⁷⁹ De dood dwong niet alleen respect af, maar prikkelde tevens de zin voor het bovennatuurlijke van de stadsbevolking. In het bijzonder de begrafenissen waarbij de overledenen terug tot leven schenen te komen, spraken tot de verbeelding. Een soldaat die zo zwaar aan het hoofd geraakt was 'dat de herssenen daer uyt liepen', werd door zijn kameraden naar het kerkhof van de Kruisheren gebracht, maar 'doen stack hy armen en beenen om hooch ende rees uyt de kist, tot groote verwonderinge der gener, die by hem waren'. Minder geluk had de bakkersknecht die men 's morgens voor dood in zijn kamer had aangetroffen en 's anderendaags wilde begraven. Na enige tijd hoorde de koster gesteun in de kist, waarop hij omstanders ter hulp riep. Enkele honderden kwamen naar verluidt aangelopen, maar toen men daar uiteindelijk in slaagde het graf en de kist te openen 'was [hy] doot en bleef doot'. Nochtans was de knecht toen nog niet lang overleden, want hij bloosde en er liep bloed uit zijn mondhoeken, 'dat honderden van menschen sagen, daer over de stadt geheel in roeren was'.¹²⁸⁰ Wijzen deze voorvallen op niets anders dan een morbide fascinatie van de dagboekschrijver, of waren dergelijke overhaaste begrafenissen een teken dat de dood onder het beleg zo alledaags, om niet te zeggen banaal geworden was? Mogelijk wel, want het was enkel de spectaculaire dood die na verloop van tijd aandacht kreeg. De dood van Antonius van Erp, bijvoorbeeld, de oude Kruisheer die in zijn gebed 'vermalen' werd, is de enige die door alle dagboek- en kroniekschrijvers uitgebreid verhaald werd, tot en met de gruwelijkste details toe. Eén getuige wist de ironie van diens dood te vatten, 'op ten dagh van de kermisse van de kruysbroederen'.¹²⁸¹ De burgers die in stilte stierven aan 'de peste' of aan hun verwondingen bezweken, verdwenen doorgaans in de anonimiteit. De individuele dood mocht dan wel gerespecteerd worden, de dood als fenomeen was onderhevig aan inflatie.

Overleven

Prijzen en schaarste

De grote angst van gouverneur Grobbendonk in de eerste dagen van het beleg was dat de vijand de stad zou omsingelen en vervolgens uithongeren. Tegen een rechtstreekse aanval, zo dacht hij, waren het garnizoen en de fortificaties bestand, 'mais mourir de faim seroit chose dure'.¹²⁸² Nochtans waren levensmiddelen zowat het enige waar het garnizoen niets voor te vrezen had en dat wisten de belegeraars ook: uithongeren is bij Frederik Hendrik noch de gedeputeerden te velde ooit geopperd als strategie.¹²⁸³ Sommigen meenden dat de vesting het met haar voorraden zou proberen uit te houden tot de winter, zodat het Staatse leger zich zou moeten terugtrekken.¹²⁸⁴ Grote voorraden betekenden echter niet dat Den Bosch een hoorn des overvloeds was. Een van de eerste maatregelen van de magistraat was het onder controle brengen van de beschikbare levensmiddelen: voorraden werden opgenomen, bedreigde zolders ontruimd en de daar opgeslagen goederen verplaatst naar veiliger oorden.¹²⁸⁵ Alle mogelijke waren werden aan een telling onderworpen: van heel evidente voedingsmiddelen als spek, boter, kaas, stokvis, of brood, over de grondstoffen van de brouwers en brandewijnstokers, tot en met goederen als zeep en specerijen. Ook het aanwezige vee en de paarden werden geïnventariseerd, zowel dat van de inwoners als van de gevluchte boeren, terwijl dieren die zich buiten de muren bevonden nog werden binnengebracht. Ten slotte werd het aantal inwoners geteld, maar dat werd niet bekendgemaakt. Enkel liet men weten dat er voldoende provisie in de stad was.¹²⁸⁶

Omdat hooi en stro schaars waren, werden de dieren spoedig een last om te onderhouden – koeien konden desnoods geslacht worden, maar paarden kwamen daarvoor nog niet in aanmerking. De prijs kelderde: in één geval wisselde een paard van eigenaar voor een pijp tabak. Later was zelfs dat niet meer interessant. Werden de uit het Staatse kamp geroofde dieren niet terug- of weggestuurd naar de vijand, dan duwden de Bosschenaars ze eenvoudigweg van de stadswallen.¹²⁸⁷ Zelfs de gouverneur had aan het einde van het beleg geen paarden meer en moest Frederik Hendrik vragen er een aantal ter beschikking te stellen om zijn koets te trekken.¹²⁸⁸ De dieren van de militairen daarentegen werden nog wel goed verzorgd; één ruiters had bij zijn vertrek zelfs nog wat hooi te verkopen.¹²⁸⁹ Opmerkelijk is dan ook Heinsius' verslag over de cavalerie toen die op 17 september de stad verliet: de paarden waren stevig aangekomen door het gebrek aan beweging en gingen meer met bokkensprongen dan met passen vooruit.¹²⁹⁰

Aanvankelijk probeerde het stadsbestuur de prijzen te beheersen. Op 1 mei legde een commissaris de maximumprijzen van verschillende levensmiddelen vast en lijfstraffen werden in het vooruitzicht van de overtreders gesteld. Niet dat dit veel uithaalde, want nauwelijks een week later werd het verbod herhaald. De schepenen verplichtten toen tevens alle inwoners, zowel wereldlijk als gees-

telijk, alle spek en kaas die ze nog mochten hebben van gevluchte boeren aan te geven. Een andere maatregel, als is niet duidelijk wanneer die afgekondigd werd, was de verplichte 'mercktganc' die aan bepaalde instellingen werd opgelegd. De rector van het Mannengasthuis van Esch, die in de stad verbleef, werd op die manier verplicht een voorraad rogge te koop aan te bieden. Ook op andere manieren probeerde de magistraat ervoor te zorgen dat de bevolking tijdens het beleg gevoed werd. Op straffe van 100 dukaten werd de verwerking van honing verboden, omdat deze kon gegeten worden met brood. Om bier te sparen mocht er geen azijn meer gemaakt worden – daarvan was overigens voldoende voorraad – en mout diende voortaan enkel nog om te brouwen. De ververs moesten hun activiteiten stopzetten om geen hout meer te verspillen.¹²⁹¹ De Bossche markt liet zich echter niet onder controle brengen en vaak waren de goederen dubbel zo duur als vastgesteld was. Op 28 mei besliste het stadsbestuur de vastgelegde prijzen te verlaten in een poging opnieuw meer levensmiddelen beschikbaar te krijgen. Spek, boter en kaas was toen al enige dagen niet meer te krijgen, zodat men het spek van de gevluchte boeren had verkocht. De keuze waarvoor de magistraat zich geplaatst zag was tussen enerzijds vaste prijzen, een beperkt aanbod en een oncontroleerbaar illegaal circuit, en anderzijds een ruimer aanbod en hoge prijzen. De schepenen hadden gekozen, maar de witgewassen zwarte markt eiste haar tol.¹²⁹²

Gerekend aan een gemiddeld dagloon van 10 à 15 stuivers waren de prijsstijgingen indrukwekkend.¹²⁹³ Twee, drie weken in het beleg kostte een pond boter, hoewel de prijs was vastgesteld op 6 stuivers, al 10 à 12 stuivers, de betere soorten 1 gulden, en later 14 à 15, zelfs 18 of 20 stuivers. De prijzen bleven verder stijgen: eind juli bedroegen die al 1 gulden voor verse boter, en 30 stuivers voor 'oude'. Op 5 september betaalde men uiteindelijk 1 gulden voor een pot.¹²⁹⁴ Een pond rundvlees kostte de Arme Klaren begin april 1629 2 stuivers en 3 oortjes, 'in 't belech' 7, later 8 stuivers. Op 21 juli was de prijs al gestegen naar 9 à 10, een week later 12 stuivers.¹²⁹⁵ Het Weeshuis stelde het met vlees van mindere kwaliteit, namelijk van 6 stuivers per pond, of deed misschien goede zaken door eigen koeien te verkopen aan de slaggers.¹²⁹⁶ De prijs van schapenvlees steeg van 8 à 9 stuivers begin juni tot niet minder dan 20 à 24 bijna twee maanden later; een jaar eerder betaalde men amper 4 stuivers voor een pond.¹²⁹⁷ Een kip was eind juli een rijksdaalder waard, een ei 2 'blancken', een paar jonge duiven 24 stuivers.¹²⁹⁸ Het bier was en bleef ook na het beleg duur. Betaalde men op 28 april 5 gulden 16 stuivers voor een vat, dan was dat op 9 mei al 6 gulden 6 stuivers, op 29 augustus 7 gulden 6 stuivers, om ten slotte te eindigen op 8 gulden 3 stuivers begin december.¹²⁹⁹ Ook heel eenvoudige, alledaagse levensmiddelen werden onbetaalbaar. Een bos wortelen kostte voor het beleg 1 stuiver, terwijl er in die zomermaanden soms tot wel 9 stuivers voor betaald werd; oude haring ging aan 3 tot 5 stuivers per stuk, terwijl een pond dierlijk vet 12 stuivers waard was.¹³⁰⁰ De beleggers wisten dat het leven in Den Bosch zo duur geworden was en

pasten een primitieve vorm van psychologische oorlogsvoering toe. Staatse tamboers brachten meer dan eens een tonnetje nieuwe haring, pekelharing en zelfs limoenen naar de stad mee om onder de bevolking te verdelen.¹³⁰¹

Sluipende armoede

De eersten die de veranderde situatie aan den lijve ondervonden, waren, zoals steeds, de onderste lagen van de stadsbevolking. Minder dan twee weken na het begin van het beleg werd het rantsoen van de zogenaamde 'arme gevangen' al ingekrompen: boter maakte plaats voor olie, en kaas werd niet meer gegeten.¹³⁰² De dagelijkse keuken versoberde. De burgerij leefde al snel op raapolie, die gemengd werd met gesmolten dierenvet of veel mosterd.¹³⁰³ Het klooster van de Arme Klaren teerde blijkbaar maanden op de eigen voorraden en kocht geen boter, vis of zout meer in tijdens het beleg, enkel wat spek van vluchtelingen.¹³⁰⁴ Feestelijke maaltijden werden een zeldzaamheid in de belegerde stad. In het Jakob uytter Oisterwijk-gasthuis maakte de traditionele hutspot op Pinksteren, 3 juni, plaats voor goedkoper bier, en op Boschkermis voor niet meer dan wat zakgeld.¹³⁰⁵ Om aan de dreigende honger iets te verhelpen, deelden de armenbesturen regelmatig broden of graan uit onder de armen. Het is niet toevallig dat het blok van de Vughterdijk tijdens het beleg een slot op zijn korenzolder liet plaatsen.¹³⁰⁶ Eind augustus ging ook de militaire overheid over tot het lenigen van de ergste nood: Grobbendonk liet ammunitiebrood uitreiken aan de 'behoef-tighe borgherije' en verlangde enkel terugbetaling indien de stad ontzet werd.¹³⁰⁷ Den Bosch kende, ondanks vijf maanden belegering, echter niet dezelfde nood die bijvoorbeeld Leiden of Haarlem bijna vijftig jaar eerder gekend hadden. Andere belegerde steden hadden minder geluk. Tijdens de Engelse burgeroorlog waren de inwoners en de garnizoenen van Colchester (1648) en Carlisle (1645) toe aan het eten van honden, ratten of hennepzaad op het moment van hun over-gave. In La Rochelle crepeerden burgers door het eten van ratten, muizen of naaktslakken, of ze ondervonden de schadelijke effecten van de zeevenkel of belladonna die ze in hun nood verorberden.¹³⁰⁸ Zo ver kwam het in 's-Hertogenbosch dus nooit, maar dat betekende niet dat enkel de onderste lagen of de 'schamele huisermé' tijdens het beleg zwarte sneeuw zagen. Naarmate de weken verstreken, gleden meer en meer Bosschenaars af naar de armoede. Steeds vaker verschenen 'in de benauthéijt van 't belech' nieuwe armen in de registers, mensen die nooit eerder een beroep hadden moeten doen op deze voorzieningen. Zo gaf op 5 september het blokbestuur van de zwaar getroffen Vughterdijk een pond boter aan 'een arme ons vieren seer wel bekend, die noijt aellemis genoten en hadde'. Eerder, in juli, ontving 'eenen arme [...] die niet gerne genoempt en was' 12 stuivers. De vrouw van Jan de Duijster beloofde stellig dat ze het ontvangene terug zou betalen, 'want sij kan [het]'; in oktober was ze nog steeds behoeftig.¹³⁰⁹ Dergelijke armen kwamen overal voor. Het waren mensen met een normaal,

soms zelfs bovengemiddeld inkomen, die door tegenslag of bankroet een beroep moesten doen op de caritas van hun stadsgenoten.¹³¹⁰ In Den Bosch was het niet anders. De belegering vrat aan de inkomsten van de bevolking en dreef velen, ook zij die voorheen een veilige marge hadden, over de rand van de afgrond. Kwamen dergelijke armen in normale omstandigheden niet al te vaak voor, dan waren ze in de late zomer van 1629 niet meer op één hand te tellen. In de uitgaven voor de maand september van de Vughterdijk verdrong het 'in sijnnen noot' of 'in haeren noot' van de uitzonderingsarmen het gebruikelijke 'tot onderstant'. Vaak waren het vrouwen, de gebruikelijke slachtoffers, die voor hulp aanklopten, zeker wanneer hun man gesneuveld of gedood was.

De burgers mochten volgens de Staatse ingenieur Jacques Prempart dan wel 'redelijck wel ghemoedt' geweest zijn en nauwelijks honger geleden hebben, de stad mocht dan misschien wel over voldoende voorraden beschikt hebben, voor een aanzienlijk deel van de Bosschenaars betekende de zomer van 1629 de streep door de rekening.¹³¹¹ Nog maanden na het beleg heerste armoede in de stad. Nog in november 1630 klaagde de magistraat dat 'de arme luyden meer water als cleyn bier in de stadt drincken, meer broot drooch eten als met suyvel ende toespys', terwijl de Staten-Generaal al vroeg in het voorjaar de uitvoer van alle granen hadden verboden.¹³¹² Door het beleg was de 'sobere ende arme gemeente' neringloos achtergebleven en was er nauwelijks nog enig werk voorhanden. Met haar zakten overigens ook de armenbesturen in financiële malaise. De rentmeester van het Hinthamereind zag zich verplicht 150 gulden te lenen tijdens de belegering, en later besloten ook de dertien meesters elk 10 gulden bij te dragen 'wt dijen den selven block door de belegeringe des[elve] stadt veel ten achteren was'.¹³¹³

Moreel

Leven in onzekerheid

Vijf maanden lang was 's-Hertogenbosch omsingeld en gedurende die hele periode sijpelde er nauwelijks iets van de buitenwereld door: alle communicatie was vanaf 13 juni bijna volledig afgesneden. Zodra de ring gesloten was, was het inderdaad bijzonder moeilijk nog berichten naar buiten te krijgen. De wachtposten stonden volgens een getuige slechts twee à drie pieklengten van elkaar, met daartussenin nog obstakels, "twelck noyt staende de oorloge in dese landen gehoort is".¹³¹⁴ Bovendien werd de communicatie ook nog op andere manieren gehinderd. Om de berichten door de omsingeling heen te krijgen, werden ze doorgaans in een minuscuul, nauwelijks leesbaar handschrift op heel kleine briefjes geschreven, die dan vervolgens werden gevouwen tot strookjes van soms amper 2 à 2,5 centimeter breed.¹³¹⁵ Het ontcijferen van een gecodeerde brief kon

lang duren, soms twee tot drie uur, en altijd bestond het gevaar dat de vijand het geheimschrift of de cijfercode kraakte. Dat was zeker zo wanneer, zoals in Den Bosch, verschillende bodes in handen van de belegeraars vielen.¹³¹⁶ Hoe moeilijk de communicatie met de buitenwereld was, tonen enkele gebeurtenissen in de eerste week van juli aan. Twee soldaten en een inwoner van Vught hadden toen de opdracht gekregen een brief door de omsingeling te smokkelen. Herhaaldelijk probeerden ze op verschillende plaatsen door te breken, maar tevergeefs. Uiteindelijk werd beslist met een vijftien- tot twintigtal soldaten een afleiding te creëren door een aanval op drie Staatse schildwachten, van wie ze er twee dood sloegen en de anderen lieten ontsnappen. Hierdoor hadden de bodes de kans gezien om door de omsingeling te breken en nog twee postduiven mee te nemen. Hun pogingen hadden hun wel tien dagen gekost.¹³¹⁷ Niet alleen soldaten werden als bode ingezet; ook verschillende omwonenden van de belegerde stad, brachten berichten van en naar Den Bosch. Dat was winstgevend, maar niet zonder gevaar.¹³¹⁸ Twee boeren die zich door de Staatse troepen hadden laten betrappen, werden na enkele weken gevangenschap in het kwartier te Vught opgeknoopt op bevel van Frederik Hendrik.¹³¹⁹ De weduwe van één van deze boeren ontving van de Infanta een royale geldsom en zij en na haar dood haar kinderen kregen een pensioen van 400 gulden per jaar.¹³²⁰ Anderen getuigden van enige creativiteit in hun pogingen om de omsingeling te doorbreken. Govert Pauwels, een 23-jarige boer uit Drunen, meldde zich op een dag bij Frederik Hendrik met een bericht van de drost van Breda, de heer van Drunen, aan de gouverneur van Den Bosch. Eerstgenoemde en Hendrik van den Bergh hadden hem verplicht dit te doen, ook al was Pauwels vroeger soldaat in Staatse dienst geweest en zat hij daarom in Breda gevangen. In ruil 'een goet stuck gelts' was hij bereid zijn opdracht te verraden en de brief aan de stadhouder over te leveren. Daarop keerde hij naar graaf van den Bergh terug met het bericht dat hij niet door was gebroken en werd hij opnieuw naar de stad gestuurd met nieuwe berichten. Opnieuw meldde hij zich bij de stadhouder met de mededeling dat hij belangrijke informatie had en opnieuw verstreekte hij allerhande gegevens over andere bodes, de ambitieuze plannen van de Spaanse bevelhebber en de sterkte van enkele legeronderdelen. In Vught was echter argwaan gerezen over deze al te bereidwillige Brabander en niet veel later viel hij door de mand. Pauwels' ijver was niet meer geweest dan een uitgekiende poging om de Staatse troepen te misleiden. Zodra hij hun vertrouwen had gewonnen, zou hij proberen achter hun rug tot in de stad door te dringen met belangrijker informatie. De man betaalde de mislukking met zijn leven.¹³²¹

Een gemakkelijke, zij het minimale communicatie met de buitenwereld bleef mogelijk door middel van signaalvuren op de toren van de kathedraal, waarmee men 's nachts de veilige aankomst van bodes doorgaf; overdag gaven rookseinen de boodschappen door. Zo vroeg Hendrik van den Bergh een vuur te ontsteken op de kathedraal, 'het selve dickmaels bewegende ende roerende, ende des

anderen daechs eenen grooten roock'. Lieuwe van Aitzema beschrijft hoe op een nacht 'driemael ghevuyrt' werd, 'het vuyr telckens driemael op ende nederhalende'. Individuele bodes gaven ook zelf signalen en stookten vuren op in Woensel en andere dorpen.¹³²² De belegeraars hadden veel belangstelling voor deze vuren, die een teken konden zijn dat er berichten doorgelopen waren, maar evenzeer erop wijzen dat er een actie van buitenaf op komst was.¹³²³ In de weken dat het beleg op zijn hoogtepunt was kwam de voornaamste informatie van buitenaf uit de mond van gevangen belegeraars of gevonden documenten, een enkele postduif niet te na gesproken. Op 27 juli klaagde het stadsbestuur bij Hendrik van den Bergh en de Infanta dat ze in de voorbije vijf weken geen ander nieuws hadden ontvangen dan door de mond van de vijand.¹³²⁴ Deze berichten waren echter vaak onnauwkeurig, om niet te zeggen flagrant onjuist. Soms schieden ze meer verwarring dan ze wegnamen, omdat de boodschappers onbevestigde geruchten herhaalden die ze zelf gehoord hadden.¹³²⁵ Betrouwbaarder waren de overlopers, hoewel ook hier het gevaar voor misleiding niet ondenkbaar was. Deze soldaten hadden evenmin toegang tot accurate informatie en baseerden zich evengoed op berichten die in het legerkamp de ronde deden.

Uit een persoonlijke brief van een Franse edelman, gesneuveld bij de grote aanval van 3 augustus, vernam men in de stad dat het leger van graaf Hendrik van den Bergh veel slachtoffers had gemaakt onder de vijand.¹³²⁶ De bisschop meldde dit bericht al 's anderendaags aan de Bosschenaars van de kansel. Voor de burgerij was de kerk een belangrijke bron van informatie, want minder nog dan de leidende figuren wist zij wat er buiten de omsingeling gebeurde.¹³²⁷ De stedelijke en militaire overheden oordeelden in welke mate de bevolking recht had op bepaalde kennis, en schrokken er niet voor terug informatie te verzwijgen 'om 't volck den noot niet in den mont te geven'.¹³²⁸ Af en toe liepen geruchten de ronde, dat het ontzet nakend was bijvoorbeeld, of dat ook het keizerlijke leger rondom de belegeraars lag. Wanneer duidelijk werd dat het ontzet niet meer kwam, 'begonsten [de burgers] de couragie te verliesen'.¹³²⁹ Het belang van een regelmatige nieuwsvoorziening kan niet onderschat worden. De getuigenis van Sander Peeters van Alphen, de bode die eind augustus in Brussel aankwam, is hier opnieuw relevant. Toen hij bij audiencier Verreycken zijn beklag deed dat Den Bosch al elf of twaalf weken geen nieuws meer ontvangen had, antwoordde deze 'dat de Gouverneur van de stad met egeen scryven beholpen waer', waarop Van Alphen prompt riposteerde 'datter geschreven moste worden'. Nieuws was immers cruciaal om het moreel van de bevolking en de soldaten op peil te houden, 'want all word de een den eenen dach, vendrick, den anderen dach capiteyn, den anderen dach colonell, wat batet, als hy den derden dach sterven moet?'.¹³³⁰ Kennis, al dan niet gemanipuleerd, was dus een machtig wapen. Staatse soldaten haastten zich dan ook om jobstijdingen aan de andere kant van de muren te krijgen. Ze riepen naar de verdedigers van Den Bosch onder meer dat Wezel ingenomen was, waarop hun aanvankelijk geantwoord werd met beledigingen en

hoongelach, dat het leugens waren, door henzelf gefabriceerd. Andere berichten, zoals de minder spectaculaire inname van Eindhoven, begin september, bereikten eveneens de stad bij monde van de tegenpartij.¹³³¹

Wanneer kennis schaars is en geruchten welig tieren, dan heeft dat nog andere gevolgen. Net als in andere soortgelijke situaties gebeurde, werd Den Bosch gegrepen door angst voor verraders en vijandelijke informanten.¹³³² Op 11 mei verschenen drie vrouwen uit Vught in de stad, die er onmiddellijk van verdacht werden geheime berichten over te brengen of de stad te verkennen voor de belegeraars. Zonder dat ze ook maar de kans kregen met iemand te spreken, werden ze opnieuw de poorten uitgeleid.¹³³³ Een katholieke inwoner van de Republiek, die zichzelf een ijverig onderdaan van de koning noemde, wist stellig dat de prins van Oranje in verbinding stond met een aantal inwoners van Den Bosch. Zij slopen in en uit de stad, en brachten zo brieven over naar diens kamp.¹³³⁴ Bisschop Ophovius was ervan overtuigd dat zich onder de Bossche bevolking verraders schuilhielden en hield hun voor dat ze na het ontzet allen uit de stad zouden verdreven worden. Onder de burgers, 'die de schelmen begeerden te weten', veroorzaakte dit bericht 'grootte murmuratie'. Hoewel er in Den Bosch, net als in de andere steden van de nog Habsburgse Nederlanden, ongetwijfeld mensen waren die 'naer t' overgaen der stadt haeckten', heeft men nooit enige schuldigen kunnen vatten.¹³³⁵ Er bevonden zich overigens wel nog inwoners van de Republiek in de stad, want de poging hen uit te wijzen vooraleer de omsingeling zich sloot, was op de snelheid van het Staatse leger vastgelopen. Veel hadden ze echter niet te betekenen, want gedurende vijf maanden werd er niets van hen gehoord.¹³³⁶

Geloof, hoop en superstitie

Binnen de stad werd alles gedaan om de bevolking te motiveren tot een voortzetting van de verdediging. De geestelijken namen deze taak op zich en hielden de gelovigen van de kansel de noodzaak van het verzet voor. 'Wie zal de ongelukkigen troosten; wie zal die krijgslieden opwekken, dat zij morgen met nieuwen moed weer uittrekken en met doodsverachting de gevaren trotseeren? De Kloosterlingen', het beeld dat een dominicaan in 1898 van de Bossche geestelijkheid schetste, was niet gespeend van pathetiek, maar de essentie blijft gehandhaafd.¹³³⁷ De verdediging van de stad werd inderdaad als een religieuze plicht opgevat: Ophovius noemde een eventuele overgave een 'dootelycke sonde'. Omgekeerd konden de verdedigers rekenen op de steun van hogerhand en een 'miraculeuze victorie' werd hun in het vooruitzicht gesteld. Voorbeelden van dergelijke overwinningen waren legio in de katholieke wereld: Ferdinand II had in 1620 op de Witte Berg toch een grote overmacht – 'thien tegen eenen' – verslagen, en dat op de dag 'als wanneer men hadde gelesen in de kercke stilo Romano het evangelie 'Date cæsari qua sunt cæsaris, et Dei qua sunt Deo'? Toen in 1649 de Spanjaarden

erin slaagden het belegerde Cambrai te ontzetten, dan was dat in de eerste plaats te danken aan een interventie van Maria.¹³³⁸

Over de hoop en de verwachtingen tijdens een beleg schreef de Franse historicus Philippe Martin '[qu']insensiblement, l'espoir évolua, glissa vers le merveilleux, pour sombrer dans la superstition'.¹³³⁹ Deze voorstelling is te eenzijdig, want een evolutie valt nergens waar te nemen. In de geestelijke beleving van de zeventiende-eeuwers, liepen geloof, hoop, de zin voor het wonderbaarlijke als bijgeloof immers door elkaar.¹³⁴⁰ De bovennatuurlijke macht interfereerde niet alleen, ze was ook beïnvloedbaar. Een getuige uit Venlo verhaalde hoe in 1637 zijn stadgenoten tijdens de beschietingen zich in de kerken verzamelden, 'roepende en schreyende of 't de ion[g]sten dag waer geweest'.¹³⁴¹ Het Bossche stadsbestuur participeerde in deze geestelijke beweging en liet ter ere van 'Ons L. Vrouwen' een 'heylig huysken' op de Grote Markt bouwen.¹³⁴² Als collectief blijk van devotie gingen minstens twee grote processies uit om bijstand af te smeken: één aan het begin van het beleg en een tweede toen duidelijk werd dat de stad verloren was. Tijdens het beleg gingen er geen meer uit, omdat de bisschop dat te gevaarlijk achtte voor de gelovigen, al lijkt één aantekening in diens dagboek te suggereren dat er elke week wel een kleinere ommegang plaatsvond.¹³⁴³ Het grote vertoon was echter niet noodzakelijk om steun uit de hemel te ontvangen. De bedestonden, uitgeschreven voor de geestelijkheid, bijvoorbeeld, waren een afdoend middel, net zoals een driedaagse vasten door de inwoners van Den Bosch. Rond de klok werd er in de talrijke kerken gebeden op last van de bisschop; een toerbeurt bepaalde welke geestelijke orden in welke kerk twaalf uur lang zouden bidden.¹³⁴⁴ Voor het miraculeuze Mariabeeld in de kathedraal en een kruisbeeld elders in de stad baden mannen, vrouwen en kinderen, dag en nacht met uitgestrekte armen. Alle burgers en soldaten werden bovendien uitgenodigd de laatste sacramenten te ontvangen als voorbereiding op een plotse dood. De stad zag tijdens het beleg een toename in de volksdevotie. De gelovigen offerden allerlei zaken, zoals geld, wassen afbeeldingen van mensen en huizen, hoofden of benen: alle werden op die manier aan de zorgen van de Heilige Maagd toevertrouwd.¹³⁴⁵

De goddelijke bescherming toonde zich in de vele verhalen over miraculeuze reddingen. Een kogel landde in de wieg van een kind van zes maanden oud, zonder dat het gewond raakte; ook hierin werd de hand van de Maagd Maria gezien. Het kon evenmin toeval zijn dat toen het kapelletje van het fort Isabella getroffen werd, enkel het altaar en de kelk die erop stond ongeschonden uit de explosie kwamen, of dat een kanonskogel het sacramentshuisje van het Sint-Bartholomeusaltaar onbeschadigd liet en 'alleenlyk een klyn wit pleksken van de groote van een palme van een hant' op een pilaar vlakbij achterliet.¹³⁴⁶ De lijn tussen devotie en bijgeloof liep langs de traditionele uitingen als de zegening van de burgers, de soldaten, of het vaandel van de nieuwe Bossche compagnie van kapitein Dongelberg naar de kleine hartjes die de paters lieten maken om de

mensen te beschermen. De kanonskogel die het kind redde, werd aan het miraculeuze Onze-Lieve-Vrouwebeeld in de kathedraal geofferd. De gevoeligheid voor voortekenen nam toe: wat de dubbele regenboog en de twee zonnen betekenden, die aan het begin van het beleg gezien werden, kon alleen God weten.¹³⁴⁷ Een tot de verbeelding sprekend voorbeeld van de manier waarop de gebeurtenissen werden geïnterpreteerd is het enigszins gedramatiseerde verhaal van de bekering van een Franse graaf, opgetekend door een latere Italiaanse auteur. Bij de aanval van 4 augustus werd hij geraakt door een musketschot en drie keer getroffen door een piek. Hij ontsnapte aan een wisse dood, want een Bossche mineur, die hem bij het haar vasthield, zou hem afgemaakt hebben met een bijl, was hij niet tijdig tegengehouden. De man werd voor verzorging binnen de muren gebracht, maar overleed acht of negen dagen later. Kort tevoren was een kapucijn er echter in geslaagd hem te bekeren tot het katholieke geloof, wat door de auteur, hier geciteerd door één van Grobbendonks nazaten, als een waarlijk godsmirakel gezien werd.¹³⁴⁸ De enige die niet vatbaar was voor dergelijk bijgeloof, bleek de gouverneur te zijn, althans volgens één van de verhalen die de ronde deden. Toen men hem bij het verlaten van de stad op 17 september vroeg of men gedurende het beleg enige voortekenen had gezien waaruit de afloop gebleken was, antwoordde hij droog dat men daarover niet veel sprak onder soldaten.¹³⁴⁹

Moed en volharding

Vier maanden nadat het leger van Frederik Hendrik voor de stad was verschenen, restte de bevolking niet anders dan afkeer van hun levensomstandigheden, het beleg, de gouverneur en het stadsbestuur. Het katholieke geloof was onvoldoende sterk om het verzet alleen te dragen. Nauwelijks drie weken voordien hadden de burgercompagnieën nog hun vaandels met het Bourgondische kruis laten wapperen op de wallen om te tonen 'dat [sy] noch wel gemoet ende couragieus waren', maar die hoop was nu vervlogen.¹³⁵⁰ Wat was er veranderd? Gedurende het hele beleg droeg de bevolking de lasten gelaten, dat wil zeggen zolang er hoop was op ontzet. Pas toen het pijnlijk duidelijk werd dat noch graaf Hendrik van den Bergh, noch Balançon, noch een andere Spaanse bevelhebber maar in de buurt van de belegerde stad kwam, verloren de burgers de moed. Verder lijden was nu niet meer te verantwoorden en alle redenen om het vege lijf te redden die eerder nog werden tegengehouden door de hoop werden weggeslagen.¹³⁵¹ Frederik Hendrik wist overigens dat de burgerij haar hoop gesteld had op het ontzet en dat het uitblijven daarvan het moreel kon doen omslaan. Half augustus vielen hem drie brieven in handen die door de stedelijke autoriteiten aan de Infanta geschreven waren, dezelfde brieven waarover de ruzie tussen de bisschop en de gouverneur ontstaan was. Het stadsbestuur schreef daarin onder meer dat de val van de vesting een kwestie van 'weynich dagen' was en dat de enige redding in het 'secours' lag.¹³⁵² De uitgebreide viering van

de verovering van Wezel vormde, zoals reeds beschreven werd, het breekpunt.¹³⁵³

De opmerking van Louis Pirenne dat de burgerij 'zwaar gedemoraliseerd' was toen haar 'overdreven verwachtingen' niet ingevuld werden en dat om die reden de twee forten werden opgegeven, is niet verdedigbaar.¹³⁵⁴ Niet alleen werden beide om heel andere redenen verlaten (de magistraat had hier overigens geen zeggenschap over), maar vooral het simpele feit dat het beleg nog tot het uiterste werd volgehouden getuigt van het tegendeel. De verwachtingen mochten achteraf dan wel 'overdreven' geweest zijn, voor de inwoners van de stad waren ze reëel: voor hen maakte de hoop op ontzet het beleg draaglijker. Sander Peeters van Alphen drukte dit gevoel voor de Infanta kernachtig, maar treffend uit:

Als men van het ontsedt versekert waer, soe soude men noch wel eenen storm, twee ofte drie wederstaen, men soude liever wyff ende kynderen voorsetten en keeren hen met stocken ende met steenen daer vuyt, eer men den vyant daer inne zoude laeten comen, als men voorseker waer dat zy ontsedt zouden worden.¹³⁵⁵

Een soortgelijk fenomeen deed zich ook in La Rochelle voor: daar hielden de burgers het ook veel langer uit dan verwacht, gedragen door de moed der wanhoop en een klein restje hoop op hulp uit Engeland. Hoewel men de stad al in mei 1628 als verloren beschouwde en zich in de zomer verbaasde over haar uithoudingsvermogen, gaf zij zich pas eind oktober over, gedwongen door hongersnood en ontbering.¹³⁵⁶ Het omgekeerde was echter eveneens mogelijk. In december 1715 smeekte de burgemeester van Stralsund de Zweedse koning, die de verdediging tegen de Saksische, Deense en Russische belegeraars leidde, de stad over te geven. Het bombardement was nauwelijks begonnen, maar toen reeds zag het stadsbestuur in dat er geen hoop op ontzet was.¹³⁵⁷ Zoals aan het begin van dit hoofdstuk gesuggereerd werd, steunde het verzet van de bevolking tot dan toe niet enkel op het katholieke geloof: dat was tegelijkertijd een motiverende én een troostende factor, maar als drijfveer alleen onvoldoende. De burgerij beoordeelde al dan niet bewust de kansen van de stad, een afweging met aan de ene kant de levensomstandigheden en de verwachtingen, de hoop op redding aan de andere kant. Zolang beide factoren elkaar in evenwicht hielden, kon het beleg volgehouden worden, maar deze bereidheid smolt weg zodra de balans verstoord werd. De prominent aanwezige katholieke kerk speelde een belangrijke rol in die mate dat ze een toekomstperspectief bood, maar dat deed ook de informatievoorziening. Hoop bestaat immers niet in een vacuüm en moet gevoed worden. Als er geen nieuws meer kwam uit de buitenwereld of, erger nog, het gevoel aan het lot overgelaten te zijn versterkt werd, dan droeg dat bij tot het omslaan van de houding van de burgerbevolking.

Zodra de veer gebroken was, kon de ontgoocheling gemakkelijk overgaan in verzet. Niet de eigenlijke verantwoordelijken voor het uitblijven van het ontzet,

maar de gezagsdragers dicht bij huis vormden daarbij het doelwit. Aanvankelijk broeide dat verzet onderhuids en vertaalde het zich vooral in kwaadsprekerij. Tijdens het beleg circuleerden kwalijke geruchten over de gouverneur, de heer van Ribaucourt en president Hendrik Franssen van Gestel, die voorgesteld werden als een kliek die er enkel op uit was zichzelf te verrijken ten nadele van het garnizoen en de stad, en daarom bijvoorbeeld nagelaten had voldoende buskruit in te slaan. Later, na het beleg, vonden deze beschuldigingen ook hun weg naar pamfletten tegen de échte verraders van 's-Hertogenbosch, die erop gericht waren de Bossche bevolking vrij te pleiten voor hun 'verraad' tijdens het beleg.¹³⁵⁸ In de laatste dagen van het beleg stelde de burgerij zich echter steeds recalci-tranter op en keerde zich bij enkele gelegenheden tegen de stedelijke en militaire overheden. De besliste weigering van de inwoners van het Vughtereind om hun wijk op te offeren voor een verloren strijd en de bedreigingen tegenover de ingenieurs die er metingen kwamen doen, getuigen van deze omgeslagen houding. Dit gedrag was geenszins uitzonderlijk, want ook in Venlo werden in 1637 de burgemeester en de Staatse officieren met de dood bedreigd door oproerige burgers, en in 1794 waren het in Den Bosch de gouverneur en de 'opperhoofden der bezetting' die het moesten ontgelden.¹³⁵⁹ De wanhoop en de ontmoedigde houding van de burgerij oefende druk uit op de beslissing van de gouverneur en de magistraat om de stad over te geven. De militairen hadden de steun van de bevolking nodig om de verdediging vol te houden en haar onwil om daaraan nog langer bij te dragen was een doorslaggevend argument.

XI

De strijd gestreden

‘God gheve datter gheene argher nieuwmaeren in ‘t lant en commen’, met die woorden besloot Baptiste Schoorman op 14 oktober een brief aan het Gentse stadsbestuur.¹³⁶⁰ Koopman Jacques de Letter, in Antwerpen, vatte rond dezelfde tijd de situatie samen voor een kennis in Sevilla:

Les bonnes nouvelles et les meilleures espérances que vous avies des affaires de guerre de par-deça ne sont pas trop bien succedées, car l’entrée en la Veluwe de nostre armeé a esté à plus de bruiet que de fruict, et les bonnes et très importantes villes de Wesel et de Bolducq sont tout en les mains de l’ennemy, qui est une perte signalée. Et craint-on qu’il n’est pas pour démettre encores les armes en cest arrière-saison sans entreprendre encores quelque autre desseing.¹³⁶¹

De laatste maanden van 1629 waren inderdaad voor vele Zuid-Nederlanders een desillusie, een kater die ze liefst zo snel mogelijk wilden doorspoelen. Net als in het belegerde Den Bosch had het schokkende verlies van Wezel de doodsklok geluid over elk optimisme. Op het ogenblik dat de baron van Grobbendonk met zijn garnizoen de stad verliet, bevond het leger van de graven van den Bergh en Nassau zich dan nog wel aan de IJssel, maar daar kon het niet veel meer uitrichten dan óf op zijn terugroeping te wachten, óf op de komst van Frederik Hendrik; in beide gevallen lag een smadelijke aftocht in het verschiet. Overal in de Zuidelijke Nederlanden ging de roep om vrede, of minstens een bestand, steeds luider op, maar de beroering kon volgens sommige regeringsfiguren omslaan in een openlijke opstand tegen het Spaanse gezag.

Dit hoofdstuk behandelt de nadagen en de afwikkeling van de veldtocht, die zich parallel langs drie grote lijnen ontwikkelde. In de eerste plaats was er de enorme uitbarsting van ongenoegen die na de val van Den Bosch door de Zuidelijke Nederlanden raasde en het Spaanse gezag ernstig ondermijnende; vervolgens de smadelijke aftocht van de legers van Jan van Nassau en Hendrik van den Bergh van de Veluwe en de intocht van het Staatse leger in het Rijnland, en ten slotte de moeizame machtsoverdracht in ‘s-Hertogenbosch en de Meierij. Deze drie afzonderlijke evoluties kwamen samen in de bestandsonderhandelingen die eind dat jaar in Roosendaal gevoerd werden en speelden daarin elk

hun eigen belangrijke rol. Voor het verhaal van de veldtocht van 1629 vormen deze besprekingen een natuurlijk einde, met de inname van Pernambuco in het voorjaar van 1630 als orgelpunt, maar ze waren net zozeer een begin voor nieuwe ontwikkelingen die de komende jaren en decennia het aanzicht van de Nederlandse oorlog bepaalden.

Op de rand van de afgrond

Het verraad van de Spanjaarden

Het garnizoen van 's-Hertogenbosch hield na de uittocht geen halt in Diest, de in de capitulatie overeengekomen wijkplaats, maar trok op bevel van de regering onmiddellijk door naar het Land van Waas. Van daaruit werden de compagnieën in de komende weken geleidelijk verdeeld over verschillende garnizoenssteden in de Zuidelijke Nederlanden: het tercio van Grobbendonk zelf, bijvoorbeeld, werd overgeplaatst naar Rijsel, Doornik en Saint-Amand.¹³⁶² Daags na het vertrek van het garnizoen had de Infanta in Brussel de capitulatie ontvangen, haar toegestuurd door de baron van Grobbendonk. Hoewel ze erg teleurgesteld was over het verlies van de vesting, werd de gouverneur reeds op de avond van zijn aankomst hartelijk ontvangen; 's anderdaags bezocht hij kardinaal De la Cueva en andere regeringsfiguren.¹³⁶³ Wie wel van ernstig falen beschuldigd werd, was graaf Hendrik van den Bergh, die vooral in Spaanse kringen in het beste geval van weifelend handelen, in het slechtste van verraad beschuldigd werd. De keizerlijke soldaten meenden alvast dat de graaf een rol gespeeld had bij de inname van Wezel en zelfs Jan van Nassau liet niet na te verklaren, tot bij de Infanta toe, dat zijn medebevelhebber in goede verstandhouding met de prins van Oranje stond.¹³⁶⁴ Toen Van den Bergh begin oktober een audiëntie bij de landvoogdes verzocht om haar de penibele toestand van het leger uiteen te zetten, werd deze hem tot zijn verbazing geweigerd. De officiële reden, geadviseerd door de Spaanse factie, was dat de graaf nodig was bij zijn leger, maar tussen de regels door zweemde de vorstelijke ongenade.¹³⁶⁵

Onder de bevolking heerste een andere opinie over de verantwoordelijkheid voor het debacle. Het land was verkocht door vier of vijf dieven, stelde een Brussels pamflet, en zij wilden hun 'misdæet op onsen Veldt-Heer legghen'.¹³⁶⁶ Hendrik van den Bergh werd door de bevolking vrijgepleit, maar wie was dan wel schuldig? Een Duinkerkerse koopman wist het antwoord: 'De hoverdie en de giericheit van S[panjaard]en, neffene hun quaede genegentheit tot ons aerme Nederlanders is d'occasie van alle dese miserie ende desolatie'. De Spaanse raadgevers en bij uitbreiding naaste Zuid-Nederlandse medewerkers als Ferdinand Boisschot werden met de vinger gewezen.¹³⁶⁷ Dat voorvoelde kardinaal de la Cueva, het boegbeeld van de Castiliaanse factie. Toen de eerste geruchten over

de capitulatie van 's-Hertogenbosch liepen, vluchtte hij in de vroege ochtend van 14 september uit Brussel en vestigde zich tijdelijk in het kasteel van Tervuren.¹³⁶⁸ Geruchten over een revolte waren niet van de lucht: in de Brusselse binnenstad werd een man aangehouden die tegen het beleid van De la Cueva fulmineerde en de bevolking ophitste, in Gent werden stenen naar heiligenbeelden gegooid, in Leuven veroorzaakten onbekenden ongeregelde heden en schreeuwden 'Paep vuyt!' op de vesten, in Roermond dreigde een 'verrader' de stad uit te leveren, in Bergen circuleerde 'un pasquil terrible' tegen de kanselier van Brabant en elders in Henegouwen preekte een priester dat de Spanjaarden staatsvijanden waren.¹³⁶⁹

Hoezeer de Spanjaarden ook in de vuurlinie lagen, de koning en vooral de Infanta bleven buiten schot. 'Autrement on tesmoigne un grande affection à S[on] A[ltesse] et à sa Maj[esté]', noteerde een Henegouwse edelman, en het Brussels pamflet verweet de 'dieven' de jonge vorst – Filips IV – te misbruiken.¹³⁷⁰ De vrees van Spaanse en de hoop van Haagse regeringskringen dat de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden ertoe gebracht kon worden zich van de Habsburgse monarchie af te scheuren en toevlucht te zoeken onder de vleugels van de Republiek, was dus ongegrond. De gehechtheid aan de wettige vorst was te groot en bovendien had de katholieke kerk grote politieke invloed. 'Het Roomsche Gheloof, ende den Koningh, ende het Vaderlandt' waren onlosmakelijk met elkaar verbonden en niet het doel, maar net de oorzaak van het gerechtvaardigde verzet. De Republiek had de Zuidelijke Nederlanden daarentegen niets te bieden. Niet alleen berustte het geïsurpeerde gezag van de Staten op religieuze onderdrukking van het katholicisme, maar bovendien legde het de onderdanen ondraaglijke lasten op. 's-Hertogenbosch was één van de steden die daarvan kon getuigen, heette het in de propaganda van de jaren 1630.¹³⁷¹ Er kan een verband gesignaleerd worden met de predikaties en de omhalingen die de voorbije zomer de oorlogsinspanning getekend hadden. Wekenlang was de bevolking hun betrokkenheid ingeprent, was hun het succes van het leger voorgehouden, en hadden ze inderdaad 'liberalijck' daartoe bijgedragen, maar nu was dat vertrouwen beschaamd, wat tot heftige reacties leidde. De koning van Frankrijk vergiste zich dat de Zuid-Nederlandse bevolking 'aen te locken [was] tot verlatinge van de Spaensche gehoorsaemhey't' omdat de 'oorlochsoppositien' niet door 'de arme ingesetene' gedragen werden, maar alleen door de 'Spaensche citadellen, gouverneurs ende garnisoenen'. Dat dacht ook de Staatse militair Severin Homacker, die uit het Land van Aalst vernam dat 'de borgers ende inwonders anders nijet hoepen als dor haer Hoogh Mo[genden] verlost te worden. Se souden al lange op d[e] Spanniarts geslagen hebben, hadden se enige uthcompste geweeten'.¹³⁷² Waar ze zich daarentegen niet in vergisten, was de oorlogsmoeheid die zich onder de bevolking begon te verspreiden. Het Spaanse wanbestuur en de jarenlange strijd hadden de Nederlanden 'kael, heel arm, en beroyt' gehouden, en beterschap was niet in zicht zolang ze als 'het magazijn van haer krijgh en oorloch' bleven dienen.¹³⁷³

Naast de woede om het verraad van de Spanjaarden, overheerste een tweede gevoel in de Zuidelijke Nederlanden: angst. Er bestond geen zekerheid over de verdere plannen van Frederik Hendrik, maar de algemene verwachting was dat de prins geen genoeg zou nemen met alleen Wezel en 's-Hertogenbosch, zeker niet nu het Spaanse leger zo zwak was. Al op 5 september, dus nog voor de overgave, had de magistraat van Leuven een aantal maatregelen afgekondigd met het oog op 'die peryckelen die dese stadt soude mogen comen te lyden doer het verlies van 's-Hertogenbossche'.¹³⁷⁴ Na de capitulatie van Den Bosch werd de sfeer grimmiger. Ongeveer een week na de capitulatie werden de schepenen om één uur 's nachts bijeengeroepen naar aanleiding van berichten uit Mechelen dat Frederik Hendrik een grootscheepse aanval op Brabant voorbereidde, 'jae, dat sy by naerdere tydingen hadden verstaen dat den vyant alreede was op de beenen ende vertrocken'. Noodmaatregelen werden afgekondigd om het dreigende gevaar af te wenden: alle omringende dorpen en steden werden gealarmeerd, de vestingwerken hersteld, de poorten gesloten, de burgerwacht in staat van paraatheid gebracht en het waterpeil van de Dijle verhoogd.¹³⁷⁵ De universiteitsstad was zeker geen alleenstaand geval, want overal in de Zuidelijke Nederlanden, van Breda tot Namen, raakten plaatselijke bevelhebbers en besturen in paniek. Alle bedolven ze het hof in Brussel onder alarmerende en smekende verzoekschriften om hulp. Het stadsbestuur van Aarschot koos voor zekerheid en stuurde enkele afgevaardigden naar de prins 'omme sauvegarde te obtineren ende over de contributie te handelen', maar de angst werkte ook onderhuids door. De inwoners van Sint-Gillis in het Land van Waas weigerden bijvoorbeeld hun kerk verder te verfraaien omwille van de recente 'turbulenta' in de oorlog.¹³⁷⁶ Hoewel de angst voornamelijk het gevolg was van elkaar steeds versterkende geruchten, droeg ze wel bij tot de stuurlaai van de regering, die niet alleen zelf ook door paniek gegrepen was, maar bovendien te kampen had met ernstige oppositie van binnenuit. Alle personen en instellingen die zich in de voorgaande jaren gegriefd hadden gevoeld, namen nu de gelegenheid te baat om hervormingen te eisen. Net als voor de bevolking waren de Spaanse regeringsfiguren kop van jut.

Legale oppositie

Van de plotse uitbarsting van ongenoegen onder de bevolking liep inderdaad een rechtstreekse lijn naar de politieke vertegenwoordigers van het land, de gewestelijke Staten, waarbij vooral de 'aliénation', de vervreemding, tussen hen en de regering werd benadrukt. Een anonieme informant van de Staten-Generaal voorspelde grote moeilijkheden:

Die van Vlaenderen seggen opentlyck terwylen de coninck door quade regeringe ende ordre syn lant laet verlooren gaen, dat sy genootsaect

syn het roer vant schip selffs by der hant te nemen om henselven te conserveren ende tegens hunne vyanden te defenderen, waertoe sy midde[!] by hen selffs sullen vinden. Gelycke discoursen ende propoosten wort by die van Arthoys ende Henegouw oock gehouden.¹³⁷⁷

In werkelijkheid bewandelde de oppositie echter een meer legale weg. De Staten van Henegouwen, vergaderd in Bergen, gaven blijk van groot wantrouwen tegenover de Spaanse 'ministres' van de Infanta en weigerden nog langer met beden in te stemmen zonder het volledige beheer daarvan in handen te krijgen. Verder naar het westen, in Arras, klonken in het voorjaar van 1630 vergelijkbare stemmen. Het graafschap was financieel uitgeput, de regering in wanorde, en de plaatselijke edelen werden uit de Raden van State en Oorlog, én van de hoogste militaire rangen gesloten.¹³⁷⁸ De klachten waren dan wel iets meer beargumenteed en voorzichtiger onder woorden gebracht, in essentie verschilden ze weinig van het Brusselse pamflet dat de verdediging van de plaatselijke adel en de vorst tegen de Spaanse 'dieven' op zich nam. Zoals de graaf van Estaires en anderen gewaarschuwd hadden, was de gevaarlijke 'Spaanse' politiek op een catastrofe uitgelopen. Hoewel vaak anders wordt aangenomen, leidde de crisis wel tot een vorm van geïnstitutionaliseerd verzet. De Staten van Brabant kozen daarbij voor het bijeenroepen van de Staten-Generaal: nadat het voorstel eerst, eind september, 'noch ter tyt' was uitgesteld, legde een gezantschap het enkele dagen later toch aan de Infanta voor. Dezelfde gezanten, namelijk de abt van Villers-la-Ville, de baron van Hoboken en de burgemeester van Leuven, vroegen daarnaast het herstel van de autochtone invloed in het bestuur. Het antwoord van de Infanta was vaag en ontwijkend: ze hoopte een middel te vinden om het gevaar te keren, zei ze, en ze had kort tevoren reeds de opening van de licenten gegarandeerd.¹³⁷⁹ De oplossing voor de crisis moest, wat haar betrof, van Filips IV komen.

Aan het hof in Brussel heerste chaos, niet alleen door de vlucht van De la Cueva en het opspelen van de oppositie, maar vooral door het ontbreken van duidelijke leiding, te meer omdat juist in die belangrijke maanden de Infanta ziek was. 'Ydereen wenste wel, dat het beter ging', merkte Oldenbarnevelt cynisch op, 'waertoe een schoolmeester als den marquis [Spínola] van node is'.¹³⁸⁰ Van de Staten-Generaal kon vooralsnog geen sprake zijn en na dat ene voorstel werd er niet meer over gesproken. De Infanta en zeker het hof in Madrid, waar Olivares afwijzend stond tegenover de Zuid-Nederlandse eisen, vreesden voor al te grote aanspraken; het voorstel werd waarschijnlijk zelfs niet eens naar Spanje doorgestuurd. Waar de koning wel voor gewonnen was, was zelf naar de Nederlanden af te reizen. Zijn persoonlijke aanwezigheid daar kon de gemoederen bedaren, wist iedereen, en de geboorte van een troonopvolger op 17 oktober schiep de mogelijkheden daartoe, tot opluchting van diverse regeringsfiguren.¹³⁸¹ In afwachting van zijn komst probeerde de koning olie op de golven te gieten

door de gewesten aan te schrijven. Hij bedankte hen voor hun 'ancienne fidelité' en verzekerde hun 'que l'une des plus principales causes qui nous ont fait ressentir ces succès a esté le mescontentement qu'ilz vous auront causé'.¹³⁸² Om aan dat ongenoegen tegemoet te komen, verdween een aantal figuren uit de regering. Carlos Coloma vertrok met een onderhandelingsopdracht naar Engeland, de hoogst onpopulaire kardinaal De la Cueva werd naar Rome gestuurd, en 'veedor general' Ruíz de Pereda werd gearresteerd op verdenking van fraude. Om de Infanta bij te staan, reisden drie ervaren diplomaten naar de Zuidelijke Nederlanden af, namelijk de markiezen van Aytona, Leganés en Mirabel, allen nauwe medewerkers van Olivares.¹³⁸³ Aytona was een bekwame onderhandelaar en begreep snel dat aan tenminste een deel van de klachten moest toegegeven. Tegen de adviezen van Olivares in liet hij het systeem van de 'juntas' dat door De la Cueva was gehanteerd voor wat het was en herstelde hij de Raad van State althans ten dele in zijn oude functies. De hoge adel kon immers omwille van haar prestige en rijkdom niet zonder meer buitenspel gezet worden; dát was pas mogelijk in 1632, toen de hoge edelen zichzelf met hun fronde tegen het koninklijk gezag verbrandden en uit de Raad geweerd werden.¹³⁸⁴ Voorlopig trachtten de Spaanse regeringsgezanten de Raad van State zwak te houden. Het inbrengen van autochtone, maar loyale prominenten als de bisschoppen van Mechelen en Gent, Jacques Boonen en Antoon Triest, creëerde een meer betrouwbare samenstelling. Bovendien beperkten de bevoegdheden zich tot puur binnenlandse aangelegenheden, want zaken als oorlogvoering en diplomatie vielen immers toe aan een nieuw, beperkt comité onder Aytona zelf. Het ongenoegen van de hoge adel werd in 1629 voornamelijk opgevangen door hun allerhande eerbewijzen toe te kennen. De graaf van Estaires stond bekend als een hevig criticus van de regering, zoals eerder al bleek, en was allesbehalve geliefd bij Aytona, maar toch werd hij als vertegenwoordiger van de Zuidelijke Nederlanden naar Madrid gestuurd om de koning geluk te wensen met de geboorte van de troonopvolger; hij keerde uit Spanje terug als prins en met de belofte dat hij voor een gewestelijk stadhouderschap in overweging werd genomen.¹³⁸⁵

Het Spaanse hof was er in geslaagd zonder diepgaande maatregelen de crisis te bezweren en zich opnieuw van de loyaliteit van de Zuidelijke Nederlanden te verzekeren, maar het was zeer de vraag of dit resultaat blijvend was. Niet de oorzaken, maar de symptomen van de crisis waren bezworen: de Spanjaarden domineerden nog steeds de besluitvorming, de hoge adel bleef uitgesloten en de Staten hadden nog steeds verzoeken die niet gehoord werden. Het bestuurlijke ongenoegen was tijdelijk in zijn groei vertraagd, niet opgelost, en de financiële structuren waren onveranderd gebleven. De twee bepalende factoren in het debacle van 1629 bleven dus prominent aanwezig in de Zuidelijke Nederlanden: het was enkel wachten op een volgend Staats succes om opnieuw de lont aan het kruitvat te steken.

De terugtocht van de IJssel

Sinds de inname van Wezel bevond Hendrik van den Bergh zich in een netelige positie. Op 6 september lagen de keizerlijke troepen onder Jan van Nassau nog steeds aan de IJssel, aangevuld met een klein Spaans contingent onder kolonel Diesdorf. De graaf van Isenburg-Grenzau dekte Rijnberk, terwijl hijzelf kwartieren betrok om en in Bocholt, op de weg tussen de Rijn en de IJssel. De grote vraag die de bevelhebbers zich stelden, was of het ontzet van 's-Hertogenbosch het waard was de IJssel op te geven. Ondanks de zwakte van het Staatse belegeringsleger koos Hendrik van den Bergh niet voor een laatste wanhopige aanval op het leger van Frederik Hendrik. Immers, redeneerde hij, als de stad alsnog viel, zou de prins niet aarzelen het geïsoleerde kamp bij Dieren te overrompelen en dan verloor het Spaanse leger op beide fronten.¹³⁸⁶ Zijn voornemen om het bruggenhoofd op de IJssel veilig te stellen, had echter weinig kans op slagen. Na de overgave van 's-Hertogenbosch moest Van den Bergh toegeven aan de druk vanuit het hof in Brussel, dat voor de veiligheid van Brabant vreesde. Zijn leger marcheerde langs de Maas zuidwaarts en betrok begin oktober kwartieren in het prinsbisdom Luik, tot onder de rook van de stad zelf. Daar eindigde voor de vermoeide soldaten de veldtocht van 1629: het laatste wapenfeit was een gewapend treffen tussen Italiaanse soldaten en Luikse burgers die hen wilden verjagen.¹³⁸⁷ Aan de IJssel had het vertrek van de graaf ingrijpende gevolgen. Geconfronteerd met het gevaar ingesloten te worden, trok Jan van Nassau het grootste deel van zijn leger, op 2.000 man na, weg van de IJssel en hij legerde het op de rechteroever bij Steenderen, waar hij van een veiligere aftocht verzekerd was.¹³⁸⁸ De verwachting was immers dat de Staten-Generaal, nu ze de handen vrij hadden, met de vijandelijke aanwezigheid wilden afrekenen.

De noordelijke provincies hoopten inderdaad 'dat men die groote victorie voor 't merendeel tot dienste van de andere provincien becomen, van gelijcken op onse frontieren behoort te vervolgen', maar dat behoorde vooralsnog niet tot de mogelijkheden, noch op de Veluwe, noch in Drente, waar eind augustus een kleine legermacht van ongeveer 4.000 soldaten bij Meppel verzamelde.¹³⁸⁹ Frederik Hendrik bleef tot 24 oktober in 's-Hertogenbosch, maar stuurde wel aanzienlijke versterkingen naar zijn neef in Arnhem. Begin oktober nam Ernst Casimir het initiatief toen hij met zijn versterkte leger naar Doesburg marcheerde, waar hij de negende aankwam. Bij Drempt liet hij vervolgens een versterkt legerkamp oprichten, van waaruit hij de keizerlijke troepen kon controleren. Twee dagen later volgde de confrontatie toen ongeveer 2.000 man keizerlijk voetvolk en 26 compagnieën ruitery de Staatse troepen aanvielen. Deze schermutseling leverde geen van beide partijen duidelijk voordeel op, maar had toch onverwachte gevolgen.¹³⁹⁰ In de loop van de volgende dag, 13 oktober, trok het keizerlijke leger zich terug, tot stomme verbazing van Ernst Casimir en de gedeputeerden te velde.¹³⁹¹ Deze verbijstering was niet zo groot geweest, hadden

ze geweten hoe het er werkelijk aan toe ging in het vijandelijke leger of wat zich in de voorbije dagen in Brussel had afgespeeld.

Jan van Nassau had nauwelijks enkele dagen tevoren in een bijzonder deprimerende brief aan Hendrik van den Bergh zijn wanhoop en die van zijn soldaten beschreven. Hij wist niet meer van welk hout pijlen maken, vertrouwde Nassau hem toe, en vreesde de greep op de gebeurtenissen te verliezen.¹³⁹² In Brussel was de regering na uitgebreid overleg met Montecuccoli, die naar het hof was afgereisd, al eerder tot dezelfde slotsom gekomen.¹³⁹³ Net als toen Sander Peeters van Alphen hun de Bossche wanhoop schetste, was het lange gesprek met de graaf voor Coloma en De la Cueva een ontluistering. Aan de IJssel was er geen enkele fortificatie die naam waardig, en een degelijk fort, een 'fort real', kon ten vroegste binnen zes maanden klaar zijn. Het keizerlijke leger vertoonde nochtans een 'grandissime désir' om de Infanta te dienen, benadrukte de graaf. Tenminste, dat gold voor hemzelf en Nassau, want de soldaten (de Italiaan verzweeg dit) waren opstandig. Uit balorigheid waren soldaten vier, zelfs vijf mijl in de wijde omgeving van het kamp uitgezwermd en hadden er alle molens vernield, en zelfs de officieren stelden zich steeds weerspanniger op. Voor Coloma en De la Cueva restte er weinig keus dan de keizerlijke troepen de terugtocht van de IJssel toe te staan. Ze kwamen daarmee tot dezelfde conclusie als Wallenstein, Nassaus overste, die hem rond dezelfde tijd had geschreven zich klaar te houden voor vertrek uit de Nederlanden.¹³⁹⁴ De Luxemburgse kolonel Diesdorf, die geen uitdrukkelijke orders daartoe had ontvangen, volgde de keizerlijke troepen op 13 oktober.¹³⁹⁵

De bezetting van het Rijnland

Zoals in de Zuidelijke Nederlanden gevreesd werd, was de veldtocht voor het Staatse leger nog niet ten einde. Reeds enkele dagen na het vertrek van Nassau en Diesdorf liet Frederik Hendrik de Franse kolonel Hauterive het kasteel van Ringelberg innemen, kort daarna gevolgd door Isselburg, twee Spaanse versterkingen in Kleef.¹³⁹⁶ In de komende weken veroverde het Staatse leger verschillende kleine en grotere steden en vestingen, waardoor na bijna vijftien jaar aan de Spaanse dominantie in dat gebied een einde kwam: Solingen, Duisburg, Essen, Rurort en vele andere plaatsen vielen één voor één in Staatse handen. De snelle opmars van de Staatse troepen bracht de nieuwe regering in Brussel ertoe om vanaf de lente van 1630 de resterende versterkingen op de rechteroever van de Rijn, met uitzondering van residentiestad Düsseldorf, aan de Katholieke Liga over te laten. De grootste verrassing was ongetwijfeld de opgave van Lingen: in iets meer dan een jaar tijd had de Republiek de drie mogelijke oorlogsdoelen voor 1629 gerealiseerd.¹³⁹⁷

De bezetting van deze vestingen had aanvankelijk een louter strategisch doel: met plaatsen als Buderik en Rurort in handen werd 'de vijant verre van d'Yssel ende buiten de lemiten van desen staet [...] gekeert', maar al snel groeide

de idee dat ook een ander doel door de bezetting van Kleefs grondgebied gediend werd. Op voorstel van Frederik Hendrik en Ernst Casimir hadden de Staten-Generaal immers besloten om de 'Duitse' troepen die het voorbije jaar waren aangenomen in het Rijnland te legeren voor rekening van de plaatselijke overheden. Niet alleen ontsloegen de Staten-Generaal daarmee zichzelf van de zware lasten die het overwinteren met zich meebrachten, maar bovendien waren deze soldaten dan beschikbaar voor nieuwe acties in het voorjaar.¹³⁹⁸ Door hun wangedrag was overigens niemand nog gebrand op hun aanwezigheid binnen de grenzen van de Republiek: in Utrecht kwam het in november opnieuw tot muiterij, waarbij in tegenstelling tot september wel doden en gewonden vielen.¹³⁹⁹ Dat wangedrag was er, net als de hoge kosten voor het in dienst houden van de troepen, oorzaak van dat vele gewesten aandrongen op de 'reductie' van deze troepen en zelfs een uitgesproken voorkeur hadden om ze te ontslaan. Die eisen waren al kort na de overgave van Den Bosch gesteld, vooral door Holland, maar hiertegen had Frederik Hendrik zich teweergesteld. Niet alleen was het ogenblik nog te vroeg, oordeelde hij, maar bovendien bestond het risico dat de ontslagen troepen onmiddellijk dienst namen bij het keizerlijke leger van Wallenstein zodra ze terug in het Rijk waren.¹⁴⁰⁰ De inkwartiering in het Rijnland was dus een compromis, die toeliet zoveel mogelijk troepen in dienst te houden zonder op te moeten draaien voor de lasten. De bevelhebbers van de troepen werden voor de keuze geplaatst tussen afdanking en verdere Staatse dienst, maar moesten in dat laatste geval wel hun compagnieën 'reduceren' tot 100 soldaten en naar de zogenaamde 'Bovenkwartieren' vertrekken. Enkel de kolonels Holck en Morgan kozen voor ontslag, zodat uiteindelijk 46 compagnieën voetvolk en twee vanen ruitery oostwaarts vertrokken.¹⁴⁰¹

De enige bedenking die de Raad van State over de inkwartiering in het Rijnland uitte, was dat 'geen oorsaecke aen de keysersche ende Spaensche [mocht] gegeven worden van datelyck sich daertegen met inseyndinge van trouppes te opposeren'. Om die reactie voor te zijn, werd Willem van Nassau opgedragen zoveel mogelijk in eigen naam op te treden, al waren hij en zijn commissarissen wel gebonden aan het advies van de gedeputeerden in Wezel.¹⁴⁰² De ambitie om de plaatselijke bevolking niet tegen het Staatse leger op te zetten werd verre van waargemaakt, want graaf Willem en zijn slecht betaalde, ongedisciplineerde troepen gingen allesbehalve zachtzinnig te werk.¹⁴⁰³ Evenmin konden de troepen dat jaar ingezet worden, want geplaagd door hoge lasten en geldgebrek bleef de in het Zuiden gevreesde veldtocht van 1630 uit. Nochtans moet de inkwartiering als een strategisch succes beschouwd worden, omdat de Republiek erin geslaagd was om na anderhalf decennium de Spaanse dreiging aan haar gevoelige oostflank te breken. Rijnberk en Orsoy waren dan wel nog in vijandelijke handen, zonder de talloze kleine garnizoenen was de dreiging danig gereduceerd.

De afdanking van de andere troepen verliep niet zonder problemen. Sigismund Protz, wiens troepen bijna onmiddellijk na aankomst in de Republiek

ontslagen werden, nam er geen genoegen mee. Hij liet in december aan de Raad van State weten bedrogen te zijn, en net als één van zijn kapiteins, 'sijn revenge [te willen] hebben, het sij dan aen wijen het sij'; grootspraak, zo bleek, want hij werd nergens meer aangetroffen toen de Raad van State hem wilde laten arresteren.¹⁴⁰⁴ Het vertrek van de Zweedse troepen verliep evenmin voorspoedig. Wekenlang lagen ze voor Pampus te wachten op de schepen die hen naar het Oostzeegebied moesten brengen, maar deze kwamen pas tegen half november, tot ongenoegen van overste Falkenberg, die daarenboven nog grote tegoeden claimde van de Staten-Generaal.¹⁴⁰⁵ Het grondgebied van de Republiek werd echter nog lang geteisterd door rondtrekkende afgedankte soldaten, voornamelijk Engelsen en Schotten, waardoor de overheden genoodzaakt werden hard op te treden tegen deze vagebonden.¹⁴⁰⁶ Niet alle afgedankte compagnieën keerden naar huis terug; verschillende, waaronder de Schotse kapitein Francis Traffort, namen dienst bij de koning van Zweden.¹⁴⁰⁷ Net zozeer als de Staten-Generaal hun voordeel hadden gedaan met de geoefende soldaten uit Denemarken, kon Gustaaf-Adolf nu profiteren van de Staatse oorlogsinspanningen.

's-Hertogenbosch onder Staats bewind

Het nieuwe stadsbestuur

De machtsovername in 's-Hertogenbosch werd door Frederik Hendrik en de Staten-Generaal daags na de uittocht van het garnizoen ter hand genomen. Een eerste belangrijke positie die diende vergeven te worden was die van gouverneur, een functie die voorlopig werd uitgeoefend door luitenant-kolonel Filips van Thienen. Zoals in het capitulatieverdrag bepaald was, moest de gouverneur een Nederlands edelman zijn: uit alle kandidaten, waaronder de hertog van Bouillon, graaf Willem van Nassau en Thomas van Stakenbroeck, koos Frederik Hendrik begin 1630 voor Johan Wolfert van Brederode, die zijn aanstelling grondig had voorbereid. Reeds vanaf 13 augustus had hij zowel de prins als diens sergeant-majoor Jacques Wijts gepolst, en later verzekerde hij zich ook van de steun van Gelderland (via de graaf van Culemborg), Holland en Utrecht.¹⁴⁰⁸

Was de aanstelling van de gouverneur een interne militaire kwestie, dan gold dat niet voor het aanstellen van de nieuwe magistraat. Die taak reserveerden de Staten-Generaal en de prins voor zichzelf, maar de lagere functies mochten door het nieuwe stadsbestuur zelf verkozen worden. Het benoemingsproces ging relatief snel, want minder dan een week na de eerste gesprekken op 25 september legde de nieuwe Bossche magistraat de eed af; alle overige functies waren uiterlijk tegen de lente van 1630 ingevuld.¹⁴⁰⁹ Het stadsbestuur wierp zich onmiddellijk op als de verdediger van de Bossche privileges: daags na hun aanstelling reeds drong president Hendrik Kuysten erop aan dat de eedaflegging binnen de

muren zou gebeuren, 'volgens onse costuyme ende privilegien'. Toen de gedeputeerden de nieuwe magistraat opdroegen voorlopig zonder het tweede en het derde lid, de raad en ambachtsgilden, te besturen, rees daartegen onmiddellijk protest. De reden voor deze Staatse eis was duidelijk: de gilden waren een bij uitstek katholiek bastion, en het tweede lid, de raden, bestond uit voormalige, dus katholieke schepenen. Alle protest was echter vruchteloos: in weerwil van de capitulatie bleven de gilden bleven tot aan de Franse bezetting van 1795 uitgesloten van deelname aan het stadsbestuur, al werden op 18 april 1630 wel twee bijkomende raadslieden benoemd.¹⁴¹⁰ Wat de aanstelling en het functioneren van het stadsbestuur betrof, waren de gedeputeerden te velde bereid, zij het voorlopig, de capitulatie geweld aan te doen. Dat was hen toegestaan, want de tekst had uitdrukkelijk gestipuleerd dat de Staten-Generaal konden voorbijgaan aan hetgeen zij oordeelden 'jeghens de unie' te zijn, maar niet erg constructief voor de relaties met de nieuwe onderdanen.¹⁴¹¹ Bij de keuze van de nieuwe magistraat stond Frederik Hendrik er dan ook op dat zowel de privileges van de stad als de capitulatie nageleefd werden.

Aan het begin van de deliberatie van de zeven gecommiteerden (één per gewest), in de namiddag van 18 september, liet de prins door Constantijn Huygens meedelen dat hij een duidelijke voorkeur had voor vluchtelingen uit Breda of kandidaten uit Grave, Bergen-op-Zoom en andere steden 'ingevalle dat binnen 's-Hertogenbosch daertoe egeen stoffe en soude syn te becomen'. Die prinselijke interventie en een verzoek van het nieuwe schepencollege waren de reden dat aanvankelijk één, naderhand twee oud-schepenen, Robert van Voorne en Jan Pelgrom, een plaats in de magistraat kregen, 'hoewell Roomsch Catholycq'.¹⁴¹² De 'stoffe' voor de nieuwe magistraat werd gevonden onder de Bossche emigranten: slechts drie niet-poorters dienden genaturaliseerd te worden, namelijk de pensionarissen Jan Gans en Lazarus van Sonst, en hoogschout Willem van der Rijt.¹⁴¹³ Het vermoeden van M.P. Christ dat het nieuwe stadsbestuur grotendeels werd samengesteld uit uitgeweken Brabanders en hun nazaten, was dus terecht. Meer nog, niet alleen werden voornamelijk oud-Bosschenaren aangesteld, ook de privileges van de stad werden beter nageleefd dan meestal werd aangenomen. Geen van de nieuwe magistraten kwam echter uit vooraanstaande families die enige rol had gespeeld in de gebeurtenissen van 1579, maar velen onder hen hadden een achtergrond als handelaar. Enkel de grootvader van president Hendrik Kuysten, wiens vader een wijnhandelaar was, had onder de regering van Karel V nog als schepen gezeteld; een andere verwant had destijds als burgerkapitein de wijk moeten nemen naar het Noorden. Schepen Joris van Bernage, die in 1629 in Hooge Zwaluwe woonde, was de enige met reële bestuurservaring, want hij had enkele jaren deel uitgemaakt van de magistraat van Breda.¹⁴¹⁴

Voor lagere ambten probeerden de gedeputeerden te velde zittende functionarissen over te halen op hun plaats te blijven, maar vaak tevergeefs, want 'de

grootte ende cleyne zyn in haer religie seer gepasioneert'.¹⁴¹⁵ Schepen Godfried Loeff van der Sloot was een uitzondering, want hij trachtte zijn plaats te behouden door Frederik Hendrik te vertellen dat hij blij was van de Spaanse tirannie verlost te zijn.¹⁴¹⁶ Anderen weigerden resoluut onder het nieuwe gezag aan te blijven. Het meest opvallende voorbeeld daarvan is ongetwijfeld Philips van Brecht, de oude en ziekelijke hoogschout, die een voorstel daartoe afwees en naar Brussel uitweek. Voor lagere functionarissen lag door deze politiek promotie in het verschiep, zoals klerk Mathijs van den Ancker, die griffier werd na de weigeringen van Gijsbrecht van den Velde en een hoger geplaatste secretaris, beiden om beweerde gezondheidsredenen.¹⁴¹⁷ Bij de lagere stedelijke functies, die niet door de Staten-Generaal, maar door de magistraat werden vergeven, was het aantal 'oude' Bosschenaars hoger, waaronder ook een aantal bekeerlingen. De meest opvallende onder hen waren de twee bijkomende weesmeesters die op 4 februari 1630 werden aangesteld: Isaac Goyaerts van der Graeff en Jan Donckers waren beide 'poorteren deser stadt' en rond dezelfde tijd lidmaat geworden van de hervormde kerk.¹⁴¹⁸

De nieuwe magistraat liet niet na zelf kandidaten naar voor te schuiven, soms tegen wens van de Staten-Generaal in, zoals toen de eerste Staatse hoogschout, Willem van der Rijt, al na enkele weken naar zijn oude functie als drossaard van Bergen-op-Zoom terugkeerde.¹⁴¹⁹ De Bossche voorkeur ging uit naar Johan Bacx, ritmeester in het garnizoen, omdat die een 'ingeboren edelman' was en daarmee de poorters 'grootte vreuchde' zou brengen. Dat laatste was in werkelijkheid zeer twijfelachtig. Bacx was telg van een familie die voor 1579 tot de radicale calvinistische factie behoorde en waarvan verschillende leden als bevelhebbers van de omringende Staatse garnizoenen de stad veel schade hadden berokkend. Aan deze kandidatuur werd echter voorbijgegaan, waarop op 29 november 1629 Hendrik van Bergaigne als opvolger werd aangesteld.¹⁴²⁰ Dat voor de Brabander Bergaigne werd gekozen, was te danken aan de tussenkomst van Simonides à Middelgeest, de fiscaal van de Staatse Raad van Brabant. Zowel Holland als drie andere gewesten wilden immers een eigen kandidaat aanstellen, maar de gedoodverfde opvolger, de Gelderlander Arnold de Bie, weigerde de functie. Zonder de interventie van Frederik Hendrik waren de Staten-Generaal dus minder geneigd de Bossche privileges op te volgen.¹⁴²¹

Verzet en tegenwerking

De poging van schepen Loeff van der Sloot om zichzelf in de nieuwe magistraat te laten benoemen, werd hem waarschijnlijk niet in dank afgenomen, want op verschillende niveaus heerste weerspanning die vaak uitliep op obstructie van de machtsoverdracht. Vooral de eis van de Staten-Generaal om alle 'd'originele boucken, registers ende documenten' over te leveren, stuitte onder meer op het veto van de vroegere kerkmeesters van de Sint-Jan, die nog zeker tot 19 januari

1630 weigerden hun rekeningen voor te leggen.¹⁴²² In Den Haag leidde deze tegenwerking tot wrevel, wat resulteerde in dreigementen en druk. De vrouw van de gevluchte ontvanger van de contributies, Jean van den Leene, werd bijvoorbeeld bedreigd met de inkwartiering van vier of vijf officieren en haar huis werd voortdurend door twee soldaten bewaakt.¹⁴²³ Enkele jaren na de 'reductie' oordeelde een Staats rapport dat te weinig aandacht was besteed aan het controleren van deze boeken en rekeningen, zodat het stadsbestuur nog steeds weinig zicht had op de inkomsten. Vooral kleinere instellingen waren aan de aandacht ontsnapt, hoewel ze zeker de katholieken niet onbekend waren geweest. Diezelfde katholieken genoten overigens nog steeds een al te grote invloed, besloot de anonieme rapporteur, zeker omdat de overige regenten te laks optraden en teveel rekening hielden met de gevoeligheden van de tegendraadse 'paepsche regenten' door onder meer op katholieke feestdagen geen zitting te houden.¹⁴²⁴

Zorgwekkender nog dan deze burgerlijke en ambtelijke ongehoorzaamheid was de angst die de Staatse overheden hadden voor eventueel verraad of openlijke opstand onder de burgerij. Buiten de stad, bij Orthen, werd een fort opgericht dat de laatste toegangsweg naar de stad te verzegelde en vanaf 1637 verrees een citadel aan het Ortheneind, welke niet zonder reden al snel 'de Papenbril' werd genoemd.¹⁴²⁵ Wat die strijdbare bevolking betrof, was zeker in de eerste weken en maanden na de inname de situatie zo gespannen dat ontwapening noodzakelijk werd geacht.¹⁴²⁶ Terugkerende garnizoenssoldaten werden argwanend in de gaten gehouden, ook al was hun dat toegestaan, maar het was vooral de vijandige houding van de inwoners die zorgen baarde. Velen waren ervan overtuigd dat het Spaanse leger een poging zou wagen om de stad opnieuw in te nemen en waren, althans volgens Staatse berichten, bereid daarbij een helpende hand te bieden.¹⁴²⁷ De nachtmerrie werd hier echter voor werkelijkheid gehouden, want, hoewel er in Brussel en elders inderdaad voorzichtige plannen gemaakt werden, was het duidelijk dat een beleg voorlopig onmogelijk was.¹⁴²⁸

In meer algemene zin moet ook de woelige situatie in de stad de Staatse bestuurders zorgen gebaard hebben. De eerste maanden na de inname gaven aanleiding tot een stijging in de criminaliteit, tenminste, zo klaagde de Hervormde Kerkenraad in de zomer van 1630, die een gestage toename in het aantal doodslagen waarnam. Het merendeel van deze misdaden bleef onbestraft, voegden ze eraan toe, en dat vooral was aanleiding tot ernstige ongerustheid. In januari 1630 deed het stadsbestuur bijvoorbeeld beroep op de bevolking voor het vinden van de daders van een 'seeckere grausame geweldige huysbreeckinge ende diverye' bij een notaris. De 'crimineele rol' van de Bossche schepenbank lijkt dit te bevestigen, want de eerste zaak onder Staats bewind kwam pas voor op 29 november 1629. Ook de frequentie van de zaken lag vanaf dan lager dan voor de inname, al kan dat te wijten zijn aan het feit dat de Meierij toen van de stad afgesloten was.¹⁴²⁹ Redenen voor de toename kunnen gevonden worden in het machtsvacuüm dat steeds dreigt bij een machtsoverdracht en de aantrekkingskracht die

de stad uitoefende op vagebonden en landlopers van allerlei slag.¹⁴³⁰ Ook kan in de richting gewezen worden van hoogschout Willem van der Rijt, die blijkbaar niet voldeed aan de vereisten van zijn functie. Het is inderdaad markant dat de eerste rechtszitting pas plaats had toen Hendrik van Bergaigne pas was aangesteld, op 29 november, al bleven de klachten over de criminaliteit ook na die datum aamhouden.

Oude religie: het katholicisme verbannen

Meer nog dan de Staten-Generaal of de protestantse kerkenraad stonden de lokale overheden op religieus gebied een verzoenende aanpak voor. Gouverneur Brederode was 'seer beleeft tegens de borgers', moest een Antwerpse jezuiet toegeven, toen hij beloofde hen 'in alles voor te staen ende behulpich te wesen, seggende: "Ick sal wesen uwen advocaet ende vader". Om die woorden kracht bij te zetten, had hij zelf het altaar in de kerk van de Theresanen laten herstellen, al vroeg hij daarvoor wel iets in ruil: 'Doet goet op mijn woort, ick sal 't hantwoorden'.¹⁴³¹ Die houding was niet zonder reden, omdat net de religieuze veranderingen bij de bevolking de meeste weerstand opriepen. 'Het is nu verdryetich alhyer te wonen [en] wy in alle kercken [niet] en mogten gaen', noteerde koopman Andries vanden Gevel, en hij besloot: 'Sy syn de caettelycken nu seer naer'.¹⁴³² De capitulatie had inderdaad als gevolg dat de publieke uitoefening van het katholicisme plaats moest ruimen voor het calvinisme. Dat hield ook in dat alle kerkelijke onroerende goederen nu aan het Staatse bewind toekwamen. Sommige instellingen, zoals de jezuieten, de zusters van Orthen of de abdij van Berne, hadden deze naasting trachten te voorkomen door hun goederen reeds voor de overgave te verkopen, maar de grootste ontruimingen vonden plaats in de eerste weken na 17 september.¹⁴³³ De klooster- en kerkgebouwen die niet werden overgedragen aan de hervormden kregen een nieuwe bestemming: het Minderbroedersklooster werd een wachthuis voor de ruitery, de Sint-Elooiskapel in de Orthenstraat een turfmagazijn en het huis van de jezuieten, waarvan de verkoop als 'frauduleus' werd ongedaan gemaakt, werd verbouwd tot gouverneurswoning.¹⁴³⁴ De ambachtsgilden en de schutterijen gingen over tot de afbraak van hun altaren en de verkoop van de daarbij horende goederen, maar niet altijd van harte. In de verwarring gingen ook verschillende stukken verloren, zoals onder meer het mirakuleuze beeld van Onze-Lieve-Vrouw uit de kathedraal, dat enkele maanden vermist was vooraleer het in Brussel opdook.¹⁴³⁵

De materiële sporen waren relatief snel te verwijderen, maar dat gold niet voor de geestelijke aanwezigheid. Volgens de capitulatie mochten de vrouwelijke geestelijken in de stad blijven totdat de gemeenschap uitgestorven was, al drong de gereformeerde kerkenraad aan op de ontbinding van het begijnhof. De magistraat ging niet op deze eis in, maar verbood wel de aanwezigheid van een priester, waardoor de kloosters zonder geestelijke begeleiding vielen.¹⁴³⁶

Achtergebleven priesters (vaak met toestemming van Frederik Hendrik of de gedeputeerden te velde) waren immers zowel het stadsbestuur als de hervormde kerkenraad een doorn in het oog geweest, omdat ze, naar zij meenden, de Bosschenaars ophitsten tegen de Staten-Generaal en de gereformeerde kerk. Vele priesters weigerden resoluut de vereiste eed van trouw af te leggen, zelfs niet deze 'bij handtastinge maer [te] beloven', en wilden tot wanhoop van de Staatse bestuurders evenmin afzien van hun geestelijke taak. De vrouwelijke geestelijken, die nog jaren de stedelijke gasthuizen draaiende hielden, lieten zich evenmin onbetuigd en verhinderden de gereformeerde ziekentroosters hun werk te doen; erger nog, volgens een 'burger van 's-Hartogenbosch' gaven de begijnen zelfs opzettelijk blijk van 'sorchloosheyt [...] in 't accomoderen ende gadenslaen der siecke [Staatse] soldaten'.¹⁴³⁷ Het voorstel van de gereformeerde kerkenraad om de mannelijke geestelijken voortaan enkel in hun opvallende habijt toe te laten, kan gezien worden als een erkenning van de nederlaag, eerder dan, zoals A.M. Frenken deed, een openlijke aanval. Hij meende namelijk dat het habijt onvermijdelijk 'beledigingen en zelfs [...] een pak ransel' moest uitlokken, zodat geen enkele geestelijke nog zijn vel zou riskeren, maar in werkelijkheid had het nieuwe stadsbestuur het molesteren of beschimpen van geestelijken uitdrukkelijk verboden. Het echte probleem was dat het geen vat had op de katholieke geestelijkheid zolang deze onzichtbaar bleef. Door de nieuwe verordening probeerde de magistraat hen onmiddellijk identificeerbaar te maken, waardoor ze niet langer in het geheim zouden opereren.¹⁴³⁸ De Staatse overheden hadden nog geen greep op het godsdienstige leven in de stad, zeker niet op de geestelijken, maar anderzijds bevonden ook de katholieken zelf zich nog in een schemerzone waarin nog niet duidelijk was hoe ze zich onder het nieuwe bewind hadden te gedragen.

De katholieke reorganisatie nam al in de eerste weken een aanvang, waarbij het initiatief niet van de geestelijkheid (zoals de Staatse overheden veronderstelden), maar vooral van de burgerij zelf uitging. Natuurlijk waren er vermoedens dat de katholieke regenten van de Blokken armen dreigden uit de registers te schrappen als ze naar de dominees luisterden, maar anderzijds waren er eveneens meldingen dat burgers zelf geld bijeen legden om hun eigen priester te kunnen onderhouden (jaarlijks 14 à 16 gulden per gezin).¹⁴³⁹ Reeds snel na de capitulatie vormde zich bovendien een alternatief katholiek circuit, waarin religieuze vrouwen, de 'devoten', een centrale rol speelden: per wijk zorgden ze onder meer voor de catechisatie van de kinderen. Voor de eredienst werden de eerste huiskerken ingericht, al hoorden nog vele burgers de mis in het klooster van Coudewater of elders op het platteland.¹⁴⁴⁰ Aanvankelijk reageerde de magistraat laks (of voorzichtig) op deze reorganisatie. De katholieke schoolmeesters werden in de zomer van 1630 nog gedoogd, al mochten ze geen 'bert off teeckenen' uithangen, noch de kinderen enig godsdienstonderricht geven dat stelling nam tegen de Reformatie.¹⁴⁴¹ Waar de gereformeerden echter verontwaardigd over waren, waren de grote 'stouticheden' van de katholieken

die hun gezag openlijk trotseerden. Vooral de kinderen leken zich er weinig aan te storen op weg naar de devoten, 'seggende tegens de geusen: 'Wy gaen naer de school''. Andere reacties in de stad zullen weinig verschild hebben van die op het omringende platteland toen daar de reformatie werd doorgevoerd, 'dat wy wel wederom naer Hollandt moghen gaen. Sy haddent soo langhe met hunne pastoors gedaen, sy soudent noch wel daarmede doen'.¹⁴⁴²

Nieuwe religie: de vestiging van het calvinisme

Het tweede luik van de veranderde religieuze situatie in en om Den Bosch was de vestiging van de gereformeerde kerk. De nieuwe gemeente kon de geruimde katholieke kerken overnemen, al waren dat er uiteraard te veel voor het kleine aantal lidmaten en toehoorders. Op 19 september vond dan wel de eerste openbare prediking plaats in de kathedraal, dat betekende allerm minst dat dit of andere gebouwen beschikbaar waren; niet alleen waren vele ernstig beschadigd, andere zaten volgepakt met Staatse soldaten die daar voorlopig hun onderkomen hadden gevonden. Op 11 oktober noteerde de kerkenraad drie kerken te willen in de verschillende wijken, 'om bij beurten daerinne voor de Nederlanders te prediken' en daar, eerder dan in de centrale Sint-Jan, de 'liefhebbers in haare quartieren' des te beter te kunnen bereiken.¹⁴⁴³ Op hun eerste bijeenkomst sprak de kerkenraad de hoop uit dat de katholieke stadsbevolking 'de waare kennisse des H[eilig] Evangelij' zouden omhelzen. Niet alleen de predikanten werd die taak toevertrouwd, maar de kerkenraad overwoog naderhand ook de inzet van 'eenige ijveraers van de waere religie', die de bevolking door 'prophetie off ten minsten catechisatie' moesten overtuigen.¹⁴⁴⁴ Om dat te doen, had de 'teedere gemeente' behoefte aan bekwame predikanten, die, althans volgens Gisbertus Voetius, die eerste maanden eerder 'euangelistae' dan 'pastores' waren.¹⁴⁴⁵

De protestantisering van de caritatieve instellingen was een eerste, belangrijke stap, waarbij vooral het weeshuis de bijzondere aandacht genoot. De kinderen toonden zich echter koppig en weigerden de pogingen van de nieuwe bestuurder, 'eenen bitteren geus'. Toen die hen op vrijdag en zaterdag vlees wilde laten eten, lieten ze het onder tafel vallen, 'niet etende dan drooch broot', ook al kwam hun dat op strenge straffen te staan.¹⁴⁴⁶ Deze anecdote is emblematisch voor de houding van de Bossche bevolking zoals die in de oudere historiografie vaak beschreven werd. Daarin wordt immers sterk benadrukt hoe vreemd de hervorming wel was aan het 'Roma Belgica', en dat alle hervormden van buitenaf kwamen of nauwelijks meer waren dan berekende opportunisten. Ondanks alle openlijke weerstand van de bevolking, is dit beeld overtrokken. Net als in andere steden van de Zuidelijke Nederlanden, zoals Antwerpen, Gent of Brussel, waren er ook in 's-Hertogenbosch inwoners die, zo ze al geen (crypto-)calvinisten waren, dan toch openstonden voor de nieuwe religie.¹⁴⁴⁷ Bij de capitulatie bleek er nog één lidmaat over te zijn van de oude gemeente die er voor 1579

was geweest, en slechts bij één nieuwe werd uitdrukkelijk opgetekend dat het om een bekeerde katholiek ging.¹⁴⁴⁸ Hetzelfde lidmatenboek ligt aan de basis van althans een deel van dit ongenueanceerde beeld, namelijk de vermelding van de afkomst van deze personen. Omdat velen aangetekend werden met 's-Hertogenbosch als woonplaats, werd ervan uitgegaan dat het hier grotendeels om teruggekeerde vluchtelingen ging, terwijl de overigen allen als inwijkelingen beschouwd werden. Wanneer deze lijst echter van naderbij bekeken wordt, dan blijkt duidelijk dat verschillende zogenaamd 'vreemde' lidmaten wel degelijk uit de stad afkomstig waren, Hendrik Kuysten en de overige schepenen voorop. Aan de andere kant werden andere remigranten, waaronder Kuystens jongere zuster Geertrui, als Bosschenaars aangetekend, net als verschillende bekeerlingen, waaronder stadsdrukker Jan van Turnhout, weesmeesters Donckers en Van der Graeff en verschillende lagere functionarissen, zelfs een 'gewezen canonicus' van het garnizoen. De reden voor de verwarring bestaat er dus in dat niet de (vorige) woonplaats genoteerd werd, maar de plaats waar de persoon in kwestie eventueel lidmaat was geweest. Lidmaten uit andere dorpen en steden konden daarmee aantonen reeds tot de Hervormde kerk te behoren, waar anderen, voor wie dat niet het geval was, eenvoudig als Bosschenaar werden aangeduid. Onder deze laatste groep zijn dus zowel 'oude', 'nieuwe' als teruggekeerde inwoners te vinden, net als er onder de zogenaamde inwijkelingen ook remigranten werden opgenomen.¹⁴⁴⁹ Hoewel geen precieze cijfers kunnen worden gegeven, is het dus aannemelijk dat het autochtone element in de jonge protestantse gemeente van 's-Hertogenbosch groter was dan vaak werd aangenomen, hetzij door bekeerlingen of nieuwe lidmaten, hetzij door de teruggekeerde vluchtelingen.

Migratie: verleden en toekomst

In de eerste maanden na de capitulatie verwachtten sommige inwoners dat grote aantallen Bosschenaars uit de stad zouden wegtrekken, want – zo vreesde koopman Andries vanden Gevel – 'het en sal hyer nyet daghen'.¹⁴⁵⁰ De omstandigheden mochten dan wel bar zijn, toch verlieten minder inwoners de stad dan hij wel vreesde. Het merendeel van de inwoners beschikte immers niet over middelen of mogelijkheden om weg te trekken en elders een nieuw bestaan op te bouwen. Dat gold bijvoorbeeld voor de achtergebleven soldatenvrouwen, niet van het Bossche garnizoen, maar 'de vrouwen van de soldaten die tot Breda in dienst leggen'.¹⁴⁵¹ Een aantal mensen koos overigens net voor de machts-overdracht bewust om in Den Bosch te blijven. Tussen 11 en 15 september 1629 kochten niet minder dan 22 personen het poorterschap, vijftien zelfs daags na de ondertekening van de capitulatie. Onder deze nieuwe poorters bevonden zich twee voormalige militairen van het garnizoen, van wie de reeds vermelde Waal Eustaes le Roulx, die gelieerd was aan het huishouden van de baron van Grobbendonk, wel de opvallendste was.¹⁴⁵²

Wie wel vertrokken, waren vooral degenen die een publieke functie hadden uitgeoefend onder het oude bewind, zoals hoogschout Philips van Brecht, president Hendrik Franssen van Gestel, die zich op het platteland vestigde, schepen Albert van den Dungen en rentmeester Marten van Horenbeeck.¹⁴⁵³ Religieuze of politieke motieven gaven niet altijd de doorslag. Toen hij in 1632 een 'leçon en la médecine' aan de Leuvense universiteit ambieerde, beweerde Jan van der Weeghen dan wel om godsdienstige redenen uitgeweken te zijn, maar drie jaar voordien had hij nog geprobeerd zijn plaats als stadsdokter te verdedigen tegen de Amsterdamse nieuwkomer Christophorus Hellerus.¹⁴⁵⁴ De meeste emigranten bevonden zich echter in de groep die het meest direct met de nieuwe machtshebbers geconfronteerd werden: de weeskinderen. Al op 27 september sloeg Pieter Huijbertsz. de deuren van het weeshuis achter zich dicht. Minder dan vier maanden later hadden minstens dertig anderen, of bijna de helft van de kinderen, zijn voorbeeld gevolgd.¹⁴⁵⁵ De kinderen ouder dan veertien jaar mochten zelf besluiten of ze nog in het weeshuis wilden blijven en naar het calvinisme overgaan; deden ze dat niet, konden ze aanspraak maken op de oogluikende steun van het stadsbestuur voor 'hetgene sy met haer handtwerck te cort souden comen'. Velen maakten echter niet van dit recht gebruik en trokken naar katholieke steden als Mechelen, Antwerpen of Keulen, waar ze veelal als leerjongens werden aangenomen. De overige wezen mochten enkel weggehaald worden door familieleden, maar volgens Ophovius hadden veel burgers kinderen in huis genomen, tot ongenoegen van de calvinistische kerkenraad. Samen met de Infanta verkreeg de bisschop in het voorjaar van 1630 echter toestemming om een groot deel van deze kinderen door te sturen naar weeshuizen elders in de Zuidelijke Nederlanden.¹⁴⁵⁶

In de eerste weken en maanden na de overgave oefende 's-Hertogenbosch een zekere aantrekkingskracht uit op talloze mensen, al waren het 'al [...] calisen ofte banqueroetiers, dewelcke meynen wonder te prospereren, [maar ze] lopen alle nachten schier met dosijnen door, sluytende 't huys toe, alsoo dat de borgers haer niet en connen gevinden'.¹⁴⁵⁷ Over die vlietende onderlaag van immigranten en gelukszoekers zijn nauwelijks gegevens voorhanden, enkel dat in mei 1630 maatregelen werden genomen tegen de bedelaars en vagebonden die de voorbije maanden in groten getale naar Den Bosch waren gestroomd.¹⁴⁵⁸ Het poorterboek wijst erop dat alvast een deel van hen om economische redenen naar Brabant verhuisd moet zijn. Van de 42 nieuwe poorters die zich binnen het jaar na de capitulatie vestigden en wier beroep bekend is, waren er onder meer vijftien schippers, vijf bakkers, twee kooplieden en telkens één metselaar, timmerman, linnenwerker en biersteker.¹⁴⁵⁹ Niet enkel materiële overwegingen dreven de inwijkelingen: de hervormde kerkenraad streefde er bijvoorbeeld naar de gemeente te laten aangroeien door gunstige voorwaarden, onder meer door de condities voor poorterschap en lidmaatschap van gilden te versoepelen. Hoewel er aanwijzingen zijn dat er zich inderdaad 'gevluchte om de religie' in de stad

bevonden, oefende Den Bosch weinig aantrekkingskracht uit op Zuid-Nederlandse protestanten. Slechts vier nieuwe lidmaten, waaronder één echtpaar, kwamen tussen 1629 en 1634 uit het zuiden: twee uit Leuven, en telkens één uit Antwerpen en Torhout.¹⁴⁶⁰ Een combinatie van religieuze en economische motieven kan teruggevonden worden bij een groep vluchtelingen, minstens twaalf gezinnen, uit Gulik, Limburg en Aken, die eind januari 1630 een rekest indiende bij het stadsbestuur. Zij vroegen onder meer het recht om een eigen 'Hoochduytse kercke' te mogen oprichten, met een eigen predikant, en een eigen wolweversgilde te vormen. Hoewel de schepenen zich welwillend opstelden tegenover dit verzoek en onder meer een lage admmissie voor het reeds bestaande gilde bedong en de Staten-Generaal de vestiging toestond mits er voldoende leden waren, kwam de onderhuidse weerstand van de hervormde kerkenraad, die deze Duitse concurrent niet wilde dulden.¹⁴⁶¹ Belangrijker waren de vroegere ballingen, vluchtelingen of hun nazaten die naar Den Bosch terugkeerden, niet zelden met de ambitie om er verloren posities terug in te nemen. Tot deze opportunisten kunnen ook de verschillende supplianten gerekend worden die vaak zonder succes één van de stedelijke ambten ambieerden of meenden recht te hebben op kerkelijke bezittingen.¹⁴⁶² Die groep was niet erg groot, maar toch waren er opvallende figuren als de reeds vermelde ritmeester Jan Bacx en Jan van Hedel, kleinzoon van een voormalige schepenen en zoon van een ritmeester van Willem de Zwijger.¹⁴⁶³

De Meierij: de eerste conflicten

Moeizamer nog dan in de stad ging de vestiging van de reformatie in de uitgestrekte Meierij van Den Bosch, waartoe al op 10 oktober besloten werd. Niet alleen de grote oppervlakte van het gebied maakte die opdracht bijzonder lastig, maar bovendien stelden de predikanten zich daar bloot aan de openlijke haat van de bevolking en de represailles van de Spaanse regering, die mee onder invloed van deze politiek haar claim op het gebied met nog meer nadruk ging bevestigen. Dit probleem was al voorzien door de vertegenwoordigers van de Raad van State, die enkele dagen na de bekendmaking van het besluit waarschuwden dat de ontruiming van de kerken grote moeilijkheden met zich mee zou brengen, aangezien 'den viandt geen predicanten in plaetse van papen sal willen lyden'. In het ergste geval, voorspelden ze, leidde deze politiek en de Spaanse represailles tot 'een generale cessatie van de exercitie der religie ten beyden syden over'.¹⁴⁶⁴ In Den Haag was men het er echter over eens dat de ontruiming van de katholieke kerken zo snel mogelijk moest doorgevoerd worden om daar de soevereiniteit van de Staten-Generaal te vestigen. Niet alleen zou daarmee hun aanwezigheid daar duidelijk gevestigd worden, maar bovendien werden genante situaties vermeden zoals in 1609. Toen hadden de Staatse onderhandelaars immers 'onder de handt' de Brusselse tegenpartij beloofd 'in 't stuck van de reli[gie] ten platten

lande geen verandering te doen'. Nu, met de komende onderhandelingen over een nieuw bestand kon de Republiek zich geen vergelijkbare 'vercorttinge der gerechtigheit' permitteren.¹⁴⁶⁵

Op 12 november 1629 volgden de eerste aanstellingen van predikanten, maar zij werden door de plaatselijke bevolking en overheden niet hartelijk onthaald. In het beste geval ontmoetten ze iemand als de schout van Waalwijk, die niet meer wist aan wie hij te gehoorzamen had en zei dat als 'de kercke gheopent wierde, dat sy haer daer niet teghen en souden stellen, wanneer sy of de plaetse geen schaede en mochten hebben', maar elders werden ze op openlijk verzet onthaald. Zelfs in Vught durfden de predikanten amper hun werk te doen, want zij vreesden dat 'dye [soldaten] van Breda hun souden haelen'.¹⁴⁶⁶ De katholieke pastoors bleven ondertussen ter plaatse zoals hun door de Spaanse plakaten was opgedragen, soms zelfs in dezelfde kerk als de dominee. Toen in januari 1630 op Spaans aandringen in Tilburg gesprekken werden aangevangen over de toekomst van de Meierij, werden de onderhandelaars van beide zijden geconfronteerd met de absurditeit van de situatie. De laatste ordonnantie van de Staten-Generaal had de katholieke geestelijken voldoende geïntimideerd om hun activiteiten terug te schroeven, maar dat was niet naar de zin van de Zuid-Nederlandse gezanten, die de pastoor bevalen toch de mis op te dragen. De Staatse gezanten voelden zich hierdoor beledigd, zozeer zelfs, dat een breuk onvermijdelijk leek. Slechts de belofte dat het niet opnieuw zou gebeuren en dat 's anderendaags, een zondag, de dominee mocht prediken, redde de onderhandelingen. Omdat de Zuid-Nederlanders daaraan weigerden toe te geven, maar toch een acceptabel compromis wilden, vroegen ze de geestelijken, de koster en de schout weg te blijven uit de kerk, maar zelf gingen ze naar Hilvarenbeek om er de mis bij te wonen. In Tilburg weigerde de bevolking echter nog steeds de kerk te openen, zodat de dienst, waarbij acht dorpelingen aanwezig waren, pas door kon gaan nadat de deur geforceerd was.¹⁴⁶⁷

De onderhandelingen in Tilburg waren het voorlopige eindpunt van de eerste escalatie die reeds kort na de overgave van Den Bosch was ingezet: beide partijen betwistten elkaar het bezit van de Meierij op basis van de vage formulering in de capitulatie. De Spaanse regering was van mening dat enkel de stadsvrijheid in Staatse handen was overgegaan, terwijl de Staten-Generaal er aan vasthielden dat met de stad ook de hele Meierij hun toebehoorde. Geen van beiden wilde ook maar een duimbreed wijken, zeker wanneer het op religie aankwam. Ordonnanties en tegenordonnanties volgden elkaar in snel tempo op en werden steeds strenger van toon, terwijl de lokale overheden, zoals de geciteerde schout van Waalwijk, aan hun lot werden overgelaten. Sommigen probeerden nog de situatie te redden door enig begrip te vragen, zoals twee landmeters uit Zeelst, bij Eindhoven, die wel hun plaats wensten te behouden, maar 'niet gerne in schade ende ongenade van d'een off d'ander sijde souden comen'. Hoewel de strijd verbeterd gevoerd werd, was de regering in Brussel zich scherp van haar juridisch

ongelijk bewust. De raadgevers voelden dat de uitkomst van het conflict twijfelachtig was en raadden de Infanta daarom af zich persoonlijk te mengen om haar aanzien niet te schaden.¹⁴⁶⁸ Het aanbod van een conferentie is dan ook als een zwaktebod te interpreteren, waarmee in het beste geval 't recht van haer Ho[og] Mo[genden] souverainiteyt genoechsaem in een compromis soude gestelt worden'. Brussel voer inderdaad wel bij het handhaven van de verwarde toestand en beschouwde de uitholling van het Staats gezag als een winstpunt, zoals ook de Staatse Raad van State inzag.¹⁴⁶⁹ Het mag geen verrassing heten dat de vijf conferenties in Tilburg, van eind januari 1630 tot maart 1631, geen substantieel resultaat opleverden.¹⁴⁷⁰

Een einde aan de oorlog

Voorzichtige toenadering

'Vrede waere best beijderzijds' verzuchtte een koopman half oktober, toen de onderhandelingen tussen Brussel en Den Haag de goede richting leken uit te gaan.¹⁴⁷¹ Geheime gesprekken tussen de Republiek en de Zuidelijke Nederlanden werden al gevoerd sinds de hervatting van de oorlog in 1621, maar waren pas vanaf 1626 op een ernstiger plan gekomen tijdens de gesprekken te Middelburg en Roosendaal over de uitwisseling van gevangenen. Tijdens die ontmoetingen had de onderhandelaar van de Infanta, Johan Kesselaer, heer van Marquette, lid van de Raad van Financiën, de mogelijkheid geopperd om de gesprekken uit te breiden naar een eventueel bestand, mogelijk zelfs een vrede; in de volgende jaren onderhielden Kesselaer en Gerard van Berckel, oud-burgemeester van Rotterdam, het contact, nog steeds geheim, maar met medeweten van hun superieuren. Vooralsnog leverden deze gesprekken geen resultaat op, vooral omdat ze steeds vastliepen op de intransigentie van het hof in Madrid.¹⁴⁷² Pas in januari 1629 had de koning toestemming gegeven om een substantieel aanbod te doen: een bestand van 34, zelfs 40 jaar, op dezelfde voorwaarden als in 1609. Aan Staatse zijde werd de boot steeds meer afgehouden, niet omdat een bestand principieel werd afgewezen, maar om het beleg van 's-Hertogenbosch niet te schaden. Om toch 't stuck van tresves levendich te houden' én tijd te winnen, lieten ze enerzijds aan Kesselaer weten te twijfelen aan zijn oprechtheid, alsof het de Infanta enkel te doen was om 'de verlossinge van die questisieuse plaetse', maar braken anderzijds de gesprekken niet af. Hoewel ze inderdaad dreigde de voordelige voorwaarden in te trekken mocht Den Bosch vallen, toch waren de onderhandelingen voor haar meer dan een wanhopige poging om de stad te redden.¹⁴⁷³ Vrede stond immers hoog op de Brusselse agenda: naast de 'officiële' onderhandelingen via Roosendaal, probeerde de Infanta daarom nog een ander, informeler kanaal te gebruiken, namelijk de contacten die Hendrik van den Bergh

op eigen initiatief, maar met goedkeuring van Isabella was aangegaan met zijn neef, de prins van Oranje. Deze waren mogelijk een voortzetting van de aanvankelijke vraag om sauvegarde voor kasteel Annendael bij Roermond en werden gevoerd door de drossaard van Meurs. Deze zocht Frederik Hendrik tweemaal op in 's-Hertogenbosch en later in Wezel, en meende dat de prins gewonnen was óf voor een conferentie, óf voor bemiddeling door Hendrik van den Bergh. Deze kwestie lag de graaf voldoende na aan het hart om herhaaldelijk toestemming te vragen om haar persoonlijk in Brussel te komen bepleiten, maar uiteindelijk had de Infanta meer vertrouwen in Kesselaer en Van Berckel.¹⁴⁷⁴

De aanvankelijke vooruitgang was vooral toe te schrijven aan de instelling van beide partijen, die alle wegen wilden openhouden. De noodzaak bleek duidelijk uit het vervolg van de onderhandelingen, waarin de Infanta weliswaar probeerde het initiatief te behouden, maar uiteindelijk niets meer kon dan de omstandigheden ondergaan. Na de overgave van de stad werd het bruggenhoofd op de IJssel de inzet van de Brusselse voorstellen. Zeker, de Spaanse en keizerlijke troepen daar leden honger, maar de Infanta was niet geneigd deze belangrijke troef voetstoots uit handen te geven, in geen geval zonder Staatse handtekeningen onder een nieuw bestand. De Staten-Generaal, van hun kant, weigerden daarentegen elke stap vooruit zolang de ontruiming van de forten niet besloten was. Uiteindelijk begaf de landvoogdes het onder deze druk, al werd ze meer gedwongen door de bevelen van Wallenstein aan Jan van Nassau en het steeds harder aandringen vanuit het leger zelf. Deze beslissing was de enig mogelijke, wilde Brussel niet én het militaire, én het diplomatieke pleit verliezen. Den Haag kon echter evenmin de onderhandelingen opblazen door zich al te onverzettelijk op te stellen en had eerder reeds, op 2 oktober, genoeg genomen met de vaste belofte 'dat men sal quiteren de Veluwe ende de pas aen d'IJssel soo haest als de hooftquestie sal beslooten en geteekent wesen'.¹⁴⁷⁵

Twijfel en discussie

In de Zuidelijke Nederlanden, zeker aan het hof, heerste op dat ogenblik het optimisme dat een langdurig bestand in de maak was. Er was enige discussie geweest, zelfs 'eenige vehemente, gealtereerde ende vindicatieve gemoederen', maar deze waren door de meerderheid van de regeringsleden 'overstemp't', te meer doordat de Infanta zich duidelijk had uitgesproken en kardinaal De la Cueva uit de gratie was gevallen.¹⁴⁷⁶ Ook in de straten van Brussel en onder Antwerpse kooplieden werd er steeds luider en met meer zekerheid over de kwestie gesproken, maar velen onder hen bleven sceptisch: 'Men roept hier al van trèves, maer my dunckt dat het is een vuytgevens'.¹⁴⁷⁷ In de Republiek was de situatie echter minder eenduidig en dat leidde tot frustraties in Brussel. De la Cueva, een tegenstander, schreef op 14 november dat alle hoop ijdel was, omdat de hele kwestie zonder toestemming en zelfs buiten medeweten van de

Staten-Generaal was besproken. Was de kardinaal slecht geïnformeerd of loog hij bewust tegen de koning? Waarschijnlijker is dat de kardinaal de trage besluitvorming in het Noorden verkeerd interpreteerde.¹⁴⁷⁸ Op 5 september hadden de Staten-Generaal immers in een geheime bespreking besloten de gewesten op de hoogte te brengen van de voorbije onderhandelingen en hen uit te nodigen hun opinie kenbaar te maken. Om de gewestelijke belangen des te beter te bevorderen, hadden Zeeland en Groningen besloten bijkomende gedeputeerden naar Den Haag te sturen, maar de eigenlijke beraadslagingen vonden op dat moment elders plaats. In de weken die daarop volgden, organiseerden alle Staten buitengewone vergaderingen, waarbij de grootste geheimhouding nog steeds van kracht was en sommige gedeputeerden niet eens op de hoogte waren van wat er precies zou besproken worden.¹⁴⁷⁹

Gelderland, Overijssel en Utrecht verklaarden zich alle reeds in oktober voorstander van het bestand, zij het soms onder voorwaarden. In Overijssel hadden de Ridderschap en de steden slechts één dag nodig om tot een besluit te komen, in Gelderland twee, maar in Utrecht was er sprake van een verhit debat, dat twee weken duurde en waarbij vooral de hoofdstad strikte voorwaarden aan de onderhandelaars wilde opleggen.¹⁴⁸⁰ De belangrijkste redenen om het bestand te aanvaarden, waren uiteraard de hoge kosten en lasten van de oorlog, zodat het niet verwonderlijk is dat juist de meest blootgestelde landgewesten voor de vrede kozen. Een geteisterde stad als Doesburg maakte dat duidelijk: zij koos niet alleen onder invloed van de geleden schade, maar ook uit angst voor een blijvende keizerlijke deelname aan de oorlog.¹⁴⁸¹ Die mening werd echter niet gedeeld door Zeeland, Friesland en Groningen, die alle de onderhandelingen afwezen. Economisch belang was hier niet vreemd aan, zoals de Zeeuwse kaapvaart of de invloed van de grote handelscompagnieën, maar ook politieke en religieuze motieven speelden een rol. De West-Indische Compagnie zelf nam onmiddellijk het initiatief en hield de Staten-Generaal voor dat de compagnie door het beëindigen van de oorlog zou instorten, afhankelijk als ze was van de aanvallen op Spaans en Portugees gebied. Zelfs al werd het bestand niet uitgebreid tot 'onse quartieren ende limiten' dan nog zou de compagnie 'continuelycken maer een last wesen voor desen staat, in stede datt wy nu de selve dienen tot merckelycke ontlastinge'.¹⁴⁸² Predikanten als Daniël Souterius meenden dat de kans nu schoon was om de voor de Opstand en de religie verloren gewesten Vlaanderen en Brabant opnieuw binnen de Unie te brengen. Die opinie, waar de invloed van de Zuid-Nederlandse emigranten niet vreemd aan was, werd waarschijnlijk gedeeld door het nieuwe stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, dat op 15 juni 1630 'placcaten ende [...] boecxkens tegen den treves' aankocht. Een belangrijke laatste reden ten slotte was de twijfel aan de oprechtheid van de Filips IV: hij mocht dan wel op vrede aansturen, maar wat belette hem de oorlog verder te zetten onder de vlag van de keizer, die daar zonder veel moeite redenen voor kon vinden?¹⁴⁸³

Tussen de voor- en tegenstanders in waren er twee belangrijke politieke actoren die niet tot een uitgesproken standpunt kwamen, namelijk Frederik Hendrik en de Staten van Holland. Een waarnemer in Parijs, mogelijk Hugo Grotius, dacht dat de onbesliste houding van de prins er reden van was dat zovelen tegen het bestand kozen. In Brussel meldden verschillende bronnen dat hij wel degelijk voorstander was, zoals onder meer de drossaard van Meurs al vermoedde. Oldenbarnevelt meende daarentegen uit de lange afwezigheid van de prins uit Den Haag te mogen afleiden dat hij daarmee wilde duidelijk maken hoezeer hij tegen het bestand was.¹⁴⁸⁴ Het standpunt van Frederik Hendrik was inderdaad duister; het was genuanceerd, dat zeker, maar op een moment dat verschillende gewesten of personen naar hem keken, onbegrijpelijk vaag. Toen de nieuwe Hollandse raadpensionaris Cats en enkele gedeputeerden te velde verslag uitbrachten, konden ze enkel rapporteren

dat sijne Ex[cellen]cie discourswijse hadde gesegt in substantie dat soo de Heeren Staten bij tractaet een eynde van[de] oorloge goetvinden te maecken, dattet selve met geen grooter reputatie noch meerder avantagie konde geschieden als nu; soo niet, dat men moste geresolveert sijn totte oorloge en[de] het dragen van[de] kosten, ende dat de oorloge moste wesen nyet defensiff ('twelck de ruyne vant landt ware) maer offensif.¹⁴⁸⁵

Zelfs langer aandringen hielp niet, want Frederik Hendrik weigerde zijn antwoord klaar en duidelijk mee te delen en stelde hun de vraag 'wat de heeren begeerden dat hij meerder soude ofte konde seggen'. De kern van Oranjes antwoord was echter helder, want een bestand kwam, gezien de recente overwinningen, inderdaad op een moment waarop het prestige van de Republiek op zijn hoogtepunt was. Wilden de gewesten die roem op het spel zetten, dan moesten ze inderdaad bereid zijn in de komende jaren grote, zo niet grotere inspanningen te leveren, want enkel een offensieve oorlog kon resultaten boeken. Frederik Hendrik wilde of kon zich nog niet duidelijk uitspreken, omdat hij in de eerste plaats dacht aan zijn eigen positie. De gewesten waren immers verdeeld, terwijl ook onder de bevolking en bestuurders de meningen soms ver uiteenliepen en verhit gedebatteerd werd. Door beide partijen lippendienst te bewijzen, bleef de prins zelf in de luwte. Hij had bovendien, in de woorden van De la Cueva, in november aan Hendrik van den Bergh laten weten niets te kunnen doen en de beslissing aan de Staten-Generaal over te moeten laten.¹⁴⁸⁶

De houding van de stadhouder werd mede bepaald door de situatie in de Staten van Holland, wier mening ook in spanning afgewacht werd.¹⁴⁸⁷ In het voorjaar had de veldtocht bijna schipbreuk geleden op het stugge verzet van de contraremonstrantse steden, maar nu kwamen de tegenstellingen eens te meer boven water, waarbij deze nu het nieuwe bestand tegenwerkten. Het mag daarom geen verbazing wekken dat remonstrantse steden als Amsterdam,

Dordrecht en Rotterdam zich onmiddellijk voorstander verklaarden, terwijl aan de andere kant Haarlem en Gorinchem zich als tegenstanders opwierpen. Op de vergadering van de Staten op 10 november, waar deze steden lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan, en de overige hun standpunten temperden met allerlei voorwaarden, verliet Frederik Hendrik de zaal zonder een woord te zeggen.¹⁴⁸⁸ De tegenstellingen binnen Holland bleken moeilijk te verzoenen, met de contraremonstrantse steden die op dezelfde punten aandrongen als in het voorjaar. Uiteindelijk werd in december een antwoord aan Brussel opgemaakt dat er onderhandeld kon worden, maar dat daarvoor in ruil wel enkele zware eisen ingewilligd moesten worden, die onder meer de deelname van de Zuid-Nederlandse Staten-Generaal inhielden, de erkenning van het bestand door de keizer en de Katholieke Liga, en de ontmanteling van Lingen, Zandvliet en andere forten. Verder zijn de Staten niet gekomen en de brief is dan ook nooit naar Brussel vertrokken. Niet veel eerder had Willem van Oldenbarnevelt al opgemerkt: 'Ick bemercke mede, dat den lust tot de pais ofte trefves alhier verflaut'.¹⁴⁸⁹ Het momentum was inderdaad verloren, zeker in de Republiek, waar de onbesliste houding van Holland en Frederik Hendrik, het hevige maatschappelijke debat en vooral buitenlandse verwickelingen een snelle oplossing onmogelijk hadden gemaakt.

Meer nog dan in het Zuiden beroerde de mogelijkheid tot een bestand de gemoederen van de bevolking. Reeds in juli liepen in Den Haag 'starcke geruchten' dat enkele provincies afzonderlijk met de erfvijand onderhandelden.¹⁴⁹⁰ Het was echter pas in de herfst, toen de gesprekken goed op weg waren, dat zowel voor- als tegenstanders probeerden de verdeelde publieke opinie achter zich te krijgen in een felle strijd om de geesten, die zelfs van de kansel gevoerd werd. De predikanten toonden zich immers fervente tegenstanders en zagen het als hun taak die mening er bij hun gelovigen in te prenten. 'De predicanten bulderen overal seer ende werden geen oprockende geschriften gespaert' vernam Oldenbarnevelt, en zowel in Den Haag als in Rotterdam kreeg een predikant zelfs een spreekverbod opgelegd.¹⁴⁹¹ Veldmaarschalk de Châtillon meende dat de bevolking sterk voor de vrede was, al meenden sommigen dat daarvoor nog een grote slag nodig was. Ook Hollandse kooplieden waren die mening toegedaan: 'Veel wt Hollant schrijven dat [zij] vermennen [dat] het daertoe eerlang oock wel mochte commen', vernam een Antwerpenaar in Bayonne, maar hij voegde er onmiddellijk aan toe: 'Ick ben van contrarie opinie. Godt geve [dat ik] my daerinne bedrogen vinde'.¹⁴⁹² Wat de houding van de bevolking ook moge geweest zijn, het staat buiten kijf dat de onderhandelingen aanleiding gaven tot brede discussie. In de periode 1629-30 verdubbelde het aantal gepubliceerde drukwerken beschreven in de catalogus van Knuttel tegenover de voorgaande jaren tot hoogtes die enkel gehaald werden wanneer de vredeskwestie aan de oppervlakte kwam.¹⁴⁹³

Het slot op de deur

Hoewel de onderhandelingen nog tot in januari 1630 liepen, met uitlopers tot in april, en hoewel vooral door de inname van Pernambuco in noordelijk Brazilië elke Spaanse interesse verdween, had de internationale politiek al enige tijd tevoren het vredesproces de doodsteek toegediend. De omstandigheden voor een vrede tussen de twee vooraanstaande protagonisten was in die omstandigheden gewenst noch mogelijk, gezien de enorme politieke belangen die toen in Europa op het spel stonden; zelfs een bestand tussen Spanje en de Republiek was onaanvaardbaar. Geen van de buitenlandse mogendheden kon daarom aan de diplomatieke verwickelingen voorbijgaan zonder gezichtsverlies te lijden of nadeel te ondervinden. Het eerste nieuws bereikte de diverse hoven via geruchten, en uit verschillende bronnen kwam zelfs het bericht dat het bestand al gesloten was.¹⁴⁹⁴ Twee mogendheden toonden zich bijzonder betrokken bij de gebeurtenissen, omdat ze daarmee hun eigen politiek doorkruist zagen: Engeland en Frankrijk. Nochtans was Frederik van de Palts de eerste die initiatief nam, op 24 oktober. Twee raadsheren verschenen die dag voor de Staten-Generaal en hielden een lang betoog, waarin ze stelden dat de Republiek niet van vrede of rust verzekerd kon zijn zolang grote delen van het Duitse Rijk, de Palts in het bijzonder, onder de knoet van de Habsburgers zaten. Wilde de Republiek een duurzaam bestand, dan moest de zaak van de Winterkoning daarin ook behartigd worden.¹⁴⁹⁵ Eén van hun voornaamste argumenten was dat de Staten-Generaal nog steeds gebonden waren aan een verdrag met Engeland, waarin de Palts uitdrukkelijk genoemd werd. Karel I was echter niet geneigd aan deze kwestie al te veel gewicht toe te kennen. In principe stond de koning niet afwijzend tegenover het verwachte bestand, want zelf voerde hij al enige tijd onderhandelingen met Spanje. Hij wilde echter mee in één grote vrede betrokken worden en vreesde dat de Staten-Generaal hem in de kou zouden laten staan. Op de kwestie van de Palts drong hij nauwelijks aan. Verwonderlijk was dit niet, want ze was diplomatiek een blok aan het been geworden: bijna een jaar later maakte de Spaans-Engelse vrede er geen concrete melding van.¹⁴⁹⁶

Meer weerstand tegen de onderhandelingen groeide in het zuiden. Achter de schermen intrigeerden de Venetiaanse gezanten, die een natuurlijke bondgenoot vonden in Frankrijk, de mogendheid die zich het meest benadeeld zag door de recente ontwikkelingen. Een slecht ingelichte en onhandige ambassadeur Langerak kreeg dan ook de volle lading, toen hij tijdens een audiëntie in Bois-le-Vicomte de mantel uitgeveegd werd door Richelieu. De kardinaal was verontwaardigd over het, naar zijn mening, overhaaste en eigengereide optreden van de Staten-Generaal en beschuldigde hen van vertrouwensbreuk. Hij waarschuwde voor de 'stricken ende netten' die Madrid aan het spannen was en het heropflakkeren van de binnenlandse twisten in de Republiek, maar, zo stelde hij, mochten de Staten-Generaal de oorlog voortzetten, dan konden ze rekenen op een nieuwe

en vooral voordeligere alliantie met Frankrijk.¹⁴⁹⁷ In de daaropvolgende weken liet Richelieu steeds meer uitschijnen vastbesloten te zijn Spanje de oorlog te verklaren, maar hij verlangde dan wel duidelijkheid van de Staten-Generaal, op wier steun hij zich wilde verlaten. Om Den Haag verder onder druk te zetten, beschreef hij 'de bedriegelijcke menéén ende intentien van Spagnien ende principelijcken den graven van Olivares tegens Vranckrijck', die zo hatelijk waren 'dat se lijver [liever] een groot deel van de Neerlanden souden willen verliezen ende quitteeren als haer niet te vreecken op de Fransosen'.¹⁴⁹⁸ Eind december 1629 deed de Franse ambassadeur Baugy het Binnenhof een voorstel vanwege de koning van Frankrijk. Frankrijk zou óf zelf de oorlog verklaren aan Spanje, óf de Republiek jaarlijks met een miljoen gulden bijstaan, beloofde hij.¹⁴⁹⁹ Opnieuw hield het voorstel de afgezwakte, maar nog steeds moeilijk te aanvaarden voorwaarde in dat een bestand of vrede met Spanje slechts getekend worden met de toestemming van de Franse koning, maar deze beloofde nu van zijn kant meer engagement dan louter financiële steun, met name een inval met een eigen leger in Artesië of Henegouwen. Uiteindelijk resulteerden de gesprekken in een eenvoudige verlenging van het oude Traktaat van Compiègne met een periode van zeven jaar. Frankrijk was erin geslaagd het gevreesde bestand tussen de Republiek en Spanje van de baan te vegen: opnieuw hadden de Franse en Staatse belangen elkaar gevonden.¹⁵⁰⁰ De alliantie tussen de Staten-Generaal hield nog tot in 1648 stand, toen Den Haag haar belofte brak en toch een afzonderlijke vrede met Spanje sloot.

XII

Epiloog

‘Als de feest over is, maeckt men de reeckening’ is een les die in de historiografie over het beleg van ‘s-Hertogenbosch soms vergeten werd. Immers, de uitkomst was al bij aanvang bekend en het volstond de gebeurtenissen van daaruit te bekijken.¹⁵⁰¹ Dit afsluitend hoofdstuk richt zich nu volledig op die ‘reekening’, de evaluatie van de veldtocht van 1629 en stelt daarbij drie aspecten centraal. In de eerste plaats zijn dit de gevolgen van de Spaanse nederlaag voor alle betrokkenen: de Zuidelijke Nederlanden, maar ook de keizer en de Republiek. Wat leverden de gebeurtenissen hun op en in welke mate werden ze gedwongen hun positie in de Lage Landen en Europa te heroverwegen? Het tweede deel bouwt voort op de zogenaamde ‘anatomie van de macht’ en richt zich voorname-lijk op de vraag hoe de Staatse overwinning gedragen werd door personen en instellingen en welk voordeel de Republiek daarmee had op haar vijanden. Hier worden ook verklaringen aangereikt voor de het falen of het succes van de twee Nederlandse belligerenten, waarbij duidelijk zal gemaakt worden welke gevolgen het functioneren van het beleid had tijdens een crisis. In het derde en laatste deel ten slotte komt de rol van de ‘gewone man’ tijdens de veldtocht ter sprake.

Een keerpunt

Het Duitse Rijk

De overwinningen van het Staatse leger bleven in het buitenland niet onopge-merkt en hadden vooral in het Rijk duidelijke gevolgen. Voor de keizer bleek “1629” een tweesnijdend zwaard te zijn, dat zijn positie zowel bij de protestantse als bij de katholieke Rijksvorsten schaadde. Het algemene oordeel aan protes-tantse zijde komt het best tot uitdrukking in het oordeel van de Staatse agent in Bazel, Pieter van Brederode. De innames van Wezel en Den Bosch hadden aan-leiding gegeven tot groote vreugde ‘by alle vroomen in Duytslandt’, schreef bij, niet alleen omdat het om sterke en goed verdedigde vestingen ging, maar vooral omdat ‘die vyanden van ‘t lieve vaderlandt’ van hun onoverwinnelijkheid over-tuigd waren. Vele protestantse rijksvorsten hoopten nu op een omkering in de

situatie in het Rijk, al durfden velen zich nog niet openlijk met de Republiek verbinden.¹⁵⁰² Het is overdreven te stellen dat de gebeurtenissen in de Nederlanden 'die desseins van de contrari partie [...] gedivertert ende gebroken' zouden hebben, maar toch werd ze door deze tegenslagen verplicht haar politiek bij te stellen. De inname van 's-Hertogenbosch was zeker geen allesbeslissende overwinning: de keizer noch de koning van Spanje waren militair uitgeschakeld, maar hun nederlaag had wel een grote symbolische waarde. Na jaren van opeenvolgende nederlagen, met de Vrede van Lübeck als triest dieptepunt, was de katholieke partij voor het eerst in jaren een gevoelige slag toegebracht. Voor vele tijdgenoten in het Duitse Rijk en de Nederlanden hield de val van Den Bosch de belofte in dat nu meer mogelijk was.¹⁵⁰³ Toen ook de geruchten van een Zweedse inmenging steeds sterker werden na de vrede tussen Gustaaf Adolf en de Poolse koning – de eigenlijke interventie kwam er pas in 1631 – keerde de hoop terug onder de tegenstanders van de keizerlijke macht.¹⁵⁰⁴

Die macht taande, mede als gevolg van de gebeurtenissen van 1629, en dat was grotendeels te wijten aan de groeiende onwil onder zijn katholieke bondgenoten. 'Uyt de letste advysen van Ween', schreef de Staatse agent Brederode, 'verneemt men alhier dat men aldaer niet weynich over 't verlies van Wezel ende Hartogenbosch bestort ende bevreest is'. De keizer beschouwde de Republiek nu inderdaad als een vijand van het Rijk en een mogelijke Staatse inval werd als een reële bedreiging gezien. Met de zorgwekkende toestand in zowel het noorden als het zuiden, waar de koning van Zweden en de Ottomaanse Grote Porte dreigden, met een verwachte Franse inval in de Elzas, en met een gevoelige Keurvorstendag in Regensburg voor de deur, had Ferdinand weinig keus dan zijn politieke ambities in te snoeren. Op de uitvoering van het Edict van Restitutie, dat het sluitstuk op de keizerlijke dominantie had moeten worden, liet hij dan ook 'niet meer soo starck aanhouden'.¹⁵⁰⁵ Tijdens de vergaderingen in Regensburg in 1630, waar hij zijn zoon als Rooms koning wilde laten erkennen, stuitte hij op weerstand, niet alleen uit protestantse, maar ook uit katholieke hoek, vooral dan de Katholieke Liga. Na de interventies in de Nederlanden en Noord-Italië was daar immers de angst voor een te grote keizerlijke macht gegroeid, die hun eigen zelfstandigheid in gevaar bracht. Zodra hij het Rijk gepacificeerd had, leek het de keizer er enkel om te doen zijn overwinning buiten de grenzen te consolideren, in de Nederlanden bijvoorbeeld, en om zijn prerogatieven overal in het Rijk te laten gelden, zoals in Italië. De militaire acties van 1629 hadden hun de ogen geopend wat een totale overwinning van Ferdinand kon betekenen, namelijk een keizer die met harde hand als scherprechter in het Rijk kon – en wilde – optreden en elke oppositie smoren.¹⁵⁰⁶ Voor Ferdinand hadden in 1629 overwinning en nederlaag inderdaad op een zucht van elkaar gelegen: had hij zich in januari nog op het hoogtepunt van zijn macht gezien, dan drongen twaalf maanden later lastige concessies zich op.

De Spaanse monarchie

Zowel Spanje als de keizer probeerden de weigerachtige Katholieke Liga verantwoordelijk te stellen voor het falen van de interventie en het verloren gaan van 's-Hertogenbosch, maar Maximiliaan van Beieren beet van zich af. Niet hij, maar Filips IV zelf had alle kansen op succes de bodem ingeslagen: de koning had de keizerlijke macht afgeleid naar Italië, waardoor het leger van Jan van Nassau geen vuist kon maken. Hoewel ze op steun van de Liga hadden de koning en Olivares niet meer te rekenen hadden, stelden stelden beiden ten onrechte nog hun hoop op de komende Keurvorstendag, die echter een teleurstellend verloop kende.¹⁵⁰⁷ Het was echter niet de enige tegenslag die de Spaanse diplomatie te verwerken kreeg. 's-Hertogenbosch en Wezel waren enorme blamages, maar zij waren deel van een hele reeks na het verlies van de Zilvervloot en de aftocht van Casale, maar nog voor het eerste koloniale verlies in Brazilië, toen de stad Pernambuco in handen van de WIC viel. Deze nederlagen waren alle uitingen van de diepgaande crisis waarin de monarchie verkeerde. Het einde van de status van grote mogendheid betekenden ze vooralsnog niet, maar het verlies aan 'reputación' was er zeker niet minder om en vooral in de Nederlanden manifesteerden de gevolgen zich des te meer. Het was immers duidelijk geworden dat de ambities van de Spaanse kroon in die verafgelegen bezittingen niet waar te maken waren en dat de vervreemding tussen beide delen met de dag groter scheen te worden. De plannen om de oorlog te beslechten of te beperken waren op een enorme nederlaag uitgelopen. Op papier was het een verdedigbaar idee om de Republiek in te sluiten met een gordel van sterke garnizoenen en haar economisch te verstikken, maar in de praktijk keerde het plan zich tegen de bedenkers. De kaapvaart was dan wel succesvol, het plan hield geen rekening met de economische afhankelijkheid van het Zuiden van het Noorden met stijgende levensduurte en politiek ongenoegen als gevolg. Met de beslissing zich voortaan tot een defensieve oorlog te beperken, gaf de Spaanse regering het initiatief uit handen, terwijl het gereduceerde leger het moeilijker maakte een ontzettingsleger op de been te brengen. De kern van de militaire crisis lag echter niet alleen in deze misvattingen, maar vooral in de deerniswekkende staat van het leger, zowel materieel als organisatorisch. Over de oorzaken daarvan zal verder nog gesproken worden, maar het verlies van een belangrijke grensvesting gaf de Spaanse plannen de doodsteek. In de noordgrens van de Zuidelijke Nederlanden was een groot gat geslagen, wat het in de toekomst onmogelijk maakte de 'guerra defensiva' nog verder te voeren. Zowel economisch als militair markeerde "1629" het falen van de Spaanse politiek in de Nederlanden. De gevolgen van die nederlaag manifesteerden zich niet louter op militair vlak, maar zinderden vooral na in het bestuur van de Nederlanden. De crisis die het koninklijk gezag aan het wankelen had gebracht, werd niet opgelost. Nog drie jaar na de val van 's-Hertogenbosch bleef de politieke onrust in de Zuidelijke

Nederlanden gisten om vervolgens in 1632 opnieuw tot uitbarsting te komen na de voor het Zuiden desastreuze Maasveldtocht van Frederik Hendrik, die naast Venlo en Roermond ook Maastricht onder Staatse controle bracht.

Beide crises kunnen inderdaad niet los van elkaar worden gezien. Hendrik van den Bergh, gebelgd door de campagne van 1629, en andere hoge edelen als de graaf van Warfusée keerden de koning openlijk de rug toe en liepen over naar diens twee traditionele vijanden, de Republiek en Frankrijk. Het zaad voor deze uitbarsting was al gezaaid toen aan de eisen van de gewesten onvoldoende tegemoet werd gekomen, en net als drie jaar voordien waren de militaire gebeurtenissen de katalysator. De Infanta en haar regering slaagden er in de herfst van 1629 niet in de oorzaken aan te pakken, als ze deze al konden identificeren. Kardinaal de la Cueva en Carlos Coloma, de personificaties van het falende bewind, verdwenen van het toneel, maar de wanverhouding tussen autochtone en Castiliaanse facties veranderde nauwelijks. Een reden die hiervoor kan aangevoerd worden, is het Madrileense onbegrip voor de Zuid-Nederlandse gevoeligheden. Illustratief hiervoor is de opdracht die Filips IV aan Isabella gaf om de markies van Leganés, één van zijn gezanten, dezelfde bestuurlijke voorrechten toe te kennen als kardinaal de la Cueva.¹⁵⁰⁸ De koning scheen niet te beseffen dat net deze usurpatie van bevoegdheden door vreemde raadgevers de oorzaak was van veel ongenoegen. Ondanks de eerbewijzen en de sussende beloftes bleef de ontevredenheid gisten in de rangen van de hoge adel, want hij was met lege handen blijven staan. De tegemoetkomingen veranderden niets aan zijn afkalvende positie en het zag er niet naar uit dat de nieuwe raadgevers van de Infanta veel aan de bestaande verhoudingen wensten te veranderen. Een echte oplossing kwam pas in 1632, toen de hoge adel alle reële politieke invloed verspeelde als gevolg van de fronde. De regering in Brussel had daarmee de nodige munitie in handen gekregen om de hoge adel, ook de niet-gecompromitteerde leden, voortaan uit het bestuur te weren. In 1629 was ze daartoe niet in staat. Dat was onder meer het gevolg van de deconfiture van de Castiliaanse raadgevers, waardoor de autochtone adel tijdelijk de wind in de zeilen had, tenminste totdat Aytona en zijn medegezanten de teugels in handen kregen. De hoge adel had toen immers een aura van gerechtigheid over zich en vertegenwoordigde mede de als terecht ervaren eisen van de Zuidelijke Nederlanden. Toen de hoge edelen zich drie jaar later openlijk tegen het wettelijke gezag keerden, verspeelden ze daarmee dat krediet en hun bescherming tegen tegenmaatregelen.

Een ander gevolg van de crisis van 1632 was de bijeenroeping van de Zuid-Nederlandse Staten-Generaal om met de Republiek over vrede te onderhandelen. Ook hier lagen de wortels van deze actie in 1629. De gewestelijke Staten, die doorgaans als loyaal aan het Spaanse gezag worden beschouwd, speelden toen al een belangrijke rol aan de kant van de oppositie. Weliswaar keerden zij zich niet openlijk tegen het hof in Brussel, maar het voluntaristische beeld op hun houding dient genuanceerd te worden. Onder de derde stand werden sinds lang dissidente

stemmen gehoord die de regeringspolitiek laakten. In de Brabantse stadsbesturen bleek dat de ambachten minder vatbaar waren voor de retoriek van de regering en vaak cynisch reageerden op de aanhoudende verzoeken vanuit Brussel. Voor de veldtocht richtte deze groeiende wrevel zich voornamelijk tegen de sluiting van de licenten, maar in de zomer van 1629 kwam daar ook nog het ongenoegen over de stijgende lasten en de vrijstelling van de bevoorrechte standen bij. Het overwicht van adel en geestelijkheid in de Staten temperde of smoorde dit misnoegen zolang de crisis nog onder het oppervlak sluimerde, maar zodra deze acuut werd, vond het zijn weg naar boven. De erkenning door de eerste leden van Brabant dat de regering de klachten en verzoeken niet langer kon negeren, kan als indicatie gezien worden dat deze dam tegen het ongenoegen het niet meer hield. In de herfst van 1629 stelden de Staten van Brabant reeds voorzichtig voor de Staten-Generaal bijeen te roepen, maar daarvoor was de tijd nog niet rijp. Net als de hoge adel stelden de Staten zich welwillend op tegen de beloftes van de Infanta dat veranderingen op til waren, maar ook zij werden in hun verwachtingen bedrogen.

De geestelijkheid, ten slotte, speelde een dubbele rol, ook al gold zij bij uitstek als de verdediger van de centrale politiek. De reden hiervoor is niet ver te zoeken, zoals de pauselijke nuntius ook opmerkte, namelijk dat de hoge geestelijkheid haar positie te danken had aan een regeringsbenoeming en zich daarom met het hof verbonden wist. In tegenstelling tot de adellijke elite, met haar eigen rijkdom, familiale en standenbelangen, kon de clerus zich dus veel minder onafhankelijk opstellen. De belangen van de katholieke kerk liepen parallel aan die van de regering en het instituut was duidelijk gebaat bij de handhaving van de bestaande orde. Dat betekent echter allerminst dat de geestelijkheid afkerig was van de felle kritiek op de regering. De geestelijkheid had immers ook sterke lokale interessen te behartigen, te meer omdat ze zelf ook in de plaatselijke bestuurscultuur functioneerde. Persoonlijke aantekeningen van een als betrouwbaar gezien figuur als aartsbisschop Jacques Boonen getuigen er alvast van dat hij vatbaar was voor de argumenten van de critici.

De vraag waarom de Zuidelijke Nederlanden nooit in opstand kwamen tegen het Spaanse gezag ondanks alle tegenslagen en wanbestuur, is een vraag die reeds meermaals gesteld werd. In geen geval betekent dit echter dat er sprake zou zijn van een 'Spaans juk', een 'bezetting', zoals in de historiografie van de negentiende en vroege twintigste eeuw werd gesteld. De Zuidelijke Nederlanden hadden wel degelijk invloed op het bestuur en wisten zich met de Spaanse monarchie verbonden. Drie elementen worden doorgaans als belangrijk aangewezen, namelijk de monarchie, de katholieke kerk en de lokale privileges. De koning, wiens dynastie nauw met de Nederlanden verweven was, werd als garantie aanzien voor het behoud van de religieuze en politieke vrijheden. Hij beschermde het gebied immers tegen de ketterse vijand uit het Noorden, die het met de privileges ook niet al te nauw zou nemen als hij aan de macht zou

komen. 's-Hertogenbosch kon daarvan getuigen, toen het als Generaliteitsland alle voorrechten van vierde hoofdstad van Brabant verloor en ook de clerus uit de stad verdreven werd. Hoewel over deze drie principes weinig betwisting bestaat, zijn twee verschillende interpretaties te herkennen, waarbij het onderscheid zich voornamelijk in het discours situeert. Paul Janssens gebruikte in 1978 duidelijk negatieve termen door naast de gedeelde belangen ook het repressieve element van de Spaanse militaire aanwezigheid en het gebrek aan een reëel alternatief (onafhankelijkheid dan wel Staatse of Franse overheersing) te benadrukken. Alleen al de titel van zijn artikel, 'L'échec des tentatives de soulèvement', verraadt die inslag. Het betoog van René Vermeir uit 2001 ging daarentegen uit van een meer positieve keuze van de Zuid-Nederlandse elite, die zich in het belang van de religie en de lokale vrijheden met het Spaanse gezag identificeerde. De relaties tussen Madrid en Brussel kenmerkten zich als een vorm van 'schokbestendig samenleven', waarbij pragmatisme de boventoon voerde. Ook hier is de woordkeuze een belangrijke indicatie voor de verschillende interpretatie.¹⁵⁰⁹ De gebeurtenissen die in dit boek beschreven werden en dan vooral het aanhoudende ongenoegen onder brede lagen van de plaatselijke elites, onderstrepen het negatieve beeld van Janssens en dan voornamelijk het gebrek aan een andere optie dan de Spaanse kroon. Wat de rol van het leger echter betreft, mag deze rol niet overdreven worden: zoals Vermeir ook aanvoerde, was het in tijden van crisis amper inzetbaar. Was het in de herfst van 1629 tot een opstand gekomen, dan is het maar zeer de vraag of de gedemoraliseerde soldaten een effectieve strijdmacht zouden geweest zijn.

De Republiek

De Spaanse kroon was van 1629 tot het einde van de Nederlandse Oorlog niet langer in staat zelf enig initiatief te ontwikkelen, maar dat betekende niet dat ze daarmee ook krachteloos geworden was. Onder meer in 1635 gaf ze nog blijk van slagvaardigheid, toen een dubbele Frans-Staatse invasie werd afgeslagen en het succes verlengd door de inname van Schenkenschans. De grote moeilijkheid was echter dat het Spaanse leger zich na 1629 geografisch in het nadeel bevond. Voor de Staten-Generaal, die nu het initiatief in handen hadden, leverden de successen van 1629 in de eerste plaats een belangrijk militair voordeel op. Zeker, de eindoverwinning bracht ze niet en evenmin forceerde ze de doorgang naar de Zuidelijke Nederlanden, maar toch: niet de winst van de Republiek was van belang, maar wel het verlies van Spanje. Met 's-Hertogenbosch verloor Brussel niet alleen een belangrijke defensieve positie, waardoor de verdediging bezuiden de Kempen moest worden gevoerd, maar ook een dreigend steunpunt naar het noorden toe. Net zoals het Staatse leger voor 1629 rekening moest houden met het garnizoen van 's-Hertogenbosch enkel omdat het er wás, was het nu aan de Spaanse bevelhebbers om met die voortdurende dreiging te leven.

Het nu geïsoleerde Breda kon de rol van Den Bosch niet overnemen, hoewel in 1631 een vergeefse poging werd gewaagd om daar een doorbraak te forceren: tijdens de Slag op het Slaak leed het invasieleger een pijnlijke nederlaag.¹⁵¹⁰ Met de inname van Wezel en de daaropvolgende Spaanse terugtrekking van de rechteroever van de Rijn werd de oostflank van de Republiek van elke grote dreiging gezuiverd. Rijnberk en Orsoy bleven dan wel in Spaanse handen, maar niet langer beheerste Brussel de overgangen over de Rijn.

De Staten-Generaal hadden dus een belangrijk succes geboekt, dat nog meer glans kreeg door de internationale weerklank. Die bijval hadden ze deels zelf gecreëerd door het beleg te 'mediatiseren', door het nieuws razendsnel te verspreiden en het belang ervan te onderstrepen, maar ook omdat de omstandigheden in Europa daar uitermate geschikt voor waren. Na de magere jaren van het Twaalfjarige Bestand bevestigde "1629" de Republiek opnieuw als grote mogendheid, die met Frederik Hendrik een boegbeeld met internationale uitstraling had. Aan dat beeld hadden de Staten-Generaal zelf bijgedragen, zowel in binnen- als buitenland. Niet alleen werd onder meer het capitulatieverdrag uitgeven en verspreid, ook in vertaalde versie, maar ook zette het Binnenhof zijn ambassades en gezantschappen actief in bij het creëren van een positief beeld van de Republiek. Aan de hoven en in de straten fungeerden deze als een seismograaf voor de heersende opinies: als deze zich negatief ontwikkelden, dan grepen zij zeer snel in. Nieuwsvoorziening, beeldvorming en de noodzaak daaraan werden zowel in de brieven van hun vertegenwoordigers, als in hun eigen resoluties benadrukt. Het beeld van de overgave van 's-Hertogenbosch dat door de Staten-Generaal zelf gecreëerd was, droeg dan ook bij tot het beeld van een keerpunt in de Europese verhoudingen. Ook de rol van Frederik Hendrik deelde in deze glorie, maar dat hij daardoor als de 'paladijn van het wereldprotestantisme' beschouwd werd, is wat overdreven. Die eer viel snel toe aan de Zweedse koning Gustaaf Adolf. Deze vorst schrok immers niet terug voor een interventionistische politiek in het Duitse Rijk.

Hoe glansrijk de overwinningen ook mogen geweest zijn in de pamfletten en hoezeer de Staten-Generaal ook mochten benadrukken dat ze het daarbij tegen twee zeer sterke vijanden hadden moeten opnemen, toch hadden ze een schaduwzijde. De voorbije veldtocht had immers duidelijk gemaakt dat zelfs met een goedgevulde schatkist een oorlog op twee fronten niet in de mogelijkheden van de Republiek lag. De enorme financiële inspanningen hadden dan wel een groot succes opgeleverd, maar hadden de draagkracht van de staat wel tot het uiterste op de proef gesteld. Na afloop van de veldtocht werden dan ook vraagtekens geplaatst bij het Staatse engagement in de oorlog, want een herhaling van de veldtocht van 1629 zou tot een crisis van de staatsfinanciën leiden. Het onmiddellijke gevolg van deze veldtocht was dat er in 1630 geen financiering noch enig reëel enthousiasme voor een nieuwe campagne kon gevonden worden. Dat gebrek aan geestdrift was overigens ook te wijten aan nieuwe spanningen

binnen Holland, waar steden die voor het bestand gekozen hadden de plannen saboteerden.¹⁵¹¹ De overwinning zaaide twijfel en verplichtte de Staten-Generaal tot behoedzaamheid over de na te streven doelen. De vredeswil in brede lagen van het Staatse bestuur was voornamelijk door die behoedzaamheid ingegeven. De angst voor een blijvende keizerlijke inmenging en de wil om de overwinning te verzilveren voor de oorlog een negatieve keer nam, waren twee zeer valabele argumenten voor de voorstanders. Wilden de Staten-Generaal daarentegen in de oorlog blijven, dan was het voor velen duidelijk dat een goede verstandhouding met de traditionele bondgenoten wenselijk was. Zonder hun hulp was het immers bijzonder moeilijk om de oorlogslasten te dragen, zoals de voorbije zomer gebleken was. De relaties met Venetië waren als gevolg van de betwistingen rond het bijstandsverdrag verzuurd en Engeland had zich net als tegenover Denemarken onbetrouwbaar betoond. Er bleef voor Den Haag weinig anders over dan de blik opnieuw naar het zuiden te wenden, naar Frankrijk.

Een tweede reden waarom twijfel in de Staatse rangen sloop, was dat de lijst met mogelijkheden steeds korter werd. Nu Wezel, Den Bosch en Lingen in Staatse handen of geneutraliseerd waren, bleven er nog weinig veroveringen over die de Staten-Generaal strategisch voordeel opleverden en daarmee eenzelfde mobiliserend vermogen hadden als een veldtocht naar één van drie genoemde vestingen. Zeker na de herovering van Breda in 1637 werd dit duidelijk en zwol de roep om vrede aan, maar de veldtocht van 1629 had de betrokken partijen en facties reeds tot nadenken gestemd. Op dat moment was de volledige verovering, herovering of bevrijding – de invulling verschilde – van de Zuidelijke Nederlanden in de ogen van velen nog steeds óf een realistische optie, óf een morele verplichting. De reacties in het Zuiden op de nederlagen van 1629 en de flagrante zwakte van het Spaanse leger genereerden aanvankelijk de hoop dat het gebied zich alsnog goedschiks of kwaadschiks bij de Republiek zou voegen, maar de verdere ontwikkelingen kwamen niet aan die verwachtingen tegemoet. De openlijke tegenstand in de stad en de Meierij, en vooral het falen van de opstand in 1632 maakten duidelijk dat deze hoop ongefundeerd was. Hendrik van den Bergh had de bevolking van de Zuidelijke Nederlanden immers opgeroepen om het Spaanse juk af te werpen en zich vrijwillig onder de bescherming van de Staten-Generaal te begeven, maar deze oproep was zonder gevolg gebleven.¹⁵¹² In 1635 werd een vernieuwde Frans-Staatse alliantie getekend die dan wel nog formeel de mogelijkheid van een Zuid-Nederlandse opstand voorzag, maar ook een eventuele opdeling van het gebied onder beide bondgenoten. Ondanks de Franse subsidies en enkele opvallende successen, laaide de discussie over de oorlogsdoelen en het verdere engagement van de Republiek in de oorlog tegen Spanje na 's-Hertogenbosch en Maastricht steeds vaker op, maar de clause dat geen van beide afzonderlijk vrede kon sluiten – een andere bepaling van het verdrag – beperkte de bewegingsruimte van de Staten-Generaal. Pas in 1647 werd deze kwestie beslist toen de Republiek besloot deze belofte te breken en in

te stemmen met de onderhandelingen in Munster, waar een jaar later de vrede met Spanje werd getekend.

Oorzaken

De falende monarchie

Resident Foppe van Aitzema verzekerde de Staten-Generaal dat het keizerlijke hof in Wenen ontstemd was over de politiek van de Spaanse tak van de familie. Filips IV werd verweten dat hij 'een onsekere ende ongerechte saeke in Italien hadde gesocht te maintaineren ende sijn eigen huis, te weeten twee so machtige steden Wesell ende Den Bosch, versuimt ende verlooren'. 'Den koninck heeft dit self gecauseert', vervolgde Aitzema, omdat hij 'buiten sijne limieten [was] gegaen ende sijn eigen domeinen versuimt'.¹⁵¹³ Hoewel de authenticiteit van deze reactie onzeker is, bevat ze een moeilijk te ontkennen waarheid: de interventie in Mantua had inderdaad zware gevolgen voor de Nederlanden. Zoals ook Geoffrey Parker al vaststelde, werden binnen de imperiale visie van het Spaanse hof de Nederlanden doorgaans naar het achterplan gedrongen zodra zich elders dringender kwesties voordeden.¹⁵¹⁴ Na de inname van Breda had de koning ernaar gestreefd zijn positie te consolideren door de 'guerra defensiva' te bevelen, maar hier bleek duidelijk dat tussen de politiek zoals die in het centrum van de monarchie werd waargenomen en zoals die in de periferie werd ervaren speling zat. Het is duidelijk dat Filips noch Olivares in staat waren gebleken het beleid in overeenstemming te brengen met de mogelijkheden.¹⁵¹⁵ De interventie in Mantua was een vergissing, maar toch had Madrid zich onmogelijk aan deze tussenkomst kunnen onttrekken. Als Europese grootmacht had ze immers verschillende verplichtingen na te komen, niet alleen tegenover haar bondgenoten, maar evenzeer tegenover zichzelf: de handhaving van de 'reputación' was op zichzelf al een voldoende drijfveer. De druk die daardoor gecreëerd werd, legde een zware hypothek op elke politiek, zeker wanneer de economische reserves verminderden.¹⁵¹⁶ Binnen dit kader was het haast onvermijdelijk dat het eens tot een grote nederlaag in de Nederlanden moest komen. Eerder reeds, na 1621, had de koning niet aan zijn beloften kunnen voldoen om voor voldoende financiële armslag te zorgen en ook daarna bleef de regering in Brussel grotendeels verstoken van noodzakelijke steun. De Zuidelijke Nederlanden betaalden er in 1629 de prijs voor dat ze een onderdeel vormden van de Spaans-Habsburgse samengestelde staat. Het was echter niet alleen deze geopolitieke factor die mee het lot van het gebied bepaalde, maar ook het concrete functioneren, of beter: dysfunctioneren van de verbrokkelde monarchie. De grote afstanden tussen Madrid en Brussel bemoeilijkten niet alleen de fysieke contacten tussen beide centra, maar ook de eigenlijke communicatie liet te wensen over. Het is niet toevallig dat één van

de verwijten die kardinaal de la Cueva werden gemaakt, de voortdurende overschatting van de sterkte en de draagkracht van de Zuidelijke Nederlanden was. Hadden Olivares en Filips al moeite om hun mogelijkheden accuraat te beoordelen, dan was dat ook te wijten aan een onvoldoende of onduidelijke informatievoorziening.

De Nederlandse politiek werd dus op relatief wankelende basis geconcipieerd, maar ook de praktische uitvoering ervan vond niet zonder problemen plaats. Zoals in elke samengestelde staat was het beleid ter plaatse afhankelijk van een goede samenwerking tussen de plaatselijke elites en vertegenwoordigers van het centrum van de monarchie. Twisten en spanningen bestonden al langer, maar zonder de 'schoolmeester' die Spínola was geweest, was de beeldspraak van de graaf van Estaires, die de Zuidelijke Nederlanden met een zwalkend schip vergeleek, niet zonder grond. De Infanta, waarop de graaf overigens zijn hoop had gesteld, was niet in staat de twistende facties uit elkaar te houden, laat staan zelf een leidende hand te bieden.¹⁵¹⁷ Zeker, ze bezat een ongeëvenaard prestige en werd door beide facties gerespecteerd, maar dat was voornamelijk als uithangbord van het regime. Achter de schermen werd een machtsstrijd gevoerd tussen de factie rond de Castiliaanse regeringsfiguren enerzijds en de lokale elite anderzijds. Tijdens de zomer van 1629 lag het zwaartepunt duidelijk bij de Spaanse factie, De la Cueva en Coloma in het bijzonder, die in de uitvoering van hun beleid tekort schoten. Zij zagen de noodzaak niet in de plaatselijke elites bij het beleid te betrekken, monopoliseerden de beslissingsbevoegdheid en stelden zich naar buiten toe autoritair op. Op de eerste weken van mei na, toen Hendrik van den Bergh en de graaf van La Motterie in Brussel waren, participeerden slechts zelden Zuid-Nederlanders aan de vergaderingen: in de meeste gevallen waren er slechts twee aanwezig. Beslissingen konden op die manier weliswaar snel genomen worden, maar misten vaak een solide grond. Hier geldt opnieuw dat de basis van hun beleid zwak was en dat zowel de informatievoorziening, als de behandeling ervan tekort schoten. Door de uitsluiting van de plaatselijke adel – of hun ontevreden terugtrekking als reactie daarop – was het netwerk waarover beide Castilianen konden beschikken immers danig gereduceerd, in tegenstelling tot Spínola die wel over goede contacten met deze groep beschikte. Dit probleem is diep verankerd in het functioneren van het Zuid-Nederlandse bestuur en kan beschouwd worden als een blokkering van het patronagesysteem, dat zo belangrijk was voor het bestuur van vroegmoderne staten. Het is hier dat zich de grootste verschillen met de Republiek manifesteren.

Bestuurlijke betrokkenheid

In tegenstelling tot de verspreide slagorde waarin het Zuid-Nederlandse beleid bepaald werd, vertoonde de Staatse politiek een gestroomlijnder en vooral geconcentreerder karakter. Dit lijkt op het eerste zicht in tegenspraak met de

gedecentraliseerde en particularistische structuur van de Republiek en de meer autoritaire kenmerken die het Habsburgse beleid worden toegeschreven. In de opvattingen van zowel tijdgenoten als de meer traditionele geschiedschrijving vertoonde een gecentraliseerde, absolutistische staat immers meer slagkracht dan de unie van zeven provincies die de Republiek was. Wat de veldtocht van 1629 betreft, kan onder meer gewezen worden op de opmerkingen van Dufour en De Bordes, die zich laatdunkend uitlieten over het particularisme van de gewestelijke Staten. In ruimer opzicht past dit beeld in dat van het zogenaamde 'tweede tijdvak' van Robert Fruin. Daarin was de Republiek een afwijking van de wezenlijke loop van de Nederlandse geschiedenis van de centraliserende Habsburgse monarchie naar het negentiende-eeuwse constitutionele koninkrijk der Nederlanden. De Staten-Generaal hadden weliswaar een machtige staat geleid, maar dat was eerder een gril van de geschiedenis dan een verdienste van de staatsstructuur.¹⁵¹⁸ Centraal geleide, absolutistische staten waren daarentegen beter in staat zich te doen gelden op het internationale vlak. Deze opvatting kwam de laatste jaren reeds onder vuur te liggen, onder meer in het werk van Leslie Price. Juist de gewestelijke soevereiniteit en het daaraan verbonden particularisme waren de hoekstenen van de Republiek, stelde hij, omdat ze zo tegelijkertijd de belangen van de sterkste provincie Holland als die van de kleinere gewesten verdedigden.¹⁵¹⁹ De veldtocht van 1629 bevestigt tot op zekere hoogte deze vaststelling, zij het dan eerder in het praktische besluitvormingsproces dan in de idee van abstracte belangenvertegenwoordiging. Ondanks de gedecentraliseerde structuur vertoonde de versplinterde Staatse besluitvorming meer eenheid dan de gecentraliseerde Zuid-Nederlandse.

De sleutel tot deze paradox ligt in de betrokkenheid bij het bestuur, die steunde op de aard van de soevereiniteit. In de Republiek, waar de gewestelijke Staten soeverein waren en het centrale niveau van onderaf steunden, was deze rechtstreekse betrokkenheid relatief groot. Daar stond tegenover dat in de Zuidelijke Nederlanden de soevereiniteit exclusief bij de vorst berustte en deze van bovenaf werd uitgeoefend: in Brussel werd de vorst vertegenwoordigd door de Infanta, die op haar beurt de macht delegerde naar de functionarissen en instellingen rond haar. Op die manier ontstond een soort patronagesysteem, waarin het hof functies, verantwoordelijkheden en privileges verdeelde in ruil voor dienstbaarheid en trouw. In de Republiek was het bestuur daarentegen gesteund op de belangenaggregatie tussen de verschillende niveaus, waarbij de besluitvorming op een brede maatschappelijke basis steunde.¹⁵²⁰ De Staten-Generaal waren samengesteld uit gedeputeerden van de gewesten, die op hun beurt weer afgevaardigd waren door steden of ridderschappen. Op die manier ontstond een continue stroom van informatie in beide richtingen. Niet alleen personen fungeerden op die manier als fysiek bindmiddel tussen de verschillende niveaus, maar er werd ook een eenheid in het beleid gecreëerd die lokale en gewestelijke belangen verbond met die van de Generaliteit. Gedeputeerden

van een stad als Zwolle konden de belangen van hun gemeenschap in Den Haag behartigd zien, terwijl in de andere richting de Overijsselaar Sweder van Haersolte de centrale standpunten in zijn gewest met des te meer gewicht kon verdedigen. De werking op de drie belangrijkste niveaus was bovendien transparant, omdat de gedeputeerden ter Staten-Generaal zowel hun gewest, als hun stad op de hoogte hielden van wat er besproken en beslist werd, terwijl omgekeerd Den Haag via hen noodzakelijke informatie uit steden en gewesten bekwam. Die openheid was noodzakelijk, omdat het belang van ruggenspraak veronderstelde dat de 'committanten' de situatie accuraat konden beoordelen en tegen hun eigen particuliere belangen afwegen. Het besluitvormingsproces mocht dan trager verlopen, daar stond wel tegenover dat het uiteindelijk goedgekeurde beleid op een breed draagvlak rustte. In elk geval verleende het geformaliseerde karakter van de verhoudingen tussen de niveaus het een voorspelbaarheid die voordelen bood, zeker op financieel vlak. Zowel de gezamenlijke inspanning als het relatieve aandeel van elk gewest waren immers duidelijk vastgelegd. Terwijl in het Zuiden gewesten als Henegouwen of Artesië zich trachtten te verschuilen achter een verondersteld gebrek aan inzet van andere gewesten en elk afzonderlijk met de centrale regering onderhandelden, lag binnen de Republiek vast dat iedereen verplicht was naar vermogen bij te dragen tot het collectieve belang en werd dit principe in grote lijnen aanvaard.

Een tweede element dat een rol speelde, was de eenvoudigere beslissingsstructuur van de Republiek. De gewestelijke particulariteiten buiten beschouwing gelaten, was de machtsverdeling doorzichtig, van het centrale over het gewestelijke naar het lokale niveau toe, zonder concurrerende machten. Toegegeven, de prins van Oranje vormde als kapitein-generaal en stadhouder in vijf van de zeven gewesten een zelfstandig machtscentrum. Hij had onder meer benoemingsrechten in verschillende stadsbesturen die de gewestelijke Staten vormden en hem op zijn beurt als stadhouder hadden aangesteld, maar dat verhinderde niet dat hij uiteindelijk aan hen gebonden was. Die eigenaardige kringloop betekende immers niet dat hij eigenmachtig kon optreden of over een ruime schare aan volgzame regenten beschikte. Hoe sterk zijn positie ook was, hij kon niet buiten de bestaande structuren om, hij kon (of moest) proberen de werking ervan te beïnvloeden. Zijn eigen netwerk, onder meer in het leger, was er dus niet op gericht de macht te usurperen of een parallel circuit te genereren, maar vooral om op het bestaande beslissingsproces te wegen. Uiteindelijk was de prins een 'dienaar' van de Staten-Generaal en vijf gewestelijke Staten, die een deel van hun soevereiniteit naar hem afleidden. Hij ontleende zijn voornaamste bevoegdheden aan hen en maakte deel uit van de staatsstructuur. Daarbinnen vormde hij, zeker wat de oorlogsvoering betrof, een noodzakelijk tegengewicht voor al te particularistische tendensen, net zozeer als de Staten een tegengewicht vormden voor een autoritair en centralistisch bewind onder de stadhouders.

In de Zuidelijke Nederlanden waren deze voordelen niet aanwezig. Meer nog dan instellingen steunde het bestuur op personen. Was er geen onbetwiste leider om de twistende facties uit elkaar te houden, dan had dat onmiddellijke gevolgen voor het beleid, waarvan instabiliteit en inconsistentie de voornaamste waren. Op die manier stond of viel de regering met de aan- of afwezigheid van persoonlijkheden als Spínola of (tussen 1634 en 1641) de Kardinaal-Infant. Dit gegeven plaatst tevens de aanhoudende klacht van Olivares over het ‘falta de cabezas’ in perspectief. In de ogen van de graaf-hertog waren er in de monarchie geen geschikte leiders te vinden die in de Zuidelijke Nederlanden – of elders in de monarchie – op een daadkrachtige manier het bestuur ter hand konden nemen. Wat de oorzaak ook mocht geweest zijn van dit tekort, waarover onder historici al veel gedebatteerd werd, het past in het hier geschetste beeld van een beleid dat in de eerste plaats op personen steunde.¹⁵²¹ In het Noorden speelden individuen eveneens een voorname rol, maar zij waren ingebed in de instellingen die continuïteit en stabiliteit garandeerden. Iemand als Goossen Schaffer mocht dan wel een grote invloed uitoefenen in zijn gewest Groningen en een belangrijke positie innemen in de Staten-Generaal, de goede werking was niet van hem afhankelijk. Bereikten de inlichtingen de Staten-Generaal via verschillende kanalen en werd deze op brede basis geëvalueerd, dan gebeurde dat in de Zuid-Nederlandse centrale regering niet of veel minder. Binnen dat hoogste niveau was de betrokkenheid niet algemeen door de falende coöperatie tussen de elites, maar naar de gewesten en de steden toe was ze bijna onbestaande. Er waren uiteraard invloedrijke figuren of families in de Staten, zelfs in de lokale besturen, die in nauw contact stonden met het centrale gezag, zoals de Gentse bisschop Antoon Triest in Vlaanderen, maar zij werden evenzeer buiten de eigenlijke macht gehouden. Ze dankten hun positie namelijk aan de vorst, wiens macht aan hen gedelegeerd werd.

Een ‘fysieke’ scheiding tussen de verschillende niveaus was het dus allerm minst, maar in de eerste plaats een bestuurlijke en beleidsmatige scheiding. Het was een bewuste politiek van het Brusselse hof om vooral de vertegenwoordiging van onderaf zoveel mogelijk te blokkeren: zij spraken zich dan ook vaak misprijzend uit over de al te grote rol die de gewesten, en dan vooral de steden, naar hun mening nog hadden.¹⁵²² Beleidsinformatie stroomde niet of gefilterd door naar de lagere echelons, die op die manier nauwelijks betrokken raakten, temeer omdat de werkelijke macht buiten hun bereik lag. Waar de Staten in de Republiek in de macht deelden, vormden ze in de Zuidelijke Nederlanden juist een tegengewicht voor de staatsmacht. Dit betekende uiteraard niet dat het gewestelijke of het lokale niveau zich tegen het centrale gezag opstelde, maar wel dat de samenwerking stroever verliep: de verhouding tussen de verschillende niveaus kenmerkte zich niet door bestuurlijke integratie, maar door segregatie. De regering kon zich eigenmachtig optreden veroorloven, waarbij de Staten onder zware druk gezet werden, de geestelijkheid zonder veel verweer tot

bijdrages gedwongen en zelfs instellingen of functionarissen verplicht geld af te staan. Ook hier waren de voordelen van een dergelijk systeem dat op korte termijn sneller beslissingen konden genomen worden en dat er meer ruimte was voor improvisatie, zoals de Zuidelijke Nederlanden in 1629 bewezen. Het bestaan van relatief zelfstandige actoren als de adel en de katholieke kerk compliceerde de besluitvorming, onder meer omdat ze hun eigen privileges en statuten angstvallig verdedigden. Op het centrale niveau was het de hoge adel die als lokale elite oppositie voerde tegen de regering die hem buitensloot en zijn onvrede verspreidde zich op andere niveaus. De eigenlijke macht lag echter in het centrum, waar de andere, ondergeschikte niveaus eerder als concurrentie werden beschouwd dan als samenstellende delen. De deling van macht of verantwoordelijkheid zoals die in de Republiek bestond, was de Castiliaanse functionarissen vreemd. Het duidelijkste voorbeeld van dit verschil zijn de bestandsonderhandelingen in het najaar van 1629, toen aan Brusselse zijde wrevel ontstond over de Staatse traagheid. De brede consultaties onder de zeven gewesten en dan verder onder de stemhebbende leden van die vergaderingen schenen hun onbegrijpelijk toe, want wat hen betrof kon een dergelijke beslissing enkel op het centrale niveau genomen worden. Waar zelfs een kleine stad als het Gelderse Doesburg zijn stem kon uitbrengen over het te volgen beleid, verlieten de debatten aan Spaanse zijde het paleis op de Koudenberg niet.

Bevelhebbers

In het veld lieten de tekortkomingen van het Zuid-Nederlandse bestuur zich duidelijk voelen. Langzame communicatie compliceerde de inzet van het Spaanse leger, maar daar kwam nog bij dat de regering in Brussel te veel de leiding in handen wilde houden. Bij elke cruciale beslissing, tijdens elke belangrijke fase, of het nu in Boxtel of Bocholt was, werd het leger opgehouden omdat Hendrik van den Bergh op instructies uit Brussel moest wachten. Snel en accuraat reageren was daardoor op voorhand uitgesloten. Niet alleen had de naijver tussen de Spaanse en de inheemse factie zich naar het leger verplaatst, maar ook binnen de autochtone adel onderling haalden politieke, dynastieke of erkwesties vaak de overhand. De autoriteit van graaf van den Bergh werd niet gerespecteerd door zijn ondergeschikten; hijzelf was daarenboven niet in staat was zijn gezag op te leggen, al is het moeilijk uit te maken in welke mate een gebrek aan politieke bekwaamheid of karaktersterkte daarvoor verantwoordelijk waren. Deze vaststelling leidt er overigens ook toe dat de verantwoordelijkheid van Hendrik van den Bergh voor het debacle dient bijgesteld te worden. De reputatie van twijfelbaar of weinig vastberaden veldheer die hem doorgaans wordt toegedicht, berust vooral op de veldtocht van 1629, waar hij slachtoffer werd van de omgeving waarin hij functioneerde en waaraan hij zich niet kon onttrekken. Frederik Hendrik van zijn kant was als bevelhebber van het Staatse leger zelfstandig en

zijn autoriteit was onbesproken. In militaire aangelegenheden waren de bevoegdheden duidelijk gescheiden, met de Staten-Generaal en andere civiele overheden in een ondersteunende rol. Dat betekende niet dat zij zich niet tot adviezen, vragen of eisen lieten verleiden, maar de uiteindelijke verantwoordelijkheid lag en bleef bij de prins. Het Staatse leger kon als gevolg daarvan snel en autonoom optreden. Binnen het leger was hij de onbetwiste bevelhebber, een positie die hij door alle ondergeschikten gerespecteerd zag; kwam het toch tot conflicten of spanningen, dan greep hij onmiddellijk in. De basis van dat gezag lag in een militair patronagenetwerk dat hij rondom zich had opgebouwd.

Vestigde het beleg van 's-Hertogenbosch reputatie van de prins van Oranje als stedendwinger, dan was dat niet onverdiend. De gigantische omsingeling van de stad, het droogleggen van het drassige ommeland, de verspreide aanval en het inzetten van nooit eerder geziene hoeveelheden artillerie waren stuk voor stuk vernieuwend en gedurfd, maar toch dient er op gewezen worden dat de omstandigheden buitengewoon gunstig waren en de zaken net zo goed een negatieve keer hadden kunnen nemen. In de eerste plaats was er uiteraard de misrekening dat er geen vrede zou komen tussen Denemarken en de keizer. Toen deze er toch kwam, betekende dat een streep door de rekening, maar deze was niet fataal. Ferdinand en vooral Wallenstein stuurden troepen naar de Nederlanden, maar door hun wanbetaling hadden deze veel slagkracht verloren. Hierbij kan bovendien de vraag gesteld worden of de taxatie van Frederik Hendrik toch niet ongefundeerd was: kwam de Vrede van Lübeck, hoe onverwacht ook, niet te laat om nog van enige reële betekenis te zijn? Men kan zich ook de vraag stellen wat er gebeurd zou zijn indien het leger van Montecuccoli een maand eerder aangekomen was. In plaats van met één gecombineerde dreiging, hetzij een ontzet uit twee richtingen, hetzij een ontzettingspoging en de oversteek van de IJssel, werd het Staatse leger nu met twee opeenvolgende, kleinere gevaren geconfronteerd, waarbij het geografische voordeel maximaal kon uitgebuit worden. Het mislukken van het ontzet van Den Bosch is zonder twijfel de sleutel tot de overgave van de stad, zoals ook de baron van Grobbendonk en bisschop Ophovius na afloop aangaven. Zodra de vesting omsingeld was, was haar lot bezegeld, tenminste: zolang geen ontzet te verwachten was. Het is daar dat de grote verdienste van Frederik Hendrik lag, eerder dan in de eigenlijke belegering zelf, dat hij het moment heeft weten en durven te grijpen en de berekende gok waagde dat Brussel zou falen.

De zwijgende meerderheid

Lijdzaamheid en verzet

In de voorgaande bladzijden werd gesproken over de politieke gevolgen van de campagne van 1629 op internationaal en binnenlands vlak, zowel voor de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden. Thans rest enkel nog de vraag naar de 'gewone man' en wat de gebeurtenissen voor hem betekenden: de kloof tussen de 'grote' politiek en de kleine man die Wayne te Brake aanduidde, moet hier overschreden worden. Het antwoord op deze vraag lijkt bij uitstek het domein van de sociale geschiedenis of, zoals in de inleiding werd aangegeven, van de 'Nouvelle Histoire'. In haar benadering van de 'gewone man' heeft deze geschiedschrijving steeds sterk de nadruk gelegd op de zogenaamde 'collectieve actie': revolte, oproer, rellen en contestatie worden daarin als de wapens van de stemlozen aanzien, waarmee zij vorm konden geven aan hun eisen. In de loop van 1629 hebben deze vormen van gedrag echter slechts een klein aandeel. Zeker, in het najaar waren de Zuidelijke Nederlanden in beroering, maar verder dan oproerige vlugschriften, haastig geschreeuwde slogans of verzuchtingen in persoonlijke brieven kwam het niet. Zelfs met een iets ruimere interpretatie, waarin ook de soldaten die opruiende strooibriefjes onder hun kameraden verspreidden of het Haagse stadsproletariaat dat het hoofd van de Amersfoortse regenten eiste een plaats krijgen, blijven de resultaten beperkt. Dit betekent allerm minst dat de gewone bevolking de veldtocht enkel als bijstander heeft meege maakt. In de historiografie hebben de vormen van collectieve actie veel aandacht gekregen, vooral omdat zij het meest zichtbare gezicht van de gewone man waren. Hoewel dit beeld zeker niet zonder grond is, betekent dit geenszins dat de verhouding tussen bestuurders en bestuurden zich louter tot dit kader van onderwerping en verzet beperkte. De verklaring voor Te Brakes verzuchting over de scheiding tussen sociale en politieke historiografie ligt dus in een al te artificiële scheiding tussen beide niveaus. In werkelijkheid is er geen 'problème du pont', geen twee losstaande gegevens die met elkaar dienen verbonden te worden. Wanneer dus enkel (of voornamelijk) binnen het kader van collectieve actie wordt gedacht, dan verdwijnt een heel spectrum aan relaties tussen de voegen van de geschiedenis.

Nochtans valt niet te onderkennen dat de enige constante die in alle verhoudingen tussen de 'gewone man' en zijn regering teruggevonden wordt, uitsluiting is. Noch in de Republiek, noch in de Zuidelijke Nederlanden uit strekte de bestuurlijke betrokkenheid zich uit tot de laagste lagen van de bevolking, zelfs niet, zoals eerder werd aangegeven, tot de onderste bestuursniveaus. De niet-vertegenwoordigde stads- en dorpsbesturen hadden immers weinig verweer tegen de hogere overheden. Aan Spaanse zijde werden de plattelandsgebieden, die keer op keer gedwongen werden wagensdiensten te verrichten of levensmiddelen te leveren, niet ontzien. Voor de Vlaamse kasselrijen bleef er geen keuze over dan te

leveren en door onderlinge afspraken te proberen te lasten te delen: niet vertegenwoordigd in de Staten beschikten ze niet over voldoende gewicht om hun klachten en verzoeken kracht bij te zetten. In de Zuidelijke Nederlanden waren protesten tegen de hoge lasten een steeds weerkerende klacht, maar uit de werking van de Staten van Vlaanderen blijkt hoezeer de Vier Leden – Gent, Brugge, Ieper en het Brugse Vrije – hun positie gebruikten om lasten af te wentelen op niet-vertegenwoordigde leden. Zelf amper in staat hun eisen door te drukken in Brussel, buitten ze wel hun positie uit om de eigen belangen veilig te stellen.

In concrete gevallen traden lokale besturen met de hogere overheden in directe onderhandelingen, zij het met wisselend succes. De drie steden die in 1629 van onderhorigheid veranderden, zijn hiervan voorbeelden: in geen van deze drie gevallen bevond de nieuwe machthebber zich in de positie om zijn wil zonder meer op te leggen. In Amersfoort probeerde Montecuccoli dit te doen, maar hij kwam daarmee in conflict met zowel de plaatselijke overheid, die een minimum aan inspraak verlangde, als met de Spaanse belangen, die erbij gebaat waren dat de stad op een redelijke manier tot coöperatie werd gebracht. De autoritaire en onberekenbare opstelling van de tijdelijke machthebbers bemoeilijkten daar de vestiging van de macht, al was deze houding op korte termijn gunstig. Voor een langdurige aanwezigheid in Amersfoort schiep ze echter geen solide basis. Soortgelijke interessen, maar een andere benadering speelden in Wezel, waar voor de Staten-Generaal de medewerking van de lokale elites van belang was. Gedwongen door veiligheidsoverwegingen en zonder enige juridische grond, waren de Staatse vertegenwoordigers verplicht tegemoet te komen aan de grieven van de lokale magistraat. In 's-Hertogenbosch, ten slotte, was de Republiek wel voldoende sterk om de plaatselijke elites aan de kant te schuiven, al diende ze uit pragmatische redenen en uit respect voor het gewoonterecht wel voldoende tegemoet te komen aan plaatselijke gevoeligheden. Opmerkelijk is dat de nieuwe magistraat, hoewel ze door de Staten-Generaal benoemd was, zich snel opwierp als verdediger van de oude rechten. Deze privileges bleven bij de machtsoverdracht in de mate van het mogelijke gerespecteerd, maar vooral in de dagelijkse praktijk werden de nieuwe Staatse machthebbers gedwongen tot compromissen. Dat uitte zich voornamelijk in de houding tegenover de katholieke geestelijkheid, die weliswaar uit de stad verbannen werd, maar tegen wiens aanwezigheid ze niet opgewassen bleken.

Het meest ambivalent waren de relaties tussen de bevolking en de militaire overheden. Aan de ene kant was er uiteraard de naakte onderwerping van de 'gewone man', waarin zijn belangen zonder dralen terzijde werden geschoven wanneer de militaire logica dat vereiste. De Staatse bevelhebbers achtten het bijvoorbeeld noodzakelijk het Spaans-keizerlijke leger op de Veluwe te isoleren en aarzelden niet de plattelanders onder bedreiging op de vlucht te houden. Evenmin zonder scrupules oordeelden de Spaanse en keizerlijke aanvoerders het legitiem om in datzelfde gebied terreur in te zetten om hun vijand op de knieën

te dwingen of om contributies te kunnen heffen. De bewuste bescherming van de burgerbevolking was in de eerste plaats ingegeven door pragmatische en politieke overwegingen, niet door abstracte principes of ideeën. Een zekere berusting tegenover het oorlogsgeweld was de burgerbevolking niet vreemd, deels uit onmacht, deels uit inschikkelijkheid. Aanpassing aan deze moeilijke levensomstandigheden was in vele gevallen de enige mogelijke uitweg, onmachtig als ze stonden tegenover de overheden. Dat betekent echter niet dat ze alles over zich heen liet komen. De Bosschenaars droegen de verschrikkingen van het beleg en waren bereid daarmee een tijdlang te leven, maar niet onvoorwaardelijk. Toen noch de militaire, noch de stedelijke, noch de geestelijke gezagsdragers hun langer garanties konden bieden dat hun lijden ergens toe diende, sloeg de lijdzaamheid om in verzet: het gebrek aan steun verplichtte de Bossche gouverneur vervolgens met de onderhandelingen in te stemmen.

Oorlogsdoelen

De relatie tussen de overheden en de gewone man beperkte zich niet alleen tot deze onderwerping van bovenaf. Regeringen hadden er belang bij hun onderdanen waarde van hun beleid en de belangen die zij verdedigden uit te leggen. Vooral de Staten-Generaal toonden er zich bedreven in althans een deel van de bevolking aan zich te binden door bede- en vastendagen, propaganda en andere middelen. De publieke vieringen de zowel in het binnenland als in den vreemde werden opgezet, dienden beide doelstellingen, zowel het creëren van een band als het voeren van propaganda. De reden waarom zij zoveel meer begaan waren met de verantwoording van de oorlog kan gevonden worden in het verschil in bestuurlijke betrokkenheid. In de Republiek, waar de betrokkenheid van de ondergeschikte niveaus veel groter en dus de macht voor de inwoners tastbaarder was, en bovendien de heersende calvinistische bevolkingsgroep een minderheid vormde, werd de noodzaak veel sterker gevoeld. Bovendien bouwden de Staten-Generaal in zekere zin ook voort op een traditie geërfd uit de eerste dagen van de Opstand, waarin een voor die tijd zo belangrijk vergrijp als rebellie tegen het door God gegeven gezag uitgebreid moest verantwoord worden. De regering in Brussel had daarentegen minder gevoel voor deze vorm van communicatie, een gebrek dat grotendeels toe te schrijven is aan het meer autoritaire karakter van het bestuur en de daarom minder gevoelde noodzaak verantwoording af te leggen. Enkel wanneer de nood aan de man kwam, zoals bij de omhalingen in de Brabantse kerken, werd werk gemaakt van direct contact met de bevolking over de oorlog en zijn doelen; in andere gevallen verliep dat onrechtstreeks. Tegenover de toehoorders of lezers werd de oorlog verantwoord, waarbij vooral religie een krachtig argument was. De kerk was immers het communicatiekanaal bij uitstek, waar grote delen van de bevolking snel, effectief en met gezag konden bereikt worden. Van de kansel kregen zowel de protestanten in het Noorden als de

katholieken in het Zuiden een interpretatie van de gebeurtenissen voorgehouden en werd hun op het belang van de oorlog gewezen.

Uit de hevige reacties van de bevolking op verschillende cruciale momenten blijkt hoezeer zij vertrouwd was met de oorlog en met de ideeën die daaromheen verspreid werden. Het volk in de straten van Den Haag of Amsterdam dat zich tegen de remonstranten keerde, toont aan dat een groot gedeelte van de bevolking zich identificeerde met de Republiek en haar oorlog voor religieuze en politieke vrijheid. Dat deel maakte echter niet de meerderheid uit, maar beperkte zich voornamelijk tot de calvinistische bevolking, die ook duidelijk het doelpubliek waren van de aankondigingen van vasten- en bededagen en andere vormen van propaganda. De Staten-Generaal werden gesteund door het beoogde deel van de bevolking, maar dat betekende dat de basis waarop ze konden bouwen door de religieuze verdeeldheid minder sterk was. De gevolgen daarvan kwamen in 1629 duidelijk aan het licht. Toen een leger zich in het hart van het land bevond, leidde dat tot een wijdverspreide reactie onder de grote katholieke gemeenschap, die meende dat de tijd van bevrijding gekomen was. Velen in de Republiek verbaasden zich over deze plotse uitbraak, aangezien deze bevolkingsgroep tot dan toe nooit enige vorm van actieve weerstand hadden getoond. Historici verklaarden deze tot dan toe passieve houding door aan deze bevolkingsgroep een rationele denkwijze toe te kennen, die hen ertoe bracht om de voor- en nadelen van het Staatse bewind, in casu politieke dan wel religieuze vrijheid, tegen elkaar af te wegen. Zeker, de Staten-Generaal hadden dan wel de openbare eredienst verboden, hen uitgesloten van publieke functies en behandelden hen als een potentieel gevaar, toch oordeelden ze dat dit regime niet slechter kon zijn dan dat van de gehate koning van Spanje, althans: zo stelt het klassieke beeld het.¹⁵²³ Tot op zekere hoogte zal de Staatse propaganda over 'de Spaanse tyrannie' inderdaad enige invloed hebben gehad, maar toch geven de gebeurtenissen van 1629 hiervan geen blijk. De katholieke kerk en de koning van Spanje waren onafscheidbaar, in het Noorden net zozeer als in het Zuiden. Kwam het niet tot een opstand van de katholieken, dan was dat omdat het in de gegeven omstandigheden, met de protestanten in bezit van de staatsmacht, beter was tot een *modus vivendi* te komen, dan alle overlevingskansen te vergooien voor een wankel onderneming.¹⁵²⁴ Voor hun 'bevrijding' waren ze afhankelijk van het Spaanse leger: de successen op de Veluwe brachten deze ogenschijnlijk nabij, zodat hun moreel een hoge vlucht nam. Op een vergelijkbare manier veroorzaakten de overwinningen van Frederik Hendrik een golf van optimisme onder de Zuid-Nederlandse protestanten, die hun zaak verbonden zagen met het Staatse leger. De verhoogde activiteit van deze minderheidsgroepen was dus met andere woorden een barometer voor de perceptie van de oorlogskansen.

In de Zuidelijke Nederlanden was de legitimiteit van het gezag bij de bevolking groter door de grotere religieuze uniformiteit, maar waren de verhoudingen tussen de regering en de onderdanen daarentegen complexer. Tijdens de

veldtocht van 1629 waren er inderdaad geïsoleerde opstootjes waaraan protestanten deelnemen; Spaanse regeringsfiguren vreesden voor een algehele opstand en Den Haag verwachtte deze, maar toch gaven de gebeurtenissen van die zomer geen aanleiding tot massale afval van de koninklijke zaak. Evenmin gebeurde dat tijdens de daaropvolgende crises, tijdens de Maasveldtocht van 1632 of de Frans-Staatse raid van 1635 (vergelijkbaar met die van 1629), die voor hun vijanden het averechtse effect schenen te hebben dat de publieke opinie zich nauwer aaneen sloot rond de collectieve identiteit, het katholicisme en de monarchie. De religieuze eenheid en de nauwe vervlechting tussen Kerk en staat waren belangrijke factoren, maar fungeerden tegelijkertijd ook als afstotend element tegenover de regeringsmacht: net omdat ze de bevolking verenigden, waren deze waarden ook de drijfveer van het verzet. Deze situatie is niet zo paradoxaal als ze op het eerste zicht kan lijken. De vervreemding waarvan verschillende keren sprake is geweest, bestond ook onder de bevolking. Een krachtige getuige daarvan was het reeds geciteerde Brusselse pamflet, waarin de 'kloecke, moedighe, ghetrouwe Nederlanders, [...] die het Rooms gheloof en den Koningh beminnen' opgeroepen worden de gehate Spaanse 'verraders' te verjagen.¹⁵²⁵ De bevolking identificeerde zich duidelijk met het vorstelijk gezag en de katholieke religie in de Nederlanden, maar keerde zich tegen degenen die in haar ogen die waarden verraadden. Met hun wanbeheer bedrogen de Spaanse raadgevers de koning en brachten ze zowel het katholicisme als het territorium van de Zuidelijke Nederlanden in gevaar.

Hoewel zowel in het Noorden als in het Zuiden andere, scherp tegengestelde ideeën over de oorlog prevaleerden, betekende dat niet dat daarmee de scheiding zich toen ook al in de geesten voltrokken had. Het karakter van de oorlog was dan wel geëvolueerd naar een regulier conflict tussen twee staten, voor de betrokkenen was ze in de eerste plaats nog een burgeroorlog, waarbij beide partijen nog politieke, religieuze en territoriale aanspraken hadden op de vijand. De Bossche onderhandelaars spraken nog steeds over de 'inlantsche troubelen', ambassadeur Langerak beschouwde het Zuiden als 'de tien gedesunieerde Neerlandsche provintien' en de Hollander Heinsius beklagde zich over zijn landgenoten 'qui estoient affectionnéz au parti du Roy'.¹⁵²⁶ Meer dan een halve eeuw na het uitbreken van de Opstand leefde onder brede lagen van zowel bevolking als bestuurders nog het beeld dat het in de eerste plaats om een intern Nederlands conflict ging, eerder dan om een conflict tussen wereldrijken, om de titel van een artikel van Jonathan Israëls te parafreseren. Ondanks alle economische en internationale complicaties die zich in de loop der jaren op het conflict geënt hadden, bleef het voor hen in essentie een burgeroorlog.

De oorlog nabij en veraf

Tot nu toe werd enkel aandacht besteed aan het initiatief van de overheden tegenover de louter responsieve bevolking, maar dat initiatief groeide ook van

onderaf. Het meest radicale voorbeeld zijn hier alle vormen van verraad, waarmee de individuele burger zich opstelde tégen de door de staat gevoerde oorlog. Door het steunen van de vijandelijke mogendheid of het verlenen van allerhande hand- en spandiensten werd uitdrukkelijk partij gekozen. Tegenover het militaire geweld stond de bevolking niet machteloos. In vele gevallen was ze zelf medeplichtig, door de vele vormen van heling, maar ook bij de contributies, sauvegardes en brandschattingen trad ze als collectief de militaire overheden tegemoet. Dat dit op voet van gelijkheid gebeurde, is weinig waarschijnlijk, maar toch konden de gezagsdragers niet zonder meer gebruik maken van hun overwicht omdat ze daarmee hun eigen belangen in het gedrang brachten. Op een ander niveau gaf de bevolking blijk van een grote nieuwshonger, waarin ze niet alleen gebeten was om te weten wat er zich voor 's-Hertogenbosch of op de Veluwe afspeelde, maar ook van ideeën wisselde. De Amersfoortse vrouw die tegen haar buur de hoop uitdrukte dat Frederik Hendrik de stad zou innemen, de boeren die wedden op de afloop van het beleg of de Antwerpse kooplieden die de kansen op vrede bespraken, allen gaven ze blijk van grote betrokkenheid bij de gebeurtenissen. Significant is het bevel van de Staatse overheden om de verantwoordelijken voor het verlies van Amersfoort exemplarisch te straffen om tegemoet te komen aan de roep om wraak van de bevolking. Figuren als Heinsius mochten dan wel sceptisch zijn tegenover deze vorm van populisme, ze had zeker haar waarde.¹⁵²⁷ Niet alleen van hogerhand werden immers meningen en interpretaties gevormd, maar ook onder de politiek onmondigen. In vlugschriften waarin Grobbendonk gelaakt werd of in spotliedjes over de Bossche geestelijkheid werd uiting gegeven aan bepaalde opvattingen en werden nieuwe beelden gevormd die nu eens niet, dan weer wel strookten met wat de regeringen wilden dat hun onderdanen geloofden. Dat deze agitatie zich kon intensiveren tot oproer, weerstand of verraad, werd in de loop van 1629 duidelijk.

Deze vormen van 'collectieve actie', in de historiografie vaak aangeduid als het middel van de massa's om zich politiek te laten gelden, bleven echter zeldzaam: ook al was de beroering groot, toch had dit geen ernstige gevolgen. Dit betekende dit allerminst dat de bevolking niet bij de gebeurtenissen betrokken voelde: de hierboven aangehaalde voorbeelden en diverse passages in deze studie tonen dit ruimschoots aan. Het wijst eerder op de onvolkomenheid van de exclusieve historiografische aandacht voor deze vorm van politieke betrokkenheid. De 'gewone man' had in de Nederlandse Oorlog immers vele gezichten, maar toch blijft een groot deel van zijn fysionomie aan het zicht onttrokken. Het beeld dat hier geschetst werd, is gebaseerd op diegenen die wel hun sporen nalieten, maar dat was, alles wel beschouwd, slechts een kleine fractie. Zoals uit een aantal van bovenstaande voorbeelden blijkt, had het handelen niet de intentionaliteit die 'collectieve actie' veronderstelt. De bevolking was dan wel in de gebeurtenissen geïnteresseerd, had er waarschijnlijk ook een mening over en uitte deze op verschillende manieren, maar dat betekende niet dat ze die kennis

ook effectief zou aanwenden om aan politiek te doen. Inertie en passiviteit waren de hoofdkenmerken van haar gedrag: nieuws, in de ruimste zin van het woord, werd opgenomen en meningen werden gevormd zonder dat deze tot enige concrete actie leidde. Net omwille van dat stilzwijgen is het moeilijk, soms onmogelijk deze passieve betrokkenheid boven water te halen en blijft het beeld van de 'gewone man' in de oorlog ietwat vertekend. Toch loont het om het om het blikveld te verbreden naar deze, niet zelden geïndividualiseerde opvattingen en daden. Het gaat dan niet om de grote momenten of de ingrijpende gebeurtenissen, zoals die in dit boek geschetst werden, maar om het dagelijkse leven dat door de constant aanwezige oorlog vorm had gekregen. De Nederlanden waren tijdens en na de Opstand twee verschillende richtingen opgegaan. Voor de inwoners van 's-Hertogenbosch, die in korte tijd van het ene stelsel in het andere terechtkwamen, was de schok groot, maar verder van het strijdtoneel vergeleed de oorlog op een heel andere wijze. In het 'journal' van de Brusselse familie Fabry zijn de politieke verwickelingen opvallend afwezig: enkel de afkondiging van de Vrede van Munster in 1648, het einde van de oorlog, kreeg daarin een plaats. Ook de overlijdens van grote figuren als Aartshertog Albert (1621) en de Kardinaal-Infant Don Ferdinand (1641), opvallende gebeurtenissen in de stad, werden vermeld. Op 9 oktober 1629, toen de paniek in het Leuvense stadsbestuur nog niet verdwenen was, vierde de familie er in het Groot Begijnhof de huwelijksverjaardag van een oom en tante, en de gelijktijdige 'professie [...] van den begynen staet' van hun nicht.¹⁵²⁸ Hoewel stad en hertogdom in crisis waren, ging het leven door. Hoe dezelfde oorlog en de scheiding van de Nederlanden de geesten in Noord en Zuid beïnvloed had, is moeilijker te vatten. Eén anecdote, beschreven door Daniël Heinsius, getuigt hiervan. De geschiedschrijver schetste de verbazing van de Hollandse toeschouwers, toen zij op 17 september 1629 de Bossche geestelijkheid uit de stadspoorten zagen komen: 'Les Ecclesiastiques & Religieux sortans entre les autres, en habits non accoustuméz a ce peuple, nay entre les armes, estoient regardéz comme gens de l'autre monde'.¹⁵²⁹ Bijna zes decennia na het uitbreken van de Opstand was de leefwereld van de Nederlanders inderdaad ongemerkt en onherkenbaar veranderd. De gewesten benoorden en bezuiden de grens waren ondanks alle gelijkenissen, de gedeelde geschiedenis en zelfs de perceptie van de tijdgenoten, een andere wereld geworden.

Summary

On 20 September 1629, Don Carlos Coloma, a high ranking officer in the Spanish Army of Flanders, wrote to the Count-Duke of Olivares, the king's *valido*, that the defeats suffered that year were the worst since the war had started 63 years before. Indeed, the loss of the strategic town of Wesel on August 19, and the surrender of the important stronghold of 's-Hertogenbosch¹⁵³⁰, on September 14, were a striking blow to both the position and the reputation of Spain in the Netherlands and northern Europe. King Philip IV, on hearing the news, simply concluded that God had wanted to punish him for his sins. The Dutch 'annus mirabilis' had in fact started about a year earlier, when Piet Hein, General of the Dutch West Indies Company, captured the Spanish Silver fleet off the coast of Cuba, and it ended in Vught, a village near Den Bosch, where the military governor, the town's magistrate and the clergy signed the capitulation treaty and handed their city over to Dutch stadholder Frederick Henry of Orange and the States-General. In the nineteen years that followed, the court in Madrid was no longer able to threaten or even challenge the 'rebels' in The Hague, who were to emerge victoriously after the Peace of Munster (1648). Not surprisingly, the last phase of the Eighty Years' War has been typified as the triumph of the Dutch Republic. For various observers in Europe, the events in the Netherlands were an unambiguous sign that the balance of power on the continent, at that time divided along the religious frontlines of the Thirty Years' War (1618-48), was shifting from the Catholic to the Protestant side. Fifty years before the siege, in 1579, 's-Hertogenbosch had defected the cause of the then still young revolt of the Netherlands against their Habsburg ruler, a revolt that had started for religious, economic and political reasons. Since then, it had been besieged several times, but never conquered, which gave it the reputation of being invincible. Needless to say, its eventual surrender made a huge impression all over the Low Countries and Europe. What made the success even more impressive, was that the Republic had not only brought that important stronghold to its knees, but had also beaten off a combined invasion of Spanish and Imperial troops into the very heart of the country and had taken by surprise the city of Wesel, an important crossing point on the Rhine occupied by the Spaniards since 1614. It is understandable that the events of 1629 have had their share of attention in Dutch historiography ever since, but even a superficial look reveals that little has

changed since Pieter Bor, already in 1630, called the siege of 's-Hertogenbosch 'the most important of the whole war'. It is indeed hard to deny the fact that Prince Frederick-Henry's achievement was an impressive one, 'a skilfully conducted formal siege, which demonstrated to Europe his mastery of this branch of warfare'. A second characteristic of the literature on the military campaign of 1629 is its negligence of the larger context. In 1979 Geoffrey Parker typified Dutch historiography on the Eighty Years' War as 'basically domestic, introspective, [and] at times even parochial'. Historians have only paid scant attention to the international situation, even though contemporary sources continually refer to it. The highly significant War of Mantuan Succession (1628-30), for instance, is dealt with in scarcely a few lines in J.J. Poelhekke's prolix biography of stadholder Frederick-Henry, the last account of the siege of 's-Hertogenbosch. The obvious relations between the war in the Netherlands and the Thirty Years' War (1618-48), also remain unclear and are often ignored. The role of the Emperor, Ferdinand II, who after years of hesitation decided to send troops to the Netherlands, was important indeed. In the 'Habsburg historiography', the siege was often mentioned as a symptom of the deep crisis the Spanish monarchy went through in the years 1627-30, yet up to now the influence of this setback in the Netherlands on European and Dutch policies has never been studied. To the Southern Netherlands, still under Spanish control, 1629 marked the beginning of a major crisis of the government that at least dragged on until the loss of Maastricht in 1632. Yet it is remarkable, that even though the 'crise défensive' of 1629, in the words of Alicia Esteban Estríngana, is generally seen as the spark to the tinder, it has never been analysed as such. This book aims to fill these gaps in both Dutch and 'Habsburg' historiography, taking a narrative approach to the subject.

The campaign of 1629 was a huge, and in retrospect, decisive trial of strength for both sides directly involved in the Dutch War, which eventually turned out to be disastrous for Spain. However, the war was resumed after the twelve years' Truce of Antwerp (1609-21) in spite of protests from Brussels, the young King Philip IV (1621-64) and his 'valido' Olivares had good reason to believe they stood a good chance of bringing the States-General to the bargaining table. Initially, their optimism seemed to pay off and especially after the surrender of the important Dutch stronghold of Breda after a long siege in 1625, it looked simply a matter of time before the States-General would offer better conditions for peace than they had done in 1609. Yet the shift in Spanish policy from 1625 on towards defensive warfare for budgetary reasons proved disastrous. Reducing the strength of the army did not reduce the huge expenses needed to maintain an army in the Netherlands, and defend the house of Hapsburg's interests all over Europe. At the same time, a deep economic and monetary crisis had hit Castile very hard. When the first small signs of recovery had finally seemed to appear, a new blow followed around year's end 1628, when Piet Hein surprised and

captured the Silver fleet off the coasts of Cuba and with it deprived Spain of the money it needed so badly. Indeed, the importance of this event does not lie in the Republic's victory, but in Spain's defeat. The loss of about 4,000,000 ducats destroyed Madrid's shaky financial base, and was the second misfortune faced by Madrid after Olivares had embarked on an ill-considered enterprise in Northern Italy a year earlier. Against all odds the intentionally swift intervention failed and for Spain the war became a further drain for much-needed money and troops. The French crown and the States-General on the other hand found a common interest in prolonging or even stirring up this conflict, and at the beginning of 1629 reached a silent agreement to divert Spanish military power. While Louis' army crossed the Alps towards Northern Italy, Frederick Henry set out to prepare for the siege of 's-Hertogenbosch, leaving the court in Madrid little chance to defend itself against the combined offensive.

The consequences of the Italian war were felt greatly in the Netherlands, where the Spanish army – chronically short of money – was on the brink of a general mutiny. Additionally, its generals were on very bad terms with each other since Ambrosio Spinola, the undisputed commander-in-chief, had left Brussels for Madrid. The army was in no way prepared for the upcoming offensive and in the following months never really managed to stand up to the challenge posed by Frederick Henry. Prophetically, the Archduchess Isabella had written in February 1629 to her nephew that if the Dutch should attack Breda or 's-Hertogenbosch, there would be no way whatsoever to save either city. The military defeats during the summer of 1629 were not only a clear sign that Spanish policy in the Netherlands had failed, but also proved the deep and substantial crisis the monarchy was in. Yet it has to be stressed that Spain was in no way defeated by its enemies: surely it had suffered some serious setbacks, but that did not mean that it was beaten by the States-General. In 1635, for example, a combined Franco-Dutch invasion was beaten off outside the walls of the Brabant town of Leuven, and though the monarchy proved on several occasions to be quite resilient, it had lost the initiative to the Republic: after 1629, Spain was strategically unable to impose its will on the Dutch Republic.

Dutch efforts in 1629 were encouraged by the assumption that, contrary to general belief Christian IV of Denmark would not capitulate to the Emperor, although Wallenstein's forces at that time occupied most of the Danish and German possessions of the Danish king. This meant that Ferdinand would not be able to send troops to the Netherlands, giving the stadholder free rein to execute his plans. The events in Lübeck, however, proved the prince of Orange to be wrong and it is clear that he misjudged the negotiations. At least he was not alone, as both parties involved deliberately tried to avoid any information getting past the city walls. When the Peace of Lübeck was signed, however, the siege of 's-Hertogenbosch was well under way. The troops that eventually were sent to the Netherlands by the Emperor, arrived too late to threaten the States' army,

although the invasion initially seemed to shake the Republic to its very foundations. To The Hague, the opportunity created by the Spanish financial crisis, the French intervention in Italy, and the – assumedly – prolonged Danish war, seemed too good to be wasted. On May 1st, Frederick-Henry laid siege to the Brabant stronghold of Den Bosch, a city that was short of soldiers, officers, money and gunpowder: in a way it was a gamble, but a gamble well worth taking. The Prince of Orange proved himself a capable general, able to conclude a complicated siege. He did so not only by turning the difficult terrain surrounding the town, the cornerstone of the town's defence, into his own advantage, but most of all by gambling heavily on Spanish inertia, gaining himself the necessary time he needed to encircle the town. As the senior commander of the States' army, the position of the Prince of Orange remained unchallenged, by both his subordinates, and by the government in The Hague: in contrast to the situation in the Southern Netherlands, the spheres of political and military affairs were strictly separated in the Dutch Republic. After belated attempts to relieve 's-Hertogenbosch, the invasion of the Veluwe, with the support of a substantial Imperial force, was nothing more than a succession of disappointments. Count Hendrik van den Bergh's troops were not able to fulfil any of the goals, lacking supplies, money, and artillery. But it was not only financial hardship that caused the invasion to fail, there were also geographical, strategic, and political considerations. The long communication lines between the Southern Netherlands, the Rhineland, and the Veluwe were heavily obstructed by the States' army, especially after the loss of Wesel, while the Spanish generals continually quarrelled over questions of honour. Count Hendrik van den Bergh did not enjoy the respect of many of his, mainly Spanish, subordinates, who openly distrusted him for being related to the House of Orange, and vaguely suspected him of heretic sympathies. Worse still, the government in Brussels wanted the last word on all decisions taken in the field: more than once the army was immobilised for days because the high command had to wait for orders to come from Brussels.

The outcome of the military victories of that year was not all positive for the Dutch Republic, as contradictory as this may seem. Naturally they hugely enhanced the international prestige of both the state and the Prince of Orange, but on the other hand they generated a whole series of new problems. The strategic position of the Republic was altered by the capture of 's-Hertogenbosch. The town had always been an important stronghold to the Spanish army, which, by its very presence created a threat to large parts of the southern provinces of the Republic. After the loss of 's-Hertogenbosch, Spanish defensive lines were pushed far to the south, while the new States' garrison then forced the Southern generals to keep a close watch on the town. Furthermore the loss of Wesel weakened Spain's position along the Rhine, having lost the most important crossing. In fact, after 1629, Spain never again managed to pose a threat to the Republic's weak eastern border. The answer to the question of what had to be done after the

victories, however, was unclear. Although the Republic was re-confirmed as a European power, the States-General were unable to take up the role Protestant propaganda had attributed to them. All political actors were well aware of the fact that they were financially in no position to intervene in the Thirty Years' War on behalf of the threatened Protestants. The war against Spain was continued, however, although enthusiasm slowly, but surely began to wane. While in some quarters it was still believed that the re-conquest – or liberation – of the Southern Netherlands was still a desirable goal, doubts were raised elsewhere. An important reason for doubting the desirability of conquering large parts of the South, were the lessons learned in 's-Hertogenbosch and the surrounding countryside, where the 'liberated' local population treated the States' officials with open hostility. Especially after the siege of Breda in 1637, it became clear that the towns of the South did not want to be 'liberated', while the strategic gains became smaller and smaller. Additionally, in 1629 many people, especially in the East, feared a continued Imperial involvement in the Dutch war: the invasion in the Veluwe had been a frightening experience not to be repeated. Relations with the Republic's traditional allies had also suffered from the past campaign: certainly relations with France had improved during 1629, but England was as fickle as ever, while relations with Venice had quickly deteriorated under the continual Dutch pleas for financial support. It had become clear that the Republic needed the support of its allies to continue the war: the army had successfully beaten off two enemies at once, but it was far from clear that the treasury risked bankruptcy if it had to bear the same costs for a second time. Finally, many members of the States-General were convinced that the Republic had to cash in on its enhanced prestige, before the odds of war once again turned against the Republic. In the last months of 1629 there were serious negotiations between Spain and the Dutch Republic about a new truce, perhaps even a peace treaty, but they were never concluded. Foreign interference, especially from France, and strong opposition from large parts of the Dutch population, were successful in sabotaging the negotiations. When early in 1630 Pernambuco, in Brazil, fell into the hands of the West Indies Company Spain too lost interest in concluding a truce.

The campaign of 1629 was a serious blow to the Emperor's prestige. Earlier that year, Ferdinand II had seemed to be at the height of his powers, having defeated all of his Protestant enemies. Following the conclusion of the Peace of Lübeck and the declaration of the Edict of Restitution, stipulating the return of all ecclesiastical goods sequestrated after 1552 into Catholic hands, Ferdinand thought of himself as a sort of arbiter settling the final disputes in Europe by sending troops to Northern Italy and the Netherlands. Yet less than a year later, the tables had turned on him. As already mentioned, the defeat of the mighty Spanish and imperial armies in the Netherlands regenerated the hopes of the Protestants, Lutherans and Calvinists alike, that change was at hand. Still, the first signs of this reversal appeared on the Catholic side, where the Emperor's

former allies began to see the growing imperial power as a threat to their own positions. Facing threats from Sweden, France, the Ottoman Empire and perhaps even the Dutch Republic, and having lost the confidence of his allies, Ferdinand had no other choice than to back down: the execution of the Edict of Restitution, the crowning of his victory, was postponed, while during the Imperial Diet of Regensburg in 1630 he was forced to make heavy concessions in order to get his son recognised as his successor. However, although the siege of 's-Hertogenbosch played a significant role it was not the most important factor in the reversal of the Emperor's fortunes.

The biggest problem for the Brussels government during the 1629 campaign was that it was left to its own devices, since Madrid could not supply the necessary money. As the so-called 'obedient provinces', the Southern Netherlands, led by the ageing Infanta Isabella, enjoyed some autonomy as a 'dependent territory' within the composite state of the Spanish Hapsburgs. Over the years, however, the old Archduchess and her government had slowly lost grip on the political life in the Southern Netherlands, while the creeping crisis had increased the influence exercised by the provincial states. Even though they often complained about the bad behaviour of the troops quartered in their provinces, the states remained committed to the royal cause. In their eyes the king remained the sole guarantee for the maintenance of the Catholic faith, local privileges, and integrity of the territory. Therefore the provincial states were prepared to contribute substantial sums to the war treasury. At least, this is the traditional version of the story. Although they provided most of the substantial sums needed by the ailing government, this study does not subscribe to this point of view. Religion, privileges, and security were indeed significant elements of the loyalty of the South, but were backed by the lack of an alternative: neither full independence, nor Dutch or French domination were an attractive substitute to Spanish rule. Yet, before, during and after the military campaign large sections of the clergy, the nobility, the Provincial States and the population at various points expressed their dissatisfaction with the way the court led the country into war. The supposed loyalty of the provincial states during the general crisis that followed the loss of 's-Hertogenbosch was not as general as some historians supposed: the call to summon the Southern States-General, to name but one example, does not fit in this traditional picture. This drastic move is generally accepted to have only taken place during the 'grande finale' of the political crisis in the Southern Netherlands, after the surrender of Maastricht in the summer of 1632, when the Infanta actually followed the advice of the states.

Discontent was deeply rooted in the nature of the relations between the central and the local authorities in the Southern Netherlands, the characteristics of which were very apparent in the field of finance. Faced with an acute crisis, the government, lacking any funding of its own, turned first to the high officials

and central institutions in order to secure 'loans' that were in reality no more than simple confiscations. When these resources ran out, the government secured similar loans from the clergy, sending negotiators to bishops and religious institutions all over the country. In these cases the government also reverted to heavy pressure and even political blackmail in order to secure financial means, and did the same to the provincial States. The official documents might give the impression of voluntary contributions and loans but private letters from people involved show otherwise: the Brussels court did leave little option than to comply to its wishes. In more general terms, this was characteristic for the way policy was developed in the Southern Netherlands: between the central and the local authorities a line was drawn, separating those who were able to make decisions and those who were not. Decision making, in general, was based on segregation, not physical but political, reducing the States to a passive, merely advising role, and the non-represented local authorities to even less.

On the other side, namely in the North, other problems surfaced. It has already been pointed out that the capture of the Silver Fleet and the general slump in the Southern Netherlands created new opportunities for the States-General, but seizing these opportunities seemed more difficult than expected. Each of the seven provinces represented in The Hague had its own agenda, and it was up to Frederick-Henry to find a suitable way through all these different interests. Provinces, cities and factions were primarily led by their own interests and tried hard to put them on the central agenda. Yet the prince's role was not limited by these conflicting interests, quite the contrary. He manipulated provincial sensitivities by allowing Gelderland, Holland, and Utrecht pay extra contributions to the military treasure in return for their goal of choice, 's-Hertogenbosch. The provinces played a more prominent role during the campaign than is often assumed. Decisions on strategy were taken by the stadholder, his military commanders and a small circle of so-called 'deputies in the army', who, unlike their Spanish counterpart enjoyed full independence. The States-General, assisted by the Council of State, however, bore large responsibilities. First of all, the 'Binnenhof' in The Hague was the junction where all information from abroad and the different war theatres came together, which was a vital aspect of warfare. Furthermore, the States-General arranged the continuous supply of money to the field armies, both before 's-Hertogenbosch and in the Veluwe. This was often easier said than done, as the provinces were not an example of zeal and diligence when it came down to the financial side of warfare. Time and again they had to be urged to pay their dues, and even when they did – or more often, when they did not – the States-General were forced to turn to the rich province of Holland or the West-Indies Company to help them out. However, during the 1629 campaign, there were no disputes on the contributions as such: the quotes of the provinces were fixed in the so-called 'Staat van Oorlog', which can be seen as a war budget or an estimate of costs. The question was not, as in Brussels, where to find the

large sums needed for the war effort, but how to get them into the treasury. This system provided the States-General with a much firmer budgetary base that, unlike the Spanish, provided the ability to improvise and quickly force the financial means needed. It proved to be more reliable and stable in the long run.

As also in the Southern Netherlands, financial policy was symptomatic of the nature of decision making in the Dutch Republic. Unlike the South, where the court was strong enough to rule against opposition from below (as has been pointed out), central government in the Dutch Republic was weak. The States-General did not have sufficient means to force the provincial and local authorities into complying with its plans. The reason for this problem lay in the nature of the Dutch state, that was not based on segregation, but integration. Ideally, policy was decided upon at three levels: from the States-General, composed of members from the provincial States, which in turn was manned by deputies of the towns, and back. Unlike the court in Brussels, the central government in The Hague developed policy on a larger base: decision-making may have been slower than in the South, where the government excelled in relatively quick improvisation, but was based on a far greater consensus. In addition the crude representative system depended more on 'institutions' – the States, the towns, and their representatives – than on individuals, providing it with stability, whereas in the South individuals, not institutions were still the most important players in government. The Count-Duke of Olivares' continual complaints about 'the lack of leaders' is somewhat symptomatic for this style of government. When there was an undisputed leader in the Southern Netherlands, like Spínola until 1628 or Don Ferdinand from 1634 on, the Southern more authoritarian style of government could be efficient in organising the war effort. Without one, however, endless squabbling between government officials reduced effectiveness to a minimum, as became clear in 1629 and the following years.

Up to now attention has been concentrated on the national and international importance of the military campaign, but the question of how the so-called common man fared during these fateful events remains to be answered. The brutality of the invading armies is one of the key elements in most of the descriptions of the year 1629: the Imperial forces, especially the Croatian cavalry, have earned their place in Dutch historiography as ruthless murderers, torturers, pillagers and arsonists. When comparing these descriptions to the historical sources, however, another image becomes clear. The image of full scale destruction owed as much to the population's imagination fuelled by propaganda from the Thirty Years' War, as it did to actual military events. Yet it is clear that the Imperial soldiers and officers did have other opinions on how to treat the local population. Because of the pragmatism that had grown over the years, mostly out of fear of reprisals, the Dutch War was more restricted than the Thirty Years' War. However, that did not mean that military violence had been forbidden:

pragmatism also meant that military commanders did not refrain from terror when the need arose. The 'common man' was not merely a victim of military violence, but was often an accomplice too. It was a very common feature of seventeenth century warfare that civilians partook in looting, most often as receivers of stolen goods. Local governments did play a role in restricting the hardships of war by negotiating with the enemy, paying (or offering to pay) so-called 'contributions' in return for protection. Though it had originated as a form of military racketeering, the system had developed into an institutionalised arrangement that more or less effectively limited military violence. Nevertheless intimidation and the threat of arson and looting were still its cornerstones, as was proven during the summer of 1629, when the Veluwe was punished for having failed (or refused) to pay its dues over the previous years.

In political terms the relations between governments and the population were not surprisingly characterised by exclusion. The masses were not involved in decision-making in either the North or the South, and neither were most of the local authorities. Especially in the Southern Netherlands the rural councils and smaller towns lacked the means to complain effectively to the central government: in Flanders, for instance, the 'four members' represented in the States continually ignored the grievances of the subordinate authorities, who had to pay time and again for military supplies and transport. Yet the relations between the government and the 'common man' can not be limited to oppression, violence, and (possibly) rebellion. Governments felt the need to defend their policies towards their population and thereby create a common cause. Unlike the segregated, more authoritarian style of government in the South, the integrated structure of the state and the diverse population of the Republic forced the States-General to answer for its policies. During the campaign the 'common man' gave evidence of being committed to war effort, be it the Northern struggle for religious and political freedom, or the Southern war on heresy and rebellion. Religion as a binding factor was stronger than national or other ties, as was demonstrated by the Catholics in the North. Dutch historians have often described them as calculating subjects, balancing the lack of religious freedom against Spanish political oppression, and deciding in favour of the former. The events analysed in this book do not subscribe to this point of view. To all contemporaries the King of Spain and Catholicism were as inseparable as were Calvinism and 'Holland'. The reason Catholics did not rise against their Protestant overlords was not calculation, but the fact that their political and military power was non-existent, or insignificant at most. They depended solely on the Spanish army for their 'liberation'. So when during the summer of 1629 the moment seemed to have arrived, this was a sign for Catholics to come out of the shadows, creating small disturbances in several towns across the North. In similar vein the Protestants in the South greeted the victories of Frederick Henry as a sign that the end of subjugation was near, also causing disorder in

many towns in Flanders and Brabant. It was not only these oppressed minorities, but large parts of the general population too who showed an interest in what was going on. News, written and oral, was a much-awaited commodity, and this hunger for news is another clear sign of the 'common man's' involvement. That this involvement was mainly passive is evident. In fact, it needs to be stressed that the attitude of the 'common man' was mainly submissive and inert: only rarely did his involvement lead to 'popular action'. Social historians have indeed often paid too much attention to this phenomenon, thereby neglecting other forms of popular involvement in politics, that of opinion, news, and 'curiosity' in general. Of course both sources and events might not always be as exciting, but the image that emerges is more nuanced. Although years had passed since the outbreak of the Revolt, for most observers the Dutch war remained essentially an internal conflict, in which both belligerent parties had political, religious, and territorial claims. In fact, however, reality had unnoticeably and slowly changed, but it surely separated the minds of the people in North and South.

Noten

- 1 O. van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam, 2006); E. Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590* (Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks 1; Amsterdam, 2006); G. Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks 2; Amsterdam, 2006).
- 2 R.J. van der Capellen, *Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen [...]. Eerste deel* (Utrecht, 1777) 491.
- 3 S. Schama, *Overvloed en onbehagen* (Amsterdam, 2001) 138-58.
- 4 RRvS, dl. 2, p. 448: 31 dec. 1629: 'Ende dus eyndicht het geluckich jaer van 1629, daer voor niet ons, maer aen God Almachtich sy loff, prijs, eer ende danckbaerheit in der eeuwicheyt'. Het resolutieboek van de RvS bestaat uit twee samengevoegde delen die elk zes maanden beslaan. Beide delen hebben een eigen paginering en om die reden wordt aangegeven uit welk deel de referentie afkomstig is.
- 5 J.D.M. Cornelissen (ed.), *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen 1592-1727. Deel I: 1592-1651* (RGP 77; Den Haag, 1932) nr. 439: Ophovius aan Lagonissa, 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629.
- 6 J.I. Israel, *The Dutch Republic. It's Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford, 1998) 506-46; H. Kamen, *Spain's Road to Empire. The Making of a World Power, 1492-1763* (Londen e.a.; 2003) 381-8. Hoewel het enigszins achterhaalde begrip Tachtigjarige Oorlog gebruikelijk is, werd ervoor gekozen om het conflict als 'de Nederlandse Oorlog' aan te duiden, parallel aan het Spaanse 'Guerra de Flandes'.
- 7 R. Vermeir, *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden 1629-1648* (Maastricht, 2001) 5.
- 8 E. le Roy Ladurie, *Het carnaval van Romans. Van Maria-Lichtmis tot Aswoensdag 1579-1580* (Amsterdam, 1985) 11.
- 9 H. Medick en B. von Krusenstjern, 'Einleitung: Die Nähe und Ferne des Dreißigjährigen Krieges', in: H. Medick, B. von Krusenstjern en P. Veit (reds.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährigen Krieg aus der Nähe* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 148; Göttingen, 1999) 26-7.
- 10 Lawrence Stone schreef bijvoorbeeld over de gêne die sommige historici en uitgevers hadden bij het publiceren van een narratief boek en het 'nauwelijks verborgen misprijzen' waarop de traditionele descriptieve historiografie onthaald werd, terwijl Paul Veyne het had over het schuldgevoel dat historici over dergelijke geschiedschrijving werd aangepaart. Zie L. Stone, *The past and the Present revisited* (Londen en New York, 1987) 88 en 92; P. Veyne, *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie* (Parijs, 1971) 9.
- 11 J. le Goff, 'L'histoire nouvelle', in: Idem (red.), *La nouvelle histoire* (Parijs, 1988²) 35-75; Stone, *The Past and the Present*, 5-16.

- 12 M. Janssens, 'Historiografisch narrativisme en historiografische roman', in: *Tydskrif vir Letterkunde* 34/3 (1996) 45 en 47 (citaat).
- 13 R. De Schryver, *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West Europa* (Ancorae 8; Leuven, 1997) 362 (citaat); Stone, *The Past and the Present*, 3-44 en 74-96.
- 14 Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, 10 en 21-2.
- 15 Stone, *The Past and the Present*, 88-91. Zie bijvoorbeeld de inleiding van een recent boek van Craig Harline, waaruit deze motivatie duidelijk blijkt: 'In sum, these five stories, though wonderfully idiosyncratic in particulars, highlight what seem to me universal contexts of miracle-making in early modern Catholicism (and even beyond) [...]. Each story focuses on a specific context or two, but all play out against the same backdrop of miracle-hungry Catholicism during the Reformation (some even share the characters)', zie C. Harline, *Miracles at the Jesus Oak. Histories of the Supernatural in Reformation Europe* (New York e.a., 2003) 8.
- 16 Stone, *The Past and the Present*, 92.
- 17 Von Krusentstjern en Medick, 'Einleitung', 27.
- 18 Deze paragraaf is gebaseerd op Veyne, *Comment on écrit l'histoire*, 45- 62 en 111-45.
- 19 M.B. Oren, *Six Days of War. June 1967 and the Making of the Modern Middle East* (Oxford, 2002) xv. Zie ook J. Lacouture, 'L'histoire immédiate', in: Le Goff, *La nouvelle histoire*, 229-54.
- 20 M.F. Graham, 'Back to the Political Narrative in Early Modern France', in: *The Sixteenth Century Journal* 27 (1996) 1065.
- 21 P.J. Blok, *Frederik Hendrik, prins van Oranje* (Nederlandsche Historische Bibliotheek XIII; Amsterdam, 1924) 121-2; J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen, 1978) 261; Poelhekke, 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Tentoonstelling ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de belegering en de inname van 's-Hertogenbosch, 3 juni - 19 augustus 1979* ('s-Hertogenbosch, 1979) 13-4 (citaat); C.M. Schulten, 'Militaire aspecten van het Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *BB* 2 (1979) 29-30. Een prachtig voorbeeld hoe het beleg als één van de grote verhalen uit de Nederlandse geschiedenis werd voorgesteld, met alle hier en verder aangehaalde kenmerken, is het boekje van H.J. Broers, dat in 1856 in diens populariserende reeks verscheen, zie: H.J. Broers, *Het beleg van 's Hertogenbosch door Frederik-Hendrik in 1629* (Losse volksblaadjes over Vaderlandsche Geschiedenis nr. 12; Utrecht, [1856]). Een exemplaar bevindt zich in het Brabants Historisch Informatiecentrum in 's-Hertogenbosch, zie BHIC, *Cuypers van Velthoven*, 3678.
- 22 J.P. de Bordes, *De verdediging van Nederland in 1629. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het vaderland* (Utrecht, 1856) 7. Zie ook J.C. de Jonge, *Nederland en Venetië* (Den Haag, 1852) 183.
- 23 [C. Ingen-Housz], *Literatuurlijst van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629* ['s-Hertogenbosch, 1930].
- 24 J.L. Price, *Dutch Society 1588-1713* (Harlow, 2000) 48.
- 25 J.H. Kluiver, *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg, 1998) 129-31.
- 26 C.J. Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 1958) 36.
- 27 J.D.M. Cornelissen, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 1e serie, dl. IX (1929) 111-48.
- 28 Hermans II/a, nr. 19: SG aan Frederik Hendrik, Den Haag, 2 juli 1629; UA, SvU, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 7 mei 1629 o.s.
- 29 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 533.
- 30 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 15.

- 31 J. Prempart, *Verhael ofte corte beschryvinghe van 't ghene ghepasseert is inde seer treffelijcke ende vermaerde beleggheringhe van 's Hertoghen Bosch [...]* (Amsterdam, 1630) 7-8; D. Souterius, 'Sene-Boher. Brandende-Bosch uyt welcker voncken, d'over-groote victorie vande stercke Stadt 's Hertogen-bosch [...] ontstaan is [...]', in: D. S[outerius], *Seer uytmundende Nederlandtsche victorien [...] insonderheydt, de veroveringhe van twee vermaerde steden, de stad VVesel, ende Shertogenbosch [...]* (Haarlem, 1630) 25-6; Gudde, *Vier eeuwen*, 43-4.
- 32 Souterius, 'Sene-Boher', 29-41. Bij Pieter Bor was het kardinaal de la Cueva die de onderneming van Frederik Hendrik dwaas noemde, zie P. Bor, *Gelegentheydt van 's Hertoghen-Bosch, vierde hoofd-stadt van Brabant* [...] (Den Haag, 1630) 184-5. De recentste verwijzing naar de hoogmoed van Den Bosch en de gouverneur dateert van 1979, zie P.I. Teitler, 'Het beleg van Den Bosch', in: *Spiegel Historiaal* 14 (1979) 387.
- 33 Blok, *Frederik Hendrik*, 110.
- 34 G.A. Meijer, *De predikheeren te 's-Hertogenbosch. 1296-1770* (Nijmegen, 1897) 88. Zie onder meer ook A.M. Frenken, 'De Bossche Bisschop Michaël Ophovius O.P. 1570-1637', in: *BB* 14 (1936-7) 75; P.Th.J. Kuijper, 's-Hertogenbosch. *Stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629* (Zwolle en 's-Hertogenbosch, 2000) 612-3; L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en de 17de eeuw* (Amsterdam, 1945-7) dl. 2, 553.
- 35 D. Heinsius, *Histoire du siege de Bolduc et de ce qui s'est passé es Pais Bas Unis l'an MDCXXIX* (Leiden, 1631) s.p.
- 36 Prempart, *Verhael*, 7-8.
- 37 Cornelissen, 'Het beleg', 127-8.
- 38 Ph. Martin, 'Guerre de siège, guerre de propagande', in: *Annales de l'Est* 53 (2003) 104-7.
- 39 A.C.M. Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (BGZN 69; Tilburg, 1986) 11-29; P.Th.J. Kuyper, 'De capitulatie en de godsdienstvrijheid', in: *BB* 2 (1979) 45; E. van Autenboer, '1629, winst of verlies?', in: *Boschboom Bladeren* 24 (1979) 1 (citaat).
- 40 A. Esteban Estríngana, 'La crise politique de 1629-1632 et le début de la pré-éminence de Pierre Roose dans le gouvernement général des Pays-Bas Catholiques', in: *BTFG* 76 (1998) 939-77; P. Janssens, 'La fronde de l'aristocratie belge en 1632', in: W. Thomas en B. Degroof (reds.) *Rebelión y Resistencia en el mundo hispánico del siglo XVII. Actas del coloquio internacional, Lovaina, 20-23 de noviembre de 1991* (Avisos de Flandes 1; Leuven, 1992) 23-40; Vermeir, *In staat van oorlog*.
- 41 Vermeir, *In staat van oorlog*, 303-12.
- 42 Cornelissen, *Romeinsche bronnen*, nr. 440: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 22 sep. 1629: 'Bolduc [...] essendo caduta non tanto per valor dell' inimico che per vero mancamento di quelli che la dovevano soccorrere'.
- 43 Vermeir, *In staat van oorlog*, 6-8.
- 44 ARAB, *Aud.*, 641, ff. 78 r° - 79 r° en 86 r° - v^o: Brito aan Della Faille, Madrid, 1 en 18 okt. 1629.
- 45 Bij vorsten worden steeds de regeringsjaren vermeld, niet de levensjaren.
- 46 G. Parker, 'Spain, her Enemies, and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648', in: Idem, *Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten Studies* (Londen, 1979) 18.
- 47 Tijdgenoten beschouwden de oorlog in de Nederlanden als een afzonderlijk conflict. In het najaar van 1630, bij de opening van de Keurvorstendag te Regensburg, noemde keizer Ferdinand II de Staten-Generaal een buitenlandse bedreiging voor het Rijk, net als Frankrijk en Zweden, zie J. Erdman, *Der Regensburger Kurfürstentag von 1630* (Hauptseminararbeit, Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 1999-2000) 7-8.
- 48 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 261-307; Poelhekke, 's-Hertogenbosch in 1629', 11-24.
- 49 P. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (Londen, 1989) 39-93.

- 50 J.I. Israel, 'The Dutch-Spanish Conflict and the Holy Roman Empire (1568-1648)', in: K. Bussman en H. Schilling (reds.), *1648. War and Peace in Europe. Essay Volume I: Politics, Religion, Law and Society* (München, 1998) 111-21; G. Parker e.a., *The Thirty Years War* (Londen en New York, 1997) 257.
- 51 B.L. Meulenbroek, *Briefwisseling van Hugo Grotius. Vierde deel: 1629-1630-1631* (RGP, Grote Serie 131; Den Haag, 1964) nr. 1398: Grotius aan De Groot, Parijs, 19 mei 1629; De Jonge, *Nederland en Venetië*, 185-6; RSG, f. 569 v°: 24 okt. 1629; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 1 okt. 1629; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 2 en 6/16 nov. 1629 (beide met bijlagen).
- 52 G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' War* (Cambridge, 2004) xiii-xiv; C.R. Markham, "The Fighting Veres". *Lives of Sir Francis Vere [...] and of Sir Horace Vere [...]* (Londen, 1888) 438.
- 53 Parker, *The Army of Flanders*, xiii. Een ander voorbeeld van een dergelijke studie is R.I. Frost, *The Northern Wars. War, State, and Society in Northeastern Europe, 1558-1721* (Harlow, 2000).
- 54 J. Black, 'Warfare, Crisis, and Absolutism', in: E. Cameron (red.), *Early Modern Europe. An Oxford History* (Oxford, 1999) 206.
- 55 J.I. Israel, 'Olivares and the Government of the Spanish Netherlands, 1621-1643', in: Idem, *Empires and Entrepots. The Dutch, the Spanish Monarchy, and the Jews, 1585-1713* (Londen en Ronceverte, 1990) 174.
- 56 J.H. Elliott, 'Foreign Policy and Domestic Crisis: Spain, 1598-1659', in: Idem, *Spain and its World 1500-1700. Selected Essays* (New Haven en Londen, 1989) 125; D. Parrott, 'The Causes of the Franco-Spanish War of 1635-59', in: J. Black (red.), *The Origins of War in Early Modern Europe* (Edinburgh, 1987) 81.
- 57 M. Gutmann, *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries* (Maastrandse Monografieën 31; Assen, 1980) 5.
- 58 Gutmann, *War and Rural Life*, 35.
- 59 R. Pillorget, 'Populations civiles et troupes dans le Saint-Empire au cours de la guerre de Trente Ans', in: V. Barrie-Curien (red.), *Guerre et pouvoir en Europe au XVIIe siècle* (Kronos 7; Parijs, 1991) 151-74.
- 60 P. Burke, *Dutch Popular Culture in the Seventeenth Century: A Reconnaissance. Lecture delivered at the Centre for the History of Society* (Centrum voor Maatschappijgeschiedenis. Mededelingen n° 3; Rotterdam, 1978) 12/13
- 61 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1999) 215-28.
- 62 J.H. Elliott, 'Staying in Power: The Count-Duke of Olivares', in: J.H. Elliott en W.B. Brockliss (reds.), *The World of the Favourite* (New Haven – Londen, 1999) 117; J.I. Israel, 'Olivares, the Cardinal-Infante and Spain's Strategy in the Low Countries: The Road to Rocroi, 1635-43', in: Idem, *Conflicts of Empires. Spain, the Low Countries and the Struggle for World Supremacy 1585-1713* (Londen en Rio Grande, 1997) 75.
- 63 Theodoor De Decker (1904) geciteerd in Th. Van Driessche, 'De Spaanse gemeenschap in het Land van Waas tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)', in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 104 (2001) 64.
- 64 G. Benecke, 'The Problem of Death and Destruction in Germany during the Thirty Years War: New Evidence from the Middle Weser Front', in: *European Studies Review* 2 (1972) 240.
- 65 W. te Brake, *Shaping History. Ordinary People in European Politics 1500-1700* (Berkeley e.a., 1998) 5-6.
- 66 Zie M.A. Echevarría Bacigalupe, 'Espionnage à la cour de Bruxelles', in: W. Thomas en L. Duerloo (reds.), *Albert & Isabella 1598-1621. Essays* (Brussel en Leuven, 1998) 93-7; Black, 'Warfare, Crisis, and Absolutism', 206;

- 67 Lacouture, 'L'histoire immédiate', 229-54.
- 68 ARAB, *GR-SP*, 1603, pp. 167-70 en 221-2: Estaires aan Routart, Brussel, 10-24 dec. 1628 en 2 jan. 1629: 'Nous sommes des vaisseaux flottans à la merci des vents, et [nous] allons où la tempeste nous pousse'.
- 69 Heinsius, *Histoire*, 52-3.
- 70 J.I. Israel, 'A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618-1648', in: Idem, *Empires and Entrepots*, 3-9; R. Vermeir, 'Oorlogsvloec en Vredens Zegen'. Madrid, Brussel en de Zuid-Nederlandse Staten over oorlog en vrede met de Republiek', in: *BMGN* 115 (2000) 2-4.
- 71 Vermeir, 'Oorlogsvloec', 4-5. Voor het standpunt van de Staten van Brabant, zie L.P.L. Pirenne, 'Noord-Brabantse 'Bevrydinghe' en Groot-Brabantse gevoelens in 1621-2. Een opverving van Brabantse solidariteit vóór 1629', in: *BB* 2 (1979) 17-30.
- 72 J.I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World 1606-1661* (Oxford, 1982) 223-4; Elliott, 'Spain, 1598-1659', 120-2; Israel, *The Dutch Republic*, 498.
- 73 J.I. Israel, 'The States-General and the Strategic Regulation of Dutch River Trade', in: Idem, *Empires and Entrepots*, 113-25; Israel, 'A Conflict of Empires', 23-5;
- 74 Israel, 'A Conflict of Empires', 15-9.
- 75 R.A. Stradling, *The Armada of Flanders. Spanish Maritime Policy and European War, 1568-1668* (Cambridge, 1982) 94-5. Er was ook sprake van een basis op de Orkney of de Shetland-eilanden om de haringvloot beter aan te kunnen vallen, zie D. Worthington, *Scots in Habsburg Service, 1628-1648* (History of Warfare 21; Boston, 2004) 93-5.
- 76 D. Albrecht, *Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern 1618-1635* (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 6; Göttingen, 1962) 232-45; H. Günter, *Die Habsburger-Liga 1625-1635. Briefe und Akte aus dem General-Archiv zu Simancas* (Berlijn, 1908) 34; CCE, nr. 1575: Filips IV aan Isabella, Madrid, 3 feb. 1630.
- 77 Zie R.A. Stradling, 'The Spanish Dunkirkers, 1621-1648. A Record of Plunder and Destruction', in: Idem, *Spain's Struggle for Europe 1598-1668* (Londen en Rio Grande, 1994) 213-33.
- 78 J.I. Israel, *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740* (Oxford, 1989) 134.
- 79 R. Prud'homme van Reine, *Admiraal Zilvervloot. Biografie van Piet Hein* (Open Domein 41; Amsterdam en Antwerpen, 2003) 168-74; RSG, f. 144 r°: 9 maart 1629; KHA, *EC*, 404: MacDowell aan Ernst Casimir, Den Haag, 9 maart 1629 o.s.
- 80 Israel, *Dutch Primacy*, 144-5; Frost, *The Northern Wars*, 108-14.
- 81 Voor de verhouding tussen de Staten-Generaal en Frederik van de Palts, zie S. Groenveld, *De Winterkoning. Frederik van de Palts (1596-1632), balling aan het Haagse Hof* (Den Haag, 2003) 32-7.
- 82 P.D. Lockhart, *Denmark in the Thirty Years' War, 1618-1648. Christian IV and the Decline of the Oldenburg State* (Selinsgrove en Londen, 1996) 106-91; J.V. Polišínský, *The Thirty Years War* (Londen, 1971) 168-91; Parker e.a., *The Thirty Years' War*, 74-92.
- 83 F.H. Schubert, *Ludwig Camerarius 1573-1653. Eine Biographie* (Münchener Historische Studien, Abteilung Neuere Geschichte, Band 1; München, 1955) 360-1; Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 204-10. Voor de Staatse positie, zie Israel, *The Dutch Republic*, 499; RSG, ff. 75 r° en 80 r° - v^o: 3 en 6 feb. 1629.
- 84 J. Franzl, *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit* (Graz, Wenen en Keulen, 1978) 292-300. Voor het Restitutie-edict, de voorbereiding en de afwikkeling ervan, zie D. Albrecht, *Maximilian I. von Bayern 1573-1651* (München, 1998) 693-712 en 761-774; R. Bireley, *Maximilian von Bayern, Adam Contzen S.J. und die Gegenreformation in Deutschland 1624-1634* (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 13; Göttingen, 1975) 73-107; K. Repgen, *Die Römische Kurie und der Westfälische Friede. Band I: Papst, Kaiser und Reich 1521-1644* (Bibliothek des Deutschen Instituts in Rom 24; Tübingen, 1962) 157-89.

- 85 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 220-5; NADH, SG, 4562, ff. 163 v° - 164 r°: 23 okt. 1627.
- 86 A.B. Hinds, *Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English Affairs in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy*. Vol. XXI 1628-1629 (Londen, 1916) nr. 50: Soranzo aan doge en senaat van Venetië, Den Haag, 27 maart 1628; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 214-7. Vooral het uitsturen van een hulpeskader naar het belegeringsleger voor La Rochelle en de daaropvolgende snelle terugtrekking ervan onder publieke druk in de Republiek, hadden de spanningen enkel opgedreven. De achterdocht ebde trouwens niet weg. In maart rapporteerde de heer van Sommelsdijk aan de Staten van Holland 'hoe seer de Regeringe daer gevallen was in handen van de Geestelijckheyt die geheel ende al met Spaingen hielt, ende tegen die van de Religie geanimeert waren, oock met de verdruckinghe van de vryheydt van de Gallicane Kercken ende van de waerlijcke gerechtighedyt van het Rijk', zie RSVH 1629, pp. 22-3; 6 maart 1629.
- 87 P. Gregg, *King Charles I* (Londen, 2000) 162-78.
- 88 RSVH 1629, pp. 22-3 en 57: 6 en 28 maart 1629; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 20 apr. 1629, en Karel I aan de SG, Greenwich, 9 mei 1629.
- 89 J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline* (New Haven en Londen, 1986) 403; A.J. Loomie, 'Olivares, the English Catholics and the Peace of 1630', in: *BTFG* 47 (1969) 1155-6. Rubens meende niet ten onrechte dat vrede tussen Engeland en Spanje de Republiek naar de onderhandelingstafel kon dwingen, zie O.G. von Simson, 'Richelieu and Rubens: Reflections on the Art of Politics', in: *The Review of Politics* 6 (1944) 447-8.
- 90 G.W. Vreede (ed.), 'Brieven van François van Aerssen aan Floris II, graaf van Kuilenburg. (1620-1630)', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 8 (1852) nr. 12: Van Aerssen aan Culemborg, Den Haag, 1 nov. 1630. De diplomaat merkte hierover op '[que] cela gist dans l'esprit, et a une merveilleuse efficace à esmouvoir les communes, et à donner une rude secousse, si non nouvelle forme, à l'estat'.
- 91 A.Th. van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker, 1998) 346-71; Israel, *The Dutch Republic*, 421-505.
- 92 J.M. Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides, tercer señor y primer marqués de la villa de Bedmar (1574-1655)', in: *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses* 168 (1998) 151; ARAB, *Aud.*, 632, ff. 21 r° en 41 r° - 43 r°: Nouvelles, [Amsterdam], 5 en [12] jan. 1629.
- 93 S. Groenveld, 'Gemengde gevoelens. De relaties tussen Nassaus en Oranjes als stadhouders en kapiteins-generaal', in: S. Groenveld, J.J. Huizinga en Y.B. Kuiper (reds.), *Nassau uit de schaduw van Oranje* (Franeker, 2003) 32; RSG, f. 240 v°: 23 apr. 1629; NADH, SG, 4562, ff. 180 v° - 181 r°: 23 apr. 1629.
- 94 Stradling, *The Armada of Flanders*, 58-9; Vermeir, 'Oorlogsvloeck', 9-10. Deze Staatse bereidheid tot onderhandelen wordt niet altijd onderkend, zie S. Groenveld, "Breda is den Bosch waerd". Politieke betekenis van het innemen van Breda in 1625 en 1637', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom". Deel XLI* (Breda, 1988) 100-1.
- 95 Hinds, *Venice XXI*, nrs. 56 en 81: Soranzo aan doge en senaat van Venetië, Den Haag, 3 en 24 apr. 1628.
- 96 J. Arndt, *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-Konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg* (Münstersche Historische Forschungen 13; Keulen e.a., 1998) 202-3; J. Kessel, *Spanien und die geistlichen Kurstaaten am Rhein während der Regierungszeit der Infantin Isabella (1621-1633)* (Europäische Hochschulschriften. Reihe III: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, vol. 113; Frankfurt am Main, 1979) 234-48. De opbrengsten van de stedelijke Rijnkraan in Wezel, een stad die traditioneel erg gericht was op de transithandel met de Nederlanden, zijn een sprekend voorbeeld van de gevolgen van de sluitingen. Een aanvankelijke heropleving na de inname door Spínola in 1614 werd gevolgd door een instorting van de inkomsten na 1626, zodat de inwoners niet ten onrechte

- stelden dat hun stad 'deur de Spaignarden [was] uytgeput ende bedorven', zie Ch. Reinicke, 'Der Weseler Rheinkran im 16. und frühen 17. Jahrhundert', in: J. Prieur (red.), *Wesel. Beiträge zur Stadtgeschichte* (Studien und Quellen zur Geschichte von Wesel 7; Wezel, 1985) 62-4; RSG, ff. 605 v° - 606 v°: 26 nov. 1629.
- 97 Cornelissen, 'Het beleg', 119-20; Israel, 'A Conflict of Empires', 24-5; Israel, 'Dutch River Trade', 113-25; ARAB, *Aud.*, 746, ff. 113 r° - 116 r°: Akte van acceptatie, Bergen, juli 1628; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 15 jan. 1629; SAA, *IB*, 268: De Letter aan Van Immerseel, Antwerpen, 3 jan. 1629; SAA, *PK*, 1688, ff. 328 v° - 331 v°, 368 v° - 373 r°, 399 r° - 400 v°, 410 r° - 421 v° en 437 r° - 441 r°: Rekest van geestelijkheid en adel van Brabant, Brussel, [9-10] en 26 feb. 1629, opinie van de hoofdmannen van de poorterij en de wijkmeesters, Antwerpen, 21 feb. 1629 (citaat), 'Corte recollectie [...]', 26 feb. 1629, en opinie van de hoofdmannen van de poorterij en de wijkmeesters, Antwerpen, 8 maart 1629; SAL, *OA*, 316, ff. 250 r° en 251 r° - v°: 4 en 9 mei 1629.
- 98 Blok, *Frederik Hendrik*, 99-108; Israel, *The Dutch Republic*, 498-9; Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 181-3.
- 99 J.C. Boyajian, *Portuguese Bankers at the Court of Spain 1626-1650* (New Brunswick, 1983) 36-41; J. Lynch, *Spain under the Habsburgs* (New York en Londen, 1981) dl. 2, 87-94;
- 100 Elliott, *Olivares*, 169-202.
- 101 Boyajian, *Portuguese Bankers*, 39-41.
- 102 Ch.R. Boxer, *De Nederlanders in Brazilië 1624-1654* (Alphen aan de Rijn, 1977) 42-4; Israel, *Dutch Primacy*, 161-2.
- 103 Voor de vieringen in de Republiek, zie onder meer H.C. Rogge, *Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert. Derde deel, tweede afdeling*, 1628, 1629 (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht. Nieuwe Reeks, n° 19; Utrecht 1873) nr. 571: Wtenbogaert aan Episcopus, [Den Haag], 16 jan. 1629; NADH, *CA*, 64: Booth aan NN, [Den Haag], 16 jan. 1629; UA, *SvU*, 264-34, s.f.: 6 jan. en 12 maart 1629 o.s. Voor die in het buitenland, zie NADH, *SG*, 5891: Randwijk en Pauw aan de SG, Londen, 4 feb. 1629; NADH, *SG*, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 9/19 feb. 1629; NADH, *SG*, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 25 feb. 1629. In Londen werden de vieringen uitgesteld na het overlijden van de zoon van Frederik van de Palts, die bij een overtocht van de Zuiderzee verdronk. Enkel in Venetië vonden geen vieringen plaats, omdat deze naar plaatselijk gebruik te duur uitvielen, zie NADH, *SG*, 6900: Oosterwijk aan de SG, Venetië, 9 feb. 1629.
- 104 NADH, *SG*, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 13/23 feb. 1629 (citaat); NADH, *SG*, 6761: Syndicus en raad van Genève aan de SG, Genève, 24 feb. 1629; NADH, *SG*, 7171: Gustaaf Adolf aan de SG, Stockholm, 26 jan. 1629 o.s. Bijna drie maanden na de ontvangst van Piet Hein in Den Haag had het nieuws van de 'grootte triumphe' het Ottomaanse Rijk bereikt, zie NADH, *Collectie de Wilhem*, 1: Haga aan Le Leu de Wilhem, Constantinopel, 9 apr. 1629.
- 105 Elliott, *Olivares*, 364; GA, *HvG*, 714: Van Essen aan het HvG, Den Haag, 6/16 jan. 1629 (citaat).
- 106 Van Meerbeeck, *Correspondance*, nrs. 308 en 314: Barberini aan Lagonissa, Rome, 6 en 27 jan. 1629. De paus was vooral ontstemd over het Spaanse ingrijpen in Mantua, waarin hij een heruitgave van de Italiaanse politiek van Karel V en een bedreiging voor de Pauselijke Staten zag. Hoewel hij zich niet openlijk met Richelieu verbond, lag zijn sympathie wel aan Franse kant, zeker nadat de Spanjaarden zijn bemiddelingsverzoek hadden afgewezen, zie Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 204-6; Repgen, *Die Römische Kurie*, 157-89 (hier 174).
- 107 M.P. Holt, *The French Wars of Religion, 1562-1629* (New Approaches to European History 8; Cambridge, 1995) 183-6; D. Parrott, 'Richelieu, Charles de Gonzague-Nevers et le "jeu force"'. La France et la guerre de succession de Mantoue, 1628-1630', in: L. Bély en I. Richefort (reds.) *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de diplomatie et diplomatie d'esprit* (Parijs, 2000) 337-44.

- 108 D. Parrott, 'The Mantuan Succession, 1627-31: A Sovereignty Dispute in Early Modern Europe', in: *EHR* 112 (1997) 61; Holt, *The French Wars*, 186; 'Correspondencia de Don Gonzalo Fernandez de Córdoba con Felipe IV, Conde-Duque de Olivares, Duque de Saboya y otros personajes [...]', in: *Colección de Documentos inéditos para la Historia de España. Tomo LIV* (Madrid, 1869) 369-72: Córdoba aan Córdoba, Milaan, 16 dec. 1628.
- 109 L. Van Meerbeeck (ed.), *Correspondance du nonce Fabio de Lagonissa, archevêque de Conza (1627-1634)* (Analecta Vaticano-Belgica. Documents publiés par l'Institut Historique Belge de Rome. Deuxième série, Nonciature de Flandre XI; Brussel en Rome, 1966) nr. 311: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 13 jan. 1629; GA, HvG, 1752: 'Lettre du Roy à mons.r le duc de Montbazon, pair et grand veneur de France, gouverneur et lieutenant général pour sa Ma.té à Paris et Isle de France', bij Lédignan, 9 juni 1629 (afschrift).
- 110 RSG, f. 15 v°: 9 jan. 1629; NADH, SG, 6749: Lodewijk XIII aan de SG, La Rochelle, 1 nov. 1628.
- 111 Elliott, *Olivares*, 366 en 379; NADH, SG, 6761: Sommelsdijk, Vosbergen en Langerak aan de SG, Parijs, 22 en 30 dec. 1628, en 6 jan. 1629.
- 112 G. Groen van Prinsterer (ed.), *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Deuxième série, tome III: 1625-1645* (Utrecht, 1859) nr. 486: Baugy aan NN, [Den Haag], 8 feb. 1629.
- 113 J.H. Elliott, *Richelieu and Olivares* (Cambridge, 1984) 99; Vreede, 'François van Aerssen', nr. 12: Van Aerssen aan Culemborg, Den Haag, 1 nov. 1630; NADH, SG, 6761: Sommelsdijk, Vosbergen en Langerak aan de SG, Parijs, 20 jan. 1629. De beslissing tot interventie werd genomen op 13 januari 1629.
- 114 R. Lavollée (ed.), *Mémoires du Cardinal de Richelieu. Tome neuvième (1629)* (Parijs, 1929) 238-9; Schubert, *Camerarius*, 371-2; Vreede, 'François van Aerssen', nr. 12: Van Aerssen aan Culemborg, Den Haag, 1 nov. 1630. Zie ook Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 218: 'Il faut avoir un dessein perpétuel d'arrêter le cours des progrès [sic!] d'Espagne'.
- 115 Parrott, 'Mantuan Succession', 61; 'Correspondencia', 388-90, 391-2, 392-3 en 400-4: Savoie aan Córdoba, Turijn, 1 feb. 1629, Rivoli, 9 feb. 1629 (twee brieven), en Turijn, 22 en 27 feb. 1629. J.H. Elliott suggereert dat de inname van Susa mogelijk opgezet spel was en dat er dus afspraken bestonden tussen Frankrijk en Savoie. De brieven van de Staatse gezanten in Parijs maakten al op 30 december 1628 melding van onderhandelingen door de gouverneur van Valence, hetgeen erop kan wijzen dat de hertog van Savoie inderdaad enkele zaken verzweeg voor de Spanjaarden, zie Elliott, *Olivares*, 367; NADH, SG, 6761: Sommelsdijk, Vosbergen en Langerak aan de SG, Parijs, 30 dec. 1628. Voor het afgesloten akkoord, zie 'Correspondencia', 433-6: 'Articules accordados entre el Rey de Francia y el Duque de Saboya', [Susa], 11 maart 1629. In de Zuidelijke Nederlanden werd dit verdrag door velen welwillend begroet, omdat men dacht door de rust in Italië enige ademruimte te zullen krijgen, zie B. de Meester de Ravestein (ed.), *Lettres de Philippe et Jean-Jacques Chifflet sur les affaires des Pays-Bas (1627-1639)* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, nr. 55; Brussel, 1943) nr. 118: Chifflet aan Bagno, Brussel, 6 apr. 1629.
- 116 Holt, *The French Wars*, 186; NADH, SG, 6749: Richelieu aan de SG, Susa, 3 mei 1629.
- 117 'Correspondencia', 369-72, 374-8 en 393-5: Córdoba aan Córdoba, Milaan, 16 dec. 1628, Bejeben, 7 jan. 1629, en Milaan, 9 feb. 1629; Van Meerbeeck, *Correspondance*, Lagonissa aan Barberini, Brussel, 3 maart 1629.
- 118 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 13 mei 1629.
- 119 Elliott, *Richelieu and Olivares*, 103; Parrott, 'Mantuan Succession', 63; NADH, SG, 6900: Marsellia aan Oosterwijk, Genua, 26 mei 1629.
- 120 NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 2 feb. 1629.
- 121 Lockhart, *Denmark*, 106-91; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 3 dec. 1628 o.s.; NADH, SG, 7242: Van Cracouw aan de SG, Kopenhagen, 30 dec. 1628.

- 122 M.L. Pelus-Kaplan en E. Schnakenbourg, 'Le controle de la Baltique et les enjeux économiques', in: Bély en Richefort, *L'Europe*, 297-311; Frost, *The Northern Wars*, 104-14; Schubert, *Camerarius*, 360-86; NADH, SG, 5891: Propositie van Sir Thomas Roe, Den Haag, 8 jan. 1629; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 4 mei 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 11 feb. 1629.
- 123 Lockhart, *Denmark*, 198; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 3 dec. 1628 o.s.; NADH, SG, 7242: Van Cracouw aan de SG, Kopenhagen, 31 dec. 1628.
- 124 E.A. Beller, 'The Military Expedition of Sir Charles Morgan to Germany, 1627-9', in: *EHR* 48 (1928) 528-39.
- 125 Gregg, *King Charles I*, 162; KHA, *EC*, 296: Schultetus aan Ernst Casimir, Den Haag, 23 mei 1629 o.s.; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 15 aug. 1629.
- 126 NADH, SG, 6761: Sommelsdijk, Vosbergen en Langerak aan de SG, Parijs, 20 jan. 1629.
- 127 Beller, 'The Military Expedition', 538; Gregg, *King Charles I*, 179-86; NADH, SG, 5891: Randwijk en Pauw aan de SG, Londen, 4 feb. 1629.
- 128 G. Das, *Foppe van Aitzema. Bijdrage tot de kennis van de diplomatische betrekkingen der Nederlanden tot Denemarken, de Hanzesteden, den Nedersaksischen Kreits en den keizer tijdens den Dertig-jarigen Oorlog* (Utrecht, 1920) 102-3; Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 216-7; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 2 mei 1629 o.s. (citaat). Aitzema kreeg uiteindelijk een paspoort om naar Lübeck af te reizen, maar dat werd hem pas verleend nadat de vrede getekend was, zie NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Lübeck, 26 mei 1629 o.s. Voor de pogingen van andere vorsten en staten (waaronder de keurvorst van Mainz, Zweden en Frankrijk) om toegang te krijgen tot de onderhandelingen, zie Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 216-22; GA, *HvG*, 714: Van Eck aan het HvG, Den Haag, 15/25 maart 1629; KHA, *EC*, 226: Andraea aan Ernst Casimir, Leeuwarden, 28 mei 1629 o.s.; NADH, SG, 7242: Van Cracouw aan de SG, [Stralsund], 2/12 maart 1629.
- 129 Das, *Foppe van Aitzema*, 102; RSG, f. 358 r°: 18 juni 1629; UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 9 juni 1629 o.s. (citaat).
- 130 KHA, *EC*, 296: Schultetus aan Ernst Casimir, Den Haag, 23 mei 1629 o.s.; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 26 mei 1629; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 21 maart 1629 o.s.
- 131 GA, *HvG*, 714: Van Eck aan het HvG, Den Haag, 15/25 maart 1629; KHA, *EC*, 296: Schultetus aan Ernst Casimir, Den Haag, 5 apr. 1629 o.s. (citaat); NADH, SG, 5499: [Van Cracouw] aan de SG, [Stralsund], 12/22 feb. 1629, en Van Cracouw aan de SG, Helsingør, 16/26 mei 1629; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 3 dec. 1628 o.s., 7 en 21 maart en 4 apr. 1629 o.s.; NADH, SG, 6062: Aitzema aan de SG, Hamburg, 28 maart 1629 o.s.
- 132 NADH, SG, 5499: Van Cracouw aan de SG, Helsingør, 16/26 mei 1629; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 31 mei 1629; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 9 mei 1629 o.s.; NADH, SG, 7242: Van Cracouw aan de SG, Stralsund, 11/21 maart 1629.
- 133 KHA, *EC*, 296: Schultetus aan Ernst Casimir, Den Haag, 26 mei 1629; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 19 dec. 1628 o.s., 7 maart en 9 mei 1629 o.s.; NADH, SG, 7242: Van Cracouw aan de SG, Stralsund, 1/11-4/14 apr 1629, en Van Cracouw aan de SG, Helsingør, 16/26 mei 1629.
- 134 RSG, f. 358 r°: 18 juni 1629; NADH, SG, 5499: Van Cracouw aan de SG, Helsingør, 16/26 mei 1629.
- 135 Lockhart, *Denmark*, 200-2; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 7 maart 1629 o.s.; NADH, SG, 7242: Van Cracouw aan de SG, [Stralsund], 2/12 maart 1629.
- 136 Zie bijvoorbeeld CCE, nr. 1398: Filips IV aan Isabella, Madrid, 25 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 7 juni 1629 o.s.
- 137 Lockhart, *Denmark*, 203.

- 138 A.B. Hinds (ed.), *Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy*. Vol. XXII 1629-1632 (Londen, 1919) nr. 158: Contarini aan doge en senaat, Londen, 6 juni 1629; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 15 juni 1629; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 5/15 juni 1629.
- 139 RSG, f. 358 r°: 18 juni 1629; NADH, SG, 4953: SG aan Frederik Hendrik en de GtV, en aan de gewesten, 19 juni 1629 (minuut); NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Lübeck, 26 mei 1629 o.s.
- 140 ARAB, DS, 471, f. 274 r° - v^o: Wallenstein aan Isabella, Güstrow, 5 juni 1629; ARAB, DS, 506, ff. 296 r° - 299 r°: Aldringen aan Isabella, Rensburg, 10 juni 1629.
- 141 'Correspondencia', 519-23: Córdoba aan Córdoba, Alessandria, 27 mei 1629.
- 142 H.C.M. Huysman en V.L. Vree (eds.), *Particuliere notulen van de vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot. Deel IV: juli 1628 – juli 1630* (RGP, Grote Serie 245; Den Haag, 1999) 177-8.
- 143 ARAB, *Aud.*, 633, f. 41 r° - v^o: Van de Water aan Sorgen, [Rotterdam], 20 apr. 1629.
- 144 Dat Frederik Hendrik Denemarken al opgegeven had en rekende op de komende interventie van Zweden, zoals Blok suggereerde, is onwaarschijnlijk. Ondanks de drukke bemiddeling van (onder meer) de Staten-Generaal stonden Gustaaf Adolf en zijn neef Sigismund III van Polen (1587-1632) immers nog ver van het Bestand van Altmark, dat pas in september 1629 gesloten werd, zie Blok, *Frederik Hendrik*, 108; Frost, *The Northern Wars*, 104-14.
- 145 CCE, nr. 1302: Isabella aan Filips IV, Brussel, 19 nov. 1628.
- 146 UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 7 juni 1629 o.s.
- 147 Groen van Prinsterer, *Correspondance inédite*, nr. 485: Baugy aan NN, [Den Haag], 29 jan. 1629: 'Après plusieurs discours indifférens, qui se passerent entre nous, il tomba au point où je l'attendoys, de demander des nouvelles de France, et lors je vins, de loing et comme de moy-mesme, à lui dire toutes les particularitez contenues en vostre lettre, auquel je remarquois en son visage qu'il priot grand plaisir et donna de grande louanges au bon et juste dessaing du Roy'. De correspondent van Baugy was, zo blijkt ook uit dit fragment, waarschijnlijk Richelieu.
- 148 Groen van Prinsterer, *Correspondance inédite*, nr. 484: Sommelsdijk aan Richelieu, Parijs, 27 jan. 1629.
- 149 Groen van Prinsterer, *Correspondance inédite*, nr. 488: Sommelsdijk aan Richelieu, Den Haag, 24 maart 1629; RSG, f. 174 v°: 22 maart 1629.
- 150 Lavollée, *Mémoires*, 236-9; NADH, SG, 6749: Lodewijk XIII aan de SG, Susa, 27 apr. 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 27 juli 1629.
- 151 Lavollée, *Mémoires*, 236.
- 152 Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 205-10 en 218; Albrecht, *Maximilian I.*, 720 (citaat). Rond die tijd voerde Frankrijk ook besprekingen met de hertog van Beieren over een bondgenootschap, waarin onder meer ook de bepaling was opgenomen dat er geen vrede mocht gesloten worden zonder Franse toestemming, zie Albrecht, *Maximilian I.*, 719-31. Deze onderhandelingen werden door dezelfde auteur uitgebreid beschreven, zie Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 211-62.
- 153 Elliott, *Olivares*, 367. Voor de onderhandelingen zoals die tot dan toe gevoerd waren, zie J. Cuvelier, 'Les négociations diplomatiques de Roosendaal (1627-1630)', in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne par ses anciens élèves et ses amis à l'occasion de sa quarantième année d'enseignement à l'Université de Gand 1886-1926* (Brussel – Parijs, 1926) dl. 1, 73-9. De mening van Spínola werd ook gedeeld door Don Gonzalo de Córdoba. Toen hij van het beleg van Den Bosch vernam, merkte hij op dat de monarchie slechts één ding te doen stond: een bestand sluiten met de Republiek, zie 'Correspondencia', 524-8: Córdoba aan Córdoba, Alessandria, 27 mei 1629.

- 154 Cuvelier, 'Les négociations', 78-9.
- 155 Van Meerbeeck, *Correspondance*, nr. 334: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 10 maart 1629.
- 156 J. Lynch, *The Hispanic World in Crisis and Change 1598-1700* (Oxford en Cambridge, Mass., 1992) 106.
- 157 Elliott, *Olivares*, 362; Parker, *The Army of Flanders*, 218 en 259; CCE, nrs. 1281 en 1306: Filips IV aan Isabella, Madrid, 6 okt. 1628, en Isabella aan Filips IV, Brussel, 21 nov. 1628.
- 158 Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides', 151; CCE, nr. 1342: Coloma aan Villela, Brussel, 24 jan. 1629; ARAB, *Aud.*, 641, ff. 3 r° - v° en 9 r° - v°: Brito aan Della Faille, Madrid, 29 dec. 1628 en 9 feb. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Nouvelle, Rotterdam, 8 dec. 1628; SAA, *IB*, 264: Bolart aan Van Immerseel, Antwerpen, 2 dec. 1628; SAA, *IB*, 268: De Letter aan Van Immerseel, Antwerpen, 2 dec. 1628, De Letter aan Van Immerseel, Antwerpen, 3 jan. 1629, en Jordaens aan Van Immerseel, Bayonne, 5 jan. 1629.
- 159 RAG, *SvV*, 124, ff. 89 v° - 91 r° en 91 r° - 92 v°: Instructies voor Coupigny, Boisschot en Wyts, Brussel, 24 feb. 1629; SAA, *PK*, 1688, ff. 325 v° - 328 r°: Propositie van Isabella, Brussel, 6 feb. 1629.
- 160 P. Janssens, 'L'échec des tentatives de soulèvement aux Pays-Bas sous Philippe IV (1621-1665)', in: *Revue d'Histoire Diplomatique* 92 (1978) 125-9; Vermeir, *In staat van oorlog*, 312-23.
- 161 Israel, 'Olivares and the Government', 173.
- 162 Ch. Hirschauer, *Les Etats d'Artois de leurs origines jusqu'à l'occupation française 1340-1640* (Parijs en Brussel, 1923) dl. 2, 129; Vermeir, 'Oorlogsvloek', 28-30; ARAB, *Aud.*, 676, ff. XXXIV v° - XXXVI v°, XLIX v° - LI r° en LI r° - LII v°: Isabella aan de Staten van Rijsel, Douai en Orchies, Brussel, 31 aug. 1628, Isabella aan Isenghien, Brussel, 23 dec. 1628, en akte van acceptatie, Rijsel, 13 jan. 1629.
- 163 ARAB, *Aud.*, 690, ff. 12 r° - 13 v°: Akte van acceptatie, Arras, 24 nov. 1628.
- 164 G. Bigwood, *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Etude historique de législation financière* (Parijs e.a., 1900) 1-26.
- 165 SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Vanden Heede en Michiels aan Gent, Brussel, 18 jan. 1629.
- 166 W. Prevenier, 'Les Etats de Flandre depuis les origines jusqu'en 1790', in: *Standen en Landen* 33 (1965) 39; Vermeir, 'Oorlogsvloek', 9. Zie bijvoorbeeld ARAB, *Aud.*, 690, ff. 12 r° - 13 v°: Akte van acceptatie, Arras, 24 nov. 1628.
- 167 RAG, *SvV*, 124, ff. 113 r° en 114 r° - 116 r°: 30 mei 1629, en akte van acceptatie, s.d. Ook in Artesië, Henegouwen en het Rijselse waren vergelijkbare klachten schering en inslag, of lagen de Staten dwars, zie Hirschauer, *Les Etats d'Artois*, dl. 2, 129; ARAB, *Aud.*, 676, ff. XXXIV v° - XXXVI v°, XXXIX r° - XLVII r°, XLIX v° - LI r° en LI r° - LII v°: Isabella aan de Staten van Rijsel, Douai en Orchies, Brussel, 31 aug. 1628, rekest van de Staten van Rijsel, Douai en Orchies, Rijsel, 19 dec. 1628, Isabella aan Isenghien, Brussel, 23 dec. 1628, en akte van acceptatie, Rijsel, 13 jan. 1629; ARAB, *Aud.*, 746, ff. 130 r° - 132 r°: Akte van acceptatie, Bergen, jan. 1629. Zie ook E. Rooms, *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)* (Centrum voor Militaire Geschiedenis – Bijdragen 37; Brussel, 2003) 178.
- 168 Cornelissen, 'Het beleg', 131-2. Zie ook Van Meerbeeck, *Correspondance*, nrs. 332 en 347: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 10 maart 1629, en Barberini aan Lagonissa, Rome, 14. apr. 1629.
- 169 GAH, *OADB*, 5448: Loeff van der Sloot en Van den Velde aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 26 feb. 1629; SAA, *PK*, 1688, ff. 379 v° - 381 v°: Opinie van de hoofdmannen van de poortერი en de wijkmeesters, Antwerpen, 22 feb. 1629 (citaat).
- 170 ARAB, *GR-SP*, 1603, pp. 189-90: Estaires aan Routart, Brussel, 30 juni [1628].
- 171 ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consulten, Brussel, 16 jan. en 1 maart 1629.
- 172 Stradling, *The Armada of Flanders*, 70.
- 173 Parker, *The Army of Flanders*, 134-5; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 7 maart 1629.

- 174 L. Brouwers, *Carolus Scribani S.J. 1561-1629. Een groot man van de Contra-Reformatie in de Nederlanden* (Antwerpen, 1961) 469-70; Cornelissen, 'Het beleg', 118; AAM, *Archivalia aartsbisschoppen van Mechelen*, 22, f. 24 r° - v^o: 31 mei 1629.
- 175 G. van Gulp, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998) 411-2; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 486; ARAB, *Aud.*, 632, ff. 45 r° - v^o en 81 r°: Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 13 jan. 1629, en La Motterie aan Isabella, Maastricht, 3 feb. 1629; ARAB, *Aud.*, 706, ff. 124 r° - 125 r°: Opinie van 's-Hertogenbosch, 20-22 nov. 1628; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2036/2: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 25 jan. 1629; ARAB, *RvF*, 9, f. 59 r°: Consult, Brussel, 4 juli 1629.
- 176 K. Bambauer en H. Kleinholz (eds.), 'Die Chronik des Heinrich von Weseken, 1598-1632', in: *Iidem* (reds.), *Geusen und Spanier am Niederrhein. Die Ereignisse der Jahre 1586-1632 nach dem zeitgenössischen Chroniken der Weseler Bürger Arnold von Anrath und Heinrich von Weseken* (Studien und Quellen zur Geschichte von Wesel 14; Wezel, 1992) 369 en 370; AAM, *Archivalia aartsbisschoppen van Mechelen*, 22, f. 23 v°: 22 apr. 1629; ARAB, *Aud.*, 632, ff. 1 r° - 3°, 84 r° - 89 r° en 109 r° - 111 / 112 r°: Claes aan NN, Breda, 1 jan. 1629, en Balançon aan Isabella, Breda, 8 feb. 1629 en s.d. (alle met bijlagen); ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: Vlugschriften uit Rijnberk, dec. 1628. Sommige van deze vlugschriften waren ook in de Republiek bekend, zie GA, *HvG*, 714: Van Essen aan het HvG, Den Haag, 4/14 jan. 1629.
- 177 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2036/2: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 21 jan. 1629. Ook elders, zoals in het Land van Waas en het Gelderse Overkwartier, kwam grootschalige desertie voor, zie ARAB, *Aud.*, 632, ff. 145 r° - v^o en 185 r°: Lannoy aan Isabella, Hulst, 23 feb. 1629, en Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 19 maart 1629; ARAB, *Aud.*, 641, f. 17 r° - v^o: Della Faille aan Brito, 3 maart 1629 (minuut); HCO, *HA Almelo*, 3680, pp. 30-1. Verschillende regeringsfiguren vermoedden achter de talloze overlopers een doelbewuste Staatse strategie om het Spaanse leger te destabiliseren, zie M. de Villermont, *L'Infante Isabelle, gouvernante des Pays-Bas* (Brussel, 1912) dl. 2, 275; ARAB, *Aud.*, 632, ff. 192 r° - 193 r°: Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 28 maart 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: 'Déchiffrement de la [lett]re du comte Henry de Bergh [...]', 27 maart 1629.
- 178 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 15 en 22 jan. 1629; ARAB, *RvF*, 8, f. 175 r°: Consult, Brussel, 13 maart 1629; RAG, *SvV*, 124, ff. 78 v° - 79 r° en 104 v° - 105 v°: 11 jan. en 11 apr. 1629; SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Vermandere en Sersanders aan Gent, Brugge, 25 maart 1629; StAW, *Magistratsregistratur*, capsels 111, nr. 10, ff. 27 r° - 28 v°: Verklaring van de magistratuur van Wezel, 29 apr. 1630; StAW, *Missivenbücher*, 47, ff. 139 v° - 140 r°: Koenen aan Rougemont, Wezel, 9 mei 1629.
- 179 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, Van den Bergh, Coloma en De La Cueva, en aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 28 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2036/2: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 21 jan. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2033/3: Salmire aan [Verreycken], Zandvliet, 7 apr. 1629, en 'Rela[t]ion des officiers et soldatz des guarnisons de Haynaut [...]', s.l. [14 apr. 1629]; RAG, *OvG*, 199, f. 49 v°: 6 apr. 1629.
- 180 ARAB, *Aud.*, 632, f. 48 r° - v^o: Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 13 jan. 1629.
- 181 ARAB, *Aud.*, 633, f. 32 r° - v^o: Lozano aan [Van den Bergh], Wezel, 18 apr. 1629. Zie ook RSG, ff. 24 v° - 25 r°: 13 jan. 1629; ARAB, *Aud.*, 632, ff. 40 r° en 69 r° - 71 v°: Isabella aan [Balançon], 11 jan. 1629 (minuut), en Balançon aan Isabella, Breda, 27 jan. 1629.
- 182 ARAB, *Aud.*, 632, f. 91 r° - v^o: Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 8 feb. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Roermond, 2 en 25 apr. 1629.
- 183 A. Esteban Estríngana, *Madrid y Bruselas. Relaciones de gobierno en la etapa postarchiducal (1621-1634)* (Avisos de Flandes 10; Leuven, 2005) 142-58.
- 184 CCE, nr. 1355: Spínola aan Villela, Madrid, 7 maart 1629; ARAB, *Aud.*, 641, ff. 9 r° - v^o, 17 r° - v^o en 25 r° - v^o: Brito aan Della Faille, Madrid, 8 feb. 1629, en Della Faille aan Brito, 3 en 18 maart 1629 (minuten); ARAB, *GR-SP*, 1603, pp. 167-70 en 449: Estaires aan Routart,

- Brussel, 10-24 dec. 1628 en 2 maart 1629; HCO, *Ridderschap en Steden*, 991: Haersolte, Wtterwick en Alberts aan de Staten van Overijssel, Den Haag, 26 feb. 1629 o.s.; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 3 mei 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 17 feb. 1629.
- 185 ARAB, GR-SP, 1603, pp. 189-90 en 449: Estaires aan Routart, Brussel, 30 juni en 2 maart 1629.
- 186 Elliott, *Olivares*, 348; Esteban Estríngana, 'La crise politique', 941-3; Vermeir, *In staat van oorlog*, 12-4.
- 187 Van Meerbeeck, *Correspondance*, nr. 375: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 19 mei 1629. Al in januari 1629 had Alonso de la Cueva geschreven dat het nodig was een wakker oog op Frankrijk te houden, zie Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides', 150.
- 188 M.G. de Boer, 'Het verraad van Hendrik van den Bergh en de veldtocht langs de Maas (1632)', in: *TvG* 13 (1898) 17; L. Gachard, 'Bergh (Henri, comte de)', in: *Bibliographie Nationale. Tome deuxième* (Brussel, 1868) 194-6; P.J. Meij e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen, 1975) 179; Vermeir, *In staat van oorlog*, 32-3. Hendrik van den Bergh werd er onder meer van verdacht ketterse sympathieën en een incestueuze relatie met zijn beide zusters te hebben. Voor de verstandhouding met familieleden in het noorden, zie onder meer GA, HGC, 458: Van den Bergh aan Floris van Culemborg en Catharina van den Bergh, Annendael, 20 jan. 1630; GA, HGC, 459: Van den Bergh aan Catharina van den Bergh, Annendael, [12 maart] 1629. Een uiterst negatief beeld van Van den Bergh werd geschetst door gravin de Villermont, zie Villermont, *L'Infante*, dl. 2, 268-9 en 304-6.
- 189 A. Rodríguez Villa, *Ambrosio Spínola, primer marqués de los Balbases* (Madrid, 1904) 566; Cornelissen, 'Het beleg', 130-1; Israel, 'Olivares and the Government', 169 en 170-1; Villermont, *L'Infante*, dl. 2, 297-8; Heinsius, *Histoire*, 24-5. Het is opvallend dat gravin de Villermont, die eerder zeer negatief over Hendrik van den Bergh schreef, hier diens verdediging voerde. De reden hiervoor ligt in het hagiografische en nationalistische karakter van haar biografie, die haar er enerzijds toe bracht de 'verrader' in de graaf te laken, maar anderzijds hem als Zuid-Nederlandse edelman af te zetten tegen de 'buitenlandse' Spanjaarden.
- 190 Brouwers, *Carolus Scribani*, 469; Esteban Estríngana, 'La crise politique', 942-3; Frenken, 'De Bossche bisschop', 90-1; AAM, *Archivalia Aartsbisschoppen van Mechelen*, 22.
- 191 CCE, nr. 1348: Isabella aan Filips IV, Brussel, 13 feb. 1629.
- 192 Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 177-8.
- 193 ARAB, Aud., 633, ff. 105 r° - 106 r°: 'Extraict d'une lettre du 3 de maij 1629'.
- 194 MFH, 51.
- 195 A. Th. van Deursen, *De val van Wezel* (Amsterdam, 1967); J.I. Israel, 'Garrisons and Empire: Spain's Strongholds in North-West Germany, 1589-1659', in: Idem, *Conflicts of Empires*, 31-9; Arndt, *Das Heilige Römische Reich*, 202-3; Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 171-4.
- 196 Israel, *The Dutch Republic*, 498.
- 197 MFH, 51-2.
- 198 L.P.L. Pirenne, 's-Hertogenbosch tussen Arras en Utrecht. *Staatkundige geschiedenis 1576-1579* (Tongerlo, 1959). Voor een ruimer overzicht, zie G. Parker, *The Dutch Revolt* (Londen, 2002) 168-98.
- 199 A.C. Duker, *Gisbertus Voetius* (Leiden, 1897) 308.
- 200 UA, *Familie van Boetzelaer*, 316: SG aan Langerak, Den Haag, 19 mei 1629.
- 201 M.A. Echevarría, *Flandes y la monarquía hispánica 1500-1713* (Madrid, 1998) 235: '[El] símbolo moral de la resistencia al hereje'. Carlos Coloma, geciteerd in Rodríguez Villa, *Spínola*, 564. Voor de typering van Den Bosch als 'Roma Belgica', zie onder meer Souterius, 'Sene-Boher', 19-20; HCO, HA Almelo, 3680, p. 110-2.
- 202 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 76; Heinsius, *Histoire*, 44-5. Ook in niet-literaire context viel deze vergelijking, zoals in een schrijven van de Infanta of de akten van de Staten van Artesië,

- zie ARAB, *Aud.*, 690, ff. 75 r° - 76 v° : Akte van acceptatie, Arras, 12 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 706, ff. 197 r° - 198 v°: Akte van acceptatie van prelaten en adel van Brabant, Brussel, 16 mei 1629; ARAB, *Aud.*, 776, ff. 75 r° - 76 r°: Isabella aan Boonen, 26 juli 1629 (minuut).
- 203 ARAB, *GR – SP*, 1573, ff. 91 r° - 93 r°: Rebréviette aan De la Cueva, Valenciennes, 6 mei 1629 (met bijlage).
- 204 L. van Buyten, '1635 te Tienen: enige structuren en mechanismen', in: *Tienen 1635. Geschiedenis van een Brabantse stad in de zeventiende eeuw. Tienen, van 19 oktober tot 15 december 1985* (Tienen, 1985) 96-7; Pirenne, 'Noord-Brabantse 'Bevrydinghe'', 11-2; Schulten, 'Militaire aspecten', 17-8.
- 205 SAA, *IB*, 746: Cruesens aan Du Jon, Maastricht, 6 juli 1629.
- 206 R. Dufour, 'De poging tot ontzet van 's-Hertogenbosch in 1629, en hare afweer', in: *Orgaan der Vereniging ter beoefening der Krijgswetenschap* 3 (1907-8), 164; Ch. Limonard, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 vanuit een militair-historisch perspectief', in: *Dagboek 1629. Ooggetuigen van het beleg van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 2004) 126; De Bordes, *De verdediging*, 26 (citaat); Meij e.a., *Gelderland*, 140 en 184-6; Schulten, 'Militaire aspecten', 17-8.
- 207 Pirenne, '*s-Hertogenbosch*, 237; UA, *HA Amerongen*, 4121: Brederode aan Wijts, Utrecht, 28 aug. 1629.
- 208 J.H.M. van de Westelaken, 'Financiële achtergronden van het beleg van Den Bosch', in: *Varia Historica Brabantica* 11 (1982) 29; *MFH*, 51-2 (citaat); RSG, ff. 182 r° - v^o: 1 maart 1629; *RSvH* 1629, pp. 6-7: 16 feb. 1629.
- 209 GA, *SKN*, 248, s.f.: 26 apr. 1629 o.s.; UA, *SvU*, 278-3: Frederik Hendrik aan de SvU, Den Haag, 16 jan. 1629.
- 210 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 324-5.
- 211 S. Groenveld, 'Frederik Hendrik en zijn entourage. Een politieke levensschets', in: P. van der Ploeg en C. Vermeeren (reds.), *De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia* (Den Haag en Zwolle, 1997) 22; Meij e.a., *Gelderland*, 182.
- 212 J.I. Israel, 'Frederick Henry and the Dutch Political Factions, 1625-1642', in: Idem, *Empires and Entrepots*, 83-6; Groenveld, 'Frederik Hendrik', 22.
- 213 S. Groenveld, 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt e.a. (reds.), *Van thesaurier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum, 1996) 61; I. Schöfer, 'Naar consolidatie onder Hollands leiding (1593-1717)', in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen, 1964) 77-8.
- 214 Zie bijvoorbeeld RSG, ff. 460 r° - v^o en 500 r° - v^o: 15 en 31 aug. 1629.
- 215 Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 25.
- 216 Groenveld, 'Breda', 96-8.
- 217 F.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche leger 1568-1795. Deel IV. [...] (1625-1648)* (Breda, 1918) 25; GA, *SKN*, 248, s.f.: 26 apr. 1629 o.s. (citaat). Van de Westelaken dateerde de hier besproken bijeenkomst pas eind april op basis van een foutieve interpretatie van baron van Lijnden van Hemmens bronnenpublicatie, zie F. baron van Lijnden van Hemmen (ed.), 'Besluit van den Raad van Nijmegen betreffende subsidie ten behoeve der belegering van 's Hertogenbosch', in: *BMHG* 5 (1882) 381-2; Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 24.
- 218 RSG, ff. 581 v° en 585 r°: 1 en 5 nov. 1629.
- 219 Bor, *Geleentheit*, 184; Van Lijnden van Hemmen, 'Besluit', 381-2; RSG, ff. 128 r° - 129 v°: 1 maart 1629; GA, *SKN*, 248, s.f.: 26 apr. 1629 o.s.; UA, *SvU*, 231-17, ff. 13 v° - 14 v° en 40 v° - 41 v°: 3 en 21 feb. 1629 o.s.
- 220 GA, *SKN*, 248, s.f.: 26 apr. 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4955: 'Betalinge bij de provincien van Gelderlant, Hollant ende Uijtrecht gedaen op 't extraordinaris consent totte legerlasten off nieuwe lichtinge', 5 okt. 1629.

- 221 Gelderland was vanouds verdeeld in vier kwartieren, die elk een eigen statenvergadering hadden. De Graafschap (Zutphen), de Veluwe (Arnhem) en de Betuwe (Nijmegen) maakten deel uit van de Republiek, terwijl het Overkwartier, met als hoofdstad Roermond, nog onder Spaans gezag stond.
- 222 GA, SKN, 248, s.f.: 26 apr. en 1 mei 1629 o.s.
- 223 GA, SKN, 144, s.f.: 7 en 11 feb. 1629 o.s.
- 224 UA, SvU, 264-34, s.f.: 15 en 16 jan. 1629 o.s.; UA, SvU, 278-3: Frederik Hendrik aan de SvU, Den Haag, 16 jan. 1629.
- 225 UA, SvU, 231-17, ff. 13 v° - 19 v° en 22 r° - v^o: 3-6 en 10 feb. 1629 o.s.; UA, SvU, 264-34, s.f.: 20 en 28 jan. 1629 o.s.
- 226 RSG, f. 106 r°: 17 feb. 1629; RSvH 1629, pp. 6-7: 16 feb. 1629; UA, SvU, 593: SvU aan Ploos en Roode, Utrecht, 11 feb. 1629 (met bijlage).
- 227 RSG, f. 126 v°: 28 feb. 1629.
- 228 RSG, ff. 128 r° - 129 v°: 1 maart 1629.
- 229 RSvH 1628, pp. 199 en 227: 25 nov. en 20 dec. 1628.
- 230 Israel, 'Frederick Henry', 80; RSvH 1628, pp. 227: 20 dec. 1628.
- 231 RRvS, dl. 1, pp. 79-80: 10 feb. 1629; RSG, f. 93 r° - v^o: 10 feb. 1629.
- 232 RSvH 1629, pp. 6-7: 16 feb. 1629.
- 233 RSG, ff. 128 r° - 129 v°: 1 maart 1629.
- 234 Frederik Hendrik deed de Hollandse kwestie met de volgende beschrijving af: 'Cependant comme en toutes assemblées composées de plusieurs personnes, il y en a tousjours, qui, pour des considerations particulieres, ou pour des interêts qui leur touchent, sont de contraire avis aux autres, cela arriva semblablement en ceste affaire, tellement qu'elle fut contreminee & tirée en longueur, sous divers pretextes trop longs à estre deduits icy', zie MFH, 53-4.
- 235 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 25; Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 21-2; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 498 (citaat).
- 236 RSvH 1629, pp. 16-7: 28 feb. 1629.
- 237 RSvH 1629, pp. 17-8 en 19: 1 en 2 maart 1629; GA, HvG, 714: Van Eck aan de SG, Den Haag, 22 feb. / 4 maart 1629.
- 238 RSG, ff. 93 r° - v^o en 132 r°: 10 feb. en 4 maart 1629; RRvS, dl. 1, pp. 79-80: 10 feb. 1629.
- 239 GA, SKN, 248, s.f.: 4 maart en 13 apr. 1629 o.s.
- 240 RRvS, dl. 1, pp. 131-4: 5 maart 1629; KHA, EC, 404: MacDowell aan Ernst Casimir, Den Haag, 26 feb. 1629 o.s.
- 241 RRvS, dl. 1, pp. 131-4, 177, 204-5 en 236: 5, 17 en 26 maart, en 9 apr. 1629.
- 242 RSG, ff. 112 v° en 155 v°: 26 feb. en 14 maart 1629.
- 243 NADH, SG, 4954: Morgan aan de SG en aan Brederode (citaat), Naarden, 16 aug. 1629; UA, SvU, 264-34, s.f.: 30 juni 1629 o.s.
- 244 *Acts of the Privy Council of England 1628 July - 1629 April* (Londen, 1958) nr. 1180: 26 maart 1629; RRvS, dl. 1, pp. 131-4: 5 maart 1629; NADH, RvS, 1903: Contract tussen Joachimi, de kanselier van Schotland en Morton, s.l., 4/ 14 maart 1629, en akte van Joachimi, Londen, 19 maart 1629.
- 245 RRvS, dl. 1, pp. 327-8: 22 mei 1629; RSG, ff. 297 v° en 314 v°: 17 en 25 mei 1629; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 2 apr. 1629; UA, SvU, 314-5: Gerestein aan de SvU, Den Haag, 24 mei 1629 o.s.
- 246 RRvS, dl. 1, pp. 181, 182 en 183: 20 maart 1629; RSG, ff. 139 r° en 141 v°: 7 en 8 maart 1629.
- 247 Hermans III/a, nr. 10: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 19 mei 1629; RRvS, dl. 1, pp. 307 en 327-8: 12 en 22 mei 1629; UA, SvU, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 11 mei 1629 o.s. De soldaten die dan toch het leger voor Den Bosch bereikten, werden aan kolonel Pijnssen toegewezen, zie UA, SvU, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629 o.s.

- 248 M.S. Anderson, *War and Society in Europe of the Old Regime* (Leicester, 1988) 51; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 12 apr. 1629
- 249 RSG, ff. 201 r° - v° en 204 r° - v°: 3 en 4 apr. 1629.
- 250 NADH, SG, 7171: Propositie van Falkenberg, Den Haag, 12 juni 1629.
- 251 RRvS, dl. 1, p. 344: 28 mei 1629; RSG, ff. 288 r°, 294 v°, 302 v°, 311 v°, 318 v° en 324 v° - 325 r°: 14, 15, 20, 25, 28 en 31 mei 1629; NADH, SG, 4953: Van Teijlingen aan de SG, Haarlem, 6 juni 1629; NADH, SG, 7171: Propositie van Falkenberg, Den Haag, 12 juni 1629, en verklaring van G. Woutersz., A. Dirx en J. van Leeuwen, Amsterdam, 12 juli 1629
- 252 Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides', 152; ARAB, *Aud.*, 633, f. 41 r° - v°: Van de Water aan Sorgen, [Rotterdam], 20 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: 'Rapport d'un homme de Hollande', maart 1629.
- 253 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 75 en 148-9; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh en aan Isabella, Van den Bergh, Coloma en De la Cueva, 's-Hertogenbosch, 25 en 28 apr. 1629 (beide met bijlage); ARAB, *Aud.*, 633, f. 52 r° en 53 r°: Grobbendonk aan Isabella en aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 25 apr. 1629.
- 254 Bor, *Gelegentheyd*, 184 (citaat); ARAB, *Aud.*, 633, ff. 27 r° en 32 r° - v°: Nouvelle, Rotterdam, 17 apr. 1629, en Lozano aan [Van den Bergh], Wezel, 18 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consulten, Brussel, 7 maart en 7 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3 Van den Bergh aan Isabella, Annendael, 14 maart 1629, Isabella aan Van den Bergh, 21 maart 1629 (minuut), en 'Dechiffrement de la [l]ettre du comte Henry de Bergh [...]', 27 maart 1629; SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 7 en 9 apr. 1629; SAG, *OA*, rks. 3, nr. 14: Sanchez de Castro aan Gent, Sas van Gent, 7 apr. 1629, en Gent aan Schoorman, 8 apr. 1629 (minuut).
- 255 GA, *HvG*, 714: Van Eck aan het HvG, Den Haag, 15/25 maart 1629; NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 25 maart, 5 en 24 apr. 1629.
- 256 *MFH*, 54; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Nijmegen, 16 apr. 1629 o.s.
- 257 ARAB, *Aud.*, 632, ff. 188 r° - 189 v°: Nouvelle, Rotterdam, 27 maart 1629; ARAB, *Aud.*, 633, ff. 22 r° - 23 v° en 41 r° - v°: Van Etten aan [Verreycken], Antwerpen, 13 apr. 1629 (met bijlage), en Van de Water aan Sorgen, [Rotterdam], 20 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 16 feb. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2040/3: Triest aan NN, Gent, 13 apr. 1629.
- 258 *MFH*, 55-6; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Nijmegen, 18/28 apr. 1629.
- 259 ARAB, *Aud.*, 633, ff. 45 r° - 46 v°: Mémoire van Van den Bergh, Roermond, 25 apr. 1629.
- 260 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella en Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 25 apr. 1629. Zie ook ARAB, *Aud.*, 633, f. 21 r° - v°: Poels aan Hénin, Kruisschans, 12 apr. 1629
- 261 ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 13 apr. 1629.
- 262 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 18 en 20 apr. 1629 (beide met bijlagen); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Roermond, 15 apr. 1629.
- 263 Van Nímwegen, 'Deser landen crijchsvolck', 183-4; *MFH*, 55-8; NADH, *RvS*, 1871, p. 1: 9 apr. 1629.
- 264 P.J. van der Heijden, 'De Bosschenaren gedurende het Beleg', in: *BB* 2 (1979) 31-2; ARAB, *Aud.*, 633, ff. 45 r° - 46 v°: Mémoire van Van den Bergh, Roermond, 25 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 13 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: Isabella aan Balançon, 29 maart 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Isabella aan Van den Bergh, 17 en 21 apr. 1629 (minuten), en Van den Bergh aan Isabella, Werken, 5 mei 1629.
- 265 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2018/1: Isabella aan de Staten van Brabant, Brussel, 24 apr. 1629 (met bijlage), en Verreycken aan Boisschot, Brussel, 24 apr. 1629 (met bijlage).
- 266 De kanselier van Brabant, Ferdinand Boisschot, en kardinaal De la Cueva schreven beiden op 30 april aan Grobbendonk '[qu' on] at icy divers advis du desseing de l'ennemy pour Boisleducq', zie *Grobendonc*, s.f.: Boisschot aan Grobbendonk, en De la Cueva aan Grobbendonk, [Brussel], 30 apr. 1629. Zie ook ARAB, *Aud.-Zb.*, 2003/2: [Verreycken] aan San Juan, Brussel, 1 mei 1629.

- 267 HCO, *Ridderschap en Steden*, 991: Haersolte aan Ridderschap en Steden van Overijssel, voor 's-Hertogenbosch, 7 mei 1629 o.s.
- 268 O. van Nimwegen, 'Maurits van Nassau and Siege Warfare (1590-1597)', in: M. van der Hoeven (red.), *Exercise of Arms. Warfare in the Netherlands (1568-1648)* (History of Warfare 1; Leiden e.a., 1997) 113-31; Parker, *The Army of Flanders*, 4-9; Van Nimwegen, '*Deser landen krijchsvolck*', 116-27.
- 269 Deze beschrijving van de vestingwerken van Den Bosch is gebaseerd op C.J. Gudde, '*s-Hertogenbosch. Geschiedenis van vesting en forten*' ('s-Hertogenbosch, 1974) 88-121, tenzij anders aangeduid.
- 270 Zie ook J.A.M. Hoekx, H. Hens en H.W.J. Gudde (eds), 'De toestand van de walprofielen in 1614', in: *Boschboom Bladeren* 24 (1979) 15.
- 271 Heinsius, *Histoire*, 39. Een Hollandse gedeputeerde gebruikte een soortgelijke beeldspraak, toen hij schreef dat leek alsof de stad midden de Haarlemmermeer lag, zie Schulten, 'Militaire aspecten', 23.
- 272 Twee regeringscommissarissen brachten in 1614 verslag uit over de toestand van de Bossche verdedigingswerken, zie Hoekx, Hens en Gudde, 'De toestand', 15-8.
- 273 In het familiearchief d'Ursel bevindt zich een kaart van het beleg van 1603 waarop de gouverneur – of misschien één van zijn officieren - de inplanting van nieuw te bouwen forten schetste, zie ARAB, *d'Ursel*, L.266.
- 274 J.S. van Veen (ed.), 'Brieven over het beleg van 's-Hertogenbosch in het jaar 1629', in: *BMHG* 36 (1915) nr. 25; Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 juli 1629. Zie ook: Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1413; Reigersberch aan Grotius, s.l., [20-30 juli 1629].
- 275 Gudde, *Vesting en forten*, 112; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 501 (citaat).
- 276 Hermans IV / a, nr. 56: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 15 mei 1629.
- 277 ARAB, *d'Ursel*, L.266, A. N° 1 en 2: 'Memoire par laquelle appert les debvoirs faits par le baron de Grobbendoncq [...]', s.d., en Grobbendonk aan Ribaucourt, Brussel, 17 feb. 1629 (uittreksel); GAH, *NB*, 71. Frederik Hendrik had enkele dagen voor het beleg nog enkele leveringen uit Holland kunnen blokkeren, maar dat had nauwelijks enige gevolgen voor de stad, zie NADH, *SG*, 4953: GtV aan de SG, Nijmegen, 28 apr. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Nijmegen, 19/29 apr. 1629. Zie ook RSvH 1629, p. 73: 7 apr. 1629.
- 278 Over de precieze relatie tussen de heer van Ribaucourt en de baron van Grobbendonk bestaat in de literatuur enige verwarring: nu eens wordt hij als neef, dan weer als zwager van de gouverneur aangeduid. In werkelijkheid was hij beide: hij was een zoon van Cathérine Schetz, Grobbendonks zuster, en Charles d'Aubermont en huwde zelf Anne van Malsen, een zuster van Grobbendonks echtgenote Marie.
- 279 ARAB, *d'Ursel*, R.6, A. N° 2: Grobbendonk aan Ribaucourt, Brussel, 17 feb. en 5 maart 1629.
- 280 ARAB, *d'Ursel*, R.6, A. N° 2: 'Esclaircissement des debvoirs faitz par le baron de Grobbendoncq pour le fait des munitions de guerre', s.d.
- 281 Van Veen, 'Brieven', nr. 6: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 30 apr. / 10 mei 1629.
- 282 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 18 apr. 1629.
- 283 GAH, *OADB*, 5448: Van Gestel en Van den Velde aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 10 nov. 1628, en Loeff van der Sloot en Van den Velde aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 19 en 26 maart 1629.
- 284 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 18 en 20 apr. 1629, en aan Isabella, Coloma, De la Cueva en Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 28 apr. 1629.
- 285 Limonard, 'Het beleg', 130; Hermans IV / a, nr. 10: [Verreycken] aan Isabella, Brussel, 30 apr. 1629 (met bijlage); Van Veen, 'Brieven', nr. 2: Van Essen aan het HvG, Crèveceur, 21 apr. / 1 mei 1629; Heinsius, *Histoire*, 37-9 en 47; *MFH*, 64-5; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 20 en 28 apr. 1629.

- 286 Hermans IV / a, nrs. 22 en 38 : Balançon aan Isabella, Breda, 2 en 8 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Balançon aan Grobbendonk, Breda, 2 mei 1629; ARAB, *d'Ursel*, L.266, C. N° 6: 'R[elati]on des soldats effectifs, faicte le 13 de 7bre 1629'. De officier die de doorbraak leidde, kapitein Kevelaer, sprak zelf van 850 soldaten. Pieter Bor, die het zelf op 500 soldaten hield, noemt een getuige die 834 soldaten telde, een getal dat, bijna als gemiddelde, waarschijnlijk niet ver van de waarheid zal gelegen hebben, zie Bor, *Gelegentheyd*, 189; ARAB, *RvF*, 9, ff. 218 r° - 220 r°: 4 dec. 1629. Zie ook 'Journael oft dach-register van alle het memorabelste datter binnen de stadt 's Hertoghen-bosch, sints datse belegert worde, tot den dag van't overgeven voorgevallen is. [...]', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffende het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Eerste stuk* ('s-Hertogenbosch, 1860) 65.
- 287 R. van Voorne, 'Dagboek der belegering van 's Hertogenbosch, gehouden sedert den 28 April tot den 10 September 1629', in: Hermans, *Verzameling*, 11-2.
- 288 Van Voorne, 'Dagboek', 9.
- 289 Gudde, *Vier eeuwen*, 34-5.
- 290 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, Van den Bergh, Coloma en De la Cueva, en aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 28 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2003/2: San Juan aan Verreycken, Brussel, 30 maart 1629.
- 291 Hermans IV / a, nr. 19: Isabella aan Grobbendonk, Brussel, 1 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 28 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 30 apr. 1629.
- 292 *A Iornall of Certaine principall passages in and before the Towne of S'hertogenbosh, From the 18. of August till the 1. of September, at what time they fell to capitulation concerning the Rendition of the Towne.* [...] (Londen, 1629) 7; Hermans IV / a, nr. 49: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 11 mei 1629; GAH, *OADB*, 5448: Grobbendonk aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 26 feb. 1629, en Loeff van der Sloot en Van den Velde aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 16 en 21 maart 1629.
- 293 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecœur, 22 apr. / 2 mei 1629.
- 294 Gudde, *Vier eeuwen*, 28-35; Prempart, *Verhael*, 6-7.
- 295 Van Voorne, 'Dagboek', 4; GAH, *OADB*, 4045, ff. 126 v° - 129 r°: 30 apr. en 1 mei 1629.
- 296 Van Voorne, 'Dagboek', 19; ARAB, *d'Ursel*, L.266, C. N° 6: 'R[elati]on des soldats effectifs faicte le 13 7bre 1629'. Deze compagnie werd mee opgenomen in de telling van 13 september en maakt dus deel uit van de 3.392 verdedigers.
- 297 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecœur, 22 apr. / 2 mei 1629.
- 298 H. H[exham], *Een cort historisch Relaes, Ofte: Eenvoudich verhael van de belegeringhe ende veroveringhe der vermaerde Stadt s'Hertoghen-Bosch, Mitsgaders, De verrassinghe ende inneminghe van de goede Stadt Wesel [...]* (Delft, 1630) s.p. (citaten); Heinsius, *Histoire*, 34-5; *MFH*, 56-8; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 28 apr. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Nijmegen, 19/29 apr. 1629.
- 299 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 26-7; *MFH*, 57-8; Hermans III / a, nr. 4: GtV aan de SG, Crèvecœur, 9 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 5: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 29 apr. / 9 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Nijmegen, 19/29 apr. 1629.
- 300 *MFH*, 57-8.
- 301 Van Veen, 'Brieven', nrs. 1 en 2: Van Essen aan het HvG, Nijmegen, 18/28 apr. en Crèvecœur, 21 apr. / 1 mei 1629.
- 302 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Van Voorne, 'Dagboek', 11-2.
- 303 *MFH*, 58-9.
- 304 NADH, *HKZ*, 252, pp. 793-4.
- 305 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 263; Heinsius, *Histoire*, 35-6; *MFH*, 58-9.
- 306 *MFH*, 60; Hermans IV / a, nr. 16: Verreycken aan Isabella, Brussel, 1 mei 1629.

- 307 *MFH*, 58-9; Van Voorne, 'Dagboek', 4; Hermans IV/a, nr. 8: Balançon aan Verreycken, Breda, 30 apr. 1629; NADH, *SG*, 4953: GtV aan de SG, Nijmegen, 28 apr. 1629.
- 308 Van Voorne, 'Dagboek', 4-5.
- 309 Van Voorne, 'Dagboek', 5; 'Journael', 65; Hermans III/a, nr. 1: GtV aan de SG, Crèvecœur, 1 mei 1629; Hermans IV/a, nr. 8: Balançon aan Verreycken, Breda, 30 apr. 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 2: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 21 apr. / 1 mei 1629.
- 310 ARAB, *Aud.*, 633, f. 107 r°: Lannoy aan Isabella, Hulst, 4 mei 1629; GA, *OA Arnhem*, 339: Frederik Hendrik aan Arnhem, Reek, 29 apr. 1629, en Arnhem aan Frederik Hendrik, 26 apr. / 6 mei 1629.
- 311 UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 27 apr. en 15 mei 1629 o.s., en Gerestein aan de SvU, Den Haag, 2 mei 1629 o.s.
- 312 NADH, *SG*, 4953: Frederik Hendrik aan de SG, Vught, 5 mei 1629.
- 313 *Grobendonc*, s.f.: Grobendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 30 apr. 1629, en aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629.
- 314 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.
- 315 *MFH*, 60; Hermans III/a, nr. 1: GtV aan de SG, Crèvecœur, 1 mei 1629; Hermans IV/a, nr. 21: Balançon aan Isabella, Breda, 2 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 2: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 21 apr. / 1 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecœur, 24 apr. 1629 o.s.
- 316 Van Voorne, 'Dagboek', 9 (citaat); UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecœur, 24 apr. 1629 o.s. Zie ook ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: 'Dechiffrement de l[ett]re escrite à l'audiencier par le baron de Balançon [...]', 7 juni 1629.
- 317 *MFH*, 64-6; Van Veen, 'Brieven', nrs. 4 en 5: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 25 apr. / 5 mei, en 29 apr. / 9 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobendonk aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 3 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecœur, 28 apr. 1629 o.s.
- 318 Hermans III/a, nrs. 2 en 3: GtV aan de SG, Crèvecœur, 3 en 6 (citaat) mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nrs. 3 en 4: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 3 mei en 25 apr. / 5 mei 1629; NADH, *SG*, 4953: Frederik Hendrik aan de SG, Vught, 5 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecœur, 24 apr. 1629 o.s.
- 319 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 267; Bor, *Gelegentheydt*, 188; Hermans III/a, nr. 5 en 6: Van Randwijck e.a. aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 12 mei 1629, en Van der Dussen, Schaffer en Van Goch aan de SG, Crèvecœur, 12 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 6: Van Essen aan het HvG, Vught, 30 apr. / 10 mei 1629.
- 320 Van Veen, 'Brieven', nr. 3: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 23 apr. / 3 mei 1629.
- 321 Hermans III/b, nr. 8: 28 mei 1629.
- 322 Hermans III/a, nr. 4: GtV aan de SG, Crèvecœur, 9 mei 1629.
- 323 *Grobendonc*, s.f.: Grobendonk aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 3 mei 1629.
- 324 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; NADH, *SG*, 4953: Frederik Hendrik aan de SG, Vught, 5 mei 1629.
- 325 Bor, *Gelegentheydt*, 189-90; Hermans III/a, nrs. 1-3: GtV aan de SG, Crèvecœur, 1, 3 en 6 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 2: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 21 apr. / 1 mei 1629. Bor beweerde dat de tweede lichtung Gelderse huislieden uit de Veluwe kwam, maar de brieven van de gedeputeerden te velde spreken dit tegen, zie Hermans III/a, nr. 4: GtV aan de SG, Crèvecœur, 9 mei 1629.
- 326 Hermans II, nr. 4: Ordonnantie van Isabella, Brussel, 12 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobendonk aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 3 mei 1629.
- 327 Hermans III/a, nrs. 4 en 9: GtV aan de SG, Crèvecœur, 9 mei 1629, en voor 's-Hertogenbosch, 17 mei 1629.
- 328 Bor, *Gelegentheydt*, 189-90.

- 329 Hermans IV/a, nr. 56: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 15 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, Coloma en Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 13 mei 1629.
- 330 Hermans III/a, nrs. 2 en 11: GtV aan de SG, Crèveccœur, 3 mei 1629, en voor 's-Hertogenbosch, 22 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 3: Van Essen aan het HvG, Crèveccœur, 23 apr. / 3 mei 1629; HCO, *Ridderschap en Steden*, 991: Haersolte aan Ridderschap en Steden, voor 's-Hertogenbosch, 7 mei 1629 o.s.
- 331 Van Voorne, 'Dagboek', 6-10; GAH, *OADB*, 4045, ff. 129 v° - 130 r°: 2 mei 1629. De hulp van burgers was niet uitzonderlijk, al is het wel opvallend dat er uit Den Bosch geen klachten of tekenen van verzet bekend zijn. Soms werden ook de vluchtelingen ingezet, zie E. Höfer, *Das Ende des Dreißigjährigen Krieges. Strategie und Kriegsbild* (Keulen, Weimar en Wenen, 1998) 119-20; A. Prinsen en P. Stockman, 'De tuyn ghesloten'. *Het beleg van Hulst anno 1645* (Hulst, 1993) 47-8 en 51.
- 332 Bor, *Gelegentheydt*, 191.
- 333 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèveccœur, 22 apr. / 2 mei 1629.
- 334 Van Voorne, 'Dagboek', 5, 13-4, 16, 18 19 en 21; 'Journael', 65 en 67.
- 335 L. van Aitzema, *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh, in, ende ontrent de Vereenigde Nederlanden, beginnende met den jaere 1626 tot den jaere 1630 door den heer Lieuwe van Aitzema. Tweede deel* (Den Haag, 1657) 820; Hermans III/a, nr. 11: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 22 mei 1629.
- 336 Van Veen, 'Brieven', nr. 9: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 20/30 mei 1629.
- 337 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 30 apr. 1629, en aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629.
- 338 Teitler, 'Het beleg', 390 (citaat); Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 500; Hermans IV/a, nr. 35: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 7 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Balançon, 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629, en aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629.
- 339 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Balançon, 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629, en aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 2 en 3 mei 1629.
- 340 Gudde, *Vier eeuwen*, 41; Aitzema, *Historie*, 817; Hermans III/a, nr. 3: GtV aan de SG, Crèveccœur, 6 mei 1629; Hermans IV/a, nr. 39: Balançon aan Verreycken, Breda, 8 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 4: Van Essen aan het HvG, Crèveccœur, 25 apr. / 5 mei 1629 (citaat); *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 4 mei 1629, De la Cueva aan Grobbendonk, [Brussel], 7 mei 1629, en Coloma aan Grobbendonk, [Brussel], 7 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: Isabella aan Balançon, 10 mei 1629 (minuut); UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèveccœur, 26 en 28 apr. 1629 o.s.
- 341 Hermans IV/a, nr. 39: Balançon aan Verreycken, Breda, 8 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 5: Van Essen aan het HvG, Crèveccœur, 29 apr. / 9 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèveccœur, 28 apr. 1629 o.s.
- 342 Hermans IV/a, nr. 40: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 8 mei 1629.
- 343 *MFH*, 68-9; Hermans III/a, nr. 11: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 22 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 7: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 mei 1629; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1403: Reigersberch aan Grotius, s.l., 27 mei 1629; HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 36.
- 344 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1403: Reigersberch aan Grotius, s.l., 27 mei 1629.
- 345 Aitzema, *Historie*, 817; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 502; Hermans IV/a, nr. 40: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 8 mei 1629.
- 346 Hermans III/a, nr. 9: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 17 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 7: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 mei 1629.
- 347 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Coloma, en aan Gamalerio, 's-Hertogenbosch, 11 mei 1629.
- 348 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1403: Reigersberch aan Grotius, s.l., 27 mei 1629.

- 349 W. Thomas, 'Het beleg van Oostende', in: Idem (red.), *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604* (Leuven, 2004) 81-100; L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur-général des Pays-Bas (1545-1592). Tome IV. Le siège d'Anvers* (Brussel, 1935).
- 350 Dufour, 'De poging', 166-7; Van Veen, 'Brieven', nr. 9: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 20/30 mei 1629 (citaat).
- 351 Hermans IV/a, nr. 52: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 13 mei 1629.
- 352 Aitzema, *Historie*, 817.
- 353 Van Veen, 'Brieven', nr. 9: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 20/30 mei 1629.
- 354 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 502; Hermans III/a, nr. 11: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 22 mei 1629; Hermans III/b, nr. 5: 12 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Vught, 12 mei 1629 o.s.
- 355 Prempart, *Verhael*, 8-9.
- 356 Aitzema, *Historie*, 821; H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Hermans III/a, nrs. 12 en 25: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 1 en 18 juni 1629; Hermans IV/b, nr. 6b: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 4 juni 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nrs. 9 en 10: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 20/30 mei 1629 en 24 mei / 3 juni 1629.
- 357 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 3 juni 1629 o.s.
- 358 Aitzema, *Historie*, 820.
- 359 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Van Voorne, 'Dagboek', 23 en 31; Van Veen, 'Brieven', nr. 10: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 24 mei / 3 juni 1629.
- 360 A. Frenken (ed.), 'Het dagboek van Michaël Ophovius, 4 augustus 1629 – einde 1631', in: *BB 15* (1937-8) 34.
- 361 Aitzema, *Historie*, 821; Hermans III/a, nr. 12: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 1 juni 1629.
- 362 Dufour, 'De poging', 166-7; Teitler, 'Het beleg', 390-1; Prempart, *Verhael*, 15; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 15 juli 1629.
- 363 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p. (citaat); 'Journael', 68; Hermans IV/a, nrs. 73 en 79: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 23 mei 1629, en Balançon aan [Verreycken], Breda, 26 mei 1629.
- 364 Van Voorne, 'Dagboek', 28; Hermans III/a, nr. 19: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 13 juni 1629; Hermans IV/a, nr. 104: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 10 juni 1629; Hermans IV/b, nr. 5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 4 juni 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nrs. 12: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 1/11 juni 1629.
- 365 Aitzema, *Historie*, 822; Hermans III/a, nr. 31: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 juni 1629; Hermans IV/b, nr.8: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 25 juni 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nr. 18: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 16/26 juni 1629.
- 366 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Hermans IV/a, nr. 93: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 4 juni 1629; Van Voorne, 'Dagboek', 28-9; Van Veen, 'Brieven', nr. 12: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 1/11 juni 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Vught, 22 mei 1629 o.s.
- 367 *MFH*, 70; Van Voorne, 'Dagboek', 35 en 38.
- 368 Aitzema, *Historie*, 821; Heinsius, *Histoire*, 55.
- 369 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; *MFH*, 68-70; Prempart, *Verhael*, 9.
- 370 *MFH*, 69-70; Hermans III/a, nr. 12: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 1 juni 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 9: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 20/30 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Vught, 22 mei 1629 o.s.
- 371 Prempart, *Verhael*, 9.
- 372 Hermans III/a, nr. 19: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 13 juni 1629; Hermans IV/b, nr. 5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 4 juni 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nr. 13: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 3/13 juni 1629.

- 373 *Grobendonck*, s.f.: Grobendonck aan Bastock, 's-Hertogenbosch, 20 juni 1629.
- 374 *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; 'Journael', 70; Van Voorne, 'Dagboek', 26-7; Hermans III/a, nr. 21: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 15 juni 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 14: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 5/15 juni 1629; *La ville de Boisleduc*, pp.16-7.
- 375 Hermans III/a, nrs. 20 en 21: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 15 en 14 juni 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 14: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 5/15 juni 1629.
- 376 Prempart, *Verhael*, 12.
- 377 Prempart, *Verhael*, 14-5; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 516; Hermans III/a, nr. 36: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 10 juli 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 juli 1629 o.s.
- 378 Van Veen, 'Brieven', nr. 25: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 juli 1629. Zie ook Hermans III/a, nr. 47: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 18 juli 1629; H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Van Voorne, 'Dagboek', 38; Van Veen, 'Brieven', nr. 24: Van Essen aan het HvG, 7/17 juli 1629; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f. Het relaas van Van Essen wordt niet volledig bevestigd door Bossche getuigen. Robert van Voorne heeft het over de vijand die, 'met mennichten opcomende', door de terugtrekkende bezetting afgehouden werd en daarbij zware verliezen leed, zie Van Voorne, 'Dagboek', 38.
- 379 *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; Hermans III/a, nrs. 48 en 50: Frederik Hendrik aan de SG, en GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 19 juli 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 26: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 9/19 juli 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 3 juni 1629 o.s.
- 380 Hermans IV/a, nr. 115: Nouvelle, Rotterdam, 3 juli 1629.
- 381 Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 638: Cupus aan Wtenbogaert, s.l., 29 mei 1629.
- 382 Hermans III/a, nr. 47: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 18 juli 1629.
- 383 Van Voorne, 'Dagboek', 39.
- 384 ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 4: Verklaring van Berwouts, 's-Hertogenbosch, 29 aug. 1629.
- 385 Van Veen, 'Brieven', nr. 25: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 juli 1629.
- 386 Van Voorne, 'Dagboek', 27; *A Iornall*, 2.
- 387 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 22 juni 1629 o.s.
- 388 Van Voorne, 'Dagboek', 36; Van Veen, 'Brieven', nr. 23: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 28 juni / 8 juli 1629; *La ville de Boisleduc*, pp. 28-9. Volgens Prempart slaagden de verdedigers erin het corps-de-guarde een uur bezet te houden, zie Prempart, *Verhael*, 14.
- 389 UA, *SvU*, 314-5 : Ploos aan de SvU, Vught, 22 mei 1629 o.s.
- 390 *La ville de Boisleduc*, p. 31.
- 391 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Hermans III/a, nr. 47: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 18 juli 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 25: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 8/18 juli 1629.
- 392 Van Voorne, 'Dagboek', 32 en 39; Hermans IV/a, nrs. 110 en 111: [Grobendonck] aan Isabella, en aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 24 juni 1629; *La ville de Boisleduc*, p. 16; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 3: Verklaring van Appelman, Virion en Berwouts, 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629. De anonieme dagboekschrijver vermeldde de dood van Bastock op 25 juni, zie 'Journael', 72.
- 393 Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 638: Cupus aan Wtenbogaert, s.l., 29 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 13: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 3/13 juni 1629; *La ville de Boisleduc*, pp. 13-6; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 3: Verklaring van Appelman, Virion en Berwouts, 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629. Zie ook Hermans IV/a, nr. 99: Verreycken aan Isabella, Brussel, [8-9 juni 1629].
- 394 Van Voorne, 'Dagboek', 39.

- 395 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.
- 396 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1412: Wtenbogaert aan Grotius, s.l., 20 juli 1629.
- 397 J.A. Worp (ed.), *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687). Eerste deel 1608-1634* (RGP 15; Den Haag, 1911) nr. 456: Van Hilten aan Huygens, Utrecht, 11/21 juli 1629; Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 649: Cupus aan Wtenbogaert, s.l., [18 juli 1629]. Zie ook Hermans IV/a, nr. 130: Nouvelle, Rotterdam, 20 juli 1629.
- 398 H.W. van Tricht (ed.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft. Deel I. 1599-1630* (Culemborg, 1976) nr. 313: Hooft aan Baek, Muident, 18 juni 1629.
- 399 UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 7 juni 1629 o.s. Zie ook NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 13 mei 1629.
- 400 L.P.L. Pirenne, 'De nationale betekenis van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Varia Historica Brabantica* 1 (1962) 205-7.
- 401 ARAB, *GR-SP*, 1603, p. 641: Van den Bergh aan Routart, Brussel, 4 juni 1629.
- 402 CCE, nr. 1407: Isabella aan Filips IV, Brussel, 3 juni 1629; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nr. 123: Chifflet aan Bagno, Brussel, 25 mei 1629.
- 403 Hermans IV/a, nrs. 14 en 21: 'Mémoire pour Bois-le-ducq', Brussel, 1 mei 1629, en Balançon aan Isabella, 2 mei 1629: 'En cas [qu']il ne se face au premier instant, que [s']en sera fait de la ville et qu'il n'en faudra plus parler'.
- 404 SAL, *OA*, 316, f. 250 v°: 4 mei 1629.
- 405 Hermans IV/a, nrs. 12, 36 en 38: Consult, Brussel, 1 mei 1629, Verreycken aan Isabella, Brussel, 7 mei 1629, en Balançon aan Isabella, Breda, [8 mei 1629]. Toen Piet Hein uit Den Haag vertrok om zijn commando over de vloot op te nemen – hij sneuvelde niet veel later voor Duinkerke -, meende Balançon stellig dat hij een aanval op de Vlaamse kust of Antwerpen plande, zie Prud'homme van Reine, *Admiraal Zilvervloot*, 180-1; Hermans IV/a, nrs. 50 en 51: Balançon aan Verreycken, en aan Isabella, Breda, 12 mei 1629; Hermans IV/b, nr. 2: 'Advys uyt Brussell en Andwerpen', 25 en 26 mei 1629. Ook in Parijs circuleerde dit gerucht, zie Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1405: Grotius aan Reigersberch, Parijs, 9 juni 1629. De angst voor een aanval op Vlaanderen verdween nooit helemaal: de graaf van Fontaine vreesde in juni nog een Staatse inval in het graafschap, 'pour le ravager', zie ARAB, *Aud.*, 633, f. 183 r° - v°. Fontaine aan Isabella, Brugge, 2 juni 1629. Zie Hermans IV/b, nr. 2: 'Advys uyt Brussell en Andwerpen', 25 en 26 mei 1629.
- 406 Hermans IV/a, nrs. 28 en 59: Consulten, Brussel, 3 en 16 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 15 mei 1629; NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 16 en 29 mei 1629; SA Aalst, *Land van Aalst*, 6, ff. 29 v° - 30 r°: 28 mei 1629.
- 407 Hermans IV/a, nr. 4: Van den Bergh aan Isabella, Roermond, 30 apr. 1629; AAM, *Archivalia Aartsbisschopen van Mechelen*, 22, f. 24 r° - v°: 31 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 3 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Isabella aan Van den Bergh, 30 apr. 1629 (minuut), en Van den Bergh aan Isabella, Roermond, 2 mei 1629; GA, *HvG*, 954: NN aan de Staten van het Kwartier Zutphen, s.l., 21 mei 1629 o.s.
- 408 ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 3 mei 1629.
- 409 CCE, nr. 1400: Isabella aan Filips IV, Brussel, 27 mei 1629.
- 410 NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 16 en 29 mei (citaat) 1629; GA, *HvG*, 954: NN aan de Staten van het Kwartier Zutphen, s.l., 21 mei 1629 o.s.; SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Schoorman en Oxelaere aan Gent, Brussel, 17 mei 1629, en Schoorman aan Gent, Brussel, 20 en 29 mei 1629. De uitspraak van Homacker getuigde misschien van de soms markante goedgelovigheid van deze Staatse militair – die wel vaker minder kritisch was tegenover zijn bronnen -, maar lagen in de lijn van andere, wildere geruchten. Eén ervan was dat beide Spanjaarden hadden geprobeerd Hendrik van den Bergh te vergiften, de reden waarom hij niemand van die nationaliteit bij zich in de buurt wilde hebben.

- 411 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 505-6; CCE, nrs. 1387, 1388 en 1433: Filips IV aan Isabella, Madrid, 17 mei en 10 juli 1629, en Isabella aan Filips IV, Brussel, 17 mei 1629; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nrs. 121 en 122: Chifflet aan Bagno, Brussel, 11 en 18 mei 1629; Hermans IV/b, nr. 2: 'Advys uyt Brussell en Andtwerpen', 25 en 26 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629 o.s.; ARAB, *Aud.*, 641, ff. 34 r° - 35 r°: Della Faille aan Brito, 7 mei 1629 (minuut); NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 7 mei 1629, en Villers aan de SG, Willemstad, 14 mei 1629.
- 412 NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 7 mei 1629. Zie ook StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 30-1: [30] apr. 1629.
- 413 CCE, nr. 1384: Isabella aan Filips IV, Brussel, 3 mei 1629; Hermans IV/a, nr. 47: Isabella aan Grobbendonk, Brussel, 10 mei 1629; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 31 mei 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 13 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629 o.s.
- 414 ARAB, *Aud.-Zb*, 2059: [Verreycken] aan De la Cueva, [Brussel], s.d.; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 12 mei 1629 o.s.
- 415 Hermans IV/b, nrs. 1, 2 en 3: 'Advertissement wt Brussell', 23 en 24 mei 1629, 'Advys uyt Brussell en Andtwerpen', 25 en 26 mei 1629, en 'Advijsen vuijt Mechelen', 26 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2003/2: San Juan aan Verreycken, Brussel, 30 apr. 1629; SA Herentals, *Stadsbestuur Oud Régime*, 228: Isabella aan Herentals, Brussel, 30 apr. 1629.
- 416 Dufour, 'De poging', 164; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nr. 123: Chifflet aan Bagno, Brussel, 25 mei 1629; *Court récit*, s.f. Het waren deze troepen die voor de eerste keer enige ongerustheid veroorzaakten aan Staatse kant. Toen zes vanen ruitelij en twee compagnieën voetvolk op weg tussen Herentals en Breda hun kamp opsloegen in de buurt van Leur, maakte paniek zich meester van de plaatselijke bevolking, die massaal op de vlucht sloeg. Ook in Klundert rees enige ongerustheid toen Spaanse troepen in de buurt van Oudenbosch legerden, zie RRvS, dl. 1, pp. 307-8: 12 mei 1629; NADH, SG, 4953: Villers aan de SG, Willemstad, 14 mei 1629.
- 417 NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 16 mei 1629.
- 418 Hermans IV/a, nr. 42: Consult, Brussel, 8 mei 1629. Hoewel Hendrik van den Bergh op deze vergadering aanwezig was, kwam het voorstel enkel van Coloma en De la Cueva.
- 419 RABW, *Land van Dendermonde*, 199: Verschillende rekeningen, 26 dec. 1628 - 7 maart 1629; RAG, *OvG*, 199, ff. 33 v° - 34 r°: 13 en 14 maart 1629.
- 420 SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Champion aan Gent, Aire-sur-la-Lys, 28 maart 1629; SAG, *OA*, rks. 3, nr. 14: Gent aan de Geheime Raad, 15 juni 1629 (minuut).
- 421 Hermans IV/b, nr. 1: 'Advertissement wt Brussell', 23 en 24 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 5 mei 1629; ARAB, *Rekenkamer*, 25925, ff. 2 r° - 5 r°; SA Herentals, *OGH*, 5: 'Memorien van de haver geleverd van wegen de heeren van Finan. van syne Ma.t binnen de stadt van Herentals in den jaere 1629' en 'Staet van de haver geleverd binnen de stadt van Herentals in de maendt van junio [1629]'; SA Herentals, *OGH*, 19: Vezin aan Herentals, Turnhout, 20 juni 1629; SA Herentals, *Stadsbestuur Oud Régime*, 228: RvF aan Herentals, Brussel, 30 mei en 15 juni 1629, en Van den Bergh aan Herentals, Lichtaart, 19 juni 1629; SAL, *OA*, 316, f. 253 v°: 18 mei 1629.
- 422 ARAB, *Aud.*, 763, ff. 7 r° en 8 r°: Isabella aan Mechelen, 18 en 20 mei 1629 (minuut); SAM, *OA. C. Magistrat Correspondance*, série XII, nr. 5: Isabella aan Mechelen, Brussel, 3, 4 en 26 mei 1629, en Verreycken aan Mechelen, Brussel, 6 mei 1629.
- 423 Hermans IV/a, nrs. 12, 28 en 34: Consulten, Brussel, 1, 3 en 5 mei 1629; SA Herentals, *OGH*, 5: 'Staet van de haver geleverd binnen de stadt van Herentals in de maendt van junio [1629]'
- 424 Hermans IV/a, nr. 44: Isabella aan Balançon, Brussel, 9 mei 1629.
- 425 Hirschauer, *Les Etats d'Artois*, dl. 1, 345; Hermans IV/a, nr. 75: Isabella aan de Raad van Vlaanderen, Brussel, 24 mei 1629; ARAB, *Aud.*, 676, ff. LVII r° - LXIII r°: Akte van acceptatie,

- Rijsel, 22 juni 1629; ARAB, *Aud.*, 690, ff. 75 r° - 76 v°: Akte van acceptatie, Arras, 12 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 763, f. 9 r° - v°: Isabella aan Mechelen, Brussel, 24 mei 1629; NADH, SG, 4953: Villers aan de SG, Willemstad, 20 juni 1629; SAL, *OA*, 316, f. 267 r°: 2 juni 1629; NADH, SG, 5499: Hessels aan de SG, Emmerik, 10 juni 1629.
- 426 RAG, *OvG*, 199, ff. 78 v° - 79 r°: 30 mei 1629; SA Aalst, *Land van Aalst*, 6, ff. 29 v° - 30 r°: 28 mei 1629.
- 427 Hermans IV / a, nrs. 122 en 123: Vleminck aan Verreycken, s.l., 10 juli 1629, en Isabella aan de kasselrijen van Vlaanderen, Brussel, 11 juli 1629; RAG, *OvG*, 199, ff. 82 v° en 91 v° - 92 r°: 13 juni en 18 juli 1629.
- 428 RAG, *OvG*, 631: Gramprés aan de Oudburg van Gent, Brussel, 21 sep. 1629.
- 429 R. De Bock, 'Het belastingsstelsel in het Land van Waas in de XVIIe en de XVIIIe eeuw', in: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas 70* (1967) 153; Rooms, *De organisatie*, 194.
- 430 Israel, 'Dutch River Trade', 124-5; RSG, f. 286 r°: 13 mei 1629.
- 431 RSG, f. 401 v°: 10 juli 1629; NADH, SG, 5500: Admiraliteit van Zeeland aan de RvS, Middelburg, 7 juni 1629.
- 432 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 3 (citaat) en 22 juni 1629.
- 433 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 6 juli 1629; UA, *Familie van Boetelaer*, 316: SG aan Langerak, Den Haag, 16 juni 1629.
- 434 NADH, SG, 7242: SG aan Christiaan IV, 9 juni 1629 (minuut).
- 435 *Acts of the Privy Council of England 1629 May - 1630 May* (Londen, 1960) nrs. 184, 197, 200, 205, 278 en 414: 19 (citaat), 28 en 30 juni, 17 juli en 12 aug. 1629; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 26 mei, 25 juni, 11 juli en 6 aug. 1629, en SG aan Joachimi, 14 juni 1629 (minuut).
- 436 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 6 juli, 3 en 10 aug. 1629.
- 437 Hermans IV / a, nr. 138: Aarschot aan Isabella, Namen, 24 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 633, f. 232 r°: Allamey aan [Verreycken, Montmédy, juli 1629]; ARAB, *Aud.*, 632, f. 187 r° - v°: St.-Aldegonde aan Isabella, Arras, 26 maart 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 55 r° - v° en 140 r°: Nouvelle, s.l., 18 aug. 1629, en Oost-Friesland aan [Verreycken], Luxemburg, 8 sep. 1629; ARAB, *Aud.*, 776, ff. 154 r° en 168 r° - 169 r°: Finia aan Dela Faille, Marquette-lez-Lille, 5 aug. 1629 (citaat), en [Della Faille aan Finia, Brussel], 12 aug. 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998 / 3: Consult, Brussel, 20 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2033 / 3: Courrières aan Isabella, Philippeville, 5 okt. 1629; ARAB, *Contadorie en Pagadorie*, 88: RvF aan Van Zinnicq, Brussel, 28 juli 1629.
- 438 De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nrs. 124 en 125: Chifflet aan Bagno, Brussel, 16 en 29 juni 1629; *Court récit*, s.f.
- 439 AAM, *Archivalia Aartsbisschoppen van Mechelen*, 22, f. 24 r° - v°: 31 mei 1629.
- 440 Hermans IV / a, nr. 33: Van den Bergh aan Isabella, Meerssen, 5 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044 / 3: Isabella aan Van den Bergh, 17 apr. 1629 (minuut).
- 441 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044 / 3: Van den Bergh aan Isabella, Haaren, 5 juli 1629. Enkel Van der Capellen schatte het leger op ongeveer dezelfde sterkte, namelijk 6.000 ruiters en 16.000 infanteristen. Adriaan Ploos sprak van 16 à 18.000 man voetvolk, zie Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 512; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 14 juni 1629 o.s. Zonder een aantal te noemen, nam ook Pirenne aan dat beide legers ongeveer dezelfde sterkte hadden, zie Pirenne, 'De nationale betekenis', 207.
- 442 *Court récit*, s.f.
- 443 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 503-6; Hermans IV / b, nrs. 1, 2 en 3: 'Advertissement wt Brussell', 23 en 24 mei 1629, 'Advys uyt Brussell en Andtwerpen', 25 en 26 mei 1629, en 'Advijns vuyt Mechelen', 26 mei 1629; NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 16 en 29 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 9 juni 1629 o.s.

- 444 *MFH*, 73-4; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 512; Hermans III/a, nrs. 19 en 25: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 13 en 18 juni 1629.
- 445 Hermans IV/a, nr. 42: Consult, Brussel, 8 mei 1629.
- 446 Hermans IV/a, nr. 112: Van den Bergh aan Isabella, tussen Heusden en 's-Hertogenbosch, 27 juni 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 18: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 16/26 juni 1629; *Court récit*, s.f.; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 15 juni 1629 o.s.
- 447 Hermans IV/a, nr. 105: Van den Bergh aan Isabella, Diest, 13 juni 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: San Juan aan Verreycken, [Brussel], 9 juli 1629.
- 448 *MFH*, 73-4; *Court récit*, s.f.; NADH, SG, 5499: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 25 juni 1629.
- 449 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 12 mei en 22 juni (citaat) 1629 o.s.
- 450 Heinsius, *Histoire*, 57-8; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 509-10; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 12 mei 1629 o.s. (citaat).
- 451 NADH, SG, 4953: Villers aan de SG, Willemstad, 20 juni 1629.
- 452 SAA, *IB*, 962: Brans aan Van Ophoven, [Eindhoven], 26 juni 1629.
- 453 Bor, *Gelegentheit*, 195.
- 454 Schulten, 'Militaire aspecten', 26; SAA, *IB*, 746: Cruesens aan Du Jon, Maastricht, 6 juli 1629 (citaat); SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 20 juni 1629.
- 455 *MFH*, 73-4.
- 456 J. Nanninga Uitterdijk (ed.), *Registers van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen. Achtste deel, van 1626-1630* (Kampen, 1902) nr. 6597: Hardenberg aan Kampen, Den Haag, 24 juni / 4 juli 1629; Bor, *Gelegentheit*, 202-3; Heinsius, *Histoire*, 68; Prempart, *Verhael*, 13-14; 'Journael', 74; Van Voorne, 'Dagboek', 34; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 22 juni 1629 o.s.
- 457 Van Veen, 'Brieven', nr. 20: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juni / 4 juli 1629.
- 458 Hermans IV/a, nrs. 118 en 120: Van den Bergh aan Isabella, Haaren, 4 juli 1629, en [Isabella aan Van den Bergh], Brussel, 9 juli 1629; *Court récit*, s.f.; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: San Juan aan Verreycken, [Brussel], 9 juli 1629.
- 459 ARAB, *Aud.*, 641, ff. 48 r° - 50 r°: Della Faille aan Brito, 29 juni 1629 (minuut); SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 22 juni 1629.
- 460 RAG, *OvG*, 631: Maurissens aan Zevecote, Brussel, 8 juli 1629. Het is een pijnlijke ironie van de geschiedenis dat de auteur van de vermelde brief, luitenant Verreycken – Maurissens vergiste zich in diens rang –, diezelfde dag nog sneuvelde bij een ruitergevecht, zie Hermans IV/a, nr. 118: Van den Bergh aan Isabella, Haaren, 4 juli 1629; *Court récit*, s.f.
- 461 Hermans IV/b, nr. 7: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 24 juni 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nr. 22: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juni / 4 juli 1629 (citaten); H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.
- 462 *Court récit*, s.f.; *La ville de Boisleduc*, p. 9; ARAB, *Aud.*, 633, f. 216 r°: Van den Bergh aan Verreycken, Haaren, 3 juli 1629.
- 463 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; *Court récit*, s.f.
- 464 Heinsius, *Histoire*, 66-7; H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Prempart, *Verhael*, 14; Hermans IV/a, nr. 7: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 24 juni 1629 o.s. Deze laatste brief illustreert duidelijk dat de aandacht van Frederik Hendrik voornamelijk op Hendrik van den Bergh was gericht en niet op Diesdorf, die door Ploos niet eens opgemerkt werd.
- 465 De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nr. 126: Chifflet aan Bagno, Brussel, 6 juli 1629; *Court récit*, s.f.; ARAB, *Aud.-Zb.*, nr. 2003/2: San Juan aan Verreycken, Brussel, 9 juli 1629.
- 466 'Journael', 74; Van Voorne, 'Dagboek', 35; Hermans III/a, nr. 35: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 4 juli 1629. Zie ook Pirenne, 'De nationale betekenis', 207.

- 467 Worp, *Huygens*, nr. 451: Solms aan Huygens, Buren, 4 juli 1629. Zie ook UA, *SvU*, 264-34, s.f.: 25 juni 1629 o.s.
- 468 NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 23 juli 1629.
- 469 Heinsius, *Histoire*, 65-6.
- 470 Hermans IV/a, nr. 116: Van den Bergh aan Isabella, Haaren, 3 juli 1629; *Court récit*, s.f.
- 471 Pirene, 'De nationale betekenis', 207; Heinsius, *Histoire*, 63-8; *Court récit*, s.f.
- 472 *Court récit*, s.f.
- 473 H[exham], *Historisch Relaes*, 8; Hermans IV/b, nr. 10: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 29 juni 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nr. 24: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 7/17 juli 1629.
- 474 SAG, OA, rks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 19 juli 1629.
- 475 Hermans IV/a, nrs. 121 en 124: Van den Bergh aan Isabella, [Boxtel], 10 en 14 juli 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Haaren, 5 juli 1629.
- 476 ARAB, *Aud.*, 641, ff. 53 r° - 54 v°: Della Faille aan Brito, 17 juli 1629 (minuut).
- 477 Van Voorne, 'Dagboek', 37-8.
- 478 NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 5/15 juni, en 12 en 17/27 juli (citaat) 1629.
- 479 NADH, SG, 4953: Staten van Friesland aan Frederik Hendrik, Leeuwarden, 1 juli 1629 o.s. (met bijlagen). Zie ook De Bordes, *De verdediging*, 28-35.
- 480 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 22 mei 1629 o.s.
- 481 In de Republiek circuleerde het verhaal dat Tilly God gedankt had 'soe lange geleefd te hebben dat hi sijn vaderland (denoterende Brabant) noch dienst zoude doen', zie NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 20 juni 1629 o.s.; UA, *SvU*, 314-5: De Rode aan de SvU, Den Haag, 30 juni 1629 o.s. (citaat).
- 482 Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 232-45; Bireley, *Maximilian von Bayern*, 109-10; Cornelissen, 'Het beleg', 134-7; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 518; ARAB, DS, 500, ff. 214 r° en 232 r° - 234 r°: 'Substancia de la carta de S.A. para el duque de Baviera', [Brussel], 19 apr. 1629, en Beieren aan Isabella, [München], 8 mei 1629 (vertaling); NADH, SG, 8361, ff. 12 r° - 13 r°.
- 483 M. Kaiser, 'Inmitten des Kriegstheaters. Die Bevölkerung als militärischer Faktor und Kriegsteilnehmer im Dreißigjährigen Krieg', in: B.R. Kroener en R. Pröve (reds.), *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Paderborn e.a., 1996) 291-2; Franzl, *Ferdinand II.*, 292; Parker e.a., *The Thirty Years' War*, 95-8; Polišíenský, *The Thirty Years War*, 174-8. Het beeld van demoralisatie en hoop op een ommekeer wordt treffend geschetst in de brieven van de Staatse resident in Bazel, Pieter van Brederode, zie NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 13/23 feb. en 17/27 juli 1629. Ook Aitzema alludeerde erop, zie NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 30 sep. 1629 o.s.
- 484 A. Gindely, *Wallenstein während seines ersten Generalats im Lichte der gleichzeitigen Quellen 1625-1630* (Praag en Leipzig, 1886) dl. 2, 208-11 en 219-20; G. Mann, *Wallenstein* (Frankfurt am Main, 1983) 543-4; Cornelissen, 'Het beleg', 135; ARAB, DS, 471, ff. 266 r°, 270 r° - 271 r°, 274 r° - v° en 303 r°: Wallenstein aan Isabella, Güstrow, 31 maart, 5, 10 en 14 juni 1629, en Isabella aan Wallenstein, 13 mei 1629 (minuut); ARAB, DS, 485: Ferdinand II aan Isabella, s.l., 16 mei 1629 (vertaling).
- 485 Parker, *The Army of Flanders*, 218; Parker e.a., *The Thirty Years' War*, 97; ARAB, DS, 471, ff. 360 r° - v° en 391 r° - v°: Wallenstein aan Isabella, Güstrow, 7 en 19 juli 1629.
- 486 ARAB, DS, 471, ff. 305 r°, 324 r° en 329 r° - v°: Ordonnantie van Collalto, Wenen, 17 juni 1629, ordonnantie van Wallenstein, Güstrow, 23 juni 1629, en Wallenstein aan Montecucoli, Güstrow, 25 juni 1629; ARAB, DS, 506, f. 189 r° - v°: Hofkrijgsraad aan Montecucoli, Wenen, 17 juni 1629; SAA, IB, 965: Teschmacher aan Van Ophoven, Elberfeld, 8 juli 1629.
- 487 Hoewel hij in de Nederlandse bronnen en historiografie doorgaans 'Montecuculi' genoemd wordt, wordt hier de authentieke spelling van de naam gebruikt.

- 488 H. Kipp, *Wesel under Nederländischer Besatzung (1629-1672)* (Schriftliche Hausarbeit im Rahmen der Ersten Staatsprüfung für das Leeramte für die Sekundarstufe II, Staatlichen Prüfungsamt Köln; Bonn, 1990) 14, n. 4; Israel, 'The Dutch-Spanish War', 119; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 281, 339 en 604; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, p. 104, n. 3. Uitzonderingen onder de oudere auteurs zijn Blok, *Frederik Hendrik*, 116 en Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 36.
- 489 Th.M. Barker, *The Military Intellectual and Battle. Raimundo Montecucoli and the Thirt Years War* (Albany, 1975) 11.
- 490 H. Kaufman, *Raimundo Graf Montecucoli 1609-1680. Kaiserlicher Feldmarschall, Militärtheoriker und Staatsmann* (Wenen, 1974) 12; Heinsius, *Histoire*, 109-10.
- 491 Barker, *The Military Intellectual*, 7; 'Stukken betreffelijk den inval van Montecucoli in de Betuwe [sic!], ten jare 1629', in: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 23 (1867) 196-7: Van Berck en Van Bommel aan de SvU, Amersfoort, 2 aug. 1629 o.s.
- 492 ARAB, *DS*, 506, f. 178 r°: Montecucoli aan Isabella, Buhlenberg, 18 aug. 1628.
- 493 C. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich [...]. Neunzehnter Teil* (Wenen, 1868) 45; Barker, *The Military Intellectual*, 9-10 en 22;
- 494 ARAB, *DS*, 506, ff. 190 r°, 196 r° en 207 r° - 211 v°: Montecucoli aan Isabella, München, 22 juni 1629, en Keulen, 1 en 12 juli 1629 (met bijlagen). Hendrik van den Bergh en zijn generaals rekenden op 18 à 20.000 man, terwijl men aan het hof in Brussel over 18.000 soldaten sprak. Wallenstein hield het bij 17.000 en Ferdinand II, slecht ingelicht, bij 7.000, zie Gindely, *Waldstein*, dl. 2, 219-20; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nr. 127: Chifflet aan Bagno, Brussel, 14 juli 1629; Hermans IV / a, nr. 133: Barbançon aan Isabella, Heijen, 22 juli 1629.
- 495 ARAB, *DS*, 471, ff. 270 r° - 271 r°: Isabella aan Wallenstein, 13 mei (minuut); SAA, *IB*, 965: Teschmacher aan Van Ophoven, Elberfeld, 8 juli 1629 (citaat).
- 496 ARAB, *DS*, 506, ff. 207 r° - 211 v°, 223 r° en 225 r° - v°: Montecucoli aan Isabella, Keulen, 12 juli 1629 (met bijlagen), en Wezel, 21 en 24 juli 1629.
- 497 ARAB, *DS*, 506, ff. 223 r°, 225 r° - v° en 227 r°: Montecucoli aan Isabella, Wezel, 21 en 24 juli 1629, en San Juan aan Huart, Brussel, 30 juli 1629; StAW, *Ratsprotokolle*, 81, p. 64: 24 juli 1629.
- 498 *Court récit*, s.f.
- 499 Hermans IV / a, nr. 124: Van den Bergh aan Isabella, [Boxtel], 14 juli 1629; Hermans IV / b, nr. 10: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 29 juni 1629 o.s.; ARAB, *Aud.*, 633, f. 241 r° - v°: Van den Bergh aan Isabella, bij Grave, 21 juli 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044 / 3: Isabella aan Van den Bergh, 15 en 21 juli 1629 (minuten).
- 500 Hermans II, nr. 45: 's-Hertogenbosch aan Isabella, 26 aug. 1629.
- 501 Cornelissen, 'Het beleg', 134.
- 502 CCE, nr. 1423: Spínola aan Isabella, Madrid, juni 1629; Van Meerbeeck, *Correspondance*, nr. 415: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 28 juli 1629; RAG, *OvG*, 631: Maurissens aan Zevecote, Brussel, 22 juli 1629.
- 503 Hermans III / a, nr. 43 en 52: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 17-18 en 22 juli 1629; Hermans IV / a, nrs. 127 en 133: Van den Bergh aan Grobbendonk, Boxtel, 16 juli 1629, en Barbançon aan Isabella, Heijen, 22 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 633, f. 243 r°: Van den Bergh aan Isabella, bij Grave, 21 juli 1629.
- 504 Hermans IV / a, nr. 125: Consult, Brussel, 14 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 633, f. 255 r°: Herentals aan [Verreycken], 25 juli 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998 / 3: Consult, Brussel, 21 juli 1629; SA Herentals, *OGH*, 19: Verreycken aan Herentals, Brussel, 26 juli 1629.
- 505 Hermans IV / a, nr. 133: Barbançon aan Isabella, Heijen, 22 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 633, ff. 241 r° - v° en 242 r°: Van den Bergh aan Isabella, bij Grave, 20 en 21 juli 1629; NADH, *SG*, 4953: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 27 juli 1629.

- 506 Hermans IV / a, nr. 143: Barbançon aan Isabella, bij Venlo, 28 juli 1629; KHA, *EC*, 423; Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 27 juli 1629 (twee brieven). De vrees voor een inval in 'Cleijn Brabant' werd overigens gevoed door de Staatse bevelhebbers in Arnhem, die het gerucht doelbewust onder het leger van Hendrik van den Bergh lieten verspreiden, zie NADH, *SG*, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 5 aug. 1629.
- 507 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1413: Reigersberch aan Grotius, [voor 's-Hertogenbosch, 23-30 juli 1629].
- 508 Blok, *Frederik Hendrik*, 114; De Bordes, *De verdediging*, 34-5; *MFH*, 83-4; Hermans III / a, nrs. 43 en 47: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 17-18 en 19 juli 1629; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1413: Reigersberch aan Grotius, [voor 's-Hertogenbosch, 23-30 juli 1629]; Van Veen, 'Brieven', nr. 25: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 7/17 juli 1629.
- 509 Heinsius, *Histoire*, 90; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 516-7; *GA*, *HvG*, 714: Frederik Hendrik aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 16 juni 1629.
- 510 Dufour, 'De poging', 172.
- 511 Heinsius, *Histoire*, 90; Hermans III / a, nr. 52: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 22 juli 1629; Van Tricht, *Hoof*t, nr. 324: Hooft aan Baek, Muiden, 27 juli 1629; *GA*, *HvG*, 714: Frederik Hendrik aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 18 juli 1629; *GA*, *HvG*, 954: HvG aan de steden van het Kwartier van Zutphen en het graafschap Bergh, 11 juli 1629 o.s. (minuut), en Limburg-Stirum aan het HvG, Dodewaard, 11/21 juli 1629; *GA*, *OA Arnhem*, 339: Nijmegen aan Arnhem, 11 juli 1629 o.s.
- 512 *GA*, *HvG*, 954: Zutphen aan het HvG, 7 juli 1629 o.s. (met bijlage), en Kwartier van Zutphen aan het HvG, Doesburg, 10 juli 1629 o.s. (citaat). Zie ook *GA*, *SKN*, 248, s.f.: 8 juli 1629 o.s.
- 513 *GA*, *HvG*, 954: Doesburg aan het HvG, 12 juli 1629 o.s.
- 514 M.J. van Lennep (ed.), 'Een onbekend bericht over den inval der keizerlijken op de Veluwe in 1629', in: *Historia. Maandschrift voor Geschiedenis en Kunstgeschiedenis* 10 (1944) 191; De Bordes, *De verdediging*, 55-7; *Court récit*, s.f.; NADH, *SG*, 4953: HvG aan de SG, Arnhem, 13 juli 1629 o.s.; *UA*, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 13/23 juli 1629. De enige weerstand werd geboden door drie inderhaast opgetrommelde compagnieën, twee voetvolk en één ruitertij, en de daar aanwezige boeren en burgers, maar zij waren niet opgewassen tegen het geschut dat op de Westervoortse dijk opgesteld stond.
- 515 *UA*, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 13/23 juli 1629. Zie ook Hermans III / a, nrs. 53 en 55: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 23 juli 1629, en Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juli 1629.
- 516 De Bordes, *De verdediging*, 58-9; Dufour, 'De poging', 172-3; Heinsius, *Histoire*, 95-6; *Court récit*, s.f.; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1415: Reigersberch aan Grotius, s.l., [28 juli] 1629; *GA*, *HvG*, 714: Frederik Hendrik aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juli 1629 (twee brieven); *GA*, *HvG*, 954: Limburg-Stirum aan het HvG, bij Bergharen, 13/23 juli 1629, en Sloeth aan Limburg-Stirum, Doesburg, 13 juli 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4953: HvG aan de SG, Arnhem, 13 juli 1629 o.s. en 14/24 juli 1629, en Van Leeuwen aan NN, Arnhem, 14 juli 1629 o.s.
- 517 De Bordes, *De verdediging*, 58-9; *MFH*, 86-7; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 520-2; Hermans III / a, nr. 56: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juli 1629; *Court récit*, s.f.; *HCO*, *HA Almelo*, 3680, p. 55.
- 518 NADH, *SG*, 4953: Van den Bergh aan het Overkwartier van Gelre, bij Zevenaer, 28 juli 1629; *UA*, *SvU*, 314-5: De Rode aan de SvU, [Den Haag], 16 juli 1629 o.s. De Staten-generaal spraken in een brief aan de ambassadeur in Frankrijk van 600 gesneuvelde soldaten en 40 officieren, zie *UA*, *Familie van Boetzelaer*, 316: SG aan Langerak, Den Haag, 27 juli 1629.
- 519 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 520-2; Rogge, *Wttenbogaert*, nr. 651: Van den Borre aan Wttenbogaert, [Utrecht], 29 juli 1629; *GA*, *OA Arnhem*, 339: Nijmegen aan Arnhem, 18 juli 1629 o.s.

- 520 MFH, 87-8; NADH, SG, 4953: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 25 juli 1629; GA, HvG, 714: HvG aan Ernst Casimir, [14 juli 1629 o.s.], en Frederik Hendrik aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 25 juli 1629.
- 521 RSG, f. 426 r° - v°: 26 juli 1629; NADH, SG, 4953: SG aan Frederik Hendrik, 26 juli 1629 (minuut).
- 522 Van Voorne, 'Dagboek', 41 en 43; RSG, f. 425 r° - v°: 25 juli 1629.
- 523 Blok, *Frederik Hendrik*, 114; De Bordes, *De verdediging*, 36 en 59-60; Heinsius, *Histoire*, 92; MFH, 84-5.
- 524 De Bordes, *De verdediging*, 55; Ten Raai en De Bas, *Het Staatsche leger*, 34-5; H[exham], *Historisch Relaes*, 8; Hermans III/a, nrs. 55 en 56: Frederik Hendrik aan de SG, en GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juli 1629; *Court récit*, s.f.
- 525 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 520-2.
- 526 Bor, *Geleghentheit*, 214; Heinsius, *Histoire*, 92; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 520-2 en 525-6.
- 527 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 522; GA, HvG, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, 20 apr. en 21 mei 1629 o.s., Misslich aan het Kwartier van Zutphen, Bredevoort, 18/28 mei 1629, en Sloeth aan het HvG, Doesburg, 3 en 23 juni 1629 o.s.; GA, SKZ, 233 A I: Misslich aan het Kwartier van Zutphen, Bredevoort, 10 apr. 1629 o.s.
- 528 Heinsius, *Histoire*, 92; ARAB, DS, 527, f. 1 r° - v°: Huart aan Isabella, Brussel, 9 dec. 1629; ARAB, RvS, 45: Rekest van Gerardus Horstius, s.l., 12 okt. 1629; GA, HvG, 954: Doesburg aan het HvG, 12 juli 1629 o.s.
- 529 GA, HvG, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, Zutphen, 22 aug. 1629 o.s.
- 530 *Court récit*, s.f.
- 531 CCE, nrs. 1445 en 1447: Isabella aan Filips IV, Brussel, 28 en 30 juli 1629.
- 532 Y. Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (s.l., 2003) 315; 'Journael', 79; Van Voorne, 'Dagboek', 44; Van Meerbeeck, *Correspondance*, nr. 418: Nouvelle, Brussel, 4 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 641, ff. 59 r° en 62 r° - 63 r°: Della Faille aan Brito, 29 juli 1629 (minuut; citaat), en Brito aan Della Faille, Madrid, 11 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 776, f. 103 r° - v°: Isabella aan het kathedraalkapittel van Antwerpen, 31 juli 1629 (minuut); NADH, SG, 5891: Joachimi aan [Randwijk], Londen, 5 aug. 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 3 aug. 1629.
- 533 GA, HvG, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, Zutphen, 14 juli 1629 o.s. (met bijlage).
- 534 F.A. Hoefler, 'Een stukje krijgsgeschiedenis van Hattem', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 17 (1914) 131; P.F.M. Mens, 'Utrecht in bange dagen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1984) 36; Nanninga Uitterdijk, *Registers*, nr. 6606: 3 aug. 1629 o.s.; Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 651: Van den Borre aan Wtenbogaert, [Utrecht], 29 juli 1629; Van Tricht, *Hoofst*, nr. 332: Hoofst aan de SvH, Muiden, 1 okt. 1629 (citaat); GA, HvG, 954: 's-Heerenberg aan het HvG, 31 juli 1629 o.s.; GA, SKZ, 233 A I: Van Essen en [Van Harvelt] aan het Kwartier van Zutphen, Arnhem, 10/20 sep. 1629; NADH, SG, 4953: Kwartier van de Veluwe aan de SG, Arnhem, 27 juli 1629 o.s.; NADH, SG, 4954: Elburg aan de SG, 7/17 aug. 1629. Hoefler hield in zijn artikel geen rekening met de juliaanse kalender die toentertijd nog in Gelderland gehanteerd werd, en dateerde de gebeurtenissen dus tien dagen eerder.
- 535 Mens, 'Utrecht', 31; H[exham], *Historisch Relaes*, 9; Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 650: Van den Borre aan Episcopius en Wtenbogaert, [Utrecht], 25 juli 1629; UA, SvU, 264-34, s.f.: 13 juli 1629 o.s.
- 536 De Bordes, *De verdediging*, 61; Heinsius, *Histoire*, 104; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 520-2.
- 537 UA, SvU, 314-5: De Rode aan de SvU, [Den Haag], 16 juli 1629 o.s.
- 538 Blok, *Frederik Hendrik*, 114; Heinsius, *Histoire*, 104; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 520-3.
- 539 GA, HvG, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, Zutphen, 14 juli 1629 o.s. (met bijlage).
- 540 Hermans III/a, nr. 56: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juli 1629; NADH, SG, 4953: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 25 juli 1629; GA, HvG, 714: Haldenbach aan het HvG, Doesburg, 13 juli 1629 o.s.; GA, HvG, 954: Kwartier van Zutphen aan Doesburg, 20 apr. 1629

- o.s., Doesburg aan het Kwartier van Zutphen, 6 mei 1629 o.s., en Sloeth aan het HvG, Doesburg, 3 en 23 juni 1629 o.s.; GA, *HvG*, 1021: Van Eck aan het HvG, Wageningen, 18/28 juli 1629; GA, *OA Arnhem*, 6, f. 68 v°: 26 apr. 1629 o.s.
- 541 Hoefer, 'Een stukje krijgsgeschiedenis', 131-2; GA, *HvG*, 714: HvG aan Van Essen, 10 en 26 mei 1629 o.s. (minuten); GA, *HvG*, 1021: Van Eck aan het HvG, Wageningen, 18/28 juli 1629; KHA, *EC*, 2: Resolutie van de krijgsraad van Doesburg, 27 juli 1629; KHA, *EC*, 203: Ernst Casimir aan Deventer, 29 juli 1629 (minuut); KHA, *EC*, 313: [Brandt] aan Ernst Casimir, Deventer, 23 juli 1629; GA, *SKZ*, 233 A I: Misslich aan het Kwartier van Zutphen, Bredevoort, 19 apr. 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4953: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 juli 1629.
- 542 KHA, *EC*, 217: Rhenen aan Ernst Casimir, 18 juli 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4954: Amsterdam aan de SG, 17 aug. 1629.
- 543 GA, *OA Arnhem*, 339: Kampen aan Arnhem, 14 juli 1629 o.s.; KHA, *EC*, 212: Kampen aan Ernst Casimir, 7 aug. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 217: Rhenen aan Ernst Casimir, 2 aug. 1629 o.s. en s.d.; KHA, *EC*, 222: Wijk-bij-Duurstede aan Ernst Casimir, 3 aug. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 224: Zwolle aan Ernst Casimir, 14 [aug. 1629 o.s.]; NADH, *SG*, 4954: SG aan Frederik Hendrik en de GtV, 25 juli 1629 (minuut), Staten van Groningen aan de SG, Groningen, 24 juli 1629 o.s., Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 7 aug. 1629, SG aan Ernst Casimir en de GtV, Arnhem, 16 aug. 1629 (minuut), Rhenen aan de SG, 6 aug. 1629 o.s., en Nijmegen aan de SG, 12 aug. 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4955: Reitsma aan de SG, Elburg, 24 aug. 1629 o.s.
- 544 NADH, *SG*, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 17 aug. 1629.
- 545 NADH, *SG*, 4954: SG aan Ernst Casimir en de GtV, aan Deventer, en aan Brandt, Arnhem, 7 aug. 1629 (minuten), Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 9 aug. 1629, Deventer aan de SG, 4/14 aug. 1629, en SG aan Deventer, 18 aug. 1629 (minuut).
- 546 Dufour, 'De poging', 204-7; Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 34;
- 547 RSG, f. 455 v°: 11 aug. 1629 (citaat); NADH, *SG*, 4954: SG aan Frederik Hendrik, 11 aug. 1629 (minuut), en Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 14 aug. 1629.
- 548 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 532-3.
- 549 Dufour, 'De poging', 204-7. Het is opvallend dat Dufour een eerdere klacht van Alexander van der Capellen over het al te grote overwicht van Frederik Hendrik uit 1628 juist gebruikte om de machtsverbrokkeling aan te tonen, zie Dufour, 'De poging', 207, n. 1.
- 550 UA, *Familie Booth*, 36: Pauw aan Booth, Den Haag, 9 aug. 1629. Zie ook Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1417: Brasser aan Grotius, Amsterdam, 6 aug. 1629.
- 551 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 528.
- 552 RSG, f. 425 r° - v°: 25 juli 1629.
- 553 Cornelissen, 'Het beleg', 137-9; Dufour, 'De poging', 173-4; *MFH*, 88-9 en 92-3; Meulenbroek, *Grotius*, nrs. 1415 en 1445: Reigersberch aan Grotius, s.l., [28 juli] 1629, en Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 16 nov. 1629; GA, *HvG*, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, Zutphen, 16 juli 1629 o.s. (met bijlage); UA, *HA Amerongen*, 4121: Brederode aan Wijts, Utrecht, 3/13 aug. 1629.
- 554 De Bordes, *De verdediging*, 74-5; Dufour, 'De poging', 175-6; RSG, f. 426 r° - v° en 428 r°: 26 en 27 juli 1629; NADH, *SG*, 4953: GtV aan de SG, Vught, 28 juli 1629.
- 555 UA, *SvU*, 314-5: De Rode aan de SvU, Den Haag, 15 en 16 juli 1629 o.s.
- 556 *MFH*, 92-3; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 528-30 (citaat).
- 557 J.P.C.M. van Hoof, 'Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van ons land', in: *BMGN* 103 (1988) 637-8; Dufour, 'De poging', 176-7; Mens, 'Utrecht', 31; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 246; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1417: Brasser aan Grotius, Amsterdam, 6 aug. 1629; Van Tricht, *Hoof*, nr. 326: Hoof aan Baek, Muiden, 31 juli 1629.
- 558 Mens, 'Utrecht', 35-6; Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 33-4; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 241; Hermans IV/a, nr. 145: Nouvelle, Rotterdam, 31 juli 1629; Huysman en

- Vree, *Particuliere notulen*, 238; Van Tricht, *Hoof*t, nr. 326: Hoof t aan Baek, Muiden, 31 juli 1629; RSvH 1629, pp. 117-8, 122-3 en 130: 25 en 29 juli, en 3 aug. 1629. Van der Capellen schatte het aantal opgevorderde boeren op 20.000, zie Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 528-30.
- 559 Dufour, 'De poging', 184-5; Mens, 'Utrecht', 39-40; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1418: Reigersberch aan Grotius, s.l., 25 aug. 1629; RSvH 1629, pp. 144-5: 14 aug. 1629.
- 560 RSvH 1629, pp. 128 en 130: 2 en 3 aug. 1629.
- 561 KHA, *EC*, 373: Foutlau aan Ernst Casimir, 's-Gravenweert, 25 juli 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 5 aug. 1629.
- 562 Dufour, 'De poging', 184; Meij e.a., *Gelderland*, 187-8; KHA, *EC*, 364: Copes aan Ernst Casimir, Heteren, 25 juli 1629 o.s.; KHA, *EC*, 446: Vijgh aan Ernst Casimir, Zoelen, 21 / 31 aug. 1629; KHA, *EC*, 481: Dieden aan Ernst Casimir, Heteren, 24 juli / 4 aug. 1629.
- 563 Hermans III/a, nr. 70: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 16 aug. 1629; RSG, f. 431 v°: 29 juli 1629; KHA, *EC*, 385: Commissie van Hauterive, Arnhem, 4 / 14 aug. 1629; NADH, *CA*, 975: Frederik Hendrik aan Hauterive, voor 's-Hertogenbosch, 16, 17, 19 en 21 aug. 1629; NADH, *SG*, 4954: Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 5 / 15 aug. 1629.
- 564 De Bordes, *De verdediging*, 99-100; KHA, *EC*, 385: Hauterive aan Ernst Casimir, Eck en Wiel, 15 aug. 1629; KHA, *EC*, 481: Dieden aan Ernst Casimir, Heteren, 24 juli / 4 aug. 1629.
- 565 De Bordes, *De verdediging*, 77-8; Kaiser, 'Inmitten des Kriegstheaters', 283-9; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1417: Brassier aan Grotius, Amsterdam, 6 aug. 1629; NADH, *SG*, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 30 juli 1629 (met bijlagen), en GtV aan de SG, Arnhem, 20 / 30 juli 1629.
- 566 Hermans III/a, nr. 61: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 31 juli 1629; Hermans IV/b, nr. 11: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 27 aug. 1629 o.s.; 'Stukken betrekkelijk den inval', 200-1 en 203-5: Ydiaques aan San Juan, Dieren, 17 aug. 1629, en 'Den 21 / 31 uyt den mont van een vertrouwt persoon opgeteickent'; NADH, *SG*, 4953: Van den Bergh aan Bocholt, aan Gelder, Straelen, Venlo en Roermond, en aan het Overkwartier, bij Zevenaer, 28 juli 1629; NADH, *SG*, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 9 aug. 1629].
- 567 Hermans IV/a, nr. 154: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 10 aug. 1629; KHA, *EC*, 374: Frentz aan Ernst Casimir, Rees, 18 / 28 juli 1629; NADH, *SG*, 4954: Frederik Hendrik aan Ernst Casimir en de GtV, [voor 's-Hertogenbosch, 30 juli 1629], en Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 30 juli en 5 aug. 1629.
- 568 RRvS, dl. 2, pp. 63 en 80: 27 en 31 juli 1629; RSG, ff. 428 r°, 434 r°, 436 v°: 27 en 31 juli, 1 aug. 1629; KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 1 aug. 1629; NADH, *SG*, 4953: SG aan Ernst Casimir, 30 juli 1629 (minuut); NADH, *SG*, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 2 en 5 aug. 1629.
- 569 KHA, *EC*, 2: Resolutie van de krijgsraad van Doesburg, 27 juli 1629; KHA, *EC*, 433: Sloeth aan Ernst Casimir, Doesbrug, 22 en 23 juli 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 5 aug. 1629.
- 570 Dufour, 'De poging', 182-3.
- 571 GA, *HvG*, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, Zupthen, 22 aug. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 235: Egmond aan NN, Lingen, 2 aug. 1629.
- 572 MFH, 89; RRvS, dl. 2, pp. 67-8 en 126: 28 juli en 7 aug. 1629; RSvH 1629, p. 159: 19 aug. 1629; GA, *HvG*, 1021: HvG aan [Appelthorn], 14 juli 1629 o.s. (minuut), Appelthorn aan het HvG, Deventer, 15 juli 1629 o.s., en s.l., 24 juli 1629 o.s., 'Memorie aen die scoltis van Renckum', Arnhem, 17 juli 1629 o.s., en HvG aan Harderwijk, Hattem, Wageningen en Elburg, 18 juli 1629 o.s. (minuut); GAdA, *SA Amersfoort*, 23, f. 10 v°: 28 sep. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 374: Frentz aan Ernst Casimir, Rees, 6 sep. 1629; NADH, *SG*, 4954: SG aan de bevelhebbers van verschillende steden, 20 en 22 aug. 1629 (minuut), Rhenen aan de SG, 12 aug. 1629 o.s., en Van Eck aan de SG, Wageningen, 14 / 24 aug. 1629.

- 573 GA, *HvG*, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, Zutphen, 22 aug. 1629 o.s.; GA, *HvG*, 1021: Rekest van het kerspel Nijkerk, s.d. (met bijlage); HCO, *HA Almelo*, 3680, pp. 57-8
- 574 Van Tricht, *Hoofst*, nr. 328: Hoofst aan Baek, Muiden, 3 sep. 1629; HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 93; NADH, SG, 4954: Eck aan de SG, Wageningen, 5 aug. 1629, en GtV aan de SG, Wezel, 1 sep. 1629.
- 575 KHA, EC, 313: 'Den bekenden persoon referiert [...]', 27 aug. 1629 o.s.; KHA, EC, 374: Frentz aan Ernst Casimir, Rees, 2 sep. 1629; NADH, SG, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 6 aug. 1629, GtV aan de SG, Arnhem, 7 aug. 1629, SG aan Ernst Casimir en de GtV, en aan het HvG, 8 aug. 1629 (minuten).
- 576 KHA, EC, 3: Ordonnantie van Ernst Casimir, 27 juli 1629, en Ernst Casimir aan NN, 3 aug. 1629 (minuten).
- 577 NADH, SG, 4954: SG aan het HvG, 8 aug. 1629 (minuut).
- 578 KHA, EC, 68: Prins-bisschop van Keulen aan Ernst Casimir, Densberg, 19 aug. 1629; KHA, EC, 202: Borculo aan Ernst Casimir, 24 aug. 1629 o.s.; KHA, EC, 277: Münster aan Ernst Casimir, 27 aug. 1629; KHA, EC, 313: NN aan Ernst Casimir, s.l., 22 aug. 1629 o.s.; KHA, EC, 339: Baer aan Ernst Casimir, Zevenaer, 9/19 sep. 1629; NADH, SG, 4955: GtV aan de SG, Arnhem, 4 sep. 1629 en 26 aug. 1629 o.s., en SG aan de bevelhebbers van Wezel, Rees, Emmerik, Schenkenschans e.a., 5 sep. 1629 (minuut).
- 579 De Bordes, *De verdediging*, 80-2; 'Stukken betreffelijk den inval', 192-4: Goltsteyn aan [de SvU], Arnhem, 30 juli 1629 o.s. (met bijlage); HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 93; NADH, SG, 4953: HvG aan de SG, Arnhem, 16/26 juli 1629; NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 2 aug. 1629, en Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 5/15 aug. 1629.
- 580 'Stukken betreffelijk den inval', 192-4: Golstein aan [de SvU], Arnhem, 30 juli 1629 o.s. (met bijlage); *Court récit*, s.f.
- 581 J.H. Brouwer en A. Campbell, 'The Early Frisian Studies of Jan van Vliet', in: *The Modern Language Review* 34 (1939) 159; De Bordes, *De verdediging*, 78-9; Bor, *Gelegentheit*, 227-8.
- 582 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 528; *Court récit*, s.f.; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 52 r° - 54 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 17 aug. 1629 (met bijlagen). Zie voor de onderschepte brieven onder meer 'Stukken betreffelijk den inval', 192-4: Golstein aan [de SvU], Arnhem, 30 juli 1629 o.s. (met bijlage).
- 583 'Stukken betreffelijk den inval', 192-4: Golstein aan [de SvU], Arnhem, 30 juli 1629 o.s. (met bijlagen); *Court récit*, s.f.
- 584 Gindely, *Waldstein*, dl. 2, 219-20; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nrs. 129 en 130: Chifflet aan Bagno, Brussel, 3 en 10 aug. 1629; Hermans IV/a, nr. 154: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 10 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 60 r° - v° en 193 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 20 aug. 1629, en Isabella aan Van den Bergh, sep. 1629 (minuut); HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 94. In het origineel van de brief van Hendrik van den Bergh staat de cruciale passage ('puisqu'il fait difficulté d'obéyr') in code, zie ARAB, *Aud.*, 634, f. 21 r° - v°.
- 585 De Bordes, *De verdediging*, 83-4; 'Stukken betreffelijk den inval', 192-4: Golstein aan [de SvU], Arnhem, 30 juli 1629 o.s. (met bijlagen); *Court récit*, s.f.
- 586 De Bordes, *De verdediging*, 87; Dufour, 'De poging', 188; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nr. 130: Chifflet aan Bagno, Brussel, 10 aug. 1629; *Court récit*, s.f.
- 587 'Stukken betreffelijk den inval', 196-7: Van Berck en Van Bommel aan de SvU, Amersfoort, 2 aug. 1629 o.s., en Ernst Casimir en de GtV aan de SvU, Arnhem, 10 aug. 1629; KHA, EC, 219: Tiel aan Ernst Casimir, 30 juli 1629 o.s.; NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 10 en 4/14 aug. 1629 en 2 aug. 1629 o.s., Utrecht aan de SG, 2/12 aug. 1629, en Gedeputeerde Staten van Utrecht aan de SG, Utrecht, 2/12 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 2 aug. 1629 o.s.
- 588 A. van Bommel, *Beschryving van de stad Amersfoort [...]* (Utrecht, 1760) dl. 2, 944; W.E. van Dam van Isselt (ed.), 'Onuitgegeven bescheiden nopens de berenning en de overgave van

- Amersfoort in 1629', in: *BMHG* 30 (1909) nr. 2: 'Verhael vande proceduren gehouden bij den magistraet van Amersfoort [...]', 3 sep. 1629; NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 4/14 aug. 1629.
- 589 F. Boerwinkel (ed.), *Cronyk van Sint Aagten Convent. Een oude kloosterkroniek uit de 15e-17e eeuw* (Amersfoort, 1939) 54-5; Van Bommel, *Beschryving*, dl. 2, 945; Van Dam van Isselt, 'Onuitgegeven bescheiden', nrs. 1 en 2: Van Dam aan [Van Dam], Amersfoort, 7 aug. 1629 o.s., en 'Verhael vande proceduren gehouden bij den magistraet van Amersfoort [...]', 3 sep. 1629 (citaat); GAdA, *SA Amersfoort*, 22, f. 441 r°: 22 juli 1629 o.s.; GAdA, *SA Amersfoort*, 1701: Amersfoort aan de SvU, 12 juli 1630 o.s. (minuut).
- 590 De Bordes, *De verdediging*, 188-9; Van Dam van Isselt, 'Onuitgegeven bescheiden', 13-4 en nr. 2: 'Verhael vande proceduren gehouden bij den magistraet van Amersfoort [...]', 3 sep. 1629 (citaat); RSG, f. 460 v°: 15 aug. 1629.
- 591 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 52 r° - 54 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 17 aug. 1629 (met bijlagen); GAdA, *SA Amersfoort*, 22, ff. 450 v° - 452 v°: 14 en 15 aug. 1629; GAdA, *SA Amersfoort*, 1698: Montecuccoli aan Amersfoort, voor Amersfoort, 14 aug. 1629.
- 592 Van Bommel, *Beschryving*, dl. 2, 945-6; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 236; NADH, SG, 4954: Oetgens aan de SG, Muiden, 7/17 aug. 1629. Het geromantiseerde verhaal dat in de achttiende eeuw door Van Bommel werd opgetekend, over de kastelein die na het vertrek het kasteel samen met zijn gezin en enkele knechten verdedigde en op de borstwering met hoeden op een stok de aanvallers misleidde, heeft een historische grond. Nadat het garnizoen vertrokken was, bleef één man alleen achter totdat het stadsbestuur van Amsterdam er 30 à 40 man heen zond, die zich naderhand al even snel overgaven
- 593 KHA, *EC*, 222: Wijk-bij-Duurstede aan Ernst Casimir, 3 aug. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 385: Hauterive aan Ernst Casimir, Eck en Wiel, 15 en 16 aug. 1629; KHA, *EC*, 446: Vijgh aan Ernst Casimir, Wijk-bij-Duurstede, 3/13 aug. 1629.
- 594 Mens, 'Utrecht', 41-3; Heinsius, *Histoire*, 124-6; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 533; Hermans IV/a, nr. 167: Nouvelle, Rotterdam, 17 aug. 1629; Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 655: Wtenbogaert aan Cupus, s.l., 29 aug. 1629; RRvS, dl. 2, pp. 119 en 120-1: 15 en 16 aug. 1629; RSvH 1629, p. 154: 17 aug. 1629; NADH, SG, 4955: Rotterdam aan de SG, 5 sep. 1629.
- 595 Mens, 'Utrecht', 40 en 41-3; RRvS, dl. 2, pp. 118-9 en 119: 14 en 15 aug. 1629; RSvH 1629, p. 118: 27 juli 1629; NADH, SG, 4954: SG aan Frederik Hendrik, Gelderland, Zeeland, Overijssel, Friesland en Groningen, de GtV, Ernst Casimir, de GtV en de Admiraliteiten, 14 aug. 1629 (minuut); UA, *SvU*, 314-5: Gerestein aan de SvU, Den Haag, 17 juli 1629 o.s., en Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 19 juli 1629 o.s.
- 596 Hermans III/a, nrs. 70 en 71: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 16 aug. 1629 (twee brieven); Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 235-6; RSvH 1629, pp. 157 en 160: 18 en 19 aug. 1629; KHA, *EC*, 217: Rhenen aan Ernst Casimir, 10 aug. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 373: Foutlau aan Ernst Casimir, 's-Gravenweert, 17 aug. 1629; KHA, *EC*, 385: Hauterive en Vijgh aan Ernst Casimir, Eck en Wiel, 17 aug. 1629; NADH, SG, 4954: Oetgens aan de SG, Hinderdam, 5/15 aug. 1629, en Muiden, 16 en 7/17 aug. 1629, SG aan Frederik Hendrik, 15 aug. 1629 (minuut), Morgan aan Brederode, Naarden, 16 aug. 1629, Hautain aan de SG, aan de Vaartse Rijn, 16 aug. 1629, Rhenen aan de SG, 6 aug. 1629 o.s., Frederik Henderik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 17 aug. 1629, en Amsterdam aan de SG, 17 aug. 1629.
- 597 Hermans III/a, nrs. 70 en 71: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 16 aug. 1629.
- 598 J.G. Smit, 'Das Amersfoorter Regentenpatriziat im 16. bis 18. Jahrhundert', in: H. Schilling en H. Diederiks, (reds.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Reihe A: Darstellungen 23; Keulen en Wenen, 1985) 140-3; Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme*, dl. 1, 525; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1417; Reigersberch aan Grotius, s.l.,

- 25 aug. 1629 (citaat); Rogge, *Wtenbogaert*, nrs. 654, 655 en 656: Wtenbogaert aan Rijckewaert, s.l., 18 en 22 aug. 1629, en aan Cupus, s.l., 27 aug. 1629 (citaat).
- 599 Bor, *Gelegentheydt*, 276-7.
- 600 Blok, *Frederik Hendrik*, 117; H[exham], *Historisch Relaes*, 10; Hermans III/a, nr. 71: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 16 aug. 1629; NADH, SG, 4954: Lambertsz. aan de GtV, 's-Gravenweert, 18 aug. 1629.
- 601 'Stukken betreffende den inval', 196-7: Van Berck en Van Bommel aan de SvU, Amersfoort, 2 aug. 1629 o.s.; GAdA, *SA Amersfoort*, 22, ff. 439 r° - 450 v°: 15 juli - 3 aug. 1629 o.s.; NADH, SG, 4954: SG aan de SvU, aan Amersfoort, aan Amsterdam, en aan Leiden, 13 aug. 1629, aan de SvU, 14 aug. 1629, en aan Oetgens, 15 aug. 1629 (minuten); UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 3 aug. 1629 o.s.
- 602 Dufour, 'De poging', 185; Mens, 'Utrecht', 41; Smit, 'Regentenpatriziat', 143; NADH, SG, 4954: SG aan Utrecht, 13 aug. 1629 (minuut).
- 603 Van Bommel, *Beschryving*, dl. 2, 946-7. Het voorval wordt ook vermeld door Bor en Heinsius, welke laatste de woorden in de mond legde van de luitenant van de gouverneur, zie Bor, *Gelegentheydt*, 259-60; Heinsius, *Histoire*, 123-4.
- 604 Bor, *Gelegentheydt*, 261-4; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629 o.s.
- 605 Smit, 'Regentenpatriziat', 142-3; Boerwinkel, *Cronyk*, 55; GAdA, *SA Amersfoort*, 22, f. 455 v°: [18 aug. 1629].
- 606 Bor, *Gelegentheydt*, 267-71; Van Bommel, *Beschryving*, dl. 2, 947-8; Boerwinkel, *Cronyk*, 55-6; GAdA, *SA Amersfoort*, 22, ff. 455 r°, 458 r° en 458 v°: [17], 20 en 21 aug. 1629; GAdA, *SA Amersfoort*, 1700: Verschillende rekeningen, okt. - nov. 1629 o.s.
- 607 GAdA, *SA Amersfoort*, 22, ff. 454 v° - 461 v°: 17 aug. 1629 - 15 aug. 1629 o.s.
- 608 GAdA, *SA Amersfoort*, 22, ff. 456 r° - v° en 459 r° - 460 v°: Van den Bergh aan Amersfoort, Dieren, 18 aug. 1629, en rekest van Amersfoort, 19 aug. 1629.
- 609 RSG, f. 461 r°: 15 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629 o.s.
- 610 De Bordes, *De verdediging*, 201-2; Hoefler, 'Een stukje krijgsgeschiedenis', 141-2; Bor, *Gelegentheydt*, 281-4; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 537-8; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 52 r° - 54 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 17 aug. 1629 (met bijlagen); GA, *HvG*, 1021: Hattem aan het HvG, 19 juli 1629 o.s.; KHA, *EC*, 208: Hattem aan Ernst Casimir, 1 aug. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 224: Zwolle aan Ernst Casimir, 14 [aug. 1629 o.s.]; KHA, *EC*, 434: Slijp aan Ernst Casimir, Hattem, 6 aug. 1629 o.s.; NADH, SG, 4954: Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 2 aug. 1629 o.s. en 5/15 aug. 1629.
- 611 Bor, *Gelegentheydt*, 284-6; Heinsius, *Histoire*, 154-9.
- 612 Hoefler, 'Een stukje krijgsgeschiedenis', 142-3; Aitzema, *Historie*, 855-6; KHA, *EC*, 434: Slijp aan Ernst Casimir, Hattem, 6 aug. o.s. en 11/21 aug. 1629. De mythevorming rond het heldhaftige verzet van het kleine Hattem kreeg reeds in die dagen vorm. In de avond van 18 augustus ontvingen Frederik Hendrik en de gedeputeerden te velde reeds het bericht 'dat de vyandt drie assaulten op Hattem hadde gedaen, [maar] dan by t'guarnisoen daerbinnen, bestaende in twee compaignien, mannelicken gerepousseert was'; Ernst Casimir en de gedeputeerden in Arnhem spraken bovendien van 'verlies van veel volcx', zie UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629 o.s.; NADH, SG, 4954: Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 7/17 aug. 1629. De Bordes wees al in 1856 op dat de verdediging van Hattem overdreven werd als tegenstelling tot 'de veele flauwhartige [*sic!*] en laffe daden', zie De Bordes, *De verdediging*, 203.
- 613 RSVH 1629, p. 175: 25 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 61 r° - 62 r°: Instructie voor Sforza, Dieren, 20 aug. 1629; NADH, SG, 4954: Lambertsz. aan de GtV, 's-Gravenweert, 18 aug. 1629; SAA, *IB*, 268: De Letter aan Van Immerseel, Antwerpen, 5 sep. 1629.

- 614 De Bordes, *De verdediging*, 207-8; Dufour, 'De poging', 191; Hofer, 'Een stukje krijgsgeschiedenis', 128; Heinsius, *Histoire*, 150; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 537-8; Hermans III/a, nr. 73: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 18 aug. 1629; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 237-8; 'Stukken betrekkelijk den inval', 200-1: Ydiaques aan San Juan, Dieren, 17 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 52 r° - 54 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 17 aug. 1629 (met bijlagen); NADH, SG, 4954: Oetgens aan de SG, Muideren, 7/17 aug. 1629, Morgan aan Oetgens, Naarden, 17 aug. 1629 (citaat), Harderwijk aan Ernst Casimir, 7 aug. 1629 o.s., en SG aan Golstein, 18 aug. 1629 (minuut). De opeisingen van Elburg en Wijk-bij-Duurstede, die respectievelijk bij Van der Capellen en Heinsius worden gemeld, vinden nergens bevestiging. De notitie die Sijbrant Schot, gedeputeerde van Purmerend in de Staten van Holland, maakte dat Hasselt opgeëist was op 18 augustus, berust ongetwijfeld op een verwarring met Hattem, zie Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 236.
- 615 CCE, nr. 1453: Isabella aan Filips IV, Brussel, 14 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, f. 76 r° - v^o: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 23 aug. 1629; ARAB, *RvF*, 9, ff. 75 r° - 76 r°: 2 aug. 1629.
- 616 De Bordes, *De verdediging*, 206; Aitzema, *Historie*, 855-6; Bor, *Geleghentheit*, 286-7 en 293; *Court recit*, s.f.; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 61 r° - 62 r°: Instructie voor Sforza, Dieren, 20 aug. 1629; KHA, *EC*, 434: Slijp aan Ernst Casimir, Hattem, 6 aug. o.s. en 11/21 aug. 1629.
- 617 Heinsius, *Histoire*, 174; ARAB, *Aud.*, 634, f. 76 r° - v^o: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 23 aug. 1629.
- 618 Dufour, 'De poging', 193; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 283-4; Blok, *Frederik Hendrik*, 117-8; Bor, *Geleghentheit*, 294; Heinsius, *Histoire*, 163-73; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 242; KHA, *EC*, 483: Hessels aan Ernst Casimir, Emmerik, 5 aug. 1629 (met bijlage). Hessels vermeldde Diederen woede enkel in een klein bijgevoegd briefje, dat niet door zijn secretaris, maar door hemzelf werd geschreven: 'Den heer van Dijden is niet well te vreden dat ick van Wesell uwe Gen. [heb] geschreven, ende syn persoon genoemt'.
- 619 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 52 r° - 54 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 17 aug. 1629; StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 69-81. Hendrik van den Bergh schatte het aantal Staatse soldaten vrij accuraat op 3.000. Jonathan Israel hield het bij 2.000, zie Israel, 'Garrisons and Empire', 40.
- 620 StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 69-81; StAW, *Stadtrechnungen*, 276, pp. 124 en 127.
- 621 Israel, 'Garrisons and Empire', 40; CCE, nr. 1473: Isabella aan Filips IV, Brussel, 9 sep. 1629; KHA, *EC*, 3: Ernst Casimir aan NN, kort na 19 aug. 1629 (minuut); NADH, SG, 4955: Rotterdam aan de SG, 5 sep. 1629 (met bijlage).
- 622 HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 87-8.
- 623 Israel, 'Garrisons and Empire', 40; CCE, nr. 1461: Van den Bergh aan Filips IV, Dieren, 1 sep. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, f. 76 r° - v^o: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 23 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 29 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2053: Nassau aan Isabella, Steenderen, 13 sep. 1629; NADH, SG, 4955: 'Staet vant canon tot Weesel', 'Staet vant coren gevonden binnen Weesel [...] en 'Lijste van de officieren gevangen binnen Wesel', s.d.; StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 69-82.
- 624 Heinsius, *Histoire*, 160-1; RSVH 1629, p. 163; 20 aug. 1629; NADH, SG, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 22 aug. 1629; KHA, *EC*, 24: Johan Maurits aan Ernst Casimir, Vught, 20 aug. 1629 (citaat).
- 625 E. Gachet (ed.), *Lettres inédites de Pierre Paul Rubens* (Brussel, 1840) nr. 74: Rubens aan Gevaerts, Londen, 15 sep. 1629; ARAB, *Aud.*, 776: Finia aan [Della Faille], s.l. s.d. (vóór 12 sep. 1629), en Estaires aan Isabella, Bersée, 6 sep. 1629. Zie bijvoorbeeld ook RSVH 1629, p. 173; 24 aug. 1629; CCE, nr. 1462: Coloma aan Filips IV, Brussel, 1 sep. 1629; SAA, *IB*, 964: Van Ophoven aan Van Ophoven, Brugge, 2 sep. 1629.
- 626 F.H. Westermann, 'Die Spanische Herrschaft in Wesel. I. Teil: 1598-1614', in: *Historische Blätter aus der Geschichte von Wesel und vom Niederrhein. Folge 3* (1964) 13; J. Herzelius, *Hertzliche Dancksagung gegen Gott Für den gnedigen Sieg vnd wunderbahre Eroberung der berühmten Stadt*

- Wesel, Den [...] XVI. Augusti 1629 zu Emden gehalten [...] (Emden, 1629); D. Souterius, 'Eben-Ezer, tot hier toe heeft ons de Heere geholpen. Waer voor wy schuldich zijn, dancksegginge van weggen, de groote victorie over de vermaerde stadt Wesel [...]', in: D. S[outerius], *Seer uytmuntende Nederlandsche victorien*, 26-44; Kipp, *Wesel*, 127-8; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 239-40; NADH, SG, 6062: SG aan Wezel, 4 sep. 1629 (minuut); StAW, *Stadtrechnungen*, 276, p. 123.
- 627 Bambauer en Kleinholz, 'Die Chronik', 370.
- 628 Westermann, 'Die Spanische Herrschaft I', 22.
- 629 RSG, ff. 60r r° en 635 r°: 23 nov. en 21 dec. 1629.
- 630 A. Langhans, *Wesel. Ein Geschichtsbild* (Wezel, 1958) 40; Israel, 'Garrisons and Empire', 23-4 en 34.
- 631 Kipp, *Wesel*, 127-8; NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, Wezel, 27 aug. 1629.
- 632 RSG, f. 635 r°: 21 dec. 1629.
- 633 Kipp, *Wesel*, 127-8.
- 634 RSG, ff. 605 v° - 606 v°: 26 nov. 1629.
- 635 'Stukken betrekkelijk den inval', 203: Nouvelle, Arnhem, 11 aug. 1629 o.s.
- 636 'Stukken betrekkelijk den inval', 216-7: Veldtriel aan Clant, Arnhem, 10/20 aug.
- 637 Bor, *Gelegentheyd*, 300-1; Souterius, 'Eben-Ezer', 62-3; Bambauer en Kleinholz, 'Die Chronik', 379; RSG, f. 584 r°: 3 nov. 1629; StAW, *Magistratsregistratur*, capsels 111, nr. 10, f. r° - v°: Verklaring van Jaecques Wijnantz, Jan Tibau, Thomas Wenbers en Nicolas de Vos, Wezel, 30 aug. 1629; StAW, *Missivenbücher*, 47, f. 165 r° - v°: Wezel aan de SG, 10 sep. 1629; StAW, *Stadtrechnungen*, 276, p. 124.
- 638 NADH, SG, 4954: Dieden aan de SG, Wezel, 9/19 aug. 1629, Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 13/23 aug. 1629, en GtV aan de SG, Wezel, 27 aug. 1629.
- 639 KHA, EC, 481: Ernst Casimir aan Dieden, 10/20 sep. 1629 (minuut), en Dieden aan Ernst Casimir, Wezel, 23 sep. 1629; NADH, SG, 4955: GtV aan de SG, Wezel, [29 aug. 1629]; NADH SG, 6900: Oosterwijk aan de SG, Venetië, 7 sep. 1629.
- 640 RSG, f. 550 v°: 9 okt. 1629; UA, *SvU*, 314-5: De Rode aan de SvU, [Den Haag], 30 sep. 1629 o.s.
- 641 NADH, SG, 4954: Dieden aan de SG, Wezel, 19 aug. 1629, Ernst Casimir en GtV aan de SG, Arnhem, 13/23 aug. 1629, en GtV aan de SG, Wezel, 27 aug. 1629; NADH, SG, 4955: GtV aan de SG, Wezel, [29 aug. 1629].
- 642 StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 159-60: 13 dec. 1629.
- 643 RSG, ff. 510 v° - 511 r°: 4 sep. 1629.
- 644 KHA, EC, 374: Frentz aan Ernst Casimir, Rees, 10/20, 23 en 28 aug. 1629; KHA, EC, 407: Misslich aan Ernst Casimir, Wezel, 13/23 aug. 1629; NADH, SG, 4954: Ernst Casimir en GtV aan de SG, Arnhem, 12/22 aug. 1629, en GtV aan de SG, Wezel, 27 aug. 1629.
- 645 NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, Wezel, 27 aug. 1629; NADH, SG, 4955: GtV aan de SG, Wezel, [29 aug. 1629] en 1 sep. 1629.
- 646 ARAB, *Aud.*, 634, f. 60 r° - v°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 20 aug. 1629; StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 84-5: 23 aug. 1629.
- 647 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 103 r° - 112 r°: Van den Bergh aan Isabella, Bocholt, 1 sep. 1629; StAW, *Magistratsregistratur*, capsels 111, nr. 10, ff. 4 r° - 6 v° en 9 r°: Verklaringen van de magistraat van Wezel en diverse andere personen, 23 en 30 aug. 1629, en Van den Bergh aan Wezel, Bocholt, 2 sep. 1629; StAW, *Missivenbücher*, 47, ff. 160 r°, 160 v° - 162 r° en 167 v° - 168 v°: Wezel aan Rougemont, 10 sep. 1629, aan Van den Bergh, 22 en 30 aug. 1629, en aan Isabella, 10 sep. 1629.
- 648 Kipp, *Wesel*, 89-90; RSG, f. 525 r°: 14 sep. 1629; NADH, SG, 6062: 'Vordere pointen en articulen [...]', 7 nov. 1629; StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 86-7: 26 aug. 1629.
- 649 Kipp, *Wesel*, 91 en 95; StAW, *Missivenbücher*, 47, ff. 167 v° - 168 v°: Wezel aan Isabella, 10 sep. 1629; StAW, *Ratsprotokolle*, 81, p. 159: 13 dec. 1629.

- 650 NADH, CA, 975: Frederik Hendrik aan Hauterive, voor 's-Hertogenbosch, 21 aug. 1629.
- 651 ARAB, *Aud.*, 634, f. 58 r°: Wolpon aan Verreycken, Rijnberk, 19 aug. 1629.
- 652 ARAB; *Aud.*, 634, ff. 59 r°, 61 r° - 62 r°, 76 r° - v^o, 93 r° - 95 v° en 96 r° - 97 r°: Nassau aan Isabella, Dieren, 20 aug. 1629, instructie voor Sforza, Dieren, 20 aug. 1629, Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 23 aug. 1629, Isabella aan Van den Bergh, 31 aug. 1629 (minuut), en Van den Bergh aan Isabella, Bocholt, 31 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2053: Nassau aan Isabella, Steenderen, 13 sep. 1629 (met bijlage); NADH, SG, 4954: SG aan Frederik Hendrik, 21 aug. 1629 (minuut), Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 14/24 aug. 1629, Van Eck aan de SG, Wageningen, 14/24 aug. 1629, en GtV aan de SG, Arnhem, 15/25 aug. 1629.
- 653 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 82 r° - 83 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 26 aug. 1629, en Nassau aan Van den Bergh, Lunteren, 25 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2053: Nassau aan Isabella, Steenderen, 13 sep. 1629 (met bijlage); GAdA, SA Amersfoort, 22, f. 461 v°: 24 aug. 1629; NADH, SG, 4954: SG aan Frederik Hendrik, 25 aug. 1629 (minuut), Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 16/26 aug. 1629, en Ehrentreuter aan de SG, Amersfoort, 17/27 aug. 1629.
- 654 NADH, SG, 4954: SvH aan de SG, Den Haag, 20 aug. 1629.
- 655 Cornelissen, 'Het beleg', 140-1; Hermans III/a, nrs. 80 en 81: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 25 en 26 aug. 1629.
- 656 Hermans II, nr. 38: Geestelijkheid van 's-Hertogenbosch aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629.
- 657 Hermans IV/a, nr. 180: Verreycken aan Isabella, Brussel, s.d.
- 658 NADH, CA, 849: HvG aan De Bie, Arnhem, 25 juli 1629 o.s.
- 659 *A Jornall*, 9-10; Hermans III/a, nr. 82: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 29 aug. 1629; Hermans IV/a, nr. 153 en 165: Verreycken aan Isabella, Brussel, s.d., en verklaring van een Engelse soldaat, Breda, 16 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 2 aug. 1629 o.s.
- 660 Hermans IV/a, nr. 155: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629 (citaat). De oordelen over het verraad van De Campagne liepen uiteen. Grobbendonk meende niet dat de man veel wist, zeker niet meer 'als men gewoen is persoenen alsulcker staet te betrouwen', maar werd daarin niet door iedereen bijgetreden. Bisschop Ophovius sprak daarentegen van een 'groot verraet' en was er stellig van overtuigd dat De Campagne alle geheimen van de verdediging bekend had gemaakt. Schepen Robert van Voorne wist eveneens dat de man de vijand veel te vertellen had, want daags voordien had hij nog verschillende fortificatiewerken geïnspecteerd, zie Pirenne, 'De nationale betekenis', 210-1; Van Voorne, 'Dagboek', 46; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 1: Verklaring van Peckius, 's-Hertogenbosch, na 9 aug. 1629.
- 661 Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog*, 156-7; Bor, *Geleentheytt*, 236-7; Hermans III/a, nr. 67: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, [22] aug. 1629 (citaat); Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1419; Reigersberch aan Grotius, s.l., 25 aug. 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 28: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 22 aug. 1629.
- 662 Hermans II, nrs. 27 en 37: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 27 juli 1629, en aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 26 juli 1629.
- 663 Van Voorne, 'Dagboek', 41, 42 en 50; Hermans IV/a, nr. 181: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 24 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, f. 98 r° - 100 r°: Van den Bergh aan Isabella, Bocholt, 31 aug. 1629 (met bijlage).
- 664 NADH, SG, 4955: 'Comp.nien die men soude mogen ontbieden als den vijant treckt over Rhijn', 1 sep. 1629.
- 665 Teitler, 'Het beleg', 391; Hermans III/a, nrs. 60 en 62: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 29 juli en 11 aug. 1629.
- 666 Gachet, *Rubens*, nr. 74: Rubens aan Gevaerts, Londen, 15 sep. 1629.

- 667 *A Iornall*, 4 en 9; Hermans III/a, nrs. 58, 60, 62 en 63: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 en 29 juli, 11 en 5 aug. 1629; Hermans IV/a, nr. 153: Verreycken aan Isabella, Brussel, s.d.; Van Veen, 'Brieven', nr. 27: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 6 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 13/23 juli 1629.
- 668 Hermans III/a, nr. 73: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 18 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629 o.s.
- 669 'Journael', 87.
- 670 *A Iornall*, 7; Aitzema, *Historie*, 864; H[exham], *Historisch Relaes*, 20-1; MFH, 95-7; Van Voorne, 'Dagboek', 46; Hermans III/a, nrs. 61 en 85: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 31 juli en 4 sep. 1629.
- 671 Bor, *Geleentheydt*, 335.
- 672 Hermans III/a, nr. 58: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 juli 1629.
- 673 Bor, *Geleentheydt*, 230 en 335; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 545-6; Hermans III/a, nrs. 58 en 63: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 juli en 5 aug. 1629; Hermans IV/a, nr. 153: Verreycken aan Isabella, Brussel, s.d.; Van Veen, 'Brieven', nr. 27: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 6 aug. 1629.
- 674 *A Iornall*, 5; MFH, 95-6.
- 675 Van Voorne, 'Dagboek', 41.
- 676 Bor, *Geleentheydt*, 338.
- 677 Bor, *Geleentheydt*, 338-9; MFH, 101; Van Voorne, 'Dagboek', 53; KHA, *EC*, 120: Slijp aan Ernst Casimir, Hintham, 18/28 aug. 1629.
- 678 Frenken, 'Dagboek', 33; Hermans III/a, nr. 73: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 18 aug. 1629; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 236.
- 679 Hermans II, nr. 37: Grobendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629.
- 680 *A Iornall*, 3-4; Aitzema, *Historie*, 863; Frenken, 'Dagboek', 24; Van Voorne, 'Dagboek', 50; Hermans III/a, nr. 77: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 21 aug. 1629; KHA, *EC*, 22: Willem van Nassau aan Ernst Casimir, Hintham, 21 en 23 aug. 1629; KHA, *EC*, 24: Johan Maurits van Nassau aan Ernst Casimir, Vught, 20 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629 o.s.
- 681 *A Iornall*, 3-4 en 8-9; Aitzema, *Historie*, 865 (citaat); Bor, *Geleentheydt*, 335-6; Van Voorne, 'Dagboek', 51; Hermans III/a, nr. 85: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 4 sep. 1629; Hermans IV/b, nr. 11: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 27 aug. 1629 o.s.
- 682 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 16/26 juli 1629.
- 683 Prempart, *Verhael*, 17; Hermans III/a, nrs. 51 en 60: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 21 en 29 juli 1629.
- 684 'Journael', 78; Van Voorne, 'Dagboek', 41.
- 685 Van Veen, 'Brieven', nr. 27: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 6 aug. 1629. De baron van Balançon beperkte zich tot de eenvoudige mededeling dat deze versterking, het laatste retranchement tussen de forten en de stad, tevergeefs was aangevallen, omdat de actie toch was doorgezet ondanks de slechte uitwerking van de mijn, zie Hermans IV/a, nr. 149: Balançon aan Isabella, Breda, 7 aug. 1629.
- 686 H[exham], *Historisch Relaes*, 17; MFH, 97-8; Prempart, *Verhael*, 17; Frenken, 'Dagboek', 15; Van Voorne, 'Dagboek', 43-4 en 47; Van Veen, 'Brieven', nr. 27: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 6 aug. 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 4 aug. 1629; *La ville de Boisleduc*, pp. 19-21 (citaat); BAH, *Bisdom*, 5, f. 65 r° - v^o: 'Deditio urbis Buscoduc[ensis] 17. 7bris 1629'.
- 687 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 531; 'Journael', 81; Van Voorne, 'Dagboek', 45-6 (citaat); Hermans IV/a, nrs. 157 en 160: Balançon aan [Verreycken], Breda, 11 aug. 1629, en nouvelle, Den Haag, 13 aug. 1629; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 30 juli en 2 aug. 1629 o.s.

- 688 *A Iornall*, 2 en 8; Hermans III/a, nr. 68: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 13 aug. 1629; NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 12 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 2 aug. 1629 o.s.
- 689 Hermans IV/a, nr. 160: Nouvelle, Den Haag, 13 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 2 aug. 1629 o.s.; Van Voorne, 'Dagboek', 52. Bisschop Ophovius meldde op 17 augustus dat de Staatse artillerie die dag 380 kogels en bommen op de bolwerken aan de Vughterpoort had afgevuurd, zie Frenken, 'Dagboek', 22. Het anonieme 'Journael' beschrijft hoe 'datter stucken van t'selve bol-werck inde grachten vielen, oock eenige schanskorven van boven neder', zie 'Journael', 83.
- 690 *A Iornall*, 7; Bor, *Gelegentheydt*, 336-7; Hermans III/a, nr. 77: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 21 aug. 1629.
- 691 Hermans III/a, nrs. 73, 77, 82 en 85: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 18, 21 en 29 aug. en 4 sep. 1629; Hermans IV/b, nr. 11: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 27 aug. 1629 o.s. De lengte van 10 gebinten werd genoteerd door de Hollandse gedeputeerde Sijbrant Schot: '10 binten wesende 2 roeden', zie Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 236.
- 692 Bor, *Gelegentheydt*, 337-8; *MFH*, 111; Hermans III/a, nr. 85: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 4 sep. 1629; Van Voorne, 'Dagboek', 57 en 60; Hermans IV/b, nr. 11: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 27 aug. 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nr. 29: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629.
- 693 Aitzema, *Historie*, 866; 'Journael' 89; Prempart, *Verhael*, 20; Van Voorne, 'Dagboek', 57, 59, 60 en 61-2; Hermans IV/b, nrs. 12 en 13: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 31 aug. en 1 sep. 1629 o.s.; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 246; Van Veen, 'Brieven', nr. 30: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 10 sep. 1629.
- 694 Bor, *Gelegentheydt*, 340-1; 'Journael', 88-9.
- 695 *MFH*, 111-2; Hermans IV/b, nr. 12: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 31 aug. 1629 o.s.; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 696 Hermans IV/a, nr. 142: Balançon aan [Verreycken], Breda, 28 juli 1629.
- 697 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 26 juli 1629.
- 698 Heinsius, *Histoire*, 146-7; *MFH*, 102-4; Hermans IV/a, nr. 148: Consult, Brussel, 5 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: Ordonnantie van Isabella, 10 aug. 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 10 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: Isabella aan Balançon, 9 aug. 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 20 aug. 1629; SA Herentals, *Stadsbestuur Oud Régime*, 228: Isabella aan Herentals, Brussel, 7 en 10 aug. 1629; SAM, *OA. C. Magistrat correspondance*, série XII, nr. 5: Isabella aan Mechelen, Brussel, 18 aug. 1629.
- 699 Hermans IV/a, nrs. 149 en 180: Balançon aan Isabella, Breda, 7 aug. 1629, en Verreycken aan Isabella, [ca. 23 aug. 1629]; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 30 r° - 31 v°: Balançon aan Isabella, Breda, 12 aug. 1629.
- 700 Hermans IV/a, nr. 164: Balançon aan Isabella, [Breda], 16 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consulten, Brussel, 14 en 19 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629 o.s.
- 701 Heinsius, *Histoire*, 146; *MFH*, 102; Hermans III/a, nr. 82: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 29 aug. 1629; Hermans IV/a, nr. 198; Balançon aan [Verreycken], Breda, 5 sep. 1629.
- 702 Dufour, 'De poging', 192-3; Hermans III/a, nrs. 69, 72 en 74: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 14, 16 en 18 aug. 1629; Hermans IV/a, nr. 141: Balançon aan [Verreycken], Breda, 27 juli 1629; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 235; ARAB, *GR-SP*, 1573, f. 5 r°: Anonieme nouvelle, s.l., [aug. 1629]; NADH, SG, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 15 aug. 1629 (met bijlage), Dordrecht aan de SG, 16 en 18 aug. 1629, Villers aan de SG, Willemstad, 17 aug. 1629, SG aan de Staten van Zeeland, 18 aug. 1629 (minuut), en Gedeputeerde Raden van Zeeland aan de SG, Middelburg, 21 aug. 1629.

- 703 ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 29 aug. 1629.
- 704 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 93 r° - 95 v° en 118 r° - 119 r°: Isabella aan Van den Bergh, 31 aug. 1629 (minuut), en Balançon aan Verreycken, Breda, 2 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: 'Règlement et ordre que son Alze entend devoir estre observé et gardé à la retenue et conduite du tercio de dix-sept comp.es d'eslu[s]', 21 aug. 1629, en ordonnanties van Isabella, 3 en 13 sep. 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consulten, Brussel, 21 en 31 aug. en 6 okt. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2033/3: Vertaing aan Isabella, Doornik, 25 sep. 1629; SAM, OA. C. *Magistrat correspondance*, série XII, nr. 5: Isabella aan Mechelen, Brussel, 30 sep. 1629. Vier compagnieën werden naderhand in dienst gehouden als musketiers, zie ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 11 nov. 1629. Voor de achtergrond van deze keurlingen, zie H. Van Houtte, 'Franc-tireurs & milices rurales en Flandre au XVIIe siècle', in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne*, dl. 2, 597-610.
- 705 Hirschauer, *Les Etats d'Artois*, dl. 1, 346-7; ARAB, *RvF*, 9, f. 217 r°: 4 dec. 1629; ARAB, *RvF*, 299: Verreycken aan Kinschots, Brussel, 8 jan. 1630 (met bijlagen); SAG, OA, rks. 3, nr. 14: Gent aan Isabella, nov. 1629 (minuut).
- 706 Bor, *Geleghentheydt*, 337; MFH, 102-4; Prempart, *Verhael*, 19-20; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 543; Frenken, 'Dagboek', 34; Hermans IV/a, nrs. 193, 194 en 198: Consult, Brussel, 3 sep. 1629, Isabella aan Van den Bergh, Brussel, 3 sep. 1629, en Balançon aan [Verreycken], 5 sep. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 118 r° - 119 r°, 122 r° - 124 r° en 135 r° - v°: Balançon aan Isabella, Breda, 2 sep. 1629, Sturm aan [Verreycken], Weert, 3 sep. 1629 (met bijlage), en Lannoy aan [Verreycken], Borgerhout, 7 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: 'Relacion de la gente que se ha de juntar a Leeuwe a 13 deste mes de sett.e 1629'; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 5 sep. 1629.
- 707 Hermans IV/a, nr. 202: Consult, Brussel, 7 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 29 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2033/3: Isabella aan Sturm, 30 sep. 1629 (minuut).
- 708 Aitzema, *Historie*, 867; Hermans II, nr. 57: [Nobel] aan de SvH, voor 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629; NADH, SG, 4955: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 7 sep. 1629.
- 709 Frenken, 'Dagboek', 21; 'Journael', 86; Van Voorne, 'Dagboek', 49, 51 en 55.
- 710 Frenken, 'Dagboek', 17: '[...] quia non erat meae professionis'.
- 711 ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 1: Verklaring van Peckius, 's-Hertogenbosch, na 9 aug. 1629.
- 712 Frenken, 'Dagboek', 18; Hermans II, nr. 38: Geestelijkheid van 's-Hertogenbosch aan Isabella, 10 aug. 1629; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 1: Verklaring van Peckius, 's-Hertogenbosch, na 9 aug. 1629.
- 713 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 77-8. Frenken minimaliseerde de conflicten tot een hapering 'aan beider onderlinge verstandhouding' en ontkende elke 'vijandige gezindheid'. De bewoordingen die Ophovius in zijn dagboek gebruikte om de gouverneur of diens beleid te omschrijven, zoals 'mendax', 'insanus' en 'stultus', laten echter vermoeden dat de verstandhouding tussen beide mannen erg slecht was. In elk geval getuigen ze van de heftigheid waarmee het debat gevoerd werd.
- 714 Frenken, 'Dagboek', 17 en 29.
- 715 L.H.Ch. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch. Tweede deel* (Sint-Michielsgestel, 1872) 19; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 288; Frenken, 'Dagboek', 18-23 en 39. Om zichzelf in geval van nood te kunnen indekken, eisten de tegenstanders van de bisschop verklaringen over en afschriften van alle resoluties en gesprekken, waarvan sommige een waardevolle inzicht op de verhoudingen in die laatste weken van het beleg bieden. Een aantal van deze verklaringen, waarvan sommige enkel voor de ogen van de gouverneur bestemd waren, zijn terug te vinden in het archief van de baron van Grobbendonk, zie ARAB, *d'Ursel*, L.266 en R.6.
- 716 Frenken, 'Dagboek', 26-39.

- 717 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 81; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 289; Frenken, 'Dagboek', 31 (citaat); ARAB, *d'Ursel*, R.6: Verklaring van Ophovius e.a., 's-Hertogenbosch, 7 sep. 1629.
- 718 Frenken, 'Dagboek', 23-4; Van Voorne, 'Dagboek', 50 en 53-5 (citaat).
- 719 Van Voorne, 'Dagboek', 59-60; ARAB, *d'Ursel*, R.6: Verklaring van Ophovius e.a., 's-Hertogenbosch, 7 sep. 1629.
- 720 'Journael', 87; *Grobendonck*, s.f.: Grobendonck, de geestelijkheid en de magistraat aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 26 aug. 1629.
- 721 Bor, *Geleghenthey*t, 302-3; 'Journael', 86; Prempart, *Verhael*, 19 (citaat); Frenken, 'Dagboek', 23; Van Voorne, 'Dagboek', 51; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 722 'Journael', 88; Van Voorne, 'Dagboek', 58.
- 723 'Journael', 88; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 6: Verklaring van Willeboort vander Burcht, ['s-Hertogenbosch], 1 sep. 1629.
- 724 Frenken, 'Dagboek', 36 en 39; Van Voorne, 'Dagboek', 57; ARAB, *d'Ursel*, R.6: Verklaring van Le Cottereau en Hulshoudt, 's-Hertogenbosch, 17 sep. 1629.
- 725 Frenken, 'Dagboek', 26-7; Hermans II, nr. 45: Magistraat en geestelijkheid van 's-Hertogenbosch aan Isabella, 26 aug. 1629.
- 726 J.A.M. Hoekx, 'Het capitulatieverdrag en de gevolgen daarvan in politiek en godsdienstig opzicht', in: *BB* 2 (1979) 71; Frenken, 'Dagboek', 32; Van Voorne, 'Dagboek', 60; Hermans II, nr. 48: Resolutie, 2 sep. 1629; GAH, *OADB*, 40: Anonieme conceptvoorwaarden, 's-Hertogenbosch, s.d. (citaat). De magistraat droeg vijf personen op conceptvoorwaarden op te stellen, namelijk oud-schepenen Arnoud van Broekhoven, Gerard van Someren, en Bartholomeus Loeff van der Sloot, schepen Robert van Voorne en pensionaris Jan van den Velde.
- 727 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 74; Frenken, 'Dagboek', 32. Letterlijk schreef de bisschop: 'Venit ad me Dus Martinus Hoorenbeeck et suggestit, quod posset civitas hec fieri neutralis, quod quatuor ante obsidionem mensibus desideraverat Princeps Auriacus et Staekenbroek'. Enkel Robert van Voorne haalde het plan kort aan, maar noemde enkel de bisschop als bron. Hij vatte samen dat 'den bisschop heeft comen aendien van ennighe neutraliteyt te proponeren, hebbende verstaen den vyant daertoe voorgaende gesint geweest te syne', zie Van Voorne, 'Dagboek', 58.
- 728 Hoekx, 'Het capitulatieverdrag', 71.
- 729 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 290 en 291-3; Frenken, 'Dagboek', 18-9. De bedoelingen van Ophovius blijken ook uit een aantekening van 12 september, toen hij de 'desperatissimos articulos pro religione et ecclesiasticis' vermeldde, zie Frenken, 'Dagboek', 41.
- 730 M. Cloet, *Het bisdom Gent (1559-1991)*. *Vier eeuwen geschiedenis* (Gent, 1991) 88; A.G. Demanet, 'Grobendonck (Ignace Augustin Schets de)', in: *Biographie nationale. Tome huitième* (Brussel, 1884) 325-6; Frenken, 'Dagboek', 28-9; Van Voorne, 'Dagboek', 56; ARAB, *d'Ursel*, L.265: *Livre de raison*, s.f. Zowel Cloet als Demanet namen 1625 als geboortejaar aan, maar dit stemt niet overeen met zijn eigen aantekeningen in diens 'Livre de raison'. Het laatste kind van het paar, Ignace-Augustin, koos voor een kerkelijke carrière. Hij was achtereenvolgens aartsdiaken in Doornik, werd aangeduid als bisschop van Roermond, maar ging uiteindelijk naar Namen. Zijn loopbaan eindigde in Gent, waar hij in 1680 overleed.
- 731 Frenken, 'Dagboek', 32.
- 732 Van Voorne, 'Dagboek', 60 (citaat); *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 733 Van Voorne, 'Dagboek', 58; GAH, *OADB*, 40: Anonieme conceptvoorwaarden, 's-Hertogenbosch, s.d.
- 734 Ch. Limonard, 'Maquette leert meer dan een stapel boeken. Maquette van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Saillant* (2002) afl. 2, 5-6; Limonard, 'Het beleg', 143-6.
- 735 Frenken, 'Dagboek', 41; Prempart, *Verhael*, 20-1.
- 736 Frenken, 'Dagboek', 39-40; Hermans II, nr. 50: Resolutie, 11 sep. 1629; Hermans III/a, nr. 88: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 11 sep. 1629; Hermans IV/b, nr. 14: Ploos aan de

- SvU, voor 's-Hertogenbosch, 1 sep. 1629 o.s.; Van Veen, 'Brieven', nr. 31: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 11 sep. 1629.
- 737 Van Veen, 'Brieven', nr. 30: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 10 sep. 1629.
- 738 *MFH*, 115-6; Prempart, *Verhael*, 20-1; Van Voorne, 'Dagboek', 60; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, Vught, 13 sep. 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 31: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 11 sep. 1629 (citaat).
- 739 Kuijer, 's-Hertogenbosch, 633-5; Frenken, 'Dagboek', 40; Hermans II, nrs. 50 en 58: Resolutie, 11 sep. 1629, en verklaring van Sander Peeters van Alphen, 's-Hertogenbosch, 15 sep. 1629 (citaten).
- 740 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1423: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 14 sep. 1629.
- 741 *MFH*, 112-3; Frenken, 'Dagboek', 40-1; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, Vught, 13 sep. 1629; Hermans III/a, nr. 90: Resolutie van de geestelijkheid van 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629 o.s. De onderhandelaars waren deken Johannes Hermans en Johannes Moors, abt van Berne, voor de geestelijkheid, de kapiteins Peckius en Appelman voor het garnizoen, en raad-pensionaris Johannes van de Velde, schepen Robert van Voorne, raadsheren Bartholomeus Loeff van der Sloot en Rogier van Griensven, en ambachtsdekene Hendrik Somers en Peter Hubertsz. voor het stadsbestuur. Hendrik Nobel sprak van drie vertegenwoordigers van de ambachten, maar noemde geen namen. De ondertekende capitulatie vermeldt echter enkel de namen van deze twee mannen.
- 742 Hoekx, 'Het capitulatieverdrag', 72-3; Kuyser, 'De capitulatie', 47-8; NADH, SG, 12555.5: 'Propositie ende versueck vanweghen der stadt van 's-Hertogenbossche [...]', 13 sep. 1629, en 'Instructie der heeren gecommiteerde der stadt van 's-Hertogenbossche [...]', 13 sep. 1629.
- 743 Bor, *Gelegentheydt*, 342; Heinsius, *Histoire*, 188; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, Vught, 13 sep. 1629; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 11: 'Mémoire pour demander à S.E. s'il sera content pour ôtager le capn Quevelar et le capn Apelman [...]', ca. 14 sep. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629 o.s.
- 744 Hermans II, nr. 56: Capitulatie van het garnizoen van 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629. De originele capitulatie was in het Frans gesteld, terwijl de Nederlandse vertaling als pamflet verspreid werd, zie beide versies in NADH, SG, 12555.5: Capitulatie van het garnizoen van 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629 (afschrift), en *Artijkelen gheacordeert by Zijn Excellentie Mijn Heere den Prince van Orangien aen den Gouverneur der Stadt 's Hertogen-bosch ende aen de Capiteynen ende volck van Oorloghe daer binnen wesende* (Den Haag, 1629).
- 745 ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 10 : Verklaring van de kriegsraad van 's-Hertogenbosch, 13 sep. 1629.
- 746 ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 5, 7 en 8; Verklaringen van Rateloo, Pijnappel en Diericx, 's-Hertogenbosch, 11 en 13 sep. 1629; BHIC, *Charters van Brabant*, 20: 'Aen den verstandigen leser etc.', s.d. (citaat).
- 747 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 290; Aitzema, *Historie*, 867; Bor, *Gelegentheydt*, 342; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 544; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, Vught, 13 sep. 1629; NADH, SG, 12555.5: 'Propositie ende versueck vanweghen der stadt van 's-Hertogenbossche [...]', 13 sep. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629 o.s.
- 748 Frenken, 'Dagboek', 41; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, voor 's-Hertogenbosch, 13 sep. 1629.
- 749 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 546; Frenken, 'Dagboek', 41-2; Hermans II, nr. 54: Capitulatie van 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629; RSG, ff. 523 r° en 523 v° - 524 r°: 11 en 13 sep. 1629; NADH, SG, 4955: SG aan Frederik Hendrik en de GtV, 11 sep. 1629 (minuut), en aan de GtV, 12 sep. 1629 (minuut); NADH, SG, 12555.5: 'Instructie der heeren gecommiteerde der

- stadt van 's-Hertogenbosche [...]’, 13 sep. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629 o.s.
- 750 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 292-5. Zie ook de vergelijkbare suggesties in M. Korsten, ‘De katholieken in Stad en Meierij van Den Bosch in 1629 en hun houding tegenover het nieuwe bewind’, in: *Boschboom Bladeren* 26 (1981) 17; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 1, 605; Schutjes, *Geschiedenis*, 40-1.
- 751 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 546; Frenken, ‘Dagboek’, 41-2; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, Vught, 13 sep. 1629; RSG, ff. 523 v° - 524 r°: 13 en 14 sep. 1629; NADH, SG, 12555.5: ‘Instructie der heeren gecommiteerde der stadt van 's-Hertogenbosche [...]’, 13 sep. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629 o.s. ('s avonds).
- 752 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Melun, 12 okt. 1629.
- 753 KHA, EC, 237: Eysinga aan Ernst Casimir, Den Haag, 15 jan. 1630; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Melun, 3 en 12 okt. 1629. Zie ook RSVH 1630, pp. 6 en 9: 15 en 17 jan. 1630. Het bestaan van een Inquisitie in de Zuidelijke Nederlanden was louter een propagandistisch argument, dat daar met klem ontkend werd, zie M. Huisman, J. Dhondt en L. Van Meerbeeck (eds.), *Les relations militaires des années 1634 et 1635, rédigées par Jean-Antoine Vincart, secrétaire des avis secrets de guerre aux Pays-Bas* (Brussel, 1958) 96.
- 754 W. Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635* (Zaltbommel, 1909) 7-8 (citaat); Kuyser, ‘De capitulatie’, 45-67.
- 755 Ch. Kooi, ‘A Serpent in the Bosom of our Dear Fatherland’. Reformed Reaction to the Holland Mission in the Seventeenth Century’, in: A.-J. Gelderblom, J.L. de Jong en M. van Vaeck (reds.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Belief* (Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, vol. 3 - 2003; Leiden en Boston, 2004) 165-75; J.W.M. Peijnenburg, ‘Het dagboek van bisschop Michaël Ophovius 4.8.1629 – 31.12-1631’, in: *Boschboom Bladeren* 26 (1981) 15; W.P.C. Knuttel (ed.), *Acta van de particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700. Eerste deel 1621 – 1633* (RGP, Kleine Reeks 3; Den Haag, 1908) 316-7; Duker, *Voetius*, 310-2 en bijlage CXII; Van Veen, ‘Brieven’, nr. 29: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 3 sep. 1629; GA, *HvG*, 23, s.f.: 22 aug. 1629 o.s.; GA, *HvG*, 714: HvG aan De Bie, Arnhem, 5 sep. 1629 o.s.
- 756 M.P. Christ, *De Brabantse Saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1585-1675* (BGZN 61; Tilburg, 1984) 123-5; Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, voor 's-Hertogenbosch, 13 sep. 1629; NADH, SG, 12555.5: ‘Propositie ende versueck van wegghen der stadt van 's-Hertogenbosche [...]’, 13 sep. 1629. Steenberghe, dat zich gedurende de Tachtigjarige Oorlog neutraal opstelde, was niet aanwezig op de vergadering te Gorinchem, gehouden op 16 augustus, waar deze punten besproken werden.
- 757 Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, voor 's-Hertogenbosch, 13 sep. 1629.
- 758 RSG, ff. 523 v° - 524 r°: 13 sep. 1629; NADH, SG, 12555.5: ‘Instructie der heeren gecommiteerde der stadt van 's-Hertogenbosche [...]’, 13 sep. 1629.
- 759 G. van Gulp, ‘Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en 1629’, in: *TvSG* 23 (1997) 406; Hermans II, nr. 54: Capitulatie van 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629.
- 760 V.A.M. Beermann, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen Oorlog* (Nijmegen, 1940) 3-5; Hermans II, nr. 52: Capitulatie van 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629; NADH, SG, 12555.5: Capitulatie van 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629. Op beide originele exemplaren van de capitulatie, die in Den Haag en die in 's-Hertogenbosch is duidelijk te zien dat de toevoegingen in een andere hand in de marge werden geschreven.
- 761 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1423: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 14 sep. 1629; Van Meerbeeck, *Lagonissa*, nr. 441: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 15 sep. 1629; SAG, OA, rks. 2, nr. 57: Wyts aan Gent, Brussel, 14 sep. 1629.

- 762 Hermans IV / a, nrs. 214 en 215: Balançon aan Isabella, Breda, 15 sep. 1629.
- 763 Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 249 (citaat); UA, *SvU*, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, 's-Hertogenbosch, 9 sep. 1629 o.s. Hendrik van den Bergh kreeg pas op 16 september het uitdrukkelijke bevel richting Brabant te komen en Eindhoven te heroveren, zie ARAB, *Aud.*, 634, f. 157 r°: Isabella aan Van den Bergh, 16 sep. 1629 (minuut).
- 764 Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente*, 12-3; Bor, *Gelegentheydt*, 355 (citaat); Heinsius, *Histoire*, 190; MFH, 114; Prempart, *Verhael*, 21; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 544. Zie bijvoorbeeld ook *Een Nieuw Liedeken van het wt-trecken der Munnicken, Papen, Soldaten ende Wagens, uyt die Stadt van 's Hertogen-bosch. Op de Wijse: Phebus is lang over de Zee, om te singhen ende te lesen* (s.l., 1629).
- 765 GA, *OA Arnhem*, 14, f. 86 r°: 5 sep. 1629 o.s.
- 766 Rogge, *Wtenbogaert*, nrs. 661 en 665: Niellius aan Wtenbogaert, [Loevestein], 15 sep. 1629 (citaat), en Wtenbogaert aan Rijckewaert, s.l., 2 okt. 1629.
- 767 Heinsius, *Histoire*, 190: 'Ceux qui l'approcherent de plus pres, ouirent ces mots de sa bouche, QUE LA HOLLANDE ESTOIT A CETTE HEURE BIEN SAGE, DESCHARGEE DE TANT DE SOTS [...]'.
768 Bor, *Gelegentheydt*, 355; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 11: 'Mémoire pour l'alfère Brave [...]', 's-Hertogenbosch, 15 sep. 1629 (citaat).
- 769 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1445: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 16 nov. 1629.
- 770 Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 251: Soranzo aan doge en senaat, Londen, 5 okt. 1629.
- 771 RSvH 1629, p. 77: 18 mei 1629.
- 772 Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 250-1.
- 773 *Propositien Raeden van State*, s.f.
- 774 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1445: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 16 nov. 1629.
- 775 Hermans III / a, nr. 2: GtV aan de SG, fort Crèveceur, 3 mei 1629.
- 776 *Propositien Raeden van State*, s.f.
- 777 Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 31; Hermans III / a, nrs. 21 en 47: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 14 juni en 18 juli 1629; Hermans IV / b, nr. 8: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 25 juni 1629 o.s.; RRvS, dl. 1, pp. 378-80: 15 juni 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629 o.s.
- 778 Zie bijvoorbeeld Hermans III / a, nr. 10: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 19 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 8: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 14 / 24 juni 1629; RRvS, dl. 1, pp. 306-7, 335-6 en 347: 12, 25 en 29 mei 1629.
- 779 Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 25; Hermans III / a, nr. 13: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 13 juni 1629; RRvS, dl. 1, p. 401: 23 juni 1629.
- 780 RRvS, dl. 2, p. 95: 6 aug. 1629; NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 2 aug. 1629.
- 781 Zie bijvoorbeeld RRvS, dl. 2, p. 180: 4 sep. 1629.
- 782 RRvS, dl. 2, p. 100-2: 7 aug. 1629.
- 783 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 25-6; NADH, SG, 4953: 'Sommierse staet van de naevolgende nieuwe gelichte comp.ien', 21 mei 1629.
- 784 Meij e.a., *Gelderland*, 152; Hermans III / a, nrs. 10, 11, 36 en 46: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 19 en 22 mei, 10 en 16 juli 1629; RRvS, dl. 2, p. 151: 26 aug. 1629; RSG, ff. 304 v°, 319 r°, 328 v°, 365 v° en 407 v°: 21 en 28 mei, 1 en 21 juni en 14 juli 1629.
- 785 RRvS, dl. 1, pp. 342-3, en dl. 2, p. 32: 28 mei en 14 juli 1629.
- 786 UA, *Familie van Boetzelaer*, 316: SG aan Langerak, Den Haag, 27 juli 1629.
- 787 *Propositien Raeden van State*, s.f.; UA, *Familie van Boetzelaer*, 316: SG aan Langerak, Den Haag, 27 juli 1629.
- 788 De Bordes, *De verdediging*, 66; RRvS, dl. 1, p. 317: 16 mei 1629.
- 789 De Bordes, *De verdediging*, 65-6.
- 790 NADH, SG, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 29 aug. 1629.

- 791 Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 167: Guzzoni aan doge en senaat, Den Haag, 14 juli 1629; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 15 en 19 aug. 1629 o.s.
- 792 De Bordes, *De verdediging*, 69; *Propositien Raeden van State*, s.f.; RSG, f. 535 v°: 23 sep. 1629; NADH, RvS, 1903: Contract tussen de RvS en Heinrich Holck, Utrecht, 26 aug. 1629; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 12 sep. 1629 o.s.; NADH, SG, 5500: Van Cracouw aan de SG, Helsingør, 16/26 aug., en 27 aug./6 sep. 1629; NADH, SG, 7171: Snouck aan de SG, Enkhuizen, 16 sep. 1629; NADH, SG, 7242: Christiaan IV aan de SG, Kopenhagen, 10 aug. 1629.
- 793 NADH, SG, 5500: Van Cracouw aan de SG, Helsingør, 20/30 sep. 1629; NADH, SG, 7171: Contract tussen de RvS en Diederich von Falkenberg, Emden, 17 juli 1629 o.s.
- 794 Beller, 'The Military Expedition', 528-39; *Privy Council 1629-1630*, nrs. 220, 289, 316 en 356: 3, 17, 22 en 29 juli 1629; Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 158: Contarini aan doge en senaat, Londen, 6 juni 1629; NADH, SG, 5891: 'Mémoire pour mess.rs les Estats Généraux de la part du s.r Carleton, résident de Sa Ma.té de la Grand' Bretagne', 24 juli 1629, en Joachimi aan de SG, Londen, 25 juni, 3, 11 (met bijlagen) en 14 juli 1629, en de SG aan Joachimi, 3 juli 1629 (minuut); NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 27 juni 1629 o.s.
- 795 RRvS, dl. 2, p. 110: 11 aug. 1629; KHA, EC, 481: Dieden aan Ernst Casimir, Meteren, 24 juli / 4 aug. 1629; NADH, SG, 5752: Kamer Amsterdam en Kamer Dordrecht van de WIC aan de SG, 30 en 31 juli 1629.
- 796 NADH, SG, 4953: SG aan Dordrecht en Gorinchem, 25 juli 1629 (minuut); NADH, SG, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 2 aug. 1629.
- 797 *Propositien Raeden van State*, s.f.; RRvS, dl. 2, pp. 384-5 en 395: 8 en 11 dec. 1629; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 19 aug. 1629 o.s.
- 798 De Bordes, *De verdediging*, 69; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 25 juli 1629 o.s.
- 799 De Bordes, *De verdediging*, 68; RRvS, dl. 2, p. 94: 6 aug. 1629; RSG, ff. 466 r° - v^o en 486 v°: 17 en 25 aug. (citaat) 1629.
- 800 Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 27; Hermans III/a, nr. 27: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 21 juni 1629; NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 16 aug. 1629.
- 801 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 28; Hermans III/a, nr. 31: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 juni 1629.
- 802 UA, SvU, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 18 juni 1629 o.s.
- 803 Hermans III/a, nr. 13: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 13 juni 1629.
- 804 Hermans III/a, nr. 50: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 19 juli 1629.
- 805 NADH, RvS, 1871, pp. 1-2: 5 juli 1629.
- 806 Hermans III/a, nr. 4: GtV aan de SG, fort Crèvecœur, 9 mei 1629.
- 807 RSG, ff. 332 v° - 333 r°: 5 juni 1629. De achterstand van Friesland was chronisch, terwijl de situatie in Groningen vergelijkbaar was, zie M. 't Hart, 'Staatsvorming, sociale relaties en oorlogsfinanciering in de Nederlandse Republiek', in: *TvSG* 16 (1990) 74-6.
- 808 't Hart, 'Staatsvorming', 66.
- 809 Poelhekke, *Frederik-Hendrik*, 277-9; RSG, ff. 356 v° - 357 r°: 16 juni 1629.
- 810 Zie bijvoorbeeld RSG, f. 414 r°: 19 juli 1629.
- 811 Poelhekke, *Frederik-Hendrik*, 277-9; Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 29.
- 812 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 506-7.
- 813 RSvH 1629, p. 73: 7 apr. 1629.
- 814 Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 29; Hermans IV/b, nr. 9: De Rode aan Ploos, Den Haag, 28 juni 1629 o.s.; RRvS, dl. 1, pp. 354-5 en 356, en dl. 2, pp. 8: 2 juni en 4 juli 1629; RSG, ff. 365 r° - v^o en 383 v° - 384 r°: 21 juni en 3 juli 1629.
- 815 RSvH 1629, p. 120: 27 juli 1629.

- 816 RRvS, dl. 2, p. 67: 28 juli 1629.
- 817 RRvS, dl. 2, pp. 69 en 71: 29 juli 1629; NADH, SG, 4954: SG aan Amsterdam, 20 aug. 1629 (minuut).
- 818 RRvS, dl. 2, pp. 99-100: 7 aug. 1629; RSG, ff. 434 v° en 505 v°: 31 juli en 2 sep. 1629.
- 819 Van de Westelaken, 'Financiële achtergronden', 29.
- 820 NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 11 juli 1629 (met bijlagen).
- 821 NADH, SG, 5891: SG aan Joachimi, 19 mei 1629 (minuut), en Joachimi aan de SG, Londen, 26 mei 1629.
- 822 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 13 mei, 3 juni en 12 juli 1629.
- 823 Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 178: Guzzoni aan doge en senaat, Den Haag, 23 juli 1629; KHA, EC, 296: Schultetus aan Ernst Casimir, Den Haag, 23 mei 1629 o.s.
- 824 NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 24 aug. en 12 sep. 1629, en Oxford, 1 sep. 1629 (citaat).
- 825 Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 203: Soranzo aan doge en senaat, Londen, 17 aug. 1629; NADH, SG, 5891: 'Mémoire pour messrs les Estats Généraux de la part du s.r Carleton, résident de Sa Ma.té de la Grand' Bretagne', 24 juli 1629, en Joachimi aan de SG, Londen, 25 juni, 3, 11 (met bijlagen) en 14 juli 1629, en de SG aan Joachimi, 3 juli 1629 (minuut).
- 826 Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 164: Contarini en Soranzo aan doge en senaat, Londen, 13 juli 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 17 juni en 20 juli (met bijlage) 1629
- 827 J.J. Poelhekke, *Capita selecta Veneto-Belgica. I. 1629-1631* (Studien van het Nederlands instituut te Rome IV; Den Haag, 1964) 29-41; NADH, SG, 6749: Richelieu aan de SG, Susa, 3 mei 1629, en Lodewijk XIII aan de SG, Fontainebleau, 17 sep. 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 31 aug. 1629, en Fontainebleau, 19 sep. 1629.
- 828 A. Van der Essen, 'L'alliance défensive hollando-vénitienne de 1619 et l'Espagne', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis Van der Essen universitatis catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXXV professoris* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 3e série, 28-29; Brussel en Parijs, 1947) dl. 2, 820 en 822.
- 829 NADH, SG, 6900: Oosterwijk aan de SG, Venetië, 18 mei 1629.
- 830 De Jonge, *Nederland en Venetië*, 186; Van der Essen, 'L'alliance défensive', 822; Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 164 en 203: Contarini en Soranzo aan doge en senaat, Londen, 13 juli 1629, en Soranzo aan doge en senaat, Londen, 17 aug. 1629; NADH, SG, 6900: Oosterwijk aan de SG, Venetië, 8 en 22 juni, 27 juli, 28 juli en 7 sep. 1629. Alfred van der Essen meende ten onrechte dat Venetië door de Mantuaanse Successieoorlog van elke verplichting ontslagen was. In feite was de republiek niet bij deze oorlog betrokken, zie Van der Essen, 'L'alliance défensive', 822.
- 831 Van der Essen, 'L'alliance défensive', 822-9. In 1638 werd nog wel een Staatse ambassadeur voorgedragen, maar hij nam zijn functie nooit op.
- 832 Hermans IV/a, nr. 34: Consult, Brussel, 5 mei 1629.
- 833 *Grobendonc*, s.f.: Coloma aan Grobendonk, s.l., 4 apr. 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 28 apr. en 6 mei 1629; NADH, SG, 6900: Oosterwijk aan de SG, Venetië, 1 juni 1629.
- 834 Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides', 152-3; CCE, nr. 1431: Isabella aan Filips IV, Brussel, 10 juli 1629; SAG, OA, rks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 29 mei 1629. Fabio de Lagonissa sprak enkel van 200.000 escudos, zie Van Meerbeeck, *Lagonissa*, nr. 384: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 2 juni 1629.
- 835 L. Wils, 'De werking van de Staten van Brabant, omstreeks 1550-1650 volgens Leuvense archiefbronnen', in: *Standen en Landen* 5 (1953) 4.
- 836 CCE, nr. 1388 (noot): Isabella aan Filips IV, Brussel, 17 mei 1629; ARAB, *Aud.*, 1998/3: Consult, Brussel, 16 mei 1629.
- 837 ARAB, *Aud.*, 706, f. 211 r° - v°: Akte van clerus en adel van Brabant, Brussel, 25 mei 1629.

- 838 Hermans IV/b, nrs. 1 en 2: 'Advertissement wt Brussell' 23 en 24 mei 1629, en 'Advys uyt Brussell en Andtwerpen', 25 en 26 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Drunen aan Grobbendonk, Breda, 30 mei 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 3 juni 1629.
- 839 ARAB, *Aud.*, 763, f. 10 r° - v^o: Akte van de Grote Raad van Mechelen, 26 mei 1629.
- 840 ARAB, *de Boisschot*, 7: *Généalogie, Décrets Roiaux, Requêtes concernant les prets faits au Roi par le comte de Boisschot 1626, 1629 jusqu'à 1646*, nr. 1, Rekest, s.l., [1634-40]; SAG, OA, rks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 20 mei 1629.
- 841 Pirene, 'De nationale betekenis', 205-6; Vermeir, 'Oorlogshvloeck', 7-10; Hermans IV/b, nr. 1: 'Advertissement wt Brussell', 23 en 24 mei 1629 (citaat).
- 842 Hermans IV/a, nr. 128: Isabella aan Van den Bergh, Brussel, 16 juli 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2003/2: San Juan aan NN, [Brussel], 24 juni 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2043/1: Isabella aan Aarschot, Brussel, 15 juli 1629, en 16 juli 1629 (minuut), en Aarschot aan Isabella, Namen, 22 juli 1629.
- 843 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 12 r° - 13 r° en 120 r°: La Motterie aan [Verreycken], Maastricht, 7 aug. 1629, en aan Isabella, Maastricht, 2 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2043/1: Aarschot aan Isabella, Namen, 22 aug. 1629.
- 844 RAG, *SvV*, 124, ff. 131 r° - 132 r°: 30 [juli] 1629.
- 845 ARAB, *Aud.*, 732, ff. 106 r° - 107 r°: Instructie voor Coupigny, Boisschot en Wyts, Brussel, 1 sep. 1629; RAG, *SvV*, 124, ff. 154 v° - 156 r°: 8 dec. 1629.
- 846 Hirschauer, *Les Etats d'Artois*, dl. 2, 129; ARAB, *Aud.*, 676, ff. LVII r^o - LXIII r^o: Akte van acceptatie, Rijsel, 22 juni 1629; ARAB, *Aud.*, 690, ff. 75 r° - 76 v°: Akte van acceptatie, Arras, 24 nov. 1629; ARAB, *Aud.*, 763, ff. 16 r° - 17 r°: Akte van acceptatie, Mechelen, 17 juli 1629. Het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas werden niet om een extraordinaris bede gevraagd, zie J. Thielens, *Les assemblées d'états du duché de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse au XVIIe siècle* (Standen en Landen XLIII; Namen, 1968) 52.
- 847 ARAB, *Aud.*, 706, ff. 211 r° - v^o en 214 r°: Akte van geestelijkheid en adel, Brussel, 25 mei 1629, en ordonnantie van Isabella, Brussel, 28 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 16 mei 1629; SAA, *PK*, 1688, ff. 527 v° - 529 v° en 530 r° - 534 r°, 534 v° - 536 r°, 536 v° - 539 r° en 592 r° - 593 r°: 'Propositie by den heer cancellier van Brabant [...] gedaen [...]', 7 mei 1629, Isabella aan de Staten van Brabant, Brussel, 14 mei 1629, opinies van geestelijkheid en adel, 12 en 15-16 mei 1629, en akte van acceptatie, Brussel, 10 juni 1629.
- 848 ARAB, *Aud.*, 706, f. 211 r° - v^o: Akte van geestelijkheid en adel, Brussel, 25 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 16 mei 1629.
- 849 ARAB, *Aud.*, 706, ff. 225 r° - 226 r°: Akte van de Staten van Brabant, Brussel, 30 mei en 9 juni 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2018/1: Isabella aan de Staten van Brabant, 29 mei 1629 (minuut); SA Brussel, OA, 1230, ff. 26 v° en 42 v°.
- 850 CCE, nr. 1405: Isabella aan Filips IV, Brussel, 3 juni 1629.
- 851 SAA, *PK*, 1688, ff. 549 r° - 552 r°: Opinie van de hoofdmannen van de poorterij en de wijkmeesters, 23 mei 1629.
- 852 SA Brussel, OA, 1228, ff. 31 v° - 33 r°: 'Executoriales tegens die het geconsenteert scouwgelt niet en willen betaelen', Brussel, 22 aug. 1629; SA Brussel, OA, 1292, ff. 281 r° - 282 r°: 25 mei 1629. In Limburg en de Landen van Overmaas bestond deze wrevel al langer en hoewel de eerste twee standen er gehouden waren een deel in de bedes mee te betalen, bestonden er in de praktijk toch verschillende uitzonderingen, zie Thielens, *Les assemblées*, 87-92.
- 853 GAH, *OADB*, 5448: Loeff van der Sloat en Van den Velde aan 's-Hertogenbosch, Brussel, 22 feb. 1629; SAA, *PK*, 1688, ff. 410 v° - 421 v°, 449 r° - 456 r° en 504 r° - 507 v°: 'Cortte recollectie van de opinien gemaect by de vier hoofsteden van Brabant op het nieuwe versocht extraordinaris subsidie van sessehondert duysent guldenen eens', 26 feb. 1629, nadere opinies van Leuven en Brussel, 5 en 4 maart 1629, en opinie van de ambachten, 14 maart 1629. In de praktijk lieten de meeste Brabantse magistraten de bede ondertekenen

- indien minstens één lid van de stad op het verzoek was ingegaan, zodat halsstarrig verzet voorbij werd gegaan en zinloos werd. Bovendien kon de vorst de zogenaamde ‘vervanging’ toepassen, waarin hij verklaarde dat de meerderheid van de stemmen in de Staten het geheel verbond, zodat opnieuw een koppige minderheid kon gepasseerd worden, zie Wils, ‘De werking’, 4-5. In Antwerpen entte deze kwestie zich op de oude tegenstellingen binnen het stadsbestuur, met name de vraag of er drie, dan wel vier leden waren, zie R. Boumans, *Het Antwerpse stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit Letteren en Wijsbegeerte 135; Brugge, 1965) 28-9.
- 854 E. Defacqz, *Ancien droit belgique ou précis analytique des lois et coutumes observées en Belgique avant le Code Civil* (Brussel, 1846) 239-42; P. Janssens, ‘De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e-18e eeuw). Problemen en stand van het onderzoek’, in: *TvG* 93 (1980), 454 en 458.
- 855 ARAB, *Aud.*, 776, ff. 2 r° - v° en 93 r° - v°: Instructie voor Le Rœulx en Le Comte, Brussel, 16 juli 1629, en Croix aan Isabella, Gent, 29 juli 1629; ARAB, *RvF*, 186: Rekest van de prelaat van Evergem, s.l., 6 dec. 1632, en van Antoon Triest, Brussel, 26 nov. 1634 (met bijlagen).
- 856 Israel, ‘Olivares and the Government’, 177; Vermeir, ‘Oorlogsvloeck’, 10; Van Meerbeek, *Lagonissa*, nrs. 366 en 409: Lagonissa aan Barberini, Brussel, 5 mei en 21 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 776, ff. 75 r° - 76 r°: Isabella aan Boonen, 26 juli 1629 (minuut; citaat). In Brabant hadden de geestelijken een meerderheid op de tweede en derde stand en daarom kon er niets zonder hen beslist worden, terwijl in de Vier Leden van Vlaanderen de bisschop van Gent, Antoon Triest, zijn prestige in de schaal wierp om hen toegeeflijker te maken op het lopende bedeverzoek, zie ARAB, *Aud.-Zb.*, 2040/3: Isabella aan Triest, 25 juli 1629 (minuut).
- 857 ARAB, *Aud.*, 776, f. 216 r° - v°, 244 r° - 250 r° en 259 r° - v°: Le Rœulx aan Della Faille, Namen, 27 aug. 1629, Estaires aan Isabella, Bersée, 6 sep. 1629, en Finia aan [Della Faille, Bersée, 6 sep. 1629].
- 858 Villermont, *Isabelle*, dl. 2, 278; ARAB, *Aud.*, 776, ff. 2 r° - v°, 4 r° - 5 v°, 15 r° - 16 r°, 17 r° - 18 r° en 105 r° - v°: Instructie voor Le Rœulx en Le Comte, Brussel, 16 juli 1629, Isabella aan de geestelijkheid van Kamerijk, van Vlaanderen, en aan de bisschop van Ieper, 16 juli 1629 (minuten), en ‘Estat et specification de ce que nostre cousin le comte d’Estaires pourra demander à ch[ac]un membre du clergé de Cambray, Artois et Lille’, 16 juli 1629.
- 859 ARAB, *RvF*, 9, ff. 136 r° - 137 r°: 3 okt. 1629.
- 860 ARAB, *Aud.*, 776, ff. 145 r°, 147 r°, 160 r° - v°, 163 r° en 165 r°: Le Rœulx aan Isabella, Crespin-en-Hainaut, 4 aug. 1629, Howardries, 7 aug. 1629, en Saint-Amand-les-Eaux, 12 aug. 1629, aan Della Faille, Crespin-en-Hainaut, 4 aug. 1629, en Isabella aan Le Rœulx, 10 aug. 1629 (minuut).
- 861 ARAB, *Aud.*, 776, ff. 154 r° en 175 r° - 176 r°: Finia aan Della Faille, Marquette-lez-Lille, 5 aug. 1629, en Estaires, 15 aug. 1629.
- 862 Echevarría, *Flandes*, 100-1; ARAB, *Aud.*, 776, ff. 175 r° - 176 r°, 179 r° - 183 v° en 244 r° - 250 r°: Finia aan [Della Faille], Estaires, 15 aug. 1629, Estaires aan Isabella, Estaires, 15 aug. 1629, en Bersée, 6 sep. 1629 (citaat); ARAB, *Aud.*, 690, ff. 75 r° - 76 v°: Akte van acceptatie, Arras, 12 juli 1629.
- 863 M. Cloet, *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen* (Brugge, 1985) 63-6; ARAB, *Aud.*, 776, ff. 119 r° - 120 r°, 124 r° en 168 r° - 169 r°: ‘Liste de ce que les ecclésiastiques de la ch[aste]lnie de Lille ont donné à payer ce mois d’aoust [1629]’, ‘Déclaration des prests q[ue] le comte de Croix a obtenu des prélats et chapîtres de la ville de Bruges [...]’, juli 1629, en [Della Faille] aan [Finia], 12 aug. 1629 (minuut). De brieven van de regeringsgezanten geven een interessant beeld van de Waalse kloosters en abdijen. Twee verslagen zijn het vermelden waard, namelijk twee brieven waarin de graaf van Estaires uitgebreid de

- toestand in verschillende instellingen in Artesië en Cambrésis beschreef. Estaires bewees zich als een scherp waarnemer van de misstanden onder de geestelijkheid. Blangy-sur-Ternoise spande de kroon in zijn verslagen: daar heerste volledig verval, stelde hij vast, '[une] damna[t]ion à tous les religieux et scandal à tous ces paijs'; de abt, vaag verdacht van incestueuze relaties met zijn dochter, betitelde hij genadeloos als 'le petit tyran', zie ARAB, *Aud.*, 776, ff. 179 r° - 183 v° en 244 r° - 250 r°: Estaires aan Isabella, Estaires, 15 aug. 1629, en Bersée, 6 sep. 1629.
- 864 ARAB, *Aud.*, 776, ff. 192 r° - 196 r°: Estaires aan Isabella, Saint-Omer, 18 aug. 1629.
- 865 ARAB, *Aud.*, 776, ff. 125 r° - 126 r° en 337 r°: Staten van opbrengst in Vlaanderen, en Artesië en Rijsel, sep. 1629.
- 866 Wils, 'De werking', 4; Hermans IV/b, nr. 2: 'Advys uyt Brussell en Andtwerpen', 25 en 26 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Drunen aan Grobbendonk, Breda, 30 mei 1629; ARAB, *Aud.*, 776, ff. 216 r° - v^o en 217 r°: Le Roëux aan Della Faille, Namen, 27 aug. 1629, en Isabella aan het Sint-Servaaskapittel van Maastricht, 28 aug. 1629 (minuut); SAA, *PK*, 1689, f. 6 r° - v^o: 4 sep. 1629. Andere cijfers die voor de geestelijkheid genoemd werden, zijn bijzonder twijfelachtig, zoals de 100.000 gulden van de aartsbisschop van Mechelen – als abt van Grimbergen in de Staten vertegenwoordigd: ook de 40.000 van de bisschop van Antwerpen en de 150.000 gulden van Sint-Bernard in Hemiksem berusten niet op de werkelijkheid.
- 867 Vermeir, *In staat van oorlog*, 282-3.
- 868 SAA, *PK*, 1689, ff. 4 r° - 5 r° en 7 v° - 8 v°: Isabella aan Antwerpen, Brussel, 13 aug. 1629, en 'Verbael van de propositie bij den heere cancellier van Brabant [...] gedaen', 20 aug. 1629; SA Diest, *OA*, 265 ff. 39 v° - 40 r°.
- 869 SAA, *PK*, 1689, ff. 14 v° - 20 v°: Opinies van de hoofdmannen van de poorterij en de wijkmeesters, en van de goede mannen van de ambachten, 21 aug. 1629.
- 870 SA Diest, *OA*, 265 ff. 39 v° - 40 r°; SA Herentals, *OGH*, 5: 'Subsidie van jaer 1629'; SAL, *OA*, 316, f. 301 r° - v^o: 14 aug. 1629. De quote van Antwerpen in de Brabantse bedde van 600.000 gulden bedroeg 45.280 gulden. Enkele weken later werd ze echter teruggebracht op 26.000 gulden, als gevolg van de al te zware lasten die de stad had te dragen, zie SAA, *PK*, 1689, ff. 38 r° - 39 r° en 43 v° - 44 r°: Van Parijs aan tresoriers en rentmeesters van Antwerpen, Antwerpen, 28 aug. 1629, en extract uit het resolutieboek van de Staten van Brabant, 4 okt. 1629.
- 871 SAA, *PK*, 1689, ff. 4 r° - 5 r° en 9 r° - v^o: Isabella aan Antwerpen, Brussel, 13 aug. 1629, en opinie van de magistraat, 20 aug. 1629.
- 872 SA Diest, *OA*, 265, ff. 39 v° - 40 r°; SA Diest, *OA*, 267, ff. 91 v° - 92 r° en 101 r° - v^o; SA Herentals, *OGH*, 5: 'Subsidie van jaer 1629'; SAL, *OA*, 316, ff. 280 v° - 281 v°: 3 juli 1629.
- 873 SAA, *PK*, 1689, ff. 25 r° - v^o en 42 r° - 43 r°: 'Liste van de persoonen [...] welke gelt gefurneert hebben op rente tegens den penninck sestien oft ses ende een quaert ten hondert', en Roose aan Edelheer, Antwerpen, 1 okt. 1629.
- 874 ARAB, *Aud.*, 776, f. 154 r°: Finia aan Della Faille, Marquette-lez-Lille, 5 aug. 1629.
- 875 Hermans IV/a, nrs. 13 en 24: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 1 en 2 mei 1629.
- 876 Hermans IV/a, nr. 10: Consult, Brussel, 30 apr. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 27 apr. 1629.
- 877 Hermans IV/a, nr. 24: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629.
- 878 Hermans IV/a, nr. 10: Consult, Brussel, 30 apr. 1629.
- 879 Hermans IV/a, nrs. 15, 26, 30, 31, 48 en 52: [Verreycken] aan Grobbendonk, Brussel, 1 mei 1629, Isabella aan Grobbendonk, Brussel, 3 en 8 mei 1629, Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 4, 11 en 13 mei 1629, en Grobbendonk aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 4 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 5 mei 1629.
- 880 Hermans IV/a, nrs. 48 en 73: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 11 en 15 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan [Ruíz de Pereda], 's-Hertogenbosch, 11 mei 1629.

- 881 Hermans IV /a, nr. 54: Consult, Brussel, 14 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Isabella aan Grobbendonk, Brussel, 15 mei 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 28 mei 1629.
- 882 Hermans II, nr. 7: 's-Hertogenbosch aan de Staten van Brabant, 23 mei 1629; *Grobendonc*, s.f.: Balançon aan Grobbendonk, Breda, 12 mei 1629, en Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 21 mei 1629. Samen met deze laatste brief werden ook brieven van Vande Campe aan Van Kessel overgebracht. Marten van Horenbek, door Balançon Horembecq genoemd, werd geïdentificeerd aan de hand van een akte d.d. 1 aug. 1629, zie Hermans II, nr. 34: Proces-verbaal van de magistraat, 's-Hertogenbosch, 1 aug. 1629. Het werk van Jacobs vermeldt geen rentmeester met die naam, zie B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Brabantse Rechtshistorische Reeks 1; Assen en Maastricht, 1986) 280-3.
- 883 Cornelissen, 'Het beleg', 131; CCE, nr. 1401: Isabella aan Filips IV, Brussel, 3 juni 1629; Hermans IV /a, nrs. 90 en 95: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 2 juni 1629, en Verreycken aan Isabella, Brussel, 5 juni 1629.
- 884 Hermans IV /a, nrs. 97 en 110: Isabella aan Grobbendonk, Brussel, 8 juni 1629, en [Grobbendonk] aan Isabella, ['s-Hertogenbosch], 24 juni 1629.
- 885 B.C.M. Jacobs, "Eene saecke gehorende tot de domestique huijshoudinge ende politie". Stadsaccijnzen in 's-Hertogenbosch in hertogelijke en Staatse tijd', in: *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar Belastingmuseum "Prof. Dr. Van der Poel"* (Zuthen en Deventer, 1987) 69; GAH, OADB, 1480, s.f.
- 886 Hermans II, nr. 7: 's-Hertogenbosch aan de Staten van Brabant, 23 mei 1629.
- 887 Hermans II, nr. 8: Resolutie van de magistraat, 's-Hertogenbosch, 30 mei 1629.
- 888 GAH, OADB, 2696.
- 889 Hermans II, nr. 33: Resolutie van de magistraat, 's-Hertogenbosch, 30 juli 1629.
- 890 Hermans II, nrs. 20, 33 en 35: Resoluties van gouverneur en magistraat, 's-Hertogenbosch, 3 en 30 juli, en 8 aug. 1629.
- 891 Hermans II, nr. 41: Resolutie van de magistraat, 's-Hertogenbosch, 18 aug. 1629; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 892 Hermans II, nr. 49: Resolutie van de magistraat, 's-Hertogenbosch, 5-6 sep. 1629.
- 893 J.H. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch [...]* (Utrecht, 1776-8) dl. 2, 447-8.
- 894 GAH, OADB, 1480, s.f.
- 895 Hermans II, nr. 49: Resolutie van de magistraat, 5-6 september 1629.
- 896 Van Heurn, *Historie*, dl. 2, 447-8; GAH, OADB, 2696. De bespreking van de opbrengsten is volledig op deze akten gebaseerd, tenzij anders aangeduid.
- 897 RSG, f. 602 v°: 22 nov. 1629; GAH, *Arme Gevangenen*, 50, ff. 10 v° - 11 r°.
- 898 GAH, OADB, 1480, s.f.
- 899 Tenzij anders aangeduid, is deze alinea gebaseerd op M. van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam, 2006) 146-214.
- 900 Jacobs, *Justitie en politie*, 36-7.
- 901 A. Peeters, *Vermogensopbouw en materiële leefwereld van de Nederlandse koopman tijdens de 17de eeuw. De familie Vanden Gevel* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1990) 19-30.
- 902 Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 56-60.
- 903 Hoewel er slechts één vrouw als begin aangeduid staat (Marijken dochter van wijlen Arndt van Bulgoijen), zijn er waarschijnlijk meer beginnend onder de elf andere vrouwen die enkel met hun voornaam en 'dochter van' vernoemd werden.
- 904 J. Hanus, *Pecunia nervus rerum. Renteniens en de publieke kredietmarkt te 's-Hertogenbosch (eerste helft zestiende eeuw)* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2005) 158-75.

- 905 Hermans II, pp. 249-50, en nr. 49: Resolutie van de magistraat, 's-Hertogenbosch, 5-6 sep. 1629.
- 906 Hermans II, p. 250.
- 907 Hermans II, nr. 55: Verklaring van de Staten-Generaal, Vught, 14 sep. 1629; RSG, f. 602 v°: 22 nov. 1629.
- 908 H. Berry (ed.), *Sir John Suckling's Poems and Letters From Manuscript* (London, Ont., 1960) 57-9: Suckling aan Middlesex, Brussel, 3 mei 1630.
- 909 M.C. 't Hart, *The Making of a Bourgeois State. War, Politics and Finance during the Dutch Revolt* (Manchester en New York, 1993) 71-109.
- 910 't Hart, *The Making*, 159-80.
- 911 E. Rooms, 'De weerslag van de oorlogsvoering op de burgerbevolking van de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de 17de eeuw (1667-1700)', in: R. Fagel en D. Onnekink (reds.), *Oorlog & samenleving in de Nieuwe Tijd* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 3; Maastricht, 2005), 34-5; Parker, *The Army of Flanders*, 124-31; NADH, SG, 4953: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 16 mei 1629.
- 912 ARAB, *Aud.*, 776, ff. 218 r° - 219 r°: Isabella aan [het kapittel van Ste.-Waudru in Bergen], 31 aug. 1629 (minuut).
- 913 *Grobendonc*, s.f.: Grobendonc aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 2 mei 1629.
- 914 J. Keegan, *The Face of Battle* (Londen, 1976) 32-3; D. Winter, *Death's Men. Soldiers of the Great War* (Londen, 1979) 16-7. Zie bijvoorbeeld P. Smith, *Trial by Fire. A People's History of the Civil War and Reconstruction* (New York e.a., 1990) 53-84.
- 915 G. Mortimer, *Eyewitness Accounts of the Thirty Years' War 1618-48* (Basingstoke, 2002); Parker, *The Army of Flanders*.
- 916 Harline, *Miracles*, 141-68 (hier 151). Hoewel een groot deel van haar bekentenis verzonnen was en het gedrag van Aldegonde Walre als mythomaan kan beschouwd worden, geven haar verklaringen toch een realistisch beeld van de soldaten. Eén van haar verklaringen betrof bijvoorbeeld de moord op een soldaat, die ze zou neergestoken hebben met een mes, maar na nader onderzoek bleek deze moord gepleegd te zijn door een kameraad na een ruzie over een vrouw, zie p. 165.
- 917 F. González de León, 'Soldados platicos and caballeros: The Social Dimensions of Ethics in the Early Modern Spanish Army', in: D.J.B. Trim (red.), *The chivalric ethos and the development of military professionalism* (Leiden e.a., 2003) 251; E. Swart, 'From 'Landsknecht' to 'Soldier': The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century', in: *International Review of Social History* 51 (2006) 77-9 en 91-2; F. Vanhemelryck, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken* (Leuven, 2004) 15-66; H.L. Zwitzer, 'De militie van den staat'. *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam, 1991) 55-6; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 58-62.
- 918 Bor, *Geleghetheyt*, 276.
- 919 SAG, OA, rks. 210, nr. 1: Verklaring van Martin la Roche, Gent, 4 mei 1630; SAG, OA, rks. 211, nr. 11: Ronceau aan Gent, Sint-Jansteen, 18 apr. 1630, en s.l., s.d. In die zin vertoonde de wereld van de soldaten enige gelijkens met andere verschoppelingen van de zeventiende-eeuwse samenleving, de zigeuners, vaak een verzamelnaam voor rondtrekkende marginalen voor wie gefingeerde of aangenomen namen eveneens gebruikelijk waren, zie O. van Kappen, *Geschiedenis der zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420 - ± 1750)* (Assen, 1965) 528.
- 920 Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 29-30; ARAB, *RvF*, 45: Rekest van François vanden Eynden, s.l., 17 okt. 1629.
- 921 B.R. Kroener, "'The Soldiers are very Poor, Bare, Naked, Exhausted". The Living Conditions and Organisational Structure of Military Society during the Thirty Years' War', in: Bussman en Schilling, 1648, 289; F. Vanhemelryck, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de*

- Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, 97; Brussel, 1981) 366; Parker, *The Army of Flanders*, 153-4.
- 922 C.M. Schulten en J.W.M. Schulten, *Het leger in de zeventiende eeuw* (Fibulareeks 43; Bussum, 1969) 57-61; Swart, 'From *'Landsknecht'* to *'Soldier'*', 83-6; StAW, *Magistratsregistratur*, capsel 111, nr. 11, ff. 3 r° - 6 v°: 'Wachtordnung', Wezel, 27 sep. 1629. Zie ook RRvS, dl. 2, pp. 204-5; 12 sep. 1629; NADH, HKZ, 252, passim; RAG, *OvG*, 199, ff. 3 v°, 33 r° en 74 v°: 5 jan., 13 maart, en 20 mei 1629; SA Aalst, *Land van Aalst*, 6, ff. 24 r° en 37 r°: 2 maart en 7 nov. 1629.
- 923 W. Thomas, 'De val van het Nieuwe Troje', in: Idem, *De val van het Nieuwe Troje*, 13.
- 924 S. Savery en B. Florisz. van Berckenrode, *Expugnatio Sylvaë-Ducis A^o 1629* (Den Haag, 1631).
- 925 Hermans III/a, nr. 10: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 19 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. 8: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 14/24 juni 1629; RRvS, dl. 1, pp. 306-7, 335-6 en 347: 12, 25 en 29 (citaat) mei 1629.
- 926 KHA, *EC*, 322: Rekest van de kwartiermeesters van Ernst Casimir, [voor 's-Hertogenbosch], s.d.
- 927 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; NADH, *SG*, 4953: Frederik Hendrik aan de SG, Vught, 5 mei 1629.
- 928 Hermans III/a, nr. 13: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 13 juni 1629.
- 929 RRvS, dl. 1, p. 78: 9 feb. 1629.
- 930 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 550-1; Van Lennep, 'Een onbekend bericht', 191.
- 931 Prempart, *Verhael*, 13 en 14; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 22 juni 1629 o.s.
- 932 Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 37.
- 933 H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.; Prempart, *Verhael*, 13; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 22 juni 1629 o.s. Ook in juli brak brand uit, zie Nanninga Uitterdijk, *Registers*, nr. 6605: 13 juli 1629 o.s.
- 934 Van Bommel, *Beschryving*, dl. 2, 950; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 550-1; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2053: Nassau aan Isabella, Steenderen, 13 sep. 1629; GAdA, *OA Amersfoort*, 22, f. 462 r° - v^o: [17 aug. 1629 o.s.]; HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 93.
- 935 NADH, HKZ, 252, pp. 851, 877 en 933.
- 936 ARAB, *RvF*, 45: Rekest van Guillaume vande Velde, s.l., [1629].
- 937 B. Donagan, 'Codes and Conduct in the English Civil War', in: *Past and Present* 118 (1988) 85-7; F. Rousseau, *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18* (Parijs, 2003) 192-5; Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 36-7; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 122-5.
- 938 J. Falkner, *Marlborough's Wars. Eyewitness Accounts 1702-1713* (Barnsley, 2005) 19; Parker, *The Army of Flanders*, 150-1.
- 939 NADH, HKZ, 252, pp. 899 en 911. Zie ook Donagan, 'Codes and Conduct', 83.
- 940 *Privy Council 1628-1629*, nr. 1154: 17 maart 1629; RABW, *Gemeentelijk OA Melsele*, 29: Rekening van Adriaen de Munck, [Melsele], 5 juni 1630, ff. 72 r° en 74 r°.
- 941 ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: Ordonnantie van Isabella, 7 mei 1629 (minuut); RABW, *Gemeentelijk OA Melsele*, 29: Rekening van Adriaen de Munck, [Melsele], 5 juni 1630, ff. 65 r° en 65 r°; RABW, *Land van Waas*, 1456: 'Declaratie van de wagen diensten by de prochie van Melcellen gedaen sichten den XXII.en junij 1628 tot den XX.en junij 1630', en 'Staet van haudenisse van de Spaeng.den van tercio don Loysz de Benavides gecommen logieren binnen Melcellen [...]', s.d.
- 942 I. van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 2001) 190-4; H. van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam, 2000) 77-8 en 200-1; Parker, *The Army of Flanders*, 150; Rooms, 'De weerslag', 41; GA, *OA Arnhem*, 14, ff. 93 v° - 94 r°: 22 okt. 1629 o.s.
- 943 AAM, *Acta Vicariatus. Legervicariaat*, register 2, pp. 23-4.

- 944 GAH, *Not. Arch.*, 2680, f. 132 r°: Machtiging voor Jan Costers, 's-Hertogenbosch, 2 juni 1629 (minuut)
- 945 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 523.
- 946 Van Tricht, *Hooft*, nr. 326: Hooft aan Baek, Muiden, 31 juli 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 76 r° - v^o, 82 r° - 83 r° en 96 r° - 97 r°: Van den Bergh aan Isabella, Dieren, 24 en 26 (met bijlage) aug. 1629, en Bocholt, 31 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2053: Nassau aan Isabella, Steenderen, 13 sep. 1629 (met bijlage); GA, *SKZ*, 108: Rekening van het kerspel Winterswijk, 29 dec. 1629 o.s., f. 26 v°; KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 1 en 16 aug. 1629.
- 947 Hermans III/a, nrs. 2 en 3: GtV aan de SG, Crèvecoeur, 2 en 3 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecoeur, 24 en 26 apr. 1629 o.s.
- 948 RSG, ff. 506 vo - 507 ro: 3 sep. 1629; ARAB, *RvF*, 45: Rekest van Anthonie Adriaensen van Bochoven, s.l., [1629]; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 8 aug. 1629; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 14: 3 en 10 sep. 1629; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 58; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 152; BHIC, *Kwartier van Peelland*, 194, ff. 35 r°, 36 v°, 37 r° - v^o, 38 r° en 40 r° - 42 v°.
- 949 Hermans IV/a, nr. 70: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 21 mei 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Vught, 12 mei 1629 o.s.
- 950 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 22 juni 1629 o.s.
- 951 'Journael', 71; NADH, *HKZ*, 252, p. 841.
- 952 Van Voorne, 'Dagboek', 6; 'Journael', 75; GAH, *OADB*, 40: Kladblaadje, s.d.
- 953 Bor, *Geleghentheit*, 267-71; Van Bommel, *Beschryving*, dl. 2, 945; GAaA, *SA Amersfoort*, 22, ff. 455 r°, 458 r° en 458 v°: [17], 20 en 21 aug. 1629; GAaA, *SA Amersfoort*, 1700: Verschillende rekeningen, okt. - nov. 1629 o.s.
- 954 Kipp, *Wesel*, 67; RSG, f. 586 r°: 6 nov. 1629; NADH, *SG*, 4954: GtV aan de SG, Wezel, 27 aug. 1629; NADH, *SG*, 4955: GtV aan de SG, Wezel, 1 sep. 1629.
- 955 ARAB, *d'Ursel*, R.6: 'Pour assiéger la ville de Bolducq semble [...] qu'il seroit nécessaire ce que s'ensuyt', s.d. Zie ook Van Gurp, 'De ontvolking', 409-10.
- 956 Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente*, 6-7; Schulten en Schulten, *Het leger*, 63-5; Duker, *Voetius*, 306-7 en 311-4; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 7 mei 1629 o.s., en Vught, 16 mei 1629 o.s.
- 957 ARAB, *Contadorie en Pagadorie*, 19, ff. 199 r° en 256 r° - v^o: Rekesten van Philippe de Licques en de graaf van Croix, s.l., 29 maart en 30 juni 1629: '[Ils] meurent comme [des] bestes'.
- 958 Parker, *The Army of Flanders*, 145-6; AAM, *Archivalia Aartsbisshoppen van Mechelen*, 22, f. 23 r° - v^o: 3 en 18 maart, en 22 apr. 1629.
- 959 RABW, *Land van Waas*, 1456: 'Staet van haudenisse van de Spaeng.den van tercio don Loyz de Benavides gecommen logieren binnen Melcellen [...]', s.d.; SAL, *OA*, 3716: 'November 14 1629 syn innegecomen [...]'.
- 960 *Chansons, Composées tant sur le Siege de Bolducq: que de la prise & du sur plus qui s'est passé durant ledit Siege* (Amsterdam, 1629) s.p. (citaat). In een ander lied, het 'Chanson Sur la rendition de Bolducq' wordt daarentegen wel gespot met de katholieken, die onder meer 'Baalins' - volgelingen van Baäl - genoemd worden.
- 961 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Gamalerio, 's-Hertogenbosch, 11 mei 1629; ARAB, *Contadorie en Pagadorie*, 19, f. 171 r°: Rekest van Christophorien Vouchts, ['s-Hertogenbosch], 2 jan. 1629.
- 962 Bor, *Geleghentheit*, 260; ARAB, *RvF*, 45: Rekest van Sebastien Claessen, s.l., 20 okt. 1629 (met bijlage). Zie verder ook Cornelissen, *Romeinsche bronnen*, nr. 438: Relatie over de Hollandsche missie der capucijnen [...], 2 okt. 1629; *MFH*, 114; Souterius, 'Eben-Ezer', 62-3; GAH, *Clarissenklooster 's-Hertogenbosch*, 86, f. 99 v°; GAH, *OADB*, 1481, f. 129 r°; *StAW*, *Stadtrechnungen*, 276, p. 124.

- 963 Parker, *The Army of Flanders*, 146-7 en 152-3; AAM, *Acta Vicariatus. Legervicariaat*, 39; AAM, *Acta Vicariatus. Legervicariaat*, 42, pp. 22-3 (citaat).
- 964 GAH, *Not. Arch.*, 2664, ff. 24 r° - 26 r°: Testament van Eustaes le Roulx, 's-Hertogenbosch, 11 juni 1629.
- 965 W. Frijhoff, 'Signs and Wonders in Seventeenth-Century Holland. An Interpretative Community', in: Idem, *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History* (Hilversum, 2002) 137-52; W. Frijhoff, 'The Function of the Miracle in a Catholic Minority. The United Provinces in the Seventeenth Century', in: Idem, *Embodied Belief*, 111-36; Harline, *Miracles*, 157-8; Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 71-6; Parker, *The Army of Flanders*, 152-3; Schulten en Schulten, *Het leger*, 34-5; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 276-82; Van Voorne, 'Dagboek', 26-7 en 40 (citaat); *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 966 ARAB, *d'Ursel*, L.266, C. N° 6 : 'R[elati]on des soldats effectiffs faicte le 13 de 7bre 1629'. Alle vermeldingen van verliezen en effectieven in deze paragraaf zijn op dit stuk gebaseerd.
- 967 Israel, 'The Road to Rocroi', 71-3; Van Nimwegen, 'Siege Warfare', 116.
- 968 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 23 juni.
- 969 V. Enthoven, 'Een stad te ver. De materiële verzorging van het garnizoen van Oostende', in: Thomas, *De val van het nieuwe Troje*, 65; ARAB, *d'Ursel*, L.266, C. N° 6 : 'R[elati]on des soldats effectiffs faicte le 13 de 7bre 1629'. Bij deze berekingen moet rekening gehouden worden met het feit dat het garnizoen van Oostende, in tegenstelling tot dat van 's-Hertogenbosch, wel kon afgelost worden over zee.
- 970 Alle verdere verwijzingen naar verliezen onder het Bossche garnizoen zijn eveneens op dit document gebaseerd.
- 971 ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 3: Verklaring van Appelman, Virion en Berwouts, 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629.
- 972 Frenken, 'Dagboek', 41.
- 973 Anderson, *War and Society*, 64.
- 974 ARAB, *Aud.*, 634, f. 143 r° - v^o: Van den Bergh aan Isabella, Bocholt, 9 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Haaren, 5 juli, Ringelberg, 25 juli 1629, s.l., 18 sep., en Roermond, 16 nov. 1629; RABW, *Land van Waas*, 1601: 'Extract vuyt sekeren staet van die van Beveren [...]', 7 nov. 1674.
- 975 RABW, *Land van Waas*, 1456: 'Staet van haudenisse vande Spaeng.den van tercio don Loyz de Benavides gecommen logieren binnen Melcellen [...]', s.d.; SAL, *OA*, 3716: 'November 14 1629 syn innegecomen [...]. Op een ingevoegd kladblaadje noteerde een klerk de sterkte van elke compagnie aan de stadspoort. De sterkste had nog 32 soldaten, de zwakste 20.
- 976 Aitzema, *Historie*, 821; Van Voorne, 'Dagboek', 23.
- 977 Zie bijvoorbeeld Heinsius, *Histoire*, 184-5; 'Journael', 82.
- 978 Aitzema, *Historie*, 855-6; KHA, *EC*, 434: Slijp aan Ernst Casimir, Hattem, 11 / 21 aug. 1629.
- 979 StAW, *Stadtrechnungen*, 276, pp. 124 en 127.
- 980 GA, *HvG*, 1021: HvG aan de schout van Barneveld, 26 okt. 1629 o.s. (minuut). Dat de gehangene bij nacht mocht worden verwijderd, is niet uitzonderlijk, gezien de huiver die onder de bevolking tegenover dergelijke doden bestond.
- 981 Frenken, 'Dagboek', 16-7; GAH, *Zinnelozenhuis Reimier van Arkel*, 905, s.f.
- 982 P. Moelans, "En spreekt mij van geen sterven meer...". *Over de dood in het wereldlijke volkslied van de Zuidelijke Nederlanden (17de-18de eeuw)* (Emoties, Geschiedenis, 1; Leuven, 2003) 105; 'Journael', 76; HCO, *HA Almelo*, 3680, pp. 30-1.
- 983 M. Pieters e.a., 'De materiële bronnen over het beleg van Oostende of de archeologie van een in de vroege zeventiende eeuw zwaar geteisterde stad', in: Thomas, *De val van het Nieuwe Troje*, 139.
- 984 Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 516.
- 985 Van Voorne, 'Dagboek', 44.

- 986 Markham, "The Fighting Veres", 437-8; Bor, *Geleghentheit*, 335; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 10 aug. 1629 o.s.
- 987 G. Martin, *Histoire et généalogie des maisons de Ligne et d'Arenberg* (La Ricamarie, 2003) dl. 2, 182; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2043/1: Aarschot aan Isabella, Namen, 22 aug. 1629. Het lichaam van luitenant Verreycken, een andere vooraanstaande gesneuvelde, werd uit het Spaanse ontzettingsleger overgebracht naar de Kapellekerk in Brussel, waar het in het familiegraf werd bijgezet, zie RAG, *OvG*, 631: Maurissens aan Zevecote, Brussel, 8 juli 1629.
- 988 'Journael', 82. Zie ook *A Iornall*, 11; Bor, *Geleghentheit*, 269.
- 989 Hermans III/a, nr. 80: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 7 sep. 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629.
- 990 Hermans III/a, nr. 86: Barentsz., Jensema en Van Goch aan de SG, 's-Hertogenbosch, 13 okt. 1629; *Diocèse*, f. 63 r° - v^o: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan. 1630; NADH, SG, 4955: GtV aan de SG, 's-Hertogenbosch, 13 okt. 1629.
- 991 BHIC, *DB Berlicum*, 83, s.f.;
- 992 A.H.M. Kerkhoff, *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger* (Nijmegen, 1976) 47-8; 'Description du siège de la ville de Bois-le-Duc, assiégé des le premier de May 1629 [...]', in: C.R Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffende het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Eerste stuk* ('s-Hertogenbosch, 1860) 95; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629; GAH, *NB*, 184, s.f. Zie voor dysenterie – of een gelijkende ziekte – als gevolg van ondervoeding tijdens een beleg ook J. Kenyon en J. Ohlmeyer, *The Civil Wars. A Military History of England, Scotland, and Ireland 1638-1660* (Oxford, 1998) 215.
- 993 R. Leboutte, 'D'Austerlitz à Liège, mourir dans les armées de Bonaparte', in: *TvG* 91 (1978) 443-4. Zie voor dergelijke meldingen tijdens het beleg onder meer KHA, *EC*, 120: Slijp aan Ernst Casimir, Hintham, 18/28 aug. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Crèvecoeur, 28 apr. 1629 o.s., en voor 's-Hertogenbosch, 2 aug. 1629 o.s.
- 994 GA, *Heren en Graven van Culemborg*, 745: Schmelzing aan Culemborg, Vught, 7 mei 1629.
- 995 HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 32.
- 996 Hermans III/a, nr. 61: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 31 juli 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 22 juni 1629 o.s.
- 997 ARAB, *Aud.*, 633, f. 244 r°: Van den Bergh aan Isabella, bij Grave, 21 juli 1629; KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 27 juli en 26 sep. 1629.
- 998 Parker, *The Army of Flanders*, 141-2; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: Ordonnanties van Isabella, 25 juli, 18 aug. en 10 sep. 1629 (minuten); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: Isabella aan Grobbendonk, 23 sep. 1629 (minuut); SAM, *OA*. C. *Magistrat Correspondance*, série XII, nr. 5: Van den Bergh aan Mechelen, Diest, 14 juni 1629, en Isabella aan Mechelen, Brussel, 18 aug. en 20 sep. 1629.
- 999 ARAB, *RvF*, 9, f. 45 r°: 20 juni 1629.
- 1000 KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 26 sep. 1629; SAL, *OA*, 46, ff. 305 v° - 306 r° en 306 v° - 307 r°: 28 aug. en 1 sep. 1629.
- 1001 Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 49-50; RRvS, dl. 2, pp. 86-7: 2 aug. 1629.
- 1002 GA, *OA Arnhem*, 339: Nijmegen aan Arnhem, 18 juli 1629 o.s.; KHA, *EC*, 221: Utrecht aan Ernst Casimir, 29 sep. o.s. en 5/15 okt. 1629.
- 1003 J. de Hond, 'Het beleg van 's-Hertogenbosch op doet', in: *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* 19/1 (2005) 25; Limonard, 'Het beleg', 124-5.
- 1004 Hermans IV/b, nr. 4: Ploos aan de SvU, voor 's-Hertogenbosch, 4-5 juni 1629 o.s.
- 1005 RRvS, dl. 1, p. 387: 18 juni 1629.
- 1006 RRvS, dl. 1, pp. 384-5: 16 juni 1629; NADH, *PR*, 487, ff. 41 v° - 17 r°: 17 maart 1630.
- 1007 Parker, *The Army of Flanders*, 142-3; ARAB, *Contadorie en Pagadorie*, 19, f. 321 r° - v^o: Rekest van de weduwe van Jacques Feuron, s.l., 20 okt. 1629; ARAB, *RvF*, 9, f. 42 r°: 2 juni 1629.
- 1008 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2003/2: San Juan aan Verreycken, Brussel, 2 okt. 1629.

- 1009 Van der Vlis, *Leven in armoede*, 193.
- 1010 KHA, *EC*, 390: Heymann aan Ernst Casimir, s.l., 17 aug. 1631. Diezelfde voorwaarde werd ook gesteld aan soldaat Reinier Danse, die voor Den Bosch zijn beide ogen verloor, zie RRvS, dl. 2, p. 258: 12 okt. 1629. Zie verder nog RSG, f. 539 r°: 1 okt. 1629; NADH, *PR*, 487, ff. 41 v° - 46 r°: 17 maart 1630 o.s.
- 1011 Hermans III/a, nr. 31: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 juni 1629; RSG, ff. 602 r° en 623 v°: 22 nov. en 13 dec. 1629; KHA, *EC*, 317: Van Essen e.a. aan Ernst Casimir, Vught, 25 juni 1629; NADH, *SG*, 4955: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 3 juli 1629 (met bijlage). Zie ook Markham, "*The Fighting Veres*", 437-8; NADH, *SG*, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 26 aug. 1629.
- 1012 'Journael', 87.
- 1013 Van Voorne, 'Dagboek', 45. De Naamse burgers die in het najaar van 1630 slaags raakten met oproerige Bourgondiërs van Montclé hoorden hun tegenstanders ook 'Tue! Tue!' schreeuwen, zie ARAB, *Aud.*, 766, ff. 311 r° - 319 v°: Diverse getuigenverklaringen, Namen, 12 sep. 1630.
- 1014 J. Verberckmoes, *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw* (Nijmegen, 1998) 173; A Jornall, 2 en 9; Bor, *Gelegentheit*, 284-6; *La ville de Boisleduc*, p. 21.
- 1015 SAA, *IB*, 268: De Letter aan Van Immerseel, Anwerpen, 5 sep. 1629. Zie ook Heinsius, *Histoire*, 172-3.
- 1016 'Journael', 69.
- 1017 'Journael', 69 en 71; *La ville de Boisleduc*, p. 28.
- 1018 Heinsius, *Histoire*, 137. De haat tegenover de Fransen schijnt algemeen geweest te zijn in de Zuidelijke Nederlanden, getuige ook deze opmerking van Willem van Oldenbarnevelt: 'Alhier is die natie [Frankrijk] weyniger als eenige bemint', zie Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1452: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 30 nov. 1629.
- 1019 Heinsius, *Histoire*, 80; 'Journael', 69-70.
- 1020 Donagan, 'Codes and Conduct', 78-81; González de León, 'Social Dimensions', 253; KHA, *EC*, 313: Verklaringen van Roleff Welinck en Trijentgen Jacobs, Zutphen, 24 aug. 1629 o.s.
- 1021 Donagan, 'Codes and Conduct', 74-83; González de León, 'Social Dimensions', 235-65.
- 1022 KHA, *EC*, 407: Misslich aan Ernst Casimir, Bredevoort, 8/18 sep. 1629.
- 1023 González de León, 'Social Dimensions', 262; Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 38.
- 1024 Zie onder meer Heinsius, *Histoire*, 178-9.
- 1025 UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, Vught, 23 mei 1629 o.s.
- 1026 C. Gietman, 'Eer en geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1550-1700)', in: G. Marnef en R. Vermeir (reds.), *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 1; Maastricht, 2004) 75-94; J.M. Smith, *The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600-1789* (Ann Arbor, 1996) 39-40; HAB 668: Van den Bergh aan Warfusée, [ca. 13 jan. 1630] (minuut).
- 1027 Hermans IV/a, nr. 61: Balançon aan Isabella, Breda, 18 mei 1629.
- 1028 Smith, *The Culture of Merit*, 38-9; Heinsius, *Histoire*, 146-7; *Court récit*, s.f. Tekenend voor dit (zelf)beeld is het grafschrift van de Franse edele Henri de Vassinhac, in Vught: de tekst raadt de lezer, in casu de vader, aan niet te huilen om zijn dood, omdat 'mooie wonden een mooie dood maken' en tranen daarbij niet gepast zijn ('SISTE PATER LACHRIMAS, NON TALI RORE RIGANTUR QUÆ PULCHRAM FACIUNT VULNERA PULCHRA NECEM'), zie K. Scholten van Aschat, *Met vergetelheid beloond. Een andere kijk op het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629* ('s-Hertogenbosch, 2003) 64. Zie verder ook NADH, *SG*, 4955: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 3 juli 1629 (met bijlage).

- 1029 Bor, *Geleentheydt*, 322; De Meester de Ravestein, *Lettres*, nr. 131: Chifflet aan Bagno, Brussel, 31 aug. 1629; *Court récit*, s.f.; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: 'Relación de la gente de guerra, comprehendida los oficiales, que salio de la villa de Vessel, burgo, fuertes y media luna a 19 del presente, segun la relación dada del enemigo [...]', [aug. 1629]; StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 69-81; StAW, *Stadtrechnungen*, 276, pp. 124 en 127. Bij de inname van Wezel sneuvelen slechts drie kapiteins, namelijk Carlos de Barrio Nuevo, Francisco Mingo Juan en Euxenio Ximenez. Voor vermeldingen van het sneuvelen van Chimay in Wezel, die alle op dezelfde bron lijken terug te gaan, zie M. Gachard, *Notice des archives de M. le duc de Caraman, précédée de recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont* (Brussel, 1845) 53; Villermont, *L'infante Isabelle*, dl. 2, 279, n. 1; Martin, *Histoire et généalogie*, dl. 2, 182.
- 1030 Smith, *The Culture of Merit*, 28-42; *Chansons, Composées [...] sur le Siege de Boldocq [...]*, s.p.; ARAB, *Contadorie en Pagadorie*, 19, f. 321 r° - v^o: Rekest van de weduwe van Jacques Feuron, s.l., 20 okt. 1629. Voor de Engelse vrijwilligers, zie Markham, "The Fighting Veres", 436.
- 1031 SAA, *IB*, 746: Cruesens aan Du Jon, Maastricht, 6 juli 1629.
- 1032 Hermans IV/a, nr. 184: Nouvelle, Rotterdam, 28 aug. 1629.
- 1033 Zie ook Kaiser, 'Inmitten des Kriegstheaters', 285-6.
- 1034 *Court récit*, s.f.
- 1035 KHA, *EC*, 374: Frentz aan Ernst Casimir, Rees, 10/20 aug. 1629.
- 1036 Smith, *The Culture of Merit*, 46-8. Zie ook Rousseau, *La guerre censurée*, 64-72.
- 1037 F. González de León, "Doctors of the Military Discipline". Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period', in: *Sixteenth Century Journal* 27 (1996) 61-85; ARAB, *Aud.*, 641, ff. 48 r° - 50 r°: Della Faille aan Brito, 29 juni 1629 (minuut).
- 1038 Heinsius, *Histoire*, 75-8. Het ideaalbeeld van de bevelhebber is op deze bladzijden gebaseerd, tenzij anders aangeduid.
- 1039 GA, *HGC*, 1483: Junius aan Willem van Nassau, Vught, 24 juni 1629.
- 1040 *Court récit*, s.f.
- 1041 *Memoires de la vie de Frederic Maurier de la Tour d'Auvergne, duc de Bouillon [...]* (Amsterdam, 1693) 17.
- 1042 UA, *HA Amerongen*, 4121: Brederode aan Wijts, Utrecht, 3/13 aug. 1629.
- 1043 A.J.M. Koenhein en J. Heniger, 'Johan Wolfert van Brederode, 'In opbloey neergetogen'', in: A.J.M. Koenhein e.a. (reds.), *Johan Wolfert van Brederode 1599-1655. Een Hollands edelman tussen Nassau & Oranje* (Vianen en Zutphen, 1999) 18; O. Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert (Niederlande-Studien 11; Münster, 1997) 115-23 en 183-99. Zie ook G.H. Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam, 2005) 83-5.
- 1044 *Court récit*, s.f.
- 1045 Zo werd onder meer verteld dat Frederik Hendrik aan een wisse dood ontsnapt was toen hij in de loopgraven met één van zijn 'guarden' sprak. Hij tekende met een stok instructies in het stof, toen plots 'een koghel quam door de Blinden'. Het projectiel vloog tussen beide mannen in en trof een oude gardesoldaat in het voorhoofd 'soo dat hy voor sijn voeten doodt viel'. Zie H[exham], *Historisch Relaes*, s.p.
- 1046 Prepart, *Verhael*, 16-7.
- 1047 *Court récit*, s.f.
- 1048 'Journael', 72. Gegevens uit de Eerste Wereldoorlog versterken dit beeld. Uit de talloze ooggetuigenverslagen, egodocumenten en brieven die de Franse historicus Frédéric Rousseau onderzocht, komt telkens hetzelfde beeld naar voor, een beeld dat beantwoordt aan de geïdealiseerde beschrijving van Heinsius en anderen, zelfs aan het adellijke

- zelfbeeld. De officieren die het respect genoten van hun manschappen, waren die officieren die mee in de loopgraven waren, die mee in de aanval gingen, kortom, die het leven van de soldaten deelden en daarmee de bewondering en het respect van hun manschappen afdwongen. Zie Rousseau, *La guerre censurée*, 64-125.
- 1049 Kaiser, 'Inmitten des Kriegstheaters', 285-6; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, s.l., 18 sep. 1629; ARAB, *GR-SP*, 1573, ff. 58 r° - 59 r°: 'PARADOXE EN FORME DE Concept ou dessein contenant un principe pour diviser et ruiner les rebelles de Hollande', s.d. (citaat).
- 1050 UA, *SvH*, 4121: Solms aan Wijts, [voor 's-Hertogenbosch], s.d. Ook in de Betuwe moest de prins ingrijpen, toen daar enkele officieren weigerden te gehoorzamen aan de Franse kolonel Hauterive, zie NADH, *CA*, 975: Frederik Hendrik aan Hauterive, Vught, 24 aug. 1629.
- 1051 *Court récit*, s.f.
- 1052 NADH, *HKZ*, 252, p. 877. De gegevens over Staatse deserteurs zijn alle afkomstig uit deze rol van de Hoge Krijgsraad, tenzij anders aangeduid.
- 1053 RAG, *OvG*, 199, f. 93 v°: 27 juli 1629; UA, *SvU*, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 30 juli 1629 o.s.
- 1054 UA, *SvU*, 264-34, s.f.: 2 juli 1629 o.s.
- 1055 Hermans IV/a, nr. 70: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 21 mei 1629; 'Description', 95; 'Journael', 73; *Grobbendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 6 mei 1629.
- 1056 Van Veen, 'Brieven', nr. 20: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juni / 4 juli 1629; HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 93.
- 1057 ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 6 aug. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: Isabella aan Balançon, 20 en 29 mei 1629 (minuten), en [Verreycken] aan [Ruiz de Pereda], [juli - aug. 1629] (minuut); ARAB, *RvF*, 9, f. 86 r°: 17 aug. 1629.
- 1058 RAG, *OvG*, 199, f. 85 v°: 12 juli 1629.
- 1059 Bor, *Gelegentheyd*, 203; Van Veen, 'Brieven', nr. 20: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 24 juni / 4 juli 1629.
- 1060 Van Voorne, 'Dagboek', 36; GA, *HvG*, 954: Graafschap aan het HvG, Zutphen, 12 mei 1629 o.s.
- 1061 Hermans III/a, nr. 82: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 29 aug. 1629.
- 1062 Bambauer en Kleinholz, 'Die Chronik', 377.
- 1063 Gutmann, *War and Rural Life*, 5.
- 1064 F. Küch (ed.), *Landtagsakten von Jülich-Berg. Erster Band 1624-1630* (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 11; Düsseldorf, 1925) nrs. 426, 428, 429 en 433: Resolutie van de Staten van Gulik en Berg, Düsseldorf, 7-8 juni 1629, stadhouder en raad te Düsseldorf aan Palts-Neuburg, 23 juni en 7 juli 1629, Palts-Neuburg aan de stadhouder en raad te Düsseldorf, Neuburg, 26 juni 1629; NADH, *SG*, 4953: Gendt aan Frederik Hendrik, Soest, 8 juli 1629 o.s., en Hessell aan de SG, Emmerik, 21 juni 1629 o.s.
- 1065 RSvH 1629, p. 125: 31 juli 1629; NADH, *SG*, 4953: HvG aan de SG, Arnhem, 16/26 juli 1629 o.s., GtV aan de SG, Arnhem, 28-29 juli 1629, en Kwartier van de Veluwe aan de SG, Arnhem, 27 juli 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4954: HvG aan de SG, Arnhem, 20/30 juli 1629.
- 1066 A. de Bakker en D. Schlüter, 'Gott betert desen tiid'. *Jonker Sweder Schele: ooggetuige van de Tachtigjarige Oorlog* (Oldenzaal, 1995) 136; NADH, *SG*, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 2 aug. 1629.
- 1067 D.E.A. Faber, 'Politiek en bestuur in een soeverein gewest (1581-1674)', in: *De geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780* (Utrecht, 1997) 223-4; Bor, *Gelegentheyd*, 260; Van Bommel, *Beschryvinge*, dl. 2, 947-8.
- 1068 Van Bommel, *Beschryvinge*, dl. 2, 948-9; RSvH, p. 177: 25 aug. 1629. Het is duidelijk dat Van Bommel zich bij deze beschrijving gebaseerd heeft op Pieter Bor, zie Bor, *Gelegentheyd*, 270-1.

- 1069 Boerwinkel, *Cronyk*, 56; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 537.
- 1070 Souterius, 'Eben-Ezer', 11; Van Lennep, 'Een onbekend bericht', 191.
- 1071 NADH, *SG*, 4954: Eck aan de SG, Wageningen, 14/24 aug. 1629.
- 1072 KHA, *EC*, 203: Deventer aan Ernst Casimir, 5/15 sep. 1629.
- 1073 KHA, *EC*, 373: Foutlau aan Ernst Casimir, Schenkenschans, 28 sep. 1629.
- 1074 NADH, *SG*, 4955: Ehrentreuter aan de SG, Amersfoort, 24 aug. 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4954: SG aan Ernst Casimir, 30 aug. 1629 (minuut).
- 1075 Vermeir, *In staat van oorlog*, 132, n. 134.
- 1076 Bor, *Gelegentheyd*, 287; ARAB, *RvF*, 162: Verklaring van Wilhelm Wijlkes, Olst, 11 juni 1630 (met bijlage), rekest van Kamperveen, Zalk, Welsum en Marle, s.l., 16 nov. 1630, en Boncamp aan de Rekenkamer van Roermond, Oldenzaal, 29 dec. 1630; NADH, *SG*, 4954: Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Arnhem, 12/22 aug. 1629; NADH, *SG*, 4955: Rekest van Verkuijl en Smith aan de GtV, [Emmerik], s.d.
- 1077 Bor, *Gelegentheyd*, 259; Souterius, 'Eben-Ezer', 103; 'Stukken betrekkelijk den inval', 237-8: 'Brief uit Wezel van eenen ongenoemde aan zijne zuster', 6 aug. 1628; RSG, f. 450 r°: 8 aug. 1629.
- 1078 Bor, *Gelegentheyd*, 270-; ARAB, *RvF*, 162: Boncamp aan de Rekenkamer van Roermond, Oldenzaal, 29 dec. 1630; KHA, *EC*, 313: 'U.E. wel bekende vrienden' aan Ernst Casimir, s.l., 19 aug. 1629 o.s., en verklaringen van Roleff Welinck en Trijntgen Jacobs, Zutphen, 24 aug. 1629 o.s.; KHA, *EC*, 434: Slijp aan Ernst Casimir, Hattem, 6 aug. 1629 o.s.; NADH, *SG*, 4955: GtV aan de SG, 21/31 aug. 1629. Boncamp schreef oorspronkelijk 'in de gevancknisse van miserien gevangen zoude zyn', maar het is duidelijk dat het hier om een verschrijving ging.
- 1079 R.G. Asch, 'Wo der soldat hinkömbt, da ist alles sein': Military Violence and Atrocities in the Thirty Years War Re-examined', in: *German History* 18 (2000) 293.
- 1080 Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 164-78.
- 1081 HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 56.
- 1082 Donagan, 'Codes and Conduct', 67-73.
- 1083 S. De Schaepdrijver, *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam, 2002) 77-92.
- 1084 De Meester de Ravestein, *Lettres*, nr. 125: Chifflet aan Bagno, Brussel, 29 juni 1629; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 236; ARAB, *DS*, 471, f. 305 r°: Ordonnantie van Collalto, Wenen, 17 juni 1629; KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 1 aug. 1629; HAB, 3630, ff. 18 v° - 22 r°.
- 1085 G. Marx-van Lankum, 'In 1629 legde vijand het loodje tegen list van Loosdrechtse boeren', in: *Tussen Vecht en Eem* 2 (1972) 28; Souterius, 'Eben-Ezer', 61-2. Zie voor de vermeldingen onder meer D. Beck, *Gelderlants Triomph-dicht: ofte Danck-segginge aen den Alderhoogsten, over de [...] verlossinghe der Stadt Wesel, Vyt het Spaensche Jock* (Arnhem, 1629) s.p.; H. van Kannenburch, *Lof-dicht. Ofte Dancksegginghe, over de twee Heerlijke Victorijen, [...], namentlijk de Stadt Wesel, Ende de gheachte onwinnbare Stadt 's Hertogen-bosch. [...]* (Middelburg, 1629) s.p.; Bor, *Gelegentheyd*, 270 (citaat); NADH, *SG*, 4953: Gent aan Frederik Hendrik, Goch, 8 juli 1629.
- 1086 D. Peiss, *Der Zug der finnischen Reiter in die Niederlande via Wesel 1633* (Wezel, 1998) 21. De reputatie van de Kroaten als roofzuchtige troepen bleef tot ver in de negentiende eeuw aanwezig, zie bijvoorbeeld D.M. Hopkin, 'Military Marauders in Nineteenth Century French Popular Culture', in: *War in History* 9 (2002) 251-78; N. Ceh en J. Harder, 'Imaging the Croatian Nation', in: *East European Quarterly* 38 (2005) 413.
- 1087 Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 236; KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 1 aug. 1629.

- 1088 De Meester de Ravestein, *Lettres*, nr. 125: Chifflet aan Bagno, Brussel, 29 juni 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Isabella aan Van den Bergh, 4 sep. 1629 (minuut).
- 1089 SAA, *IB*, 268: Jordaens aan Van Immerseel, Bayonne, 15 okt. 1629.
- 1090 F. Redlich, *De Praeda Militari. Looting and Booty 1500-1815* (Vierteljahrschritte für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte, nr. 39; Wiesbaden, 1956) 21; Asch, 'Violence and Atrocities', 296. De spotnaam 'terriens pirates', 'landpiraten', is afkomstig uit het 'Chanson des Volontaires François', zie *Chansons, Composées [...] sur le Siege de Bolducq [...]*, s.p.
- 1091 Heinsius, *Histoire*, 112-3.
- 1092 P. Födör, 'Making a Living on the Frontiers. Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army', in: G. Dávid, en P. Födör (reds.), *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Expansion* (Leiden, Boston en Keulen, 2000) 249. Een eigentijdse auteur stelde slechts een tiende van de troepen uit die gebieden afkomstig waren en dat ze in meerderheid bestonden uit avonturiers en criminelen. E. Rooms leidde uit de monsterrollen van de twee regimenten Kroatische cavalerie af dat de meerderheid van de soldaten die in de tweede helft van zeventiende eeuw in Spaanse dienst waren, van Slavische origine waren. De officieren daarentegen waren overwegend (71 %) Duits, zie S. Öze, 'Grenzen en identiteit', in: *Hungaria Regia 1000-1800. Schittering en strijd* (s.l., 1999) 54; Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 29; Rooms, *De organisatie*, 147-8 en 153.
- 1093 KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 1 aug. 1629.
- 1094 J. Theibault, "'da er denn mit traurmutigen hertzen gesehen wie jämmerlich daß Dorf über die helfft ub due Asche gelegt...'" Die Erfassung und Einordnung lokaler Kriegserfahrungen auf Amtsebene im Dreißigjährigen Krieg', in: Von Krusenstjern, Medick en Veit, *Zwischen Alltag und Katastrophe*, 324-5; J. Theibault, 'The Rhetoric of Death and Destruction in the Thirty Years War', in: *Journal of Social History* 27 (1993) 271-90; Benecke, 'The Problem', 239-53.
- 1095 GA, *HvG*, 954: Kwartier van Zutphen aan het HvG, Zutphen, 18 dec. 1629 o.s.; GA, *SKV*, 7, s.f.: 17 jan. 1630 o.s.
- 1096 De hiernavolgende paragraaf is gebaseerd op de volgende bronnen, tenzij anders aangeduid: ARAB, *RtF*, 162: Verklaring van Wilhelm Wijlkes, Olst, 11 juni 1630 (met bijlage) (Welsum); GA, *SKV*, 7, s.f.: 17 jan. 1630 (Volledige kwartier van de Veluwe); GA, *SKZ*, 1512: Rekeningen betreffende Bronkhorst (enkel de 'buerschap' Linde), Didam, Vorden, Warnsveld, Wichmond, Winterswijk en Zutphen; GAdA, *SA Amersfoort*, 1700: Rekeningen betreffende stad en vrijheid Amersfoort, en vluchtelingen uit Barneveld, Ede, Hoevelaken, Nijkerk, Putten, Scherpenzeel en Veluwe; HAB, 3630, ff. 13 v° en 18 v° - 22 r° (Gendringen en Etten).
- 1097 RSvH 1629, pp. 142 en 154: 10 en 17 aug. 1629.
- 1098 Parker, *The Thirty Years' War*, 179-80; Kroener, 'The Living Conditions', 288-9.
- 1099 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Haren, 3 juli 1629.
- 1100 NADH, *SG*, 4955: GtV aan de SG, Wezel, 1 sep. 1629. Zie verder ook bijvoorbeeld KHA, *EC*, 373: Foutlau aan Ernst Casimir, 's-Gravenweert, 9 aug. 1629.
- 1101 NADH, *SG*, 4954: EC en de GtV aan de SG, Arnhem, 5/15 aug. 1629.
- 1102 'Stukken betreffelijk den inval', 203-5: 'Den 21 / 31 Augti uyt den mont van een vertrouwt persoon opgeteickent'.
- 1103 KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 1 aug. 1629.
- 1104 Van Tricht, *Hoof*, nr. 326: Hoof
- 1105 GA, *SKV*, 7, s.f.: 17 jan. 1630 o.s.; GA, *SKV*, 108, s.f.: 7 - 22 nov. 1629 o.s.
- 1106 In Ermelo werden alle accijnzen door dezelfde persoon gepacht. Om die reden werd een forfaitaire korting van 275 gulden werd toegekend en zijn dus geen verdere gegevens voorhanden.

- 1107 De Staten van het Kwartier van de Veluwe namen genoeg met de pachten die reeds betaald zouden zijn voor Brummen en Rheden en Rozendaal, wat dus in feite neerkomt op een volledige kwijtschelding.
- 1108 Zie ook Faber, 'Politiek en bestuur', 223-4; Redlich, *De Praeda Militari*, 21; Van Lennepe, 'Een onbekend bericht', 191.
- 1109 GA, SKZ, 1512: Declaratie van het kerspel Winterswijk, 29 dec. 1629, ff. 16 v° - 17 r°.
- 1110 Nanninga Uitterdijk, *Registers*, nr. 6715: 16 juli 1630 o.s.; GA, SKV, 108, s.f.: 18 maart 1630 o.s.; HCO, *Ridderschap en Steden*, 1586, ff. 51 v° - 52 r°; GA, SKN, 248, s.f.: 5 dec. 1629 o.s.; NADH, PR, 487, ff. 41 v° - 46 r°: 17 maart 1630 o.s.
- 1111 KHA, EC, 208: Hattem aan Ernst Casimir, 24 aug. 1629; KHA, EC, 352: Brandt aan Van der Burch, Deventer, 4 sep. 1629 o.s., en Brandt aan Ernst Casimir, Deventer, 7 sep. 1629 o.s.; NADH, SG, 4955: Snouck aan de SG, Enkhuizen, 29 sep. 1629; NADH, SG, 6062: Van der Capellen en Oenama aan de SG, Wezel, 15 (met bijlagen) en 20 dec. 1629.
- 1112 NADH, SG, 4955: RvS aan de SG, 28 sep. (met bijlage) 1629.
- 1113 RRvS, dl. 2, pp. 170-2: 2 sep. 1629; RSG, ff. 503 v° en 504 v° - 505 r°: 1 en 2 sep. 1629.
- 1114 StAW, *Ratsprotokolle*, 81, pp. 66-8: 7 aug. 1629.
- 1115 GAdA, *OA Amersfoort*, 22, f. 461 r°: 21 aug. 1629 n.s. Zie ook GA, *OA Arnhem*, 14, f. 95 r°: 25 okt. 1629 o.s.; StAW, *Missivenbücher*, 47, f. 159 r° - v°: Wezel aan Van den Bergh, 15 aug. 1629; StAW, *Magistratsregistratur*, capsels 111, nr. 11, ff. 3 r° - 6 v°: 'Wachtordnung', Wezel, 27 sep. 1629.
- 1116 Redlich, *De Praeda Militari*, 36; GAdA, *SA Amersfoort*, 1700: Amersfoort aan Harderwijk, apr. 1633 (minuut).
- 1117 Zie bijvoorbeeld Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog*, 158-67.
- 1118 G. Parker, 'The Etiquette of Atrocity: The Laws of War in Early Modern Europe', in: Idem, *Empire, War and Faith in Early Modern Europe* (Londen, 2002) 146-7; Asch, 'Violence and Atrocities', 307.
- 1119 González de León, 'Social Dimensions', 239-59.
- 1120 NADH, SG, 4954: SG aan Frederik Hendrik, 9 aug. 1629 (minuut), en SG aan Van den Bergh, 14 aug. 1629 (minuut).
- 1121 NADH, SG, 4954: Hendrik van den Bergh aan de SG, Dieren, 21 aug. 1629.
- 1122 KHA, EC, 3: Ernst Casimir 'aen de respectieve commandeurs', 4 jan. 1630 o.s. (minuut). Zie ook NADH, SG, 4954: Van den Bergh aan de SG, Dieren, 21 aug. 1629.
- 1123 NADH, SG, 4954: Van den Bergh aan de SG, Dieren, 21 aug. 1629 (citaat), en GtV aan de SG, Arnhem, 7 aug. 1629.
- 1124 'Stukken betreffende den inval', 192-4: Goltsteyn aan de Staten van Utrecht, Arnhem, 30 juli 1629 o.s. (met bijlage); NADH, SG, 4954: Van den Bergh aan de SG, Dieren, 21 aug. 1629 (citaat), en GtV aan de SG, Arnhem, 7 aug. 1629.
- 1125 KHA, EC, 3: Ordonnantie van Ernst Casimir, s.l., [17 juli o.s.], en Ernst Casimir aan de commandanten van Emmerik, Rees, Doesburg, Zutphen en Deventer, 27 juli o.s. (minuut); NADH, SG, 3188, f. 502 v°: 1 sep. 1629; KHA, EC, 202: Borculo aan Ernst Casimir, 24 aug. o.s. (met bijlagen).
- 1126 KHA, EC, 235: Egmond aan NN, Lingen, 2 aug.
- 1127 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044 / 3: Van den Bergh aan Verreycken, Momalle, 9 nov. 1629.
- 1128 NADH, SG, 4954: SG aan Van den Bergh, 14 aug. 1629 (minuut).
- 1129 NADH, SG, 4954: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 6 aug. 1629, en SG aan Ernst Casimir en de GtV, Arnhem, 6 aug. 1629 (minuut).
- 1130 NADH, SG, 4954: SG aan het HvG, 14 aug. 1629 (minuut), SG aan de commandanten van Harderwijk, Elburg, Wageningen, Naarden, Rhenen en Wijk-bij-Duurstede, 20 aug. 1629 (minuut) en Rhenen aan de SG, 12 aug. 1629 o.s.
- 1131 NADH, SG, 4954: HvG aan de SG, Arnhem, 1 aug. 1629 o.s.

- 1132 NADH, SG, 4954: GtV aan de SG, Arnhem, 9 aug. 1629, en HvG aan de SG, Arnhem, 1 aug. 1629 o.s.
- 1133 J.F.A. Modderman, 'Doetinchem (voorgoed Staats) in de periode 1599-1648', in: J.C. Boogman en S. Oosterhaven (reds.), *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen en Doetinchem, 1986) 145.
- 1134 N.J. Tops, 'De heffing der Spaanse contributiën tot 1635 in het oosten der Republiek of de "landbederfelijke" rol van Grol, Oldenzaal en Lingen', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 78 (1987) 34-64; ARAB, *RvF*, 162: Boncamp aan de Rekenkamer van Roermond, Oldenzaal, 29 dec. 1630, en Rekenkamer van Roermond aan de RvF, 10 maart 1631; HCO, *Spaans Archief*, 99, f. 7 v°; KHA, *EC*, 235: Micault d'Indevelde aan Egmond, bij Doesburg, 5 aug. 1629. Bartholomeus was een neef van de oude en ziekelijke Otto van Egmond, die officieel ook drost van Salland voor de koning was. Micault d'Indevelde schreef Bartholomeus van Egmond de 'indisposition' van diens oom te betreuren. Otto van Egmond verzocht de regering inderdaad op 3 juli een opvolger aan te stellen: hij oefende zijn functies reeds 50 jaar uit en lag al acht maanden ziek te bed, zie ARAB, *RvF*, 45: Rekest van Otto van Egmond, s.l., 9 aug. 1629 (met bijlage).
- 1135 RRvS, dl. 2, pp. 185-6: 6 sep. 1629.
- 1136 KHA, *EC*, 325: Egmond aan NN, Lingen, 2 aug. 1629 (afschrift).
- 1137 ARAB, *RvF*, 162: Rekest van Kamperveen, Zalk, Welsum en Marle, s.l., 16 nov. 1630.
- 1138 RSG, ff. 125 v°, 142 v°, 148 v° en 151 r°: 28 feb., 9, 12 en 13 maart 1629.
- 1139 A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde* (Amsterdam, 2000) 133; Tops, 'Spaanse contributiën', 44-5.
- 1140 KHA, *EC*, 235: Micault d'Indevelde aan Egmond, bij Doesburg, 5 aug. 1629 (afschrift); NADH, SG, 4954: SG aan het HvG, 8 aug. 1629 (minuut).
- 1141 Tops, 'Spaanse contributiën', 37-8.
- 1142 HCO, *Spaans Archief*, 174, f. 6 r°.
- 1143 'Stukken betreffende den inval', 192-4: Goltsteyn aan de SvU, Arnhem, 30 juli 1629 o.s.; ARAB, *RvF*, 9, f. 10 r° - v^o: 15 mei 1629; ARAB, *RvF*, 162: Rekest van Kamperveen, Zalk, Welsum en Marle, s.l., 16 nov. 1629, en Boncamp aan de Rekenkamer van Roermond, Oldenzaal, 29 dec. 1630 (citatens); HCO, *Spaans Archief*, 36, ff. 13 v° - 16 v°.
- 1144 NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 12 sep. 1629 o.s.
- 1145 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1407: Grotius aan Reigersberch, Parijs, 9 juni 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 29 juni 1629.
- 1146 GAdA, *SA Amersfoort*, 1700, omslag 1: Vonnis, Amersfoort, 13 juli 1629 o.s. Zie ook HCO, *HA Almelo*, 3680, pp. 95 en 102.
- 1147 SAA, *IB*, 964: Van Ophoven aan [Van Ophoven], Brugge, 29 juni 1629.
- 1148 ARAB, *Aud.*, 634, f. 20 r° - v^o: La Motterie aan [Verreycken], Maastricht, 10 aug. 1629; NADH, SG, 8361, ff. 19 r° - v^o.
- 1149 De Jonge, *Nederland en Venetië*, 185-6; NADH, SG, 6900: NN aan Oosterwijk, Genua, 2 juni 1629 (citaat).
- 1150 González de León, 'Social Dimensions', 260.
- 1151 ARAB, *Aud.-Zb*, 2066: Frederik Hendrik aan Coloma, voor 's-Hertogenbosch, 21 aug. 1629; HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 107; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 26 mei 1629.
- 1152 KHA, *EC*, 423: Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 2 sep. 1629.
- 1153 RRvS, dl. 1, pp. 337-8, en dl. 2, p. 41: 18 juni en 19 juli 1629. Zie ook SAA, *IB*, 962: Brans aan Van Ophoven, [Eindhoven], 26 juni 1629.
- 1154 UA, *HA Amerongen*, 4121: Ernst Casimir aan Wijts, Hintham, 20 juni 1629.
- 1155 'Journael', 77-8.
- 1156 GAdA, *SA Amersfoort*, 1700, omslag 1: Vonnis, Amersfoort, 16 juli 1629 o.s.
- 1157 Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 654: Wtenbogaert aan Rijckewaert, [Den Haag], 18 aug. 1629.

- 1158 C. Carnicer en J. Marcos, *Espías de Felipe II. Los servicios secretos del Imperio español* (Madrid, 2005) 310-3; M. Keblusek, 'The Business of News. Michel le Blon and the Transmission of Political Information to Sweden in the 1630s', in: *Scandinavian Journal of History* 28 (2003) 205-13; G. Parker, 'Treason and Plot in Elizabethan Diplomacy: The 'Fame of Sir Edward Stafford' Reconsidered', in: Idem, *Empire, War, and Faith*, 73-4; Arndt, *Das Heilige Römische Reich*, 275-8; Echevarría Bacigalupe, 'Espionnage', 93-4.
- 1159 M. van Gelder, 'Supplying the *Serenissima*. The Role of Flemish Merchants in the Venetian Grain Trade during the First Phase of the *Straatvaart*', in: *International Journal of Maritime History* 16 (2004) 51-60; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 24 aug. 1629; NADH, SG, 6900: Oosterwijk aan de SG, Venetië, 18 mei en 26 sep. 1629.
- 1160 B. Donagan, 'Halcyon Days and the Literature of War: England's Military Education before 1642', in: *Past and Present* 147 (1995) 72-3; H[exham], *Historisch Relaes*.
- 1161 GA, HGC, 458: Van den Bergh aan Culemborg, Stevensweert, 31 okt. 1628, Annendael, 8 dec. 1628, en Brussel, 10 juni 1629; GA, HGC, 745: Schmelzing aan Culemborg, Deventer, 29 jan. 1628 o.s.
- 1162 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 170-1; Meulenbroek, *Grotius*; Rogge, *Wtenbogaert*; ARAB, *Aud.*, 633, ff. 10 r° - 11 r° en 264 r°: Verreycken aan Isabella, Brussel, 5 apr. 1629, en Oldenbarnevelt aan Verreycken, [Brussel, juli 1629]; ARAB, *Aud.*, 633, ff. 101 r° en 251 r°: Oldenbarnevelt aan Verreycken, [Brussel, aug. en 10 nov. 1629]. Voor het verraad van Oldenbarnevelt, zie Van Deursen, *Bavianen en Slijkgeuzen*, 346-71.
- 1163 RAG, OvG, 199, f. 72 r°: 16 mei 1629. De aandacht voor goede nieuwsvoorziening van dit plattelandsbestuur blijkt overigens ook uit zijn briefwisseling, waarin voor 1629 de namen van minstens vier verschillende informanten voorkwamen, zie RAG, OvG, 631: [Zevécote] aan Buffet, 9 maart 1629 (minuut; citaten), Buffet aan Zevécote, Brussel, 18 maart 1629, Reys aan Zevécote, Brussel, 29 mei 1629, Maurissens aan Zevécote, Brussel, 8 en 22 juli 1629, en De Trompes aan Zevécote, Brussel, 17 nov. 1629.
- 1164 Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 654: Wtenbogaert aan Rijckewaert, s.l., 18 aug. 1629.
- 1165 HCO, *HA Almelo*, 3680, p. 37. Zie ook Van Veen, 'Brieven', nr. 11: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 24 mei / 3 juni 1629; GA, *HvG*, 954: HvG aan Misslich, 26 mei 1629 o.s. (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Oldenbarnevelt aan Verreycken, [Brussel], 15 okt. en dec. (twee brieven) 1629.
- 1166 Rogge, *Wtenbogaert*, 638: Cupus aan Wtenbogaert, [Utrecht], 29 mei 1629; ARAB, *Aud.*, 633, ff. 5 r° - 6 r°: Nouvelle, Rotterdam, 3 apr. 1629.
- 1167 UA, *SoU*, 264-34, s.f.: 8 juli 1629 o.s.
- 1168 GAH, *Dorpsbestuur en schepenbank Bokhoven*, 194: Verkoopsakte tussen Henrick Lambertssen en Dierck Jan Claessen, Bokhoven, 20 juni 1629. Zie ook ARAB, *Aud.*, 633, f. 41 r° - v°: Van de Water aan Sorgen, [Rotterdam], 20 apr. 1629.
- 1169 E. Chifos, 'Milton's Letter to Gill, May 20, 1628', in: *Modern Language Notes* 62 (1947) 37-9; HCO, *HA Almelo*, 3680, pp. 37 en 129-31; StAW, *Stadtrechnungen*, 276, p. 123.
- 1170 GA, *HvG*, 1021: Harderwijk aan het HvG, 14 juli 1629 o.s.; GA, *OA Arnhem*, 339: Staten van Overijssel aan Arnhem, Zwolle, 16 juli 1629 o.s.; HCO, *HA Almelo*, 3680, pp. 36-7.
- 1171 Dufour, 'De poging', 204.
- 1172 KHA, *EC*, 423.
- 1173 RRvS, dl. 2, p. 143: 23 aug. 1629; KHA, *EC*, 339: Baer aan Ernst Casimir, Doesburg, 1 aug. 1629 o.s.
- 1174 Zie ook D. Croxton, 'The Prosperity of Arms is never Continual'. Military Intelligence, Surprise, and Diplomacy in 1640s Germany', in: *The Journal of Military History* 64 (2000) 981-1003.
- 1175 GA, *SKZ*, 233 A I: Attestatie van de magistraat van Doetinchem, 24 aug. 1629 o.s., en twee ongedateerde berichten.

- 1176 NADH, SG, 5891: Joachimi aan NN, Londen, 5 aug. 1629.
- 1177 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 31 aug. (citaat) en 2 nov. 1629, en Fontainebleau, 18 okt. 1629; UA, *Familie van Boetzelaer*, 316: SG aan Langerak, Utrecht, 9 sep. 1629.
- 1178 A. Merens (ed.), *Een dienaar der Oostindische Compagnie te Londen in 1629. Journael van Abraham Booth en zijn descriptie van Engelandt* (Den Haag, 1942) 128; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Londen, 1 okt. 1629; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 18 okt. 1629 (citaat); NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Mèlun, 12 okt. 1629; NADH, SG, 7171: SG aan Gustaaf Adolf, 18 sep. 1629 (minuut); UA, *Familie van Boetzelaer*, 316: SG aan Langerak, 's-Hertogenbosch, 17 sep. 1629.
- 1179 Merens, *Een dienaar*, 129.
- 1180 NADH, SG, 4954: SG aan alle garnizoenen tussen Sluis en Wezel, 22 aug. 1629 (minuut).
- 1181 GA, HGC, 733: Nouvelle, [La Rochelle], 26 nov. 1628.
- 1182 GA, SKN, 144, s.f.: 6 okt. 1629 o.s.; GAH, HGH, 1, p. 44: 11 sep. 1630; GAH, OADB, 261, ff. 82 v° - 83 r°: 12 sep. 1630; NADH, PR, 9, s.f.: 5 okt. 1629 o.s. De herdenking van de inname werd volgens Van Heurn nog tot in 1731 gevierd, zie Van Heurn, *Historie*, dl. 4, 2-3. Zie ook RSvH 1629, p. 189-90: 24 sep. 1629.
- 1183 SA Brussel, OA, 1230, f. 27 r° - v^o.
- 1184 Hermans IV /a, nr. 100: Consult, Brussel, 9 juni 1629: '[...] comme l'ennemy fait ces choses à son advantaige et pour acquérir plus de réputation à son [armée] qu'il n'est convenable qu'elle ait, que cela se pourroit excuser, ce néantmoingz lesd. card[ina]l et don Carlos sont d'advis qu'il n'y peult avoir de l'inconvénient à le laisser réimprimer, attendu qu'il à ja une grande quantité d'exemplaires espars ça et la, et que l'ennemy en ayant deffendu la distribution, comme dit est, il faut croire qu'il l'a fait pour quelque desadvantaige qu'il luy en pourra venir'.
- 1185 Hermans II, nr. 14: Ordonnantie van de SvU, Utrecht, 28 mei 1629 o.s.
- 1186 P.D. Lockhart, 'Political Language and Wartime Propaganda in Denmark, 1625-1629', in: *European History Quarterly* 31 (2001) 6-7 en 13-8.
- 1187 ARAB, Aud., 776, 88 r° - v^o: Isabella aan de aartsbisschop van Mechelen, 28 juli 1629 (minuut).
- 1188 J. Theibault, 'Jeremiah in the Village: Prophecy, Preaching, Pamphlets, and Penance in the Thirty Years' War', in: *Central European History* 27 (1994) 441-3; Lockhart, 'Political Language', 5-7 en 20.
- 1189 J. Placius, *Christelijcke Danck-Predicatie*, [...]. *Over de wonderbaerlijcke ghenadige verlossinghe der Stadt, ende Kercke tot Wesel Gheschiet*, [...]. *Overgheset uyt het Hoochduyts* [...] (Leiden, 1629) 14; Souterius, 'Eben-Ezer', 11 en 102-3; Souterius, 'Sene-Boher', 67.
- 1190 Herzelius, *Hertzliche Dancksagung*, 7; Souterius, 'Sene-Boher', 29-41.
- 1191 *Israels Camp, ofte Harde ende Geweldige Worstelinghe der warer t'huis-blijvender Israeliten met den Heere haren God, tegens hare ende der ghereformeerder Kercken grouwelijcke vyanden, voor het welvaren des lants, [...] ende tot geluckelijcken voortganc der gantscher belegeringhe voor s'Hertogen-Bos* [...] (Dordrecht, 1629) s.p. Zie ook RSvH 1629, p. 91: 7 juli 1629.
- 1192 ARAB, DS, 485: Horoscoop voor 1629, s.l., s.d.; HCO, HA Almelo, 3680, pp. 110-2; UA, SvU, 364-9-156: 'Figura Coelestis Obsidionis Sylva Ducis', s.l., 10 mei 1629 (afschrift).
- 1193 *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63bis r^o - v^o: Jacobi aan NN, [Antwerpen], 11 feb. 1630; HCO, HA Almelo, 3680, p. 56. Het horen van muziek of gezangen in ontwijde of verlaten katholieke kerken was een thema dat tot de volkscultuur behoorde, zie ook Frijhoff, 'The Function', 119.
- 1194 HCO, HA Almelo, 3680, p. 56. Zie bijvoorbeeld ook P. Roberts, 'Arson, Conspiracy, and Rumour in Early Modern Europe', in: *Continuity and Change* 12 (1997) 9-29.
- 1195 R. Weemaes (ed.), *Visitatieverlagen van Karel Maes, bisschop van Gent. Diarium mei-juni 1611* (Brussel, 1987) 193; Groenveld, 'Breda', 96-8; Israel, *The Dutch Republic*, 361-98; Kooi, 'A Serpent', 168.

- 1196 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1417: Reigersberch aan Grotius, s.l., 25 aug. 1629; Rogge, *Wtenbogaert*, nrs. 654, 655 en 656: Wtenbogaert aan Rijkewaert, s.l., 18 en 22 aug. 1629, en aan Cupus, s.l., 27 aug. 1629.
- 1197 Gudde, *Vesting en forten*, 88-9; Mens, 'Utrecht', 36.
- 1198 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1419: J. van Reigersberch aan Grotius, s.l., 25 aug. 1629.
- 1199 Souterius, 'Eben-Ezer', 11-2; Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 655: Cupus aan Wtenbogaert, [Utrecht], 27 aug. 1629; 'Stukken betreffende den inval', 214-5; RSvH 1629, p. 119: 27 juli 1629.
- 1200 N.C. Kist, 'Hervormden te Antwerpen in 1629', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 5 (1845) 318-9; M.J. Marinus, 'De protestanten te Antwerpen (1585-1700)', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* 2 (1993) 327-43; F.H. Mertens en K.L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tijden. Vijfde deel* (Antwerpen, 1846) 370-1; A.K.L. Thijs, *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de kerk in contreformatie Antwerpen* (s.l., 1990) 53.
- 1201 Souterius, 'Sene-Boher', 5-6; RSvH 1629, p. 119: 27 juli 1629.
- 1202 J.G. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum, 1997) 338, n. 106; GA, *OA Arnhem*, 14, f. 83 v°: 15 juli 1629 o.s.
- 1203 Arndt, *Das Heilige Römische Reich*, 192-4; NADH, SG, 8361, f. 9 r°.
- 1204 RRvS, dl. 2, p. 155: 27 aug. 1629.
- 1205 GA, *OA Arnhem*, 14, ff. 85 v° - 86°: 1 sep. 1629 o.s.
- 1206 Merens, *Een dienaar*, 128.
- 1207 UA, *HA Amerongen*, 4121: Ernst Casimir aan Wijts, Hintham, 5 (citaat) en 20 juni 1629. Zie ook NADH, HKZ, 252, pp. 796 en 933.
- 1208 Bor, *Geleentheyd*, 204; Hermans IV / a, mr. 116: Van den Bergh aan Isabella, Haaren, 3 juli 1629; *Court récit*, s.f.; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 14 juli 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Isabella aan Van den Bergh, 15 juli 1629 (minuut); NADH, HKZ, 252, p. 868. Poelhekke beschouwde de verhalen over deze terechtstelling ten onrechte als 'oorlogspropaganda', zie Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 264-5.
- 1209 F. de Potter (ed.), *Chronijcke van Ghendt door Jan van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw* (Gent, 1885) 415-9; SAG, *OA*, rks. 107, nr. 5, ff. 327 v° - 328 r°: 15 okt. 1629; SAG, *OA*, rks. 211, nr. 11: Sanchez de Castro aan Gent, Sas-van-Gent, 20 en 29 juli 1629.
- 1210 Meulenbroek, *Grotius*, nrs. 1423, 1426, 1429 en 1459: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 14, 21 en 28 sep. en 15 dec. 1629; 'Stukken betreffende den inval', 205-15; GAR, *Oud Rechterlijk Archief*, 246, pp. 711-3: 31 okt. 1629; NADH, SG, 4955: SG aan Rotterdam, Utrecht, 3 sep. 1629. De twee medeplechtigen van Schouten waren advocaat Jacob Cannius en notaris Peter Pelt. Jacob Cannius was dooppeter bij de geboorte van Nicolaas Pelt, zoon van Peter en Alidit Cannius. Het archief van Pelt bleef niet bewaard, maar zijn naam werd vermeld in verschillende aktes, zie I. Wiersum, *Archieven der notarissen, die op het tegenwoordige grondgebied der gemeente Rotterdam gefungeerd hebben, 1585-1811* (Den Haag, 1920); GAR, *Doop- en Begraafboeken*, 30, s.f.: 6 dec. 1612; GAR, *Oud Notarieel Archief*, 29, p. 77: Machtiging, Rotterdam, 24 maa. 1599; GAR, *Oud Notarieel Archief*, 57, p. 157: Machtiging, Rotterdam, 19 okt. 1619; GAR, *Oud Notarieel Archief*, 266, p. 374: Machtiging, Rotterdam, 6 sep. 1650.
- 1211 Er werd bijvoorbeeld beweerd dat een spion van Tilly en Wallenstein in Den Haag alle vergaderingen afliuisterde, zie NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 30 nov. 1629.
- 1212 ARAB, *Aud.*, 632, ff. 25 r°, 30 r°, 64 r° en 147 r° - v^o: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 6 jan. 1629, Isabella aan Grobbendonk, Brussel, 9 jan. 1629, Ophovius aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 20 jan. 1629, en consult, Brussel, 24 feb. 1629.
- 1213 M. Van Durme, *Les Archives Générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (IXe - XIXe siècles). Tome III* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven

- kronieken en onuitgegeven documenten betreffende de geschiedenis van België; Brussel, 1968) 422 en 532; Israel, 'A Conflict of Empires', 4; RSG, ff. 142 r°, 146 v° - 147 r° en 442 v°: 8 en 10 maart, en 4 aug. 1629.
- 1214 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: 'Rapport d'un homme d'Hollande', s.l., maart 1629, en 'Extraict d'une l[ett]re escripte de La Haye le 13 d'augst 1629'. De Campagne liep over op 9 augustus, terwijl de gedeputeerden te velde pas op 22 augustus nader over diens desertie schreven, zie Hermans III / a, nr. 67: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, [22] aug. 1629; Van Veen, 'Brieven', 28: Van Essen aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 22 aug. 1629. Zie ook Keblusek, 'The Business of News', 209-11.
- 1215 Heinsius, *Histoire*, 65-6; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 244.
- 1216 J.-B. Kist, 'Iets over de belegering van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*, 29.
- 1217 Van der Heijden, 'De Bosschenaren', 31-44.
- 1218 Kuyer, 'De capitulatie', 45-50.
- 1219 Aitzema, *Historie*, 863; Van Voorne, 'Dagboek', 16 en 18; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 23 mei 1629.
- 1220 Bor, *Geleentheyd*, 208; *La ville de Boisleduc*, pp. 16-7.
- 1221 L. Clété, *La vie quotidienne à La Rochelle au temps du Grand Siège 1627-1628* (Parijs, 1987) 176-7; Heinsius, *Histoire*, 44-5; Souterius, 'Sene-Boher', 128.
- 1222 A. Bruns, 'Organisation et infrastructure du siège de Luxembourg en 1684', in: *Annales de l'Est* 53 (2003) 119, 124-5 en 134-5. Tijdens het beleg van Deventer in 1591 zouden binnen enkele uren ruim 2.300 schoten op de stad afgevuurd zijn, 3.695 voor de duur van het hele, weliswaar korte beleg van tien dagen. Deze getallen liggen in vergelijking met andere belegeringen uit die periode te hoog om geloofwaardig te zijn, zie P. Holthuis, *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch; 1578-1648* (Houten en Deventer, 1993) 35; Van Deursen, *Maurits*, 120-1.
- 1223 Hermans III / a, nr. 67: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, aug. 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 21 mei 1629; ARAB, *Aud.*, 641, f. 36 r°: Della Faille aan Brito, 14 mei 1629 (minuut).
- 1224 J.P.G.M. Vaessen, 'Un homme perdu dans une ville perdue'. Nicolaas van Brederode en het beleg van Venlo in 1637', in: *Maasgouw* 112 (1993) 214; González de León, 'Social Dimensions', 256; Israel, 'The Road to Rocroi', 73 en 76.
- 1225 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 268; Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 638: Cupus aan Wtenbogaert, [Loevestein], 26 mei 1629.
- 1226 Souterius, 'Sene-Boher', 9-10.
- 1227 *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 1228 Frenken, 'Dagboek', 15, 17 (citaat) en 22.
- 1229 'Journael', 83; GAH, *THG*, 448, f. 120 v°.
- 1230 Van Voorne, 'Dagboek', 52.
- 1231 Frenken, 'Dagboek', 37.
- 1232 *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 21 mei 1629; *La ville de Boisleduc*, p. 32.
- 1233 Van Voorne, 'Dagboek', 18; 'Journael', 68 en 69.
- 1234 Van Voorne, 'Dagboek', 31.
- 1235 Zie bijvoorbeeld GAH, *THG*, 448, f. 120 v°.
- 1236 'Journael', 82 en 86.
- 1237 Gudde, *Vesting en forten*, 49-50; Aitzema, *Historie*, 820; 'Journael', passim; Frenken, 'Dagboek', passim; Van Voorne, 'Dagboek', passim; Hermans II, nr. 3: Ordonnantie van het stadsbestuur, 3 mei 1629; *La ville de Boisleduc*, pp. 10-1; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; GAH, *Clarissenklooster 's-Hertogenbosch*, 86, ff. 92 r° en 93 v°; GAH, *OADB*, 7243,

- f. 25 r°; GAH, OADB, 8889, s.f.; GAH, THG, 448, ff. 120 r° - 123 r°; GAH, Zimmelozenhuis Reinier van Arkel, 905, s.f.
- 1238 Zie bijvoorbeeld D. Hohrath, 'Der Bürger im Krieg der Fürsten. Stadtbewohner und Soldaten in belagerten Städten um die Mitte des 18. Jahrhunderts', in: Kroener en Pröve, *Krieg und Frieden*, 312-4; S. Kroll, *Stadtgesellschaft und Krieg. Sozialstruktur, Bevölkerung und Wirtschaft in Stralsund und Stade um 1700 bis 1715* (Göttinger Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 18; Göttingen, 1997) 110-1 en 322; Kenyon en Ohlmeyer, *The Civil Wars*, 204.
- 1239 Van Voorne, 'Dagboek', 6, 9 en 37; 'Journael', 66 en 67; Van Veen, 'Brieven', nr. 28: De Bie aan het HvG, voor 's-Hertogenbosch, 22 aug. 1629.
- 1240 Höfer, *Das Ende*, 127.
- 1241 'Journael', 70; Hermans II, nrs. 13 en 15: Aktes van het stadsbestuur, 's-Hertogenbosch, 5 en 16 juni 1629; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f. Volgens de beschuldigingen die later tegen Grobbendonk geuit werden, gebeurden de opeisingen al in de derde week van het beleg, zie BHIC, *Charters van Brabant*, 20: 'Sumario de algunos puntos [...]', s.d.
- 1242 GAH, THG, 448, f. 120 r°.
- 1243 Hermans III/a, nr. 110: GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 15 juni 1629.
- 1244 SAM, OA. B. *Comptes Communales*, série I, nr. 304, f. 175 v°.
- 1245 BHIC, *DB Berlicum*, 513, s.f.; GAH, OA Engelen, 1191: Verklaringen van de schepenvanbanken van Empel, 27 jan. 1631, en Bokhoven, 30 jan. 1631, en Engelen, 23 apr. 1632.
- 1246 GAH, OA Engelen, 339, f. 8 r° - v°. Zie ook BHIC, *DB Berlicum*, 513, s.f.; BHIC, *Mannengasthuis Esch*, 1644, s.f.
- 1247 RRvS, dl. 1, pp. 401 en dl. 2, 20-1: 23 juni en 7 juli 1629.
- 1248 BHIC, *DB Esch*, 11, s.f.
- 1249 BHIC, *DB Berlicum*, 83, s.f.; BHIC, *DB Esch*, 11, s.f.; GAH, OA Engelen, 339, ff. 5 v° en 7 r°.
- 1250 BHIC, *DB Berlicum*, 513, s.f.
- 1251 'Journael', 81.
- 1252 Van Gurp, 'De ontvolking', 427-8; Huysman en Vree, *Particuliere notulen*, 252-3. Zie ook Souterius, 'Gene-Boher', 44-5.
- 1253 Deze paragraaf is gebaseerd op Van Voorne, 'Dagboek', tenzij anders aangeduid.
- 1254 L.F.W. Adriaenssen, 'Arme, miserabele en impotente Bosschenaars', in: *De Brabantse Leeuw* 32 (1983) 3.
- 1255 GAH, OADB, 1480.
- 1256 Kerkhoff, *Geneeskundige verzorging*, 47-8. Dysenterie en scheurbuik worden zowel voor het beleg van Breda (1625) als dat van Oostende (1601-4) als bijzonder frequent genoemd. Eerstgenoemde aandoening wordt voor Den Bosch bevestigd, zie GAH, NB, 184, s.f.
- 1257 L. Noordegraaf en G. Valk, *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de Late Middeleeuwen* (Amsterdam, 1996) 69-70; Hermans III/a, nrs. 83 en 86: Frederik Hendrik aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 28 aug. en 7 sep. 1629; NADH, SG, 4953: SG aan alle provincies, 7 juli 1629 (minuut); GAH, NB, 184, s.f.
- 1258 S. Hosschius, 'Obsidionis Silvaducensis succincta narratio [...]', in: Hermans, *Verzameling. Eerste stuk*, 27-8 en 130.
- 1259 R. Rommes, 'Pest in perspectief. Aspecten van een gevreesde ziekte in de vroegmoderne tijd', in: *TvSG* 16 (1990) 252; De Bakker en Schlüter, *Sweder Schele*, 136; Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*, 77-8; Van Bommel, *Beschrijving*, dl. 2, 950; GAdA, SA Amersfoort, 22, f. 462 r° - v°: [17 aug.] 1629; GAdA, SA Amersfoort, 23, f. 5 v°: 10 sep. 1629 o.s. Zie ook J.-P. Kintz, *La société strasbourgeoise du milieu du XVIe siècle à la fin de la Guerre de Trente Ans 1560-1650. Essai d'histoire démographique, économique et sociale* (Parijs, 1984) 147-8; Mortimer, *EyeWitness Accounts*, 66.

- 1260 J.Th. Klinkenberg, "Dye quade siecte". De pest in Maastricht in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *TvSG* 16 (1990) 275; GAH, *OADB*, 261, ff. 36 v° - 37 r°: 25 okt. 1629; SAA, *IB*, 958: Vanden Gevel aan [Van Ophoven], 's-Hertogenbosch, 5 dec. 1629.
- 1261 GAH, *Gereformeerd Burgerweeshuis*, 590, ff. 77 r° - v° en 79 v°.
- 1262 Adriaenssen, 'Bosschenaars', 3; GAH, *Catharina Caters Gasthuis*, 73, s.f.
- 1263 Frenken, 'Dagboek', 25; Van Voorne, 'Dagboek', 55; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 10: Verklaring van de krijgsraad van 's-Hertogenbosch, 13 sep. 1629.
- 1264 Hohrath, 'Der Bürger', 315 en 319. In die drie maanden overleden ongeveer 700 burgers, op een bevolking die tussen 1745 en 1762 tussen ca. 7.000 en ca. 4.900 inwoners fluctueerde.
- 1265 Van Voorne, 'Dagboek', 37; GAH, *OADB*, 1481, f. 145 r°; GAH, *OA Groot Ziekengasthuis*, 588, ff. 66 r° - v° en 126 r° - 128 v°.
- 1266 M.M. Portegies, 'Zieke en gewonde soldaten in 's-Hertogenbosch tijdens het beleg van 1794', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 54 (2001) 86.
- 1267 GAH, *OADB*, 1481, f. 129 v°.
- 1268 GAH, *NB*, 184, s.f. 'Root melesoen' is een benaming voor dysenterie, zie Kerkhoff, *Geneeskundige verzorging*, 211, n. 436.
- 1269 Adriaenssen, 'Bosschenaars', 5; 'Journael', 76.
- 1270 KHA, *EC*, 423; Saint-Hilaire de Rignac aan Ernst Casimir, Nijmegen, 11 sep. 1629.
- 1271 GAH, *Not. Arch.*, 2664, ff. 24 r° - 26 r°: Testament van Eustaes le Roulx, 's-Hertogenbosch, 11 juni 1629.
- 1272 'Journael', 76, 77 en 78.
- 1273 De akten van volgende notarissen die actief waren tijdens de belegering werden doorgenomen: Huybrecht van Hengel (GAH, *Not. Arch.*, 2664), Dieric Rombouts Tolinc (GAH, *Not. Arch.*, 2665), Henrick Nicolaessen van Eyndhoven (GAH, *Not. Arch.*, 2667), Godefridus Henri (GAH, *Not. Arch.*, 2677), J. vander Hulst (GAH, *Not. Arch.*, 2680) en Thomas Janss. van Turnhout (GAH, *Not. Arch.*, 2683).
- 1274 GAH, *Not. Arch.*, 2683, ff. 111 v° - 112 v°: Testament van Jan sone wijlen Wouter Janssen, 's-Hertogenbosch, 16 aug. 1629; GAH, *Not. Arch.*, 2664, ff. 26 r° - 28 v°: Testament van Jan sone Pauwelsen van Heeswijk, 's-Hertogenbosch, 20 juli 1629; GAH, *Not. Arch.*, 2667, f. 81 r° - v°: Testament van Hester dochtere Rutger Janssen van Orten, 's-Hertogenbosch, 27 juni 1629.
- 1275 F. van Hoeck, 'Uit de geschiedenis van het Bossche Jezuietencollege 1610-1629', in: *BB* 14 (1936-7) 192-3; Adriaenssen, 'Bosschenaars', 5; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 1276 M.M. Portegies, "Na de slag". Een subtiel gruwelkabinet als propaganda voor de vrede aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 55 (2002) 89-91.
- 1277 GAH, *Catharina Caters Gasthuis*, 73, ff. 7 v° - 8 r°.
- 1278 GAH, *OADB*, 8889, s.f.
- 1279 GAH, *Gereformeerd Burgerweeshuis*, 589, f. 48 v°; GAH, *Gereformeerd Burgerweeshuis*, 590, ff. 50 v° en 79 v°.
- 1280 'Journael', 76 en 78.
- 1281 Frenken, 'Dagboek', 20; 'Journael', 82; Van Voorne, 'Dagboek', 48; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 1282 *Grobendonc*, s.f.: Grobendonk aan Gamalerio, 's-Hertogenbosch, 11 mei 1629, en Grobendonk aan Van den Bergh, 's-Hertogenbosch, 23 mei 1629.
- 1283 Cornelissen, 'Het beleg', 127; Hermans III/a, nrs. 1 en 82: GTV aan de SG, Crèvecoeur, 1 mei, 1629, en GTV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 29 aug. 1629; ARAB, *Aud.*, 632, f. 82 r° - v°: Consult, Brussel, 7 feb. 1629; GAH, *OADB*, 541: RvS aan 's-Hertogenbosch, Den Haag, 6 maart 1630.
- 1284 Hinds, *State Papers Venice XXII*, nr. 142: Rohan aan Rohan, Venetië, 23 juni 1629.

- 1285 Van Voorne, 'Dagboek', 4-9, 11 en 17-8; Hermans II, nr. 3: Resolutie van het stadsbestuur, 3 mei 1629; GAH, *OADB*, 40: 'Memorie: dit waer het getal van de persoonen en van het graen ten tijde van de belegeringe in de stad wesende', s.d. Zie ook Clété, *La vie quotidienne*, 178-9.
- 1286 Bor, *Gelegentheit*, 192; Hermans II, nr. 2: Ordonnantie van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch, 29 apr. 1629; Van Voorne, 'Dagboek', 5; ARAB, *d'Ursel*, L.266, C. N° 5: 'Bij visitatie van den ven may 1629 bevonden binnen dese stadt tegenworde[lyck] noch te wesen dese naevolgende peerden ende koyen'; GAH, *OADB*, 1481, f. 145 r°. Zie ook Prinsen en Stockman, 'De tuyn ghesloten', 47-8.
- 1287 'Journael', 67 en 79.
- 1288 ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 11: 'Memoire pour l'alfère Brave [...]', 15 sep. 1629.
- 1289 GAH, *Zinnelozenhuis Reinier van Arkel*, 905, s.f.
- 1290 Heinsius, *Histoire*, 189.
- 1291 Van Voorne, 'Dagboek', 6-8, 13 en 14-5; 'Journael', 66; BHIC, *Mannengasthuis Esch*, 1644, s.f.
- 1292 Clété, *La vie quotidienne*, 178; Kuijer, 's-Hertogenbosch, 618; Van Voorne, 'Dagboek', 17 en 22.
- 1293 Van der Heijden, 'De Bosschenaren', 39.
- 1294 Van Voorne, 'Dagboek', 13 en 20; 'Journael', 66 en 78; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; GAH, *NB*, 184, s.f.
- 1295 'Journael', 69 en 77; GAH, *Clarissenklooster 's-Hertogenbosch*, 86, ff. 78 v° - 79 r°; GAH, *Zinnelozenhuis Reinier van Arkel*, 905, s.f.
- 1296 GAH, *Gereformeerd Burgerweeshuis*, 590, f. 51 r° - v°.
- 1297 'Journael', 69 en 78; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; GAH, *Clarissenklooster 's-Hertogenbosch*, 86, ff. 77 r° - 78 r°.
- 1298 'Journael', 78; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.
- 1299 GAH, *Zinnelozenhuis Reinier van Arkel*, 905, s.f.
- 1300 'Journael', 77 en 79.
- 1301 'Journael', 76 en 77.
- 1302 Jacobs, *Justitie en politie*, 100-1; GAH, *Arme Gevangenen*, 50, f. 8 r°.
- 1303 'Journael', 79; Van Voorne, 'Dagboek', 13.
- 1304 GAH, *Clarissenklooster 's-Hertogenbosch*, 86, f. 76 r° en 99 v°.
- 1305 GAH, *OADB*, 7243, f. 23 v°.
- 1306 GAH, *NB*, 184, s.f. Van volgende van de negen blokken zijn de rekeningen uit het beleg bewaard gebleven: Markt en Tolbrugstraat (GAH, *NB*, 7), Hinthamerstraat (GAH, *NB*, 38), Hinthamereinde (GAH, *NB*, 71) en de Vughterdijk (GAH, *NB*, 184). Zie ook T. Kappelhof, *Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken 1350-1810* (Utrecht, 1983).
- 1307 'Journael', 87.
- 1308 Clété, *La vie quotidienne*, 250; Kenyon en Ohlmeyer, *The Civil Wars*, 195-233.
- 1309 *A Iornall*, 10; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; GAH, *NB*, 184, s.f.
- 1310 Van der Vlis, *Leven in armoede*, 281-4; Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*, 138-40.
- 1311 Prempart, *Verhael*, 22.
- 1312 *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63 r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan. 1630; NADH, *SG*, 4956: 's-Hertogenbosch aan de SG, 19 jan. 1630; NADH, *SG*, 12555.5: Rekest van 's-Hertogenbosch, 27 nov. 1630.
- 1313 GAH, *NB*, 71.
- 1314 'Journael', 76.
- 1315 Zie bijvoorbeeld ARAB, *Aud.*, 633, ff. 155 r°, 156 r° en 168 r°: Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 23, 24 en 28 mei 1629.
- 1316 *Grobbendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Verreycken, 's-Hertogenbosch, 28 mei 1629; ARAB, *Aud.*, 633, ff. 216 r° en 243 r°: Van den Bergh aan Verreycken, Haaren, 3 juli 1629, en Van den Bergh aan Isabella, bij Grave, 21 juli 1629.

- 1317 *Grobendonc*, s.f.: Aantekening bij Grobbendonk aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 9 juli 1629. Ook de anonieme Bossche dagboekschrijver maakt melding van deze pogingen, maar spreekt van vier gedode wachtposten, zie 'Journael', 75-6.
- 1318 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2036/2: Isabella aan Grobbendonk, 9 juni 1629 (minuut).
- 1319 Bor, *Gelegenthey*, 204; NADH, *HKZ*, 252, p. 868.
- 1320 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 264-5; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 14 juli 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Isabella aan Van den Bergh, 15 juli 1629 (minuut).
- 1321 NADH, *HKZ*, 252, pp. 887, 892, 893-4 en 936.
- 1322 Aitzema, *Historie*, 821; Van Voorne, 'Dagboek', 56; Hermans II, nr. 22: Van den Bergh aan 's-Hertogenbosch, Boxtel, 16 juli 1629; *Grobendonc*, s.f.: Grobbendonk aan Balançon, 's-Hertogenbosch, 23 en 25 mei 1629.
- 1323 Hermans III/a, nr. 21; GtV aan de SG, voor 's-Hertogenbosch, 14 juni 1629.
- 1324 Hermans II, nrs. 29 en 30: 's-Hertogenbosch aan Van den Bergh en aan Isabella, 27 juli 1629.
- 1325 Zie bijvoorbeeld 'Journael', 79.
- 1326 Frenken, 'Dagboek', 16.
- 1327 Zie bijvoorbeeld 'Journael', 67, 82 en 83.
- 1328 Van Voorne, 'Dagboek', 53.
- 1329 'Journael', 87.
- 1330 Hermans II, nr. 58: Verklaring van Sander Peeters van Alphen, 's-Hertogenbosch, 15 sep. 1629. Zie ook Pirenne, 'De nationale betekenis', 210. De Franse historicus Frédéric Rousseau besteedde in zijn studie over het leven van de 'poilus' tijdens de Eerste Wereldoorlog uitgebreid aandacht aan het belang van informatie. Onwetendheid in al haar vormen – door een gebrek briefwisseling, kranten of informatie van bovenaf – was voor de frontsoldaat een grote vijand. Het verbrak de band met de wereld buiten de oorlog en ontnam hun frontleven elke zin: het demoraliserende effect was misschien groter dan de oorlog zelf. Bijna drie eeuwen eerder was het voor de Bossche bevolking niet anders, want ook daar was 'le pouvoir des mots' onontkoombaar, zie Rousseau, *La guerre censurée*, 33-63.
- 1331 Heinsius, *Histoire*, 175; Frenken, 'Dagboek', 34; 'Journael', 86.
- 1332 Zie bijvoorbeeld Clété, *La vie quotidienne*, 171-6; Hohrath, 'Der Bürger', 319-21.
- 1333 Van Voorne, 'Dagboek', 14.
- 1334 Gudde, *Vier eeuwen*, 47-8.
- 1335 'Journael', 84, n. d. Het is best mogelijk dat de bisschop hier doelde op de berichten die de gouverneur in juni ontvangen had over twee met naam genoemde verraders. De drost van Breda waarschuwde namelijk dat twee Bosschenaars in verbinding stonden of gestaan hadden met de vijand. Het was dan ook aangewezen '[de les] faire tirez le ver hors du ne[z]', zo nodig onder tortuur, zie *Grobendonc*, s.f.: Drunen aan Grobbendonk, Breda, 2 juni 1629.
- 1336 Hermans III/a, nr. 1: GtV aan de SG, Crèvecœur, 1 mei 1629; Van Veen, 'Brieven', nr. II: Van Essen aan het HvG, Crèvecœur, 21 apr./1 mei 1629.
- 1337 Meijer, *De Predikheeren*, 89-90.
- 1338 A. Lottin, 'Contre-réforme et religion populaire: un mariage difficile mais réussi aux XVIe et XVIIe siècles en Flandre et en Hainaut?', in: Idem, *Etre et croire à Lille et en Flandre, XVIe - XVIIIe siècles* (Arras, 2000) 423; Frenken, 'De Bossche Bisschop', 78-9 en 144-7; ARAB, *d'Ursel*, L.266, D. N° 9: Verklaring van Ophovius, 's-Hertogenbosch, 14 sep. 1629; SAA, *IB*, 746: Cruesens aan Du Jon, Maastricht, 6 juli 1629; NADH, *SG*, 4956: Gecommitteerden van de SG aan de SG, 's-Hertogenbosch, 22 jan. 1630.
- 1339 Martin, 'Guerre de siège', 102-4.
- 1340 Frijhoff, 'The Function', 111-36; Harline, *Miracles*, passim; Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 75-6.
- 1341 Vaessen, 'Un homme perdu', 216. Zie ook Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 62.

- 1342 *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 65 r° - v°: 'Deditio urbis Buscoduc[ensis] 17 7bris 1629'; GAH, *OADB*, 1480, s.f.
- 1343 Frenken, 'Dagboek', 26 en 32; Van Voorne, 'Dagboek', 11 en 58. Op zondag 12 augustus vermeldde Ophovius ook een processie, wat er kan op wijzen dat er elke zondag één gehouden werd, zie Frenken, 'Dagboek', 20.
- 1344 Meijer, *De predikheeren*, 89-90; Frenken, 'Dagboek', 288-9; BAH, *Bisdóm*, 5: Ordonnantie van Ophovius, 's-Hertogenbosch, 4 mei 1629.
- 1345 Hosschius, 'Obsidionis', 123, 164 en 165; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 65 r° - v°: 'Deditio urbis Buscoduc[ensis] 17 7bris 1629'.
- 1346 Van Voorne, 'Dagboek', 27 en 40; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f. (citaat); *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 65 r° - v°: 'Deditio urbis Buscoduc[ensis] 17 7bris 1629'.
- 1347 'Journael', 66-7, 68 en 70; *Belegering der stad van s'Hertogenbosch*, s.f.; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 65 r° - v°: 'Deditio urbis Buscoduc[ensis] 17 7bris 1629'. Zie ook Martin, 'Guerre de siège', 103-4.
- 1348 *La ville de Boisleduc*, pp. 19-20. De hier aangehaalde auteur versmolt in zijn relaas twee Franse edellieden tot één personage. Er werd inderdaad een gewonde vijand gered, die zich later ook bekeerde, maar het verhaal over de bijl is toegevoegd uit een ander voorval tijdens deze aanval. Een 'Luyckenaer', dus hoogstwaarschijnlijk een mineur, sloeg met een bijl het hoofd in van een gekwetste 'volontair van grooten huuse'. Deze bood hem nochtans 10.000 écus voor zijn leven, zie Van Voorne, 'Dagboek', 44, 47 en 48.
- 1349 *La ville de Boisleduc*, p. 35: 'Parmi les questions auxquelles M. de Grobbendonck eut à répondre à cette occasion, il s'en trouve une assez singulière: "Quelles choses extraordinaires (prodigieuses) a-t-on vu arriver pendant le siège, dont on pouvoit d'avance en inférer le succès ?". M. de Grobbendonck y répond tout simplement: "Di questo non si hà parlato molto tra la gente di guerra!"'.
- 1350 *A Iornall*, 9; 'Journael', 83.
- 1351 Frenken, 'Dagboek', 30; 'Journael', 87; *Grobbendonck*, s.f.: Grobbendonck, Ophovius, de abt van Berne en het stadsbestuur aan Isabella, 's-Hertogenbosch, 26 aug.
- 1352 Hermans II, nr. 37: 's-Hertogenbosch aan Isabella, 10 aug. 1629.
- 1353 Frenken, 'De Bossche Bisschop', 150; Bor, *Gelegentheydt*, 302-3; Frenken, 'Dagboek', 23; Van Voorne, 'Dagboek', 51.
- 1354 Pirenne, 'De nationale betekenis', 209.
- 1355 Hermans II, nr. 58: Verklaring van Sander Peeters van Alphen, 's-Hertogenbosch, 15 sep. 1629.
- 1356 Clété, *La vie quotidienne*, 249-82; Gachet, *Rubens*, nrs. 66 en 67: Rubens aan Dupuy, Antwerpen, 14 juli en 10 aug. 1628; SAA, *IB*, 268: De Letter aan Van Immerseel, Antwerpen, 18 mei 1628.
- 1357 Kroll, *Stadtgesellschaft*, 110.
- 1358 Duker, *Voetius*, 308; Berry, *Sir John Suckling*, 56-9: Suckling aan Middlesex, Brussel, 3 mei 1630; BHIC, *Charters van Brabant*, 20: 'Sumario de algunos puntos que se rep[rese]ntaron a cargo del baron de Grobbendoncq [...]', s.l., s.d., 'Aen den verstandigen Leser etc.', s.l., s.d., 'Beschermschrift voor die getrouwe inwoonders ende borgers van de stad 's-Hertogenbosch [...]', s.l., s.d., en 'Claer bewys van het comportedent ende regeringhe des barons van Grobbendoncq [...]', s.l., s.d. Grobbendonck verdedigde zich tegen deze aantijgingen, zie ARAB, *d'Ursel*, L.266, A. N° 1 en 2: 'Mémoire par laquelle appert des devoirs faits par le baron de Grobbendoncq [...]', s.d., 'Petite mémoire des opinions des causes de la perte de Boisleducq', s.d., en 'Esclaircissement des devoirs faitz par le baron de Grobbendoncq pour le fait des munitions de guerre', s.d.
- 1359 Portegies, 'Zieke en gewonde soldaten', 85; Vaessen, 'Un homme perdu', 214-5 en 216.
- 1360 SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Schoorman aan Gent, Brussel, 14 okt. 1629.

- 1361 SAA, *IB*, 268: De Letter aan Van Immerseel, Antwerpen, okt. 1629.
- 1362 ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: Ordonnantie van Isabella, 20 sep. 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consulten, Brussel, 29 sep. en 2 nov. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2036/2: Isabella aan Grobbendonk, Brussel, 19 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: Isabella aan Grobbendonk, 23 sep. 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2039/1: Isabella aan Dierix, 23 sep. 1629 (minuut); SA Herentals, *OGH*, 19: Verreycken aan Herentals, Brussel, 14 nov. 1629; SAM, *OA*. C. *Magistrat correspondance*, série XII, nr. 5: Isabella aan Mechelen, Brussel, 18, 20 en 23 sep., en 11 en 16 okt. en 7 nov. 1629, en Verreycken aan Mechelen, Brussel, 20 sep. 1629. Bossche compagnieën kwamen verder terecht in Antwerpen, Mechelen, Breda, Diest, Herentals, Zichem en – tijdelijk – het fort van Zandvliet.
- 1363 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1429: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 28 sep. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, f. 159 r° - v^o: Isabella aan Grobbendonk, 18 sep. 1629 (minuut); SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Wyts aan Gent, Brussel, 26 sep. 1629.
- 1364 Esteban Estríngana, *Madrid y Bruselas*, 157-8; CCE 2, nr. 1491: Rapport van Juan de Letoma, s.l., 29 sep. 1629; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nr. 140: Chifflet aan Bagno, Brussel, 16 nov. 1629. Die uitspraken waren niet zonder grond, want er zijn inderdaad aanwijzingen dat beide neven met elkaar contact hadden tijdens de veldtocht. Johan vander Veecken, de agent van de keurvorst van Keulen, beweerde met klem dat Hendrik van den Bergh hem had gegarandeerd 'datt tuschen sijne princelijcke Ex[cellent]je van Orangien ende hem soude versproken zijn datt de neutralen door het doen van toevoer van proviant van andere noddruft [...] aen de een ende d'ander zijde de neutraliteit nijet souden verbreecken', zie NADH, SG, 6062: Propositie van Johan vander Veecken, Den Haag, 3 okt. 1629 (met bijlagen).
- 1365 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 208 r° en 233 r° - 235 r°: Van den Bergh aan Isabella, Maasmechelen, 7 okt. 1629, en Momalle, 25 okt. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: Instructie voor Francquin en Ahumada, Brussel, 13 okt. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Diepenbeek, 8 okt. 1629.
- 1366 Bor, *Gelegentheydt*, 311-2.
- 1367 SAA, *IB*, 240: De Lange aan Clarisse, Duinkerke, 20 sep. 1629 (citaat). Deze opvatting was ook terug te vinden in een wijdverspreid pamflet dat onder meer in Brussel, Parijs en de Republiek circuleerde, en waarvan de zogenaamde auteurs niemand minder dan de adel en de geestelijkheid waren, zie Meulenbroek, *Grotius*, nrs. 1462 en 1465: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 21 en 28 dec. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Oldenbarnevelt aan Verreycken, s.l., dec. 1629; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SC, Kingston, 20 okt. 1629.
- 1368 Esteban Estríngana, 'La crise politique', 943 en 947-9; ARAB, *Aud.*, 1463/1: Rebréviette aan Trevisi, Bergen, 5 feb. 1630; SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Wyts aan Gent, Brussel, 14 sep. 1629. De vlucht van De la Cueva zou op voorhand gepland en niet zo plots zijn als sommige berichten lieten uitschijnen, tenminste volgens de getuigen die daags tevoren gezien hadden 'datter eenighe carren met 't principaelste wt syn huys [waren] vertrocken'; na zijn vertrek ontstond een ophoop voor zijn huis, niet van oproerige burgers, maar van schuldeisers, zie SAG, *OA*, rks. 2, nr. 57: Wyts aan Gent, Brussel, 14 sep. 1629.
- 1369 Israel, 'Olivares and the Government', 175; Rodríguez Villa, *Spínola*, 566; Vermeir, *In staat van oorlog*, 11-7; ARAB, *Aud.*, 1463/1: Rebréviette aan Trevisi, Bergen, 15 jan., 19 feb. en 7 maart 1630, en Sars-la-Bruyère, 15 feb. 1630; ARAB, *Aud.-Zb.*, 1995/1: Della Faille aan Isabella, Brussel, 22 sep. 1629; HAB, 668: Van den Bergh aan Warfusée, [Roermond, ca. 13 jan. 1630]; SAL, *OA*, 316, f. 325 v°: 28 sep. 1629
- 1370 Bor, *Gelegentheydt*, 311-2; Berry, *Sir John Suckling*, 56-9: Suckling aan Middlesex, Brussel, 3 mei 1630; ARAB, *Aud.*, 1463/1: Rebréviette aan Trevisi, Bergen, 5 feb. 1630.
- 1371 Elliott, *Olivares*, 389; Janssens, 'L'échec'; Bor, *Gelegentheydt*, 311-2 (citaat); Huisman, Dhondt en Van Meerbeeck, *Les relations militaires*, 95-7.

- 1372 NADH, SG, 4957: Homacker aan de SG, fort Liefkenshoek, 15 juli 1630; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Melun, 12 okt. 1629.
- 1373 Bor, *Gelegentheydt*, 311-2.
- 1374 SAL, OA, 316, ff. 307 v° - 308 r°: 5 sep. 1629.
- 1375 SAL, OA, 316, ff. 319 r° - 320 r°, 320 v°, 323 r° - v° en 333 v° - 334 r°: 24 en 27 sep., en 9 okt. 1629.
- 1376 Th.B.W. Kok, *Dekenaar in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648* (BGZN 22; Tilburg, 1971) 228-9; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, 's-Hertogenbosch, 24 sep. 1629 o.s. Zie verder ook R. Pluys, 'Tweehonderd jaar fortificaties te Herentals (1576-1775)', in: *Historisch Jaarboek van Herentals* 14 (2004) 37-40 en 42; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 163 r° - 164 r°, 166 r° - 168 r°, 175 r° en 185 r° - 187 v°: Sturm aan [Verreycken], Weert, 23 sep. 1629, Balançon aan Isabella, bij Breda, 25 sep. 1629 (met bijlage), en [Breda, ca. 18 sep. 1629]en Aarschot aan Isabella, Namen, 28 sep. 1629; ARAB, *RvF*, 9, f. 114 r° - v°: 19 sep. 1629; SA Herentals, *OGH*, 5: Resolutie, 3 dec. 1629; SA Herentals, *OGH*, 32: Aanbestedingsvoorwaarden, Herentals, sep. 1629;
- 1377 NADH, SG, 4956: Nouvelle, s.l., [jan. 1630].
- 1378 M. Gachard (ed.), *Actes des Etats Généraux de 1632* (Brussel, 1853) dl. 1, nr. XXXVII: 9 sep. - 10 okt. 1632; Hirschauer, *Les Etats d'Artois*, dl. 2, nr. XVII: 8 maart 1630; ARAB, *Aud.*, 1463/1: Rebréviette aan Trevisi, Bergen, 5 feb. 1630; SAA, *PK*, 1689, ff. 73 r° - v° en 132 v° - 133 v°: Staten van Brabant aan Isabella, [Brussel], beide s.d.; SAL, OA, 316, ff. 323bis r° - v° en 326 r°: 27 sep. en 4 okt. 1629.
- 1379 Vermeir, *In staat van oorlog*, 16-7; SAA, *PK*, 1689, ff. 73 r° - v° en 132 v° - 133 v°: Staten van Brabant aan Isabella, [Brussel], beide s.d.; SAL, OA, 316, ff. 323bis r° - v° en 326 r°: 27 sep. en 4 okt. (citaat) 1629. Ook in de Staten van Artesië werd melding gemaakt van de Staten-Generaal, net als in 1632 gealludeerd werd op de verzoeken in de voorgaande jaren, zie Hirschauer, *Les Etats d'Artois*, dl. 2, nr. XVII: 8 maart 1630; Gachard, *Etats Généraux*, dl. 1, nr. XXXVII: 9 sep. - 10 okt. 1632.
- 1380 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1458: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 7 dec. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Baugy aan Della Faille, Den Haag, 12 nov. 1629.
- 1381 Cornelissen, 'Het beleg', 143; Elliott, *Olivares*, 391-2; Gachet, *Rubens*, nr. 75: Rubens aan Gevaerts, Londen, 23 nov. 1629; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1438: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 2 nov. 1629; ARAB, *Aud.*, 641, ff. 86 r° - v° en 88 r° - 89 v°: Brito aan Della Faille, Madrid, 18 okt. 1629, en Della Faille aan Brito, 30 okt. 1629 (minuut); SAG, OA, rks. 2, nr. 57: Reys aan Gent, Brussel, 28 okt. 1629, en De Blasere en Schoorman aan Gent, Brussel, 30 okt. 1629.
- 1382 Esteban Estríngana, 'La crise politique', 949; SAM, OA. C. *Magistrat Correspondance*, série XII, nr. 5: Filips IV aan Mechelen, Madrid, 26 okt. 1629.
- 1383 Esteban Estríngana, 'La crise politique', 945-9; Vermeir, *In staat van oorlog*, 19-23; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1446: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 16 nov. 1629. In afwachting van zijn vertrek werd De la Cueva overigens niet volledig uitgesloten van bestuurszaken, vooral op aangeven van de Infanta, die hem prees omwille van zijn grote verdiensten en ijver, zie Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides', 153-4.
- 1384 H. de Schepper, 'Vorstelijke ambtenarij en bureaucratiesering in regering en gewesten van 's konings Nederlanden, 16de - 17de eeuw', in: *TvG* 90 (1977) 360; Esteban Estríngana, 'La crise politique', 944-5; Vermeir, *In staat van oorlog*, 23-8.
- 1385 Esteban Estríngana, 'La crise politique', 951-2; Esteban Estríngana, *Madrid y Bruselas*, 227; Vermeir, *In staat van oorlog*, 28-31.
- 1386 Hermans IV / a, nrs. 202, 206 en [207]: Van den Bergh aan Isabella, bij Wezel, 6 sep. 1629, consult, Brussel, 9 sep. 1629, en Isabella aan Van den Bergh, Brussel, 9 sep. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 93 r° - 94 v° en 141 r° - 142 v°: Isabella aan Van den Bergh, 31 aug. 1629 (minuut), en Van den Bergh aan Isabella, Bochoolt, 9 sep. 1629.

- 1387 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 174 r° - v^o, 178 r°, 200 r° - v^o, 202 r°, 204 r° - v^o, 206 r° - v^o, 208 r° en 233 r° - 235 r°: Isabella aan Van den Bergh, 28 sep. 1629 (minuut), en Van den Bergh aan Isabella, Lottum, 29 sep. 1629, Van den Bergh aan Verreycken, Lottum, 3 okt. 1629, en Haelen, 4 okt. 1629, Van den Bergh aan Isabella, Horn, 4 okt. 1629, Maasmechelen, 7 en 8 okt. 1629, en Momalle, 25 okt. 1629 (met bijlagen); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, s.l., 25 sep. 1629; NADH, SG, 4955: GtV aan de SG, Arnhem, 6 okt. 1629 (twee brieven), en Frederik Hendrik aan de SG, bij 's-Hertogenbosch, 11 okt. 1629.
- 1388 Dufour, 'De poging', 195; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 96 r° - 97 r°, 98 r° - 100 r° en 141 r° - 142 v°: Van den Bergh aan Isabella, Bocholt, 31 aug. 1629 (twee brieven, met bijlage), en 9 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2053: Nassau aan Isabella, Steenderen, 13 sep. 1629 (met bijlage).
- 1389 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 32; KHA, *EC*, 317: Donia e.a. aan Ernst Casimir, Meppel, 26 aug., 4 en 9 sep. (citaat) 1629 o.s.
- 1390 Hermans III / a, nr. 93 en 96: GtV aan de SG, 's-Hertogenbosch, 1 en 13 okt. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 94 r° - 95 r° en 208 r°: Balançon aan Isabella, Breda, 1 okt. 1629, en Van den Bergh aan Isabella, Maasmechelen, 7 okt. 1629; NADH, SG, 4955: GtV aan de SG, Arnhem, 6 okt. 1629 (twee brieven), en Doesburg, 10, 12 en 24 oktober 1629, en Frederik Hendrik aan de SG, bij 's-Hertogenbosch, 11 okt. 1629.
- 1391 *Cort verhael hoe ende op wat manieren den Vyandt, bestaende in Spaensche ende Keyzersche, door sijn Ghenade Graef Ernst ghedwonghen zijn de Veluwe met alle de Schantsen te verlaten, ende in handen van de Hoogh-Mog. H.H. Staten ende den Prince van Orangien in te ruymen den 13. Octob. 1629* (Amsterdam, 1629); Aitzema, *Historie*, 959; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 550-1; 'Stukken betreffelijk den inval', 219-20: Dibbets aan Van Hilten, Arnhem, 3/13 okt. 1629, en Van Essen aan Van Hilten, Doesburg, 3/13 okt. 1629; NADH, SG, 4955: Van Lochteren en Van Arnhem aan de SG, Arnhem, 3/13 okt. 1629, Ernst Casimir en de GtV aan Frederik Hendrik, Doesburg, 13 okt. 1629, en de GtV aan de SG, Doesburg, 14 okt. 1629. Van der Capellen schreef dat de predikant van Steenderen reeds op 10 oktober van Matthijs van Dulcken had gehoord dat Jan van Nassau drie dagen later zou vertrekken, maar hiervan werd geen bevestiging gevonden.
- 1392 Frost, *The Northern Wars*, 112-4; Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 550-1; De Meester de Ravestein, *Chifflet*, nr. 137: Chifflet aan Bagno, Brussel, 26 okt. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 215 r° - 218 r° en 219 r° - 221 r°: Van den Bergh aan Isabella, Boutersem, 19 okt. 1629 (met bijlagen), en Montenaken, 19 okt. 1629 (met bijlagen); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Nassau aan Van den Bergh, Steenderen, 26 sep. 1629; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 21 sep. 1629. Nassau schreef in zijn brief, als bijlage bij die van Van den Bergh uit Boutersem, het volgende: 'Je ne scai à la vérité de quel bois faire flesche, e' crains le proverbe qui dit: "Marie ta fille, ou bien elle se mariéra d'elle-mesme". Il n'y a plus de moien de contenir ces gens. Ceux de Disdorff aussi bien que les aultres disent publicquement que pas un d'eux démeurera'.
- 1393 KHA, *EC*, 407: Misslich aan Ernst Casimir, Bredevoort, 14 en 8/18 sep. 1629; UA, *SvU*, 314-5: Ploos aan de SvU, 's-Hertogenbosch, 19 sep. 1629 o.s.
- 1394 De Meester de Ravestein, *Chifflet*, 135: Chifflet aan Bagno, Brussel, 4 okt. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 141 r° - 142 v°, 143 r° - v^o en 219 r° - 221 v°: Van den Bergh aan Isabella, Bocholt, 9 sep. 1629 (twee brieven), en Montenaken, 19 okt. 1629 (met bijlagen); ARAB, *Aud.-Zb.*, 1998/3: Consult, Brussel, 24 sep. 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2033/3: Diesdorf aan Isabella, Bronkhorst, 12 sep. 1629, en Isabella aan Nassau, 28 sep. 1629 (minuut); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Nassau aan Van den Bergh, Steenderen, 23 sep. 1629; ARAB, *DS*, 471, f. 408 r° - v^o: Wallenstein aan Isabella, Halberstadt, 3 okt. 1629.
- 1395 ARAB, *Aud.*, 634, ff. 219 r° - 221 r°: Van den Bergh aan Isabella, Montenaken, 19 okt. 1629 (met bijlagen).

- 1396 NADH, CA, 975: Frederik Hendrik aan Hauterive, bij 's-Hertogenbosch, 21 okt. 1629, en Wezel, 1 nov. 1629; NADH, SG, 4955: Ernst Casimir en de GtV aan de SG, Doesburg, 13 okt. 1629, en Frederik Hendrik aan de SG, 's-Hertogenbosch, 14 okt. 1629 (citaat).
- 1397 Israel, 'Garrisons and Empire', 39-41; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 306; RSG, ff. 581 v°, 585 r° en 589 r° - v°: 1, 5 en 9 nov. 1629; NADH, SG, 6062: Van der Capellen en Oenama aan de SG, Wezel, 15 dec. 1629 (met bijlagen), en Van der Capellen aan de SG, Wezel, 20 dec. 1629. Frederik Hendrik vond een belegering van Lingen 'bedenckelick, [...] alhoewel hy geerne sage dat de heeren Staten van Vrieslant ende Stadt ende Landen in haer begeerte diesaengaende wierden geholpen'.
- 1398 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 41-3; RSG, ff. 585 r° - v°, 589 v°, 599 v° en 601 r° - v°: 5, 9, 20 en 21 nov. 1629; NADH, SG, 4955: RvS aan de SG, Den Haag, 10 nov. 1629, en Staten-Generaal aan de Gewestelijke Staten, 27 dec. 1629 (minuut); NADH, SG, 6062: 'Ordre waerop eenich volck gesonden sal werden naer de quartieren van de landen van Cleve, Berge ende Marck', 4 dec. 1629. Het ging in het bijzonder om de 21 Duitse compagnieën die in maart en alle versterkingen die in de zomer waren aangenomen, met uitzondering van de 'Zweedse lichting' van Diederich von Falkenberg.
- 1399 RRvS, dl. 2, pp. 308-9 en 349-50: 8 en 24 nov. 1629; RSG, f. 592 v°: 12 nov. 1629. Klachten waren er ook over het regiment van Morgan en dat van Holck.
- 1400 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 305-7; RSG, f. 591 v°: 12 nov. 1629.
- 1401 RRvS, dl. 2, pp. 349-50, 353-6, 365, 372-3 en 381: 24, 27 en 28 nov., en 1, 4 en 6 dec. 1629; RSG, f. 597 r°: 17 nov. 1629. Het regiment van Morgan werd begin december in Zaltbommel ontbonden, terwijl dat van Holck per schip naar Glückstadt weggevoerd werd.
- 1402 RRvS, dl. 2, 400 en 404: 13 dec. 1629; NADH, SG, 4955: RvS aan de SG, Den Haag, 10 nov. 1629; NADH, SG, 4956: Rekest van kolonel Ferentz, s.l., 25 maart 1630.
- 1403 Ten Raa en De Bas, *Het Staatsche leger*, 45-7; RRvS, dl. 2, p. 368: 3 dec. 1629; KHA, EC, 3: Ernst Casimir aan 'de respective commandeurs', 4 jan. 1630 o.s. (minuut). NADH, SG, 4956: SG aan Oenama en Van der Capellen, 17 apr. 1630 (minuut).
- 1404 RRvS, dl. 2, pp. 384-5 en 395: 8 en 11 dec. 1629;
- 1405 RRvS, dl. 2, p. 264: 17 okt. 1629; RSG, ff. 585 v° en 605 r°: 5 en 24 nov. 1629; NADH, SG, 7171: Falkenberg aan de SG, Amsterdam, 4 nov. 1629, rekest van Falkenberg, Amsterdam, 6 nov. 1629, en contract tussen Falkenberg en Evert Cornelisz. van Edam, Amsterdam, 17 nov. 1629.
- 1406 RRvS, dl. 2, pp. 421-2, 424, 427-8, 434 en 436: 19, 20 en 22 dec. 1629; RSvH 1629, p. 221: 14 dec. 1629.
- 1407 RSG, f. 600 v°: 20 nov. 1629.
- 1408 A. Sassen (ed.), 'Uit het commissie-boek der Staten-Generaal II.', in: *Taxandria* 7 (1910) 45-6; Koenhein en Heniger, 'Brederode', 23-4; Hermans III/a, nr. 89: Nassau aan de SG, Hintham, 11 sep. 1629; RSG, ff. 534 v°, 586 v°, 588 r°, 589 v°, 596 v°, 619 r° en 627 v°: 23 sep., 6, 7, 9 en 16 nov., 7 en 15 dec. 1629; RSvH 1629, pp. 222 en 225: 17 en 21 dec. 1629; NADH, SG, 4955: Stakenbroek aan de SG, Grave, 14 dec. 1629; NADH, SG, 4956: Rekest van Brederode, s.l., 28 feb. 1630; UA, *HA Amerongen*, 4121: Brederode aan Wijts, Utrecht, 3/13 aug., 28 aug. o.s. en 3/13 sep. 1629.
- 1409 Sassen, 'Uit het commissie-boek', 43-6; GAH, *OADB*, 261, f. 2 r° - v° en 3 v°: 25 sep. 1629; NADH, SG, 4955: Kuysten aan de SG, 's-Hertogenbosch, 24 sep. 1629; NADH, SG, 4956: 'Lyste van de officien binnen 's-Hertogenbosch vergeven', 30 maart 1630.
- 1410 M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen, 1999) 51-8; Christ, *De Brabantse Saecke*, 118-9; Jacobs, *Justitie en politie*, 32-49; GAH, *OADB*, 261, ff. 2 v° - 3 r° en 59 r° - v°: 25 sep. 1629 en 18 apr. 1630; NADH, SG, 4955: Kuysten aan de SG, 's-Hertogenbosch, 24 sep. 1629.

- 1411 Hermans II, nr. 52: Nobel aan de SvH, voor 's-Hertogenbosch, 13 sep. 1629.
- 1412 RSG, ff. 527 v° en 528 r°: 18 en 20 sep. 1629; NADH, SG, 4955: SG aan Gans, Van Sonst, W. Ploos, Dreisschoor, en A. Ploos, en aan Kuysten, Van Voorn, Pelgrom, Bernage, Pieck, De Bitter, De Weert, Backaert en Van der Meulen, 23 sep. 1629 (minuten); UA, SvU, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, 's-Hertogenbosch, 9 sep. 1629 o.s. Jan Pelgrom was schepen geweest in 1627-8, niet tijdens het beleg. Volgens de privileges werden twee schepenen van de *zittende* magistraat 'gecontinueerd', zodat het inderdaad mogelijk is dat de schepenen besloten hadden in geen geval aan te blijven. Aanvankelijk was Michiel Pelgrom aangesteld, die voorheen nooit schepen was geweest, maar hij werd op verzoek van president Kuysten en de overige schepenen vervangen door Jan, zie Hosschius, 'Obsidionis', 176; NADH, SG, 4955: Kuysten aan de SG, 's-Hertogenbosch, 24 sep. 1629.
- 1413 UA, SvU, 314-5: Ploos en Gerestein aan de SvU, 's-Hertogenbosch, 9 sep. 1629 o.s., en Gerestein aan de SvU, Vught, 12 sep. 1629 o.s.
- 1414 W.F. del Campo Hartman, 'Het Bossche Regeeringsgeslacht Kuysten', in: *De Nederlandsche Leeuw* 52 (1934) 242-3; Christ, *De Brabantsche Saecke*, 119-21; Jacobs, *Justitie en politie*, 32-3 en 269-73; Pirenne, 's-Hertogenbosch, 78; Van Gulp, 'Bosschenaars', 407-18. Voor de vorige verblijfplaatsen van de nieuwe schepenen, zie GAH, HGH, 55, ff. 2 r° - 3 v°; UA, SvU, 314-5: Gerestein aan de SvU, Vught, 12 sep. 1629 o.s. Verschillende leden van de familie Kuysten waren naar de Republiek uitgeweken, onder meer naar Dordrecht, Heusden en Amsterdam, waar Hendriks oudste broer Jan (volgens Gelderblom) of Gerard (volgens Del Campo Hartman) als koopman actief was. Schepen Herman de Bitter was eveneens uit die stad afkomstig, waar enkele kooplieden met dezelfde familienaam (waaronder één Harmen [de] Bitter) zaken deden met Zuid-Nederlandse collega's, zie F. Beelaerts van Blokland, 'Het Bossche Regeeringsgeslacht Kuysten', in: *De Nederlandsche Leeuw* 52 (1934) 285-6; O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum, 2000) 90-9, 162, 305 en 318; G. van Gulp, *Migranten tussen uitwijking en reductie. 's-Hertogenbosch 1579-1629* (Onuitgegeven doctoraalscriptie, RU Utrecht, 1996) dl. 2, p. 10 en 21-2; Del Campo Hartman, 'Kuysten', 242-3; GAH, HGH, 55, f. 2 r°. De notulen van de gereformeerde kerkenraad suggereren de Brabantse koopmansafkomst van David de Weert: hij werd namelijk verzocht via zijn broer dominee Vogelius te polsen, die 'een Brabander [was] ende een alumnus der Brabantsche coopluiden', zie GAH, HGH, 1, p. 9: 18 nov. 1629.
- 1415 UA, SvU, 314-5: Gerestein aan de SvU, Vught, 12 sep. 1629 o.s.
- 1416 Frenken, 'Dagboek', 44: '[...] addens quod esset laetus, se liberatum a tyrannide Hispanica'. De enige functie die Loeff van der Sloot werd toegewezen, was die van 'Gecommitt[eerd]e tottet wtmaecken der quijtantiën', zie NADH, SG, 4956: 'Lyste van de officien binnen 's-Hertogenbosch vergeven', 30 maart 1630.
- 1417 Beermann, *Stad en meierij*, 5; ARAB, RvF, 9, ff. 206 r° - 207 r°: 23 nov. 1629; GAH, OADB, 261, ff. 1 r° - v°, 3 r° en 6 v°: 25 sep. en 15 nov. 1629. Secretaris Ruys kreeg zijn traktement zelfs na zijn weigering nog uitbetaald, omdat het stadsbestuur verwachtte dat hij niet lang meer te leven had.
- 1418 L.F.W. Adriaenssen, 'Een God behagelick werck'. Hoe een onhandelbare Bosschenaar werd weggewerkt via het handelscircuit van zijn familie', in: *De Brabantse Leeuw* 49 (2000) 58; GAH, OADB, 261, ff. 11 r° - v° en 21 v° - 22 r°: 18 dec. 1629 en 4 feb. 1630; GAH, *Not. Arch.*, 2680: Testament van Isaac van der Graeff, 's-Hertogenbosch, 20 okt. 1635. Jan Donckers was tussen 1639 en 1646 driemaal schepen, maar werd door Van Sasse van Ysselt nog als katholiek aanzien, zie A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepen-protocollen, loopende van 1500-1810* ('s-Hertogenbosch, 1910) dl. 1, 172; GAH, OADB, 966, s.f.
- 1419 RSG, f. 590 r°: 10 nov. 1629.

- 1420 Beermann, *Stad en meierij*, 5-6; Christ, *De Brabantsche Saecke*, 120-1; Pirenne, 's-Hertogenbosch, 185-6; Van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen*, dl. 2, 150-2; NADH, SG, 4955: 's-Hertogenbosch aan de SG, 3 dec. 1629. Hendrik de Bergaigne was eerder ontvanger van de contributies in Den Bosch en werd opgevolgd door Johan Gans, zie RRvS, dl. 2, p. 367: 3 dec. 1629.
- 1421 RSG, ff. 595 r° - 598 r° - v°, 603 r°, 606 v°, 608 v°, 611 r° - v° en 612 v°: 15, 17, 19, 23, 26, 28, 29 en 30 nov. 1629.
- 1422 RRvS, dl. 2, p. 217: 27 sep. 1629; RSG, ff. 526 v° - 527 r°: 18 sep. 1629; GAH, OADB, 261, ff. 17 v° - 18 r° en 18 v°: 19 jan. 1630; GAH, HGH, 1, p. 3: 17 okt. 1629.
- 1423 ARAB, RvF, 9, f. 198 r° - v°: 12 nov. 1629; GAH, OADB, 261, ff. 17 v° - 18 r° en 18 v°: 19 jan. 1630. Van den Leene was naar Breda uitgeweken, van waar hij zijn functie bleef uitoefenen, zie Beermann, *Stad en meierij*, 10.
- 1424 GAH, OADB, 5258, ff. 204 r° - 208 r°: Anoniem rapport, ca. 1640.
- 1425 Gudde, *Vesting en forten*, 123-30.
- 1426 ARAB, Aud., 634, ff. 94 r° - 95 r°: Balançon aan Isabella, Breda, 1 okt. 1629.
- 1427 Gudde, *Vesting en forten*, 126; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63ter r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 2 maart 1630; NADH, SG, 4955: Stakenbroek aan de SG, Grave, 14 dec. 1629.
- 1428 ARAB, d'Ursel, R.6: 'Pour assiéger la ville de Bolducq semble [...] qu'il seroit nécessaire ce que s'ensuyt', s.d.
- 1429 GAH, HGH, 1, p. 32: 17 juli 1630; GAH, OADB, 448, f. 33 r°: 21 jan. 1630; GAH, *Schepenbank 's-Hertogenbosch*, 21.
- 1430 GAH, OADB, 448, ff. 47 r° - 48 r°: 18 mei 1630.
- 1431 *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63ter r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 2 maart 1630.
- 1432 SAA, IB, 958: Vanden Gevel aan [Van Ophoven], 's-Hertogenbosch, 5 dec. 1629.
- 1433 Van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen*, dl. 1, 68 en 449, en dl. 2, 225-7; RRvS, dl. 2, pp. 296-301: 2 nov. 1629; BHIC, *Jezuïetencollege 's-Hertogenbosch*, 38; GAH, HGH, 1, p. 2: 11 okt. 1629.
- 1434 Van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen*, dl. 1, 72, 190, 272, 443-4 en 449, en dl. 2, 225-7; NADH, SG, 4956: Rekest van Brederode, s.l., 28 feb. 1630, Bruininckx en Van Goch aan de SG, 's-Hertogenbosch, 4 apr. 1630, en SG aan Bruininckx en Van Goch, 10 apr. 1630 (minuut).
- 1435 P. Placidus, 'Zorgen van Bisschop Ophovius na den val van Den Bosch in 1629', in: *BB* 13 (1935-6) 151-64; Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente*, 141; Van Sasse van Ysselt, *De voorname huizen*, dl. 1, 443-4; *Diocèse de Bois-le-Duc*, ff. 63bis r° - 63ter v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 11 feb. en 2 maart 1630; GAH, *Ambachtsgilden 's-Hertogenbosch*, 75: Inventaris, 31 maart 1631; GAH, *Ambachtsgilden 's-Hertogenbosch*, 135: Inventaris, 22 feb. 1630, en staat van opbrengst, 8 okt. 1632; GAH, *Ambachtsgilden 's-Hertogenbosch*, 307: Inventaris, 1630; GAH, OADB, 448, ff. 19 r° - v° en 55 r° - v°: 31 okt. 1629 en 11 juni 1630.
- 1436 Duker, *Voetius*, 331-3; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63 r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan. 1630; AAM, *Kloosterarchivalia. Karmelietessen Aalst*, 1: Rekest van de karmelietessen van 's-Hertogenbosch, 10 sep. 1631, en Anne de l'Ascension aan Ophovius, ['s-Hertogenbosch], 17 okt. 1631; ARAB, DS, 485: Rekest van de vrouwelijke religieuzen in 's-Hertogenbosch, na 29 apr. 1649 (fragment); BAH, *Bisdom*, 5: Rekest van de vrouwelijke religieuzen in 's-Hertogenbosch, 24 apr. 1631; GAH, HGH, 1, p. 4: 24 okt. 1629; NADH, SG, 4956: Bruininckx, Jensema en Van Goch aan de SG, 's-Hertogenbosch, 18 jan. 1630 (met bijlagen). Tot dan toe hadden de vrouwenkloosters zonder problemen diensten kunnen houden in hun klooster, zoals onder meer de aankoop van 1.500 hosties voor de Rijke Klaren op 18 januari 1630 aantoont, zie GAH, *Clarissenklooster 's-Hertogenbosch*, 86, f. 101 r°. Enkel de karmelietessen vertrokken uit de stad en vestigden zich in twee kloosters in Keulen en Aalst; de reden voor dit vertrek was echter niet zozeer de Staatse druk, maar interne

- twisten, zie M. Moyson, *Een kijk achter de schermen. Een klooster voor ongeschoeide karmelietessen te Aalst (1632-1783)* (Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1991) 2 dln.
- 1437 Frenken, 'De Bossche bisschop', 84-5; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 301; RSG, ff. 590 v° en 605 r°: 10 en 24 nov. 1629; GAH, *HGH*, 1, pp. 21 en 22: 1 en 11 mei 1630; GAH, *OADB*, 448, ff. 29 v° - 32 r°: 15 en 16 jan. 1630; GAH, *OADB*, 5258, ff. 204 r° - 208 r°: Anoniem rapport, ca. 1640; NADH, *SG*, 4956: Bruininckx, Jensema en Van Goch aan de SG, 's-Hertogenbosch, 18 en 22 jan. 1630 (beide met bijlagen).
- 1438 Frenken, 'De Bossche bisschop', 85; GAH, *HGH*, 1, pp. 23-4 en 47: 20 mei en 13 sep. 1630; GAH, *OADB*, 448, f. 51 v°: 22 juni 1630; GAH, *OADB*, 1481, f. 129 r°. Eerder had de magistraat overigens al geprobeerd de geestelijken onder controle te brengen door hen één huis aan te wijzen waar ze verplicht dienden te verblijven, namelijk dat van Antwerpenaar Olivier Francken, zie GAH, *OADB*, 261, f. 64 r°: 20 apr. 1630.
- 1439 NADH, *SG*, 4956: Bruininckx, Jensema en Van Goch aan de SG, 's-Hertogenbosch, 22 jan. 1630 (met bijlagen).
- 1440 Placidus, 'Zorgen', 135-43; *Diocèse de Bois-le-Duc*, ff. 63 r° - 63ter v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan., 11 feb. en 2 maart 1630.
- 1441 *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63bis r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 11 feb. 1630; GAH, *OADB*, 448, ff. 49 r° - 51 r°: 18 juni 1630.
- 1442 W. Meindersma, 'De Gereformeerde Religie in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629-1648', in: *Weekblad der Nederlandsch Hervormde Kerk* (1919) 4-7.
- 1443 Duker, *Voetius*, 320-2; RRvS, dl. 2, p. 342-3: 21 nov. 1629; GAH, *HGH*, 1, p. 11 okt. 1629. Naast de Nederlands Hervormde gemeente, ontstonden nog Engelse en Franse kerken, later ook een Duitse, die vooral gericht waren op het bedienen van de buitenlandse garnizoenssoldaten, zie D.-F. Poujol, *Histoire et influence des églises wallonnes dans les Pays-Bas* (Parijs, 1902) 70; Hermans III/a, nr. 92: Rekest van [Souffrin], [Delft], sep. 1629; GAH, *HGH*, 1, pp. 10 en 12: 12 en 19 dec. 1629.
- 1444 GAH, *HGH*, 1, pp. 1 en 21: 9 okt. 1629 en 1 mei 1630.
- 1445 Duker, *Voetius*, 319-20; Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente*, 230-58; GAH, *HGH*, 1, pp. 6, 9, 10: 11 en 18 nov. en 12 dec. 1629.
- 1446 Duker, *Voetius*, 323-4; Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente*, 174-8; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63bis r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 11 feb. 1630.
- 1447 C.J.A. van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven* (Tilburg, 1984) 278; Frenken, 'De Bossche bisschop', 86; Korsten, 'De katholieken', 21; Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente*, 4-5; Meindersma, 'De Gereformeerde Religie', 1-12; Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, dl. 1, 602-3.
- 1448 GAH, *HGH*, 55, ff. 1 r° en 15 v°.
- 1449 M. Korsten, 'De opbouw van de protestantse gemeente in Den Bosch in 1629', in: *Boschboom Bladeren* 26 (1981) 25; Christ, *De Brabantsche Saecke*, 119-20, n. 26; Del Campo Hartman, 'Kuysten', 242-3; Meindersma, *De Gereformeerde Gemeente*, 203; Van den Oord, *Bosch' boekbedrijf*, 274, 284 en 345-53; GAH, *HGH*, 55; NADH, *SG*, 4956: 'Lyste van de officien binnen 's-Hertogenbosch vergeven', 30 maart 1630. Een indicatie voor de aanwezigheid van bekeerlingen wordt overigens ook geboden door een aantekening in het resolutieboek van de kerkenraad, waarin hun de mogelijkheid geboden wordt 'particulier onderwesen' te worden, zie GAH, *HGH*, 1, p. 10: 12 dec. 1629.
- 1450 Van Autenboer, '1629, winst of verlies?', 13; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63 r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan. 1630; SAA, *IB*, 958: Vanden Gevel aan [Van Ophoven], 's-Hertogenbosch, 5 dec. 1629 (citaat). Slechts één emigrant vroeg toestemming om naar de Zuidelijke Nederlanden te mogen uitwijken, 'joffrouwe', Henrica vanden Berch, naar Antwerpen. Mogelijk reisde zij later naar Ieper door, want een Bossche jezuïet sprak in

- februari 1630 van een 'dochter van Nimmegen, genaemt vanden Berge' die daarheen was verhuisd, zie *Diocèse de Bois-le-Duc*, ff. 63bis r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 13 feb. 1630; GAH, *OADB*, 261, f. 9 r° - v°: 7 dec. 1629.
- 1451 GAH, *OADB*, 261, f. 17 r° - v°: 19 jan. 1630.
- 1452 GAH, *OADB*, 3268, ff. 31 v° - 33 r°: 11 - 15 sep. 1629. Het poorterboek vermeldde Le Roulx als Staes Sijmons la Roes uit Doornik. In zijn testament waren legaten aan verschillende personen rond de gouverneur, namelijk diens echtgenote, kamenier en secretaris, en aan de kamenierster van diens zuster in Brussel, zie GAH, *Not. Arch.*, 2664, ff. 24 r° - 26 r°: Testament van Eustaes le Roulx, 's-Hertogenbosch, 11 juni 1629.
- 1453 Beermann, *Stad en meierij*, 5 en 10; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63 r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan. 1630; ARAB, *RvF*, 9, ff. 206 r° - 207 r° en 235 r° - v°: 23 nov. en 17 dec. 1629; BHIC, *Charters van Brabant*, 20: 'Aen den verstandighen Leser etc.', s.l., s.d. De rentmeester van de contributies in de Bommelerwaard, Laurens vanden Eynde, vertrok samen met het garnizoen, maar wilde in november naar Den Bosch terugkeren, zie RSG, f. 596 r°: 16 nov. 1629.
- 1454 ARAB, *Aud.-Zb.*, 2042/4: Rekest van Jan van der Weeghen, s.l., 4 maart 1632; GAH, *OADB*, 261, f. 8 r° - v°: 30 nov. 1629.
- 1455 Placidus, 'Zorgen', 143-5; GAH, *Gereformeerd Burgerweeshuis*, 590, f. 74 r°; GAH, *OADB*, 261, ff. 5 v° en 16 r° - v°: 3 nov. 1629 en 19 jan. 1630.
- 1456 Placidus, 'Zorgen', 143-9; *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63 r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan. 1630; GAH, *Gereformeerd Burgerweeshuis*, 590, ff. 74 r°, 79 r° en 80 r° - v°; GAH, *HGH*, 1, p. 49: 13 sep. 1630; GAH, *OADB*, 261, ff. 5 v°, 16 r° - v° en 41 v°: 3 nov. 1629, 19 jan. en 26 maart 1630.; SAM, *OA. B. Comptes Communales*, série I, nr. 304, ff. 174 v° - 175 r°.
- 1457 *Diocèse de Bois-le-Duc*, f. 63 r° - v°: Jacobi aan Zylius, [Antwerpen], 24 jan. 1630.
- 1458 GAH, *OADB*, 448, ff. 1 r° en 47 r° - 48 r°: 25 sep. 1629 en 18 mei 1630.
- 1459 GAH, *OADB*, 3268, ff. 33 v° - 37 r°: 30 nov. 1629 - 9 sep. 1630. Rond dezelfde tijd klaagde het bakkersgilde steen en been over de talloze onderkruipers en tegen de opname van niet-poorters in het gilde, zie GAH, *Ambachtsgilden 's-Hertogenbosch*, 104: Diverse stukken, 1630-2; GAH, *OADB*, 261, f. 10 r° - v°: 17 dec. 1629.
- 1460 GAH, *HGH*, 1, pp. 4 en 6: 24 okt. en 11 nov. 1629; GAH, *HGH*, 55, ff. 3 r, 27 v° en 28 v°.
- 1461 Korsten, 'De opbouw', 25; GAH, *HGH*, 1, pp. 12, 27 en 32: 9 jan., 5 juni en 17 juli 1630; GAH, *OADB*, 261, ff. 38 v° - 41 r°: 25 jan. 1630. Korsten stelde ten onrechte dat de vluchtelingen niet werden toegelaten, en noemde enkel Gulik en Aken, niet Limburg, als hun afkomst. Het hertogdom Limburg behoorde tot de Zuidelijke Nederlanden en kende met steden als Verviers of Eupen een niet onaanzienlijke wolverwerkingsindustrie.
- 1462 Worp, *Huygens*, nr. 454: Gruterus aan Huygens, Amsterdam, 15 juli 1629; RSG, ff. 535 r°, 581 v° en 604 r° - v°: 23 sep., 1 en 24 nov. 1629; GAH, *OADB*, 540: Dordrecht aan 's-Hertogenbosch, 19 okt. 1629 (met bijlage) en D'Ottlishusen aan 's-Hertogenbosch, Den Haag, 27 nov. 1629; GAH, *OADB*, 541: Deventer aan 's-Hertogenbosch, 13 dec. 1630 o.s.; GAH, *OADB*, 1081: Rekesten van Jan Gerritsz. van Overmeer (met bijlagen) en Cornelis Adriaensz. Roodere, s.l., s.d.; NADH, *SG*, 4955: Ernst Casimir aan de SG, Arnhem, 8/18 sep. 1629.
- 1463 Pirenne, 's-Hertogenbosch, 185-6; Van Gorp, 'Bosschenaars', 421-2; RSG, f. 590 r°: 9 nov. 1629; NADH, *SG*, 4955: Gorinchem aan de SG, 21 sep. 1629 (met bijlage), en 's-Hertogenbosch aan de SG, 3 dec. 1629. De familie Van Hedel leverde sinds 1460 schepenen voor de magistraat, maar het is niet bekend wie precies Jan van Hedels grootvader was. Tussen 1563 en 1582 zetelde verschillende jaren een naamgenoot, maar hij stond bekend als een trouw katholiek; twee andere kandidaten zijn Gillis (1550) en Gozewijn (1553) van Hedel. Hoewel zijn verzoek niet ingewilligd werd, keerde Van Hedel mogelijk wel terug, zij het

- als 'schipper', zie Jacobs, *Justitie en politie*, 266-75; Pirenne, 's-Hertogenbosch, 98; GAH, OADB, 3268, f. 36 v°: 14 mei 1630. Een andere kandidaat-remigrant was Esaias Jansz., zoon van balling Jan Martensz., zie Van Gurp, *Migranten*, dl. 2, 22; GAH, OADB, 541: Gedeputeerde Staten van Utrecht aan 's-Hertogenbosch, 20 jan. 1630 o.s. (met bijlage).
- 1464 Frenken, 'De Bossche bisschop', 87-9; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 303; Hermans III/a, nr. 96: Barentsz., Jensema en Van Goch aan de SG, 's-Hertogenbosch, 13 okt. 1629.
- 1465 NADH, SG, 4955: RvS aan de SG, Den Haag, 25 okt. 1629.
- 1466 W. Meindersma, 'Pogingen tot reformatie der Meierij in de jaren 1629 en 1633', in: *Taxandria* 7 (1910) 84-8 en 153-61; Meindersma, 'De Gereformeerde Religie', 1-12; SAA, IB, 958: Van den Gevel aan [Van Ophoven], 's-Hertogenbosch, 5 dec. 1629.
- 1467 Frenken, 'De Bossche bisschop', 87-8; ARAB, *Aud.*, 1425/6: Kesseleer en Fannius aan Isabella, Tilburg, 28 jan. 1630.
- 1468 Beermann, *Stad en Meierij*, 3-17; RRvS, dl. 2, pp. 309-10, 317 en 405-6: 8 en 12 nov. en 14 dec. 1629 (citaat); ARAB, *Aud.*, 1425/6: NN aan NN, [Brussel], 27 okt. 1629, Della Faille aan Isabella, Brussel, 29 nov. 1629, en consulten, Brussel, 29 nov. en 1 dec. 1629.
- 1469 RSG, f. 645 r° - v^o: 29 dec. 1629.
- 1470 Beermann, *Stad en Meierij*, 17-29.
- 1471 SAA, IB, 268: Jordaens aan Van Immerseel, Bayonne, 15 okt. 1629.
- 1472 'Stukken betreffende den vredehandel in 1629', in: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 23 (1867) 250-9; Cuvelier, 'Les négociations', 73-80; Israel, *The Hispanic World*, 154-61.
- 1473 J.I. Israel, 'The Holland Towns and the Dutch-Spanish Conflict, 1621-1648', in: Idem, *Empires and Entreports*, 43-5; Kluiver, *Zeeland*, 129-31; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 310-2; RSVH 1629, p. 169: 22 aug. 1629; NADH, SG, 4562, ff. 181 v° - 182 r° en 182 r° - v^o: 5 en 9 sep. 1629 (citaten).
- 1474 Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 310; CCE, nrs. 1511 en 1515: Isabella aan Filips IV, Brussel, 14 nov. 1629, en De la Cueva aan Filips IV, Brussel, 14 nov. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 206 r° - v^o, 232 r° en 242 r° - 243 v°: Van den Bergh aan Isabella, Maasmechelen, 7 okt. 1629, en Momalle, 25 okt. en 7 nov. (met bijlage) 1629; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2044/3: Van den Bergh aan Isabella, Diepenbeek, 12 okt. 1629, Montenaken, 18 okt. 1629, en Momalle, 7 nov. 1629.
- 1475 CCE, nrs. 1486 en 1493: Isabella aan Filips IV, Brussel, 28 en 30 sep. 1629; GA, SKN, 144, s.f. : 5 okt. 1629 o.s.; GA, SKV, 7, ff. 168 r° - 172 r° en 173 r°: 5 en 6 okt. 1629 o.s.; NADH, PR, 487, f. 34 r° - v^o: 2 okt. 1629 o.s. (citaat); NADH, SG, 4562, ff. 183 r° en 184 r°: 22 sep. en 2 okt. 1629; UA, SvU, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 22 sep. 1629 o.s. Israel stelde dat de Staten-Generaal op 2 oktober de garantie van de Infante kregen dat de IJssel onvoorwaardelijk zou verlaten worden, wat niet blijkt uit de geciteerde resolutie en uit de brief van de Utrechtse gedeputeerden, zie Israel, 'The Holland Towns', 45, n. 8.
- 1476 UA, SvU, 314-5: Gerestein en De Rode aan de SvU, Den Haag, 22 sep. 1629 o.s.
- 1477 RAG, OvG, 631: De Trompes aan Zevécote, Brussel, 17 nov. 1629 (citaat); SAA, IB, 268: Jordaens aan Van Immerseel, Bayonne, 15 okt. 1629; SAG, OA, rks. 2, nr. 57: De Blasere en Schoorman aan Gent, Brussel, 30 okt. 1629.
- 1478 CCE, nr. 1515: De la Cueva aan Filips IV, Brussel, 14 nov. 1629. Ruim een maand voordien had De la Cueva zich er nog over verbaasd dat de Staten-Generaal zoveel moeite deden om tot een bestand te komen, zie Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides', 153.
- 1479 NADH, SG, 4955: Staten van Groningen aan de SG, Groningen, 11 okt. 1629 o.s., en Staten van Zeeland aan de SG, Middelburg, 21 nov. 1629. De brieven die de leden van de Staten van Overijssel opriepen, bijvoorbeeld, maakten enkel melding van de buitengewone aard van de bijeenkomst, zie HCO, *Familie van Haersolte en Nilant*, 122: Bentinck aan Witten, Zwolle, 29 sep. 1629 o.s.

- 1480 Israel, 'The Holland Towns', 46; 'Stukken betreffende den vredehandel', 259-60; NADH, *PR*, 9, s.f.: 5 en 7 okt. 1629 o.s.; NADH, *PR*, 487, f. 34 r° - v^o: 2 okt. 1629 o.s.; UA, *SvU*, 231-17, ff. 156 r° - 168 v°: 2 - 16 okt. 1629.
- 1481 Gemeentearchief Doesburg, *OA*, 746: Opinie van de stad Doesburg, 6 okt. 1629 o.s.
- 1482 Israel, 'A Conflict of Empires', 33; NADH, *SG*, 5752: WIC aan de SG, s.l., 15 en 23 (citaat) okt. 1629, en 'Redenen ende consideratie [...] van de Geotroijeerde Westindische Comp.e in de tegenwoordige deliberatie over de trèves [...]', 16 nov. 1629.
- 1483 Souterius, 'Eben-Ezer', 143-6; Souterius, 'Sene-Boher', 159; ARAB, *Aud.* 634, f. 238 r° - v^o: Nouvelle, Parijs, 2 nov. 1629; GAH, *OA*, 1481, f. 144 r°; ARAB, *Aud.-Zb.* aengesien in de Vereenichde Provinciën eenige steden syn dewelcke den keiser ende de voors. [...] Ligue praetenderen dat tot het Rijk gehooren', zie NADH, *SG*, 5891: Joachimi aan de SG, Chelsea, 29 okt. 1629.
- 1484 CCE, nr. 1511: Isabella aan Filips IV, Brussel, 14 nov. 1629; Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1441: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 9 nov. 1629; ARAB, *Aud.*, 634, ff. 242 r° - 243 v° en 251 r°: Oldenbarnevelt aan [Verreycken], s.l., dec. 1629, en Van den Bergh aan Isabella, Momalle, 7 nov. 1629 (met bijlage); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Oldenbarnevelt aan Verreycken, s.l., dec. 1629.
- 1485 'Stukken betreffende den vredehandel', 258. Israel dateerde deze uitspraak verkeerdelijk na 10 november op basis van een woordelijk identieke aantekening in het Gemeentearchief van Leiden, al is het mogelijk dat de geschreven opinie na die vergadering van de Staten van Holland aan de steden werd doorgegeven, zie Israel, 'The Holland Towns', 50, n. 34; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 312-3, n. 16. Onder meer de Staten van Utrecht besloten uitdrukkelijk het standpunt van Frederik Hendrik te vragen, zie UA, *SvU*, 231-17, ff. 156 r° - 168 v°: 2 - 16 okt. 1629.
- 1486 Groenveld, 'Frederik Hendrik', 24; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 312-3; CCE, nr. 1515: De la Cueva aan Filips IV, Brussel, 14 nov. 1629.
- 1487 Het Gelderse Kwartier van Nijmegen raadde aan de opinie van de Staten van Holland af te wachten, zie GA, *SKN*, 144, s.f.: 5 okt. 1629 o.s. Volgens Willem van Oldenbarnevelt lieten ook de vredesgezinde gewesten Gelderland, Utrecht en Overijssel hun mening van de Hollandse beslissing afhangen, zie ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Oldenbarnevelt aan Verreycken, s.l., dec. 1629.
- 1488 Israel, 'The Holland Towns', 46-56.
- 1489 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1452: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 30 nov. 1629.
- 1490 RSG, f. 418 v°: 22 juli 1629. Van der Capellen vermeldde eveneens dergelijke geruchten, maar dan in het begin van de maand september, en noemde Holland als de onderhandelende provincie, zie Van der Capellen, *Gedenkschriften*, 540.
- 1491 Israel, *The Dutch Republic*, 508-14; Meulenbroek, *Grotius*, nrs. 1436 en 1452: Wttenbogaert aan Grotius, sl., 19 en 26 okt. [1629], en Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 30 nov. 1629 (citaat); ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Oldenbarnevelt aan Verreycken, s.l., dec. 1629.
- 1492 Meulenbroek, *Grotius*, nr. 1445: Oldenbarnevelt aan Grotius, Brussel, 16 nov. 1629; SAA, *IB*, 268: Jordaens aan Van Immerseel, Bayonne, 15 okt. 1629 (citaat).
- 1493 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 164-5.
- 1494 RSVH 1630, pp. 57-8 : 26 apr. 1630; NADH, *SG*, 5891: Joachimi aan de SG, Chelsea, 29 okt. 1629; NADH, *SG*, 6761: Langerak aan de SG, Fontainebleau, 18 okt. 1629.
- 1495 RSG, f. 469 v°: 24 okt. 1629; NADH, *SG*, 5891: Joachimi aan de SG, Chelsea, 8 nov. 1629; NADH, *SG*, 6062: 'Mémoire pour estre présenté de la part du roy de Bohème à hauts et puissants seigneurs, messieurs les Estats Généraux des Provinces-Unies ès Pays Bas &c', 24 okt. 1629.
- 1496 L.J. Reeve, 'Quiroga's Paper of 1631: A Missing Link in Anglo-Spanish Diplomacy during the Thirty Years War', in: *EHR* 101 (1986) 917-8; Elliott, *Olivares*, 403; Loomie, 'Olivares',

- 1154-66; ARAB, *Aud.-Zb.*, 2066: Oldenbarnevelt aan Verreycken, s.l., dec. 1629; NADH, SG, 5891: Joachimi aan de SG, Kingston, 10 okt. 1629 (met bijlage), en Chelsea, 29 okt., 8 en 27 nov. 1629.
- 1497 NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 2 nov. 1629.
- 1498 RSvH 1629, p. 215: 4 dec. 1629; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 26 nov. en 7 dec. 1629.
- 1499 Israel, 'The Holland Towns', 55;
- 1500 Elliott, *Olivares*, 402-3; Poelhekke, *Frederik Hendrik*, 319-29. Omgekeerd hadden de Richelieus machinaties overigens al eerder geleid tot argwaan in Brussel, waar kardinaal de la Cueva een Franse interventie verwachtte: het zaaien van dergelijke achterdocht was ongetwijfeld een deel van de Parijse politiek geweest, zie Troyano Chicharro, 'Don Alonso de la Cueva-Benavides', 153.
- 1501 Rogge, *Wtenbogaert*, nr. 656: Wtenbogaert aan Rijckewaert, s.l., 22 aug. 1629 o.s.
- 1502 NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 5 okt. en 2 nov. 1629.
- 1503 Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 204-10; NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 30 sep. 1629 o.s.
- 1504 Frost, *The Northern Wars*, 104-14.
- 1505 Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 238-43; Erdman, *Der Regensburger Kurfürstentag*, 1-6; NADH, SG, 6023: Brederode aan de SG, Bazel, 21 sep. en 2 nov. 1629.
- 1506 Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 263-302; Bireley, *Maximilian von Bayern*, 108-9; Erdman, *Der Regensburger Kurfürstentag*; Polišíenský, *The Thirty Years' War*, 177-8.
- 1507 Albrecht, *Die auswärtige Politik*, 240-3.
- 1508 ARAB, GR-SP, 1508, f. 14 r°: Filips IV aan Isabella, Madrid, 13 feb. 1630.
- 1509 Janssens, 'L'échec'; Vermeir, *In Staat van Oorlog*, 313-22; Vermeir, 'Oorlogsvloeck'.
- 1510 Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 187-8 en 193; Vermeir, *In staat van oorlog*, 45-6.
- 1511 Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 189.
- 1512 Groenveld, 'Breda', 94-109.
- 1513 NADH, SG, 6026: Aitzema aan de SG, Hamburg, 30 sep. 1629 o.s.
- 1514 Parker, 'Spain', 18-43.
- 1515 Parrott, 'The Causes', 81; Elliott, 'Spain, 1598-1659', 125.
- 1516 Kennedy, *The Great Powers*, 39-93.
- 1517 ARAB, GR-SP, 1603, pp. 167-70: Estaires aan Routart, Brussel, 10 en 24 dec. 1628.
- 1518 J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford, 1994) 289-93; J.D. Tracy, *For Holland's Garden. The War Aims of the States of Holland, 1572-1588* (Amsterdam, 2004) 19-23. Voor een bespreking van Fruins opvattingen, zie J.W. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Historische studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht; Groningen, 1958) 151-60.
- 1519 Price, *Holland*, 278-93. Zie ook 't Hart, *The Making*, 216-26; Israel, *The Dutch Republic*, 276-306.
- 1520 Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming*.
- 1521 Vermeir, *In staat van oorlog*, 176-93.
- 1522 CCE 2, nr. 1405: Isabella aan Filips IV, Brussel, 3 juni 1629.
- 1523 Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 314-5.
- 1524 Groenveld, 'Breda', 97; Israel, *The Dutch Republic*, 390-1.
- 1525 Bor, *Geleghentheit*, 311-2.
- 1526 Heinsius, *Histoire*, 126-7; NADH, SG, 6761: Langerak aan de SG, Parijs, 3 juni 1629; NADH, SG, 12555: 'Propositie ende versueck vanweghen der stadt van 's-Hertogenbossche [...]', 13 sep. 1629.

- 1527 Heinsius, *Histoire*, 152. Heinsius vond het ongepast '[de] se laisser temeraire[n]t emporter a la haine d'un peuple; aussi ne pense-je pas, qu'il faille prononcer son jugement a la volée, sur une opinion publique'.
- 1528 SA Brussel, *OA*, 2937, f. 12 v°.
- 1529 Heinsius, *Histoire*, 190.
- 1530 's-Hertogenbosch is commonly named Den Bosch in Dutch; in French, the town was known as Bois-le-Duc, in Spanish as Bolduque.
- 1531 Stukken in bruikleen van het Rijksarchief Antwerpen.

Gebruikte afkortingen

AAM	Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief
ARAB	Brussel, Algemeen Rijksarchief
<i>Aud.[-Zb.]</i>	Audiëntie [- Zendbrieven]
BAH	's-Hertogenbosch, Bisschoppelijk Archief
BB	Bossche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch
BGZN	Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland
BHIC	's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatiecentrum
BMHG	Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap [gevestigd te Utrecht]
BMGN	Bijdragen en Mededeelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BTFG	Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis
CCE	Lonchay, H., J. Cuvelier en J. Lefèvre (eds.). <i>Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle. Tome II: Précis de la correspondance de Philippe IV avec l'infante Isabelle (1621-1633)</i> . Brussel, 1927.
EC	Ernst-Casimir
EHR	The English Historical Review
GA	Arnhem, Gelders Archief
GAH	's-Hertogenbosch, Gemeentearchief
GAdA	Amersfoort, Gemeentelijke Archiefdienst
GAR	Rotterdam, Gemeentearchief
GtV	Gedeputeerden te Velde
GR-SP	Geheime Raad – Spaanse Periode
HA	Huisarchief
HCO	Zwolle, Historisch Centrum Overijssel
HGC	Heren en Graven van Culemborg
HGH	Hervormde Gemeente 's-Hertogenbosch
HKZ	Hoge Krijgsraad en Zeekrijgsraden
HvG	Hof van Gelre [en Zutphen]
IB	Insolvente Boedelskamer
KHA	Den Haag, Koninklijk Huisarchief

<i>MFH</i>	<i>Mémoires de Frédéric Henri, prince d'Orange</i> [...]. Amsterdam, 1733.
NADH	Den Haag, Nationaal Archief
<i>Not. Arch.</i>	Notarieel Archief
<i>OA</i>	Oud Archief
<i>OADB</i>	Oud Archief Den Bosch
<i>OGH</i>	Oud Gemeentearchief Herentals
<i>OvG</i>	Oudburg van Gent
<i>PK</i>	Privilegiekamer
<i>PR</i>	Provinciale Resoluties
RABW	Beveren-Waas, Rijksarchief
RAG	Gent, Rijksarchief
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatiën
RRvS	Resoluties Raad van State, 1629 (NADH, <i>RvS</i> , 46)
RSG	Resoluties Staten-Generaal, 1629 (NADH, <i>SG</i> , 3188)
RSvH 1628	Resoluties Staten van Holland, 1628 (NADH, <i>Staten van Holland</i> , 5059)
RSvH 1629	Resoluties Staten van Holland, 1629 (NADH, <i>Staten van Holland</i> , 5060)
RSvH 1630	Resoluties Staten van Holland, 1630 (NADH, <i>Staten van Holland</i> , 5061)
SA	Stadsarchief
SAA	Antwerpen, Stadsarchief
SAB	Brussel, Stadsarchief
SAG	Gent, Stadsarchief
SAL	Leuven, Stadsarchief
SAM	Mechelen, Stadsarchief
StAW	Wezel, Stadtarchiv
SG	Staten-Generaal
SKZ	Staten van het Kwartier Zutphen en hun gedeputeerden
<i>SvU</i>	Staten van Utrecht
<i>SvV</i>	Staten van Vlaanderen
<i>TvG</i>	Tijdschrift voor Geschiedenis
<i>TvSG</i>	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
UA	Utrecht, Utrechts Archief

- Court récit UA, HA Amerongen, 4121: *Court récit de la campagne de cest année 1629 commandée par mons.^r le conte Henrij vanden Berghe*, s.f.
- Diocèse BAH, Bisdom, 5: *Diocèse de Bois-le-Duc*.
- Grobendonc ARAB, d'Ursel, R.6: *Coppies de différentes lettres escrites par le comte de Grobendonc à S.A. l'Infante &c. en 1629*, s.f.
- Hermans III/a C. R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1692 [sic!]. Derde stuk. Stukken berustende in het Rijks Archief te 's Gravenhage ('s-Hertogenbosch, 1871) 5-131*.
- Hermans III/b C. R. Hermans (ed.), *Verzameling van oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1692 [sic!]. Derde stuk. Stukken berustende in het Rijks Archief te 's Gravenhage ('s-Hertogenbosch, 1871) 131-51*.
- Hermans IV/a C.R. Hermans, *Verzameling van oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Vierde stuk. Stukken berustende in het Rijks Archief te Brussel en in het Provinciaal archief te Utrecht ('s-Hertogenbosch, 1873) 3-255*.
- Hermans IV/b C.R. Hermans, *Verzameling van oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Vierde stuk. Stukken berustende in het Rijks Archief te Brussel en in het Provinciaal archief te Utrecht ('s-Hertogenbosch, 1873) 259-86*.
- La ville de Boisleduc ARAB, d'Ursel, L.266, A. N° 1: *La ville de Boisleduc [...]*, s.d.
- Propositien Raeden van State HCO, RS, 1108bis: *Propositien van de Ed.Mo. heeren Raeden van State der Vereenichde Nederlanden*, s.f.

Bibliografie

Archivalia

Aalst, Stadsarchief

Land van Aalst

Amersfoort, Gemeentelijke Archiefdienst

Stadsarchief Amersfoort

Antwerpen, Stadsarchief

Insolvente Boedelskamer

Privilegekamer

Arnhem, Gelders Archief

Heren en graven van Culemborg

Hof van Gelre en Zutphen

Oud Archief Arnhem

Staten van het Kwartier van Nijmegen en hun Gedeputeerden

Staten van het Kwartier van de Veluwe en hun Gedeputeerden

Staten van het Kwartier van Zutphen en hun Gedeputeerden

Beveren-Waas, Rijksarchief

Gemeentelijk Oud Archief Melsele

Land van Dendermonde

Land van Waas

Brussel, Algemeen Rijksarchief

Audiëntie

Audiëntie – Zendbrieven

de Boisschot

Contadorie en pagadorie

Duitse Secretarie

Geheime Raad – Spaanse Periode

Raad van Financiën

*Rekenkamer
d'Ursel*

Brussel, Stadsarchief
Oud Archief

Den Haag, Koninklijk Huisarchief
Ernst Casimir

Den Haag, Nationaal Archief
*Collectie aanwinsten van de voormalige eerste afdeling van het Algemeen
Rijksarchief
Collectie de Wilhem
Hoge Krijgsraad en Zeekrijgsraden
Provinciale Resoluties
Raad van State
Staten-Generaal
Staten van Holland*

Diest, Stadsarchief
Oud Archief

Doesburg, Gemeentearchief
Oud Archief

Gent, Rijksarchief
*Oudburg van Gent
Staten van Vlaanderen*

Gent, Stadsarchief
Oud Archief

's-Heerenberg, Huisarchief Bergh

Herentals, Stadsarchief
*Oud Gemeentearchief Herentals¹⁵³¹
Stadsbestuur Oud Régime*

's-Hertogenbosch, Bisschoppelijk Archief
Bisdom

's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatiecentrum

Charters van Brabant
Cuypers van Velthoven
Dorpsbestuur Berlicum
Dorpsbestuur Esch
Jezuïetencollege 's-Hertogenbosch
Kwartier van Peelland
Mannengasthuis Esch

's-Hertogenbosch, Gemeentearchief

Ambachtsgilden
Arme Gevangenen
Catharina Caters Gasthuis
Clarissenklooster 's-Hertogenbosch
Collectie Handschriften
Dorpsbestuur en schepenbank Bokhoven
Gereformeerd Burgerweeshuis
Hervormde Gemeente 's-Hertogenbosch
Negen Blokken
Notarieel Archief
Oud Archief Den Bosch
Oud Archief Engelen
Oud Archief Groot Ziekengasthuis
Schepenbank 's-Hertogenbosch
Tafel van de Heilige Geest
Zinnelozenhuis Reinier van Arkel

Leuven, Stadsarchief

Oud Archief

Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief

Acta vicariatus. Legervicariaat
Archivalia aartsbisschoppen van Mechelen
Kloosterarchivalia. Karmelietessen Aalst

Mechelen, Stadsarchief

Oud Archief. B. Comptes communales, série I
Oud Archief. C. Magistrat Correspondance, série XII

Rotterdam, Gemeentearchief

Doop-, Trouw- en Begraafboeken
Oud Notarieel Archief

Oud Rechterlijk Archief

Utrecht, Utrechts Archief

Familie Booth

Familie van Boetzelaer

Huisarchief Amerongen

Staten van Utrecht

Wezel, Stadtarchiv

Magistratsregistratur

Missivenbücher

Ratsprotokolle

Stadtrechnungen

Zwolle, Historisch Centrum Overijssel

Familie van Haersolte en Nilant

Huisarchief Almelo

Ridderschap en Steden

Spaans Archief

Uitgegeven bronnen

Acts of the Privy Council of England 1628 July – 1629 April. Londen, 1958.

Acts of the Privy Council of England 1629 May – 1630 May. Londen, 1960.

Bambauer, K., en H. Kleinholz (eds.). 'Die Chronik des Heinrich von Weseken, 1598-1632', in: Iidem (reds.), *Geusen und Spanier am Niederrhein. Die Ereignisse der Jahre 1586-1632 nach dem zeitgenössischen Chroniken der Weseler Bürger Arnold von Anrath und Heinrich von Weseken*. (Studien und Quellen zur Geschichte von Wesel 14; Wezel, 1992) 259-399.

Berry, H. (ed.). *Sir John Suckling's Poems and Letters From Manuscript*. London (Ontario), 1960.

Boerwinkel jr., F. (ed.). *Cronyk van Sint Aagten Convent. Een oude kloosterkroniek uit de 15-17^e eeuw*. Amersfoort, 1939.

Cornelissen, J. (ed.). *Romeinsche bronnen voor den kerkelijken toestand der Nederlanden onder de apostolische vicarissen, 1592-1727*. (RGP 77). Den Haag, 1932.

'Correspondencia de Don Gonzalo Fernandez de Córdoba con Felipe IV, Conde-Duque de Olivares, Duque de Saboya y otros personajes [...]', in: *Collección*

de Documentos Inéditos para la Historia de España. Tomo LIV (Madrid, 1869)
369-573.

- Dam van Isselt, W.E. van (ed.). 'Onuitgegeven bescheiden nopens de berenning en de overgave van Amersfoort in 1629', in: *BMHG* 30 (1909) 1-74.
- 'Description du siège de la ville de Bois-le-Duc, assiégé des le premier de May 1629 [...]', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Eerste stuk ('s-Hertogenbosch, 1860)* 91-8.
- Durme, M. van (ed.). *Les Archives Générales de Simancas et l'histoire de la Belgique (IXe – XIXe siècles). Tome III.* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis. Verzameling van onuitgegeven kronieken en onuitgegeven documenten betreffende de geschiedenis van België). Brussel, 1968.
- Frenken, A. (ed.). 'Het dagboek van Michaël Ophovius, 4 augustus 1629 – einde 1631', in: *BB* 15 (1937-8) 1-340.
- Gachard, M. (ed.). *Actes des Etats Généraux de 1632.* 2 dln. Brussel, 1853-6.
- Gachet, E. (ed.). *Lettres inédites de Pierre-Paul Rubens publiées d'après ses autographes.* Brussel, 1840.
- Groen van Prinsterer, G. (ed.). *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Deuxième Série, tome III. 1625-1642.* Utrecht, 1859.
- Hermans, C.R. (ed.). *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Tweede stuk.* 's-Hertogenbosch, 1860.
- Hermans, C.R. (ed.). *Verzameling van oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1692 [sic!]. Derde stuk. Stukken berustende in het Rijks Archief te 's Gravenhage.* 's-Hertogenbosch, 1871.
- Hermans, C.R. (ed.). *Verzameling van oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Vierde stuk. Stukken berustende in het Rijks Archief te Brussel en in het Provinciaal archief te Utrecht.* 's-Hertogenbosch, 1873.
- Hinds, A.B. (ed.). *Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English Affairs in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy. Vol. XXI 1628-1629.* Londen, 1916.
- Hinds, A.B. (ed.). *Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice and in other Libraries of Northern Italy. Vol. XXII 1629 – 1632.* Londen, 1919.
- Hoekx, J.A.M., H. Hens en H.W.J. Gudde (eds.). 'De toestand van de walprofielen in 1614', in: *Boschboom Bladeren* 24 (1979) 15-8.
- Hosschius, S. 'Obsidionis Silvaducensis succincta narratio [...]', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betreffelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Eerste stuk ('s-Hertogenbosch, 1860)* 99-190.

- Huisman, M., J. Dhondt en L. Van Meerbeeck (eds.). *Les relations militaires des années 1634 et 1635, rédigées par Jean-Antoine Vincart, secrétaire des avis secrets de guerre aux Pays-Bas*. Brussel, 1958.
- Huysman, E.C.M., en V.L. Vree (eds.). *Particuliere notulen van de vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot. Deel IV: juli 1628 – juli 1630*. (RGP, Grote Serie 245). Den Haag, 1999.
- [Ingen-Housz, C.]. *Literatuurlijst van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*. ['s-Hertogenbosch, 1930].
- 'Journael oft dach-register van alle het memorabelste datter binnen de stad 's Hertoghen-bosch, sints datse belegert worde, tot den dag van't overgeven voorgevallen is. [...]', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betrekkelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Eerste stuk* ('s-Hertogenbosch, 1860) 63-89.
- Knuttel, W.P.C. (ed.). *Acta van de particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700. Eerste deel 1621 – 1633*. (RGP, Kleine Reeks 3). Den Haag, 1908.
- Küch, F. (ed.). *Landtagsakten von Jülich – Berg. Erster Band 1624 – 1630*. (Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 11). Düsseldorf, 1925.
- Lavollée, R. (ed.). *Mémoires du Cardinal de Richelieu. Tome neuvième (1629)*. Parijs, 1929.
- Lennepe, M.J. van (ed.). 'Een onbekend bericht over den inval der keizerlijken op de Veluwe in 1629', in: *Historia. Maandschrift voor Geschiedenis en Kunst-geschiedenis* 10 (1944) 191.
- Lijnden van Hemmen, F. baron van (ed.). 'Besluit van den Raad van Nijmegen betreffende subsidie ten behoeve der belegering van 's Hertogenbosch', in: *BMHG* 5 (1882) 381-2.
- Lonchay, H., J. Cuvelier en J. Lefèvre (eds.). *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle. Tome II: Précis de la correspondance de Philippe IV avec l'infante Isabelle (1621-1633)*. Brussel, 1927.
- Merens, A. (ed.). *Een dienaar der Oostindische Compagnie te Londen in 1629. Journael van Abraham Booth en zijn descriptie van Engelandt*. Den Haag, 1942.
- Meulenbroek, B.L. (ed.). *Briefwisseling van Hugo Grotius. Vierde deel: 1629-1630-1631*. (RGP, Grote Serie 131). Den Haag, 1964.
- Meerbeeck, L. Van (ed.). *Correspondance du nonce Fabio de Lagonissa, archevêque de Conza (1627-1634)*. (Analecta Vaticano-Belgica. Documents publiés par l'Institut Historique Belge de Rome. Deuxième série, Nonciature de Flandre XI). Brussel en Rome, 1966.

- Meester de Ravestein, B. de (ed.). *Lettres de Philippe et Jean-Jacques Chifflet sur les affaires des Pays-Bas (1627-1639)*. (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, nr. 55). Brussel, 1943.
- Nanninga Uitterdijk, J. (ed.). *Registers van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen. Achtste deel, van 1626-1630*. Kampen, 1902.
- Potter, F. de (ed.). *Chronijcke van Ghendt door Jan van den Vivere en eenige andere aanteekenaars der XVIe en XVIIe eeuw*. Gent, 1885.
- Rogge, H.C. (ed.). *Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert. Derde deel, tweede afdeeling. 1628, 1629*. (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht. Nieuwe reeks, n° 19). Utrecht, 1873.
- Sassen, A. (ed.). 'Uit het commissie-boek der Staten-Generaal II.', in: *Taxandria* 7 (1910) 43-6.
- 'Stukken betreffende den vredehandel in 1629', in: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 23 (1867) 241-62.
- 'Stukken betrekkelijk den inval van Montecuculi in de Betuwe [*sic!*], ten jare 1629', in: *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 23 (1867) 192-238.
- Tricht, H.W. van (ed.). *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft. Deel I. 1599-1630*. Culemborg, 1976.
- Veen, J.S. van (ed.). 'Brieven over het beleg van 's-Hertogenbosch in het jaar 1629', in: *BMHG* 36 (1915) 1-38.
- Voorne, R. van. 'Dagboek der belegering van 's Hertogenbosch, gehouden sedert den 28 April tot den 10 September 1629', in: C.R. Hermans (ed.), *Verzameling van zeldzame oorkonden betrekkelijk het beleg van 's Hertogenbosch in den jare 1629. Eerste stuk ('s-Hertogenbosch, 1860)* 1-62.
- Vreede, G.W. (ed.). 'Brieven van François van Aerssen aan Floris II, graaf van Kuilenburg. (1620-1630)', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 8 (1852) 1-39.
- Weemaes, R. (ed.). *Visitatieverslagen van Karel Maes, bisschop van Gent. Diarium mei-juni 1611*. Brussel, 1987.
- Worp, J.A. (ed.). *De briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687). Eerste deel 1608-1634*. (RGP 15). Den Haag, 1911.

Literatuur

- Adriaenssen, L.F.W. 'Arme, miserabele en impotente Bosschenaars', in:
De Brabantse Leeuw 32 (1983) 3-11.
- Adriaenssen, L.F.W. "Een God behagelick werck'. Hoe een onhandelbare
Bosschenaar werd weggewerkt via het handelscircuit van zijn familie', in:
De Brabantse Leeuw 49 (2000) 55-62.
- A Iornall of Certaine principall passages in and before the Towne of S'hertogenbosh,
From the 18. of August till the 1. of September, at what time they fell to capitulation
concerning the Rendition of the Towne.* [...]. Londen, 1629.
- Aitzema, L. van. *Historie of verhael van saken van staet en oorlogh, in, ende ontrent de
Vereenigde Nederlanden, beginnende met den jaere 1626 tot den jaere 1630 door den
heer Lieuwe van Aitzema. Tweede deel.* Den Haag, 1657.
- Albrecht, D. *Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern 1618-1635.*
(Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie
der Wissenschaften 6). Göttingen, 1962.
- Albrecht, D. *Maximilian I. von Bayern 1573-1651.* München, 1998.
- Anderson, M.S. *War and Society in Europe of the Old Regime 1618-1789.* Leicester,
1988.
- Arndt, J. *Das Heilige Römische Reich und die Niederlande 1566 bis 1648. Politisch-
konfessionelle Verflechtung und Publizistik im Achtzigjährigen Krieg.*
(Münstersche Historische Forschungen 13). Keulen e.a., 1998.
- Asch, R.G. "Wo der soldat hinkömbt, da ist alles sein': Military Violence and
Atrocities in the Thirty Years War Re-examined', in: *German History* 18 (2000)
291-309.
- Autenboer, E. van. '1629, winst of verlies?', in: *Boschboom Bladeren* 24 (1979) 1-14.
- Bakker, A. de, en D. Schlüter. 'Gott betert desen tidt'. *Jonker Sweder Schele: ooggetuige
van de Tachtigjarige Oorlog.* Oldenzaal, 1995.
- Barker, Th.M. *The Military Intellectual and Battle. Raimondo Montecucoli and the
Thirty Years War.* Albany, 1975.
- Beck, D. *Gelderlants Triumph-dicht: ofte Danck-segginge aen den Alderhoogsten, over
de [...] verlossinge der Stadt Wesel, Vyt het Spaensche Jock.* Arnheim, 1629.
- Beelaerts van Blokland, F. 'Het Bossche Regeeringsgeslacht Kuysten', in:
De Nederlandsche Leeuw 52 (1934) 283-6.
- Beermann, V.A.M. *Stad en meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een
episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen Oorlog.* Nijmegen, 1940.
- Beller, E.A. 'The Military Expedition of Sir Charles Morgan to Germany, 1627-9',
in: *EHR* 48 (1928) 528-39.
- Bemmel, A. van. *Beschryving van de stad Amersfoort [...].* 2 dln. Utrecht, 1760.
- Bor, P. *Gelegentheyd van 's Hertoghen-Bosch, vierde hooft-stadt van Brabandt [...].*
Den Haag, 1630.

- Benecke, G. 'The Problem of Death and Destruction in Germany during the Thirty Years War: New Evidence from the Middle Weser Front', in: *European Studies Review* 2 (1972) 239-53.
- Bigwood, G. *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Etude historique de législation financière*. Parijs e.a., 1900.
- Bireley, R. *Maximilian von Bayern, Adam Contzen S.J. und die Gegenreformation in Deutschland 1624-1634*. (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 13). Göttingen, 1975.
- Black, J., 'Warfare, Crisis, and Absolutism', in: E. Cameron (red.), *Early Modern Europe. An Oxford History* (Oxford, 1999) 206-30.
- Blok, P.J. *Frederik Hendrik, prins van Oranje*. (Nederlandsche Historische Bibliotheek XIII). Amsterdam, 1924.
- Bock, R. De. 'Het belastingstelsel in het Land van Waas in de XVIIe en de XVIIIe eeuw', in: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 70 (1967) 149-176.
- Boer, M.G. de. 'Het verraad van Hendrik van den Bergh en de veldtocht langs de Maas (1632)', in: *TvG* 13 (1898) 17.
- Bordes, J.P. de. *De verdediging van Nederland in 1629. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het vaderland*. Utrecht, 1856.
- Boumans, R. *Het Antwerpse stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*. (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit Letteren en Wijsbegeerte 135). Brugge, 1965.
- Boxer, Ch.R. *De Nederlanders in Brazilië 1624-1654*. Alphen aan de Rijn, 1977.
- Boyajian, J.C. *Portuguese Bankers at the Court of Spain 1626-1650*. New Brunswick, 1983.
- Brake, W. te. *Shaping History. Ordinary People in European Politics 1500-1700*. Berkeley e.a., 1998.
- Brouwer, J.H., en A. Campbell, 'The Early Frisian Studies of Jan van Vliet', in: *The Modern Language Review* 34 (1939) 145-76.
- Brouwers, L. *Carolus Scribani S.J. 1561-1629. Een groot man van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*. Antwerpen, 1961.
- Bruns, A. 'Organisation et infrastructure du siège de Luxembourg en 1684', in: *Annales de l'Est* 53 (2003) 119-39.
- Buyten, L. van. '1635 te Tienen: enige structuren en mechanismen', in: *Tienen 1635. Geschiedenis van een Brabantse stad in de zeventiende eeuw. Tienen, van 19 oktober tot 15 december 1985* (Tienen, 1985) 78-108.
- Burke, B. *Dutch Popular Culture in the Seventeenth Century: A Reconnaissance. Lecture delivered at the Centre for the History of Society* (Centrum voor Maatschappijgeschiedenis. Mededelingen n° 3) Rotterdam, 1978.

- Campo Hartman, W.F. del. 'Het Bossche Regeeringsgeslacht Kuysten', in: *De Nederlandsche Leeuw* 52 (1934) 239-46.
- Capellen, R.J. van der. *Gedenkschriften van jonkheer Alexander van der Capellen [...]. Eerste deel*. Utrecht, 1777.
- Carnicer, C., en J. Marcos. *Espías de Felipe II. Los servicios secretos del Imperio español*. Madrid, 2005.
- Ceh, N., en J. Harder, 'Imagining the Croatian Nation', in: *East European Quarterly* 38 (2005) 409-17.
- Chansons, Composées tant sur le Siege de Bolducq: que de la prise & du sur plus qui s'est passé durant ledit Siege*. Amsterdam, 1629.
- Chifos, E. 'Milton's Letter to Gill, May 20, 1628', in: *Modern Language Notes* 62 (1947) 37-9.
- Christ, M.P. *De Brabantsche Saecke. Het vergeefse streven naar een gewestelijke status voor Staats-Brabant 1585-1675*. (BGZN 61). Tilburg, 1984.
- Clété, L. *La vie quotidienne à La Rochelle au temps du Grand Siècle 1627-1628*. Parijs, 1987.
- Cloet, M. *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*. Brugge, 1985.
- Cloet, M. *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*. Gent, 1991.
- Cornelissen, J.D.M. 'Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 1^e serie, dl. IX (1929) 111-48.
- Cort verhael hoe ende op wat manieren den Vyandt, bestaende in Spaensche ende Keyzersche, door sijn Ghenade Graef Ernst ghedwonghen zijn de Veluwe met alle de Schantsen te verlaten, ende in handen van de Hoogh-Mog. H.H. Staten ende den Prince van Orangien in te ruymen den 13. Octob. 1629*. Amsterdam, 1629.
- Croxtan, D. "The Prosperity of Arms is never Continual'. Military Intelligence, Surprise, and Diplomacy in 1640s Germany', in: *The Journal of Military History* 64 (2000) 981-1003.
- Cuvelier, J. 'Les négociations diplomatiques de Roosendael (1627-1630)', in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne par ses anciens élèves et ses amis à l'occasion de sa quarantième année d'enseignement à l'Université de Gand 1886-1926* (Brussel en Parijs, 1926) dl. 1, 73-80.
- Das, G. *Foppe van Aitzema. Bijdrage tot de kennis van de diplomatische betrekkingen der Nederlanden tot Denemarken, de Hanzesteden, den Nedersaksischen Kreits en den keizer tijdens den Dertig-jarigen Oorlog*. Utrecht, 1920.
- Defacqz, E. *Ancien droit belge ou précis analytique des lois et coutumes observées en Belgique avant le Code Civil*. Brussel, 1846.
- Demagnet, A.G. 'Grobendonck (Ignace-Augustin Schets de)', in: *Biographie nationale. Tome huitième* (Brussel, 1884) 325-6.
- Deursen, A.Th. van. *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*. Franeker, 1998.

- Deursen, A.Th. van. *De val van Wezel*. Amsterdam, 1967.
- Deursen, A.Th. van. *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde*. Amsterdam, 2000.
- Deursen, A.Th. van. *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1999.
- Donagan, B. 'Codes and Conduct in the English Civil War', in: *Past and Present* 118 (1988) 65-95.
- Donagan, B. 'Halcyon Days and the Literature of War: England's Military Education before 1642', n: *Past and Present* 147 (1995) 65-100.
- Driessche, Th. Van. 'De Spaanse gemeenschap in het Land van Waas tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)', in: *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 104 (2001) 35-96.
- Dufour, R. 'De poging tot ontzet van 's-Hertogenbosch in 1629, en hare afweer', in: *Orgaan der Vereniging ter beoefening van Krijgswetenschap* 3 (1907-8) 161-230.
- Duker, A.C. *Gisbertus Voetius*. Leiden, 1897.
- Echevarría Bacigalupe, M.A. 'Espionnage à la cour de Bruxelles', in: W. Thomas en L. Duerloo (reds.), *Albert & Isabella 1598-1621. Essays* (Brussel en Leuven, 1998) 93-7.
- Echevarría, M.A. *Flandes y la monarquía hispánica 1500-1713*. Madrid, 1998.
- Een Nieuw Liedeken van het wt-treken der Munnicken, Papen, Soldaten ende Wagens, uyt die Stadt van 's Hertogen-bosch. Op de Wijse: Phebus is lang over de Zee, om te singhen ende te lesen*. S.l., 1629.
- Elliott, J.H. 'Foreign Policy and Domestic Crisis: Spain, 1598-1659', in: Idem, *Spain and its World 1500-1700. Selected Essays* (New Haven en Londen, 1989) 114-36.
- Elliott, J.H. *Richelieu and Olivares*. Cambridge, 1984.
- Elliott, J.H. 'Staying in Power: The Count-Duke of Olivares', in: J.H. Elliott en W.B. Brockliss (reds.), *The World of the Favourite* (New Haven en Londen, 1999) 112-22.
- Elliott, J.H. *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline*. New Haven en Londen, 1986.
- Enthoven, V. 'Een stad te ver. De materiële verzorging van het garnizoen van Oostende', in: W. Thomas (red.), *De val van het nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604* (Oostende en Leuven, 2004) 59-72.
- Erdman, J. *Der Regensburger Kurfürstentag von 1630*. Hauptseminararbeit, Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 1999-2000.
- Essen, A. van der. 'L'alliance défensive hollando-vénitienne de 1619 et l'Espagne', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis Van der Essen universitatis catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXXV professoris* (Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 3e série, 28-29; Brussel en Parijs, 1947) dl. 2, 819-29.

- Essen, L. van der. *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur-général des Pays-Bas (1545-1592). Tome IV. Le siège d'Anvers*. Brussel, 1935.
- Esteban Estríngana, A. 'La crise politique de 1629-1632 et le début de la prééminence de Pierre Roose dans le gouvernement général des Pays-Bas Catholiques', in: *BTFG* 76 (1998) 939-77.
- Esteban Estríngana, A. *Madrid y Bruselas Relaciones de gobierno en la etapa postarchiducal (1621-1634)*. (Avisos de Flandes 10). Leuven, 2005.
- Faber, D.E.A. 'Politiek en bestuur in een soeverein gewest (1581-1674)', in: *De geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780* (Utrecht, 1997) 213-34.
- Falkner, J. *Marlborough's Wars. Eyewitness Accounts 1702-1713*. Barnsley, 2005.
- Födör, P. 'Making a Living on the Frontiers. Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army', in: G. Dávid en P. Födör (reds.), *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Expansion* (Leiden, Boston en Keulen, 2000) 229-64.
- Franzl, J. *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*. Graz, Wenen en Keulen, 1978.
- Frenken, A.M. 'De Bossche bisschop Michaël Ophovius O.P. 1570-1637', in: *BB* 14 (1936-7) 15-163.
- Frijhoff, W. 'Signs and Wonders in Seventeenth-Century Holland. An Interpretative Community', in: Idem, *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History* (Hilversum, 2002) 137-52.
- Frijhoff, W. 'The Function of the Miracle in a Catholic Minority. The United Provinces in the Seventeenth Century', in: Idem, *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History* (Hilversum, 2002) 111-36.
- Frost, R.I. *The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558-1721*. Harlow, 2000.
- Gachard, L. 'Bergh (Henri, comte de)', in: *Bibliographie Nationale. Tome deuxième* (Brussel, 1868) 190-205.
- Gachard, M. *Notice des archives de M. le duc de Caraman, précédée de recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont*. Brussel, 1845.
- Gelder, M. van. 'Supplying the *Serenissima*. The Role of Flemish Merchants in the Venetian Grain Trade during the First Phase of the *Straatvaart*', in: *International Journal of Maritime History* 16 (2004) 49-60.
- Gelderblom, O. *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum, 2000.
- Gietman, C. 'Eer en geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1550-1700)', in: G. Marnef en R. Vermeir (reds.), *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 1; Maastricht, 2004) 75-94.
- Gindely, A. *Waldstein während seines ersten Generalats im Lichte der gleichzeitigen Quellen 1625-1630*. 2 dln. Praag en Leipzig, 1886.

- Goff, J. le, 'L'histoire nouvelle', in: Idem (red.), *La nouvelle histoire* (Parijs, 1988?) 35-75.
- González de León, F. 'Doctors of the Military Discipline'. Technical Expertise and the Paradigm of the Spanish Soldier in the Early Modern Period', in: *Sixteenth Century Journal* 27 (1996) 61-85.
- González de León, F. 'Soldados platicos and caballeros: The Social Dimensions of Ethics in the Early Modern Spanish Army', in: D.J.B. Trim (red.), *The chivalric ethos and the development of military professionalism* (Leiden e.a., 2003) 235-68.
- Graham, M.F. 'Back to the Political Narrative in Early Modern France', in: *The Sixteenth Century Journal* 27 9 (1996) 1065-71.
- Gregg, P. *King Charles I*. Londen, 2000?.
- Groenveld, S. 'Breda is den Bosch waerd'. Politieke betekenis van het innemen van Breda in 1625 en 1637', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom" – Deel XLI* (Breda, 1988) 94-109.
- Groenveld, S. 'De institutionele en politieke context', in: J.Th. de Smidt e.a. (reds.), *Van thesaurier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum, 1996) 55-88.
- Groenveld, S. *De Winterkoning. Frederik van de Palts (1596-1632), balling aan het Haagse Hof*. Den Haag, 2003.
- Groenveld, S. 'Frederik Hendrik en zijn entourage. Een politieke levensschets', in: P. van der Ploeg en C. Vermeeren (reds.), *De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia* (Den Haag en Zwolle, 1997) 18-33.
- Groenveld, S. 'Gemengde gevoelens. De relaties tussen Nassaus en Oranjes als stadhouders en kapiteins-generaal', in: S. Groenveld, J.J. Huizinga en Y.B. Kuiper (reds.), *Nassau uit de schaduw van Oranje* (Franeker, 2003) 23-44.
- Gudde, C.J. *'s-Hertogenbosch. Geschiedenis van vesting en forten*. 's-Hertogenbosch, 1974.
- Gudde, C.J. *Vier eeuwen geschiedenis van het garnizoen van 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch, 1958.
- Günter, H. *Die Habsburger-Liga 1625-1635. Briefe und Akte aus dem General-Archiv zu Simancas*. Berlijn, 1908.
- Gurp, G. van. 'Bosschenaars in de verstrooiing. Emigratie tussen 1579 en 1629', in: *TvSG* 23 (1997) 410-27.
- Gurp, G. van. 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 81 (1998) 407-35.
- Gurp, G. van. *Migranten tussen uitwijking en reductie. 's-Hertogenbosch 1579-1629*. 2 dln. Onuitgegeven doctoraalscriptie, RU Utrecht, 1996.
- Gutmann, M. *War and Rural Life in the Early Modern Low Countries*. (Maaslandse Monografieën 31). Assen, 1980.

- Hanus, J. *Pecunia nervus rerum. Renteniers en de publieke kredietmarkt te 's-Hertogenbosch (eerste helft zestiende eeuw)*. Ontuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Antwerpen, 2005.
- Harline, C. *Miracles at the Jesus Oak. Histories of the Supernatural in Reformation Europe*. New York e.a., 2003.
- Hart, M. 't. 'Staatsvorming, sociale relaties en oorlogsfinanciering in de Nederlandse Republiek', in: *TvSG* 16 (1990) 61-85.
- Hart, M.C. 't. *The Making of a Bourgeois State. War, Politics and Finance during the Dutch Revolt*. Manchester en New York, 1993.
- Heijden, M. van der. *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650*. Amsterdam, 2006.
- Heijden, P.J. van der. 'De Bosschenaren gedurende het Beleg', in: *Bossche Bouwstenen* 2 (1979) 31-44.
- Heinsius, D. *Histoire du siege de Bolduc et de ce qui s'est passé es Pais Bas Unis l'an MDCXXIX*. Leiden, 1631.
- Herzelius, J. *Hertzliche Dancksagung gegen Gott Für den gnedigen Sieg vnd wunderbahre Eroberung der berühmten Stadt Wesel, Den [...] XVI. Augusti 1629 zu Emden gehalten [...]*. Emden, 1629.
- Het tweede deel vande placcaeten ende ordonnantien vande hertoghen van Brabant, princen van dese Neder-landen*. Antwerpen, 1648
- Heurn, J.H. van. *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch [...]*. 4 dln. Utrecht, 1776-8.
- H[exham], H. *Een cort historisch Relaes, Ofte: Eenvoudich verhael van de beleggeringhe ende veroveringhe der vermaerde Stadt s'Hertoghen-Bosch, Mitsgaders, De verrassinghe ende inneminghe van de goede Stadt Wesel [...]*. Delft, 1630.
- Hirschauer, Ch. *Les Etats d'Artois de leurs origines jusqu'à l'occupation française 1340-1640*. Parijs en Brussel, 1923.
- Hoeck, F. van. 'Uit de geschiedenis van het Bossche Jezuïetencollege 1610-1629', in: *BB* 14 (1936-7) 165-206.
- Höfer, E. *Das Ende des Dreißigjährigen Krieges. Strategie und Kriegsbild*. Keulen, Weimar en Wenen, 1998.
- Hoefler, F.A., 'Een stukje krijgsgeschiedenis van Hattem', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 17 (1914) 121-51.
- Hoekx, J.A.M. 'Het capitulatieverdrag en de gevolgen daarvan in politiek en godsdienstig opzicht', in: *BB* 2 (1979) 68-81.
- Hohrath, D. 'Der Bürger im Krieg der Fürsten. Stadtbewohner und Soldaten in belagerten Städten um die Mitte des 18. Jahrhunderts', in: B.R. Kroener en R. Pröve (reds.), *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Paderborn e.a., 1996), 305-29.
- Holt, M.P. *The French Wars of Religion, 1562-1629*. (New Approaches to European History 8). Cambridge, 1995.

- Holthuis, P. *Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer: militair, demografisch, economisch; 1578-1648*. Houten en Deventer, 1993.
- Hond, J. de. 'Het beleg van 's-Hertogenbosch op doek', in: *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* 19/1 (2005) 25.
- Hoof, J.P.C.M. van. 'Met een vijand als bondgenoot. De rol van het water bij de verdediging van ons land', in: *BMGN* 103 (1988) 622-51.
- Hopkin, D.M. 'Military Marauders in Nineteenth Century French Popular Culture', in: *War in History* 9 (2002) 251-78.
- Houtte, H. Van. 'Franc-tireurs & milices rurales en Flandre au XVIIe siècle', in: *Mélanges d'histoire offerts à Henri Pirenne par ses anciens élèves à l'occasion de sa quarantième année d'enseignement à l'université de Gand 1886-1926* (Brussel, 1926) dl. 2, 597-610.
- Israel, J.I. 'A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618-1648', in: Idem, *Empires and Entrepreneurs. The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen en Ronceverte, 1990) 1-41.
- Israel, J.I. *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*. Oxford, 1989.
- Israel, J.I. 'Frederick Henry and the Dutch Political Factions, 1625-1642', in: Idem, *Empires and Entrepreneurs. The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen en Ronceverte, 1990) 73-99.
- Israel, J.I. 'Garrisons and Empire: Spain's Strongholds in North-West Germany, 1589-1659', in: Idem, *Conflicts of Empires. Spain, the Low Countries and the Struggle for World Supremacy 1585-1713* (Londen en Rio Grande, 1997) 23-44.
- Israel, J.I. 'Olivares and the Government of the Spanish Netherlands, 1621-1643', in: Idem, *Empires and Entrepreneurs. The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen en Ronceverte, 1990) 163-88.
- Israel, J.I. 'Olivares, the Cardinal-Infante and Spain's Strategy in the Low Countries: The Road to Rocroi, 1635-1643', in: Idem, *Conflicts of Empires. Spain, the Low Countries and the Struggle for World Supremacy 1585-1713* (Londen en Rio Grande, 1997) 63-91.
- Israel, J.I. *The Dutch Republic and the Hispanic World 1606-1661*. Oxford, 1982.
- Israel, J.I. *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806*. Oxford, 1998.
- Israel, J.I. 'The Dutch-Spanish Conflict and the Holy Roman Empire (1568-1648)', in: K. Bussman en H. Schilling (reds.), 1648. *War and Peace in Europe. Essay Volume I: Politics, Religion, Law and Society* (München, 1998) 111-21
- Israel, J.I. 'The Holland Towns and the Dutch-Spanish Conflict, 1621-1648', in: Idem, *Empires and Entrepreneurs. The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen en Ronceverte, 1990) 43-71.
- Israel, J.I. 'The States-General and the Strategic Regulation of Dutch River Trade, 1621-1636', in: Idem, *Empires and Entrepreneurs. The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585-1713* (Londen en Ronceverte, 1990) 101-131.

- Israels Camp, ofte Harde ende Geweldige Worsteling der warer t'huis-blijvender Israeliten met den Heere haren God, tegens hare ende der ghereformeerder Kercken grouwelijcke vyanden, voor het welvaren des lants, [...] ende tot geluckelijcken voortganc der gantscher belegeringe voor s'Hertogen-Bos [...].* Dordrecht, 1629.
- Jacobs, B.C.M. "Eene saecke gehorende tot de domestique huijshouginge ende politie'. Stadsaccijnzen in 's-Hertogenbosch in hertogelijke en Staatse tijd', in: *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar Belastingmuseum "Prof. Dr. Van der Poel"* (Zuthen en Deventer, 1987) 67-78.
- Jacobs, B.C.M. *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629.* (Brabantse Rechts-historische Reeks 1). Assen en Maastricht, 1986.
- Janssen, G.H. *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664).* Amsterdam, 2005.
- Janssens, M. 'Historiografisch narrativisme en historiografische roman', in: *Tydskrif vir Letterkunde* 34/3 (1996) 45-56.
- Janssens, P. 'De Zuidnederlandse adel tijdens het Ancien Régime (17e-18e eeuw). Problemen en stand van het onderzoek', in: *TvG* 93 (1980) 445-65.
- Janssens, P. 'La fronde de l'aristocratie belge en 1632', in: W. Thomas en B. Degroof (reds.), *Rebelión y resistencia en el mundo hispánico del siglo XVII. Actas del coloquio internacional, Lovaina, 20-23 de noviembre de 1991* (Avisos de Flandes 1; Leuven, 1992) 23-40.
- Janssens, P. 'L'échec des tentatives de soulèvement aux Pays-Bas sous Philippe IV (1621-1665)', in: *Revue d'Histoire Diplomatique* 92 (1978) 110-29.
- Jonge, J.C. de. *Nederland en Venetië.* Den Haag, 1852.
- Kaiser, M. 'Inmitten des Kriegstheaters. Die Bevölkerung als militärischer Faktor und Kriegsteilnehmer im Dreißigjährigen Krieg', in: B.R. Kroener en R. Pröve (reds.), *Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Paderborn e.a., 1996) 281-303.
- Kamen, H. *Spain's Road to Empire. The Making of a World Power, 1492-1763.* Londen e.a., 2003.
- Kannenburch, H. van. *Lof-dicht. Ofte Dancksegginghe, over de twee Heerlijcke Victorijen, ons onlancx corts naer malcander van Godt de Heere verleent, namentlijck de Stadt Wesel, Ende de gheachte onwinbare Stadt 's Hertogen-bosch. [...].* Middelburg, 1629.
- Kappelhof, A.C.M. *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730).* (BGZN 69). Tilburg, 1986.
- Kappelhof, T. *Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken 1350-1810.* Utrecht, 1983.
- Kappen, O. van. *Geschiedenis der zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-± 1750).* Assen, 1965.

- Kaufman, H. *Raimundo Graf Montecucoli 1609-1680. Kaiserlicher Feldmarschall, Militärtheoretiker und Staatsmann*. Wenen, 1974.
- Keegan, J. *The Face of Battle*. Londen, 1976.
- Kennedy, P. *The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. Londen, 1989.
- Kenyon, J., en J. Ohlmeyer. *The Civil Wars. A Military History of England, Scotland, and Ireland 1638-1660*. Oxford, 1998.
- Kerkhoff, A.H.M. *Over de geneeskundige verzorging in het Staatse leger*. Nijmegen, 1976.
- Kessel, J. *Spanien und die geistlichen Kurstaaten am Rhein während der Regierungszeit der Infantin Isabella (1621-1633)*. (Europäische Hochschulschriften. Reihe III: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, vol. 113). Frankfurt am Main, 1979.
- Kintz, J.-P. *La société strasbourgeoise du milieu du XVIe siècle à la fin de la Guerre de Trente Ans 1560-1650. Essai d'histoire démographique, économique et sociale*. Parijs, 1984.
- Kipp, H. *Wesel under Niederländischer Besatzung (1629-1672)*. (Schriftliche Hausarbeit im Rahmen der Ersten Staatsprüfung für das Leeramte für die Sekundarstufe II, Staatlichen Prüfungsamt Köln). Bonn, 1990.
- Kist, J.-B. 'Iets over de belegering van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Tentoonstelling ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de belegering en inname van 's-Hertogenbosch, 3 juni – 19 augustus 1979 ('s-Hertogenbosch, 1979)* 25-9.
- Kist, N.C. 'Hervormden te Antwerpen in 1629', in: *Nederlandsch Archief voor Kerkelijke Geschiedenis* 5 (1845) 317-21.
- Klinkenberg, J.Th. "Dye quade siecte'. De pest in Maastricht in de zestiende en zeventiende eeuw', in: *TvSG* 16 (1990) 267-86.
- Kluiver, J.H. *De soevereine en independente staat Zeeland. De politiek van Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek*. Middelburg, 1998.
- Koenhein, A.J.M., en J. Heniger. 'Johan Wolfert van Brederode, 'In opbloey neergetogen'', in: A.J.M. Koenhein e.a. (reds.), *Johan Wolfert van Brederode 1599-1655. Een Hollands edelman tussen Nassau & Oranje* (Vianen en Zutphen, 1999) 9-46.
- Kok, Th.B.W. *Dekenaat in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst 1596-1648*. (BGZN 22). Tilburg, 1971.
- Kooi, Ch. "A Serpent in the Bosom of our Dear Fatherland'. Reformed Reaction to the Holland Mission in the Seventeenth Century', in: A.-J. Gelderblom, J.L. de Jong en M. Van Vaeck (reds.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Belief* (Intersections. Yearbook for Early Modern Studies, vol. 3 -2003; Leiden en Boston, 2004) 165-75.
- Korsten, M. 'De katholieken in Stad en Meijerij van Den Bosch in 1629 en hun houding tegenover het nieuwe bewind', in: *Boschboom Bladeren* 26 (1981) 17-22.

- Korsten, M. 'De opbouw van de protestantse gemeente in Den Bosch in 1629', in: *Boschboom Bladeren* 26 (1981) 23-9.
- Kroener, B.R. "'The Soldiers are very Poor, Bare, Naked, Exhausted'". The Living Conditions and Organisational Structure of Military Society during the Thirty Years' War', in: K. Bussman en H. Schilling (reds.), 1648. *War and Peace in Europe. Essay Volume I: Politics, Religion, Law and Society* (München, 1998) 285-91.
- Kroll, S. *Stadtgesellschaft und Krieg. Sozialstruktur, Bevölkerung und Wirtschaft in Stralsund und Stade um 1700 bis 1715*. (Göttinger Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 18). Göttingen, 1997.
- Kuijjer, P.Th.J. *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629*. Zwolle en 's-Hertogenbosch, 2000.
- Kuyser, P. Th.J. 'De capitulatie en de godsdienstvrijheid', in: *BB* 2 (1979) 45-67.
- Lacouture, J. 'L'histoire immédiate', in: J. le Goff (ed.), *La nouvelle histoire* (Parijs, 1988?) 229-54.
- Langhans, A. *Wesel. Ein Geschichtsbild*. Wezel, 1958.
- Leboutte, R. 'D'Austerlitz à Liège, mourir dans les armées de Bonaparte', in: *TvG* 91 (1978) 429-46.
- Limonard, Ch. 'Maquette leert meer dan een stapel boeken. Maquette van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Saillant* (2002) afl. 2, 5-6.
- Limonard, Ch. 'Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629 vanuit een militair-historisch perspectief', in: *Dagboek 1629. Ooggetuigen van het beleg van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch, 2004) 124-47.
- Lockhart, P.D. *Denmark in the Thirty Years' War, 1618-1648. Christian IV and the Decline of the Oldenburg State*. Selinsgrove en Londen, 1996.
- Lockhart, P.D. 'Political Language and Wartime Propaganda in Denmark, 1625-1629', in: *European History Quarterly* 31 (2001) 5-42.
- Loomie, A.J. 'Olivares, the English Catholics and the Peace of 1630', in: *BTFG* 47 (1969) 1154-1166.
- Lottin, A. 'Contre-réforme et religion populaire: un mariage difficile mais réussi aux XVIe et XVIIe siècles en Flandre et en Hainaut?', in : Idem, *Etre et croire à Lille et en Flandre, XVIe – XVIIIe siècles* (Arras, 2000) 419-33.
- Lynch, J. *Spain under the Habsburgs*. 2 dln. New York en Londen, 1981.
- Lynch, J. *The Hispanic World in Crisis and Change 1598-1700*. Oxford en Cambridge, Mass., 1992.
- Mann, G. *Wallenstein*. Frankfurt am Main, 1983.
- Marinus, M.J. 'De protestanten te Antwerpen (1585-1700)', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden* 2 (1993) 327-43.
- Markham, C.R. *"The Fighting Veres". Lives of Sir Francis Vere [...] and of Sir Horace Vere [...]*. Londen, 1888.

- Martin, G. *Histoire et généalogie des maisons de Ligne et d'Arenberg*. 2 dln. La Ricamarie, 2003.
- Martin, Ph. 'Guerre de siège, guerre de propagande', in: *Annales de l'Est* 53 (2003) 99-117.
- Marx-van Lankum, G. 'In 1629 legde vijand het loodje tegen list van Loosdrechtse boeren', in: *Tussen Vecht en Eem* 2 (1972) 26-31.
- Medick, H., en B. von Krusenstjern. 'Einleitung: Die Nähe und Ferne des Dreißigjährigen Krieges', in: H. Medick, B. von Krusenstjern en P. Veit (reds.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährigen Krieg aus der Nähe* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 148; Göttingen, 1999) 13-36.
- Meij, P.J., e.a. *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*. Zutphen, 1975.
- Meijer, G.A. *De predikheeren te 's-Hertogenbosch. 1296-1770*. Nijmegen, 1897.
- Meindersma, W. *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635*. Zaltbommel, 1909.
- Meindersma, W. 'De Gereformeerde Religie in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629-1648', in: *Weekblad der Nederlandsch Hervormde Kerk* (1919) 1-12.
- Meindersma, W. 'Pogingen tot reformatie der Meierij in de jaren 1629 en 1633', in: *Taxandria* 7 (1910) 84-8 en 153-61.
- Mémoires de Frédéric Henri, prince d'Orange [...]*. Amsterdam, 1733.
- Memoires de la vie de Frederic Maurier de la Tour d'Auvergne, duc de Bouillon. [...]*. Amsterdam, 1693.
- Mens, P.F.M. 'Utrecht in bange dagen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1984) 32-51.
- Mertens, F.H., en K.L. Torfs. *Geschiedenis van Antwerpen, sedert de stichting der stad tot onze tijden. Vijfde deel*. Antwerpen, 1846.
- Modderman, J.F.A. 'Doetinchem (voorgoed Staats) in de periode 1599-1648', in: J.C. Boogman en S. Oosterhaven (reds.). *Geschiedenis van Doetinchem* (Zutphen en Doetinchem, 1986) 131-47.
- Moelans, P. "En spreekt mij van geen sterven meer...". *Over de dood in het wereldlijke volkslied van de Zuidelijke Nederlanden (17de-18de eeuw)*. (Emoties, Geschiedenis, 1). Leuven, 2003.
- Mörke, O. 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert*. (Niederlande-Studien 11). Münster, 1997.
- Mortimer, G. *Eyewitness Accounts of the Thirty Years' War 1618-48*. Basingstoke, 2002.
- Moyson, M. *Een kijk achter de schermen. Een klooster voor ongeschoeide karmelietessen te Aalst (1632-1783)*. 2 dln. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1991.
- Nimwegen, O. van. 'Deser landen krijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688*. Amsterdam, 2006.

- Nimwegen, O. van. 'Maurits van Nassau and Siege Warfare (1590-1597)', in: M. van der Hoeven (red.) *Exercise of Arms. Warfare in the Netherlands, 1568-1648* (History of Warfare 1; Leiden e.a., 1997) 113-31.
- Noordegraaf, L., en G. Valk. *De Gave Gods. De pest in Holland vanaf de Late Middeleeuwen*. Amsterdam, 1996.
- Öze, S. 'Grenzen en identiteit', in: *Hungaria Regia 1000-1800. Schittering en strijd* (s.l., 1999) 47-56.
- Oord, C.J.A. van den. *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven*. Tilburg, 1984.
- Oren, M.B. *Six Days of War. June 1967 and the Making of the Modern Middle East*. Oxford, 2002.
- Parker, G. 'Spain, her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648', in: Idem, *Spain and the Netherlands, 1559-1659. Ten Studies* (Londen, 1979) 18-43.
- Parker, G. *The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' War*. Cambridge, 2004.
- Parker, G. *The Dutch Revolt*. Londen, 2002.
- Parker, G. 'The Etiquette of Atrocity: The Laws of War in Early Modern Europe', in: Idem, *Empire, War and Faith in Early Modern Europe* (Londen, 2002) 143-68.
- Parker, G., e.a. *The Thirty Years' War*. Londen en New York, 1997.
- Parker, G. 'Treason and Plot in Elizabethan Diplomacy: The 'Fame of Sir Edward Stafford' Reconsidered', in: Idem, *Empire, War, and Faith in Early Modern Europe* (Londen e.a., 2002) 67-95.
- Parrott, D. 'Richelieu, Charles de Gonzague-Nevers et le "jeu forcé". La France et la guerre de succession de Mantoue, 1628-1630', in: L. Bély en I. Richefort (reds.), *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de diplomatie et diplomatie d'esprit* (Parijs, 2000) 337-44.
- Parrott, D. 'The Causes of the Franco-Spanish War of 1635-59', in: J. Black (red.), *The Origins of War in Early Modern Europe* (Edinburgh, 1987) 72-111.
- Parrott, D. 'The Mantuan Succession, 1627-31: A Sovereignty Dispute in Early Modern Europe', in: *EHR* 112 (1997) 20-65.
- Peeters, A. *Vermogensopbouw en materiële leefwereld van de Nederlandse koopman tijdens de 17de eeuw. De familie Vanden Gevel*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1990.
- Peijnenburg, J.W.M. 'Het dagboek van bisschop Michaël Ophovius 4-8-1629 – 31-12-1631', in: *Boschboom Bladeren* 26 (1981) 7-16.
- Pelus-Kaplan, M.-L., en E. Schnakenbourg. 'Le contrôle de la Baltique et les enjeux économiques', in: L. Bély en I. Richefort (reds.), *L'Europe des traités de Westphalie. Esprit de diplomatie et diplomatie d'esprit* (Parijs, 2000) 297-311.

- Pieters, M., e.a. 'De materiële bronnen over het beleg van Oostende of de archeologie van een in de vroege zeventiende eeuw zwaar geteisterde stad', in: W. Thomas (red.), *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604* (Oostende en Leuven, 2004) 139-45.
- Pillorget, R. 'Populations civiles et troupes dans le Saint-Empire au cours de la guerre de Trente Ans', in: V. Barrie-Curien (red.), *Guerre et pouvoir en Europe au XVIIe siècle* (Kronos 7 ; Parijs, 1991) 151-74.
- Pirenne, L.P.L. 'De nationale betekenis van het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Varia Historica Brabantica* 1 (1962) 193-218.
- Pirenne, L.P.L. *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576-1579*. Tongerlo, 1959.
- Pirenne, L.P.L. 'Noord-Brabantse 'Bevrydinghe' en Groot-Brabantse gevoelens 1621-2. Een opvering van Brabantse solidariteit vóór 1629', in: *Bossche Bouwstenen* 2 (1979) 3-16.
- Placidus, P. 'Zorgen van Bisschop Ophovius na den val van Den Bosch in 1629', in: *BB* 13 (1935-6) 131-97.
- Placius, J. *Christelijcke Danck-Predicatie, [...] Over de wonderbaerlijcke ghenadige verlossinge der Stadt, ende Kercke tot Wesel Gheschiet, [...] Overgheset uyt het Hoochduyts [...]*. Leiden, 1629.
- Pleiss, D. *Der Zug der finnischen Reiter in die Niederlande via Wesel 1633*. Wezel, 1998.
- Pluys, R. 'Tweehonderd jaar fortificaties te Herentals (1576-1775)', in: *Historisch Jaarboek van Herentals* 14 (2004) 27-66.
- Poelhekke, J.J. *Capita selecta Veneto-Belgica. I. 1629-1631*. (Studiën van het Nederlands Historisch Instituut te Rome IV). Den Haag, 1964.
- Poelhekke, J.J. *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik*. Zutphen, 1978.
- Poelhekke, J.J., "'s-Hertogenbosch in 1629', in: *Het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629. Tentoonstelling ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van de belegering en de inname van 's-Hertogenbosch, 3 juni – 19 augustus 1979* ('s-Hertogenbosch, 1979) 11-24.
- Poli?ensk?, J.V. *The Thirty Years War*. Londen, 1971.
- Portegies, M.M. 'Zieke en gewonde soldaten in 's-Hertogenbosch tijdens het beleg van 1794', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 54 (2001) 85-7.
- Portegies, M.M. "'Na de slag'. Een subtiel gruwelkabinet als propaganda voor de vrede aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 55 (2002) 89-91.
- Poujol, D.-F. *Histoire et influence des églises wallonnes dans les Pays-Bas*. Parijs, 1902.
- Prak, M. *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen, 1999.
- Prempart, J. *Verhael oft corte beschryvinghe van 't ghene ghepasseert is inde seer treffelijcke ende vermaerde beleggheringhe van 's Hertoghen Bosch. [...]*. Amsterdam, 1630.

- Prevenier, W. 'Les Etats de Flandre depuis les origines jusqu'en 1790', in: *Standen en Landen* 33 (1965) 15-59.
- Price, J.L. *Dutch Society 1588-1713*. Harlow, 2000.
- Price, J.L. *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism*. Oxford, 1994.
- Prinsen, A., en P. Stockman. 'De tuyn ghesloten'. *Het beleg van Hulst anno 1645*. Hulst, 1993.
- Prud'homme van Reine, R. *Admiraal Zilvervloot. Biografie van Piet Hein*. (Open Domein, 41). Amsterdam en Antwerpen, 2003.
- Raa, F.J.G. ten, en F. de Bas. *Het Staatsche leger 1568-1795. Deel IV. [...] (1625-1648)*. Breda, 1918.
- Redlich, F. *De Praeda Militari. Looting and Booty 1500-1815*. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte, nr. 39). Wiesbaden, 1956.
- Reeve, L.J. 'Quiroga's Paper of 1631: A Missing Link in Anglo-Spanish Diplomacy during the Thirty Years War', in: *EHR* 101 (1986) 913-26.
- Reinicke, Ch. 'Der Weseler Rheinkran im 16. und frühen 17. Jahrhundert', in: J. Prieur (red.), *Wesel. Beiträge zur Stadtgeschichte* (Studien und Quellen zur Geschichte von Wesel 7; Wezel, 1985) 49-81.
- Repgen, K. *Die Römische Kurie und der Westfälische Friede. Band I: Papst, Kaiser und Reich 1521-1644*. (Bibliothek des Deutschen Instituts in Rom 24). Tübingen, 1962.
- Roberts, P. 'Arson, Conspiracy, and Rumour in Early Modern Europe', in: *Continuity and Change* 12 (1997) 9-29.
- Rodríguez Pérez, Y. *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* s.l., 2003.
- Rodríguez Villa, A. *Ambrosio Spínola, primer marqués de los Balbases*. Madrid, 1904.
- Rogier, L.J. *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en de 17de eeuw*. 3 dln. Amsterdam, 1945-7.
- Rommes, R. 'Pest in perspectief. Aspecten van een gevreesde ziekte in de vroegmoderne tijd', in: *TvSG* 16 (1990) 244-66.
- Rooms, E. *De organisatie van de troepen van de Spaans-Habsburgse monarchie in de Zuidelijke Nederlanden (1659-1700)*. (Centrum voor Militaire Geschiedenis – Bijdragen 37). Brussel, 2003.
- Rooms, E. 'De weerslag van de oorlogsvoering op de burgerbevolking van de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de 17de eeuw (1667-1700)', in: R. Fagel en D. Onnekink (reds.), *Oorlog & samenleving in de Nieuwe Tijd* (Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 3; Maastricht, 2005) 29-59.
- Rousseau, F. *La guerre censurée. Une histoire des combattants européens de 14-18*. Parijs, 2003.

- Roy Ladurie, E. le. *Het carnaval van Romans. Van Maria-Lichtmis tot Aswoensdag 1579-1580*. Amsterdam, 1985.
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van. *De voorname huizen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen, loopende van 1500-1810*. 2 dln. 's-Hertogenbosch, 1910.
- Savery, S., en B. Florisz. van Berckenrode, *Expugnatio Sylvæ-Ducis A° 1629*. Den Haag, 1631.
- Schaepdrijver, S. De. *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, 2002.
- Schama, S. *Overloed en onbehagen*. Amsterdam, 2001.
- Schepper, H. de. 'Vorstelijke ambtenarij en bureaucrativering in regering en gewesten van 's konings Nederlanden', in: *TvG* 90 (1977) 358-77.
- Schöfer, I. 'Naar consolidatie en behoud onder Hollands leiding (1593-1717)', in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot volksvertegenwoordiging* (Assen, 1964) 64-98.
- Scholten van Aschat, K. *Met vergetelheid beloond. Een andere kijk op het beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*. 's-Hertogenbosch, 2003.
- Schryver, R. De. *Historiografie. Vijfentwintig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa*. (Ancorae 8). Leuven, 1997.
- Schubert, F.H. *Ludwig Camerarius 1573-1651. Eine Biographie*. (Münchener Historische Studien, Abteilung Neuere Geschichte, Band 1). München, 1955.
- Schulten, C.M. 'Militaire aspecten van het Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629', in: *Bossche Bouwstenen* 2 (1979) 17-30.
- Schulten, C.M., en J.W.M. Schulten. *Het leger in de zeventiende eeuw*. (Fibulareeks 43). Bussum, 1969.
- Schutjes, L.H.Ch. *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch. Tweede deel*. Sint-Michielsgestel, 1872.
- Simson, O.G. von. 'Richelieu and Rubens: Reflections on the Art of Politics', in: *The Review of Politics* 6 (1944) 422-51.
- Smit, J.G. 'Das Amersfoorter Regentenpatriziat im 16. bis 18. Jahrhundert', in: H. Schilling en H. Diederiks (reds.), *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Reihe A: Darstellungen 23; Keulen en Wenen, 1985) 135-48.
- Smit, J.W. *Fruin en de partijen tijdens de Republiek*. (Historische studies uitgegeven vanwege het Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht XIV). Groningen, 1958.
- Smith, J.M. *The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600-1789*. Ann Arbor, 1996.

- Smith, P. *Trial by Fire. A People's History of the Civil War and Reconstruction*. New York e.a., 1990.
- Souterius, D. 'Eben-Ezer, tot hier toe heeft ons de Heere geholpen. Waer voor wy schuldich zijn, dancksegginge van weghe, de groote victorie over de vermaerde stadt Wesel [...]', in: D. S[outerius], *Seer uytmuntende Nederlandsche victorien [...] insonderheydt, de veroveringhe van twee vermaerde steden, de stad VVesel, ende Shertogenbosch [...]* (Haarlem, 1630).
- Souterius, D. 'Sene-Boher. Brandende-Bosch uyt welcker voncken, d'over-groote victorie vande stercke Stadt s'Hertogen-bosch [...] ontstaen is [...]', in: D. S[outerius], *Seer uytmuntende Nederlandsche victorien [...] insonderheydt, de veroveringhe van twee vermaerde steden, de stad VVesel, ende Shertogenbosch [...]* (Haarlem, 1630).
- Stradling, R.A. *The Armada of Flanders. Spanish Maritime Policy and European War, 1568-1668*. Cambridge, 1992.
- Stradling, R.A. 'The Spanish Dunkirkers, 1621-1648: A Record of Plunder and Destruction', in: Idem, *Spain's Struggle for Europe 1598-1668* (Londen en Rio Grande, 1994) 213-33.
- Stone, L. *The Past and the Present revisited*. Londen en New York, 1987.
- Streng, J.G. 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*. Hilversum, 1997.
- Swart, E. 'From 'Landsknecht' to 'Soldier': The Low German Foot Soldiers of the Low Countries in the Second Half of the Sixteenth Century', in: *International Review of Social History* 51 (2006) 75-92.
- Swart, E. *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590*. (Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks 1). Amsterdam, 2006.
- Teitler, P.I. 'Het beleg van Den Bosch', in: *Spiegel Historiae* 14 (1979) 386-91.
- Theibault, J. "'da er denn mit traurmutigen hertzen gesehen wie jämmerlich daß Dorf über die helfft ub due Asche gelegt..." Die Erfassung und Einordnung lokaler Kriegserfahrungen auf Amtsebene im Dreißigjährigen Krieg', in: B. von Krusenstjern, H. Medick en P. Veit (reds.), *Zwischen Alltag und Katastrophe. Der Dreißigjährigen Krieg aus der Nähe* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 148; Göttingen, 1999) 323-42.
- Theibault, J. 'Jeremiah in the Village: Prophecy, Preaching, Pamphlets, and Penance in the Thirty Years' War', in: *Central European History* 27 (1994) 441-90.
- Theibault, J. 'The Rhetoric of Death and Destruction in the Thirty Years War', in: *Journal of Social History* 27 (1993) 441-60.
- Thielens, J. *Les assemblées d'êtes du duché de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse au XVIIe siècle*. (Standen en Landen 43). Namen, 1968.
- Thijs, A.K.L. *Van geuzenstad tot katholiek bolwerk. Maatschappelijke betekenis van de kerk in contreformatorisch Antwerpen*. s.l., 1990.

- Thomas, W. 'De val van het Nieuwe Troje', in: Idem (red.), *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604* (Oostende en Leuven, 2004) 7-20.
- Thomas, W. 'Het beleg van Oostende', in: W. Thomas (red.), *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604* (Oostende en Leuven, 2004) 81-100.
- Tops, N.J. 'De heffing der Spaanse contributiën tot 1635 in het oosten der Republiek of de "landbederfelijke" rol van Grol, Oldenzaal en Lingen', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 78 (1987) 34-64.
- Tracy, J.D. *For Holland's Garden. The War Aims of the States of Holland, 1572-1588*. Amsterdam, 2004.
- Troyano Chicharro, J.M. 'Don Alonso de la Cueva-Benavides, tercer señor y primer marqués de la villa de Bedmar (1574-1655)', in: *Boletín del Instituto de Estudios Giennenses* 168 (1998) 123-59.
- Vaessen, J.P.G.M. "Un homme perdu dans une ville perdue'. Nicolaas van Brederode en het beleg van Venlo in 1637', in: *Maasgouw* 112 (1993) 211-22.
- Vanhemelryck, F. *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de Late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)*. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren, 97). Brussel, 1981.
- Vanhemelryck, F. *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*. Leuven, 2004.
- Verberckmoes, J. *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*. Nijmegen, 1998.
- Vermeesch, G. *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)*. (Amsterdamse Gouden Eeuw Reeks 2). Amsterdam, 2006.
- Vermeir, R. *In staat van oorlog. Filips IV en de Zuidelijke Nederlanden 1629-1648*. Maastricht, 2001.
- Vermeir, R. "Oorlogsvloeck en Vredens Zegen'. Madrid, Brussel ende Zuid-Nederlandse Staten over oorlog en vrede met de Republiek', in: *BMGN* 115 (2000) 1-32.
- Veyne, P. *Comment on écrit l'histoire. Essai d'épistémologie*. Parijs, 1971.
- Villermont, M. de. *L'infante Isabelle, gouvernante des Pays-Bas*. 2 dln. Brussel, 1912.
- Vlis, I. van der. *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 2001.
- Westermann, F.H. 'Die Spanische Herrschaft in Wesel. I. Teil: 1598-1614', in: *Historische Blätter aus der Geschichte von Wesel und vom Niederrhein. Folge 3* (1964) 13-22.
- Westelaken, J.H.M. van de. 'Financiële achtergronden van het beleg van Den Bosch', in: *Varia Historica Brabantica* 11 (1982) 17-51.

- Wijngaarden, H. van. *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700*. Amsterdam, 2000.
- Wils, L. 'De werking van de Staten van Brabant, omstreeks 1550-1650 volgens Leuvense archiefbronnen', in: *Standen en Landen* 5 (1953) 3-19.
- Wiersum, I. *Archieven der notarissen, die op het tegenwoordige grondgebied der gemeente Rotterdam gefungeerd hebben, 1585-1811*. Den Haag, 1920.
- Winter, D. *Death's Men. Soldiers of the Great War*. Londen, 1979.
- Worthington, D. *Scots in Habsburg Service, 1628-1648*. (History of Warfare 21). Boston, 2004.
- Wurzbach, C. von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich [...]. Neunzehnter Theil*. Wenen, 1868.
- Zwitzer, H.L. 'De militie van den staat'. *Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Amsterdam, 1991.

